

THE BOOK WAS DRENCHED

**TEXT PROBLEM WITH IN
THE BOOK**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192054

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. **M 954/583D** Accession No. **M 4764**

Author **जोशी. प्र. न.**

Title **दिन-विशेष. 1950**

This book should be returned on or before the date last marked below.

दिन-विशेष

[भारतीय इतिहासाचें तिथिवार दर्शन]

प्रह्लाद नरहर जोशी, एम्. ए.

वर्षप्रतिपदा शके १८७२
१९ मार्च सन १९५०

एकमेव विक्रेते
व्ही न स बु क स्टॉ ल
आप्पा बळवंत चौक : पुणे २

प्रकाशक :

प्र. न. जोशी, एम्. ए.,
४३७ नारायण पेठ,
व्यंबक-निवास, पुणे २.

किंमत सहा रुपये फक्त

प्रथमावृत्ति १९५०

या पुस्तकाचे पुनर्मुद्रण, भाषांतर इत्यादि सर्व हक्क प्रकाशकाकडे

मुखपृष्ठावरील चित्र श्री. दीनानाथ दलाल यांचे

मुद्रक :

श्रीपाद रघुनाथ राजगुरु,
राजगुरु प्रेस,
४०५ नारायण, पुणे २.

पुरस्कार

रा. प्र. न. जोशी, खरशीकर यांनी “दिनविशेष” हा ग्रंथ रचून एका नवीन प्रकारच्या ऐतिहासिक लेखनाचा मराठी वाङ्मयांत उपक्रम केला आहे. त्याबद्दल मी त्यांचें अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतो.

पुरस्कर्ते

माननीय लो० बापूजी अणे बिहारचे राज्याधिपति

माहिती नियमितपणें मिळत असे. आताशा सर्वच जुन्या संस्था व संस्कार अजीबात नष्ट झाले नसले तरी संपुष्टांत येत चालले आहेत यांत संशय नाही. तिथीची विचारपूस सुशिक्षित मनुष्य सहसा करीत नाही. तो तारखेनें महिन्याचे दिवस मोजतो. आज कोणती तिथी आहे असा प्रश्न केल्यास हजारांत एक पदवीधर विद्यार्थी बरोबर उत्तर देऊं शकेल. जरी वैदिक किंवा हिंदु पंचागांतील बारा महिन्यांचीं नांवां सर्वांनाच माहिती असलीं तरी चालू महिन्याचे

आपणाकडे जुन्या पद्धतीनें राहणाऱ्या घरांदाज व सुसंस्कृत वर्गांत सकाळीं उठल्यावर मुखमार्जन वगैरे आटोपून प्रातःस्मरण म्हणून कांहीं मंत्र, स्तोत्र, भूपाळ्या वगैरे म्हणण्याचा बहुशः परिपाठ होता. त्याचप्रमाणें पंचांग पाहून त्या दिवशीं तिथी कोणती व त्या तिथीला काय विशेष धार्मिक, पौराणिक अथवा सामाजिक घटना घडली व त्यानिमित्त आपलें वैयक्तिक अथवा सामुदायिक कर्तव्य काय हें समजून घेण्यांत येत असे. पुष्कळ मोठमोठ्या समृद्ध व सदाचारसंपन्न घरांतून प्रत्येक दिवशीं घरच्या उपाध्यायाकडून अथवा गांवच्या जोशाकडून त्यांना ती

“ भारतीय महाकाव्यांतील वेंचक सुभाषितें ”

सामान्य माणसाच्या जीवनांत स्मरणशक्तीचें जें कार्य तेंच राष्ट्राच्या जीवनांत इतिहासाचें. कारण इतिहास म्हणजे तरी राष्ट्रीय जीवनाची स्मृतिच होय. स्मृतीसुद्धां याच्यावात् गतगोष्टींची असत नाहीं. तिच्या बारीक चाळणींतून कांहीं विशेष महत्त्वाचेच कण शिल्लक उरतात व त्यांवरच तिचें चिंतन-मनन चालतें. वाईट गोष्टींची पुनरावृत्ति टाळणें व चांगल्या गोष्टी आवजून करीत राहणें, आपलें बलाबल अजमावणें, गुणावगुण पारखणें, थोडक्यांत सांगावयाचें. तर आत्मज्ञान करून घेणें हें इतिहासस्मरणाचें मुख्य प्रयोजन आहे.

आज स्वतंत्र भारताला असले पाठ हवे आहेत. पण प्रत्येकाला इतिहासाचा महोदधि घुसळावयास वेळ व सामर्थ्य आहे कोठें? शिवाय हें काम सामर्थ्य व सवड असणारालाहि रूक्ष व जिकीरीचेंच वाटणार. अशा बहुसंख्य लोकांसाठीं आपला वेळ खर्चून आणि विपयाच्या रूक्षतेतच रस मानून माझे तरुण शिष्य-मित्र रा. प्र. न. जोशी यांनीं भारतीय दिनविशेषाचा हा गोड नवनीताचा भेला काढला आहे. येथें ऐतिहासिक सत्य पुराव्यानिशीं आहे, पण इतिहासाची रूक्षता नाहीं. यांत रामकृष्णांच्या काळापासून आजपावेतो घडलेल्या टळक घटना आहेत, पण या दीर्घकालाची लांबण नाहीं कीं आनुपूर्वीची दगदग नाहीं. प्रत्येक पानावरचा प्रसंग सुटा, छोटा, स्वयंपूर्ण, बोधप्रद आणि काव्यमय आहे. म्हणून त्याला मी भारतीय ऐतिहासिक महाकाव्यांतलीं सुभाषितें म्हणतों अथवा ही भारतीय इतिहासाची सुट्या मण्यांची स्मरणी आहे किंवा भारतानें कृतीच्या टंकांनीं कालपत्रावर कोरून ठेवलेली त्याची ही दैनंदिनीच रा. जोशी यांनीं आम्हांस उपलब्ध करून दिली आहे. कारण दैनंदिनीत आढळणारा वेंचकपणा, जिब्याळा आणि प्रांजलपणा त्यांत आहे. ती मराठी भाषेंत असली तरी अक्षरशः भारतीय आहे. रा. जोशांना दुवा देत देत या सुरस सुभाषितांचे गोड घुटके घेणें, या स्मरणीचे मणि चिंतनपूर्वक ओढणें आणि या दैनंदिनीच्या मननानें आपला भूतापेक्षां भविष्य अधिक उज्ज्वल करण्याची आकांक्षा धरणें येवढेंच आम्हां वाचकांचें काम आहे.

योगकुंज, चिमणबाग, {
टिळक पथ, पुणे २ }

डॉ. के. ना. वाटवे,
एम. ए., पीएच. डी.

प्रस्तावना

माझे तरुण मित्र श्री. प्रल्हाद नरहर जोशी यांच्या या प्रस्तुतच्या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहितांना मला फार आनंद होत आहे. जोशी हे स. प. कॉलेजमध्ये माझे विद्यार्थी होते तेव्हांपासून मी त्यांच्या मनाचें चलनवलन पहात आहे.

परीक्षांतर त्यांनीं उत्तम यश मिळविलेंच; पण इतर बाजूंनींही मनाचा व रुचीचा पोष आपल्या भावी जीवनाला उपकारक असाच त्यांनीं बनविला आहे. ललित वाङ्मयाकडे त्यांचें मन मध्यंतरीं वळलेलें दिसलें, तेव्हां मला थोडा धाक वाटूं लागला होता. कारण ललित वाङ्मय लिहिण्याचा अधिकार इतक्या कोवळ्या वयांत कोणाला येतो असें मला वाटत नाहीं. सुदैव असें कीं, श्री. जोशी यांची सांस्कृतिक अभ्यासाची आवड आणि विद्येच्या व्यासंगाची उमेद बलवत्तर ठरली आणि तिला हें सुंदर फळ आलें. 'दिनविशेषा'ची कल्पना इंग्रजी

प्रस्तावनाकार

प्रा. श्री. म. माटे

वाङ्मयांत केव्हांच अमलांत आली आहे. आपल्याकडे ती आणण्याचा मान श्री. जोशी यांनीं मिळविला. सतत वर्षभरपर्यंत येथील 'भारत' पत्रांत ते 'दिन-विशेष' लिहीत होते. त्यांचेंच हें पुस्तक झालें आहे. हें पुस्तक नाहीं; हा एक ग्रंथ आहे; आणि याचें प्रत्येक पान वाचनीय झालें आहे. पण यासाठीं जोशी यांना केवढे कष्ट पडले आहेत, याची कल्पना मला बरोबर आहे. जोशी मला मधून मधून भेटत व आपल्या चाललेल्या कामाची कल्पना देत. मात्र या

सहा

कामाचें सर्वच्या सर्व श्रेय त्यांचेंच आहे. एकीकडे आपल्या नोकरीचा पेशा संभाळून जोशी यांनी सतत दोन वर्षे हा प्रदीर्घ व्यासंग अखंड चालू ठेवला. 'भारत' पत्राच्या संपादकांनी ही कल्पना उचलून धरली; इतकेंच नव्हे तर मधेंच कोठें कंटाळून टाकून दिली नाहीं हें त्यांच्या सांस्कृतिक रसिकत्वाचेंच लक्षण समजलें पाहिजे. पण 'भारत' च्या वाचकांनीहि या कल्पनेचा पुरस्कार अनेकदां जोरानें केला आणि 'दिनविशेष' हें 'भारता'चें एक नित्याचें उत्तमांग बनलें. पण जोशी हेच खचले असते, यातायातीला कंटाळले असते किंवा निवड करण्याच्या कामीं त्यांनीं कुचराई केली असती तर हा सारा डाव वायां गेला असता. श्री. जोशी यांच्या चिकाटीनें तो यशस्वी झाला आहे. या तरुण लेखकाचें मी मनापासून अभिनंदन करतो व तें अशासाठीं कीं, 'काय करावें, काय करावें' या मन्त्रजपांत ते चांचपडत राहिले नाहीत. शेंकडों तरुण लोक असे आढळतील कीं, जे बुद्धीनें चलाख आहेत व ज्यांना कांहीं करून दाखविण्याची हास आहे. पण दुर्दैवाची गोष्ट हीं कीं, त्यांना 'किं कर्म किमकर्मति' हा प्रश्न भारीच जाचक ठरतो. आणि कांहींच निकाल न झाल्यानें ते नेहमींचा घाणा ओढूं लागतात. जोशी यांनीं या क्षुण्ण मार्गावरचें पाऊल बाहेर काढलें व एवढा मोठा उद्योग हिमतीनें तडीस नेला. ही गोष्ट तरुण माणसांच्या ठिकाणीं अनुकरणाची हौस उत्पन्न करील व वृद्धांना आशा उत्पन्न करील. जोशी यांचा एवढा पवित्र उद्योग सुद्धां विद्येच्या, अथवा अविद्येच्या, असूयेनें मारूं पहाणारे पाखंडी लोक आहेतच. मूल जन्माला येण्याच्या आधींच त्याच्या और्ध्वदेहिकाचे मंत्र म्हणून आपली वाणी शिष्याविणारे हे लोक 'कंस' संस्कृतीचेच म्हटले पाहिजेत. त्यांच्या या अशुभ वाणीला न जुमानतां हें बालक जन्माला येत आहे हें पाहून फार आनंद होतो.

श्री. जोशी यांनीं ही 'दिनविशेषा'ची कल्पना काढली खरी, पण तिचे कष्ट काय आहेत याची कल्पना त्यांना अगदीं आरंभीं आली असावी असें वाटत नाहीं. रोजच्या रोज त्या त्या दिवशींचें लोकांनीं ध्यानांत ठेवण्यासारखें कांहीं तरी घडलेलें असलेंच पाहिजे हें जोशी यांचें गृहीत प्रमेय होतें. असें सहज विचारतां येण्यासारखें आहे कीं, एखादें अलौकिक घटित दरदिवशीं घडलेंच असलें पाहिजे असें तुम्ही कशावरून गृहीत धरतां ? जोशी यांना सुद्धां हा प्रश्न पुढें तरी पडलाच असला पाहिजे. पण भरतखंडाच्या इतिहासाचें आयुर्मान इतकें विशाल आहे कीं, आणि त्याच्या आधुनिक इतिहासाची नोंद इतकी तपशीलवार आहे कीं, अशा तऱ्हेचें ध्यानांत

ठेवण्यासारखें घटित दर तिथीच्या नांवानें सांपडेलच सांपडेल असा भरंवसा त्यांना वाटला असावा. पण हा नवाजुना इतिहास सारखा खेळत ठेवणें म्हणजे मोठ्या जिगजिगीचे काम होतें. त्यांतहि जागतिक दिनविशेष हा विषय त्यांनी घेतला असता तर त्यांचें काम अर्थातच सोपें झालें असतें. कारण अशा तऱ्हेच्या दिनविशेषांची नोंद तिकडील देशांनी आधीच केलेली आहे. आणि दुसरे असे की, निरनिराळ्या अनेक ठिकाणी एका एका शाखेंतील स्फुट घटितांची नोंद अनेक संस्थांनी केलेली आहे. तेवढें वाङ्मय हाताशी ठेवलें असतें म्हणजे झालें असतें. पण जोशी यांचा आग्रह जागतिक दिनविशेष हा नसून 'भारतीय दिनविशेष' हा आहे. अर्थातच त्यांच्या साहित्याचें क्षेत्र अतिशय संकुचित होऊन बसलें. दुसरें असें की, त्यांनीं जर भारतीय शकावली करण्याचें काम हातीं घेतलें असतें तर तें यापेक्षां सोपें गेलें असतें. प्रत्येक शकांत कांहीं ना कांहीं तरी ठळक गोष्ट घडलेली असतेच आणि त्या नोंदीचा आढळ हा तिथि-घटनेच्या आढळापेक्षां अर्थातच सोपा ठरला असता. परंतु जोशी यांनीं शकाविशेष असा विषय न घेतां दिनविशेष असा घेतला. आणि मग तिथिवार घटना हुडकून काढणें हें एक मोठेंच काम होऊन बसलें. पण आनंदाची गोष्ट ही की, जोशी या कामांतून शिरसलामत बाहेर पडले आहेत.

हा 'दिनविशेषा'चा ग्रंथ वाचला म्हणजे ध्यानांत येतें की, त्या त्या तिथीच्या विशेषाची नोंद तर व्हावयास हवी, पण सांपडलेला दिनविशेष विशेष ध्यानांत ठेवण्यासारखा मात्र नाही असें श्री. जोशी यांना सुद्धां पटलें असावें. पण दिनविशेषाची नोंद ही भूमिका एकदां पत्करल्यानंतर, एरवीं ज्या घटितांना त्यांनीं सुद्धां इतकें महत्त्व दिलें नसतें तीं घटितें विशेष महत्त्वाचीं म्हणून त्यांना त्या त्या तिथीवर द्यावीं लागलीं आहेत. उदाहरणार्थ, कांहीं कांहीं घटितें पहा—चैत्र वद्य ११ ला 'विठोबाअणांचें निधन' अशी नोंद आहे. आतां विठोबाअणा दत्तरदार हे एक साधारण तऱ्हेचे भगवद्भक्त, हरदासांना उपयोगी पडणारें कवन लिहिणारे कवि, व समकालीन लोकांत प्रसिद्धि पावलेले शास्त्री असे गृहस्थ होते. या गुणांना कांहीं थोडेंसें महत्त्व आहे. परंतु भारतीय दिनविशेषांत त्यांच्या निधनाला कांहीं महत्त्व नाही म्हणजे चैत्र वद्य ११ ही त्यांच्या नांवावर विकावी असें त्यांच्या चरित्रांत कांहींच नाही. चैत्र वद्य १२ या दिवशीं मोतिलाल नेहरू यांचा जन्म अशी नोंद आहे. मोतिलाल नेहरू

आठ

यांच्या मृत्यूला महत्त्व आहे. पण त्यांच्या जन्माला महत्त्व आहे असें इतिहास कधी म्हणणार नाही. त्यांच्या देशभक्तीचा प्रकर्ष शेवटी शेवटी झाला आणि म्हणून त्यांच्या मृत्युतिथीला महत्त्व यावे हें बरोबर आहे. रामकृष्ण इत्यादि अवतारी पुरुषांच्या जन्मतिथी कां साजऱ्या होतात हें आपणां सर्वांना माहित आहे! ज्येष्ठ वद्य ५ ला 'काळ कचेरीला पोलिसांचा गराडा' अशी नोंद श्री. जोशी यांना करावी लागली आहे. ही करतांना जोशी यांनासुद्धां मनांतून हंसं आलें असेल. पण एकदां 'दिनविशेष' ही कल्पना ठाम ठरल्यानंतर हाताशी असलेल्या साहित्यांत त्यांतल्या त्यांत जी घटना बरी दिसली तीच त्यांना घालावी लागली. तुम्हीं सगळें साहित्य नीट शोधलें नाही, अमुक तमुक थोर देशभक्तांचा मृत्यु याच दिवशी झाला आहे, असें श्री. जोशी यांना कोणी दाखवून दिले तर ते सुद्धां त्यांना पत्करावे लागेल. पण साहित्याच्या व साधनांच्या मर्यादेनें माणसाचें यश अंकित होऊन वसतें हेंच खरें. ज्येष्ठ वद्य १३ ला 'शिवभूषण' काव्याची समाप्ति झाली या नोंदीचें महत्त्व कोणाला पटेल किंवा न पटेल. एक महत्त्वाचा ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून मला ते काव्य फार महत्त्वाचें वाटतें आणि म्हणून ही नोंदहि मला बरी वाटते. पण येथें मतभेदाला जागा आहे, हें मी मान्य करतो. श्रावण शुद्ध ४ ला संभाजीने पोर्तुगीजांची जहाजे पळविली ही नोंद इतिहाससंशोधकांनाच महत्त्वाचें वाटण्यासारखी आहे. श्रावण शुद्ध ११ ला अराविदबाखूंचा जन्मदिवस असल तरी त्यांच्या जन्मदिवसाला दिनविशेषाचें महत्त्व प्राप्त झालेलें आहे असें मला वाटत नाही. श्रावण वद्य ६ ला 'काकोरी कटांत आगगाडीची लूट' झालीहि असेल. पण या लुटीची नोंद दहशतवादाचा इतिहास केव्हां लिहिला गेला तर त्यांतच शोभण्यासारखी आहे. रमेशचंद्र दत्त कार्तिक वद्य ३, गंगाधरपंत नेवाळकर कार्तिक वद्य ५ आणि पांगारकर कार्तिक वद्य ६ या दिवशीं निघन पावले. हे तिघेहि गृहस्थ बरे संभावित लोक होते. पण या तिथी त्यांच्य नांवावर रूजू व्हाव्या एवढी त्यांची योग्यता आहे असें वाटत नाही चंगालच्या प्रांतिक दिनविशेषांत रमेशचंद्रांच्या मृत्यूला महत्त्व आहे आणि महाराष्ट्राच्या प्रांतिक दिनविशेषांत पांगारकरांच्या निघनाला महत्त्व आहे. पण भारतीय दिनविशेषांत यांच्या निघनाची नोंद एवढ्याच कारणास्तव घेऊं शकते की, त्या दिवशींचें अधिक चांगलें कांहीं घटित श्री. जोशी यांच्या हात

लागलें नाहीं! गंगाधरपंत नेवाळकर यांचा मृत्यु हा सर्वथा उपेक्षणीयच आहे. झांशीची राणी लक्ष्मीबाई ही स्त्री जातीचा एक अलंकार होऊन गेली. पण तेवढ्यामुळे गंगाधरपंत नेवाळकर, या तिच्या नवऱ्याच्या मृत्यूला दिनविशेषाचें भाग्य लाभेल असें वाटत नाहीं. अर्शा आणखी कांहीं उदाहरणें देतां येण्यासारखी आहेत. पण दिग्दर्शनासाठीं एवढींच पुरेशी आहेत. श्री. जोशी यांच्या कामांतील अडचणी कोणच्या हें मी सांगत आहे.

ग्रंथ वाचून पाहिला म्हणजे मनावर आणखी एक गोष्ट ठसते ती ही की, येथें निधनांचीच नोंद जास्त आहे. त्या मानानें घटितांची नोंद कमी आहे. हाहि दोष ग्रंथकर्त्याकडे जात नाहीं. आमची इतिहासाची नोंदच मुळी इतकी अल्प आणि स्थूल असते! एखाद्या माणसाच्या हातून कांहीं घडत असतांना आपण कालाची नोंद आवर्जून करावी असें कोणाला फारसें वाटतच नसावें. तो माणूस एकदां मेला म्हणजे मग तेवढ्या दिवसाचें स्मरण मात्र ठेवण्याची तरतूद लोक करीत असावे असें दिसतें. त्यांतहि पुन्हा वर्षाची नोंद लोक जितकी करतात तितकी विशेष दिनाची करीत नाहींत. या अडचणी लक्षांत घेतां जोशी यांनीं हीं निधनें तरी हस्तगत केलीं हें विशेषच आहे.

आणखी एक गोष्ट ग्रंथवाचनानें मनावर ठसते. आपल्या लोकांचें आधुनिक जीवित तरी बहुशाख नाहीं. थोडीचहुत सांस्कृतिक विद्या आणि थोडाबहुत रणांगणावरचा पराक्रम यांच्या पलीकडे आपले लोक गेलेले दिसत नाहींत. या मानानें पश्चिमेकडील लोकांचें आधुनिक जीवित कसें बहुशाख आहे आणि किती पल्लवित झालें आहे तें पहा. वस्तुजाताकडे आणि मानवी जीविताकडे पाश्चात्य लोक इंद्राप्रमाणें सहस्र नेत्रांनीं पहात असतात. अर्थातच त्यांचीं ज्ञानें आणि जीवितें सहस्रावाधि घटितांनीं भरली आहेत. क्षणभर अशी कल्पना केली की, आपण युरोपियन दिनविशेष असा ग्रंथ लिहीत आहोंत तर अमक्यानें या दिवशीं अमुक तारा शोधून काढला, तमक्यानें त्या दिवशीं किलिमांजारो या शिखरावर पाय ठेवला, अमुक दिवशीं राइट बंधूंनीं आपलें पाहिलें विमान उडविलें, तमुक दिवशीं पेट्रोलियम या खनिजाचा शोध लागला, छापखान्याची युक्ति कॅक्सटन यानें इंग्लंडांत अमुक दिवशीं आणली, गॅलिलिओनें अंतर्गोल आणि बहिर्गोल अशा कांचा शिशाच्या नळीच्या दोन तोंडांशीं बसवून अमुक दिवशीं.

दहा

दुर्धिण तयार केली आणि चंद्रावरील डोंगरांचें दर्शन घेतलें—अशा एक ना दोन विविध तऱ्हेच्या सहस्र घटना आपल्याला सांपडल्या असत्या आणि एका एका दिवशी दहा दहा, बारा बारा घटनांचा देखील उल्लेख करावा लागला असता. त्या मानानें आपलें जीवित संकुचित आहे आणि जेथें त्याचा विस्तार झाला आहे तेथें तें एकारल्यासारखें झालें आहे. याला श्री. जोशी यांचा अर्थातच कांहीं इलाज नाही! एकदां दिनविशेषाची कल्पना पत्करली हीच चूक झाली असें कोणाला म्हणावयाचें असलें तर त्यानें खुशाल म्हणावें. इंग्रजांच्या साहचर्यानें अशा किती तरी चुका आपण आतांपर्यंत केलेल्या आहेत.

महाराष्ट्र देशांतील बुद्धिमान् वाचकांचा वर्ग संख्येनें फार लहान आहे. परंतु इंग्रजांची संगति लाभल्यापासून केवळ अनुकरणाच्या इच्छेनेंच का म्हणानात, पण आपल्या जीविताला त्यानें अनेक शाखा उत्पन्न केल्या. अनेक प्रश्न उपस्थित केले आणि अनेक संस्था स्थापन केल्या. परंतु या सगळ्या मुलखांत वावरागारीं माणसें तींच तींच आहेत आणि तीं अपुरीं आहेत असें आपल्याला दिसून येतें. शाखांचा संभार आपण उत्पन्न केला, पण त्याला फलभार उत्पन्न होण्यास वाचकांच्या रूपानें जितका जीवनरस पोसणें अवश्य असतें तितका कधीहि पोचत नाही. त्यामुळें आपलें आधुनिक जीवित पूर्वीच्यापेक्षां जास्त बहुशाख बनलेलें असून सुद्धां त्याला असावी तितकी पालवी आणि टवटवी दिसून येत नाही. या इतक्या शाखा आपण उत्पन्न कशाला केल्या असा प्रश्न जे कोणी करतील तेच लोक जोशी यांनीं ही दिनविशेषाची कल्पना कशाला काढली असाहि करतील. कांहीं वर्षांपूर्वी लोकमान्य टिळकांचें एक स्मारक म्हणून कै. ताल्यासाहेब केळकर यांच्या एका समितीनें माझ्याकडून 'महाराष्ट्र सांवत्सरिक' लिहविलें. सांवत्सरिकाची कल्पना निःसंशय चांगली होती. या कल्पनेचें स्वागत केवळ नावीन्याच्या हौसेमुळें सुशिक्षित वर्गानें सुद्धां एकदां केलें. पुढें दोन वर्षे हें 'सांवत्सरिक' भीं स्वतः काढलें. पण पुढें ही कल्पना वटून गेली. रा. जोशी यांच्या या कल्पनेचें सुद्धां काय होईल हें मला निश्चयानें सांगतां येत नाही. पण ती वटायाची असली तरी महाराष्ट्र भाषेंत अशा तऱ्हेचा एक ग्रंथ त्यानीं स्वतः एकट्याच्या हिंमतीवर प्रथम निर्माण केला ही गोष्ट शिल्लकच राहिल.

या 'दिनविशेषा'चें मुख्य वैभव हें आहे कीं, यांच्या वाचनानें नवीन वाचक तरी खरोखरच पुष्कळ बहुश्रुत होतील. रा. जोशी यांनीं त्या त्या तिथीच्या

घटिताची केवळ भुंडी नोंद केलेली नाही. तसें केले असतें तर ती एक पंचांग-वजा चोपडी झाली असती. त्यांनीं प्रत्येक घटिताची एकेक पान हकिकत दिलेली आहे. मग तें चरित्र असो, इतिहास असो किंवा दुसरी कोणचीहि घटना असो. ग्रंथाच्या पानांना कांहीं तरी मर्यादा ठेवावयास हवीच असते. प्रस्तुत ग्रंथाचीं पानें पांचशेंपर्यंत गेलेलीं आहेत. हें लक्षांत घेतलें आणि वाचकवर्गाची पुस्तक घेण्याची शक्ति अजमावली म्हणजे, याहून जास्त पानें घालणें चुकीचेंच ठरलें असतें. अर्थातच वांटणी होतां होतां एका एका तिथीला एकेक पान द्यावें हेंच धोरण त्यांनीं कायम केलें. पण पुष्कळ ठिकाणीं असें झालें आहे कीं, एका एका तिथीला संस्मरणिय अशीं तीन-तीन ; चार-चार घटितें सुद्धां त्यांना द्यावींशीं वाटलीं. साहाजिकच अशा प्रत्येक तिथीला तीन-तीन ; चार-चार पानें खर्ची पडलीं. या प्रत्येक पानांत त्या दिनविशेषाचें महत्त्व काय आहे हें सांगण्याचा प्रयत्न जोशी यांनीं कसोशीनें केला आहे आणि हा करतांना त्यांना किती तरी वाङ्मय वाचावें लागलें आहे. दिनविशेष हुडकून काढण्याचे जेवढे कष्ट त्यांना पडले त्याहूनहि कदाचित् जास्त कष्ट त्या त्या विशेषाचा इतिहास मिळविणें आणि संकलित करणें या कार्मां त्यांना करावे लागले आहेत. पण हें त्यांनीं केलें असल्यामुळें कोणाहि वाचकानें हा ग्रंथ कोठेंहि उघडला तरी तो त्याला मनोरंजक वाटेल आणि तो त्याच्या ज्ञानांत भरहि घालील. विद्यार्थ्यांना तर हा ग्रंथ म्हणजे विविध प्रकारच्या ऐतिहासिक माहितीची एक सोन्याची खाणच आहे.

माहिती मिळवितांना आणि तिचें संकलन करतांना कांहीं दोष राहून जाणें हें स्वाभाविक होतें. मात्रें एक भिन्न म्हणत होते त्याप्रमाणें संबंध एका वर्षाचे दिनविशेष आगाऊ करून ठेवून, त्यांची चालना करून, त्यांत कांहीं नवेंजुनें करून मग जोशी यांनीं दररोज एक या दरानें 'भारत' पत्रांत त्यांना प्रसिद्धि दिली असती तर गुंजारवाला जास्त वेळ मिळाल्यामुळें या वाङ्मयांत सध्यां जे थोडेबहुत दोष दिसतात तेहि राहिले नसते. सर्व चरित्रांना एकरूपता आली असती, आणि चरित्रातील कोणत्या तपशिलाला किती महत्त्व द्यावयाचें याचा निकाल संथपणें करतां आला असता. राज्याभिषेकाच्या वेळीं शिवरायांनीं रामदासांचा सल्ला घेतला होता या आपल्या विधानाला जोशी यांना मग सबळ ऐतिहासिक पुरावा कदाचित् देतां आला

असता. मुंबईस टिळकांची प्रेतयात्रा निघाली तेव्हां खांदा कोर्णा कोर्णा दिल्या याचा तपशील सांगतांना त्यांत अह्मीबंधूंचीं नांवां घावयास हवीं होतीं असें माहित-गारांनीं त्यांना सांगितलें असतें. शिवरामपंत परांजपे यांच्या चरित्रांत त्यांच्या शिष्यशाखेची आणि शिष्यवरांची नोंद होणें अवश्य आहे असें जोशी यांना सुद्धां वेळ सांपडता तर सुचलें असतें. शिवरायांनीं किल्ल्यांचीं नांवां नवीं ठेवलीं असा मोघम उल्लेख न करतां, राजांनीं दिलेल्या नव्या संस्कृत नांवांपैकीं कांहीं थोडींशीं मासल्यासाठीं येथें घावीं असें त्यांना आपोआपच वाटलें असतें. लजपतराय यांची माहिती सांगतांना ते प्रथमतः आर्थ समाजिस्ट असूनहि पुढें सनातनी हिंदूंचा पक्ष त्यांनीं एवढ्या आवेशानें कां उचलला याचें त्यांच्या चरित्रांत नोंदलेलें कारण येथें उद्धृत करावें असें जोशी यांना वाटलें असतें. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांच्याकडून ज्या लोकांनीं स्फूर्ति घेतली त्यांच्या यादींतून टिळक आणि आगरकर हीं होतऱ्यां मोठ्यां गळालीं आहेत, याची चुटपुट त्यांना स्वचित लागली असती. मला ही यादी पुष्कळ वाढवितां येण्यासारखी आहे. पण जोशी यांचा दावा असा नाहीं कीं, झालेलें काम सर्वस्वीं निदांप आहे. कदाचित् या ग्रंथाची दुसरी आवृत्ति काढण्याचा योग आला तर किती तरी नव्या सुधारणा त्या आवृत्तींत होतील. जुन्या कनकुवत नोंदी रद्द होतील आणि ज्यांना खरोखरीच 'दिनविशेष' हें नांव शोभेल त्या तेथें स्थानापन्न होतील. परंतु हे दोष जमेस धरून सुद्धा जोशी यांनीं केलेली ही एका एका पानाची रचना मनोरंजक तर आहेच आहे आणि नवीन वाचकांना निःसंशय बोधप्रदहि आहे.

श्री. जोशी यांनीं ही 'दिनविशेषां'ची निवड विशेष प्रकारच्या ममत्वानें केलेली आहे. महाराष्ट्रांत सध्यां मतामतांतराचा गलबला इतका आहे कीं, आदर आणि सहानुभूति यांच्यासुद्धां वांटण्या होऊन बसल्या आहेत. श्री. जोशी यांनीं ही वांटणीची बाधा स्वतःला होऊं दिली आहे असें मला वाटत नाहीं. परंतु त्यांचा ओढा हिंदु संस्कृतीकडे विशेषत्वकरून आहे हें मात्र ठळकपणानें दिसून येतें. आणि तो असला म्हणून चिघडलें काय? हिंदु संस्कृतीचे वाली कोर्णां असूच नये कीं काय? मनाची बैठक ही असल्यामुळें रामायण-महाभारत आणि इतर पुराण-साहित्य येथपासून त्यांनीं आपले दिनविशेष उचललेले आहेत. अर्थातच विद्यार्थ्यांना किती तरी नव्या गोष्टींची माहिती या 'विशेषां'च्या

वाचनानें होईल. आरंभीच्या परिच्छेदांत मी म्हटलेंच आहे की, कोणी कोणी लोकांनीं जोशी यांच्या या प्रयत्नाला जन्माआर्धांच शाप देऊन ठेवलेला आहे. या शापाचें तरी कारण एवढेंच की, जोशी यांचा ओढा हिंदु संस्कृतीकडे आहे. या त्यांच्या अभिमानाची एक ढळढळीत खूप ही आहे की, त्यांना हे 'दिनविशेष' तिथीवार दिलेले आहेत. तारीखवार दिलेले नाहीत. तिथि, महिना, शक यांचें स्मरण ठेवणें इंग्रजी अमलांतल्या संवधीमुळें आपल्याला कठीण जाऊं लागलें आहे. पण इंग्रजी अमलाच्या मागोमाग त्यांची भाषा घालविणें, त्यांचे पुतळे पदभ्रष्ट करणें, त्यांच्या नांवांनीं ज्या स्थलविशेषांचा उल्लेख आतांपर्यंत झाला त्यांना नवीं नांवां देणें हें जर स्वाभिमानाचें लक्षण ठरतें तर कालगणनेच्या बाबतींत आपण पूर्वापार पद्धतीकडे कां वळूं नये, ह्या प्रश्न प्रत्येकानें आपल्या मनाशीं स्वतःला केला पाहिजे. या दृष्टीनें पाहतां जोशी यांचें करणें अगदीं बरोबर आहे. पण अभिमान झाला तरी तो गैरसोईचा बनूं नये म्हणून प्रत्येक पानाच्या शेवटीं त्या त्या तिथीची येणारी तारीख दिली आहे. परंतु पुष्कळ लोकांचें एवढ्यावरहि भागण्यासारखें नाहीं. म्हणून जोशी यांनीं शेवटीं एका परिशिष्टामध्ये तारखांचा अनुक्रम देऊन ती ती तारीख कोणच्या पानावर सांपडेल तेंहि सांगितलें आहे. ज्यांना तारखेप्रमाणें सगळें कळावयास हवें त्यांनीं परिशिष्ट पहावें आणि दिलेल्या पानावर जो कोणचा 'दिनविशेष' सांपडेल तो वाचावा.

श्री. जोशी यांनीं 'दिनविशेषां' तील हक्कित देतांना त्या त्या माणसा-संबंधानें किंवा प्रसंगासंबंधानें अवतरणें घेतलीं आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणीं ज्यांच्या लिखाणांतून हीं घेतलीं आहेत त्यांचीं नांवां दिलेलीं आढळतात. परंतु बहुतेक ठिकाणीं हे उतारे कोठले आहेत हें मुग्धांतच ठेवलें आहे. असें वाटतें की, त्या त्या मूळ लेखकांचीं नांवां दिलीं असतीं तर बरें झालें असतें.

या ग्रंथाचें स्वागत महाराष्ट्रीय जनता उल्साहानें करील असा विश्वास मला वाटतो. एका अगदीं तरुण गृहस्थानें एखादी नवी कल्पना बसवावी, तिच्या-साठीं जिवापाड श्रम करावे, अक्षरशः शेंकडों ग्रंथांचें अवलोकन करावें, शेवटीं स्वर्चवेचाची सुद्धां जबाबदारी स्वतःच्या शिरावर घेऊन एवढा पांचशें पानांचा ग्रंथ प्रसिद्ध करावा ही गोष्ट महाराष्ट्र वाङ्मयांत आतांपर्यंत कितीदां घडली

चौदा

आहे याचा शोध जिज्ञासूंनी करावा. त्यांना अशी कष्टाळू, स्वार्थत्यागी आणि हिंमतबाज माणसें फारशी आढळणार नाहीत. मात्र जोशी यांना माझी अशी सूचना आहे की, हा ग्रंथ पुन्हा छापण्याचा योग येणार आहे असें ग्रहित धरूनच त्यांनी त्याच्या सुधारणेला आतांपासूनच सुरवात करावी. या कामी त्यांनी कांहीं मुरब्बी इतिहाससंशोधकांची मैत्री संपादावी आणि जमल्यास थोडी कामाची वांटणीही करावी. कोणाकडे चरित्रग्रंथाचें वाचन घावें, कोणाकडे पुराणांचें घावें, कोणाकडे निरनिराळ्या प्रांतांच्या इतिहासाचें घावें, प्राचीन शास्त्रांचा अभ्यास ज्यांनी केला आहे त्यांच्याकडे तें वाचन सोपवावें. असें केल्यानें प्रस्तुतच्या ग्रंथाला **भारतीय** दिनविशेष हें नांव यथार्थपणें लागू पडेल. सध्यांचें नांव म्हणजे भारतीय दिनविशेष हें महाराष्ट्रापुरतें भारतीय विशेषांचें आहे. म्हणजे महाराष्ट्रांतील लोकांना जे कोणचे इतर भारतांतील दिनविशेष माहीत असावयास हवेत त्यांतले बरेचसे यांत सांपडतील. परंतु भारतीय दिनविशेष या नांवाकडे लक्ष देऊन इतर प्रांतांतील लोक जर आपापल्या इतिहासाच्या दृष्टीनें याच्याकडे पाहूं लागतील तर अजून पुष्कळच नोंदी यांत व्हावयास हव्या असा त्यांचा अभिप्राय पडेल. यासाठीं भारतीय हें घवघवीत नांव या ग्रंथाला जर यथार्थत्वानें लागू करावयाचें असेल तर 'वर सांगितलेली कामाची वांटणी अवश्य आहे. सामुदायिक अभ्यासाची पद्धति ही नेहमींच उपकारक ठरते असें मला वाटतें.

शेवटीं अशा तऱ्हेचा सुंदर ग्रंथ कोणाच्याहि साहाय्याची अपेक्षा न धरतां जोशी यांनीं निर्माण केला, आणि मराठी वाङ्मयांत एक नवी प्रथा पाडली यासाठीं मी त्यांचें मनापासून अभिनंदन करतो.

आशीर्वाद आणि अभिनंदन

(१) डॉ. य. खु. देशपांडे, एम्. ए.; एल्.एल्.; बी.; डी. लिट्. :-

प्रस्तुत पुस्तक श्री. प्रह्लाद नरहर जोशी, एम्. ए., स्वरशीकर या तरुण आणि विद्वान् अशा लेखकानें लिहिलें आहे. चैत्र शु॥ प्रतिपदेपासून फाल्गुन वद्य अमावास्येपर्यंत प्रत्येक तिथीला भारताशी आणि विशेषतः महाराष्ट्राशी निगडित अशा महत्त्वाच्या आणि संस्मरणीय घटना घडल्या त्यांपैकी निवडक एक, दोन अथवा तीन घटनांची नोंद सटीप अशी केलेली आहे. प्रत्येक घटनेला एक एक पृष्ठ दिलें आहे. त्या हिशेबानें चैत्र शु॥ प्रतिपदेपासून फाल्गुन वा। अमावास्येपर्यंत तीनशेंसाठ तिथि येतात. त्या प्रत्येक तिथीला निदान एक तरी घटना नमूद केलेली आहे. कांहीं तिथींना एकापेक्षा जास्त घटना आल्यामुळें जवळजवळ पांचशें पृष्ठांचें हें पुस्तक झालें आहे.

या पुस्तकाकरितां सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, पौराणिक, सांस्कृतिक इत्यादि सर्व क्षेत्रांतील भारतीय, विशेषतः महाराष्ट्रीय या नात्यानें अभिमान वाटणाऱ्या अशा सर्व प्रकारच्या घटनांची लेखकानें निवड केली आहे. त्यामुळें बहुश्रुत नसलेल्या सामान्य वाचकाला आणि विशेषतः ज्ञानलोलुप अशा विद्यार्थ्यांना हें पुस्तक अत्यंत उपयोगी झालें आहे.

घटनांची निवड करतांना आणि तत्संबंधी महत्त्वाची आणि उपयुक्त अशी माहिती देतांना लेखकानें बरेंच तारतम्य राखलें आहे. बरीचशी माहिती लेखकानें परिश्रमपूर्वक मिळविल्यामुळें महत्त्वांच्या घटनांचा हा एक अभ्यसनीय कोशच झाला आहे. व्यक्ति आणि संस्थांच्या नामांची सूची शेवटीं जोडल्यानें पुस्तकाची उपयुक्तता जास्तच वाढलेली आहे. यामुळें हें पुस्तक शाळा, कॉलेजें, ग्रंथालये या संस्थांमधून संग्राह्य तर झालेच आहे, पण प्रत्येक महाराष्ट्राभिमानी गृहस्थानें तें आपल्या संग्रहीं ठेवावें इतकें तें उपयुक्त झालें आहे.

थोर विभूर्तींचे स्मृति-दिन, जयंती आणि पुण्यतिथि म्हणून पाळण्याची अनेक शतकांपासून महाराष्ट्रांत प्रथा आहे. त्या प्रथेत वाढलेली महाराष्ट्रांतील जनता थोर व्यक्तींशी आणि महत्त्वाच्या घटनांशी संबद्ध असलेल्या या पुस्तकाचें सहर्ष स्वागत करील असा आम्हाला विश्वास वाटतो.

सोळा

(२) रियासतकार श्री. नानासाहेब सरदेसाई

“ यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोपधीनाम् आविष्कृतारुण पुरःसर एकतोऽर्कः
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनो दयाम्याम् लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु ”

—कालिदास

‘दिनविशेष’ हा एक साहित्याचा नवीन प्रकार श्री. प्र. न. जोशी प्रसिद्ध करित आहेत. दररोज कांहीं तरी विशिष्ट स्मरणीय घटना मनांत उभी राहावी हा या उद्योगाचा उद्देश इतिहासाला पोषक आहे. महाराष्ट्रांत ही कल्पना नवीन आहे. पाश्चात्य वृत्तपत्रे अशा राष्ट्रीय घटना वाचकांपुढे मांडीत असतात. ज्या तारखेचा अंक असेल त्याच तारखेच्या दिवशी इतिहासांत घडलेली घटना दाखल करण्याची ही प्रथा कुतूहलोत्पादक असून त्यामुळे त्या घटनांचे ऐतिहासिक महत्त्व मनांत उभे राहते. एकाच वेळी या विस्तृत भूतलावर नानाविध घडामोडी सारख्या घडत असतात. एक प्राणी जन्मास येतो, तर एक मृत्युमुखी पडतो; एकाला संग्रामांत विजयप्राप्ति होते, तर दुसऱ्याला अपयश सहन करावे लागते. गत-कालीन इतिहास राष्ट्रसंस्कृति देत असतो; म्हणून स्फूर्तीचा हा झरा सदैव जिवंत ठेवण्याची ही कल्पना मला प्रशंसनीय वाटते. इतिहास म्हणजे मानवी जीवनाचा वृत्तान्त. हे मानवी जीवन सदैव चालू असून हरघडी प्रत्येक प्राण्याला बरेवाईट प्रसंग अनुभवावे लागतात. हे प्रसंग समाजाच्या हिताहितास कारण झाले म्हणजे ते इतिहासजमा होतात. म्हणूनच शिरोभार्गी दिलेले कालिदासाचे वचन मानवी संसाराच्या अनुभवाला उत्कृष्ट लागू पडते.

भावी पिढी कर्तृत्ववान् निपजण्यासाठी अशा प्रकारच्या ऐतिहासिक घडामोडींचे स्मरण ताजे ठेवण्यास ही ‘दिनविशेषा’ ची योजना माझ्या मते विशेष समर्पक आहे. तिजपासून मनुष्यास सतत कर्तव्य करित राहण्याचा धडा मिळेल. विजयोत्साहाने हुरळून तो गाफील राहणार नाही; की विपत्तीने त्रस्त होऊन निर्बल बनणार नाही. यशापयश आपल्या हातांत नाही. सतत कर्तव्याचा उद्योग करित राहणे हेच उन्नतीचे मुख्य बीज आहे. हे तत्त्व मनांत ठसण्याचे एक मार्मिक साधन श्री. जोशी यांनी निर्माण केले आहे. योजना मूर्तस्वरूपांत आणण्यांत श्री. जोशी यांनी मोठे परिश्रम केले आहेत. अनेक ग्रंथसाधनांतून घटना निवडून त्यांची भिती नक्की ठरविणे हे काम सोपे नाही. परंतु श्री. जोशी यांनी ते चिकाटीने तडीस नेले याबद्दल मी त्यांना सुयश चिंतितो.

(३) महामहोपाध्याय द. वा. पोतदार :—

(१) श्रीमद्भगवद्गीतेतें पुढील महान् सूत्र ग्रथित आहे.

स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो ।

बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥

स्मरण गेलें कीं मरण ओढवलेंच समजावें. म्हणून पवित्र, आदरणीय, स्फूर्ति-
दायक, बोधप्रद, मार्गदर्शक गोष्टी, प्रसंग, व्यक्ति यांचें स्मरण सदा जागृत
असावें.

(२) आमच्या पूर्वीच्या चालीरीतींत, पुण्यपावन तीर्थें, नद्या, पर्वत, देवता
इत्यादींचें स्मरण करण्याचा प्रघात असे. शाब्दिक का होईना पण तेवढा संस्कार
नियमानें घडत असे. 'गंगे च यमुने चैव' म्हणून आम्ही नर्मदा, सिंधु, कावेरी-
सह भारतीय नद्यांच्या स्मरणांत आमची एकता जागृत ठेवीत होतो इतकी ती
भावना आमचे ठायीं सहज होती. कुलशैलादींचें स्मरण तसेंच उपयुक्त. दिन-
शुद्धि पाहण्यासाठीं पंचांग पाहावें लागे त्यायोगें कालज्ञान निश्चित होई.

अशा आणि एवढ्या ज्ञानावर भागण्याचा काळ आतां उरला नाही. काळांत
मोठेंच परिवर्तन घडून चुकलें आहे. तेव्हां नव्या काळाला अनुरूप व उपयुक्त
अशी आपल्या जीवनाची मांडणी आपल्याला केलीच पाहिजे. तो आपला
अधिकार आहे आणि तें आपलें कर्तव्य आहे.

(३) नवें युग विवेकतेचें आहे. स्वमताचें महत्त्वहि वाढलें आहे. अर्थात्
नव्या युगांतील नवीन युगमान ध्यानांत घेऊन आपली स्मरणपीठिका आपण
रचिली पाहिजे. पूर्वी स्मरणाच्या जोडीला एक 'तर्पण' विधिहि होता, अशा
जुन्या परंपरा असतील त्यांतील ग्राह्य मर्म ओळखून त्यांना नवीन वळण दिलें
पाहिजे. हें करतांना वेळेबरोबर विधीची काटकसर करावी लागेल. तसेंच तज्ज्ञाहि
बदलावी लागेल. नवें ऋषिपणच गाजवावें लागेल. त्याला मार्गें सरण्याचें किंवा
भिण्याचें कारण नाही. 'नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम्' हाहि इपारा विसरूं नये.

(४) पूर्वीच्या स्मरणावलींत देव व पितर यांचाच समावेश प्राधान्यानें
आढळतो. आतां नवीन युगांत ऐतिहासिक थोर पुत्रपांचा समावेश करावा
लागे. प्रसंगप्रात प्राचीन कोटींत कांटछाट करावी लागली तरी ती पत्करावी
लागे. भिन्न भिन्न कोटींचें मानहि बदलावें लागेल. अवश्य बदलावें.

अठरा

(५) ऐतिहासिक थोर पुरुषांकडे मानवट्टीनेच पाहावयाचे असते. गुण-दोषयुक्त अशी ही कोटि आहे हे उघड आहे. गुग ध्यावे, दोष टाकावे, पण स्मरण राखावे. तारतम्य पाळले पाहिजे.

(६) कोणी तरी हे स्मरणकार्य सुलभ करून देईल तर तो त्याचा उपकारच मानावा लागेल. तेव्हां श्री. प्र. न. जोशी, खरशीकर यांनी 'दिनविशेषां'चा जो ग्रंथ परिश्रमाने तयार केला आहे त्याचे सहर्ष स्वागत करणे अवश्य आहे. या ग्रंथांत श्री. जोशी यांनी सर्व दिनविशेष शकमितीवार बसवून मांडले आहेत. त्यामुळे परकीय कालगणनेचा क्रम बोकांडी बसला नाही याबद्दल श्री. जोशी हे विशेष अभिनंदनास पात्र आहेत. त्याचप्रमाणे रूढ आचारांना शरण जाऊन त्यांनी खिस्ती कालमान नोंदून दिले आहे. यामुळे व्यावहारिक अडचण राहिली नाही.

(७) ऐतिहासिक-घटना प्रामाण्यावर आधारलेल्या असतात. कालचिकित्सेला गणिताचा एक आधार लागतो, पण त्यापूर्वी घटना घडल्याचा निश्चित पुरावा लागतो, येथे प्रमाणाचे बलाबल असेल तरच निर्णय बदलावा लागतो. श्री. जोशी यांच्या नोंदी तपासून पहाण्यास आवश्यक अवधि मला लाभला नाही. सावकाशीने तज्ज्ञांकडून तपासणी होईल व निर्णय टरतील. त्यांचा ते स्वीकार करतील अशी आशा आहे.

(८) राजवाडे यांनी म्हटल्याप्रमाणे इतिहास अगदी शेवटच्या गत क्षणापर्यंत येऊन पोचतो, पण आपली दृष्टि इतक्या जवळची व्यक्ति किंवा घटना पाहतांना भावनेच्या भरामुळे स्थिरता पावत नाही. द्रष्टा आणि दृश्य यांत हिशेबी अंतर असल्याशिवाय यथार्थ दर्शन होत नाही. त्यामुळे अगदी आधुनिक घटना किंवा विद्यमान व्यक्ति यांना ऐतिहासिक स्थैर्य लाभत नाही.

(९) श्री. जोशी यांनी पौराणिक घटना आणि विद्यमान व्यक्ति यांचा समावेश या दिनविशेषांत केल्याने एक प्रकारचा संकटदोष निर्माण झाला आहे. पण तो अल्प आहे. तसेच श्री. जोशी यांनी मराठीत ग्रंथ लिहिला आहे त्यामुळे त्यांना प्रिय व आदरणीय घटनांचा समावेश बाहुल्याने या ग्रंथांत त्यांनी केलेला आहे असे दिसते.

माझे मनोगतः—

या वर्षप्रतिपदेच्या दिवशी 'दिनविशेष' हें पुस्तक जिज्ञामू आणि रसिक वाचकांच्या हातांत देतांना मला अत्यंत हर्ष होत आहे. २४ मे १९४८ या दिवशी पुणे येथे दैनिक 'भारत'चा पहिला अंक प्रसिद्ध झाला. त्यांतच त्या दिवशीचा पहिला 'दिनविशेष' वाचकांच्या नजरेस आला. त्या वेळीं त्याचें रूप ठरलें नव्हतें, स्थान निश्चित नव्हतें कीं लांचीरंदीचें प्रमाणहि नक्की नव्हतें. इतकेंच काय, पण प्रत्येक दिवशी 'दिनविशेष' सांपडतील कीं नाहीं याचदृष्टीहि मी अत्यंत साशंक होतो. दै. 'भारत'चे सहसंपादक श्री. वसंतराव गोखले यांचा आग्रह फारच पडला ; आणि त्यांनींच वेळोवेळीं हें लिखाण न चुकतां लिहिण्यास उत्साहित केलें. आणि मीहि थोड्याच दिवसांत या अभिनव वस्तूंत रंगून गेलों. इतिहासाशी भाषा फारसा संबंध नव्हता, परंतु मी माझ्या कार्याचें निश्चित स्वरूप डोळ्यांसमोर ठेविलें आणि त्या दृष्टीनें वाचनास प्रारंभ केला. ज्या ज्या ठिकाणी तारीख व मिति मिळेल त्या त्या ठिकाणाहून ती हस्तगत केली. तिची निश्चित ठरविली. निरनिराळ्या देशांचे व लोकांचे इतिहास वाचून काढले, चरित्रे वाचलीं, शकावल्या पाहिल्या, ऐतिहासिक पत्रे शोधून पाहिलीं, आणि माझ्या कार्याची मर्यादा व रूपरेषा ठरवून घेतली. या कामांत कांहीं तांत्रिक अनुसंधान राखण्याच्या कार्यां चि. अरुण साठे यानें बरीच मदत केली आहे.

दैनिकांत येणारा मजकूर सवड सांपडेल त्याप्रमाणें तारखेनें किंवा मितीनें येत होता. आपल्या पूर्वजांचें व त्यांच्या अचाट कर्तृत्वाचें पुण्यस्मरण वाचकांना दररोज होऊं लागल्यामुळें त्यांना ही कल्पना अतिशय आवडली. अनेक ओळ-खीच्या अनोळखीच्या मित्रांनीं या उपक्रमाचें सामिनेंद कौतुक केलें आणि या मजकुराचें पुस्तक तयार करण्यासंबंधी सूचना केल्या.

दैनिकांतील मजकूर पुस्तकांत द्यावयाचा म्हणजे काय अडचणी येतात याची कल्पना मला प्रथम नव्हती. परंतु त्या दृष्टीनें कामाला सुरुवात केल्यानंतर मात्र मला त्यांतील यातायातीची चांगलीच कल्पना आली. जवळजवळ पाऊण पुस्तक पुन्हा लिहून काढावें लागलें! महत्त्वाच्या तारखा आणि मित्या नवीन शोधून मिळविल्या ; त्यांची निश्चित केली आणि त्या सर्वांना एकरूपता दिली. मुख्य गोष्ट म्हणजे सर्व इंग्रजी तारखांना मितीचें देशी स्वरूप देण्यांत आलें.

वीस

कांहींच्या सूचना होत्या की, पुस्तकाची रचना इंग्रजी तारखांप्रमाणे असावी. परंतु कांहीं विशिष्ट दृष्टीने तसे करणे मला गैरसोईचें वाटलें. राम, कृष्ण, शानदेव, शंकराचार्य, तुलसीदास, तुकाराम, शिवराय इत्यादि राष्ट्रपुरुषांच्या जीवितांतील घटना मिर्तांतूनच देणे औचित्यास धरून वाटलें, तरी पण इंग्रजी कालगणनेशीं आपला व्यावहारिक परिचय दाटपणें असल्यामुळें प्रत्येक ऐतिहासिक घटनेची इंग्रजी तारीख दिली आहे. आणि शेवटीं परिशिष्टांत इंग्रजी तारखांप्रमाणें सर्व 'दिनविशेष' एकत्रित केले आहेत.

दोन वर्षे या कामांत मोठ्या आनंदाचीं गेलीं. अनेक ग्रंथांचें अवलोकन करण्याचें भाग्य लाभलें. काम फार प्रासाचें आणि बिकट स्वरूपाचें वाटलें तरी मधून मधून मनाला संतोष व तृप्ति देणाऱ्या किती तरी गोष्टी आढळून आल्या. ऐतिहासिक काळांतील कांहीं चमत्कारिक योगायोगांनीं तर मनास एक प्रकारचा अननुभूत असा हर्ष होत राहिला. १३ सप्टेंबर या दिवशीं भारत सरकारनें निजामच्या हद्दींत आपल्या फौजा घुसविल्या; याच दिवशीं सुमारे सव्वादोनशें वर्षापूर्वी पडिल्या बाजीरावानें निजामवर स्वारी केली होती! स्वा. वीर सावरकर यांची गांधी-खून खटल्यांतून १० फेब्रुवारी रोजी निष्कलंकपणें मुक्तता झाली. याच दिवशीं कांहीं वर्षापूर्वी अंदमानांतून एका भयंकर आरोपांतून ते मुक्त झाले होते! माघ व. ९ रोजी तानाजीनें सिंहगड घेतला, त्याच माघ व. ९ रोजी पुढें सुमारे दीडशें वर्षांनीं सिंहगड इंग्रजांकडे गेला! अकबर आणि स्वामी रामतीर्थ यांचे मृत्यु त्यांच्या वाढदिवसादिवशींच थोड्या फरकानें झाले आहेत. इत्यादि अनेक चमत्कृत अकल्पितपणें आढळल्यावर अर्थातच मन अधिक उल्हासित होत राहिलें.

आतां येवढें सांगणें अत्यंत अवश्य आहे की, या पुस्तकांत माझे स्वतःचें असें कांहीं नाहीं. कांहीं दोष, कांहीं कमतरता, असेल तर ती मात्र माझी. बाकी सारे श्रेय माझ्यासमोरची ग्रंथसामग्री निर्माण करणाऱ्या ग्रंथकर्त्यांकडे आहे. त्या सर्वांचा उल्लेख 'दिनविशेष'च्या त्या त्या पृष्ठावर करण्याचें गैरसोईचें वाटलें; म्हणून आधारग्रंथाच्या यादींत त्यांचा निर्देश केला आहे. त्यांतहि कांहीं नजर-चुकीनें राहिलें असल्यास ते ते ग्रंथकार क्षमा करतील अशी आशा आहे. श्री. रियासतकार सरदेसाई यांच्या प्रचंड कार्याचा मला फारच उपयोग झाला. त्याच-प्रमाणें विद्यानिधि सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव यांच्या तीनहि चरित्रकोशांचा उपयोग

मी भरपूर प्रमाणांत केला आहे. याखेरीज श्री. 'ऋग्वेदी' यांच्या 'आर्यांच्या सणांचा प्राचीन व अर्वाचीन इतिहास' या पुस्तकाची बहुमोल मदत झाली आहे. भा. इ. सं. मंडळांतील श्री. शंकरराव जोशी यांनी तयार केलेल्या शकावलींचा मला मोठाच आधार मिळाला होता. या ग्रंथकारांचा मी अत्यंत ऋणी आहे. रामायणांतील तिथि अब्दरामायणांतून व चरित्रकोशांतून निश्चित केल्या आहेत. श्री. ज. स. करंदीकर आणि प्रा. वि. ब. आठवले यांच्या साहाय्याने महाभारतांतील तिथि घेतल्या आहेत. इंग्रजी तारखांचे मितिमध्ये रूपांतर करतांना खरे, मोडक व पिले यांच्या जंत्रींचा उपयोग झाला आहे. शिवाय श्री. रघुनाथशास्त्री पटवर्धन, आणि श्री. दादासाहेब पटवर्धन, भिरजकर यांनी मला गेल्या दीड-दोनशें वर्षांचीं पंचांगे पुरवून मदत केली. भारत इतिहास संशोधक मंडळ, केसरी-मराठा ग्रंथशाळा, आणि नू. म. वि. इंग्रजी शाळेचे ग्रंथालय या संस्थांनी मी म्हणेन तेव्हां व म्हणेन तशी साधनसामग्री उपलब्ध करून दिली. विशेषतः भा. इ. सं. मंडळांतील श्री. शं. ना. जोशी व श्री. ग. ह. खरे यांनी मला वेळोवेळीं अनेक प्रकारची मदत केली आहे. या सर्व सुद्धांच्या ऋणांत राहणेच मला आनंददायक वाटते. अनेक ग्रंथकारांच्या आधारें केलेले हें संकलन सर्वस्वी निर्दोष आहे, किंवा तें संपूर्ण आहे असा माझा आग्रह नाही.

बिहारचे राज्याधिपति माननीय लोकनायक बापूजी अणे यांच्यापुढे कार्याचा केवढा प्रचंड व्याप आहे; परंतु वेळांत वेळ काढून त्यांनी पुरस्कार लिहून दिला, त्यामुळे 'दिनविशेषा'ची प्रतिष्ठा खूपच वाढली आहे. श्री. अणे यांचा मी अत्यंत ऋणी आहे. प्रा. बापूसाहेब माटे यांच्यावर माझा एक प्रकारचा हक्कच आहे. कोणत्याहि गोष्टीकडे चिकित्सेने व रसिकतेने पाहण्यास मला त्यांनाच शिकविले आहे. प्रा. माटे यांनी विवेचक प्रस्तावना लिहून पुस्तकाला एक प्रकारची तात्त्विक भूमिका निर्माण करून दिली आहे. या दोन 'बापू'ंनी माझ्या या छोट्या प्रयत्नाची उंची खूपच मोठी केली आहे. त्याचप्रमाणे श्री. नानासाहेब सरदेसाई, म. म. दत्तो वामन पोतदार, डॉ. य. खु. देशपांडे, डॉ. के. ना. वाटवे, श्री. बा. ग. जगताप, सुलभाबाई पाणंदीकर, इत्यादि विद्वान् व अधिकारी व्यक्तींनी मी म्हटल्याबरोबर आपले अभिप्राय मला दिले याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाचे उपकुलगुरु डॉ. जयकर यांची प्रकृति ठीक नसल्यामुळे त्यांचा अभिप्राय वेळेवर हातीं आला नाही,

बावीस

त्यामुळे थोडी कमतरता राहून गेली आहे. पुस्तकाच्या कामांत पहिल्यापासूनच आपुलकीने लक्ष घालून मला वारंवार प्रोत्साहन देणारे श्री. भा. ल. उर्फ. दादासाहेब लिखिते यांचा उल्लेख करणें मला अगत्याचें वाटतें. त्यांची रसिकता, सौंदर्यदृष्टि आणि व्यासंगाची आवड यांचा मला अनेक वेळां उपयोग झाला आहे.

पुस्तकांत सर्व तऱ्हेची आकर्षकता यावी म्हणून राजगुरु प्रेसच्या चालकांनी खूपच मेहनत घेतली. विशेषतः माझे मित्रश्री. चिं. ग. वझे यांनी मोठ्या आस्थेने या कामां जातीने लक्ष घालून छपाईचें काम शक्य तों निदोष करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आंतील सर्व रेखाचित्रे श्री. दाणी यांनी सुबक रीतीने वेळेवर काढून दिलीं त्याबद्दल त्यांचे आभार मानणें इष्ट आहे. व्हीनस बुक स्टॉलचे मालक श्री. स. कृ. पाध्ये, आणि श्री. अ. ह. लिमये यांनी विक्रीची सर्व जबाबदारी उचलून मला त्या दगदगीतून मुक्त केलें आहे. त्यांचेहि आभार मानणें आवश्यक आहे. दै. 'भारत'चे संपादक श्री. भा. गो. चापट यांनी अतिशय सौजन्याने आणि ममतेने सतत एक वर्षभर आपल्या दैनिकांत दिनविशेषास जागा देऊन त्याची प्रसिद्धि केली, याबद्दल त्यांचे आभार मानावेत तेवढे थोडे होतील. त्यांचे सहकारी श्री. वसंतराव गोरेवले यांनी तर माझ्या कामास वारंवार चालना देऊन आपलें मित्रकर्तव्य बजाविलें आहे. त्यांचे आभार मानणें औपचारिक-पणाचें होईल.

शेवटीं एका गोष्टीचा उल्लेख करणें औचित्यास धरून होईलसें वाटतें. माझे वडील ती. नरहरशास्त्री खरशीकर यांच्या सांस्कृतिक आणि धार्मिक परंपरेंतच माझ्या वृत्तीचें पोषण अगदीं लहानपणापासून झालेलें आहे. माझ्या अंगी असणाऱ्या थोड्याफार व्यासंगाचें उगमस्थान अर्थातच ते आहेत. अनेक सत्प्रवृत्तींचें बीजारोपण करून त्यांचा विकास त्यांनीं केला आणि त्यांच्याच आशीर्वादानें माझ्या हातून हें लहानसें कार्य तडीस गेलें आहे.

असो. 'दिनविशेष' हें नवीन पुस्तक महाराष्ट्रांतिल गुणग्राही व जिज्ञासू वाचकांच्या स्वाधीन करून मी हें लांबलेलें मनोगत पुरें करीत आहे.

वर्षप्रतिपदा १८७२
४३७ नारायण पेठ,
त्र्यंबक-निवास, पुणे २.

प्रह्लाद नरहर जोशी

श्रीछत्रपति शिवाजी. प्रभु रामचंद्र. प. पू. डा. हेडगेवार. हुतात्मा भगतसिंग.
 सेनापति ताल्या टोपे. महात्मा गांधी. दामोदरपंत चाफेकर. कविवर्य डॉ. टागोर.

चैत्र शु. १

(१) शालिवाहन शकाचा आरंभ !

चैत्र शु. १ हा दिवस शालिवाहन शकाच्या सुखातीचा म्हणून भारतात महत्त्वाचा आहे. ज्योतिषशास्त्रांत याच शकाची विशेष महती आहे.

पुराणग्रंथांत ज्यांचे वर्षान आंध्रभृत्य म्हणून केले आहे त्यांचाच उल्लेख शिलालेखांतून आंध्र राजघराण्यांतील राजे सातवाहन म्हणून केलेला असतो. या 'सातवाहना' चे अपभ्रष्ट रूप शालिवाहन. ख्रि. पू. २३० ते ख्रि. उ. २२७ शालिवाहन राजाचा काळ समजण्यांत येता. त्याचे वसतिस्थान गोदा व कृष्णा यांच्या मुखाजवळ होते. 'सातवाहन' या कुलनामाने विभूषित असलेल्या तीस राजांनी आंध्र देशांत राज्य करून इतरत्र राज्याविस्तार केला. त्यांपैकी कोणत्या सातवाहनाने कोणत्या प्रसंगां शक सुरू केला याचा निर्णय लागत नाही. महाराष्ट्राच्या उपलब्ध इतिहासाच्या सुखातीस आद्य राजवंश म्हणून सातवाहनांचा उल्लेख सांपडतो. मद्रास इलाख्यांतील धरणीकोट (पूर्वी धनकटक) ही सातवाहनाची मूळ राजधानी असली तरी गौतमीपुत्र व पुलमायी यांनी महाराष्ट्रांत आपले राज्य स्थापून पैठण ही राजधानी निश्चित केली. त्या वेळी 'शक' म्हणजे परकीय, सर्व देशभर धुमाकूळ घालीत होते. या वंशातील राजांनी 'शका' वर भिळविलेल्या एखाद्या विजयापासून शालिवाहन शक सुरू झाला असावा.

हिंदु संस्कृतीतील कित्येक पवित्र गोष्टी चैत्र शु. १ ला घडलेल्या आहेत म्हणून हाच शक रूढ झाला. या वेळी वसंत ऋतु सुरू होत असल्यामुळे कित्येक उत्सव या नूतन वर्षारंभीच्या दिवसापासून सुरू होतात. हिंदु लोक हा दिवस पुण्यकालाचा मानतात. याची गणना प्रसिद्ध अशा साडेतीन मुहूर्तात केली आहे. या दिवशी सर्व कुटुंबवत्सल लोक आपल्या घरासमोर गुढ्या- तोरणे उभारतात. मंगलस्नानादि विधि आटोपल्यावर कडुलिंबाची पाने मिच्ये, हिंग, लवण, जिरें व ओवा यांसह भक्षण करण्याचा प्रघात आहे. यायोगे आरोग्य, बल, बुद्धि व तेजस्विता यांची प्राप्ति होते असें आर्यवैद्यकाचे मत आहे. या दिवशीच्या मुहूर्तावर आरोग्यप्राप्ति-व्रत, विद्या-व्रत व तिलक-व्रत करण्याची चाल आहे.

चैत्र शु. १

(२) संघटनेचा आद्य प्रणेता !

शके १८१२ च्या चैत्र शु. १ रोजी नागपूर येथे एका गरीब भिक्षुकाच्या घरी 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' या विख्यात संघटनेचे जनक व संवर्धक डॉ. केशव बळीराम हेडगेवार यांचा जन्म झाला.

वेदाभ्यास आणि भिक्षुकवृत्ति या संपत्तीच्या आधारावर अत्यंत जुन्या व बाळबोध पद्धतीने डॉक्टरांचे घराणें नागपुरांत वर्तते होते. लहानपणापासूनच डॉक्टरांनी मनाची बळकटी व चिकाटी हे गुण संपादित करून आपला विकास करून घेण्यास सुरुवात केली. नागपूर, यवतमाळ व पुणे येथे आरंभीचे शिक्षण संपल्यावर डॉक्टर कलकत्ता येथील नॅशनल मेडिकल कॉलेजमधून एल्. एम्. अँड एस्. ची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. परंतु वैद्यकीचा व्यवसाय न करता देशाची नाडी तपासावी अशी या धनवंतऱ्याची प्रथमपामूनच इच्छा होती. त्याप्रमाणे सन १९२०-२१ साली असहकाराच्या चळवळीत भाग घेऊन डॉक्टरांनी आपल्या सार्वजनिक कार्याला सुरुवात केली.

शके १८४७ च्या विजयादशमीला नागपूर येथील मोहित्यांच्या जुन्या वाड्यांत राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्याचा ओनामा झाला. थोड्याच काळांत या संस्थेचा विस्तार संबंध हिन्दुस्थानभर झाला ! भगवा ध्वज, लष्करी शिस्त, बौद्धिक वर्ग, या मार्गांनी भारतांत जागृति करण्याचे कार्य संघाने एकनिष्ठेने आणि त्यागवृत्तीने केले. डॉक्टरांनी संघटनेचा महामंत्रांत बनलेल्या भारतीयांना दिला की, "संघटनाशास्त्रांत गर्वाला, फुडारकीला, जबरदस्तीला किंवा व्यक्तिगत महत्त्वाला जागाच असू शकत नाही. संघटन हा शब्द असेच ध्वनित करतो की, त्यांत व्यक्तिनिष्ठा राहू शकत नाही. ...परंतु संघटणेला आदर्श व्यक्तिमत्त्वाची मात्र अत्यंत आवश्यकता आहे. तुमच्या गुणांना दुसरीकडे किंमत येईल, कीर्तीच्या रूपाने मोबदलाहि मिळेल, पण त्याच गुणांचे सार्थक संघटनेसाठी तुमचे सर्वस्व खर्च केल्यानेच होणार आहे." रा. स्व. संघाच्या रूपाने डॉक्टर अजरामर झाले आहेत. त्यांच्या संदेशाने भारतातील असंख्य तरुण मार्गप्रवृत्त झाले आहेत.

चैत्र शु. २

फिरंगणाकडे स्वारीस गेले !

१६५९ च्या चैत्र शु. २ रोजी चिमाजी आप्पा हे वसई-साष्टीच्या मोहिमेस निघाले.

हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर इंग्रज, डच, पोर्तुगीझ आदि पाश्चात्य व्यापारी व्यापार करीत असत. त्यांमध्ये पोर्तुगीझांना धर्मप्रसाराचें वेड अतोनात होतें. त्यामुळें हिंदु प्रजेस फारच त्रास होऊं लागला. — “जमीनदारांचीं वतनें बुडविलीं, गांवचे गांव घेऊन बाटवले, किरिस्ताव केले. घरांत कोणी नसले तर पोरें नेऊन बाटवार्वीं. देवधर्म बुडाला, प्रांतांतील तीर्थक्षेत्रें लोपलीं. देवालये फोडून साफ केलीं, ब्राह्मणांस मुलखांत फिरण्याची बंदी झाली. कोणीं कांहीं व्रतें, उद्यापनें, होम वगैरे आरंभिला कीं त्याचें घर वेढलें. शेजारीप्राजारी त्यांत पडले कीं त्यांसिंह धरून न्यावें.” असा हा छळ शिवरायांच्या काळापासून होत होता. शेवटीं वसईचे देशपांडे, देसाई, अंताजी रघुनाथ, गंगाजी नाईक वगैरे लोकांनीं आपलें गाऱ्हाणें पेशव्यांच्या कानावर घातलें. शेवटीं पेशवे यांनींहि हें काम मनावर घेतलें. चिमाजी आप्पांची या कामगिरीवर नेमणून झाली. त्या-प्रमाणें चिमाजी आप्पांनीं चिमणाजी भिवराव, रामचंद्र हरी व शंकराजी केशव या आपल्या सरदारांस — ‘वसईस व साष्टीस पाठविलें. व आपण स्वतः वर्ष-प्रतिपदेच्या दुसरे दिवशीं, सुध २ मंगळवारीं परस्थानें बागांत गेले. तेथून गुरुवारीं रात्रीं फिरंगणाकडे स्वारीस गेले. — ’ साष्टी बेटांतील ठाण्याचा कोट फिरंग्यानें तीन वर्षांपूर्वीं बांधण्यास सुरूवात केली होती. कोटाचें काम चालू असतांना हिंदु रथतेवर अत्यंत जुद्धम झाला होता. चिमाजीचा रोख पहिल्यानें याच बाजूस होता. चार दिवसांत तो ठाण्याजवळ येऊन पोंचला. आणि त्याच रात्रीं त्यांनीं साष्टी बेटांत प्रवेश केला. फिरंगी अधिकारी लुई बेटेलो गांगरून गेला. थोड्याशा प्रतिकारानंतर साष्टी बेट व ठाण्याचा कोट हीं दोन्ही ठिकाणें मराठ्यांना मिळालीं. आणि पुढल्या अद्वितीय लढ्यास हुरूप प्राप्त झाला. चिमाजी आप्पांच्या कर्तृत्वानें बहरून गेलेली वसईची ही मोहीम मराठ्यांच्या इतिहासांत अद्वितीय आहे.

चैत्र शु. ३

मत्स्य भगवानांचा जन्म !

चैत्र शु. ३ या दिवशीं मत्स्य भगवानांचा जन्म झाला. दशावतारांतील हा पहिला अवतार होय.

दुष्टांचा संहार आणि सज्जनांचें रक्षण करून धर्मसंस्थापनेसाठीं परमेश्वर अवतार घेत असतो असा भारतीयांचा विश्वास आहे. मत्स्यावतार हा दशावतारांतील पहिला अवतार आहे. पंचविसाव्या कल्पाशेवटीं ब्रह्मदेवाची रात्र सुरू झाली आणि सर्वत्र प्रलयकाल सुरू होऊन स्वर्ग, पृथ्वी, आदि सर्व लोक बुडून गेले. सर्वत्र अधर्माचरण माजून अंदाधुंदी सुरू झाली. ब्रह्मदेव निद्रिस्त असतांना त्याच्या मुखांतून जे वेद बाहेर पडले ते ह्यग्रीव नामक दैत्यानें पळाविले. त्या दैत्याचा संहार करण्यासाठीं भगवान् विष्णूंनीं मत्स्याचा अवतार घेतला.

या वेळीं सत्यव्रत नांवाचा पृथ्वीपति होता. हा तपस्वी राजा एकदां कृतमाला नदीत स्नान करून तर्पण करीत असतां त्याच्या ओंजळींत एक मत्स्य आला. राजा त्याला नदीत फेकणार तों तो मत्स्य म्हणाला, “राजा, माझे रक्षण कर.” तेव्हां आपल्या कमंडलूंत त्यास घालून राजा घरीं आला. पण घरीं येतांच त्या मत्स्याचा देह वाढू लागला. कमंडलूंत, विहिरींत, सरोवरांतहि तो मासा मावेनासा झाला. तेव्हां राजानें चकित होऊन विचारलें, “मत्स्यरूपानें मला मोहित करणारा तूं कोण आहेस?” त्यावरून मत्स्य भगवान् प्रसन्न होऊन बोलले, “आजपासून सातवे दिवशीं प्रलयकाल होईल त्या वेळीं मी एक नौका पाठवीन. त्या वेळीं तूं आणि सप्तर्षि त्या नौकेत बसा.” मत्स्य अदृश्य झाला, आणि बरोबर सातवे दिवशीं समुद्र एकाएकीं वाढून सर्व पृथ्वी पाण्यांत बुडून गेली. ठरल्याप्रमाणें सत्यव्रताला पाण्यांत एक नांव दिसली. तीवर तो सप्तर्षिसह चढला. त्या राजानें भगवान् मत्स्याची स्तुति केली. प्रलयकालाच्या शेवटीं मत्स्यानें ह्यग्रीव दैत्याला मारलें आणि त्यापासून वेद घेऊन ते ब्रह्मदेवाला देऊन टाकले. सत्यव्रत राजाला जें ज्ञान मत्स्य भगवानांनीं दिलें आहे तें मत्स्यपुराणांत सांपडतें. हिंदु संस्कृतीतील मत्स्य-कूर्मादि अवतार उत्क्रांति-शास्त्राला धरून आहेत असें जाणत्यांचें मत आहे.

चैत्र शु. ४

म्हणून बाँबचे आवाज निघतात !

शके १८५३ च्या चैत्र शु. ४ रोजी सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक भगतसिंग आणि त्यांचे सहकारी राजगुरु व सुखदेव यांना सायंकाळीं साडेसात वाजतां लाहोरच्या तुरुंगांत फांशी देण्यांत आलें.

सायमन कमिशनचे सभासद असेंब्लींत बसले असतां भयाची सूचना म्हणून भगतसिंग व बटुकेशर दत्त या दोघांनीं असेंब्लीवर एक स्फोटक बाँब टाकला. त्याबद्दल सन १९२९ च्या चार एप्रिलला त्यांना पकडण्यांत आलें. पुढें लाला लजपतरायांच्या मृत्यूचा सूड म्हणून झालेल्या सँडर्सच्या खून-खटल्यांत भगतसिंग, राजगुरु व सुखदेव यांना गोवण्यांत आलें. खटल्याचे वेळीं भगतसिंगांनीं अत्यंत तेजस्वी अशी जवानी दिली. “करूं तो जुल्म प्रजा सोसते म्हणून कांहीं कर्झनछाप अधिकारी राष्ट्रार्थीं छकलें करण्यासाठीं पुढें धांवतात. तशा मदांध अधिकाऱ्यांच्या कार्नीं त्रस्त प्रजेच्या आर्तें किंकाळ्या पांचूंच शकत नाहींत. अशा बेगुमान अधिकाऱ्यांचे कान खोलण्यासाठीं व डोळे उघडण्यासाठीं आम्हांला बाँबचे आवाज काढावे लागतात.”

७ ऑक्टोबर १९३० ला तिघांना फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. गांधी-आयर्विन करार व राष्ट्राची एकमुखी मागणी यांचा कांहीं एक उपयोग न होता या तिघांना २३ मार्च रोजी फांशी देण्यांत येऊन त्यांचीं प्रेतें आतांना न कळवितां नष्ट करून टाकण्यांत आलीं ! या तीनहि हुतात्म्यांचें शौर्य व त्याग यांचें अभिनंदन साऱ्या देशानें कराचोच्या राष्ट्रसभेंत केलें.

“या तरुणांचे आपण धन्यवाद गातों याचें कारण अत्यंत निर्भयता व स्वार्थत्याग यांची परमावधि त्यांच्या ठिकाणीं झाली होती हें होय. ज्या वेळीं आपल्याशीं समेटाची भाषा इंग्लंड बोल्ड लागेल त्या वेळीं त्यांचे-आमचे दरम्यान हुतात्मा भगतसिंग यांचें प्रेत असेल ही गोष्ट आपण यापुढें विसरतां कामा नये. हिंदुस्थान स्वतंत्र होण्यापूर्वी किती भगतसिंगांचे बळी पडतील हें कोणीं सांगावें ? परंतु आपण देशासाठीं मर्दपणें व निर्भयवृत्तीनें मरण्यास तयार राहिलें पाहिजे एवढाच धडा भगतसिंगांपासून आपण ध्यावयास पाहिजे.” असे उद्गार पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनीं काढले होते.

चैत्र शु. ५

(१) ' स्वराज्यसंकल्पक ' शहाजी !

शके १५१६ च्या चैत्र शु. ५ रोजी हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक श्रीशिव-छत्रपति शिवाजीमहाराज यांचे वडील शहाजी राजे यांचा जन्म झाला.

शहाजी राजांचा जन्म ज्या भोसले घराण्यांत झाला तें घरानें चितोड येथील सूर्यवंशी शिसोदे रजपुतांपैकीं होय. चौदाव्या शतकांत इस्लामी लाटेच्या प्रभावास कंटाळून शिसोद्याचे राजकुमार सजनसिंह व क्षेमसिंह राजपुतान्यांतून दक्षिणेंत आले व त्यांच्यापासूनच पुढें घोरपडे व भोसले हीं घराणीं निर्माण झालीं. भोसले घराण्याचा कर्ता पुरुष बाबाजी भोसले, याचे मुलगे विठोजी व मालोजी मोठे कर्ते निघाले. यांपैकीं मालोजीच्या बायकोचें नांव उमाव्वा असें असून ती फलटणच्या जगपाळ निंबाळकरांची बहीण होती. बरेच दिवस मूलबाळ होईना म्हणून तिनें अहमदनगरच्या शहाशरीफ नांवाच्या मुसलमान साधूस नवस केल्यावर तिला चैत्र शु. ५ रोजी एक मुलगा झाला. त्याचें नांव पिराच्या नांवावरून शहाजी असें ठेवण्यांत आलें. हा शहाजी मोठा कर्तेबगार निघाला. तंजावर प्रांतांत मराठ्यांचें राज्य पसरविण्याचे सवे श्रेय याचें आहे. मोंगल बादशाहाला नर्भदेच्या दक्षिणेस येऊं न देण्यासाठीं त्यानें अतोनात प्रयत्न केले. त्यासाठीं दक्षिणेंतील मुसलमान सत्ताधीशांनाहि मदत केली. दोन लाख फौज घेऊन येणाऱ्या शहाजहानला तोंड देणारा एकीह सरदार शहाजीशिवाय दक्षिणेंत नव्हता. स्वतः हिंदु असल्यामुळें आदिलशाही व निजामशाही यांची चाकरी करणें गैर आहे याची जाणीव त्याला असली तरी प्राप्त परिस्थितींत अन्य मार्ग त्याचेजवळ नव्हता. त्याच्या मनांत दडून असणारें स्वान शिव-रायांनीं साकार करून दाखविलें. " शिवाजीला जन्म देऊन त्याचे ठिकाणीं स्वातंत्र्याचें वारें उत्पन्न करण्याचें श्रेय शहाजीला अवश्य मिळतें. या दृष्टीनें शिवाजीला जर ' राज्य-संस्थापक ' म्हणायचें तर शहाजीला ' राज्य-संकल्पक ' असें पद देण्यास हरकत नाही. " शहाजी पूर्वसंस्कृतीचे, परंपरेचे आणि संस्कृत विद्येचे मोठे अभिमानी होते. ते विद्या-कलांचे भोक्ते असून गायनादि ललितकलांची त्यांना फार आवड होती.

चैत्र शु. ५

(२) वेदाभिमानी आर्यसमाज !

शके १७९७ च्या चैत्र शु. ५ रोजी भारतांतील आक्रमक आणि निर्भय सुधारक, कुशल संघटक, महर्षि स्वामी दयानंद यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध अशा आर्यसमाजाची स्थापना केली.

एकोणिसाव्या शतकांत हिंदुस्थानांत धर्मसुधारणेच्या अनेक चळवळी झाल्या. ख्रिस्ती भिशनऱ्यांचें आक्रमण जारी असल्यामुळें व हिंदुधर्मांत अनेक विसंगति निर्माण झाल्यामुळें धर्मसुधारणा आवश्यक बनली होती. या जागृतीच्या काळांतील आर्यसमाजाचें महत्त्व विशेष प्रकारचें आहे. वेदप्रामाण्य हें मुख्य गमक या समाजाचें आहे. समाजघटना त्रैतवादी असून जिव, परमेश्वर व प्रकृति हे अनादि व अनंत आहेत असा यांचा विश्वास आहे. या धर्मपंथानें केलेलें सामाजिक कार्य मोठें आहे. जवळजवळ दोन हजारपर्यंत यांच्या शाखा असून त्यांच्यामार्फत कॉलेजें, हायस्कुलें, उपदेशकांचीं विद्यालयें, अनाथालयें, गुरुकुलें, विधवा-आश्रम, कन्याशाळा ... इत्यादि शैक्षणिक कामगिरी मोठीच झालेली आहे. हिंदुस्थानाबाहेर ब्रह्मदेश, सियाम, अनामा, हाँगकाँग, पूर्व व दक्षिण आफ्रिका, मारिशस, ब्रिटिश व डच गियाना इत्यादि ठिकाणीं या समाजाची स्थापना होऊन कार्ये चालू झालें. वैदिक धर्माचा प्रसार करण्यासाठीं व यथार्थ ज्ञान लोकांना यावें म्हणून स्वामी दयानंद यांनी 'सत्यार्थ प्रकाश' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. त्यांचीं अनेक भाषांतून भाषांतरें झालीं. दयानंदांचा प्रभाव आर्य-समाजावर अर्थातच मोठा आहे. 'The Cultural Heritage of India' नांवाच्या ग्रंथमालेंतील दुसऱ्या खंडांत या सामाजविषयीं व दयानंदां-विषयीं पुढील मजकूर आहे. "The Arya Samaj is Dayanand writ large. It has in it saints, philosophers, organisers, scholars, thinkers, yeomen—all reflecting in their various prisms the light of that brilliant noonday sun of unquenchable, spiritual and moral refulgence. For he was a combination of all these characters in one.—"

चैत्र शु. ६

‘साम्राज्य-संकल्पका’चें निधन !

शके १६४२ च्या चैत्र शु. ६ रोजी हिदुपदपादशाहीची स्थापना करून तिचा विस्तार करणारे, मराठे लोकांस नवीन उद्योगाचे पराक्रमक्षेत्र दाखवून देणारे, पहिले पेशवे बाळाजी विश्वनाथ भट यांचें निधन झाले.

बाळाजी विश्वनाथांचें मूळ देशमुख घराणें कोंकणांतील श्रीवर्धनचें. पण तेथील हबशांच्या अमलास कंटाळून बाळाजी सन १६७९ मध्यें देशावर आले आणि त्यांनीं साताऱ्यास नोकरी धरली. तेथील त्यांची हुशारी पाहून सेनापति धनाजीनें त्यांस आपल्याजवळ घेतलें. पुढें वाढतां वाढतां ते पुणें प्रांताचे सुभेदार झाले. शाहू महाराजांना यांनीं कठीण प्रसंगी मदत केल्यामुळे, आणि फौजेतील त्यांच्या कर्तबगारीवरून शाहूनें त्यांस सेनाकर्ते असा किताब दिला. बाळाजीचें सर्वांत महत्त्वाचें कार्य म्हणजे त्यांनीं दिल्लीहून आणलेल्या चौथार्ड—सरदेशमुखीच्या सनदा हें होय. त्या वेळीं उत्तरेत फर्ग्युसन यादशाहा व सय्यदबंदु यांचें भांडण सुरू होतें. तेव्हां बादशाहानें मराठ्यांची मदत मागितली. ती बाळाजीनें केली आणि त्याबद्दल जिकलेल्या मुलखांतून चौथार्ड, सरदेशमुखी वसूल करण्याचा हक्क मिळविला. यामुळें गृहकलहांत गुंग झालेले मराठे बाहेर लक्ष देऊं लागले. त्यांचें कार्यक्षेत्र वाढून दिल्लीच्या पातशाहीस मदत करणारी सत्ता दक्षिणेंत असल्याचें जाहीर झालें. बाळाजीची कामगिरी अनेकविध आहे....

“— त्यानें घरोघर सेनानायक निर्माण केले. दिल्लीस जाऊन मराठ्यांचीं राज्यघटना सिद्ध केली. निर्धन महाराष्ट्रास सधन होण्याचा मार्ग दाखविला... वसुलाची व्यवस्था उत्तम ठेवली...आणि सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्यानें शाहू छत्रपतीच्या द्वारें हिंदुराष्ट्राचें संघटन केलें.—”

मराठी राज्याच्या विस्तारासाठीं त्यांनीं जी दगदग घेतली आणि काळजी केली ती वृद्धावस्थेंत दुःसह होऊन सासवड येथें चैत्र शु. ६ ला बाळाजी एकाएकी मृत्यु पावले. बाळाजी बुद्धिमान, उत्तम सेनापति, मुत्सद्दी व धोरणी होता.

चैत्र शु. ७

“....येथेंच कांहींहि होवो!”

शके १७८० च्या चैत्र शु. ७ रोजी महापराक्रमी राणी लक्ष्मीबाई यांच्या झांशीस सर ह्यू रोझ यानें वेढा दिला.

सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत गणी लक्ष्मीबाईचें स्थान फारच मोठें आहे. इंग्रज लोकांनीं दिल्ली उध्वस्त केली होती; लखनौस त्यांना विजय मिळाला होता, त्यामुळें त्यांचा उद्दामपणा सहजच वाढला. त्याची दृष्टि झांशीवाल्या राणीकडे गेली. राज्याचा अपहार करणें, पैसा उकळणें, अत्याचार करणें येवढींच कार्यें इंग्रजी फौजेस होती लक्ष्मीबाईला जिवंत पकडून आणण्याचा हुकूम लॉर्ड कॅनिंग यांनीं हॅमिल्टन यास दिला. सर ह्यू रोझ मोठ्या फौजेनिशीं झांशीवर चालून येऊं लागला. बाणपूरच्या राजानें राणीला सूचना केली. “काल्पीस पेशव्यांच्या आश्रयास जा.” त्यावर त्या बाणेदार आणि शूर स्त्रीनें उत्तर केलें, “मी बायको माणूस, तशांत विधवा, पूर्वं वयस्कर, मी मून कोणाची हाहि विचार मनांत आणला पाहिजे, या समर्थीं आपण येथून निघून त्या पुरुष मंडळींत शरणाप्रमाणें जाणें त्यापेक्षां येथेंच कांहींहि होवो!” चैत्राच्या सुरुवातीला सर ह्यू रोझच्या छावण्या झांशीच्या आसपास पडल्या. इंग्रज सेनापतीचें पत्र आलें कीं, दिवाणजी, लाटूभाऊ बक्षी, मोरोपंत तांबे, वगैरे लोकांना घेऊन स्वतः बाईनें भेटावयास यावें. बाईनीं जबाब दिला, “माझें येंणें होणार नाहीं.” त्यावर चैत्र शु. ७ रोजी ह्यूनें झांशीस वेढा दिला. वेढ्याचें काम दहाबारा दिवस चाललें.— “त्यांत कमरेला पदर खोंवून व हातांत तलवार घेऊन ही शूर स्त्री प्रत्येक तटावर व बुरुजावर जाऊन लढाईचें काम चालवीत होती.—” तात्या टोपे मदतीस आले, पण दुर्दैवानें त्यांना पराभूत व्हावें लागलें. अठ्ठयायशीं प्रहर राणी सारखी हातांत खड्ग घेऊन लढत होती. तिच्या मुखावरोल तेज थोडेंहि कमी झालें नव्हतें. अकराव्या दिवशीं बाईस श्रमांमुळें झोंप लागली. पुनः जागीं होऊन पहाते तों काय; शत्रु तटावरून चालत येत होता. मलाजीसिंग परदेशी फितूर झाल्यामुळें झांशी इंग्रजांचे ताब्यांत जात होती. पण ही रणरागिणी डगमगली नाहीं; हातांत तलवार घेऊन ती सैन्याच्या मध्यभागीं घुसली.—

चैत्र शु. ८

(१) जिवावरचें बोटावर निभावलें !

शके १५८५ च्या चैत्र शु. ८ रोजीं शिवाजीच्या राहत्या वाड्यांत तळ देऊन गुरगुरणाऱ्या शाहिस्तेखानावर रात्री छापा घालून शिवरायांनीं त्याचा पराभव केला.

दक्षिण कोंकण व पुणे—सातारा या प्रांतांतून शिवाजीला एकसारखा त्रास देण्याचें कार्य शाहिस्तेखान करीत होता. मोरे, अफझुलखान, सिद्दी जोहार, आदींचा पाडाव सहज झाला असला तरी आतांचा प्रसंग बांका होता. या समयीं शिवाजी पुण्यानजीकच सिंहागडावर होता. भीतीमुळे खानानें पुण्याचा चंदोबस्त पक्का ठेवला होता. शिवाजीनें प्रथम दोन ब्राह्मणांना शहरांत पाठविलें आणि त्यांच्याकरवीं खानाच्या व्यवस्थेची माहिती मिळविली. आणि चैत्र शु. ८ रोजीं सायंकाळीं चारशें निवडक मावळे बरोबर घेऊन तो पुण्यास आला. बाबाजी बापूजी आणि चिमणाजी बापूजी या दोन सरदारांनीं पहारा बदलण्याचें निमित्त करून वाड्यांत प्रवेश केला. रमजानचा उपास रात्रीं सोडून मंडळी झोंपण्याच्या तयारींत होती. स्वयंपाकघराच्या बाजूस निवडक लोकांनिशीं चिमणाजी बापूजी आला, व मध्यरात्रीं लष्करी बाजा सुरू होतांच कुदळींनीं भितोस भोंक पाडून ते सर्व आंत शिरले. कापडी पडद्यांनीं बनविलेल्या खोल्यांचे पडदे तरवारीनें कापून लोक थेट खानाच्या खोलींत आले. जनानखान्यांतील स्त्रियांत एकच गोंधळ उडाला.

खानाचा मुलगा फत्तेखान मारला गेला. एका चाणाक्ष बाईनें दिवे मालविले. तों फारच आरडाओरडा झाला. एवढ्यांत पुढच्या दरवाजांनं बाबाजी बापूजीची टोळी आंत आली तेव्हां खान भाला घेऊन सज्ज होता; पण त्याचें कांहीं न चालून तो विडकींतून निसटून जाऊं लागला; याच वेळीं शिवाजीनें वार करून त्याच्या हाताचीं बोटे छाटून टाकलीं. खान आणि त्याचे लोक पळून गेल्यावर शिवाजीचें काम झालें ! या चकमकींत पहारेकऱ्यांपैकीं सहा इसम मृत्यु पावले. खानाचा मुलगा, सहा बायका व दासी मारल्या गेल्या. चार वर्षे आपला वाडा शाहिस्तेखान वापरतो आणि उपद्रव देतो म्हणून शिवाजीनें असा सूड उगाविला.

चैत्र शु. ८

(२) मोंगलावर मात केली !

शके १६५९ च्या चैत्र शु. ८ रोजी थोरल्या बाजीराव पेशव्यांनी दिल्लीवर हल्ला करून मोंगलांचा पराभव केला.

आजपर्यंत महंमूद गिझनी, अल्लाउद्दीन खिलजी, आरंगजेब आदींनी आपल्या राक्षसी सामर्थ्यानें लाखों विस्कळित हिंदूंचा धुव्वा उढविला होता. आतां मराठ्यांच्या पराक्रमास भरतें येत होतें. बादशहा व उमराव सर्वच नामर्द बनून शिंदे, होळकर पवार, जाधव, कदम, बाजी भीमराव, इत्यादींचें बळ उसळ्या घेत होतें. गुजराथ, माळवा प्रांतांची कायमची सुभेदारी बाजीराव बादशाहाकडे ठासून मागत होता, आणि त्याला नकार आल्यामुळें बाजीराव उत्तरेच्या मोहिमेवर निघाला. शिंदे-होळकर सर्वत्र दंगल उठवून मोंगलांस दमास आणीतच होते. मल्हारराव होळकरानें जी गनिमी काव्याची लढाई दिली ती बादशाहाचा सल्लागार सादतखान यास समजली नाहीं; तो आपला विजयच समजून बेफिकीर राहिला. आपण मराठ्यांचा संपूर्ण पराजय केला असें त्यानें बादशाहास कळविलें ! तेव्हां आपण जिवंत आहोंत हें दर्शविण्यासाठीं बाजीराव निकडीनें दिल्लीस येऊन ठेपला. शहरांत काळकादेवीची जत्रा चालू होती; त्यांतील कांहीं हत्ती व दुकानें मराठ्यांनीं लुटलीं. ही बातमी बादशाहास समजतांच तो गोंधळून गेला. पळून जाण्यासाठीं त्यानें यमुनेत नावा सज्ज केल्या. पण याच वेळीं अमीरखान नांवाच्या माणसानें शहरांतील बारा हजार स्वार, वीस हजार पायदळ व तोफखाना यांसह बाजीरावावर हल्ला केला. भ्याल्यासारखें सोंग करून बाजीरावानें मोंगलांस पूर्णपणें अंगावर घेतलें. एकदम चवताळून मराठ्यांनीं मोंगलांस तलवारीनें कापून काढलें. शहरवासी लोकांना वा बादशाहास त्रास देण्याचा बाजीरावाचा मानस नव्हता. आपल्या विजयी झालेल्या अल्प फौजेनिशां बाजीराव लोकांचीं मनें शांत करण्यासाठीं दिल्लीहून सात कोसांवरील सराई-आला बिर्दीखान-येथें जाऊन राहिला.

मराठे-मोंगलांचा हा झगडा इतिहासांत अपूर्व गणला गेला आहे. दोघांनीं हि आपआपलें बल संपूर्णपणें उपयोगांत आणलेलें दिसून येतें.

चैत्र शु. ८

(३) ' राज्यद्रोह हाच माझा धर्म ! '

शके १८५२ च्या चैत्र शु. ८ या दिवशी प्रसिद्ध दांडी यात्रेनंतर महात्मा गांधींनी मिठाचा सत्याग्रह सुरू केला.

हिंदुस्थानच्या किनाऱ्यावर अपरंपार मीठ तयार होतं. परंतु या मिठावर सरकारला प्रचंड कर देणं जनतेला आवश्यक झालं होतं. जनतेचे वाली महात्मा गांधी यांना ही गोष्ट अन्यायाची वाटली. त्यांनी त्याविरुद्ध लढा पुकारला. कोणालाहि पटतील अशा अकरा मागण्या महात्मार्जींनी व्हाइसरॉयकडे सादर केल्या. सरकारकडून धमकावणीचं उत्तर आलं. गांधीजी त्याला डरगारे थोडेच होते ! ' गुढगे टेकून भाकरी मागितली असतां धोंडा पदरांत पडला ' असे उद्गार काढून गांधी पुढील तयारीस लागले. ' या चळवळींत यश मिळालं नाही तर पुनः साबरमतीच्या आश्रमांत पाऊल टाकणार नाही ', ' माझ्या आयुष्यातील हा स्वराज्याचा शेवटचा लढा आहे. ' वगैरे प्रतिज्ञांनी त्यांनी सर्वांचे लक्ष आपणांकडे ओढून घेतलं. ' अत्याचार वडले तरी हा लढा मी थांबविणार नाही ', असें आश्वासन त्यांनी लोकांना दिलं. आणि ' हें धर्मयुद्ध आहे. आणि तें ईश्वराचें नांव घेऊन मी चालविणार आहे ', अशी भूमिका घेऊन फाल्गुन शु. २ या दिवशी ते साबरमती आश्रमांतून बाहेर पडले. ' दांडी ' हें गुजराथमधील स्थान त्यांनी सत्याग्रहाकरितां निवडिलें होतें. गांधीजींच्या मालावर कुंकुमतिलक होता. गळ्यांत हातसुतांचे हार होते. सुवासिनींनी ओवाळिल्यानंतर गांधीजींनी ' दांडी यात्रे 'स सुरुवात केली. ' राज्यद्रोह करणें हाच मुळीं माझा धर्म, तोच मी प्रजेला शिकवीत आहे ', असें गांधींचे सांगणें होतें.

त्याप्रमाणें सर्व भारतांत या अद्वितीय लढ्याचे पडसाद उमटूं लागले. ठिक-ठिकाणीं गांधींचें स्वागत झालें. शेवटीं चैत्र शु. ८ या दिवशीं प्रभातकालीं गांधी-जींनीं समुद्रकिनाऱ्यावरील मीठ उचलून कायद्याचा भंग केला. " एका महा-भंगल यज्ञाचा तो आरंभ होता. सर्व तीर्थींचा राजा असलेल्या सागराच्या तीरावर पारतंत्र्याचा अश्वमेध करणारें यज्ञकुंड महात्मार्जींनीं प्रज्वलित केलें. "

चैत्र शु. ९

श्रीरामचंद्रं शरणं प्रपद्ये !

चैत्र शु. ९ या दिवशीं सूर्य मध्यान्हीस आला असतां पुनर्वसु नक्षत्रावर पांच ग्रह उच्चस्थानीं असून कर्कलक्ष्मी गुरु व चंद्र असतांना कोसल देशच्या अयोध्येचा राजा दशरथ यास कौसल्या राणीपासून, सर्व लोकांना नमस्कार करण्यास योग्य, असे श्रीरामचंद्र जन्मास आले.

कुरुवंशानें आर्यावर्तांत वसाहत केल्यानंतर आर्यांची दुसरी एक लाट गंगा नदीच्या पलीकडे पूर्वे भागांत पसरली. त्यांमधील कोसल कुलांत दशरथ राजा राज्य करीत होता. त्याच्या तीन राण्यांच्या पोटीं एकहि पुत्रसंतान नव्हतें, परंतु पुत्रकामेष्टि यज्ञ केल्यानंतर अग्निदेवाच्या कृपेनें कौसल्येस रामचंद्र, कैकेयीस भरत, सुभित्रेस लक्ष्मण व शत्रुघ्न अशीं एकेका दिवसानंतर मुलें झालीं. त्यांपैकीं रामचंद्र अत्यंत बुद्धिमान, तेजस्वी व बलवान् होता. त्यानें आपल्या जीवितांत जीं लोकोत्तर कृत्यें केलीं, त्यावरून भारतीयांनीं त्याला अवतार कल्पिलें आहे.

राम सत्यवचनी होता, पितृवचन पाळणारा होता, एकपत्नव्रितानें राहणारा होता, आदर्श राजा होता म्हणून भारतीयांचें त्याच्यावर प्रेम आहेच; परंतु त्याच्या एकाच कृत्यानें त्याची कीर्ति अजरामर झाली आहे आणि तें म्हणजे देवादिकांना छळणाऱ्या दुष्ट रावणाचा त्यानें केलेला नाश. जणुं रामाचा अवतारच त्यासाठीं होता. रावण म्हणजे, 'रावयति विद्रावयतीति रावण : ।' प्रजाजनांना भिवविणारा तो रावण. यज्ञयागादिकांना व पुण्यकर्मांना विघ्न आणणारे, गोब्राह्मणांना पीडा देणारे, वेदवतीसारख्या साध्वीवर बलात्कार करणारे जे राक्षस त्या काळीं होते त्यांचा नायक म्हणजे रावणच. तेव्हां त्याचा वध करून रामानें अलौकिक सत्कृत्य केलें. रावणराज्यामुळें सर्व पृथ्वी गांजून गेली होती. "रावणाच्या जुळुमाच्या दुखण्यानें ती कण्ठूं लागली. ती गाईसारखी दीन झाली; आणि क्षीरसागरांत गाढ झोंपणाऱ्या विष्णूला आपल्या विकल स्वरानें जागृत करून त्याच्याजवळ तिनें आपलें दुःख निवेदन केलें. श्रीभगवान् विष्णूला दया येऊन त्यानें तिला आश्वासन दिलें आणि दशरथाच्या पोटीं जे रामचंद्र जन्मास आले त्यांनीं तें आश्वासन पूर्ण केलें."

चैत्र शु. १०

आदर्श बंधु भरत !

चैत्र शु. १० या दिवशीं श्रीरामचंद्राचा एकनिष्ठ बंधु भरत याचा जन्म झाला.

दशरथाची पत्नी कैकेयी हिचा हा पुत्र . शत्रुघ्नासह हा आजोळीं असतांना रामाला राज्याभिषेक करण्याचा बेत दशरथ राजानें केला. परंतु कैकेयीच्या विरोधामुळे तो बेत रद्द होऊन रामास चौदा वर्षे वनवासास जावें लागलें. त्यायोगें दशरथ मृत्यु पावला. ही सर्व बातमी भरतास समजतांच त्यानें आपल्या आईची निर्भर्त्सना केली. आणि राज्याचा त्याग करून रामाचें दर्शन घेण्यासाठी अयोध्येहून तो निघाला. चित्रकूटावर रामाची गांठ पडल्यावर राज्यपद स्वीकारण्याची विनंति त्यानें रामास केली. पण ती गोष्ट अशक्य असल्याचें रामानें सांगितल्यावर भरतानें निग्रहानें रामास सांगितलें कीं, “ मी तुझ्या पादुकांच्या नांवानें राज्य चालवीन, वनवासांत असणाऱ्या तुझ्याप्रमाणें जटावल्कलें धारण करीन आणि फलमूलांशिवाय कांहींहि खाणार नाहीं. चौदा वर्षेपर्यंत तुझी वाट पहात गांवाच्या बाहेर राहीन आणि जर तूं आला नाहीस तर शेवटीं अग्नांत प्रवेश करीन.” या निग्रहाप्रमाणें भरत चौदा वर्षेपर्यंत अयोध्येबाहेर नंदिग्रामांत राहून रामाच्या नांवानें राज्यकारभार पाहात होता. कोणतेहि, राजोपचार त्याने स्वीकारले नाहींत, छत्रचामरें, नजराणे, वगैरे सर्व पादुकांना दिले जात असत. शेवटीं चौदा वर्षे संपल्यानंतर राम परत आल्याची बातमी या तपस्वी बंधूल हनुमानाकडून कळली, तेव्हां भरताला अत्यंत आनंद झाला. त्यानें मास्तील पुष्कळ बाक्षिसें दिलीं. भरतानें सर्व नगर उत्तम प्रकारें शृंगारून रामाचें स्वागत केलें. आणि आजपर्यंत ठेवीप्रमाणें असणारें राज्य रामाला परत केलें.

अशा प्रकारें वडील बंधूवर अनन्यपूर्ण निष्ठा ठेवून तपस्वी वृत्तीनें राहण्यांत भरताची योग्यता समजून येते. संबंध आयुष्यांत त्याचेवर युद्धाचा प्रसंग एकदांच आला होता. रामाच्या आज्ञेवरून आपल्या दोन मुलांसह सिंधु नदीकांठ असणाऱ्या गंधर्वाचें पारिपत्य भरतानें केलें, आणि तक्षशिला व पुष्कल अशं नगरांची स्थापना केली.

चैत्र शु. ११

“लक्ष्मणासारखा बंधु नाही!”

चैत्र शु. ११ या दिवशी श्रीरामाचा एकनिष्ठ अनुगामी बंधु लक्ष्मण याच जन्म झाला. दशरथास सुमित्रेपासून झालेला हा वडील मुलगा.

राम-लक्ष्मणांची प्रीति, बंधु-बंधूमधील प्रेमाचें आदर्श स्वरूप म्हणून मानली गेली आहे. रामचंद्र वनवासाला निघाले तेव्हां ऐश्वर्याचा त्याग करून रामाबरोबर वनवासास जाण्यास सिद्ध होऊन लक्ष्मण बोलला- “मी धनुष्य सज्ज ठेवून व कुदळ-खोरी बरोबर घेऊन तुम्हांला मार्ग दाखवण्यासाठी तुमच्यापुढें राहीन. वनांतील कंदमुळें, फळें व तपस्यांना होमाकरितां लागणारे पदार्थ तुम्हांला नित्य आणून देत जाईन.” रामाबद्दल त्याला जेवढा आदर होता तेवढीच निष्ठा सीतेबद्दलहि होती. या दोघांची सेवा करणें ही एकच गोष्ट त्याला माहीत होती. ऋष्यमूक पर्वतावर सीतेनें टाकलेले दागिने वानरांनीं जपून ठेविले होते, ते त्यांनीं ओळखण्यासाठीं लक्ष्मणापुढें टाकले, तेव्हां तो म्हणाला, “मला कर्णभूषणें, बाहुभूषणें ओळखतां येत नाहीत. पण दररोज वंदन करतांना पाहिल्यामुळें पायांतील अलंकार तेवढे मी ओळखूं शकेन.” श्रीरामचंद्रहि त्याची योग्यता जाणून होते. इंद्रजितास लक्ष्मणानेंच मारलें, पण तत्पूर्वी लक्ष्मण शरबद्ध झाला असतांना रामचंद्र म्हणाले, एक वेळ सीतेसारखी स्त्री मिळूं शकेल, पण लक्ष्मणासारखा बंधु मात्र मिळणें कठीण आहे. राम-रावण युद्धांत लक्ष्मणानें भोठा पराक्रम केला. अतिकाय, विरूपाक्ष, रावण, इत्यादींशीं त्याचें प्रत्यक्ष युद्ध झालें होतें. अशोकवनांत असणाऱ्या सीतेनें याचें वर्णन केलें आहे : “लक्ष्मण वृद्धांची सेवा करणारा असून समर्थ परंतु भितभाषी आहे. तो स्वभावानें सौम्य व आचरणानें पवित्र आहे. वेळोवेळीं रामालाहि सल्ला देण्याचें काम त्यानें केलें आहे.” लक्ष्मणाच्या पत्नीचें नांव उर्मिला. ती सीरध्वज जनकाची मुलगी. सीतादेवी वनवासांत असली तरी आपल्या पतीबरोबर होती. उलट उर्मिला राजवाड्यांत ‘एकाकी’ होती. या ‘उपेक्षितः नायिके’ चा गौरव बाभू मैथिलीशरण गुप्त आणि कविवर्य दगोर यांनीं केला आहे. उर्मिला चौदा वर्षे ‘नववधू’ च राहिली होती !

चैत्र शु. १२

“ आम्ही बुंदेलखंड सोडतो ! ”

शके १६५१ च्या चैत्र शु. १२ या दिवशीं थोरले बाजीराव पेशवे यांनीं जैतपूर येथें महंमदशहा बंगश याचा पराभव केला.

पहिल्या बाजीरावानें उत्तरेत मोठाले पराक्रम केले त्यांपैकींच हा एक आहे. सतराव्या शतकांत उत्तर हिंदुस्थानांत मराठे व रजपूत यांचें ऐक्य होऊन दिल्लीच्या बादशाहीस हादरे बसूं लागले. बुंदेलखंडाचा छत्रसाल राजा स्वतंत्रपणें वागूं लागला. बुंदेलेहि मराठ्यांना साह्य करूं लागले. रजपूत आणि बुंदेले यांच्या मदतीनें मराठे दिल्लीहि काबीज करतील या भीतीनें बादशाहानें अलाहाबादचा सुभेदार महंमदशहा बंगश या पराक्रमी पुरुषास मराठे-छत्रसाल व रजपूत यांचें पारिपत्य करण्यासाठीं हुकूम दिला. हा बंगश अफगाणिस्तानांतील बंगश खोऱ्यांतील. त्याचा बाप आईनखान औरंगजेबाच्या वेळीं हिंदुस्थानांत आला होता. आपल्या कर्तबगारीनें अहंमदशहानें नशीब काढलें. गंगेच्या कांठें शम्शाबाद परगण्यांत माऊ येथें राहून त्यानें चारपांच हजारांची फौज पदरीं बाळगली होती. फर्खखतियरच्या कारकीर्दीत यास मोठ्या जहागिरी मिळाल्या. छत्रसालाला जिंकण्याच्या भानगडींत त्याचा मुलगा मारला गेला. तेव्हां महंमदशहा चवताळून बुंदेलखंडांत शिरला. मोठ्या निकराची लढाई होऊन छत्रसालचा पराभव झाला. गुप्त रीतीनें छत्रसालानें बाजीरावाची मदत मागितली.

“ जो गति ग्राह गजेन्द्रकी सो गति जानहु आज ।

बाजी जात बुन्देलकी राखी बाजी लाज ”

ही त्याची विनवणी ऐकून बाजीरावानें ही कामगिरी अंगावर घेतली. आणि मोठ्या निकरानें बंगशशीं युद्ध करून त्यांत त्याचा पराभव केला. जैतपूरवर बंगशची अन्नान्नदशा झालो. त्यानें बाजीरावास करार लिहून दिला, “ आम्ही बुंदेलखंड सोडून जातो. पुनः छत्रसालावर चढाई करणार नाही. ” पुढें दोनतीन वर्षांतच छत्रसालाचें निधन झालें. मरते समयीं बाजीरावास त्यानें आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा दिला.

महंमदशहाच्या या पराभवामुळें बाजीरावाचें नांव उत्तरेत गाजून राहिलें.

चैत्र शु. १३

(१) तीर्थंकर महावीर यांचा जन्म !

शाल्वाहनाहनापूर्व ६७७ मध्ये चैत्र शु. १३ या दिवशी जैनांचा चोविसावो तीर्थंकर महावीर यांचा जन्म झाला.

हल्लीं प्रचारांत असणाऱ्या जैन धर्माचे प्रचारक हे होत. यांच्यापूर्वी पार्श्वनाथ नांवाचे तेविसावे तीर्थंकर सुमारे २५० वर्षापूर्वी होऊन गेले. महावीरांचे वडील सिद्धार्थ नांवाचे होते. ज्ञान नांवाच्या क्षत्रिय कुळांत यांचा जन्म झाल्यामुळे यांना ज्ञानपुत्र असेंहि म्हणतात. महावीर हे राजपुत्र असले तरी पहिल्यापासून विरक्त होते. एक तपभर प्रवास करून त्यांनी इंद्रियदमन केलें. कडक तपश्चर्या केल्यानंतर त्यांना केवलज्ञान प्राप्त झालें. त्यानंतर त्यांनी धर्मोपदेश करण्यांत व इतरांना तपश्चर्येचे नियम समजावून सांगण्यांत आपलें आयुष्य घालविलें. मगध येथील बिंबिसार राजानें यांच्यापासूनच दीक्षा घेऊन जैन धर्माचा स्वीकार केला होता. या काळांतच वेदबाह्य अशा बुद्धधर्माचा उदय झाला होता. धर्माचरणास सन्यासदीक्षा आवश्यक आहे असें दोनहि पंथाचें मत होतें. जैन धर्मपंथ आपल्या पंथाची व्याख्या अशी करतो — “ राग, द्वेष, इत्यादि दोषांना ज्यानें जिंकले, अथवा ज्ञानावरणीय, दर्शनावरणीय, मोहनीय, अंतराय, इत्यादि कर्मशत्रूंना ज्यांनीं जिंकले; तो किंवा ते जिन गणधरादि त्यांच्यामध्ये जे श्रेष्ठ तीर्थंकर केवळ ज्ञानी, त्यांस जिनेश्वर म्हणतात. त्यांना वीतराग, अर्हत, परमेष्ठी, सर्वज्ञ, शास्ता अशींहि नांवे आहेत. अर्थात् जिनाचे अनुयायी ते जैन होत. ” देवालये तीर्थस्थाने, देवता, पूजाविधि वगैरे गोष्टीत जैन धर्माचें साम्प्र हिंदु धर्माशीं दिसून येतें. या पंथां श्वेतांबरी व दिगांबरी असे दोन भेद आहेत. परक तत्त्वज्ञानाचा नसून धर्माचरणाचा आहे. जैन तत्त्वज्ञानांत नऊ प्रमुख पदार्थ मानण्यांत आले आहेत : (१) जीव, (२) अजीव, (३) पुण्य, (४) पाप, (५) आश्रव, (६) संवर, (७) बंध, (८) निर्जर, (९) मोक्ष.

जैन हे पुरुषरूपी ईश्वर मानित नाहीत. त्यांची जागा अनेक सिद्धस्थितीला पांचलेल्या आत्म्यांनीं घेतली आहे. परंतु, जैन मूर्तिपूजक असून त्यांच्यांत प्रार्थनाविधिहि आहे.

चैत्र शु. १३

(२) जालियनवाला बागेंतील कत्तल !

शके १८४१ च्या चैत्र शु. १३ रोजी पंजाबांत अमृतसर येथें सुवर्णमंदिरा-शेजारीं जालियनवाला बागेंत जनरल डायर यानें हजारों निरपराधी आबाल-वृद्धांची कत्तल केली.

त्या वेळीं रौलट अॅक्टला विरोध करण्यासाठीं महात्मा गांधींची सत्याग्रह मोहीम जोरांत सुरू होती. आणि तिला विरोध करण्याचा अट्टाहास ब्रिटिश राजसत्ता बेफामपणें करीत होती. तीनचार दिवसांपूर्वीपासून अमृतसरच्या लोकांचे हाल सुरू झाले. जालियनवाला बागेंत सभा आहे, लाला कन्हय्यालाल हे अध्यक्ष-पद स्वोकारणार आहेत, असें जाहीर करण्यांत आले. गुप्त पोलिसांशीं सख्य असणाऱ्या हंसराज नांवाच्या गृहस्थानें सभेची तयारी चालविली. सभेस हजारों लोक आले. वरून विमान धिरट्या घालूं लागतांच सभास्थान न सोडण्याबद्दल श्रोत्यांना सागून हंसराजानें गुप्त पोलिसांना खुणा केल्या. थोड्याच वेळांत लष्करी लोकांनीं बागेच्या तोंडाशीं वेढा दिला. गोळीबार सुरू होण्यापूर्वीच हंसराज प्लॅटफॉर्मवरून उतरला; आणि पसार झाला. इतर लोक घाबरून भितो-वरून उड्या टाकीत पळूं लागणार इतक्यांत गोळीबार सुरू झाला. सभा-स्थानास एकच दार होतें आणि तेथें तर लष्करी मारा सुरू होता. असंख्य लोक जखमी झाले. या कत्तलींत सात महिन्यांपासून सत्तर वर्षांपर्यंतचीं सर्व वयाचीं माणसें होती. त्यांत साधु-बैरागी होते, ब्रियाहि होत्या. या गोळीबारांत जितकीं अधिक माणसें बळी घेतां येतील तितकीं घेण्याचा निश्चय डायरचा होता. गोळीबारप्रतंगीं जमिनीवर लोळण घेऊन जीव वांचवण्याचा प्रयत्न माणसें करूं लागलीं तेव्हां खालीं बसून गोळ्या झाडण्याचा हुकूम सुटला ! शेवटीं दारूगोळा संपला तेव्हा कत्तल थांबली. डायरची स्वारी निघून गेली.

बागेंत रात्रीं प्रेतांचा खच पडला होता. असंख्य जखमी झाले होते. त्यांची विल्हेवाट लावणें शक्य नव्हतें. कारण रात्री ८ च्या नंतर घराबाहेर पडणारास गोळी घातली जाईल असा हुकूम होता. त्यामुळे केवळ पाणी वेळेवर भिळालें नाहीं, म्हणूनहि शेकडों लोकांचे प्राण गेले.

चैत्र शु. १४

(१) 'मला लोक काय म्हणतील ?'

शके १४१० च्या चैत्र शु. १४ रोजी फत्तेपूर-शिक्री येथें महापराक्रमी राणा संग आणि बाबर यांचें घनघोर युद्ध होऊन राणा संग याचा पराभव झाला.

या काळीं रजपुतांपैकीं एकटें भेवाडचेंच राज्य बलाढ्य होतें. चितोड-गडावर राणा संग नांवाचा पराक्रमी राजा राज्य करीत होता. दिल्लीच्या मुलतान इब्राहीम लोदीचा अनेकवार पराभव या राण्यानें केलेला असल्यामुळें त्याचें वजन अतोनात वाढलें होतें. बाबराला त्याचें भय फारच वाटे. त्याच्याशीं सलोखा करण्यास राणा तयार नव्हता. दोघानींहि युद्धाची तयारी जोरांत केली. ग्वाल्हेर, अजमीर, शिक्री, रायसेन, कालपी, इत्यादि ठिकाणांचे राजे त्याला मदत करणार होते. एका पायानें पंगु, एका डोळ्यानें अंध, एका हातानें थोडा असा हा राणा संग्रामसिंह उर्फ संग पराक्रम करण्यास सिद्ध झाला. शिक्रीजवळ खानवा येथें दोनहि फौजा एकत्र येऊन युद्धास सुरुवात झाली. एकदोन हल्ल्यांनंतरच बाबराचें सैन्य पळूं लागलें. आपल्या अधर्माचरणामुळें आपला पराभव होतो असें पाहून बाबरनें ईश्वराची करुणा भाकून ऐगाराम सोडून दिला. मध्यपानास बंदी केली. आपल्या सैन्यास त्यानें उत्तेजित केलें, "उठा बंधून्तो ! अपयश पदरीं घेऊन जगण्यापेक्षां धर्मासाठीं आजच मरण्यास सिद्ध व्हा. देहांत प्राण असेपर्यंत लढूं पण हार जाणार नाही, अशी शपथ घ्या." या स्फूर्तिदायक उपदेशामुळें मुसलमान पुनः अवेशानें लढूं लागले. "तोफांचे गोळे सुटले, घोडे किंचाळूं लागले, प्रेतांचे ढीग पडले, रक्ताचे पाट वाहूं लागले, घनघोर संग्राम झाला." अशा वेळीं कोणी एक रजपूत बाबरास फितुर झाला. राणा संग्रास बऱ्याच जखमा झाल्या. त्याच्या सैनिकांनीं त्याला पहाडांत पळवून नेलें ! रजपूत सैन्य निराशेनें रणांगणांतून माघारें फिरलें ! पराजयाचें वृत्त ऐकून राण्यास मनस्वी वाईट वाटलें. "मी रणांगणावर मरण्याची इच्छा करीत असतांना मला गैरशुद्धीत असतांना येथें आणून मोठा घात केलात. मला लोक काय म्हणतील ? 'पळपुटा' संग्राम म्हणून मुलें देखील मला हंसतील. चितोडच्या संरक्षणार्थ राणा मेलाला अशी कीर्ति माझी व्हावयास पाहिजे होती." असे उद्गार राण्यानें काढले.

चैत्र शु. १४

(२) “ नांवे सांगणार नाही ! ”

शके १७७९ च्या चैत्र शु. १४ रोजी सत्तावनच्या स्वातंत्र्य-युद्धांतोळ पहिल्या चकमकींतोळ हुतात्मा मंगल पांडे हा फांसावर चढला !

सत्तावनच्या क्रांतियुद्धाला ‘ चरबी माखलेलीं काडतुसें ’ हें प्रासंगिक कारण घडलेलें दिसलें तरी ‘ स्वधर्म नि स्वराज्य यांच्या पवित्र हेतूनें प्रेरित होऊनच १८५७ चे वीरश्रेष्ठ लढले ’ असा निवाळा इंग्रज इतिहासकारहि देऊं लागले. चरबी माखलेल्या काडतुसांचा पहिला प्रयोग १९ व्या तुकडीवर होणार होता. काडतुसें वेण्यास नकार दिल्यावर त्यांच्यावर सज्जी करण्यांत आली आणि; शेवटीं या तुकडोला निःशस्त्र करण्याचें ठरलें. ही मानखंडना शिपायांना सहन झाली नाही. मंगल पांडे नांवाचा ब्राह्मण क्षात्रवीर त्यांचा पुढारी बनला. “ रणांगणावर अत्यंत धाडसी नि शूर, तर चारित्र्यानें अत्यंत शुद्ध नि पापभीरु, अशा या स्वधर्मावर प्राणापलीकडेहि प्रेम करणाऱ्या तेजस्वी, तरुण ब्रह्मवीराच्या हृदयांत स्वदेश-स्वातंत्र्याची कल्पना चमकून जाऊन त्याचा संबंध देह अद्भुत अशा विद्युत् शक्तीनें चेतून गेला. ” त्यानें उठावणीला सुरवात केली, “ उठा, बंधूनो, उठा, तुम्हांला तुमच्या धर्माची शपथ आहे. या आपल्या स्वातंत्र्यास्तव या नीच शत्रूवर आपण तुटून पडूं या. ” विरोध करणाऱ्या इंग्रज अधिकारी मंगल पांड्याच्या गोळीला बळी पडले. युरोपियन सैनिक त्याला पकडण्यास धांवले. तेव्हां फिरंग्याच्या हानीं सांपडण्यापेक्षां मरण बरें म्हणून यानें आपल्या हातची बंदूक स्वतःवर झाडून घेतली व तो घायाळ होऊन पडला.

न्यायालयापुढें चौकशी होऊन मंगल पांडे यास फांशीची शिक्षा सुनावण्यांत आली. बराकपूरमध्ये फांशी देण्यास कोणीहि तयार होईना. तेव्हां कलकत्याहून चार मांग बोलाविले, आणि चैत्र शु. १४ या दिवशीं या हुतात्म्याला वधस्थलाकडे नेण्यांत आलें. “ आपल्या बरोबरीच्या सहाय्यक कटवाल्यांचीं नांवे प्राणांतीहि सांगणार नाहीं असें म्हणत असतांनाच एकदम गळफांसाचा दोर खेंचला गेला. नि मंगल पांड्याचा दिव्य आत्मा स्वर्गास गेला. स्वातंत्र्याच्या बीजाला मंगल पांड्याचें उष्ण रक्त मिळाल्यामुळें त्याचा वृक्ष लौकरच मोहोरून आला. ”

चैत्र शु. १५

(१) “ हनुमंत आमुचें दैवत ! ”

चैत्र शु. १५ रोजीं भारतीय समाजानें बुद्धि आणि बल यांसाठीं आदर्श मानलेला श्रीहनुमान याचा जन्म झाला.

गौतमकन्या अंजनी व सुमेरोचा राजा केसरिन् यांचा हा पुत्र. याच्या जन्मा-संबंधीं निरनिराळ्या कथा प्रसिद्ध आहेत. पुत्रकामेष्टि यज्ञांतून निघालेल्या प्रसादापैकीं कांहीं भाग घरीनें नेला आणि तो तप करीत बसलेल्या अंजनीच्या ओंजळींत पडला. त्यायोगें हनुमानाचा जन्म झाला. हनुमंत पराक्रमाचा मूर्तिमंत पुतळा होता. रामचंद्रांचा हा आदर्श भक्त असून सतीचा शोध लावण्यांत त्यानें चरेंच शौर्य प्रगट केलें होतें. लंकादहन करणें, राम-रावण युद्धांत मेलेल्यांना सजीव करण्यासाठीं द्रोणागिरी उचकून आणणें इत्यादि त्याच्या अचाट अद्भुत कृत्यांवरून त्याच्या शक्तीची आणि बुद्धीची साक्ष पडते. या हनुमंतासच मरुतपुत्र म्हणून मारुति, वज्रानें हनु नुटल्यामुळें हनुमंत, वज्रदेही म्हणून वज्रांग-चजरंग, बलानें भोषण म्हणून बलभीम इत्यादि नांवां आहेत.

याच हनुमानाच्या भक्ताचा प्रसार प्रसिद्ध रामभक्त समर्थ रामदासस्वामी यांनीं सर्व भारतांत गांवागांव केला होता. “ आमचे कुळीं हनुमंत । हनुमंत आमचे दैवत । तथावीण आमचा परमार्थ । सिद्धीतें न पावे कीं ” असें समर्थानीं म्हटलें आहे. समर्थांचे अकरा मारुति प्रसिद्धच आहेत. प्रत्येक खेड्यांत एक तरी मारुतीचें देवालय असतें आणि प्रत्येक तालुकांत दर शनिवारीं मारुतीची पूजा होत असते. हा ‘ वीरमारुति ’ समर्थानींच प्रचारांत आणला. एकनिष्ठ सेवक व भक्त म्हणूनहि याचो प्रसिद्धि आहे. ‘ काय भक्तीच्या त्या वाटा । मज दावाव्या मुभटा ’ अशा प्रकारें भक्तिमार्ग अनेकांनीं मारुतीला पुसला होता. खुद्द रामरायांनीं पुढील गुणांबद्दल मारुतीची प्रशंसा केली आहे. ”

“ शौर्यं दाक्ष्यं बलं धैर्यं प्राज्ञता नयसाधनम् ।

विक्रमश्च प्रभावश्च हनुमति कृतालयः ॥ ”

हनुमंत सर्वे ठिकाणीं मनाप्रमाणें त्वरित गमन करणारा, वाऱ्याप्रमाणें प्रचंड वेगानें जाणारा आहे. त्याच्या स्वाधीन इंद्रियें आहेत. बुद्धिमान् लोकांत तो श्रेष्ठ आहे, आणि हा वानरसमुदायांत मुख्य आहे.

चैत्र शु. १५

(२) रायगडीं शिवचंद्राचा अस्त !

शके १६०२ मधील चैत्र शु. १५ रोजी हिदवी स्वराज्याचे संस्थापक श्री-
छत्रपति शिवाजी महाराज यांचा रायगडावर अंत झाला.

राज्याभिषेकानंतर शिवरायांनी रघुनाथपंत हणमंते यांच्या सूचनेवरून कर्नाटकाच्या स्वारीचा बेत केला. प्रथम त्यांनी गोवळकोड्याच्या सुलताना-
कडून खंडणी वसूल केली. आणि मद्रासपर्यंतचा कर्नाटक प्रांत जिंकला. बंधु
एकोजी याचेवर तंजावरचे राज्य सोंपवून शिवराय रायगडावर परत आले. राजाराम
लहान होता, संभाजी उच्छृंखल निघाला, सोयराबाईचा स्वभाव खटपटी होता,
मोरोपंत पिंगळे, अण्णाजी दत्तो या दोघांत द्वेष होता, या सर्व प्रकारांमुळे
महाराज खिन्न झाले. पौष शु. ९ रोजी त्यांनी सज्जनगडावर जाऊन रामदास-
स्वामींची भेट घेतली. “समर्थींनी अनेक प्रकारच्या गोष्टी राजधानीसंबंधे सांगून
अध्यात्मपर विषयहि सांगितला. तीन दिवस समाधि लावून राजश्री बसले होते.
अनेक प्रकारच्या गोष्टी होऊन महाराज परधामास जाणार हे समर्थींनी सुचविले.
माघ शु. १४ स आज्ञा घेऊन रायगडास आले.” त्यानंतर थोड्याच दिवसांत
“राजास स्वराची व्यथा झाली, आयुष्याची मर्यादा झाली असे कळून चुकले.
मातबर लोक जवळ आणून बोलवले. ... सर्वांचे कंठ दाटून परमदुःख झाले.
मागीरथींचे उदक प्राशन केले. आणि शके १६०२ रींद्र संवत्सर शनिवार चैत्र
शु. १५ दोन प्रहरीं रायगडीं शिवचंद्राचा अस्त झाला.” शिवरायांची योग्यता
‘राजनीति’ कार रामचंद्र नीलकंठ अमात्य यांनी अशी वर्णन केली.

“दक्षिण प्रांतीं आदिलशाही, कुल्बशाही व निजामशाही हीं महान् संस्थाने,
याविरहित श्यामल, पिरंगी, इंग्रज, वलंदेज, रामनगरकर, पाळेगार, तसेच
जागजागा पुंड, चंद्रराव, शिके, सावंत, दळवी, वरघाटे, निंबाळकर, घाटगे, ...
आदिकरून सकलहि पराक्रमी सज्ज असतांहि, बुद्धिवैभव पराक्रमे, कोणाची
गणना न करतां, कोणावर चालून जाऊन, तुंबळ युद्ध करून रणांशीं आणिले.
ज्या ज्या उपाये जो जो शत्रु आकळावा त्या त्या उपाये तो तो शत्रु पादाक्रान्त
करून सालेरो अहिंवतापासून जीजी कावेरी तीरापर्यंत निष्कंठक राज्य संपादिले.”

चैत्र शु. १५

(३) आर्या पोरकी झाली !

शके १७१६ च्या चैत्र शु. १५ रोजी पेशवाईच्या अखेरचे मराठीचे महाकवि मोरोपंत पराडकर यांचे निधन झाले.

मराठेशाहीत कोंकणांतून देशावर जी घराणीं आलीं त्यांत पंतांचें घराणेंहि पन्हाळ्यावर येऊन दाखल झालें. त्यानंतर आपल्या वडिलांबरोबर पंत बारामतीस गेले. बाभूजी नाईक यांच्या वाड्यांत पुराण सांगतां सांगतां मोरोपंत काव्यरचना करूं लागले; आणि थोड्याच अवधीत एक अलौकिक कवि म्हणून त्यांची ख्याति झाली. मोरोपंती भारत व रामायणें प्रतिद्ध असून भागवती प्रकरणावरील त्यांचीं काव्यें सरस वठलीं आहेत.

“ पानपतच्या लढाईपसून खड्यांच्या लढाईपर्यंतच्या काळांत पुण्यांतोळ व इतर प्रांतांतील महाराष्ट्रीय वीर व मुत्सद्दी राजकारणाच्या स्वर्णखणाटांत दंग झाले असतां मोरोपंत बारामतीस ब्रह्मकर्मंडळू ऊर्फ कऱ्हा नदीच्या तीरी रामसन्निध एकांतात मराठी भाषेची सेवा करण्यांत गुंग झाले होते. या काळांत त्यांनीं सुमारे पाऊण लाख कविता केली; आणि मराठी भाषेचें वैभव अपार वाढवलें. मोरोपंतांची प्रकृति सात्त्विक आणि सौम्य असून ते आपल्या उपासनेंत उपाश्याप्रीत्यर्थ कविता रचण्यांत गढून गेले असल्यामुळें त्यांचें इतर उलाढाली-कडे लक्ष नव्हतें. त्यांचा स्वभाव तसा चळवळ्या असता तर त्यांच्या हातून वाङ्मयाची येवढ्या एकनिष्ठपणें सेवा झालीच नसती. ‘केकावली’ हें त्यांचें सर्वोत्कृष्ट आणि अखेरचें गोड स्तोत्र. शके १७१६ च्या चैत्रांतील रामनवमी झाल्यावर एकादशीस पंतांना ताप आला. द्वादशीस पुष्कळ वाढला. पंतांनीं ‘प्रांतप्रार्थना’ म्हणून १७ आर्यांचें शेवटचें अत्यंत हृदयद्रावक काव्य केलें. “ रामाचा साद घालीत त्यांनीं देह ठेवला. गीर्वाण-सागरांतून आपल्या अतर्क्य बुद्धिप्रभावानें या मयूरमेघानें काव्यामृत शोषून त्याचा काठिण्यक्षार नाहींसा करून महाराष्ट्रभूमीवर पेयामृताचा वर्षाव सतत चाळीस वर्षे केला व कृतकृत्य झालेला नश्वर देह भंगलमय करून टाकला. ” मोरोपंतांच्यानंतर एवढा मोठा साधुकवि मराठी साहित्यास लाभला नाहीं.

चैत्र व. १

मूर्तिमंत पराक्रम फांसावर !

शके १७८१ च्या चैत्र व. १ रोजी १८५७ च्या स्वातंत्र्य-युद्धांतील मराठ्यांचे कुशल सेनापति रघुनाथ पांडुरंग उर्फ तात्या टोपे यांना फांसी देण्यांत आले.

तात्या टोपे मूळचे नाशिक जिल्ह्यातील येवले येथील राहणारे. सत्तावनच्या युद्धांत जे सेनापति आपल्या अतुल शौर्याने लढले त्यांमध्ये तात्याचें स्थान महत्त्वाचें आहे. सर्वत्र पराभव झाल्यावर नानासाहेबास मिळावयास जात असतां मानासगाच्या विश्वासघातानें टोपे रिचर्ड मीडकडून पकडले गेले ! शिप्रो येथें झालेल्या चौकशीत त्यांनीं सांगितलें—“मी इंग्रजी राज्यांत जन्माला आलों नाहीं. तसेंच त्यांचा प्रजाजनहि नव्हतो. मग राजद्रोहाचा आरोप मजवर कसा ? मीं हत्या केली असेन, पण खून, दरवडे, बायकामुलांचो हत्या हे प्रकार मी केले नाहींत —” चौकशीचें काम संपल्यावर फांसीची शिक्षा सुनावण्यांत आली. तात्या यात्कचितहि न डगमगतां वधस्तंभाकडे निघाले—“त्यांनीं आपण होंऊन आपली मान गळफांसांत अडकविली, फांस आवळला गेला. ठोकळा उडाला नि एका हिसक्यासरशीं—पेशव्यांचा राजनिष्ठ सेवक, वीर योद्धा, स्वदेशाचा हुतात्मा, धर्माचा त्राता, मानी, प्रेमळ नि उदार तात्या टोपे इंग्लिशांच्या फांसावर निष्प्राण स्थितींत लोंबकळत असलेला दिसला. त्याच्या भोंवतालचा रक्षकगण निघून गेल्यावर गर्दीतून इंग्रज स्त्री-पुरुष पुढें घुसले आणि या पराक्रमी वीराची स्मृति म्हणून तात्याच्या केंसांचे झुबके मिळविण्यासाठीं त्यांच्यांत स्पधा सुरू झाली.”

तात्या टोपे यांचा चेहरा मोठा रुचाबदार होता.—“पांच फूट उंची, धनुष्याकृति भुवया, काळेभोर डोळे, रेखाव नजर व दाढी, मिशा व कळे असलेल्या चेहऱ्यामुळे त्यांची चर्या भव्य दिसे. बुद्धिमत्तेची झांक व अंगांतील कर्तृत्वशक्ति त्यांच्या तोंडावर उघडपणें स्पष्ट दिसून येई.” तात्या टोपे यांचें घराणें देशस्थ ऋग्वेदी असून येवलेकर या नांवानें ते प्रसिद्ध होते. एकदां निफाडकर डेंगळे यांच्या मध्यस्थीनें यांना दरबारांत पंच रत्नांची टोपी मिळाल्यानें यांना टोपे या नांवानें प्रसिद्धि मिळाली.

चैत्र व. २

“ एकविचारें राज्याभिवृद्धि करावी ! ”

शके १६५३ च्या चैत्र व. २ रोजी सातारचे शाहू छत्रपति व कोल्हापूरचे संभाजी राजे यांचेमध्यें प्रसिद्ध असा वारणेचा तह होऊन तंट्या कायमचा मिटला.

शके १६२९ मध्यें मोंगलांचे कैदेतून सुटल्यानंतर शाहूने आपल्या राज्य-विस्तारास सुरुवात केली. याच वेळीं कोल्हापुरास स्वतंत्र गादी स्थापन झाली होती. तीवर राजसबाईचा मुलगा संभाजी हा कारभार पाहात होता. मराठी राज्यांत ही अशी दुही राहिल्यामुळे निजामादि शत्रूंना फावलें. दरम्यानच्या काळांत संभाजीनें शाहूच्या राज्यांत लुटालूट आरंभली. प्रतिनिधींच्या साह्यानें शाहूनें संभाजीचा पाडाव केला. संभाजी सलोग्वा करण्यास सिद्ध झाला. दोघां राजबंधूंची भेट कऱ्हाडापुढें जाखणवाडोच्या माळावर झाली. “ परस्पर सन्निध येऊन, ऐक्यता होऊन शाहूमहाराज यांच्या पायावरी डोई श्रीमन्महाराज राजश्री संभाजीमहाराज छत्रपति यांणीं ठेविली, महाराजांनीं परस्परें उभयतां बंधूंनीं आलिंगनें केलीं, त्या समर्थीं मोहरा व रुपये व सोन्याचीं फुलें व रुप्याचीं फुलें परस्पर सत्के जाहले. त्या वेळीं तोफेची सरबत्ती व नाना प्रकारचीं वाद्यें, व शहाजानें वाजवून आनंद झाला. फाल्गुन शु. तृतीया मंदवारीं दोन प्रहरां या-प्रमाणें भेटीचा समांरंभ झाला. ”

यानंतर चैत्र व. २ रोजी जो वारणेचा तह झाला त्यांतील कलमें थोडक्यांत अर्शाः— “ इलाखा वारुण महाल तहत संगम दक्षिण तीर कुल दुतर्फी मुलूख दरोबस्त देखील ठाणीं व किल्ले तुम्हांस (संभाजीस) दिले आसत. तुंगभद्रेपासून तहत रामेश्वरदेखील संस्थानें निमे आम्हाकडे ठेवून निमे तुम्हाकडे करार करून दिलीं असत. तुम्हाशीं जे वैर करतील त्यांचें पारिपत्य आम्हीं करावें. आम्हांशीं वैर करतील त्यांचें पारिपत्य तुम्हीं करावें, तुम्हीं आम्हीं एकविचारें राज्याभिवृद्धि करावी. वारणेच्या व कृष्णेच्या संगमापासून दक्षिण तीर तहत निवृत्तिसंगम (कृष्णा-तुंगभद्रेचा संगम) तुंगभद्रेपावेतों दरोबस्त देखील गड ठाणीं तुम्हांकडे दिलीं असत... इकडील चाकर तुम्हीं ठेवूं नये, तुम्हांकडील चाकर आम्हीं ठेवूं नये. —”

चैत्र व. ३

रायगड किल्ल्याचें दैव !

शके १७४० च्या चैत्र व. ३ रोजीं दोनशें युरोपियन व दोनशें एतद्देशीय शिपायांसह इंग्रज अधिकारी मेजर हॉल यास कर्नेल प्रॉथरनें रायगड किल्ल्याची टेहळणी करण्यास पाठविलें.

या काळीं महाराष्ट्राच्या इतिहासातील मोठें दुःखदायक पर्व सुरू झालें होतें. शके १७३९च्या कार्तिकांत दुसरे बाजीराव पेशवे पुणें सोडून गेल्यानंतर राज्य हस्तगत करण्याचे प्रयत्न लगोलग सुरू झाले. मराठ्यांची पहिली राजधानी म्हणून ज्या रायगड किल्ल्याचें वैभव गाजून राहिलें होतें त्याकडे इंग्रजांचें लक्ष गेलें. रायगड किल्ला बळकट असल्यामुळें त्याच्या आश्रयास बाजीरावाची पत्नी वाराणशीबाई जाऊन राहिल्या होत्या. रायगडच्या मोहिमेचें काम कर्नेल प्रॉथर याच्याकडे आलें होतें. त्याच्या हाताखालीं पलटणी व तोफखाना अशा दोनहि प्रकारचें सैन्य होतें. बोरघाटच्या रस्त्यानें खोपवलीवरून तोफखाना खाना झाला, आणि शिपाई लोकांच्या पलटणी लोणावळ्याजवळील डोंगरांतील पायवाटांनीं जंबुसरच्या घाटांनें खालीं उतरल्या. पायथ्याशीं असणाऱ्या सिद्धेश्वरपाली नांवाच्या सुप्रसिद्ध गणपतीच्या स्थानाजवळ दोन्ही सैन्यांची गांठ पडली.

त्यानंतर रायगडाकडे मोर्चा सुरू झाला. वाटेतील तळे आणि घोसाळे हे दोन्ही किल्ले घेण्यांत आले. इंदापूर येथें स्वाभिमानाची थोडी धग उरलेली असल्यानें इंग्रजांना विरोध झाला. पण त्याचा कितीसा उपयोग होणार ? चैत्र व. ३ रोजीं सर्व सैन्य महाडास येऊन पोचलें, आणि त्याच रात्रीं मेजर हॉल रायगड किल्ल्याची टेहळणी करण्यास निघाला. रायगडच्या पायथ्याशीं पेशव्यांच्या तीनशें लोकांनीं इंग्रजांना आडविलें. त्या वेळीं मोठी चकमक उडाली. परंतु दुर्दैवानें शेवटीं इंग्रजांचा जय झाला; आणि मराठ्यांच्या या राजधानीवर तोफा चढविण्याचें काम सुरू झालें. किल्ला अतिशय अवघड असल्यानें न्यावर हल्ला कोणत्या बाजूनें व कसा करावा या योजनेंतच इंग्रजांचे पहिले आठदहा दिवस गेले. आणि लगेच रायगडावर तोफांच्या भडिमारास सुरवात झाली.

चैत्र व. ४

‘यदुवंशविलासु’ रामदेवराव दिल्लीस !

शके १२२९ च्या चैत्र व. ४ रोजी महाराष्ट्रांतली देवगिरीचा वैभवशाली सम्राट रामदेवराव यादव यांस मलिक काफूरने कैद करून दिल्लीला नेले.

तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत रामदेवराव यादव नांवाचा राजा देवगिरी येथें राज्य करीत होता. शके १२१६ मध्ये मोठ्या पौजेनिशीं दिल्लीपतीचा पुतण्या अल्लाउद्दीन खिलजी यानें देवगिरीवर हल्ला करून रामदेवरावाचा पराभव करून अगणित द्रव्य नेले होतेंच. यानंतर बारातेरा वर्षांनीं अल्लाउद्दीनानें तीस हजार घोडेस्वार बरोबर देऊन मलिक काफूरस देवगडावर खाना केले. हा काफूर खंभायतच्या एका सावकाराजवळ गुलाम होता. बादशहाची मर्जी त्याच्यावर असल्यानें ही कामगिरी त्याकडे आली होती. माळव्यांतून खानदेशच्या वाटेनें सुलतानपुरावरून तो देवगिरीस आला. या सरदाराशीं लढा देण्यास आपण समर्थ नाहीं असें पाहून रामदेवराव हतबल झाला असतां मलिक काफूरनें त्यास कैद केले. दिल्लीस गेल्यानंतर तेथे बादशहानें त्याचें स्वागत करून त्यास एक छत्र, राजाधिराज हा किताब, व एक लाख रुपये बक्षीस दिले; तीन महिन्यांनीं तो परत आल्यावर शके १२३१ मध्ये रामदेवरावाचा अंत झाला.

रामदेवराव यादव हा कृष्णदेवाचा मुलगा. याच्या राज्यांतच या वेळीं ज्ञानेश्वर-नामदेवांच्या प्रयत्नानें भागवतधर्माचा डंका महाराष्ट्रांत झडूं लागला होता. श्रीज्ञानेश्वरांनीं या राजाचा उल्लेख आपल्या ज्ञानेश्वरींत असा केला आहे:—

“ तेथे यदुवंशविलासु । जो सकळकळानिवासु ।
न्यायार्ते पोषो क्षितीशु । श्रीरामचंद्र । ”

महानुभाव पंथाचा चक्रधर—कृष्ण व हेमाद्रिसारखे जाडे विद्वान् याच्याच काळांत होऊन गेले. कृष्णभक्त बोपदेव याच काळांत चमकला. रामदेवराव वारल्यानंतर आठनऊ वर्षांतच देवगिरीचें राज्य नष्ट होऊन महाराष्ट्राचें स्वातंत्र्य हरपलें. आणि नंतर इस्लामी संस्कृतीच्या लाटेखालीं महागष्टांत भयंकर काहूर माजून राहिलें.

चैत्र व. ५

मत्स्येंद्रनाथांची समाधि !

शके ११३२ च्या सुमारास चैत्र व. ५ रोजी आदिनाथ सांप्रदायाचे प्रवर्तक मत्स्येंद्रनाथ यांनी सातारा जिल्ह्यांत मत्स्येंद्रगड येथे समाधि घेतली !

महाराष्ट्र संस्कृतीचा बनाव होतांना जे अनेक धर्मपंथ वा सांप्रदाय उदयास आले त्यांपैकी नाथसांप्रदाय हा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. वास्तविकपणे हा आदिनाथ सांप्रदाय वैष्णव सांप्रदायांपैकीच एक आहे. शंकरांनी पार्वतीस क्षीरसमुद्रांत जे ब्रह्मज्ञान सांगितलें तें श्रीविष्णूंनी मत्स्याचें रूप घेऊन ऐकलें, शंकरांना हें समजल्याबरोबर 'अलक्ष' असा त्यांनी उच्चार केला, तेव्हां मत्स्योदरांतून बाहेर येणाऱ्या कुमाररूपी विष्णूने 'आदेश' असा प्रतिशब्द दिला. हाच कुमार मत्स्येंद्रनाथ. प्रसिद्ध गोरखनाथ हा याच मत्स्येंद्रनाथाचा शिष्य होय. यानें योगविद्येवर "मत्स्येंद्रसंहिता" नांवाचा ग्रंथ लिहून हठयोग व शाबरी मंत्रतंत्र विद्येचा सर्वत्र प्रसार केला. नेपाळमध्ये मत्स्येंद्रांचा उत्सव सात दिवस होत असतो. या नाथासांप्रदायी लोकांचा बाह्यवेष असा आहे.

“शैली शृंगी कथा झोली विभूत लगाया तनमो
कोटि चंद्रका तेज झुलत है चली आपने गतमो ॥”

महाराष्ट्रांतील भागवतधर्माचे संघटक श्रीज्ञानदेव यांचे घरी विठ्ठलाची भक्ति असली तरी त्यांची गुरुपरंपरा मात्र नाथ पंथामधीलच होती. अंजनी पर्वताच्या गुहेमध्ये तपश्चर्या करणाऱ्या श्रीगैनीनाथांचा उपदेश श्रीनिवृत्तिनाथांना होता. याचा उल्लेख श्रीज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरांच्या उपसंहारांत करून आपल्या या नाथसांप्रदायासंबंधी लिहिले आहे :—

“क्षीरसिंधू परिसरीं । शक्तीच्या कर्णकुहरिं ।

नेणों कै श्रीत्रिपुरारी । सांगितलें जें ।

तें क्षीरकळोळा आंत । मकरोदरीं गुप्त ।

होतां तयाचा हात । पैतें जालें ॥

तो मत्स्येंद्र सप्तशृंगीं । भग्नावया चौरंगीं ॥

भेटला कीं तो सर्वांगीं । संपूर्ण जाला ॥

चैत्र व. ६

भारताचार्यांचा स्वर्गवास !

शके १८६० च्या चैत्र व. ६ रोजी सुप्रसिद्ध विद्वान्, मार्मिक संशोधक, मराठी व इंग्रजी भाषेचे विख्यात अभ्यासक भारताचार्य चिंतामण विनायक वैद्य यांचें निधन झालें.

शिक्षणक्रम पुरा झाल्यावर चिंतामणरावांनीं. प्रथम कोल्हापूर व ग्वाल्हेर संस्थानांत न्यायाधिकाचें काम केलें. त्या वेळेपासून त्यांचा विद्याव्यासंग सतत चालू राहून त्यांनीं संस्कृत, प्राकृत, मराठी, हिंदी व उर्दू या भाषांचा चांगला अभ्यास केला. त्यांनीं लिहिलेलीं श्रीकृष्णचरित्र व श्रीरामचरित्र हीं पुस्तकें आबालवृद्धांना अजूनहि वाचनीय वाटतात. महाभारताचा व्यासंग दांडगा असल्यामुळें त्यांचें 'महाभारताचा उपसंहार' हें पुस्तक अत्यंत संशोधनात्मक व विचारपूर्ण झालें आहे. रामायणावर परीक्षणात्मक लिखाणहि त्यांनीं थोडें लिहिलें आहे. शिलालेख, ताम्रपट, दानपत्रें, इत्यादींच्या साहाय्यानें व पेशावरपर्यंत स्वतः प्रवास करून वैद्य यांनीं 'मध्ययुगीन भारत' या नांवाचीं तीन पुस्तकें लिहून जुन्या इतिहासांत बहुमोल भर घातली. इतिहासाचार्य कै. वि. का. राजवाडे यांच्या 'ज्ञानेश्वरीचे मराठी व्याकरणावर यांनीं लिहिलेले पांच टीकालेख' व 'निबंध आणि भाषणें,' या त्यांच्या पुस्तकांतील लेख पाहून यांच्या भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाचीहि चांगलीच कल्पना येते. 'माझा प्रवास' नांवाचें, १८५७ च्या क्रांतियुद्धाची हकीकत सांगणारें पुस्तक त्यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. पानपत-प्रकरणावर आधारलेली "दुर्दैवी रंगू" ही त्यांची ऐतिहासिक कादंबरी सुप्रसिद्ध आहे. टिळक विद्यापीठाचे कुलपति म्हणून त्यांनीं काम केल्यावर विद्यापीठानें त्यांना विद्वत्कुलशेखर ही पदवी दिली होती. ते पुण्याच्या वैदिक संशोधन मंडळाचे अध्यक्ष आणि संस्थापक होते. 'History of Sanskrit Literature', 'Riddle of the Ramayan', 'Epic India', 'Shivaji—the Maratha Swaraj' आदि त्यांचे इंग्रजी ग्रंथहि मान्यता पावले आहेत. १९०८ सालच्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांनीं विभूषित केलेलें होतें.

चैत्र व. ७

रायगड शिवरायांच्या ताब्यांत !

शके १५७८ च्या चैत्र व. ७ रोजी श्रीशिवाजीमहाराज यांनी चंद्रराव मोरे यांचा पराभव करून रायरी ऊर्फ रायगड किल्ला आपल्या ताब्यांत आणला.

सोळाव्या शतकामध्ये स्वातंत्र्याची प्रभात सुरू होत होती. मावळ प्रांतांत श्रीशिवरायांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोवण्याची खटपट चालू केली. जावळीचे राजे चंद्रराव मोरे यांचा कल विजापूर दरबाराकडे होता. शिवाजी राजांच्या ताब्यांत राजगड, तोरणा, वगैरे किल्ले आल्यानंतर सहजच त्यांचे लक्ष नजीकच्या चंद्ररावांच्या ताब्यांत असलेल्या रायगडावर गेले. तेव्हां चंद्ररावांचा मोड करण्यासाठी शिवराय शके १५७७ मध्ये जावळीवर चालून गेले. “महाबळेश्वरचा निसर्गाचा घाट दरियाचा उतरून जावळीस वेढा घातला. जावळी अवघड वाट, जाळ्या कळकीच्या दाट, तेथे महिनाभर झुंज जाहलें. महिना एक महिन्याने कृष्णाजी बाजी मोरे जावळी सोडून आपले हासमसुद्धां रायगडास गेले. रायगड बळकावून राहिले.” ही हकिकत समजतांच शिवराय यांनी आपला मोर्चा रायगडाकडे वळवला. “महाराज व चंद्रराव मोरे यांची भेट होऊन रायगड महाराजांच्या ताब्यांत द्यावा असें टरलें, या अटीच्या निश्चितीसाठी चंद्ररावाचे दोन मुलगे बाजीराव व कृष्णराव शिवाजींच्या ताब्यांत ओलीस म्हणून राहिले. असा प्रकार होऊन रायरीचा किल्ला महाराजांच्या ताब्यांत आला.”

हाच रायरीचा किल्ला पुढे छत्रपतींची राजधानी म्हणून नांवारूपास आला. रायगड हे महाराष्ट्राचे किंबहुना अखिल भारताचे एक राजकीय पुण्यक्षेत्र आहे. हा रायगड कुलाबा जिल्ह्यांतील महाड तालुक्यांत आहे. याची उंची समुद्रसपाटीपासून २८५१ फूट आहे. “रायगड पाहाडी किल्ला चांगला; आजूबाजूस शत्रूची फौज बसावयास जागा नाही. घोडे माणूस जाण्यास महासंकट, वरकड किल्ले पन्हाळे वगैरे बहुत पण खुलासेवार व मैदान मुळखांत यास्तव आजच्या प्रसंगास हीच जागा बरी.” यावरून रायगडाची सुरक्षितता ध्यानांत येते.

चैत्र व. ८

“श्रीशंभु कृपा करील !”

शके १६४२ च्या चैत्र व. ८ रोजी शाहू छत्रपति यांच्याकडून पहिले बाजीराव पेशवे यांना कऱ्हाडनजीक मसूर येथे पेशवाईची वस्त्रे मिळाली.

विशेष आजारी नसतांना बाळाजी विश्वनाथ एकाएकी मरण पावले. यांच्या मृत्युसमयी बाजीराव एकोणोस वर्षांचे होते. लहानपणापासून बाजीराव बाळाजीबरोबर वागत असल्यामुळे प्रत्यक्ष परिस्थितीचा व राजकारणाचा अनुभव त्यांस चांगलाच होता. धनाजी व चंद्रसेन जाधव, कान्होजी आंगरे, दमाजी थोरात, निजाम, सय्यद बंधु, इत्यादि लोकांच्यासंबंधीची माहिती आणि त्यांतील डावपेंच बाजीरावच जाणत होता. लेखन, वाचन, हिशेब, घोड्यावर बसणे, कसरत, भाल्याची फेंक या तत्कालीन शिक्षणांत तो तरबेज होता. महत्त्वाकांक्षा, शौर्य व धाडस हे गुण तर त्यांच्या अंगां उपजतच होते.

“नानाविध संकटे, व आणीबाणीचे प्रसंग त्यास अनुभवावे लागल्यामुळे त्यांचे शरीर व मन काटक व बलसमृद्ध बनले होते... बाळाजीच्या मृत्यूनंतर राज्याचा प्रपंच पुढे कोण चालवील, आपुलकीच्या भावनेने आपणांशी अनुरक्त राहून राज्याचा वाढणारा पसारा कोण सांभाळील, स्वार्थी व आपमत्तलबी सरदारांना आळा कोण घालील, ही चिंता शाहूस उत्पन्न झाली.” पेशवाईची वस्त्रे कोणास द्यावीत हा प्रश्न निर्माण झाला. “नंतर वस्त्रांचे चोलणे लागले. ते काळीं बाजीरावसाहेब बहुत उद्दाम प्रकृतीचे, अवघा वेळ शिपाईगिरींत मग्न, राज्यभार चालवावयास सवुरी असावी तो भाव नव्हता. यामुळे या पदाचे उपयोगी नाहींत. अशी राजश्री यांसी बहुतांनी मसलत दिली. सर्वांचे ऐकून घेऊन सर्वांस एक उत्तर दिले कीं, बाळाजी विश्वनाथ यांनी या राज्यांत जीवादारभ्य श्रमसाहस करून पुढे सुख भोगिले नाहीं. याजकरितां यांस तूट वस्त्रे देतो. याचे दैवी असल्यास श्रीशंभु कृपा करील ; उपयोगी नाहीं असें दिसल्यास पुढे विचार होईल. अशी श्री देवाची प्रार्थना करून महाराजांनी बाजीरावसाहेबांसी वस्त्रे दिलीं.” याच प्रसंगां चिमणाजी बह्नाळास पंडित किताब, दमाजी थोरातास सरजाम व पुरंदरे यास मुतालिकाची वस्त्रे मिळाली.

चैत्र व. ९

(१) राणा संग्रामसिंहाचा जन्म !

शके १३०४ च्या चैत्र व. ९ रोजी मेवाडचा महापराक्रमी राणा संग्रामसिंह ऊर्फ संग याचा जन्म झाला.

संग्रामसिंह हा रायमलचा पुत्र. भावाभावांच्या कलहामुळे पूर्वायुष्यांत संग्रामसिंह आज्ञातवासांत राहिला. सैन्याचा सेनापति होण्याची ज्याची योग्यता तो संग गुराखी बनला. “ रणांगणावर शत्रूचा रांधा करण्याचें ज्याचें काम तो राणा संग भाकरी भाजू लागला. ” श्रीनगरच्या राव करमचंदाकडे नोकरीस राहून तो सैन्यांतील शिपाई बनला. यथावकाश बंधूंचा नायनाट झाल्यावर बाप राज्याच्या विवंचनेत असतां संग चितोडस आला आणि थोड्याच दिवसांत तो चितोडचा राजा बनला ! या वेळीं मेवाडभूभि यवनांकडून घेरली गेली होती. दिल्ली, माळवा, गुजराथ, सिंध, पंजाच या प्रांतांतून आपलें आसन स्थिर करून मुसलमानी सत्ता चितोडवर डोळा ठेवून संधीची वाट पाहत होती. परंतु राणा संग्रामसिंहानें त्या सर्वांना एकदम तोंड देऊन चितोडचें वैभव कायम राखलें. ऐशीं हजार सेना जमवून संगानें मेवाडचें रक्षण केलें. दिल्लीच्या इब्राहीम लोदीचा त्यानें पराभव केला. याच वेळीं संग लुळापांगळा झाला. ऐशीं जखमांचीं वीरभूषणें त्याच्या कणखर देहावर शोभून दिसत होती. एका डोळ्यानें आंधळा, एका हातानें थोटा, एका पायानें लंगडा, राणा रणांगणावर तेजस्वितेनें तळपत असे. रणथंभोरसारखा अजिंक्य किल्ला त्यानें जिंकल्यामुळें त्याची दहशत सर्वत्र बसली. त्याच्या आयुष्यांतील क्रान्तिकारक व घनघोर असा संग्राम दिल्लीचा बादशहा बाबर याच्याशीं झाला. या युद्धांत राणा घायाळ झाला. चितोडचें रक्षण आपल्या हातून झालें नाहीं म्हणून राणा दुःखानें विव्हेळत असतां कोणा अधमानें त्याच्यावर विषप्रयोग केला. त्याचा प्राण घेण्याचें सामर्थ्य कोणाच्याहि तरवारींत उरलें नव्हतें म्हणून जणुं त्याच्यावर हा प्रसंग आला. यांतच राण्याचा अंत झाला.

राणा संग्रामसिंह मजबूत, धिप्पाड, गौरवर्ण, तेजस्वी, कृतज्ञ, बुद्धिमान आणि न्यायी असा होता. खुद्द बाबरानेंहि त्याचें स्तुति-स्तोत्र गाइलें आहे !

चैत्र व. ९

(२) मुरारबाजीचा अद्भुत पराक्रम !

शके १५८७ च्या चैत्र व. ९ रोजीं पुरंदर किल्ल्यावर दिलेरखानाशीं लढतांना अद्भुत पराक्रम करतांकरतां प्रख्यात वीर मुरारबाजी धारातीर्थी पतन पावला !

चंद्रराव मोरे यांच्या पथकांत बाजी मुरार नांकरास होता. याचा मुलगा मुरारबाजी. याचा जन्म शके १५३८ मध्ये झाला. शिवरायांनीं मोरे यांच्यावर जेव्हां स्वारी केली तेव्हां मुरारबाजीचा पराक्रम पाहून शिवाजीनें त्याला आपल्याच पदरीं ठेवून घेतलें; आणि त्यास पुरंदरची किल्लेदारी दिली. दरम्यान दिल्लीहून शिवाजीचा पाडाव करण्यास आलेल्या दिलेरखानानें शके १५८७ च्या चैत्र व. ९ रोजीं पुरंदरला वेढा टिला. मुरारबाजीनें त्यांना दाणावैरण मिळूं न देण्याची व्यवस्था करून त्यांचा दारुगोळा पेटवून दिला. मोंगलांनीं मोठ्या निकरानें खालचा कोट काबीज केला; आणि त्यानंतर मोंगल सेना गाफिल राहिली तेव्हां मराठ्यांनीं वरून गोळ्यांचा वर्षाव सुरू केल्याबरोबर शत्रुसैन्याची दाणादाण उडाली. मोंगल-मराठे यांचें तुंचळ युद्ध झालें. खुद्द मुरार तर तरवार गाजवीत दिलेरखानाच्या तंबूपर्यंत आला तेव्हां खानासहि आश्चर्य वाटलें; आणि अत्यंत त्वेषानें दिलेरखानानें मराठ्यांच्यावर हल्ला केला. कित्येक मराठे वीर जखमी झाले, कित्येक मरण पावले. लढतां लढतां मुरारची ढाल तुटली, तेव्हां हातास शेला गुंडाळून मुरारबाजी तिच्यावर शत्रूचे वार झेलूं लागला. खानाच्या व त्याच्या झटापटींत खानानें सोडलेला एक चाण मुरारजास एकाएकीं लागला व त्याचें शिर उडालें! मराठ्यांचा श्रेष्ठ वीर, शिवरायांचा विश्वामू योद्धा याप्रमाणें गतप्राण झाला. मुरारबाजीचें शव मोंगलाच्या हातीं लागूं न देतां मराठ्यांनीं तें शिवरायांकडे रायगडावर पाठविलें. शिवाजिस अतोनात दुःख झालें. मुरारबाजी पडला तरी मराठ्यांनीं मोंगलांस किल्ल्यावर येऊं दिलें नाहीं. “एक मुरारबाजी पडला म्हणून काय झालें, आम्हीहि तसेंच लढूं.” असा त्यांचा निश्चय होता. त्याच्या मृत्यूच्या दुसऱ्याच दिवशीं शिवाजीमहाराज पुरंदर किल्ल्यावर आले.

चैत्र व. १०

“ औरंगजेबास जिंकून राज्य रक्षावें ! ”

शके १६११ च्या चैत्र व. १० रोजी बुल्फिकारखानानें रायगडास वेढा दिला असतां राजाराम रायगडावरून प्रतापगडास गेला.

संभाजीनंतर राजाराम गादीवर आला. कांहीं दिवसांनीं राजारामास पकडण्यासाठीं मोंगलांनीं रायगड राजधानीसच वेढा दिला. रायगडावरील लोकांच्यावर मोठा कठोण प्रसंग आला. त्या वेळीं सर्व मुत्सद्दी व सरदार विचारविनिमय करूं लागले. “ खजिन्यांत शिल्क नाही, पागा व फौज सर्व मोडले, किल्ले बेसरंजाम झाले, पूर्वाची अनुभवी माणसे मरून गेलीं. मोंगलांच्या निरनिराळ्या फौजा मराठी राज्यांत सर्वत्र घुसून नाश करूं लागल्या, अशा स्थितींत राज्य राखण्यासंबंधानें मुत्सद्दयांची बहुतेक निराशाच झाली. शत्रूची टक्कर देणें शक्य नव्हतें. ” राजारामास पुढें करून राज्य वांच्वावें असा विचार झाला. तो राजपत्नी येसूबाई हिला पसंत पडला. तिनें सांगितलें, “ तुम्हीं सर्व पराक्रमी सरदारांनीं एकविचरें चालून राजारामानें त्यांचे बायकांसुद्धां बाहेर पडावें. आम्हांस मुलांस घेऊन राहण्यास योग्य जागा रायगडासारखी नाही. तुम्ही सर्व बाहेर पडल्यावर शत्रु तुमचे अंगावर जातील. तुमचा सर्वांचा जमाव एके ठिकाणीं पोक्त झाला म्हणजे आम्हांस तिकडे काढून न्यावे. ” येसूबाईची स्वार्थ-निरपेक्ष मसलत सर्वांना पसंत पडली. येसूबाईला एकटें टाकण्याचें जिवावर आलें तरी प्रसंग ओळखून राजाराम बोलला, “ राज्याचे अधिकारी शिवाजीराजे पूर्वीचे तेच हे ऐसे लक्ष ठेवून, आम्हीं कारभारी, आमचे आज्ञेत राहून, पूर्वींन विशेष पराक्रम करून, औरंगजेबास जिंकून राज्य रक्षावें. याविषयीं सर्वांचीं शपथाप्रमाणें व्हावीं. ” याप्रमाणें सर्वांच्या शपथा आणि एकवाक्यता झाल्यानंतर चैत्र व. १० रोजी राजाराम रायगडावरून प्रतापगडास गेला. त्याचेबरोबरच रामचंद्रपंत अमात्य, प्रल्हाद निराजी, शंकराजी मल्हार, सचिव हेहि बाहेर पडले आणि त्यांनीं फौजेच्या जमवाजमवीस सुरुवात केली; आणि सर्वत्र लक्ष देऊन जसा प्रसंग येईल त्याप्रमाणें वागावें, असें सर्वांनीं ठरविलें. पुढें प्रतापगडासहि शत्रूनें वेढा दिल्यावर राजारामास पन्हाळगडावर जावें लागलें.

चैत्र व. ११

विठोबाआण्णांचें निधन !

शके १७९५ च्या चैत्र व. ११ रोजी महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध कवि, प्रवचनकार व ग्रंथकार विठोबाआण्णा दत्तरदार निधन पावले !

मोंगलाईतील बेदर गांवचें हें घराणें. यांचे आजे बाळाजीपंत यांना दत्तरदारीची सनद मिळाली आणि हे दत्तरदार झाले. ‘सुश्लोकलाघव’ हा आण्णांचा प्रसिद्ध ग्रंथ. यांच्या कवितेंत रसिकता, विद्वत्ता, प्रेम, भक्ति, कोटिबाजपणा, इत्यादि गुण असल्यामुळें ती रसिकांना आल्हादकारक वाटते. यांचे संस्कृत ग्रंथहि प्रसिद्ध आहेत. आण्णा मोठे रामभक्त होते. उत्तरायुष्यांत यांना अर्धांगवायूचा रोग जडला. “रात्रंदिवस रामनाम, रामाचें ध्यान व रामाचें भजन, असें एक वर्ष गेलें. शके १७९५ ची रामनवमी आण्णांनीं उत्साहानें साजरी केली. वद्य एकादशीच्या दिवशीं प्रातःकालींच स्नानसंध्या, पूजा, इत्यादि नित्यकमे आटोपून क्षीरीचा नैवद्य श्रीरामचंद्रास समर्पण केला. नंतर ‘अपराधस्तोत्र’ म्हणून तीर्थ-तुलसीपत्राचा स्वीकार केला. व अतिशय तृषा लागली होती म्हणून थोडी क्षीर सेवन केली व उदकप्राशनापूर्वी ‘श्रीराम’ असा मोठ्याने नामघोष करून उदक मुखांत घातलें. झालें, संपलें. त्यांचे पंच-प्राण श्रीरामनामाचरोचरच रामांत विलीन झाले.”

संस्कृत आणि मराठी या दोनहि भाषांचा आण्णांचा व्यासंग मोठा जबर होता. “मोरोपतांच्या मार्गे जुन्या पद्धतीनें कविता करणारे जे कवि होऊन गेले, त्यांत विद्वत्तेनें, सदाचरणानें, व काव्यगुणांनीं युक्त असा कवि विठोबा-आण्णांसारखा दुसरा झाला नाही... आण्णांची कीर्तनशैलीहि अत्यंत चित्तवेधक होती. अगाध विद्वत्ता, प्रासादिक कवित्व, अप्रतिम रसिकता व सरस वक्तृत्व, इत्यादि गुणांमुळें त्यांच्या कीर्तनास मोठा रंग येत असे. ”

‘विधवाविवाह सशास्त्र कीं अशास्त्र ?’ या शंकराचार्यांच्यापुढें झालेल्या वादांत यांनीं प्रामुख्यानें भाग घेऊन त्याकरितां श्रुतिस्मृतींतील वचनांनीं युक्त असा ‘विवाह-तत्त्व’ नावाचा ग्रंथ दत्तरदार यांनीं लिहिला. ‘शिवस्तुति’, ‘हेतुरामायण’, ‘प्रयोगलाघव’, इत्यादि त्यांचे संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

चैत्र व. १२

(१) कविवर्य रवींद्रांचा जन्म !

शके १७८३ च्या चैत्र व. १२ रोजी आशियाचे कविसम्राट् डॉ. रवींद्रनाथ टागोर यांचा जन्म झाला.

वास्तविक पाहतां टागोरांचें घराणें श्रेष्ठ, विद्यासंपन्न आणि कुलीन असेंच असलें तरी तत्कालीन सनातनी लोक त्याला हलक्या जातींतल समजत असत. या घराण्यांतील पूर्वजांनीं इस्लामी कारकीर्दीत प्रधानकी बजाविली असल्यामुळें टागोरांना 'पिरली' असेंहि नांव प्राप्त झालें होतें. सनातनी लोकांकडून बहिष्कृत झालेलें हें घराणें मूळचें बानर्जी म्हणून प्रसिद्ध होतें. रवींद्रनाथांच्या आजोबांचें नांव द्वारकानाथ टागोर. यांचे पुत्र म्हणजे प्रसिद्ध महर्षि देवेंद्रनाथ टागोर. त्यांचें चारित्र्य मोठें उदात्त व उज्वल असून त्यांची तपस्या श्रेष्ठ प्रकारची होती. राममोहन राय यांनीं स्थापन केलेल्या ब्राह्मसमाजाचें वर्धन देवेन्द्रांनींच केलें. त्यांच्या घरांत लक्ष्मी-सरस्वती एकत्रित नांदत होत्या. याच संपन्न घराण्यांत चैत्र व. १२ या दिवशीं रवींद्रबाभूंचा जन्म झाला. रवींद्रांचे थोरले बंधु द्विजेंद्रनाथ हे तत्त्वज्ञानी म्हणून प्रसिद्ध होते. दुसरे बंधु ज्योतिरिंद्र हे उत्कृष्ट चित्रकार होते. तिसरा भाऊ 'सिबिल सविहस' ची परीक्षा उत्तीर्ण झालेला पहिला 'हिंदी गृहस्थ' होता. याप्रमाणें टागोरांचें कुटुंब विद्या, शास्त्र, कला यांचें माहेरघरच होतें. रवींद्रांच्या जन्मानंतर थोड्याच दिवसांत त्यांच्या आईचा मृत्यु झाला. वडिलांचेहि फारसें लक्ष रवींद्रांवर नसल्यानें त्यांचें पालनपोषण नोकर-माणसांकडूनच झालें. त्यांच्या वडिलांना प्रवासाचा फार नाद होता; अनेक वेळीं रवींद्रांनीं त्यांच्याबरोबर प्रवास करून सृष्टिसौंदर्याची माधुरी चाखली होती. वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून रवींद्रनाथ गद्य व पद्य लिहूं लागले होते. विसाव्या वर्षी यांना एक गूढ असा साक्षात्कार झाला.— "एका सकाळीं उगवत्या सूर्याकडे पाहत असतांना माझ्या डोळ्यांवरून एक आच्छादन दूर झालें. एकावर एक येणाऱ्या प्रकाशकिरणांच्या लाटांनीं जग भरून गेलें. त्यामुळें माझ्या मनातील उद्विग्नता व निराशा यांचा नाश झाला, आणि मला जग पूर्ववत् दिसूं लागलें" अशी त्यांची साक्ष आहे.

चैत्र व. १२

(२) मोतिलाल नेहरूंचा जन्म !

शके १७८३ च्या चैत्र व. १२ रोजी भारतांतील प्रसिद्ध राज्यघटनाशास्त्रज्ञ, कायदेपंडित, राजकारणी मुत्सद्दी, व वादविवादपटु पंडित मोतिलाल नेहरू यांचा जन्म झाला.

पंडितजींचें मूळचें घराणें काश्मीरकडील, परंतु अनेक पिढ्यांपासून त्यांचें वास्तव्य अलाहाबादेस झालें होतें. मोतिलाल नेहरूंनीं वकिली मुरुं केल्यावर त्यांची प्रसिद्धि सर्वत्र झाली. थोड्याच अवधींत महात्मा गांधींच्या राजकारणानें यांना आकर्षित केलें, व त्यानंतर त्यांच्या राजकारणाला चढाईचें रूप येऊन अमृतसर येथील राष्ट्रीय समेचे ते अध्यक्षहि झाले. पुढें असहकारितेच्या चळवळींत सबंध घराणेंच सामील झालें. त्यांनीं स्वराज्य पक्ष काढून कायदेमंडळाकडे तोंड फिरविलें, आणि अन्तर्गत अडवणुकीचें धोरण स्वीकारलें. दिल्लीच्या मध्यवर्ती कायदेमंडळांत गेल्यानंतर त्यांच्या बुद्धिमत्तेला व ज्ञानाला योग्य तें स्थान प्राप्त झालें आणि आपल्या वादविवादकौशल्यानें सरकारला यांनीं अगदीं जेरीस आणलें. “यांनीं पायांनीं घातलेली गांठ सरकारला हातानेंहि उकळूं नये” अशी स्थिति निर्माण झाली.

“पंडित मोतिलाल नेहरू यांच्यांत एक प्रकारचें व्यक्तिमत्त्व व राजबिडेपणा होता. जातील तेथें ते भव्य व प्रमुख व्यक्ति बनत. सौम्यता व पडतें घेणें हें त्यांच्या स्वभावांतच नव्हतें. म्यूसियममध्ये दिसून येणाऱ्या रोमन बादशाहाच्या पुतळ्याप्रमाणें यांच्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचा बादशाही करारीपणा दिते.”

कायद्याच्या चौकटींत बसून मोतिलाल वादविवाद करूं लागले म्हणजे त्यांच्या वक्तृत्वाला विशेष जोर चढे. विनोद, वक्रोक्ति, कल्पना, विचार, स्वाभिमान, देशप्रेम व हजरजबाबीपणा, या गुणसमुच्चयानें त्यांचें वक्तृत्व विशेष परिणामकारक वठत असे. गांधी आणि मोतिलाल यांच्यांत मूलतः मतभेद असूनहि परस्परांचा एकमेकांवर पूर्ण विश्वास होता. स्वतंत्र भारताचे पहिले मुख्य प्रधान जवाहरलाल नेहरू हे यांचेच पुत्र.

चैत्र व. १३

(१) “ तो गोरा कुंभार हरिभक्त ! ”

शके १२३९ च्या चैत्र व. १३ रोजी प्रसिद्ध भगवद्भक्त गोरा कुंभार यांनी समाधि घेतली.

ज्ञानेश्वरकालीन संतमंडळांत गोरा कुंभार हे वयानें व ज्ञानानें श्रेष्ठ असल्यामुळें त्यांना सवे संत ‘काका’ म्हणून संबोधित असत. हे तेरढोकी येथील राहिवासी अमून वैराग्य व भक्ति या बाबतींत फार थोर होते. मडकीं घडविण्यासाठीं माती तुडवून प्रेमाच्या भरांत परमेश्वराचें नाम घेत आनंदानें डुलत. राहावें हा यांचा क्रम होता. या भजनानंदांत रांगतें पोर पायाखालीं तुडविलें गेलें याचेंहि भान गोरोबाकाकांना एकदां राहिलें नाहीं. गोरोबा मोठे करारी अमून उत्तम संतपरीक्षक होते. नामदेवांच्या मस्तकावर थापटणें मारून त्यांना कच्चा घट म्हणून यांनींच ठरविलें. विठ्ठलाच्या भक्तिप्रेमांत सदैव गुंतून राहिलेले गोरोबा रामी आणि संती या आपल्या स्त्रियांचाचतहि विरक्तच होते. “ विठ्ठलाचें नाम स्मरे सर्व काळ । नेत्रीं वाहे जल सद्गतींत ॥ कुह्यालाचे वंशी जन्मलें शरीर । तो गोराकुंभार हरिभक्त ॥ ” असा उल्लेख त्यांच्यासंबंधी सांपडतो. गोरोबांची अभंगरचना थोडकीच असली तरी तीत त्यांच्या वैराग्यज्ञानाची व सगुण भक्तीची खूण पटते. वेदांतपरिभाषेंतील शब्द व अनुभवाच्या खुणा त्यांत भरपूर आहेत :—

“ केशवाचे भेट्टी लागलेंसे पिसें । विसरलों कैसें देहभावा ॥
जाली झडपणी जाली झडपणी । संचरलें मनीं आदिरूप ॥
न लिपेचि कर्मी न लिपेचि धर्मी । न लिपे पड्ढमी पुण्यपापा ॥
म्हणे गोरा कुंभार सहर्जीं जिवन्मुक्त । सुखरूप अद्वैत नामदेवा ॥

अशा प्रकारची गोरोबांची वाणी होती. त्यांच्या भक्तिज्ञानाबद्दल सर्व संतांना मोठा आदर होता. कविवर्य मोरोपंतानांनीं गोरोबासंबंधीं म्हटलें आहे :—

“ सद्गुरु अनुग्रहाविण हरिला तो कठिण सर्वथा पटणें ।
गोरा संत परीक्षी मस्तकिं हाणूनि सर्व थापटणें ॥ ”

चैत्र व. १३

(२) “मुक्ति-नवरिला हो वरिलें !”

शके १८२० च्या चैत्र व. १३ रोजी पुण्याचे जुलमी प्लेग-अधिकारी रँड याचा खून करणारे दामोदर हरि चापेकर हे फांशी गेले !

हिंदुस्थानांत पहिला प्लेग शके १८९८ मध्ये आला आणि याच वर्षी सर्वत्र दुष्काळानेहि कहर उडविला. पुण्याचे प्लेग-अधिकारी मि. रँड हे होते. या लष्करी लोकांपासून पुणेकरांना अतोनात जाच सहन करावा लागला. सर्वत्र असंतोष माजला. तेव्हां या असंतोषांतून चापेकर बंधूंनी एक धाडसी कृत्य केले. राणीच्या राज्यारोहणाची ‘डायमंड ज्युबिली’ ज्या दिवशी होती त्याच दिवशी गणेशविंडीच्या रस्त्यावर रँड व आयस्टे या दोघां इंग्रज अधिकाऱ्यांचे चापेकर बंधूंनी खून केले. दामोदर हरि, बाळकृष्ण हरि, वासुदेव हरि हे तीन सख्खे बंधु असून तीं एका कीर्तनकाराची मुल्ले होती. ब्राह्मण म्हणून त्यांना लष्करांत जाण्याची बंदी झाली होती.

रँडचा खून झाल्याबरोबर सर्वत्र वातावरण तंग झाले. चापेकरांना पकडण्याच्या कामी द्रविडबंधूंचे साहाय्य झाले. स्वटला सुरू झाला. मुंबई येथील प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. हॅमिल्टन यांच्यापुढे दामोदरपंतांनी विस्तृत जबाबी दिली. दोघां बंधूंना फांशीची शिक्षा झाली. कांहीं दिवस येरवड्यांत काढल्यानंतर चैत्र व. १३ रोजी दामोदरपंत फांशी गेले. फांशी जातांना त्याच वेळीं तुरंगांत असणाऱ्या टिळकांची गीता दामोदरपंतांनी हातांत ठेवली होती. चापेकर फांसावर गेले त्या वेळचे अलंकारयुक्त वर्णन स्वा. वीर सावरकर यांनी असें केले आहे.

“न्यायाधिश हा जोशी उत्तम उदय मुहूर्ता योग्य गणी ।

सत्य-देशहित व-हाड जमलें कीर्ति नीति ह्या व-हाडणी ।

टिळक गजानन नमस्कारिला फांस चोहलें मग पुरलें ।

स्मरले गीतामंत्र दामुनें मुक्ति-नवरिला हो वरिलें ।

परी अहाहा ! मायावी ही नवरी वर पळवील कुठें ।

कुठें हरपलें व-हाड सारें; अंगाला बहु कंप सुटे ।”

चैत्र व. १४

“ नीळ कवच घातलें श्रीरामें ” !

शके १६०० च्या चैत्र व. १४ रोजीं समर्थ रामदासस्वामींची “ लाडकी कन्या ” आणि ज्ञानसंपन्न विदुषी वेणाबाई हिचें निधन झालें.

शके १५४३ च्या आसपास वेणाबाईचा जन्म कोल्हापूर येथें झाला. लहानपणींच लग्न होऊन वैधव्य आल्यामुळ तिची मूळची शांतवृत्ति अधिकच निवृत्तिपर बनली. गीता, एकनाथा भागवत वगैरेचें वाचन ती करूं लागली. रामदासस्वामींची स्वारी घरीं भिक्षेस आली असतां त्यांच्यावर वेणाबाईची भक्ति जडली. ‘ देह माझें मन माझें । सर्व नेलें गुरुराजें ।-’ अशी तिची स्थिति होऊन ‘तैसी मूर्ति दृष्टि पडो । तैशा पार्यी वृत्ति जडो ।’ अशा भावनेनें ती फुलून गेली. भिरज येथें नित्य होणारीं रामदासांचीं कीर्तनें ऐकून वेणाबाईनें त्यांचा उपदेश व अनुग्रह घेतला. या तिच्या कृत्यामुळें तिला बरीच लोकनिंदा सहन करावी लागली. घरांतील माणसांनाहि तिचें हें करणें न आवडून त्यांनीं तिला ‘कराड प्रांतींचें विप्र महादारुण’ दिलें असें म्हणतात. समर्थांच्या कृपेनें त्याची बाधा झाली नाहीं. मूळची गौगवणे वेणाबाई विपबाधेमुळें काळीनिळी झालेली पाहून समर्थ बोलले—

“ फिरावें लागतें अरण्यांत । सोसावें लागतें उष्णशीत ।

नाजूकपणाचें नव्हे हें कृत्य । नीळ कवच घातलें श्रीरामें ॥ ”

यानंतर वेणाबाई रामदासस्वामींच्याच सान्निध्यांत राहूं लागली. तिचा अधिकार पाहून शके १५७७ मध्यें भिरजला स्वामींनीं तिला एक मठ स्थापन करून दिला. रामदासस्वामींच्या मठांत असतांना तिच्याकडे उपाहारार्चें काम असे. समर्थांच्या चरणींच समाधि व्हावी अशी इच्छा बाईच्या मनांत तीव्र झाली. वेणाबाई कीर्तन उत्तम करीत असे. “ चैत्र व. १४ रोजीं सीता-स्वयंवरावर कथा चालूं होती. श्रोत्यांची दाटी होऊं लागली. कथा संपल्यावर वेणाबाईनें समर्थांच्या पायांवर डोकें ठेवून तेथेंच प्राण सोडला. ” सज्जनगडावर हिची समाधि आहे. वेणाबाईनें लिहिलेलें ‘सीतास्वयंवर’ हें काव्य मार्दव व सहृदयता या दृष्टीनें मराठींत वैशिष्ट्यपूर्ण असें आहे. याखेरीज ‘कौल’, ‘रामगुहसंवाद’, इ. प्रकरणेहि सरस आहेत.

चैत्र व. ३०

(१) सतीच्या अश्रूंचें मोल !

चैत्र व. ३० या दिवशीं राम-रावण युद्ध समाप्त होऊन लंकेचा बलाढ्य व दुष्ट राजा रावण मारला गेला.

मरीन वा मारीन या निश्चयानें रावण पुन्हा रणांगणावर आला. रामावर बाणांचा वर्षाव सुरू केला. राम-रावणांचें द्वंद्व-युद्ध सुरू झालें. मातलीनें दिलेल्या रथावर रामचंद्र आरूढ झाले. अनेक अस्त्रांचे प्रयोग एकमेकांनीं एकमेकांवर केले. शेवटीं आपल्या एका बाणानें रामानें रावणाचें शिर उडविलें. परंतु, चमत्कार असा कीं, रावणास दुसरें शिर उत्पन्न झालें. असें शंभर वेळां झाल्यावर अगस्त्य ऋषींच्या सांगण्यावरून रामानें सूर्याचें स्तवन केलें. आणि ब्रह्मदेवानें त्रैलोक्याच्या जयासाठीं केलेला बाण सज्ज केला. त्या बाणाच्या पिसाऱ्यांत वायुतत्त्व होतें. आणि त्याच्या फाळांत अग्नि व सूर्य यांचें तेज भरलें होतें. असा दिव्य बाण श्रीरामचंद्रांनीं रावणाच्या वक्षःस्थलावर मारला. तेव्हां तो बाण त्याच्या हृदयांतून निघून जमिनीत घुसला. रावण गतप्राण होऊन रथांतून धाडकन खालीं आला.

बिभीषणास बंधुनिधनाचें भयंकर दुःख झालें, पण बिभीषणाचें सात्वतन करतांना रामाच्या मुखांतून भारतीय संस्कृति बोलली : “ बिभीषणा, शोक करूं नकोस. क्षत्रिय शूराला असेंच मरण यावें. आमचें वैर त्याच्या मरणाबरोबरच संपलें. जसा हा तुझा भाऊ तसा माझाहि आहे.” एवढ्यांत रावणाच्या स्त्रिया शोक करीत आल्या. त्यांच्या शोकाचा मूर असा होता कीं, “ परम पतिव्रता सीता हिला तुम्हा जबरदस्तीनें आणलें हेंच पातक तुम्हांला घातक झालें. पतिव्रतेचे अश्रु जमिनीवर कधीं फुकट पडत नाहींत. ”

रावण हा पुलस्त्यपुत्र विश्रव्याचा पुत्र. याच्या आईचें नांव केशिनी. गोकर्ण क्षेत्रांत यानें दहा हजार वर्षे तपश्चर्या केली होती. शंकराकडून अवध्यत्वाचा वर घेतल्यानंतर यानें अनेक जुलूम करण्यास सुरुवात केली. इंद्रादि देवांना त्रास दिला. वेदवतीवर जचरी केली. एकदां तर त्यानें कैलास पर्वतच आपल्या बाहु-बळानें हालविण्यास सुरुवात केली. तेव्हां शंकरांनीं त्याला पायाच्या अंगठ्यानें दाबून धरलें. शेवटीं सामगायनानें त्यानें शंकराला प्रसन्न करून घेतलें.

चैत्र व. ३०

(२) म्हैसूरच्या वाघाचें निधन !

शके १७२१ च्या चैत्र व. ३० रोजीं म्हैसूरचा वाघ, हैदरअल्लीचा थोरला मुलगा टिपू सुलतान याचें निधन झालें.

टिपूचा जन्म शके १६७५ मध्ये फकिरुन्निसा नांवाच्या सरदारकन्येच्या पोटी झाला. मराठयांशीं झालेल्या अनेक सामन्यांत त्यानें पराक्रम गाजविला आहे. इंग्रजांशींही त्यानें अनेकवार सामना दिला होता. सुरवातीपासून फ्रेंचांशीं त्याचें संगनमत असे. हिंदुस्थानवर स्वारी करण्याच्या नेपोलियनच्या महत्त्वाकांक्षेंत टिपूचें साहाय्य होतें. त्याचप्रमाणें इराण, तुर्कस्तान वगैरे देशांत वकील पाठवून त्यानें संबंध जोडलेले होते. सतराअठरा वर्षे त्यानें राज्यकारभार केला. एक नवीन धर्म स्थापन करून पैगंबर होण्याची महत्त्वाकांक्षा त्यानें धरलेली होती. नवीन कालगणना सुरू करून मापें, वजनें, नाणीं यांचीहि व्यवस्था त्यानें नव्यानंच केली. त्याचा राज्यकारभार मोठया शिस्तींत चालला होता. मुलकी व लष्करी सुधारणा त्यांत पुष्कळच झाल्या होत्या. फार्सी, कानडी व उर्दू या भाषा त्यास चांगल्याच अवगत होत्या. संकटाच्या काळीं तो ब्राह्मणांना अनुष्ठानें बसविण्यास सांगे व देवाची प्रार्थना करावयास लावी. कलाकौशल्य व वाङ्मय यांचाहि त्याला मोठा शोक होता. त्याचा ग्रंथसंग्रह बराच मोठा होता. त्यानें स्वतःहि दोन ग्रंथ लिहिले होते. एकाचें नांव फर्मान-बनाम-अलीराज व दुसऱ्याचें नांव फतह-उल्मजाहिदीन असें आहे. टिपूचें सिंहासन फार मौल्यवान् व शोभिवंत होतें. त्याच्या आठवि बाजूस वाघाचीं तोंडें बसविलीं अमून त्यांतील दांत व डोळे रत्नांचे होते. वाघ हें टिपूचें आवडतें जनावर होतें. “ विजयी पुरुष हा ईश्वराचा वाघ आहे ” असें त्याचें ध्येयवाक्य होतें. टिपूची रत्नजडित तलवारहि ‘ विंडसर कॅसल ’ मध्ये पहावयास मिळते. मराठयांचा एक जामूद टिपूबद्दल म्हणतो : “ रंग गोरा, मध्यम आहे. निळ्या घोड्यावर बसला होता. पागोटें चक्रीदार, ... मिशा मध्यम गालावर.” शके १७२१ च्या इंग्रजांच्याबरोबर झालेल्या लढाईंत पट्टणच्या वेशींत इंग्रजांना अडवीत असतां डोक्यांत गोळा लागून टिपू ठार झाला.

श्रीमच्छंकराचार्ये.
सवाई माधवराव.

श्रीपरशुराम.
चिपळुणकर.

गुरु नानक.
शाहूमहाराज.

पहिले बाजीराव.
बिपिनचंद्र पाल.

वैशाख शु. १

(१) “ रामाला दुसरा धर्म नाही ! ”

वैशाख शु. १ रोजी पित्याचें वचन पूर्ण करण्यासाठीं प्रभु रामचंद्र चौदा वर्षांचा वनवास भोगण्यासाठीं निघाले.

रामचंद्रांच्या विवाहाला चार वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर त्यांस राज्याभिषेक करण्याची तयारी दशरथ राजानें केली. या ‘अनर्था’ची चातमी मंथरा दासी-कडून कैकयीस मिळाली. कैकयीची वृत्ति पालवून गेली. दशरथाकडून पूर्वी मिळविलेल्या दोन वरांची तिला स्मृति झाली. मत्सरानें भारावून गेलेल्या कैकयीनें दशरथास सांगितलें : “ माझ्या भरताला आजोळाहून आणून राज्यावर बसवा; आणि रामाला चौदा वर्षे वनवासास पाठवा ”. दुःखाच्या आवेगानें दशरथ राजास मूर्च्छा आली. कैकयीनें आपला हट्ट सोडला नाही. रामाला ही सर्व हकीगत समजली. त्या वेळीं रामानें कैकयीस सांगितलें, “ मी आनंदानें राजाची प्रतिज्ञा पूर्ण करितों आणि आतांच वल्कलें धारण करून वनवासास जातों. मातापितरांची सेवा करणें व त्यांचें वचन पाळणें यांखेरीज रामाला दुसरा धर्म नाही. ” त्यानंतर रामानें आपल्या कौसल्या मातेचें सांत्वन करून तिचा आशीर्वाद घेतला. तिनें रामाला सांगितलें, “ जो धर्म तूं एवढ्या निश्चयानें पाळीत आहेस तोच तुझें वनांत रक्षण करो. ” रामाची हकीगत सीतेला समजली. तिनें हट्ट धरला, “ आपल्या वनवासाची वांटेकरीण मी आहे. भार्या ही एकटी आपल्या पतीचें भाग्य भोगणारी आहे. मी तुमच्याबरोबर येणार. पुढच्या रस्त्यांतील कांटेकुटे मी आपल्या पायांनीं दाखून तुमचा रस्ता साफ करीन. तुमच्या सहवासांत मला सारें सुख आहे. ” शेवटीं रामानें होकार दिला, तेव्हां सीतेला अत्यंत आनंद झाला. यत्किंचितहि दुःखी न होतां सीतेनें आपली सर्व संपत्ति सख्यांना, ब्राह्मणांना व नोकरांना दान करून टाकली. रामाबरोबर येण्यास लक्ष्मणहि सिद्ध झाला. रामानेंहि आपली संपत्ति परिजनादिकांना दिली आणि हीं तिघें वल्कलें नेसून वाड्याबाहेर पडलीं. सर्व अयोध्यानगरी शोकसागरांत बुडून गेली ! रामाच्या वनवासांत भविष्य-काळाच्या केवढाल्या घटना सांठविल्या होत्या !

वैशाख शु. १

(२) रायगडचें स्वातंत्र्य हरपलें !

शके १७४० च्या वैशाख शु. १ रोजी शेवटच्या बाजीरावाची पत्नी राजधानी रायगड लढवीत असतांना पराभूत झाली.

अठराव्या शतकात बाजीराव-इंग्रज यांच्या अनेक झटापटी होऊन बाजीरावाचा पूर्ण पराभव झाल्यावर बाजीरावाची पत्नी वाराणशीचाई रायगड किल्ल्यावर राहिली होती. या किल्ल्याकडे इंग्रजांचा मोर्चा निघाला. कर्नेल प्रॉथरने ही कामगिरी हाती घेतली. रायगड किल्ला उंचीला जास्त व चढण्यास अवघड म्हणून तोफा चढविण्यास इंग्रजांना त्रास पडलाच. किल्ल्याचा अधिकारी शेख नांवाचा अरब असून त्याच्या हाताखाली अरबी, सिंधी, मराठे इत्यादि एक हजार शिपाई होते. त्या सर्वांनी कसून विरोध केला. “हें स्वातंत्र्यदेवतेचें माहेरघर आहे, हा सगळ्या किल्ल्यांचा राजा आहे, हा शिवाजीमहाराजांचा किल्ला आहे, रामदासांच्या भगव्या झेंड्याचा आधारस्तंभ आहे,” या भावनेने सर्व जण लढत होते. कर्नेल प्रॉथरने शेवटचा मारा करण्यापूर्वी वाराणशीचाईना निरोप पाठविला, “तुम्ही किल्ल्यांतून बाहेर पडून जात असाल तर आम्ही सुरक्षितपणें जाऊं देतो.” तें ऐकून चाई किल्लेदाराला म्हणाल्या, “येथें माझ्या सहवासानें माझ्या पोटाच्या मुलांप्रमाणें या तुमच्या सगळ्या शिपायांवर माझें मातृप्रेम जडलें आहे. या माझ्या मुलाबाळांना टाकून जाऊं ? ” चाईचें हें बोलणें ऐकल्यावर सर्व जण मोठ्या जोमानें लढले. पण उपयोग झाला नाहीं. शेवटीं वैशाख शु. १ रोजी दक्षिणेकडील गुयरीच्या डोंगरावरून मारगिरी करणाऱ्या तोफेंतून आठ इंची गोळा रायगडावरील दारूच्या कोठींत पडून सर्वत्र भडका उडाला. भूकंप व्हावा तसा रायगड हादरला. “मशिदी आणि महादेवाचीं देवळें यांतून धुराचे लोट निघूं लागले. बुरुजाच्या भिंती धडाधड कोसळूं लागल्या. शिवाजीमहाराजांच्या वेळच्या जुन्या इमारतींचे दगड कोसळून पडूं लागले. फार काय, खुद्द शिवाजी-महाराजांची जी समाधि होती तीहि कोसळून पडणाऱ्या दगडांच्या आणि विटांच्या ढिगाखालीं दिसेनाशी झाली.” आणि याच दिवशीं सायंकाळीं वाराणशीचाईच्या सल्ल्यानें किल्ला खाली करून देण्याचें किल्लेदारानें कबूल केलें.

वैशाख शु. २

प्रतापी वीर परशुराम !

वैशाख शु. २ या दिवशीं महापराक्रमी वीर परशुराम याचा जन्म झाला. दशावतारांतील हा सहावा अवतार होय.

भृगुकुळांतील जमदग्नीचा मुलगा परशुराम. परशुरामानें केलेल्या अद्वितीय पराक्रमामुळे त्याचें नांव विख्यात होऊन राहिलें आहे. तो अत्यंत तेजस्वी असून धनुर्विद्येवर त्याची अलोट भक्ति होती. शंकराच्या कृपेमुळे त्याला कधींहि कुंठित न होणारा परशु मिळाला होता. वर्तिकावत् देशाचा राजा चित्रथर याकडे पाहून रेणुकेंचें मन बिथरल्याचा संशय जमदग्नीस आला, तेव्हां तिचा वध करण्यास त्यानें आपल्या चार मुलांना सांगितलें. त्यांपैकीं परशुरामानें आपल्या मातेचा वध केला. त्यानंतर पित्याची कृपा संपादन करून रेणुकेंस पूर्वीप्रमाणें जिवंतहि केलें. नर्मदेच्या उत्तर तीरावर कार्तवीर्य ऊर्फ सहस्रार्जुन ना नांवाचा पराक्रमी पुरुष दिग्विजय करित होता. त्यानें ब्रह्मनिष्ठ वसिष्ठ ऋषींचा आश्रम जाळून टाकल्यावर त्यांनीं ‘तुझ्या सहस्र बाहूंचें वन परशुराम तोडून टाकील’ असा शाप कार्तवीर्यांस दिला आणि ही शापवाणी लौकरच खरी ठरली. सहस्रार्जुनानें जमदग्नीच्या आश्रमांतील कामधेनु पळवून नेली. इतकेंच नव्हे तर पुढें त्यानें परशुराम घरीं नसतां वृद्ध जमदग्नीचा एकवीस वेळां वार करून वध केला. परशुरामाच्या संतापानें सीमा ओलांडली.

त्यानें प्रतिज्ञा केली: “क्षत्रियांचा समूळ नाश करीन”; आणि चित्तांत सूड व हातांत परशु घेऊन परशुराम घराबाहेर पडला. त्यानें कार्तवीर्यांच्या सैन्याची धुळधाण उडविली. परशुरामानें आपल्या कुऱ्हाडीनें त्याचे हजार बाहु खडाखड तोडून टाकले आणि त्याच्या मुलांचाहि परामव केला. त्यानंतर परशुरामानें एकवीस वेळा क्षत्रियांचा परामव केला. त्यानें आपली प्रतिज्ञा पूर्ण केली. ब्रह्मविद् ब्राह्मणांना कधीं आपत्काळ प्राप्त झाला तरच मी शस्त्र धारण करीन, असा त्याचा निश्चय होता. सर्व पृथ्वी हस्तगत केली तरी त्याला राज्य करावयाचें नव्हतें. त्यानें एक मोठा यज्ञ केला आणि सर्व संपत्ति ब्राह्मणांना दान देऊन परशुराम तापासाप्रमाणें महेंद्र पर्वतावर आश्रम स्थापन करून राहिला.

वैशाख शु. ३

(१) वसंत-गौरीचा गौरव !

वैशाख शु. ३ हा दिवस अक्षय्य तृतीया म्हणून प्रसिद्ध आहे. या दिवशी जें जें पुण्य करावें तें तें अक्षय्य होतें असा समज आहे. याच दिवशी कृत-युगाचा प्रारंभ होतो. वर्षीतील साडेतीन मुहूर्तांपैकी हा एक आहे.

विष्णुप्रीत्यर्थ हा सण रूढ झाला असावा. पितृस्वरूपी जनार्दनास ब्राह्मणद्वारां उदककुंभदान देण्यांत येतें. वसंतमाधवाची पूजाअर्चा करून वसंत देवतेप्रतिथर्थ तृषाशमनासाठीं पाण्याच्या कुंभांचें दान देण्याची चाल आहे. हा दिवस वसंतो-त्सवाचा आहे. चैत्र शु. ३ पासून अक्षय्य तृतीयेपर्यंत वसंतगौरीचा उत्सव सर्व देवींच्या देवालयांत चालू असतो. मथुरा, वृंदावन, अयोध्या, काशी, द्वारका वगैरे ठिकाणांच्या देवालयांतील उत्सव अत्यंत प्रेक्षणीय होतात. वसंत ऋतु सर्व ऋतूंत अत्यंत आल्हाददायक असतो. “ कौमार्यावस्थेत माहेरीं असलेल्या वसंतगौरी यौवनावस्था प्राप्त होतांच अक्षय्य तृतीयेला श्वशुरगृहीं जातात. ” असें म्हणण्याचा भावार्थ हाच कीं, याच सुमारास सृष्टींतील झाडे वैवाहिक स्थितीचा उपभोग घेऊन फलद्रूप होतात. आम्रादिक वृक्षांना लुसलुशीत पालवी व सुंदर फुलें आलेलीं असतात ; आणि वैशाखाच्या आरंभीं त्यांना फळें दृष्टीस पडतात... सृष्टीस यौवन व मातृत्व प्राप्त झालेलें असतें ” ... आणि धर्मशास्त्रानें या दिवसाला सणाचें महत्त्व प्राप्त करून दिलें. वैशाखाच्या आरंभीं कडक उन्हाळा भासूं लागतो, त्या वेळीं तान्हेलेल्यांना पाणी देणें हें पुण्यकर्म समजून उदककुंभ देण्याची वाहिवाट पडली. दक्षिण भारतांत याच दिवशीं रहदारीच्या रस्त्यांवर पांथस्थांना गार पाणी पिण्यास देण्याची चाल आहे.

अक्षय्य तृतीयेला कांहीं जण आखाजी किंवा आखेती असेंहि म्हणतात. या दिवसाच्या शुभमुहूर्तावर कोंकणांत शेतकरी लोक पेरणी करतात. वसंत-गौरीच्या या उत्सवास चैत्रा गौरी किंवा दोलोत्सव असेंहि नांव आहे. या दिवशीं वसंत-कालास योग्य असे नृत्यगायनादि विधि व वसंतपूजा करण्याची वाहिवाट आहे... शास्त्रकारांनीं या तात्त्विक, प्रणयोत्पादक व हर्षदायक कालास देवतेच्या ठिकाणीं मानलें आहे.

वैशाख शु. ३

(२) गुरु नानकांचा जन्म

शके १३९१ च्या वैशाख शु. ३ रोजी शीख पंथाचे आद्य संस्थापक गुरु नानक यांचा जन्म लाहोरनजीक तलावंडी गांवीं झाला.

त्यांच्या आईचें नांव वृता असून बापाचें नांव काळू होतें. बाप धान्याचा व्यापार करीत असे. त्यांच्या पत्नीचें नांव सुलक्षणी असें असून तिला जयचंद आणि श्रीचंद असे दोन पुत्र होते. बालपणापासूनच नानकर्जींची बुद्धि तीव्र असून त्यांनीं हिंदु व मुसलमान धर्मांचे ग्रंथ चांगले वाचले होते. वृत्तींत विरक्तपणा भरलेला असल्यामुळें लौकिक प्रकारच्या शाळेंत त्यांचें मन रमलें नाहीं. त्यांच्या बोलण्यांत नेहमीं उच्च प्रकारचे तात्त्विक विचार येत असत. वादविवादांतहि ते फार कुशल बनले. वृत्ति विरागी बनत चालली होती. व्यापारासाठीं बापानें दिलेले पैसे नानकांनीं गोरगरिचांस वांटून टाकले; अर्थातच स्वतःच्या घरांतून त्यांना बाहेर पडावें लागल्यावर ते दौलतखान नांवाच्या सुभेदारजवळ पंडित या नात्यानें राहिले; आणि थोड्याच दिवसांत आपल्या मालकासच नानकांनीं आपले शिष्य बनविलें. त्यानंतर आपल्या विविष्ट मतप्रचारार्थ त्यांनीं पर्यटन करण्यास सुरुवात केली. असें सांगतात कीं, त्यांनीं हिंदुस्थान, सिलोन, अफगाणिस्तान या ठिकाणीं पार्यां प्रवास करून आपलें धर्मकार्य केलें. नानकांच्या धर्माचा आधार जातिभेद नसावा, व मूर्तिपूजा करूं नये या दोन तत्त्वांवर मुख्यतः आहे. त्यांच्या धर्मपंथांत हिंदु व मुसलमान या दोघांत भेद नाहीं. प्रत्येकाजवळ हातांत कडें, डोक्यांत कंगवा व जवळ कट्यार ठेवावी असा त्यांचा दंडक होता. नानकांच्या नांवावर प्रसिद्ध असणारा “ग्रंथसाहेब” नांवाचा ग्रंथ शिखांना अत्यंत प्रिय आहे. नानकांच्या शिकवणीचें सार असें आहे: “परमेश्वर एकच आहे. शुद्ध अंतःकरण ही पहिली महत्त्वाची बाब आहे. सर्व मनुष्यांनीं परमेश्वराची भक्ति केलीच पाहिजे. मागील गुरूंची अथवा साधु-संतांची शिकवण या वेळीं उपयोगी पडणार नाहीं.” नानकांनीं पुराणें वाचलीं होतीं, कुराणहि वाचलें होतें, परंतु त्यांत त्यांना परमेश्वर दिसला नाहीं. तेव्हां ते सत्यालाच परमेश्वर मानूं लागले.

वैशाख शु. ४

“फिरंगी यासहि मार दिला!”

शके १६६१ च्या वैशाख शु. ४ रोजी, चिमाजी आप्पाच्या सैन्याने वसईवर निकराचा हल्ला चढविला.

शिवकालापासून पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीजांनी हिंदु लोकांचा फार छळ सुरू केला होता. तेव्हां त्यांचा समाचार घेणे, त्यांच्याशी वारंवार युद्धे खेळणे हे एक मराठ्यांचे कर्तव्यच होऊन बसले होते. अनेक प्रकारच्या तक्रारी पेशव्यांकडे व शाहूमहाराज यांच्याकडे येऊ लागल्यावर या कामावर चिमाजी आप्पा यांची नेमणूक झाली. चिमाजी कोंकणांत उतरल्याबरोबर शिंदे, होळकर, बाजी भीमराव, तुकोजी व जिवाजी पवार, पिलाजी जाधव इत्यादि मराठे सरदार एकत्रित होऊन पुढील जोराच्या लढ्याला सिद्ध झाले. वसईचा किल्ला हल्ला चढविण्यास अवघड होता. “वसई बांकी जागा, पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेकडे खाडी, पूर्वेकडे चिखल, तिहींकडून किमपि इलाज नाही. एक उत्तरेकडून उपाय. तिकडेही रेती, धर नाही.” अशा या अवघड जागी मराठ्यांना प्रथम यश कमी मिळाले. परंतु, शेवटी चिमाजी आप्पाच्या निर्वाणीच्या शब्दांमुळे सर्व सैनिकांनी मोठ्या आवेशाने वैशाख शु. ४ या दिवशी वसईवर हल्ला केला. मराठ्यांचा राष्ट्राभिमान, शौर्य, संघशक्ति इत्यादि गुण या संग्रामांत ठळकपणे दिसून येतात. या वेळी झालेल्या हल्ल्याचे वर्णन खुद्द चिमाजी आप्पा एका पत्रांत करतात : “सुरंगास बऱ्या दिल्या. राजश्री राणबाकडील चार सुरंग उडाले; एक उडावयाचा होता, तोंच लोकांनी तांतड करून हल्ला केला. तो पांचवा सुरंग उडाला. तेणेकरून बहुतकरून दगडांनी दडपले... लोक जीवित्वाकडे दृष्टि न देतां चालून गेले. फिरंगी यांणीं आंतून मेढा घालून बळ धरिले होते. हल्ला करितांच हुक्के व गरनाळा, दारूचीं मडकीं, राळ, माशांचे तेल, बरखंदाजी ऐसा सीमेपरता मार दिला. परंतु, लोकांनीं मेला तो मेला, जळाला तो जळाला, त्याजवर दृष्टि न देतां ज्या जागीं गेले त्या जागाच कायम राहून फिरंगी यांसहि मार दिला.” तीन महिनेपर्यंत निकराचे युद्ध होऊन वसई मराठ्यांच्या ताब्यांत आली आणि चिमाजींचे नांव अजरामर झाले.

वैशाख शु. ५

इंग्रजी बावटा रायगडावर !

शके १७४० च्या वैशाख शु. ५ रोजी इंग्रज-मराठे यांच्यामध्ये तह होऊन रायगड किल्ला इंग्रजांच्या हाती जाऊन त्यावर युनियन जॅक झळकले.

वैशाख शु. १ रोजी बाजीरावपत्नी वाराणशीबाई पराभूत झाल्याच होत्या. दुसऱ्या दिवसापासून तहाची वाटाघाट सुरू झाली. मराठे अद्याप आपला चाणेदारपणा सोडण्यास तयार नव्हते. कोटून तरी मदत येईल, अजून इंग्रजांचा पराभव करू अशी आशा त्यांना होती. तो पुन्हा इंग्रजांकडून तोफांचा भडिमार सुरू झाला. तेव्हा किल्लेदार शेख अब्दुल्ल हा स्वतः तहाच्या वाटाघाटी करण्यास गडाखाली आला. निरुपाय होऊन तह ठरला. 'शंभर अरब व ऐशी मराठे सैनिक यांनी आपल्या कुटुंबासह रायगड सोडून जावे. आपल्या पांच अनुयायांसह किल्लेदाराने पुण्यास असावे. वाराणशीबाई यांचेबरोबर किल्ले-दाराच्या मंडळीपैकी कोणी नसावा'; इत्यादि कलमे ठरून वैशाख शु. ५ रोजी कर्नल प्रॉथर वर गेला. किल्ल्याचा दरवाजा ताब्यांत घेऊन त्याने आंत पाऊल टाकले तो सर्व किल्ला बेचिराख झालेला त्याच्या दृष्टीस पडला. कित्येक इमारती अजूनहि पेटत होत्या. प्रॉथरने प्रथम वाराणशीबाईची भेट घेतली. ती बिचारी दुःखाने व निराशेने चूर होऊन गेली होती. खाजगी मालमत्तेसह तिला पुण्यास जाण्यास परवानगी मिळाली; आणि शेवटी 'या बाईच्या पावसांबरोबर रायगडाला आणि अखिल महाराष्ट्राला स्वातंत्र्यलक्ष्मी सोडून गेली.' इंग्रजांनी आपला बावटा किल्ल्यावर रोवला. किल्ल्यांतील पांच लक्ष रोकड नाण्यांच्या रूपाने इंग्रजांच्या हाती आली; आणि यानंतर रायगडची झालेली दैना काय विचारावी? शके १७४० च्या वेढ्यांत इंग्रजी तोफांनी सर्व इमारती जळून, मोडून, तोडून टाकल्या होत्या. फक्त कांहीं भिंताडे व एकदोन इमारती उभ्या होत्या. "कित्येक तळी, हौद जलशून्य झाल्यामुळे अतिशोकाने पाणी आटलेल्या डोळ्यां-सारखी दिसू लागली. नयनमनोहर गंगासागर चिखलाने ओहळून व तळाशी फुटून भकास दिसत होता. अशा प्रकारे शिवरायांची ही राजधानी इंग्रजांच्या ताब्यांत गेली. महाराष्ट्राच्या या पुण्यक्षेत्रावर परकीय अमल सुरू झाला.

वैशाख शु. ६

(१) रामानुजाचार्यांची समाधि !

शके १०५९ च्या वैशाख शु. ६ रोजी विशिष्टाद्वैत या मताचे प्रमुख आचार्य श्रीरामानुजाचार्य यांनी समाधि घेतली.

त्यांचा जन्म तिरुपति येथे असुरी केशव भट्टर यांच्या घरी झाला. रामानुजांनी कांजीवरम् येथील यादवप्रकाशांपाशी अध्ययन केलें; परंतु पुढें त्यांचें गुरूशी पटलें नाहीं. प्रथमपासूनच यांचा कल यामुनाचार्यांच्या विशिष्टाद्वैताकडे असल्यामुळें त्यांनी अलवारांच्या प्रबंधांचें अध्ययन सुरू करून चिचेच्या झाडाखाली रामाची भक्ति करण्यास सुरुवात केली. कावेरी तीरावर यामुनाचार्यांच्या अंत्यविधीचा समारंभ हजारों वैष्णव करीत असलेले पाहून त्यांना खेद झाला. यामुनाचार्यांची शेवटची इच्छा ब्रह्मसूत्रावर भाष्य करावें ही होती. ती पूर्ण करण्याची प्रतिज्ञा रामानुजांनी केली. त्यानंतर त्यांनी कांचीपूर्ण व महापूर्ण या दोन थोर पुरुषांजवळ अध्ययन केलें. रामानुज मनानें मोठे उदार, श्रद्धावान् असून अतिशय बुद्धिमान होते. स्त्रीनें दोनतीन वेळां मनाविरुद्ध वर्तन केल्यामुळें यांनी संन्यास घेतला! त्यांच्याभोंवतीं कुरेश, दशरथी, गोविंदयति, गोविंदभट्ट, यज्ञमूर्ति, इत्यादि शिष्य गोळा झाले. रामानुजांनीं आपलें तत्त्वज्ञान 'वेदार्थसंग्रह' या ग्रंथांत सांगितलें आहे. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान द्वैतपर आहे असें प्रतिपादन करतांना त्यांनीं शंकराचार्यांवर खूप टीका केली आहे. वेदांत-सूत्रांवरील 'भाष्य' हा यांचा प्रमुख ग्रंथ. याशिवाय 'वेदांतसार', 'वेदांत-दीप', 'गीताभाष्य' वगैरे ग्रंथ रामानुजांनीं लिहिलेले आहेत. रामानुजांनीं श्री-रंगम्, कुंभकोण, तिरुमंगाई, मलबार, त्रावणकोर, गिरनार, द्वारका, मथुरा, ब्रह्मिनारायण आदि सर्व भरतखंडांतील पवित्र क्षेत्रां भ्रमण करून आपल्या तत्त्वांचा प्रसार केला. रामानुज श्रेष्ठ प्रकारचे पुरुष होते. "सर्व दर्जांच्या व जातींच्या लोकांना त्यांनीं भक्तिमार्गास लाविलें. अत्यंजांवर सुद्धां त्यांची दया-दृष्टि होती. वादी कडक पण मनुष्य प्रेमळ व लोकसंग्रहकर्ता. त्यांची कृष्ण-भक्ति अनुपम होती." रामानुजांचें तत्त्वज्ञान 'अद्वैतामोदः' या ग्रंथांत म. म. वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर यांनी दिलें आहे.

वैशाख शु. ६ (२) ' सुश्लोक ' - कर्त्याची समाधि !

शके १६१७ च्या वैशाख शु. ६ रोजी प्रसिद्ध पंडितकवि वामनपंडित यांनी भोगांव येथे समाधि घेतली.

वामनपंडित हे ऋग्वेदी, ' वसिष्ठ ' गोत्री ब्राह्मण असून विजापूरचे राहणारे. विजापूरचा बादशहा आपणांस बाटविणार ही बातमी कळतांच त्यांनी विजापूर सोडलें व काशी येथें संस्कृत भाषेचा व तत्कालीन शास्त्रांचा अभ्यास केला. विद्वत्ता मिळाली तरी चित्तास समाधान लाभलें नाहीं म्हणून त्यांनी ' मलयाचला ' वर तपश्चर्या केली. तेथें ध्यानमग्न असतां कोणा यतीनें जो उपदेश दिला तो वामनपंडितांनीं ' निगमसार ' ग्रंथांत सांठविला आहे. यानंतरहि ' कर्मतत्त्व ', ' समश्लोकी ', ' सिद्धांतविजय ', ' अनुभूतिलेश ', इत्यादि लहान लहान अध्यात्म-प्रकरणें पंडितांनीं लिहिलीं. परंतु, वामनपंडितांचें सर्व बुद्धिवैभव त्यांच्या ' यथाथं-दीपिकें ' त दिसून येतें. सामान्य जनांना वामनपंडित प्रिय वाटतात ते त्यांच्या आख्यानक कवितेमुळें. ' सुश्लोक वामनाचा ' म्हणून यांची प्रसिद्धि आहे. ' गजेन्द्र-मोक्ष ', ' सीतास्वयंवर ', ' कात्यायनी व्रत ', ' वनसुधा ', ' वेणुसुधा ', इत्यादि सुंदर प्रकरणें रसिकांना आजहि रिझवितात. कित्येक ठिकाणीं बीभत्स व शृंगार रस हे आपली पायरी ओलांडून जातात हेंहि खरेंच आहे. जगन्नाथ पंडितांची ' गंगालहरी ' व भर्तृहरिची ' नीतिशतकें ' यांचा उत्कृष्ट मराठी अनुवाद वामनांनीं केला आहे. वामनपंडित हे कोरेगांव (शिगांव) येथून कृष्णाकांठानें तीर्थक्षेत्र पाहत पाहत महाबळेश्वर येथें जात असतांना मार्गांत गुऱ्हेघर येथें समाधिस्थ झाले. पण भोगांवच्या हद्दींत कृष्णेच्या कांठीं यांचें दहन झालें. बरोबर असलेल्या शिष्यानें-महादेवानें-तेथें त्यांची समाधि बांधली. " वामनपंडिताप्रमाणें भक्तीनें ईश्वरपदीं लीन होऊन अद्वैतविचारावर मोठमोठाले ग्रंथ लिहिणारा, अक्षर-गणांच्या वृत्तांनीं सोपी, मधुर व पुष्कळ कविता रचणारा आणि निःस्पृहतेनें केवळ ईश्वरपर वर्णन करणारा ग्रंथकार, कवि आणि साधु त्याच्यामार्गे आज-पर्यंत झाला नाहीं. वामनपंडितानें महाराष्ट्र भाषेवर व लोकांवर फार उपकार केले आहेत. " असा अभिप्राय कै. बा. म. हुंस यांनीं दिला आहे.

वैशाख शु. ७

“ ईश्वरें अमृतवृष्टि केली ! ”

शके १६९६ जयनामसंवत्सराच्या वैशाख शु. ७ रोजी महाराष्ट्राचे लाडके पेशवे सवाई माधवराव यांचा जन्म झाला.

सवाई माधवरावाच्या जन्माकडे सर्व देशाचे डोळे लागून राहिले होते. महाराष्ट्रांतील शेंकडों देवांना नवस करण्यांत आले होते. त्या वेळची परिस्थितिच तशी होती. नारायणराव पेशव्यांचा वध झाला त्या समर्थी हा पेशवा आईच्या उदरांत एक महिन्याच्या गर्भावस्थेत होता. रघुनाथराव गादीवर येण्याच्या खटपटींत आहे असें पाहून ‘ बारभाई ’ कारस्थानास सुरुवात झाली. त्यास यश येणें हें केवळ गंगाबाईच्या प्रसूतीवर—तिला मुलगा होण्यावर—अवलंबून होतें. सुरक्षितपणासाठीं शनिवारवाड्यांतून गंगाबाईस हालविण्याचें काम सखाराम-बापूंनीं केलें. गंगाबाईस त्यांनीं पुरंदर किल्ल्यावर सुरक्षितपणें नेऊन पोचविलें. शेवटीं वैशाख शु. ७ रोजी गंगाबाई प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. ही बातमी अखिल महाराष्ट्रास कळतांच सर्वत्र आनंदीआनंद झाला. या आनंदाचें वर्णन कोठवर करावें ! “ फौजेंत वर्तमान पोचतांच निजाम, साबाजी हरिपंत व सर्व सरदार अबालवृद्ध यांस संतोष झाला. सरबत्ती व नौबतराना सुरू झाला. शर्करा पृथक् पृथक् वांटल्या. नृत्यादि समारंभ, गजर, उत्सव झाले; देवानें कुलदीपक लावला. देव त्यास आयुष्य यथेष्ट करील. सर्वांचें जिवन आहे. आम्हांस आधार बळकट झाला. ईश्वरें अमृतवृष्टि करून वंशवेळी प्रफुल्लित केली. भगवंतास प्रजेचें पालन आणि धर्मसंस्थापना कर्तव्य आहे, हा निःसंदेह झाला. पुत्र झाला हा मोठा लाभ. श्रीपंढरीनाथानें राज्यास धणी दिला. साक्षात् विष्णूनें राज्यरक्षणार्थ अवतार घेतला. हा एवढा हर्ष कोणता आहे ! देव सत्याकडे आहे असें पुरतें समजलें. सर्व वर्तमान लहानथोरांस, तमाम सरदारांस व राजेरजवाड्यांस कळलें. इंदुवास सुदिन. विद्यानगरीं एक वेळ सुवर्णवृष्टि झाली, तीच हल्लीं आम्हांवर वारंवार देव करतो. हाच उल्हास आहे. जगदात्मा कृपावंत होऊन कुलदीप उदय केला. त्यास आयुष्यवृद्धि करो. जगन्निवास पुढें उत्तमोत्तम करील. जगन्निवासें प्रजेचें पालन करणार उभे केले. ”

वैशाख शु. ८

मोंगली सत्ता स्थिर झाली !

शके १४४८ च्या वैशाख शु. ८ रोजी मोंगल साम्राज्याचा संस्थापक जहीर-द्दीन महंमद बाबर यानें दिल्लीच्या इब्राहीमखान लोदीचा पराभव करून मोंगल राजसत्तेचा पाया घातला !

सातआठ वर्षांपूर्वीच बाबरानें हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली होती. त्यानंतर शके १४४६ मध्ये पंजाबचा सुभेदार दौलतखान यानें दिल्लीच्या सुलतानाविरुद्ध बाबरराजवळ मदत मागितली. बाबर संधीची वाटच पाहत होता. तो तत्काळ हिंदुस्थानांत आला आणि पंजाब प्रांत त्यानें ताब्यांत घेतला. हिंदुस्थानांतील गैरव्यवस्था पाहून त्याला साम्राज्य स्थापन करण्याची मनीषा झाली. त्याचें सामर्थ्य मोठें असल्यामुळें दिल्लीचा इब्राहीमखान लोदी त्याच्याशी लढण्यास असमर्थ होता. दिल्ली दरबारांत अनेक घोटाळे झालेले पाहून बाबरानें दिल्लीवर स्वारी केली. इब्राहीम लोदीजवळ एक लक्ष फौज होती तर बाबराचें सैन्य सारें वीस हजार ! तरी त्याचा प्रत्येक शिपाई कसलेला असून 'मरेन वा मारीन' या वाण्याचा होता. बाबराचा मुलगा हुमायून हाहि मोठ्या त्वेषानें सिद्ध झाला. आपल्या तोफांचे सातशे गाडे कातड्याच्या दोरखंडांनीं जखडून, त्या ओळी पाठीमागें त्यानें फौज उभी केली. इब्राहीमच्या फौजेस बाबरानें वेढलें. त्याच्या तोफखान्यानें शत्रुसैन्याची दाणादाण उडवली. दोन प्रहरपर्यंत घोर संग्राम होऊन लोदीचे पंधरा हजार शिपाई कामास आले. स्वतः लोदीहि ठार झाला. येणेप्रमाणें दिल्ली काबीज केल्यावर हुमायूननें लागलीच आग्रा शहरहि जिंकलें. दिल्लीच्या मशिदींत बाबरच्या नांवानें खुत्बा वाचण्यांत आला. त्याच्या लोकांनी अगणित लूट मिळविली. एकट्या हुमायुनास तीन लक्ष रुपये रोख व न मोजलेले पुष्कळसें जवाहीर प्राप्त झालें. बाबरानेंहि आपल्या विजयार्थ सर्वांना धन वांटून टाकलें. त्यावरून त्याला 'कलंदर' म्हणजे 'उधळ्या फकीर' हें नांव प्राप्त झालें. बाबराचा पाय दिल्लींत रोवला गेला तरी अनेक संकटें त्याच्यापुढें उभीं होती. अनेकांशीं त्याला झगडा करावा लागला.

वैशाख शु. ९

मराठी भाषेचा शिवाजी !

शके १७७२ च्या वैशाख शु. ९ रोजी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयांतील निबंध-प्रवर्तक विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांचा जन्म झाला.

देशाभिमान, निस्पृहता, विद्वत्ता व ग्रंथकर्तृत्व हे शास्त्रीबुवांचे गुण सर्वमान्य झालेले आहेत. न्यू. इ. स्कूल, केसरी, मराठा, चित्रशाळा व किताबखाना, यांवरून त्यांचा कर्ता देशाभिमान व्यक्त होतो. स्वधर्म, स्वदेश, स्वतःचा इतिहास, स्वभाषा-वाङ्मय यांच्याबद्दल आपल्याच सुधारकांत मनस्वी तिटकारा वसत असलेला पाहून शास्त्रीबुवांना वाईट वाटे. समाजातील दोष त्यांनी कधीच लपविले नाहीत. 'संपत्तीचा उपयोग,' 'लोकभ्रम' या निबंधांतून त्यांनी समाजाचे दोषाविष्करण केले आहे. आपल्या लोकांना-विशेषतः पंडितांना-स्वाभिमानशून्यतेने घेरले आहे ही गोष्ट चिपळूणकरांनी ओळखली. स्वाभिमानशून्यता ही राष्ट्रविध्वंसक राक्षसी आहे असे त्यांचे ठाम मत होते. हा स्वाभिमान निर्माण करण्यासाठीच त्यांचे सद्गुण व त्यांच्या सत्कृति उपयोगी पडल्या आहेत. त्यांची निबंधमाला सहाच वर्षे चालली, परंतु तिने साऱ्या महाराष्ट्रास मोहिनी घातली. ह. ना. आपटे, शि. म. परांजपे, वि. का. राजवाडे, श्री. कृ. कोल्हटकर, ल. रा. पांगारकर, न. चिं. केळकर यांना देशसेवेची व वाङ्मयसेवेची स्फूर्ति निबंध-मालेपासून झाली आहे ! अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या आयुष्यांत येवढे श्रेय चिपळूणकरांना मिळाले होते !

याच आठवड्यांत शिवजयंतीचा उत्सव चालू असतो आणि चिपळूणकर "I am the Shivaji of Marathi language" असे म्हणत असत. या उक्तीचे समर्थन आणि स्पष्टीकरण नागपूरचे डॉ. वि. मि. कोलते असे करतात :

होता शिवाजी न, जाती तरी मातृभूमि अविधांचिया बंधनीं
शेंडी शिरीं राहती ना मुळीं भ्रष्ट होत्या सदा हिंदुच्या नंदिनी !
विष्णूविना पूज्यभाषा मराठी, तशी हाय ! ही कां न आंग्लाळती ?
सौभाग्य होते न कां नष्ट तीचे, तिची काव्यगंगा न कां भ्रष्टी ?

वैशाख शु. १०

धर्मसंस्थापक शंकराचार्य !

शके ७१० च्या वैशाख शु. १० रोजीं अवघ्या बत्तीस वर्षांच्या आयुष्यांत आसेतुहिमाचल दिग्विजय करून धर्मसंस्थापना करणारे अद्वितीय पुरुष आद्य श्रीशंकराचार्य यांचा जन्म झाला.

शंकराचार्य हे मलबारमधील एका नंबुद्री ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्मले. त्यांच्या आज्ञेचे नांव विद्याधिराज असून ते स्वतः, आचार्यांचे वडील शिवगुरु आणि आई आर्याम्बा असे सर्व जण कालटी येथे राहत असत. हा गांव कोचीन संस्थानांत पूर्णा ऊर्फ पेरियर नदीच्या कांठीं असून त्याच्याभोंवतीं गर्द वृक्षराजि आहे. “ पांचव्या वर्षी मुंज, आठव्या वर्षी संपूर्ण वेदाध्ययन, पूर्णा नदींत मगरीनें पाय धरल्याचे निमित्तानें आईकडून संन्यासग्रहणाची परवानगी, दहाव्या वर्षी नर्मदातीर्णीं ओंकारक्षेत्रीं गुरु गोविंदयतींच्याकडून संन्यासग्रहण, चार वर्षे बदरिकाश्रमां तपश्चर्या, १६ व्या वर्षी काशीक्षेत्रीं शारीरभाष्याची रचना; माहिष्मती येथें मंडनमिश्रादिकांचा वादविवादांत पराभव, शृंगेरीस शारदा-मठ-स्थापना, भरत-खंडभर दिग्विजय, काश्मिरांत सरस्वतीपीठावर आरोहण, शृंगेरी मठावर मुरेश्वराचार्यांची स्थापना, कांची येथें कामाक्षीदेवीची स्थापना व तेथेंच वैशाख शु. १५ (शके ७४२) गुहाप्रवेश ” असा आचार्यांचा संक्षिप्त चरित्रक्रम आहे.

भारतांत बुद्ध-जैन धर्मांचा उदय झाल्यापासून उपनिषदांतील ब्रह्मविद्येचा लोप झाला होता. त्या ब्रह्मविद्येचा उद्धार आचार्यांनीं केला. शंकराचार्यांनीं लोकांच्यासाठीं धर्मज्ञानाची पाणपोई घातली हें त्यांचें मोठेंच धर्मकृत्य होतें. दुर्लभ ब्रह्मज्ञान त्यांनीं सुलभ केलें. ब्रह्मसूत्रें व भगवद्गीता यांवरील त्यांची भाष्यें प्रसिद्ध असून ईश, केन, कठ, प्रश्न, मंडूक, माण्डूक्य, इत्यादि बारा उपनिषदांवरील त्यांच्या भाष्यांमुळें ‘ आचार्य ’ ही पदवी सार्थ झाली आहे. त्यांच्या स्तोत्रांतून भक्तीचा जिव्हाळा दिसून येतो. अद्वैत ब्रह्मज्ञान व कोमल भक्ति यांचा मधुर संगम आचार्यांच्या स्तोत्रांतून झालेला आढळतो. त्यांचा अद्वैतबोध रुक्ष व नीरस नाही तर तो भक्तीनें आर्द्र झालेला आहे. ‘ ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ’ या श्लोकाधीत शंकराचार्यांचें तत्त्वज्ञान भरून राहिलें आहे.

वैशाख शु. ११

मल्हारराव होळकरांचें निधन!

शके १६८८ च्या वैशाख शु. ११ रोजी इंदूरच्या राज्याचे प्रसिद्ध संस्थापक मल्हारराव होळकर यांचें निधन झालें.

तो धनगर असून नीरा नदीच्या कांठच्या होळ गांवचा राहणारा. बाजीराव पेशवे यांजकडे प्रथम साधारण शिपाई म्हणून हा कामास लागला. आणि पुढें आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर माळव्यांतील चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करण्याचें काम यानें आपल्याकडे घेतलें. तिकडे त्यानें चांगलाच पराक्रम केला. बहादुरखान रोहिला व महमदखान बंगश यांचा पराभव केल्यानंतर मल्हाररावाचें वजन उत्तरेत चांगलेंच वाढलें. रोहिल्यांचा पुरता मोड करण्याचा विचार मल्हाररावाचा होता. कुंभेरीच्या वेढ्यांत त्याचा पुत्र खंडेराव मारला गेला. त्या वेळीं इरेस पेटून यानें प्रतिज्ञा केली कीं, 'सुरजमल्लाचा शिरच्छेद करीन व कुंभेरीची माती यमुनेत टाकीन, नाहीं तर प्राणत्याग करीन.' उत्तर भारतांतील सर्व राजकारण याच्याच सल्ल्यानें चालत असे. पेशव्यांनीं उत्तरेच्या कारभारात ढवळाढवळ करणें त्याला स्वपत नसे. पानपतच्या युद्धांत पेशवे, शिंदे यांच्याशीं त्याचें फारसें जमलें नाहीं. शेवटीं जाटांचें पारिपत्य करण्यासाठीं अलमपुरास आला असतां तो मरण पावला. "दादा व सुभेदार यांच्या भेटी झाल्यानंतर मल्हारजीच्या व श्रीमंतांच्या भेटी करून दिल्या. असें असतां सुभेदाराचे शरीरीं दोन-अडीच मास समाधान नव्हतें. जाठांचे पारिपत्याकरितां श्रीमंत सहवर्तमान झांशी प्रातांत अलमपुरास आल्यावर कायम झाले. दैवी, मानवी उपाय अनुष्ठान व दानधर्म बहुत कांहीं केले. आयुर्भयेदिकरून गुणास न येतां वैशाख शु. ११ मंगळवारीं पावणेदोन प्रहर दिवसा देवाज्ञा पावले. द्वारकाबाई व बजाबाई यांनीं सहगमन केलें." मल्हाररावांचें वय मृत्युसमयीं ७३ वर्षांचें होतें. "पेशवाईच्या अव्वलीपासून मराठेशाहींतील सर्व घडामोडी व स्थित्यंतरे पाहून त्यांत प्रत्यक्ष भाग घेतलेला अनुभविक जुना सरदार या वेळीं हा एकच होता. मल्हारराव होळकर केवळ शिपाईगिरीतच तरबेज होते असें नव्हे तर त्यांचे अंगीं मसलत, दूरदृष्टि व सावधपणा हे गुणविशेष होते."

वैशाख शु. १२

शहाजीविरुद्ध तहनामा !

शके १५५४ च्या वैशाख शु. १२ रोजी शहाजहान बादशहा व अदिलशहा यांच्यामध्ये शहाजीला पराभूत करण्याबद्दल तह झाला.

सोळाव्या शतकांत शहाजीचें सामर्थ्य वाढीस लागलें होतें. मोंगल सत्तेचा परामव होत चाललेला पाहून शहाजहानाला बिलकुल चैन पडत नव्हतें. त्यानें आपला मोहरा दक्षिणेकडे वळवला. दौलताबोदस आल्याबरोबर आजूबाजूचे लोक त्यास शरण गेले. त्याचेबरोबर औरंगजेब, जयसिंह, शाहिस्तेखान, वगैरे मंडळी होतीच. पहिल्याप्रथम शहाजीचा पाडाव करण्याच्या मार्गास बादशहा लागला. शाहिस्तेखानानें जुन्नर व संगमनेर हीं स्थळें काबीज केलीं. शिवनेरीवर शहाजीचीं बायकामुलें होतीं. तींही मोंगलांच्या हातांत सांपडलीं. परंतु, धीर खचूं न देतां शहाजीनें मोठ्या शौर्यानें शत्रूंंस तोंड दिलें. पुणें, चाकण, जुन्नर, इत्यादि स्थळें काबीज करून त्यानें बायकामुलांना सोडविलें आणि तो कोंकणांत माहुली किल्ल्यावर गेला. तेव्हां शहाजहाननें शहाजीचा नाद तूर्त सोडून दिला व शहाजीस विजापूरचा पाठिंबा मिळतो तो मिळूं नये या खटपटीस तो लागला. त्यानें आदिलशाहास कळविलें, “आम्हांस तुमच्या वाटेस जावयाचें नाही. निजामशाही जिंकण्याचें काम पूर्ण केल्यावर आम्ही परत जाणार तुम्हीं शहाजीचे साह्यास फौज पाठवली आहे ती एकदम परत बोलवा. शहाजीस तुम्हीं सोडल्यास तुम्हांला भीमेच्या पलीकडचा व कोंकणांतल निजामशाहीचा प्रदेश देऊं. शहाजीचीं लढणें आम्हांस प्राप्त आहे. त्या कार्मां तुम्हीं आपली फौज आमचे मदतीस पाठवली पाहिजे”, आदिलशाहास हें बोलणे पसंत पडण्यासारखेंच होतें. त्यानें ताबडतोब रणदुल्लाखानास बोलवून घेऊन बादशहाच्या अटीस मान्यता लिहून दिली. आणि त्याप्रमाणें वैशाख शु. १२ रोजी तह कायम झाला. त्यांतील दोन कलमें फार महत्त्वाचीं आहेत. (१) अदिलशहानें नजराणा म्हणून बादशहाला वीस लाख रुपये द्यावेत. (२) शहाजीनें जुन्नर वगैरे स्थळें व किल्ले सोडून दिल्यास त्यास अदिलशहानें आपल्या नोकरीस घ्यावें पण त्यानें हीं ठिकाणें न सोडल्यास तीं जिंकण्यासाठीं अदिलशहानें आपली फौज मोंगलांच्या साह्यास पाठवावी.

वैशाख शु. १३

‘साम्राज्य-संस्थापका’ चा अंत !

शके १६६२ च्या वैशाख शु. १३ रोजी नर्मदातीरी रावेरखेडी येथे थोरले बाजीराव पेशवे यांचा अंत झाला !

बाळाजी विश्वनाथांपासून माधवरावांपर्यंत मराठी राज्याचें जें संवर्धन झालें त्यांत थोरल्या बाजीरावांची योग्यता अधिक आहे. वीस वर्षांच्या कारकीर्दीत बाजीरावांनीं शिपाईगिरी व राजकारण यांची शर्थ केली. निजामासारख्या सामर्थ्यावान् प्रतिस्पर्ध्याला दमास आणून गिरिधर बहादर, महंमद बंगश, सर-बुलंदखान अशा बादशाही वीरांनाहि त्यांनीं नामोहरम केलें. एके काळचे मुंबईचे गव्हर्नर सर रिचर्ड टेंपल यांनीं आपल्या ‘Oriental Experiences’ मध्ये बाजीरावासंबंधी लिहिलें आहे कीं, “निरनिराळे सरदार एकमेकांशीं विरोध करीत असतां त्यांच्यांत ऐक्य निर्माण करणें, मुसलमानांच्या ताब्यांतला प्रदेश सोडवणें आणि हिंदूंची संघटना करणें हीं महत्त्वाचीं कामें बाजीरावाला सिद्धीस न्यावयाचीं होतीं..... स्वरूपानें भव्य व रुबाबदार, वर्तनानें प्रेमळ, भाषणानें आकर्षक, बुद्धीनें कल्पक व तरतरीत आणि संकटांत युक्तिबाज असल्यामुळें त्याला लागोलग यश मिळत गेलें..... युद्धसंग्रामांत तो सर्वांपुढें निर्भयपणें ठासून उभा राहत असे. सभोंवार बंदुकीच्या गोळ्यांचा मारा होत असतां तो कधींच कचरला नाहीं. त्याचा स्वराष्ट्राभिमान जबर असून त्यापुढें कोणतीहि अडचण तो जुमानित नसे. त्याचा सारा जन्म उन्हातान्हांत गेला. तसाच मृत्युहि उघड्या आकाशाखालीं तंबूच्या आवरणांत झाला. लढवय्या पेशवा म्हणून त्याची ख्याति आजहि देशभर आहे.”

बाजीरावाचें प्राणोत्क्रमण ज्या जागीं झालें तेथें वृदावनरूपांत एक छत्री उभारला आहे. इंदूर-खांडवा लाइनवर रावेरखेडी संनावद स्टेशनपासून १५ मैलांवर आहे. नदीमध्ये बाजीरावाची दहनभूमि आहे, तेथें एक ओटा बांधून त्यावर शिवालिंगाची स्थापना केलेली आहे. जवळच श्रीमंतांचा वियोग असह्य होऊन प्राणत्याग केलेल्या त्यांच्या एका हत्तीचें व घोड्याचें अर्शा दोन थडगीं आहेत.

वैशाख शु. १४

सर्वत्र परमेश्वर भरला आहे !

वैशाख शु. १४ या दिवशी श्रीनृसिंह प्रकट झाले. दशावतारांतील हा चौथा अवतार. भगवान् विष्णूचे द्वारपाल जय-विजय हे सनकादिकांच्या शापासुद्धें भ्रष्ट होऊन दैत्य झाले होते. हिरण्यकश्यपु व हिरण्याक्ष अशीं त्यांचीं नांवें होती. विष्णूनें वराहरूप धारण करून हिरण्याक्षाचा वध केला. तेव्हां हिरण्यकश्यपूला अत्यंत क्रोध आला. त्यानें आपल्या राज्यांत तप, यज्ञ, वेदपाठ इत्यादि व्रतें करण्यास बंदी केली आणि तो अत्यंत उग्र असें तप करूं लागला. तेव्हां ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन त्यानें वर दिला कीं, सृष्टीतील कोणाहे पुरुषाच्या हातून तुझा मृत्यु घरामध्यें अगर बाहेर, रात्रीं अथवा दिवसां, पृथ्वीवर अगर आकाशांत होणार नाही. वरप्राप्तीनंतर हिरण्यकश्यपु देवादिकांना फारच त्रास देऊं लागला. त्याचा ज्येष्ठ पुत्र प्रल्हाद हा मोठा विष्णुभक्त होता. पित्यानें अनेक शिक्षा केल्या तरी त्यानें हरिभक्ति सोडली नाही. शेवटीं संतप्त होऊन हिरण्यकश्यपु बोलला, “सांग, तुझा परमेश्वर कोठें आहे ?” प्रल्हादानें उत्तर दिलें, “तो तर सर्वत्र भरला आहे.” यावर त्यानें क्रोधानें आपल्या हातांतील गदा जवळच्या खांचावर मारली. त्या क्षणीं त्यांतून एक सिंहाकृति स्वरूप निघालें. या नृसिंहरूप विष्णूनें हिरण्यकश्यपूला पकडून त्याचें पोटात फाडून त्यास ठार मारलें.

“नृसिंहावतार हा परमेश्वराचें सर्वसाक्षित्व सिद्ध करीत असून परमेश्वर स्थिर, चर, काष्ठपापाणादिकांत भरून उरला आहे, याचें तो उदाहरण होय. प्रवृत्तिपर विचारांचे जे लोक असतात त्यांच्या हातून अनुचित कृत्यें घडतात. त्यांना स्वतःच्या पराक्रमाची घमेंड असते. परंतु, पापाचा घडा पूर्ण भरतांच त्यांचा नाश अकल्पित रीतीने कसा होतो, हें नृसिंहावतार सिद्ध करीत आहे. प्रल्हाद हा या देशांत भक्तीचें बीं पेरणारा पहिला विष्णुभक्त असून तो कुलांनं दैत्य होता. तरी देवांनाहि बंध झाला. सत्यमार्ग श्रेष्ठ मानून पित्याची अवज्ञा करणारा प्रल्हाद, मातेची अवज्ञा करणारा भरत, बंधूचा पक्ष सोडणारा बिभीषण, गुरूशी युद्ध करण्यास तयार झालेला भीष्म, मामाचा वध करणारा कृष्ण,—या सर्वांना श्रेष्ठ मानण्यांत येतें—”

वैशाख शु. १५

(१) भगवान् कूर्मदेवांचा अवतार !

वैशाख शु. १५ या दिवशीं देवदानवांचें समुद्रमंथन यशस्वी व्हावें म्हणून भगवान् विष्णूंनीं कूर्मावतार धारण केला !

“कूर्म (कांसव) हा विष्णूचा दुसरा अवतार. या अवताराचें मूळ शतपथ ब्राह्मणांत सांपडतें. प्रजापतीनें कूर्माचें रूप धारण करून प्रजोत्पत्ति केल्याची कथा त्यांत आहे. “त्यानंतर सत्ययुगांत विष्णूंनीं प्रलयकालीं हरवलेल्या कांहीं अमोलिक वस्तु परत मिळविण्यासाठीं कूर्माचा अवतार घेतला. व मंदराचलाखालीं क्षीरसमुद्रांत तो अढळ राहिला. त्यानंतर दैत्यांनीं वासुकीचा दोर करून समुद्रमंथन केलें व चौदा रत्नें बाहेर काढलीं, अशी माहिती ‘ज्ञानकोश’कार देतात. मत्स्यभगवानानंतर परमेश्वरानें कूर्मावतार धारण केला. अत्यंत उंच असणाऱ्या व सुवर्णशृंगांनीं वेढलेल्या मेरु पर्वतावर देव राहत असतां त्यांना अमृतप्राशनाची इच्छा झाली; त्यासाठीं सर्व देव तपश्चर्या करूं लागले. शेवटीं नारायणानें उपाय सुचविला की, ‘देव आणि असुर यांनीं समुद्राचें मंथन करावें म्हणजे अमृताचा लाभ होईल.’ त्याप्रमाणें समुद्रमंथनास सुरुवात झाली. समुद्रमंथनाचें कारण इतरत्र दुसरेहि सांगितलें आहे. दैत्य-सुरांच्या युद्धांत दैत्यांनीं देवांची सर्व संपत्ति समुद्रांत टाकली. ती बाहेर काढण्यास समुद्रमंथन सुरू झालें. एवढा मोठा सागर घुसळण्यास रवी कोणती? मंदर पर्वताची रवी करून वासुकी सर्पास दोर करण्यांत आलें. आणि मंथनास सुरुवात झाली, तों मंदर पर्वत समुद्राच्या तळाशीं जाऊं लागला. सर्व देवांनीं पुन्हा नारायणाची प्रार्थना केली. तेव्हां भगवान् विष्णूंनीं कूर्माचें रूप धारण करून तो मंदर पर्वत आपल्या पाठीवर धारण केला. त्यानंतर समुद्रमंथन यशस्वी झालें. वासुकीच्या शेपटीस देवांनीं धरिलें; आणि तोंडाकडे असुरांची योजना झाली. सर्व देवांना विष्णूंनीं आपलें बल दिलें, तेव्हां मंथनांतून सूर्य, चंद्र, लक्ष्मी, कौस्तुभ, पारिजात, अमृत, इत्यादि चौदा रत्नें बाहेर आलीं. ‘अमृत आम्ही घेणार’ म्हणून दैत्य-सुरांत झगडा लागला; तो थांबविण्यासाठीं पुन्हा विष्णूला मोहिनीरूप धारण करावें लागलें. असें सांगातांत कीं, मत्स्थानंतर भगवंतांनीं कूर्माचा अवतार धारण केला, यांत उत्क्रांतितत्व आहे.

वैशाख शु. १५

(२) बिपिनचंद्र पाल यांचें निधन !

शके १८५४ च्या वैशाख शु. १५ रोजी बंगालमधील सुप्रसिद्ध राजकारणी पुरुष व प्रक्षोभक वक्ते बिपिनचंद्र पाल यांचें निधन झालें.

बंगालमधील सिल्हट गांवीं त्यांचा जन्म झाला. मॅट्रिक झाल्यावर बिपिनचंद्र कलकत्ता येथें शिक्षणास आले. तेथें त्यांना केशवचंद्र सेन यांचा सहवास घडून त्यांनीं ब्राह्म समाजाचा स्वीकार केला. त्यांच्या वडिलांना आपल्या चिरंजीवांनीं केलेलें हें 'अब्रह्मण्य' स्वपलें नाहीं. आपल्या इस्टेटीपैकीं एक पैहि बिपिनचंद्रांना न मिळण्याची व्यवस्था त्यांनीं केली होती, पण शेवटीं त्यांचें मन पालटलें. पहिली पत्नी निवर्तल्यावर बिपिनचंद्रांनीं सुरेंद्रनाथ बानर्जीच्या विधवा पुतणीशीं लग्न करून आपलें नांव कर्त्या सुधारकांत दाखल केलें. विद्यार्जन झाल्यावर कटकच्या शाळेंत ते तीन वर्षे हेडमास्तर होते. त्यानंतर पांच-सहा वर्षे आपल्याच सिल्हट गांवीं त्यांनीं एक विद्यालय चालविलें. पुढें बंगलोरच्या शाळेचे मुख्याध्यापक व कलकत्त्याच्या ग्रंथालयाचे व्यवस्थापक अशीं हि यांनीं कामे केलीं. यानंतर त्यांनीं राजकारणांत प्रवेश केला. त्यांचें पहिलें सुप्रसिद्ध भाषण मद्रास येथील राष्ट्रसभेंत हत्यारांच्या कायद्यावर झालें. त्यांच्या आवेशयुक्त व क्षोभकारक वक्तृत्वकलेची सर्वत्र प्रशंसा होऊं लागली. १९०० सालांत ते तत्त्वज्ञानाच्या तौलनिक अभ्यासासाठीं इंग्लंडला गेले. तेथें ते 'स्वराज्य' नांवाचें मासिक चालवीत. भारतांत त्यांचें 'न्यू इंडिया' नांवाचें साप्ताहिक असून अरविंदबाबूंच्या 'वंदे मातरम्' शीं हि त्यांचा निकटचा संबंध होता. १९११ सालीं राजद्रोहाच्या आरोपाखालीं त्यांना पुन्हा शिक्षा झाली. तथापि नंतरच्या होमरूलच्या चळवळींत सामील होऊन शिष्टमंडळाबरोबर ते विलायतलाहि गेले. त्यांच्या आयुष्यांतील मध्यान्हकाल म्हणजे लाल, पाल, बाल, या त्रयीनें वंगभंग व स्वदेशी-बहिष्काराच्या प्रचंड आंदोलनाच्या वेळीं केलेल्या अद्वितीय कामगिरीचा होय. 'पहाडी आवाजाचे दणदणीत वक्ते' अशी त्यांची कीर्ति या काळांत सर्व भारतांत झाली होती. 'Indian Nationalism' हा यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

वैशाख व. १

स्वातंत्र्य-युद्धाची पहिली ठिणगी !

शके १७७९ च्या वैशाख व. १ रोजी विख्यात अशा 'सत्तावनच्या स्वातंत्र्य-युद्धा'ला सुरुवात झाली.

इंग्रज इतिहासकार याला केवळ 'शिपायांच्या बंडा'चें स्वरूप देतात व या क्रांतियुद्धाची भूमिकाच विकृत करुं पाहतात. चरबी लावलेलीं काडतुसें, शास्त्रीय सुधारणांचा विपरीत परिणाम, इत्यादि क्षुल्लक गोष्टींना नसतें महत्त्व आजवर देण्यांत येऊन या स्वातंत्र्यसंग्रामाची किंमत शक्य तेवढी कमी करण्याचा उपद्व्याप इंग्रजांकडून झाला. परंतु, या रणकुंडांत नानासाहेब पेशवे, झांशीची लक्ष्मीबाई, रोहिलखंडाचा खान बहादुरखान, दिल्लीचा बादशहा, इत्यादि अनेक वीराग्रणींनीं केलेल्या पराक्रमांचें संशोधन करून 'स्वधर्म व स्वराज्य' हींच महान् तत्त्वे या युद्धाच्या बुडाशीं आहेत' असा निर्णय स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांनीं आपल्या विख्यात 'सत्तावनचें स्वातंत्र्यसमर' या पुस्तकांत दिला आहे. एकामागून एक अशीं अनेक संस्थानें डलहौसीनें खालसा केल्यामुळें सर्वत्र अग्नि धुमसत होता. दिल्लीच्या आसपास सशस्त्र उठावाची गुप्त मसलत चालू होती; आणि या धुमसणाच्या अग्नीची पहिली ठिणगी वैशाख व. १ रोजी मीरत येथें उडाली. येथील शिपायांनीं या दिवशीं सायंकाळीं एकदम धामधुमीस सुरुवात केली. तुरुंगावर हल्ला करून कैदी असलेले शिपाई मुक्त केले. आणि जे गोरे दिसतील त्यांना ठार मारण्यास सुरुवात केली. चर्चमध्ये घंट्यांचे नाद ऐकू येऊं लागल्याबरोबर मीरत व आसपासच्या खेड्यांतील लोक मोडकींतोडकीं शस्त्रें घेऊन गोऱ्या लोकांच्यावर धांवून गेले. "पायदळ काय, तोफखाना काय, हिंदु काय नि मुसलमान काय, सारे इंग्लिशांच्या रक्ताला तहानेलेले होते. बाजारांत एकच हलकल्लोळ उडाला. इंग्लिशांचे बंगले, त्यांच्या कचेऱ्या, त्यांच्या खानावळी यांना पेटवून देण्यांत आलें. मीरतचें आकाश भेसूर दिसूं लागलें. धुराचे लोट नि ज्वालांचे भयंकर लोळ यांनीं वातावरण न्याप्त होऊन सहस्रावधि कंठांतील आरोळ्यांनीं, विशेषतः 'मारो फिरंगीको' या घोषणांनीं सवे दिशा दणाणून गेल्या."

वैशाख व. २

“ टोपीकर म्लानत्व पावले ! ”

शके १६६१ च्या वैशाख व. २ रोजी चिमाजीआप्पा यांनी अद्वितीय पराक्रम करून वसईचा किल्ला जिंकून तह केला.

हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीजांचा धर्म-च्छल वाढू लागला. तेव्हां या प्रकरणी लक्ष घालण्यासाठी चिमाजीआप्पा निघाले. वसईचा किल्ला मोठा बळकट होता. पश्चिमेस व दक्षिणेस खाडी आणि पूर्वेकडे चिखल, अशी स्थिति असल्यामुळे वसईवर हल्ला करण्यास कठीण होतें. मराठ्यांनी उत्तरेकडून मोर्चे लाविले; पण पोर्तुगीजांच्या बंदुकीपुढे कांहीं उपाय चालत नव्हता. परंतु, मराठ्यांचा निश्चय मोठा होता. वसई घेतल्याखेरीज परत फिरणार नाही, या निश्चयाने चिमाजीआप्पा बोलले, “-माझे मस्तक तरी किल्ल्यांत जाऊन पडूं द्या-” या निर्वाणीच्या शब्दामुळे सैनिकांना हुरूप चढला. दहा सुरंग तयार करवून त्यांना बत्ती दिली. त्याचरोबर लोकांची दाणादाण उडाली. बुरूज धडाधड कोसळू लागल्यावर मराठे वर चढले; व त्यांनी निकराचा हल्ला करून वैशाख व. ८ ला वसई सर केली. ‘ ज्या प्रकारे वानरांकरवीं लंका घेवविली, त्या प्रकारे ही गोष्ट जाली. दक्षिणी फौजेस उपाय करून व छातीचा कोट करून झुंजावे, हे हिंमत पूर्वी कोणी ऐकिलीहि नव्हती.-’ या लढ्यांत मराठ्यांनी जो पराक्रम केला त्यास इतरत्र तोड नाही. चिमाजीआप्पा ब्रह्मोद्वेग-स्वामींस लिहितात, “ इकडील लोकांनी भारती युद्धाप्रमाणें युद्ध केलें. यामागें युद्धें बहुत जालीं. परंतु, या लढाईस जोडाच नाही. वसई स्वामीचे आशीर्वादे फत्ते झाली. श्रीचें सुदर्शन धर्मद्वेष्याचे मस्तकी वज्रप्रहार होऊन टोपीकर म्लानत्व पावले. स्वामीचे कर्तृत्वास पार नाही. ”

याप्रमाणें किल्ला सर झाल्यावर पोर्तुगीजांचे वकील तह करण्यासाठी आले. तहाच्या शर्ती ठरून वैशाख व. २ रोजी पोर्तुगीजांनी किल्ला खाली केला. तेव्हां मराठ्यांनी आंत प्रवेश केला. या तहांत एकूण बारा कलमें असून तो ‘ प्राचीन युद्धनीतीचा स्मरणिय मासला होय ’ असा निर्वाळा इतिहासकार देतात. वसईच्या अपूर्व द्विग्विजयामुळे चिमाजीआप्पाचें नांव इतिहासांत अमर झालें आहे.

वैशाख व. ३

‘बल्लवां’कडून कीचकवध !

वैशाख व. ३ या दिवशीं पांडवांपैकी महापराक्रमी भीमसेन यानें विराट-नगरीच्या सुदेष्णा राणीचा मानलेला भाऊ कीचक याचा वध केला.

बारा वर्षांचा वनवास पांडवांनीं संपविला आणि एक वर्षाच्या अज्ञातवासासाठीं ते विराटाच्या नगरांत येऊन राहिले. दहा महिन्यांचा काळ लोटल्यावर विराटाचा सेनापति कीचक याची पापी दृष्टि रूपसंपन्न सैरंध्रीवर गेली. ‘तूं माझी भार्यो होऊन ऐश्वर्य व सुख यांचा उपभोग घे’ अशी निर्लज्जपणाची मागणी त्यानें केली. द्रौपदीनें प्रत्येक वेळीं निषेध केला. तेव्हां कीचकानें सुदेष्णेकडून संधान बांधलें. सुदेष्णेच्या आज्ञेनुसार दासी सैरंध्री कीचकाकडे गेली. त्या कामांधानें तिचा हात धरल्याबरोबर मानिनी द्रौपदीचा अभिमान उफाळून आला. त्वेषानें तिनें कीचकाला जमिनीवर ढकललें; आणि ती तडक विराटाच्या राजसभेंत आली. कीचकहि तिच्यापाटोपाठ आला. त्यानें तिला खाली ओढली आणि लाथ मारली ! भरसभेंत एवढी विटंबना झाली असतां कांहींहि होत नाहींसिं पाहून तिनें राजाचीहि निंदा केली. कीचकासारख्या दुष्ट माणसाच्या हातांतील बाहुलें बनलेला राजा कांहींहि करूं शकला नाहीं. भीमसेनावांचून आपणांस प्राता नाहीं, हें द्रौपदीनें ओळखलें. स्वयंपाकघरांत घोरत पडलेल्या ‘बल्लवा’ला द्रौपदी म्हणाली, “माझ्या पातिव्रत्यावर आग पाखडणारा नीच कीचक उद्या जिवंत राहिला तर मी प्राण देईन !” दोघांचाहि कांहीं विचार ठरला. दुसरे दिवशीं सैरंध्री कीचकास वश झाली. ठरल्याप्रमाणें रात्रीं कीचक नृत्यशाळेमध्ये आला. तेथें त्याचा द्रौपदीशीं आचरटपणानें प्रेमालाप सुरू झाल्यावर वेप्रांतर केलेल्या भीमानें कीचकाशीं बाहुयुद्ध करून त्यास ठार केलें. हें समजतांच कीचकाचे सर्व बांधव सैरंध्रीवर खवळून गेले. त्यांनीं कीचकाबरोबर तिलाहि बांधून जाळण्यासाठीं स्मशानांत नेलें. वेप पालटून भीमहि स्मशानांत आला. स्मशानांतील एक वृक्ष उपटून त्यानें कीचकाच्या एकशें पांच बंधूंना यमसदनास पाठविलें व द्रौपदीची मुक्तता केली. आपला सेनापति सर्व बांधवांसह ठार झालेला पाहून विराट राजाच्या मनांतहि भय उत्पन्न झालें.

वैशाख व. ४ (१) 'पण अपमान सहन करणार नाही'!

शके १५८८ च्या वैशाख व. ४ रोजी आग्रा येथे शिवाजीराजे व औरंगजेब यांची पहिली व शेवटची भेट झाली.

फाल्गुन शुद्ध ९ रोजी सर्वांचा निरोप घेऊन शिवाजीराजे रायगडहून आग्यास जाण्यास निघाले. प्रवासांतच बादशहाचे पत्र मिळाले की, - "तुम्ही बेकिलाफ आमचे वचनावर विश्वास ठेवून हुजूर तख्त मुकामी यावे. तुमचे मुद्दे असतील ते उलगडून देऊ. कोणेशिर्षी दक्कत न धरावी. बादशाही कृपा संपादन तुम्हांस स्वदेशी परत करण्यांत येईल." आग्रा येथे शिवाजीच्या तैनातीस जयसिंहाचा मुलगा रामसिंह व मुखलिसखान हे दोघे होते. वैशाख व. ४ रोजी भेट ठरली. 'दिवाण-इ-आम' च्या शृंगारलेल्या सभागृहांत मोठा दरबार भरला. रामसिंहाबरोबर शिवाजीराजे व युवराज संभाजी आले व त्यांनी १५०० मोहोरांचा नजराणा व सहा हजार रुपयांचे उपायन बादशहापुढे ठेवले. 'या शिवाजीराजे!' असे औरंगजेबाने म्हणतांच शिवाजीने प्रणाम केला. बादशहाने खूण करतांच चौपदारांनी शिवाजीला तिसऱ्या प्रतीच्या सरदारांत नेऊन उभे केले! राजांना या अपमानाचा तीव्र संताप आला. आधीच कोणाहि मुसलमानांपुढे मान वांकविण्याचा शिवाजीस अत्यंत तिरस्कार, त्यांतून हा असा अममानकारक प्रसंग! उद्रेगाने शिवाजीने रामसिंहास विचारले, "पंचहजारीच्या रांगेत उभे राहण्यासाठी का मी येथे आलों? माझा सेनानायक नेताजी सुद्धा पंचहजारी आहे... आमच्या सैनिकांना पाठ दाखवून पळगारे जसवंतसिंहसुद्धा माझ्या पुढील रांगेत आहेत... मी येथे प्राण देईन, पण अपमान सहन करणार नाही!" त्यावर रामसिंह बादशहास म्हणाला, 'जंगलांत वावरणारा वाघ या अपरिचित ठिकाणी येऊन बेहोष झाला आहे.' बादशहा त्यावर बोलला "राजास बाजूस नेऊन त्यांचे डोक्यावर गुलाबपाणी शिंपडा; व शुद्धीवर आल्यावर मुक्कामास घेऊन जा."

आणि मुक्कामास गेल्यावर महाराजांना उघडपणे बंदीवान् करण्यांत आले. बादशहाने अधिकाऱ्यांना बजाविले, "शिवाजीस दरबारची मनाई आहे. तुम्ही शिवाजीवर सक्त नजर ठेवावी. तो निघून गेला तर तुम्हांस जबाबदार धरण्यांत येईल."

वैशाख व. ४

(२) रघुनाथपंत हणमंते यांचें निधन !

शके १६०५ च्या वैशाख वद्य ४ रोजी, शिवकालांतील स्वामिनिष्ठ मुत्सद्दी रघुनाथ नारायण हणमंते यांचें निधन झालें.

रघुनाथ हणमंते हे कर्नाटकांत शिवाजीमहाराजांचे बंधु व्यंकोजी यांचे कारभारी होते. अत्यंत महत्त्वाकांक्षी व तडफदार म्हणून यांचा लौकिक असे. एके समर्थी रघुनाथ हणमंते व्यंकोजीस टोंचून बोलले; तें सहन न होऊन व्यंकोजी बोलले, “ तुम्ही चाकर; सांगू तितकें काम करीत असावें— ” यानंतर कारभार्यांनीं उत्तर दिलें— “ तुमच्या मांडीस मांडी लावून बसेन तरच नांवाचा रघुनाथ— ” आणि रघुनाथपंत शिवाजीकडे येण्यास निघाले; कांहीं तरी मोठें कार्य करून शिवरायांकडे जावें, असा मनार्शी निश्चय करून ते हैदराबादेस आले; आणि गोवळकोंड्याच्या कुतुबशहाचा दिवाण मादण्णापंत यांची त्यांनीं भेट घेतली. मादण्णांनीं रघुनाथपंताचा सत्कार करून शिवाजीस देण्यास कांहीं पत्रें दिलीं. पंत शिवरायांकडे आले. दक्षिणदिग्बिजय करण्याची इच्छा महाराजांची होतीच, हणमंते यांनीं तिला चालना दिली. दक्षिणेंतलि जिकलेल्या प्रांतांचा कारभार शिवरायांनीं रघुनाथपंतांकडेच सोंपविला आणि त्यांनींही ती व्यवस्था अत्यंत चोख अशीच ठेविली— “ आधींच पंडित, त्यांत कारभारी, विशेष विद्वज्जनांचा समागम; न्यायनीतिपरनिष्ठ होते. एकोजी राजाचें काम करून महाराजांचे मुलखाचें व फौजेचें काम बोभाट न पडे असें चालविलें— ” असा अभिप्राय त्यांजविपर्यां तत्कालीन पत्रांतून सांपडतो. शिवरायांनंतर संभाजीराजाचें दुराचरण पाहून कष्टी होणारे रघुनाथ हणमंते हे होते.— “ तुम्हीं राज्यांतील कर्ती माणसें ठार मारलीं, आतां औरंगजेब उत्तरेकडून स्वारी करून येत आहे, त्याचा प्रतिकार करण्याची तयारी तुम्हीं काय केली आहे?— ” अर्थातच संभाजीस हें बोलणें रुचलें नाहीं. रघुनाथ पंडितांची मोठी कामगिरी म्हणजे त्यांनीं शिवरायांच्या सांगण्यावरून ‘ राज्य-व्यवहारकोश ’ तयार केला. त्यायोगें उर्दू फारसी शब्दांबद्दल भारतीय संस्कृत परिभाषा वापरणें सुलभ झालें.

वैशाख व. ५ (१) “कुसवाखालीं भक्ति गडप झाली!”

शके १२६० च्या वैशाख व. ५ रोजी प्रसिद्ध भगवद्भक्त चोखामेळा, हा मंगळवेढें येथील गांवकुसूं बांधीत असतां कोसळणाऱ्या कुसवाखालीं सांपडला.

तेराव्या शतकात सर्व जमातींत साधु-संत निर्माण झाले होते. त्यांपैकी चोखामेळा हा मंगळवेढ्याचा महार. सर्व काळ कामधंदा करीत असतांना सारखें भगवन्नाम त्याच्या तोंडांत असे. नामदेवाप्रमाणें त्याचें सर्व कुटुंब कविता करीत होतें. चोखोबाचे अभंग भक्तिरसानें भरलेले आहेत.

चोखोबांच्या जीवितांतल अद्भुत घटना प्रा. श्री. म. माटे यांनीं आपल्या “मंगळवेढ्याचें कुसूं” या लेखांत अमर केली आहे. कुसवाचें काम चालू असतां चोखा मनार्शी म्हणे “देवा, मी रात्रंदिवस कुसवाची माती येथें उकरतो... येथें दुसरें कांहीं नाहीं, तुझें रूप विसरलों, तुझें ध्यान विसरलों, मला परदेशी कां केलेंस? मला पंढरी आठवते, मला तुझे मुख आठवते... मला पुढचा जन्म पंढरींत दे... आतां मला घेऊन चल तुझ्याकडे, जन्मोजन्मीं तुझी सेवा दे, मला माझ्या नाम्याच्या शेजारीं वस्ती करूं दे. देवा, आज मला उदास वाटत आहे, घडीघडी तुझ्याशीं मिळून जाण्याची आस बळावत आहे, मला घेऊन चल,” इतकें चोखा म्हणत आहे तो कुसूं एकदम धडाडून खालीं आलें. चोख्याच्या अंगावर मातीचा ढिगारा झाला. अजूनहि ‘विट्ळ विट्ळ’ शब्द ऐकूं येत आहे. विट्ठलानें चोखामहाराला, या भगवद्भक्ताला, या नामपावनाला, ध्येयानें वेड्या झालेल्या या प्रापंचिकाला, आपल्या पायाशीं नेलें. ज्ञानाला समाधीत बसवून नेलें, तुकाला इंद्रायणीच्या पाण्यांतून नेलें, चोख्याला कुसवाच्या भाराखालीं दडपून नेलें! परमेश्वरा, तुझी लीला अगाध आहे!” त्यांतच चोखोबांचा अंत झाला. त्यांच्या अस्थि नामदेवानें पंढरपुरास नेऊन आपल्या हातांनीं त्या महाद्वारांत पुरल्या. आणि त्यावर समाधि बांधली.

“चोखामेळा अनामिक । भक्तराज तोचि एक
परब्रह्म त्याचे घरीं । न सांगतां काम करी—”

अशी प्रशंसा जनाबाईनें चोखोबांची केली आहे.

वैशाख व. ५

(२) “मूळ कंदच उपटला !”

शके १६५८ च्या वैशाख व. ५ रोजी चिमाजीआप्पा यांनी अद्वितीय पराक्रम करून जंजिऱ्याच्या सिद्दीसाताचा पाडाव केला.

जंजिऱ्याच्या सिद्दीचा उपद्रव मराठी राज्यास फारच होऊं लागला. धार्मिक छळ जारी होऊन चिपळूणजवळील परशुरामक्षेत्रासहि अपाय झाला. या सर्वांचा बंदोबस्त करण्यासाठी शाहूमहाराजांनं चिमाजीआप्पास कोंकणांत पाठविलें. मराठे व सिद्दी यांची मोठी लढाई झाली. सिद्दीसात मरेन वा मारीन या पणानें लढत होता. दोनहि पक्षांनीं अद्वितीय पराक्रम केला. स्वतः सिद्दीमातास सत्तावीस जखमा झाल्या. शेवटीं, नानाजीराव सुर्वे या सरदारानें सिद्दीसातास ठार केलें. त्याच्या सैन्याचा नंतर पुरा मोड झाला. “तेराशें माणूस यांचें कंदन करून भूमंडळास मुखी करून मोठा कीर्तिघोष करून यश घेतलें, पूर्वीपासून आपणास श्री यश देतच आहे, सांप्रत हें यश आगाध श्रीनें आपलें पदरीं सर्वोत्कर्षें घातलें” असें अभिनंदन चिमाजीआप्पाचें झालें. शाहूमहाराज, ब्रह्मद्वस्वामी, फत्तेसिंह भोसले, जिवाजी खंडेराव चिटणीस या सर्वांनीं चिमाजीचा गौरव केला कीं, “सिद्दीसात केवळ रावणासारखा दैत्य. तो मारून हबशाचा मूळ कंदच उपटून काढिला. चहूंकडे लौकिक विशेषात्कारें जोडिला.” शाहूनें तर चिमाजीस बहुमानवस्त्रें, हिरेजडित पदक, मोत्याची कंठी, रत्नजडित तरवार, इत्यादि वस्तु अर्पण केल्या. चिमाजीच्या यशाची बातमी शाहू शिकारीस गेला होता तेथें त्यास कळली. अत्यंत खुष होऊन त्यानें बातमीदारस सोन्याचें कडें बक्षीस दिलें “आणि आनंदाप्रीत्यर्थ तोफांची सरबत्ती दिली, नौबत वाजविली, खुशाली केली.”

जंजिऱ्याचा सिद्दी हा मोंगल बादशहाचा हस्तक होता ; त्याचा पाडाव करण्याची योजना शिवकालांतहि झाली होती. सिद्दीसात मराठ्यांच्या उच्छेदास प्रवृत्त झाला होता. ब्रह्मद्वस्वामींच्या परशुराम मंदिराचा विध्वंस करणारा सिद्दीसात नाहीसा झालेला पाहून मराठेमंडळास आनंदाचें भरतें आलें. मराठ्यांच्या सत्तेचा दरारा सर्वत्र चालू झाला.

वैशाख व. ६

स्वातंत्र्यवीरांचा जन्मदिवस !

शके १८०५ च्या वैशाख व. ६ रोजी सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक, प्रभावी वक्ते आणि विख्यात साहित्यिक स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांचा जन्म झाला.

नाशिकजवळील भगूर हे त्यांचे जन्मस्थान. इंग्लंडमध्ये कायद्याचा अभ्यास करित असतांनाच सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धाचे संशोधन, शिवाजी उत्सव, मदनलाल धिंग्रांच्या निषेधाला विरोध, इत्यादि कारणांमुळे सावरकर क्रांतिकारक म्हणून प्रसिद्ध झाले. क्रांतिकारकांवर सरकारचा विलक्षण रोष होता. सन १९१० मध्ये लंडनहून हिंदुस्थानांत सरकारी बंदोबस्तांत त्यांना आणले जात असता त्यांनी मासेलिस बंदराशेजारी बोटीतून समुद्रांत उडी टाकली, आणि पोहत पोहत जाऊन फ्रान्सचा किनारा गांठला. परंतु, दुर्दैवाने फ्रेंच पोलिसांनी त्यांना गांठून हिंदी पोलिसांच्या स्वाधीन केले. त्यांच्याविरुद्ध खटला सुरू होऊन त्यांना दोन जन्मठेपीच्या शिक्षा झाल्या. यावर सावरकरांनी उद्गार काढिले, “तुमच्या नियम-निर्बंधानुसार तुम्ही जी परमावधीची शिक्षा मला सांगितली आहे, ती मिमूटपणे सोसण्यास मी सिद्ध आहे. आमची प्रिय मातृभूमि तत्कालीन नसली तरी शाश्वतीच्या विजयाप्रत पंचावयाची ती हालअपेष्टा व स्वार्थत्याग या मार्गांनीच पोंचेल अशी माझी श्रद्धा आहे.” त्यानंतर, त्यांना डोंगरी, भायखळा, ठाणे व मद्रास या क्रमाने अंदमानला नेण्यांत आले. तेथील १४ वर्षांची रोमांचकारी हकीकत त्यांनी आपल्या “माझी जन्मठेप” मध्ये सविस्तरपणे वर्णन केली आहे. सन १९२४ मध्ये त्यांची मुक्तता झाली. १९३७ मध्ये त्यांच्यावरील निर्बंध काढण्यांत आल्यावर त्यांनी हिंदुसभेच्या कार्याला वाहून घेऊन सर्व भरतखंडांत हिंदुत्वाचा तुफानी प्रचार केला. गांधी-खून-खटल्याच्या निर्णयानध्ये सावरकर निष्कलंकपणे मुक्त झाले. धगधगणाऱ्या अग्नीतून सोने शुद्ध होऊन निघाले.

कवित्व आणि स्वातंत्र्यवादी देशभक्ति यांचा मधुर संगम सावरकरांमध्ये स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यांच्या देशभक्तीला चटकन् काव्याचे स्वरूप येते. ब्रिस्टलच्या तुरुंगांतून आपल्या स्नेह्यांना पाठविलेल्या “शेवटचा राम राम” या गद्यकाव्यांत खरे सावरकर चमकतांना दिसतात. उच्च प्रकारचे साहित्यिक म्हणूनहि त्यांची योग्यता फार मोठी आहे.

वैशाख व. ७

(१) शिवदिननाथांचा जन्म !

शके १६२० च्या वैशाख व. ७ रोजी नाथपरंपरेतील एका शाखेचे प्रमुख सत्पुरुष शिवदिननाथ यांचा जन्म झाला.

श्रीआदिनाथ, मत्स्येन्द्रनाथ, गोरखनाथ, गैनीनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञाननाथ, सत्यामलनाथ, गैचीनाथ, गुप्तनाथ, उद्बोधनाथ, केसरीनाथ आणि शिवदिननाथ अशी यांची परंपरा आहे. शिवदिननाथ हे यजुर्वेदी कौशिक गोत्री ब्राह्मण असून यांच्या वडिलांचे नांव कृष्णाजीपंत असे होते. ते पैठण येथील रहिवासी असून त्यांची वृत्ति ज्योतिषपणाची होती. यांचे चिरंजीव शिवदिननाथ अति खोडकर निघाले म्हणून त्यांच्या आईने त्यांना प्रसिद्ध केसरीनाथांच्या स्वाधीन केलें. केसरीनाथांनी, स्नान झाल्यानंतर पुढे खडावा आणून ठेवण्याची कामगिरी शिवदिननाथांच्यावर सोंपविली होती. एके दिवशी त्यांच्या हातून या सेवेत अंतर पडलें; म्हणून केसरीनाथांनी, 'खडाव मारिली त्या मुलाला। खोंच पडली कपाळाला। रक्त भळभळां वाहतसे', अशुद्ध रक्ताबरोबर शिष्याच्या मनांतील सर्व अशुद्धता निघून गेली. शिवदिननाथांचे आचरण निर्मळ झाल्यानंतर केसरीनाथांनी त्यांना शके १६२८ मध्ये गुरुमंत्र दिला. शिवदिननाथांनी मराठेशाहीचे वैभव पाहिले होते; आणि पानिपतचा जबर धक्काहि त्यांच्या डोळ्यांसमोर होता. त्यानंतर झालेली राष्ट्राची अवस्था त्यांनी वर्णन केली आहे, 'सोळाशतें चौऱ्यांशित झाली धुळधानी। द्वैतराज्य दुष्टबुद्धि नासिले प्रधानी ॥' या पदांत महाराष्ट्रांतील हाहाकार त्यांनी चित्रित केला आहे. त्यांची इतर फुटकळ पद्यरचना असून 'विवेकदर्पण'; 'ज्ञानप्रदीप', इत्यादि ग्रंथरचनाहि त्यांनी केली आहे. 'भाव धरारे, अपुलासा देव करारे'; 'तोवरि हळहळरे, नाही भक्तिबळ रे'; 'माझी देवपुजा देवपुजा, पाय तुझे गुरुराजा,' इत्यादि त्यांचीं पदे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत.

मोरोपंत त्यांच्यासंबंधी म्हणतात—

“ गावें नतपद्मार्ते जो दे निःसीम शिव, दिनकर या !

पटु हित उपासकाचें, श्रीशिवदिन तंवि शिवदिन कराया — ”

वैशाख व. ७

(२) छत्रपति शाहू यांचा जन्म !

शके १६०४ च्या वैशाख व. ७ रोजी छत्रपति संभाजी व येसूबाई यांचे चिरंजीव शाहू छत्रपति यांचा जन्म झाला.

त्याचें मूळचें नांव शिवाजी. संभाजीच्या वधानंतर सूर्याजी पिसाळ याच्या फितुरीमुळें रायगड औरंगजेबाच्या ताब्यांत आला. त्या वेळीं तो व राजमाता येसूबाई असे मोंगलाच्या हातीं सांपडले. बादशहानें शाहूची कैदेतील व्यवस्था उत्तम ठेविली होती. प्रत्येकाच्या खर्चास नेमणुका देऊन नोकराचाकरांचीहि व्यवस्था चांगली करण्यात आली होती. शाहूला राजा ही पदवी देऊन सात हजारांची मनसबहि दिली. शाहू, येसूबाई वगैरेंचा परामर्श घेण्यांत औरंगजेबाची मुलगी झीन्नतुन्निसा ही तत्पर होती. ती स्वतः शाहूस कांहीं कमी पडूं देत नसे. दागदागिने, कपडालत्ता, भेवाभिठाई, जें जें कांहीं हवें असेल तें तें तिनें त्यांना पुरविलें. असें असलें तरी शाहूवराल पहारा मात्र सक्त असे. पुढें औरंगजेबाच्या समाप्तीनंतर अजमशहानें मराठ्यांत दुफळी निर्माण व्हावी या हेतूनें त्यांना सोडून दिले. वयाचीं सतरा वर्षे कैदेत घालविल्यामुळें त्यांच्यामध्ये थोडी विलासप्रियता शिरली असली तरी राज्य चालवण्याचें ज्ञान प्राप्त झालें होतें. शाहूची सुटका झाल्यानंतर खंडो बळ्हाळ व धनाजी जाधव हे त्यास येऊन मिळाले, तेव्हां शाहूनें सातारा येथें आपणांस राज्याभिषेक करवून घेतला. येथपासून शाहू व ताराबाई असे दोन पक्ष मराठ्यांमध्ये निर्माण झाले. प्रथमपासूनच मदत करणारा म्हणून बाळाजी विश्वनाथ यास शाहूनें पेशवाई दिली. बाजीराव व बाळाजी बाजीराव यांना हाताशीं धरून त्यांनीं मराठी राज्याचा फारच विस्तार केला. कोल्हापूरच्या संभाजीवर चाल करून त्याला जहागिरी देऊन वारणेचा प्रख्यात तह करविला.

जंजिऱ्याच्या सिद्दीविरुद्ध मोहीम उभारून तेथील हिंदूंना निभेय करण्यासाठीं त्यांनीं फारच प्रयत्न केले. शाहूचें वजन महाराष्ट्रांत बरेच वाढलें. शंकराजी मल्हार नरगुंदकर यानें शाहू व मोंगल यांच्यांत एक तह घडवून आणला. या तहामुळें शिवाजीच्या राज्याशिवाय खानदेश, गोंडवन, वऱ्हाड, हैदराबाद व कर्नाटक हे प्रांत त्यांना मिळाले; आणि दक्षिणेंतील मोंगलाईत चौथाई व सरदेशमुखी प्राप्त झाली.

वैशाख व. ८

‘यांनींच कौरवांचा पराभव होईल !’

वैशाख व. ८ या दिवशीं पांडवांपैकी अर्जुनानें अज्ञातवासांत शमीच्या वृक्षावर ठेवलेलीं शस्त्रें धारण करून कौरवांचा पराभव केला.

वनवासाचीं बारा वर्षे संपल्यावर अज्ञातवासांतील एक वर्ष काढण्यासाठीं पांडव विराट राजाकडे राहिले. बरोबरचीं शस्त्रें, धनुष्यबाण, इत्यादि नगरांत नेल्यास लोक ओळखतील म्हणून तीं शस्त्रें, कवचें, धनुष्यें, बाण व त्यांचे माते नगराबाहेरील स्मशानांतील एका मोठ्या शमीच्या वृक्षावर ढोर्लीत ठेवण्यांत आलीं. मध्यंतरी कीचकाचा वध झाला तेव्हां त्रिगर्त देशाचा राजा सुशर्मा व कौरव यांनीं विराटाच्या मत्स्य देशावर स्वारी करून सूड उगविण्याचें ठरविलें. दक्षिणेकडून सुशर्म्यानें स्वारी करून विराटाच्या हजारों गाई हरण केल्या. विराट राजाची व सुशर्म्याची लढाई होऊन विराटाचा पराभव झाला. परंतु भीम, नकुल व सहदेव या पांडवांच्या साहाय्यानें विराटाची सुटका झाली. याच वेळीं कौरवांनीं नगराच्या उत्तरेकडून हल्ला करून विराटाच्या साठ हजार गाई लांबविल्या. कौरवांचा फडशा पाडण्यासाठीं विराटपुत्र उत्तर निघाला. अर्जुन-बृहन्नडा-त्याचा सारथी झाला. भीष्म, द्रोण, अश्वत्थामा, दुर्योधन, इत्यादि धनुर्धराशीं युद्ध करण्याचा प्रसंग पाहून उत्तराचें धैर्य खचून गेलें. “बृहन्नडे! माझा प्राण वांचव. गाई नेल्यात तर नेऊं देत ” अशी गयावया राजपुत्र उत्तर करूं लागला. ‘युद्धाकरतां उभें राहिल्यावर परत फिरणें क्षत्रियाचें ब्रीद नव्हे.’ असा अर्जुनानें धीर दिला आणि आपला रथ शमीवृक्षाकडे वळविला. उत्तराकरवीं त्यांवरील शस्त्रें काढलीं. अर्जुन बोलला, “या झाडावर पांडवांचीं शस्त्रें आहेत. त्यायोगेंच कौरवांचा पराभव होणें शक्य आहे.” उत्तरानें त्यावर पुसलें, “पांडव कोठें आहेत?” त्या वेळीं अर्जुनानें सर्व रहस्य प्रकट केलें. आपला स्त्रीवेष उतरून शुभ्र पुरुषवेष धारण केला. आपल्या दिव्य अस्त्रांचें स्मरण केलें. साडेबत्तिस वर्षे हातांत वागविलेलें व एक वर्ष स्वस्थ पडून राहिलेलें गांडीव धनुष्य हातीं घेऊन अर्जुनानें मोठ्या तेजस्वितेनें टणत्कार केला! आणि कर्ण, कृप, द्रोण, अश्वत्थामा, भीष्म, विकर्ण, दुर्योधन या सर्वांशीं युद्ध करून विराटाच्या गाई सोडविल्या.

वैशाख व. ९

खंडेराव दाभाडेचा पराक्रम !

शके १६३९ च्या वैशाख व. ९ रोजी प्रसिद्ध वीर खंडेराव दाभाडे यांनी अहमदनगर येथे मोंगलांचा पराभव केला.

दोन वर्षांपूर्वी दक्षिणच्या सुभ्यावर 'देखरेख करण्यासाठी' म्हणून सय्यद हुसेन याची नेमणूक दिल्लीहून झाली होती. सन १७१५ च्या ५ एप्रिल रोजी तो दिल्ली सोडून दक्षिणेत येण्यास निघाला. परंतु, बादशहाचा डाव वेगळाच होता. सय्यदास कारभार न देता त्यास मारून टाकावे म्हणून बादशहाने अगोदरच दाऊदखान पत्नीस हुकूम दिला होता. नर्मदा नदीतीरीं सय्यद आल्यावर त्याला समजून आले की, दाऊदखान पत्नी हा बऱ्यापूरपर्यंत आपणावर चाल करून येत आहे. दोघांच्यांत सलोखा होणे अर्थातच शक्य नव्हते. याच वेळी शाहू महाराजांचे सेनापति नेमाजी शिंदे हे मोठ्या फौजेस बरोबर होऊन बऱ्यापूर येथे राहिले होते. दाऊदखान व सय्यद हुसेन यांचा बनाव कसा काय होतो याकडे त्यांचे लक्ष होते.

थोड्याच दिवसांत बऱ्यापूर येथे लालबागच्या मैदानांत हुसेनअल्ली व पत्नी यांमध्ये लढाई होऊन तीत दाऊदखान मरण पावला. अशा रीतीने बादशहाचा हेतु पूर्णपणे फसला. तरी बादशहाने हुसेनचा पाडाव करण्यासाठी मराठ्यांना चेतविले होतेच. त्याला अनुसरून मराठ्यांनी मोंगलांच्या मुलखांवर हल्ले करण्यास सुरुवातहि केली. खंडेराव दाभाडे यांनी खानदेश व गुजरात या देशांवर स्वाऱ्या करून त्या दोन प्रांतांमधील दळणवळणाचा मार्ग आपल्या स्वाधीन आणला. तेव्हां हुसेनअल्लीकडून झुल्फिकारबेग नांवाचा सरदार खंडेरावाचे पारिपत्य करण्यास आला. खंडेराव यांनी मोठ्या युक्तीने सर्व सैन्याचा पाडाव करून झुल्फिकारबेग यासहि ठार केले. त्यानंतर मनसूरखान, ऐवजखान, करीमबेग वगैरे सरदार मराठ्यांचा पराभव करण्यास तयार झाले. अहमदनगरशेजारी दोनहि सैन्यांची गांठ पडून निकराची लढाई झाली व वैशाख व. ९ रोजी दाभाडे व सुलतानजी निंबाळकर यांनी मोंगलांचा पुरा मोड केला.

वैशाख व. १०

मलिक अंबराचा मृत्यु !

शके १५४८ च्या वैशाख व. १० रोजी अहमदनगरच्या निजामशाहीतील प्रसिद्ध दिवाण मलिक अंबर याचा मृत्यु झाला.

मलिक अंबर लहानपणी एक गुलाम होता. बगदाद येथील एका व्यापाऱ्याने त्याला हिंदुस्थानांत आणले आणि अहमदनगरच्या चंगीजखान नांवाच्या वजिरास विकले. आपल्या बुद्धिबळाने त्याने निजामशाहीचे बहुतेक राज्य परत मिळविले. दक्षिण देश जिंकण्यासाठी जहांगीरने पंधरा-वीस वर्षे अतोनात प्रयत्न केले; पण मलिकअंबराने ते सर्व हाणून पाडले. अहमदनगर राजधानी मोंगलांच्या हाती असल्यामुळे कांहीं थोडा वेळ जुन्नर येथे व नंतर दौलताबादेस निजामशाहीची सोय केली; आणि याच हेतूने खडकी येथे नवीन शहर वसविले. त्यासच पुढे औरंगाबाद हें नांव प्राप्त झाले.

मलिक अंबराचा उद्योग सर्वगामी असे. “रथतेस दिलदिलासा देऊन ताब्यांतील प्रदेशाची आबादानी ठेवली. त्यामुळे वसुलाची उपज होऊन पदरी लढाऊ सौज बाळगण्याचे सामर्थ्य त्यास आले. त्याच्या लष्करांत मराठे व मुसलमान तारखेच खुष असत. मोंगलाशी लढण्यांत त्याने डोंगराळ प्रदेशाच्या आश्रयाने गनिमी काव्याचा उपयोग केला आणि मोंगलाशी टक्कर देण्यासाठी आदिलशाही व कुतुबशाही यांच्याशी सख्य ठेवले. या रीतीने पंचवीस वर्षेपावेतो या चतुर मुत्सद्याने जो प्रयत्न निजामशाही तारण्यासाठी केला त्याची वारवाणणी सर्वत्र होऊ लागली.”

भातवडी येथे शहाजीच्या मदतीने मोंगल सैन्याचा याने जो पराभव केला त्यामुळे त्याची सर्वत्र वाहवा झाली. जवळजवळ वर्षभर हा सामना बनून येत होता. “दोहोंकडून चालून येणाऱ्या फौजांच्या चिमट्यांत सांपडलेला हा गृहस्थ निश्चित अपयशाऐवजी प्रचंड विजय संपादू शकला हें केवळ त्याच्या बुद्धीचे सामर्थ्य होय. ... नाना प्रकारच्या युक्त्यांनी त्याने प्रतिपक्षास हैराण करून मोंगल, आदिलशाहा व कुतुबशाहा या तीन राज्यांच्या संघावर मात केली.” कोणत्याहि विरोधाला न जुमानतां पराक्रम गजवीत असतांना शके १५४८ मध्ये त्याचे निधन झाले.

वैशाख व. ११

“ भक्तीच्या पेठा वसविल्या तुवां ! ”

वैशाख व. ११ हा दिवस नारदजयंतीचा म्हणून प्रसिद्ध आहे. देवर्षि नारद हे पूर्ण ब्रह्मचारी, मोठे तत्त्वज्ञानी, उत्तम गायक, निःसीम हरिभक्त आणि दुसऱ्याची उन्नति करण्यासाठी निःस्वार्थबुद्धीने सदैव झटणारे असे होते. नारदस्मृति व नारदपंचरात्र असे यांचे दोन ग्रंथ आहेत. यांची भक्तिसूत्रे फार प्रसिद्ध असून नवविधा भक्तीपैकी ‘कीर्तन’ भक्ति नारदांची होती. महाराष्ट्रास दीर्घकाळ परिचित असलेल्या कीर्तनसंस्थेचे आद्य प्रणेते नारदच होत. पारमार्थिक आणि सांस्कृतिक ज्ञान सर्वसामान्य जनतेला सुस्पष्ट करून सांगणे व लोकांची मने भक्तिप्रेमाकडे वळविणे हे कीर्तनसंस्थेचे ध्येय आहे. नारदांनी हे कार्य अखंडपणे केले. आजच्या वृत्तपत्रव्यवसायाचे जे प्रमुख अंग वार्ताहर वा बातमीदार यांचे मूळ थेट नारदापर्यंत पोचते. नारदांची अस्थिरता प्रसिद्ध आहे. नारद हे ब्रह्मांडातील यच्चयावत् व्यवहार जाणणारे, गुप्तवार्ता कळवून सुरासुर मनुष्यांना उद्योगप्रवण करणारे, त्रिलोकांत दुरभिमानी जीवांमध्ये कलह उत्पन्न करून त्यांचा गर्व दूर करणारे आणि लोककल्याणार्थ सतत भ्रमण करणारे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ‘महती’ नांवाची वीणा वाजवीत ज्ञानप्रसाद करून नारदांनी असंख्य लोकांना सुखी केले आहे. “Narad’s constant mission is the good of Universe” असे एका आंग्ल पंडिताने म्हटले आहे.

नारदांचा संगीतशास्त्रावरहि एक उत्कृष्ट ग्रंथ आहे. नारदांचे संगीतज्ञान, आणि त्यांविषयीच्या अनेक आख्यायिका, भागवत, ब्रह्मवैवर्त, इत्यादि ग्रंथांत सांपडतात. ‘नारदांची शरीरकांति दैदीप्य अग्नीप्रमाणे सतेज आहे. नेत्रांचे तेज बालार्कवत् आहे. मस्तकावर जटाभार बांधला असून शरीर सुवर्णभूषित आहे. त्यांनी कक्षेत एक वीणा बाळगली आहे. ...’ इत्यादि वर्णन ‘हरिवंश’ नांवाच्या ग्रंथांत सांपडते.

श्रीधराने शिवलीलामृतांत नारदांचा थोडक्यांत विशेष सांगितला आहे तो असा—
 “(नारदा,) तूं भक्तिप्रकाश दिवटा । कीं भक्तिमार्गाचा मार्गद्रष्टा ।
 नारदा, तुझा उपकार मोठा । भक्तीच्या पेठा वसविल्या तुवां ॥”

वैशाख व. १२ (१) 'होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई!'

शके १२१९ च्या वैशाख व. १२ रोजी प्रसिद्ध संत ज्ञानदेव यांची बहीण मुक्ताबाई हिने एदलाबाद येथे समाधि घेतली.

ज्ञानेश्वरादि चार भावंडांत मुक्ताबाई आपल्या वैशिष्ट्याने प्रसिद्ध आहे. चौदाशे वर्षे जिवंत राहून गर्व करणाऱ्या योगेश्वर चांगदेवाची ती गुरु होती.

“चवदाशे वर्षे शरीर केलें जतन। नाही अज्ञानपण गेलें माझे ॥ १ ॥

अहंकारें माझे बुडविलें घर। झालें सेवाचोर स्वामीसंगें ॥२॥

अभिमानें आलों श्रीअलंकापुरीं। अज्ञान केलें दूरी मुक्ताबाईनें ॥ ३ ॥”

अशी चांगदेवांची कबुली आहे. समाजाकडून होणाऱ्या छळाला कंटाळून ज्ञानेश्वर खिन्न झाले; आणि खोलीत बसून त्यांनी खोलीचे दार (ताटी) लावून घेतले. तेव्हा 'ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा' म्हणून मुक्ताबाईने म्हटलेले ताटीचे अभंग प्रसिद्ध आहेत.

आपले अवतारकृत्य संपवून ज्ञानेश्वर व सोपानदेव समाधिस्थ झाले होते. 'तापसांचा मेळा फुटला' म्हणून मुक्ताबाई खिन्न झाली. 'मुक्ताई उदास झाली असे फार। आतां हें शरीर रक्षूं नये' असे विचार तिच्या मनांत येऊ लागले. "वैशाखाचा महिना असल्यामुळे ऊन रस्वरख करीत होतें. तापी तीरावर वैष्णवांचा मोठा समुदाय जमला होता. एदलाबादेहून दोन मैलांवर असणाऱ्या माणेगांव येथे एकांतांत निवृत्तीने गंगाधारेजवळ मुक्ताईला तिच्या ब्रह्मभावाचे स्मरण दिले. "अंतरबाहेर स्वामीचे स्वरूप। स्वये नंदादीप उजळीला.' असे म्हणून स्वरूपाकार स्थितीत आकाश गर्जून विजेचा प्रचंड कडकडाट झाला व मुक्ताबाई सहजस्वरूपी भिळून गेली. "एक प्रहर झाला प्रकाश त्रिभुवनी। जेव्हां निरंजनी गुप्त झाली ॥" तो दिवस वैशाख वद्य द्वादशी हा होय. मुक्ताबाई डोळ्यांनी न पाहतांच एकाएकी गुप्त झाली म्हणून सर्वांना वाईट वाटले. 'होती ऐसी नाही झाली मुक्ताबाई। संत ठायीं ठायीं स्फुंदताती।" अशी अवस्था सर्वांचीच झाली. मुक्ताबाई गुप्त झाल्या तेथून दोन मैलांवर त्यांचे देऊळ बांधले आहे. त्यांचे अभंग गोड आहेत.

वैशाख व. १२

(२) केशवचैतन्यांची समाधि !

शके १४९३ च्या प्रजापति संवत्सरीं वैशाख व. १२ रोजीं राघवचैतन्यांचे विख्यात शिष्य व प्रसिद्ध भगवद्भक्त तुकारामबोवा यांचे गुरु केशवचैतन्य ऊर्फ बाबा चैतन्य यांनीं पुणे जिल्ह्यांतील जुन्नर गांवाशेजारील ओतूर येथें समाधि घेतली.

शके १४४२ मध्ये तिनवेल्ली येथील तपोनिष्ठ ब्राह्मण नृसिंहभट्ट हा यवनांनीं त्रास दिल्यामुळें पुनवाडी म्हणजे पुणे येथें येऊन राहिला. त्याला त्र्यंबक, विश्वनाथ व बापू असे तीन पुत्र झाले. वडिलांच्या मृत्यूनंतर मुलांमध्ये कलह सुरू झाले. विश्वनाथांची म्हणजे “ बाबांची वृत्ति उदासीन । त्रिकाळ करावें संध्यास्नान । धर्मांलागीं उदार पूर्ण । गृहकृत्य कांहीं करूं नये ” अशी परिस्थिति असतां दोघां बंधूंनीं यांना घराबाहेर काढलें. आपली पत्नी गिरिजाबाई हिला बरोबर घेऊन विश्वनाथबाबा तीर्थयात्रा करीत करीत ओतुरास आले. बाबा संसारानें तप्त झाले होते. “ कार्नीं नाहीं बाळीं बुगडी । मिळालीं नाहीं लेणीं लुगडीं । सुख नाहींच अर्धघडी । जालें यांचे संगतीनें ” अशी तक्रार बायकोहि करूं लागली. याच समयीं ओतुरास यांना राघवचैतन्य भेटले. राघवचैतन्य हे “ उत्तमनामनगरीं । मांडवी पुष्पावतीचे तीरीं ॥ ” फार दिवस तप करीत होते. उत्तम नगरी म्हणजे ओतूर. ‘ जाल्या नखांच्या चुंबळीं । अंगावरी वाढली धूळी । जटा लेंबती भूतळीं । देह शुष्क जाहला । ’ अशी तीव्र तपश्चर्या राघवचैतन्यांची सुरू होती. विश्वनाथबाबांनीं वैतागून ‘ संन्यासदीक्षा घ्या ’ असा आग्रह राघवचैतन्यांजवळ धरला. पण पुत्र झाल्याशिवाय संन्यासदीक्षा घेतां येत नाहीं, असें सांगून त्यांनीं विश्वनाथाला परत पाठविलें. पुढें दीड वर्षांनीं बाबाजीस पुत्र झाल्यावर “ वैराग्यें चित्त शुद्ध जालें । स्त्रीचें रीणही फिटलें ॥ ” म्हणून राघवचैतन्यांनीं त्यांना संन्यासदीक्षा देऊन त्यांचें नांव केशवचैतन्य ठेवलें. त्यानंतर हे गुरुशिष्य त्र्यंबकेश्वर, द्वारका, प्रयाग, काशी, इत्यादि तीर्थयात्रा करून आले. जनांची उपाधि वाढल्यावर राघवचैतन्यांनीं समाधि घेतली. त्यांचे शिष्य केशवचैतन्य यांनीं त्यांचेनंतर शके १४९३ मध्ये वैशाख वद्य १२ ला समाधि घेतली.

वैशाख व. १३

पांडव अज्ञातवासास निघाले !

वैशाख व. १३ या दिवशीं छूतांत पराभव झाल्यामुळें पांडव बारा वर्षांच्या वनवासास व एक वर्षांच्या अज्ञातवासास निघाले.

सर्वेस्व हरण झाल्यावरहि धर्मराज पुन्हा छूत खेळावयास बसला. आतां कोणता पण होता ? तर जो हरेल त्यानें बारा वर्षे वनवास भोगावा व एक वर्ष अज्ञातवासांत काढावें. पूर्वीप्रमाणेंच कपटानें डाव टाकून शकुनीनें 'जित' म्हणून पण जिंकला !

पांडवांनीं आपलीं बहुमोल वस्त्रे टाकून देऊन वल्कलें धारण केलीं. दुःशासनान दौपदीसंबंधानें गलिच्छ उद्गार काढल्याबरोबर भीम संतापून गेला; आणि त्याचा वध युद्धांत करण्याची प्रतिज्ञा भीमानें केली. जाण्यापूर्वी धृतराष्ट्रास नमस्कार करून युधिष्ठिर म्हणाला, " ईश्वराच्या दयेनें वनवास संपल्यावर मी आपल्या पायांचें दर्शन घेण्यास पुन्हा येईन." या वेळीं भीष्म-द्रोणांचीं मनें दुःखानें आणि लज्जेनें करपून गेलेलीं असल्यामुळें त्यांनीं कांहींच उत्तरे दिलीं नाहींत. द्रौपदीहि, कुंती, गांधारी यांचा निरोप घेण्यास निघाली. कुंतीनें तिला नीट उपदेश केला. धर्मानें वागणारे पांडवहि यानंतर वनवासास निघाले. सर्वांच्यापुढें युधिष्ठिर, त्याच्यामागून क्रमानें भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव, दौपदी व धौम्य असे चालले. जातांना धर्मानें आपले डोळे हातांनीं झांकले होते; भीम आपल्या प्रचंड बाहूंकडे पाहत होता; अर्जुन रस्त्यानें वाळू टाकीत होता, सहदेवानें आपल्या तोंडास काळें फासलें होतें; व नकुलानें आपलें सर्वांग धुळीनें माखले होते. दौपदी आपले केस मोकळे सोडून आणि त्या केसांनीं आपलें तोंड झांकून रडत चालली होती. पांडव वनवासास निघाले तेव्हां सृष्टिमातेनेंहि आपलें दुःख उत्पात व अपशकुन यांच्या द्वारां प्रकट केलें. नारद धृतराष्ट्राकडे येऊन बोलले, "दुर्योधनाच्या या अपराधांमुळें सर्व कौरवांचा व क्षत्रियांचा भीमार्जुनांच्या हातून युद्धांत संहार होणार !" कौरवपक्षास अर्थातच त्याबद्दल पांडवांच्या वनवास-गमनाबद्दल कांहीं वाईट न वाटतां उलट आनंदच झाला. 'आजपासून दुर्योधन सार्वभौम राजा झाला' असें कर्णानें म्हटल्यावर धृतराष्ट्रासहि हर्ष झाला.

वैशाख व. १४

खंडेराव दाभाडे यांचा मृत्यु !

शके १६५१ च्या वैशाख व. १४ रोजी मराठेशाहीच्या आपत्प्रसंगी पराक्रम गाजविणारे खंडेराव दाभाडे यांचें निधन झालें.

दामाडे घराण्याचा मूळ पुरुष येसाजी. याचा खंडेराव हा थोरला मुलगा. छत्रपति राजाराममहाराज जिजीस गेले तेव्हां तो त्यांचेबरोबर होता, तेथून परत आल्यावर छत्रपतींनी त्यांना सेनाधुरंधर हें पद देऊन खंडेरावास गुजराथकडे व बागलणाकडे मुलुखगिरीवर पाठविलें. आणि वस्त्रें व पोशाख देऊन निशाण व जरिपटका हवाली केला. पुढें शाहूनें त्याला सेनापतिपद दिलें. त्याच वेळीं दिल्लीच्या बादशहानें दख्खनचा सुभेदार सय्यदबंदूपैकीं हुसेनअल्ली याच्याविरुद्ध उठविण्यास शाहूस कळविलें असतां शाहूनें तें काम खंडेरावावर सोंपविलें. यानें खानदेश-गुजराथवर स्वाऱ्या करून हुसेनचा रस्ता अडवून त्याची फौज कापून काढली. यानंतर शाहूनें त्याला कळविलें कीं, “ आपण गुजराथ व काठेवाडाकडे मराठ्यांचा अमल बसवावा. दरमहा हुजूरखर्चास ऐवज देत जावा. फौज बाळगावी, थोरले महाराज धान्य व नक्त श्रावणमासीं धर्मादाय देत असत. तो सेनापति यांनीं आपल्या तालुक्यांपैकीं दोनचार लागव रुपये खर्च करून कोष्टि लिंगें ब्राह्मणांकडून करीत जावी. ”

बाळापूरच्या लढाईत तो हजर असून फत्तेसिंग भोंसल्याच्या आधिपत्याखाली कर्नाटकांत झालेल्या स्वारींतहि त्याची कामगिरी मोठी होती. वसई ते सुरत-पर्यंतचे कोंकण काबीज केल्यामुळें शाहूनें त्याच्याबद्दल पुढील उद्गार काढले, “ बडे सरदार मातबर, कामकरी, हुषार होते, ” इतिहासप्रसिद्ध उमाबाई दाभाडे ही त्यांचीच पत्नी. त्यांचा मुलगा त्रिंबकराव हाहि बापासारखा शूर होता. संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, रामचंद्रपंत, शंकराजी नारायण, इत्यादि लोकां-पेक्षां राजाराममहाराजांनीं खंडेरावास जास्त उत्पन्न दिलें होतें. जवळजवळ सातशें गांवांची देशमुखी त्याला मिळाली असल्यानें तो वतनदाराचा मुकुट-मणि ठरतो. त्यांचा पराक्रम विशेष दर्जाचा होता. अनेक प्रसंगीं त्यांनीं आपल्या शौर्यानें मराठेशाहीचें नांव राखलें आहे.

वैशाख व. ३०

मराठी राज्याचें उदक सुटलें !

शके १७४० च्या वैशाख व. ३० रोजी शेवटचा पेशवा बाजीराव हा अशीरगडाजवळ ढोलकोट येथें जनरल मालकम याच्या स्वाधीन झाला आणि त्यानें मराठी राज्याचें उदक इंग्रजांच्या हातावर सोडलें !

अठराव्या शतकांत मराठ्यांच्या राज्यास उतरती कळा लागली. शके १७३९ च्या पावसाळ्यांत बाजीराव पंढरपुराहून माहुलीस गेला व तेथें इंग्रजांशीं युद्ध करण्याची तयारी करूं लागला. त्याचा मुख्य सेनापति बापू गोखले हा होता. पण अल्प तयारीनें तरबेज इंग्रजांशीं तोंड देणें कठीण होतें. खडकी, कोरेगांव, अष्टी या ठिकाणीं लढाया होऊन मराठ्यांचा पराभव झाला. नागपूरकर भोंसलेहि पराजित झाला. शेवटीं बाजीरावानें पळ काढला आणि नर्मदा उतरून शिंद्याची मदत मिळवण्याचा प्रयत्न चालू केला. पण त्यांतहि त्याला यश आलें नाहीं. बाजीराव अगदीं कंटाळून गेला होता. बहुतेक आश्रितांनीं त्याला सोडलें होतें. सैन्यांतल अरब, पुरमय्ये असे आडदांड लोक बंडखोर होण्याच्या मार्गावर असल्यामुळें बाजीरावास शरण जाण्याखेरीज मार्ग नव्हता. त्यानें आपला वकील म्हू येथील छावणींत असणाऱ्या जनरल मालकमकडे पाठविला. मालकमनें त्याला सालिना आठ लक्ष रुपये जहागिरी देण्याचें कष्टूल केल्यावर बाजीराव त्याच्या छावणींत येऊन राहिला. “मी दक्षिणेंत कधींहि परत जाणार नाहीं व मी किंवा माझे वारस पेशवाईच्या गादीवर किंवा मुलखावर हक्क सांगणार नाहींत.” अशी कबुली बाजीरावानें दिली. मराठी राज्याचें सौभाग्य त्या ठिकाणीं हरपलें ! मराठ्यांची राज्यलक्ष्मी आपण होऊन इंग्रजांच्या घरांत गेली ! बाजीरावास गंगाकांठीं राहण्याची परवानगी मिळाली. आणि बरीच चौकशी होऊन कानपुराजवळ बिठूर ऊर्फ ब्रह्मावर्त हें क्षेत्र बाजीरावानें पसंत केलें, तेव्हां त्याची तिकडे रवानगी झाली.

छत्रपति शिवराय यांनीं संस्थापिलेल्या, बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, माधवराव यांनीं वर्धिलेल्या मराठी राज्याचा अशा विपरीत रीतीनें अंत झाला.

श्रीशिवाजी.
विवेकानंद.

राणी लक्ष्मीबाई.
चित्तरंजनदास.

राणा प्रताप,
हेडगेवार.

रणजितसिंह.
आगरकर.

ज्येष्ठ शु. १

श्रीराम-हनुमंत भेट !

ज्येष्ठ शु. १ या दिवशीं पंपा सरोवराकाठीं प्रभु रामचंद्र आणि हनुमंत यांची भेट झाली.

मतंग ऋषींच्या आश्रमांतील शबरीचा पाहुणचार स्वीकारून रामचंद्र पंपा सरोवराच्या तीरीं आले. सरोवराची शोभा पाहून रामांना सीतेची पुन्हा स्मृति झाली आणि त्यांच्या विलापास सुरुवात झाल्यावर लक्ष्मणानें त्यांना धीर दिला. राम-लक्ष्मण सरोवराच्या कांठानें ऋष्यमूक पर्वताकडे येत असतांना त्यांना सुग्रीवानें पाहिलें. वालीच्या भीतीनें सुग्रीव या पर्वतावर दडून राहिला होता. हे वालीकडून तर कोणी आले नसावेत ना, या शंकेनें सुग्रीव भयभीत झाला. त्यानें मारुतीस तपास करण्यास सांगितल्यावर हनुमंतानें पर्वतावरून उड्डाण केलें, आणि कपिरूप सोडून भिक्षूच्या रूपानें तो राम-लक्ष्मणापुढें येऊन ठाकला. राम-लक्ष्मणाला त्यानें वालीच्या दुर्वर्तनाची हकीकत सांगून सुग्रीवाशीं सख्य करण्यास विनंति केली. लक्ष्मणानें आपली अयोध्यावियोगापासून सीताहरणापर्यंतची सारी हकीकत निवेदन केली. त्यांनांही सुग्रीवाच्या भेटीची इच्छा व्यक्त केल्यावर हनुमान मोठ्या प्रेमानें म्हणाला, “सुग्रीव सीतेच्या शोधांत आपणांस खात्रीनें मदत करील.”

त्यानंतर आपलें मूळचें कपिरूप धारण करून राम-लक्ष्मणांना आपल्या पाठीवर बसवून मारुतीनें उड्डाण केलें आणि ऋष्यमूक पर्वत ओलांडून मलय पर्वतावर आणून सोडलें. तेथें त्यानें त्यांची आणि सुग्रीवाची भेट घडवली. दोघांनाहि फार भानंद झाला; व त्यांनीं एकमेकांस प्रेमानें आलिंगन दिलें. हनुमानानें याच समयाला काष्ठें आणून अग्नि प्रज्वलित केला. आणि त्याला साक्ष ठेवून राम-सुग्रीवांचें सख्य कायम केलें. त्यानंतर रावणाबरोबर असणाऱ्या सीतेनें कांहीं दागिने टाकलेले होते ते ओळखण्यास सुग्रीवानें रामापुढें टाकले. ते अलंकार पाहून रामाच्या डोळ्यांत अश्रु जमा झाले. सीतेच्या चरणसेवेंतच मग असणाऱ्या लक्ष्मणानें फक्त नूपुर ओळखून हे दागिने सीतेचेच आहेत असा निर्वाळा दिला.

ज्येष्ठ शु. २

हळदीघाटाचा घनघोर संग्राम !

शके १४९८ च्या ज्येष्ठ शुद्ध २ रोजी अकबरपुत्र सेलिम आणि महापराक्रमी राणा प्रताप यांची हळदीघाट येथे घनघोर लढाई झाली.

राणा प्रताप आपले सामर्थ्य वाढवून चित्तोड परत घेण्याची गर्जना करीत आहे हे अकबरास समजल्यावर त्याने मानसिंग आणि सेलिम यांना राणा प्रतापचा पराभव करण्यास पाठविले. दोनही सैन्यांच्या गांठी हळदीघाटाच्या खिंडीत पडल्या. प्रतापसिंह मानसिंहावर डोळा ठेवून होता. राणा बेफामपणे सैन्याच्या मध्यभागी शिरला व त्याने आपला चित्तक घोडा सेलिमच्या हत्तीवर घातला. “ चित्तक हत्तीच्या गंडस्थळावर पाय ठेवून उभा राहिला. प्रतापने तीव्र वेगाने सेलिमच्या वक्षावर भाल्याचा प्रहार केला. परंतु सेलिम बचावला...या झटापटीत प्रतापास सात जखमा झाल्या. चित्तकाचा पायहि जखमी झाला होता. त्याने आपल्या धन्यास वांचविण्याची पराकाष्ठा केली.” दुखडी भरून वाहणाऱ्या ओढ्यापलीकडे चित्तकने एकदां उडी मारून राण्याला शत्रुसैन्यांतून दूर केले. चित्तक थकून गेला होता. प्रतापास पाठीवर घेऊन तो एकसारखा धांवत होता. या संकटाच्या काळीं अकबरास फितूर झालेला प्रतापाचा भाऊ पश्चात्तापाने शुद्ध होऊन राण्यास भेटला. आपल्या धन्यास आधार मिळाला असे पाहून त्या मुक्या जनावराने जमिनीला पाठ लावून धन्याच्या पायाशी प्राण सोडला. या स्वामिभक्त ‘चित्तक’चे स्मारक एक चबुतरा बांधून करण्यांत आले.

हळदीघाटाच्या लढाईत राणा प्रतापाचे पुष्कळच सैन्य कापले गेले. किल्ल्याच्या संरक्षणासाठी प्रतापाने बराच टिकाव धरला. पण कोणा दुष्टाने ज्या पाण्यावर राण्याची उपजीविका होत होती त्या विहीरीत विष कालविले... प्रताप आश्रयहीन झाला. सेलिम व प्रताप या दोघांचेहि अनेक हाल झाले. प्रतापाच्या चौदा हजार सैन्याची कत्तल झाल्यामुळे त्याच्यावर भयंकर प्रसंग ओढवला गेला. या कत्तलीमुळे मेवाडमधील प्रत्येक घरांत रडण्याचा सूर ऐकू येत होता.

ज्येष्ठ शु. ३

राणा प्रतापसिंहाचा जन्म !

शके १४६२ च्या ज्येष्ठ शु. ३ रोजी उदेपूरचा पराक्रमी राणा प्रतापसिंह याचा जन्म झाला.

अतुल पराक्रम, आत्यंतिक स्वार्थत्याग, मूर्तिमंत देशाभिमान, आणि धर्माभिमान इत्यादि गुणांमुळे राणा प्रतापांचे नांव अजरामर झाले आहे. प्रतापसिंह हा उदयसिंहाचा पुत्र. गादीवर आल्यापासूनच चितोडचे पूर्वीचे वैभव व सामर्थ्य परत आणण्याच्या तयारीस राणा प्रताप लागला. परिस्थिति प्रतिकूल होती. बहुतेक रजपुतांनी मुसलमानांना आपल्या मुली देऊन सोयरीक केली होती. प्रतापी राण्याला हे सहन झाले नाही. मागील राणे कमकुवत निघाले, तेवढ्या अवधीत अकबर बादशहाने सारी रजपूत राज्ये आपल्या ताब्यांत आणण्याचा सपाटा चालविला होता. चितोड परत घेणे हे राणा प्रतापांचे ध्येय होते. त्यासाठी त्याला कित्येक दिवसपर्यंत रानावनांतून हिंडावे लागले, कंदमुळांवर निर्वाह करावा लागला. त्याची धडाडी पाहून अकबर म्हणे, “ मला शरण ये, मी तुला तुझे राज्य देतो. ” त्यावर राणा प्रताप सांगे, “ मी बाप्पारावळचा वंशज, राज्यप्राप्तीसाठी शत्रूला शरण जाऊन अभिमानशाली रजपूत कुल कलंकित करणार नाही. ” चितोडच्या गादीवरून उदेपूरचे घराणे पदच्युत झाल्यापासून चितोडला एक प्रकारचे वैधव्य आले होते. चितोड परत घेईपर्यंत सोन्यारुप्यांच्या ताटांऐवजी पानापत्रावळीवर भोजन करावयाचे, आणि बिछान्यावर न झोपतां गवताच्या शय्येवर झोपावयाचे अशी प्रतापाची प्रतिज्ञा होती. एखाद्या तपस्व्याप्रमाणे राण्याने आपली दाढीहि वाढविली होती.

प्रताप खरा योद्धा होता. त्याच्या शौर्याची वाहवा प्रत्यक्ष शत्रुहि करीत. “ त्याचा स्वधर्म, स्वदेश व स्वकुल यासंबंधीचा अभिमान तर सूर्या-इतका तेजस्वी आणि प्रखर होता. अकबरांशी युद्ध करण्यांत दाखवलेले शौर्य अलौकिक होते. तो जसा वीर तसाच मोठा क्षमाशील, उदार अंतःकरणाचा व नीतिपरायण होता. त्याने अनेक वेळां युद्धप्रसंगी सांपडलेल्या वेगमांना सन्मानपूर्वक वागविले. त्याच्या मरणानंतर शत्रूंनीहि आंसवे गाळली. ”

ज्येष्ठ शु. ४

शिवरायांची मुंज !

शके १५९६ मधील ज्येष्ठ शु. ४ रोजी छत्रपति श्रीशिवाजीमहाराज यांची चव्वेचाळिसाव्या वर्षी मुंज झाली.

तीस वर्षांच्या अविरत पराक्रमाने संस्थापलेल्या राज्याला स्वरे वैभव प्राप्त व्हावे म्हणून राज्याभिषेकाचा विचार शिवरायांनी केला. परंतु, व्यावहारिक अडचणी पुष्कळ निर्माण झाल्या. भोंसल्यांचे कुळ महाराष्ट्रांतील इतर सरदार हीन समजत असत. धार्मिक आचारहि लुप्त झालेले असल्यामुळे हे धत्रिय घराणे शूद्रांत मोडत होतें. शास्त्रोक्त राज्याभिषेक व्हावयास शिवरायांना 'क्षत्रिय' होणे जरूर होतें. 'स्वराज्य नष्ट झाल्यामुळे धर्माचार लुप्त झाले होते. महाराष्ट्रांत तर यादवांचे राज्य संपल्यानंतर राज्याभिषेकाचा विधिच कोणास ठाऊक नव्हता' शिवाजीचे हे काम करण्यास त्या काळी महाराष्ट्रांत कोणीहि पंडित तयार नव्हते. कलियुगांत क्षत्रियांचे अस्तित्व नाही असे प्रतिपादन शास्त्री, पंडित करू लागले होते. त्यामुळे शिवाजीस मूळ संशोधन करणे प्राप्त झाले. बाळाजी आवजी चिटणीस यांच्याकडून उदेपूरहून राज्याभिषेक समारंभाची व आपल्या भोंसले-कुलाची पूवेपीठिका प्राप्त करून घेतली. गोविंदमठ खेडकर वगैरे मंडळींस काशीस पाठवून त्या वेळचा सुप्रसिद्ध विद्वान् गागाभट्ट यांस दक्षिणेत येण्याविषयी शिवाजीने विनंति केली. रामदासस्वामी व इतर प्रतिष्ठित मंडळींचा सल्ला घेऊन शिवरायाने आपले इष्ट कार्य करण्यास प्रारंभ केला.

वैशाखाच्या महिन्यांत चिपळुणास जाऊन शिवाजीने लष्कराची पहाणी केली आणि नंतर परशुरामाच्या मंदिरांत पूजा करून शिवराय रायगडास आले. नंतर प्रतापगडावर जाऊन त्यांनी तुळजाभवानीचे दर्शन घेतले व देवीला छपन्न हजार रुपये किंमतीचे सुवर्णछत्र अर्पण केले. तेथून परत आल्यानंतर ज्येष्ठ शुद्ध ४ रोजी शिवरायांची मुंज झाली. रायगडावर एक महान् घटना घडणार म्हणून सर्वांचे डोळे शिवरायांकडे लागून राहिले. अनेकांच्या डोळ्यांचे पारणे थोड्याच दिवसांत फिटणार होतें.

ज्येष्ठ शु. ५

सालबाईचा तह !

शके १७०४ च्या ज्येष्ठ शु. ५ रोजी इंग्रज आणि मराठे यांच्यांत प्रख्यात असा सालबाईचा तह झाला.

वडगांवच्या तहानुसार राघोबाचा पेशवाईवरील अधिकार नार्हिसा झाला होता. बुंदेलखंडांतील बारा लखांची जहागिरी घेऊन झांशी येथे त्यांनी राहावे असे ठरले होते. पण वस्ताद रघुनाथरावांनी चोळीमहेश्वरजवळ नर्मदा उतरीत असतांना शिंद्यांच्या फौजेवर हल्ला करून तिचा नाश केला. व तो इंग्रजांच्या आश्रयास जाऊन राहिला. इंग्रज सेनापति गॉडर्ड यास वडगांवचा तह कषूल नव्हता. त्याने पावसाळा झाल्यावर गुजराथमध्ये लढाईस सुरुवात केली. डभई व अहमदाबाद हीं शहरें आपल्या ताब्यात घतलीं. गॉडर्डचा समाचार घेण्यास महादजी शिंदे सिद्ध झाले. परंतु फारसा उपयोग झाला नाहीं. कांकणांतील लढाईस सुरुवात झाल्यावर वसई इंग्रजांच्या ताब्यांत गेली. रामचंद्र गणेश मृत्यु पावले. इंग्रजांची सरशी होत चालल्यामुळे नानांनीं सर्वांची जूट करण्याचा निश्चय केला. शिंदे, होळकर, भोंसले, निजाम, हैदर व फ्रेंच या सर्वांनीं एकत्र व्हावे; व चोहों बाजूंनीं इंग्रजांस वटणीस आणावे अशी योजना होती; पण तीहि नीटशी सिद्धीस गेली नाहीं. हैदरानें मात्र मद्रासकर इंग्रजांस जेर केल्यामुळे इंग्रज तहास तयार झाले; पण नाना हैदराखेरीज तह करण्यास तयार नव्हते. त्यामुळे गॉडर्ड पुण्यावर चाल करून आला. परशुरामभाऊ पटवर्धन बारा हजार फौजेनिशीं तोंड देण्यास निघाले. हरिपंत, तुकोजी होळकर व नाना यांनींहि तीस हजार फौजेसह गॉडर्डवर हल्ला केला. रसद बंद झाल्यामुळे गॉडर्डचें कांहीं चालेनासें झालें. इंग्रजसेना जर्जर झाल्यावर गॉडर्ड कसाबसा पनवेलीस जाऊन पोचला. शिंद्यांच्या मदतीनें तहाच्या वाटाघाटी सुरू झाल्या. शेवटीं ज्येष्ठ शु. ५ रोजी सालबाई येथें तह ठरला. मुख्य कलमें अशीं होतीं —

- (१) राघोबानें इंग्रजांचा पक्ष सोडावा.
- (२) एकमेकांनीं एकमेकांचीं घेतलेलीं ठाणीं परत करावीत.
- (३) साष्टी इंग्रजांचेकडेच राहावी.
- (४) शिंदे याना मध्यस्थीबद्दल भडोच मिळावें.

ज्येष्ठ शु. ६

सिंहगड व जसवंतसिंग !

शके १५८६ च्या ज्येष्ठ शु. ६ रोजी जसवंतसिंगानें सिंहगडाचा वेढा उठविण्याचें ठरवून सिंहगडावर डागलेल्या तोफा खाली आणिल्या.

शाहिस्तेखानाचा समाचार घेऊन शिवराय सिंहगडास परतले. पहांट झाल्याबरोबर मोंगली फौजा त्वेषानें सिंहगडावर चाल करून आल्या. मोंगल अगदीं नजीक आल्याबरोबर वरून शिवाजीनें तोफांचा मारा सुरू केला. बरेच लोक जखमी झाले. खान मोठ्या विचारांत पडला. — वेढा घालून बसावें तरी पुढें पाऊसकाळ नजीक आला ; शिवाजी दगोबाज आहे, तोफखाना आल्याशिवाय यशप्राप्ति नाही ; बरें तोफखाना आणावा तरी अडचणीच्या जागेंत मराठे सहज त्याचाच नाश करतील, — या चिंतेंत खान असतांच किल्ल्यावरील गोळ्यानें त्याचा हत्ती ठार झाला. शाहिस्तेखान नाउमेद झाला. आपली उरलीसुरली फौज घेऊन शिवाजीच्या जवळ राहणें ठीक नाही असें समजून औरंगाबाद येथें छावणींत जाऊन राहिला. त्यानंतर जसवंतसिंगानें सिंहगडास वेढा घातला. हा जसवंतसिंग औरंगजेबाचा मोठा मित्र होता. सहा महिनेपर्यंत जसवंतसिंगानें पुष्कळ यत्न केला. दारुगोळा आणि माणसें यांची फारच हानि झाली आणि येत चाललेल्या अपयशाबद्दल इतरांना दोष देऊन त्यानें कोंडाण्याचा वेढा उठविला. अर्थात् कोणत्याहि प्रकारचा फायदा त्याला झाला नाही.

जसवंतसिंग हा मारवाडच्या गजसिंहाचा धाकटा मुलगा. तो जसा शूर होता तसा उत्तम लेखकहि होता. ‘आनंदविलास’, ‘अनुभवप्रकाश’, ‘अपरोक्षसिद्धांत’, ‘सिद्धांतचोध’, ‘भाषाभूषण’ वगैरे ग्रंथ यानें लिहिले आहेत. हिंदी साहित्यातील तो मुख्य आचार्य होता. ‘भाषाभूषण’ नांवाचा ग्रंथ पाठ्य पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध आहे. औरंगजेब बादशहाची मर्जी याजवर फार होती. काषूलच्या स्वारींत त्यानें चांगलाच पराक्रम केल्यावर बादशहानें त्याला ‘राजा’ ही पदवी दिली. शेवटीं औरंगजेबाचें व त्याचें पटेना. तेव्हां त्याची खानगी दूर काषूल येथें झाली. तेथेंच जमरुद येथें त्याचा अंत झाला. जसवंतसिंगानें आपल्याजवळ गुहिलोत चतुराजी या कृषिविद्याविशारदास ठेवले होते. त्याच्याच संमतीनें यानें काषूलचें डालिंब मारवाडांत आणलें.

ज्येष्ठ शु. ७

“ वीरांगनेप्रमाणें मला मृत्यु येत आहे ! ”

शके १७८० च्या ज्येष्ठ शु. ७ या दिवशीं झांशीच्या लक्ष्मीबाईंनीं १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरांत आत्मबलिदान केलें.

“ हातांत तलवार आणि कुडींत प्राण आहे तोंपर्यंत झांशी माझी आहे ” अशी राणीची प्रतिज्ञा होती. परंतु ह्य् रोझ यानें झांशीस वेढा दिलेला परतवितां न येऊन राणी ग्वाल्हेरला आली. तेथेहि शत्रूचा वेढा पडला. शत्रूची फळी फोडून जाण्याचा प्रयत्न तिनें केला. दोन इंग्रज शिपाई तिच्या पाठीमागे धांवत होते. वाटेंत एक नाला आला. राणीचा घोडा पैलतीर गांठूं शकला नाहीं. स्वतःचा देह जिवंतपणें दुसऱ्याच्या हातीं जाऊं नये ही भारतीय स्त्रीची वृत्ति राणीमध्ये उप्तळून वर आली. यासाठीं तिनें आपली रक्तानें न्हालेली तलवार सरसावली. एका शिपायानें पुढून राणीवर वार केला. दुसऱ्यानें मागून केला. राणीचें शरीर रक्तानें माखून गेलें. उग्र रूप धारण करून शेवटचा प्रयत्न तिनें केला. दोनहि शिपाई मारल्यानंतर रणशालिनी लक्ष्मी फिकी पडली. राणीनें शेवटचें वाक्य उच्चारलें, “ वीरांगनेप्रमाणें मला मृत्यु येत आहे. ” तिच्या मुखावर थोडा उल्हास उमटला आणि या भारतीय स्वातंत्र्यलक्ष्मीनें आपले डोळे भिटले !

वरसईकर विष्णुभट गोडसे यांनीं आपल्या ‘ माझा प्रवास ’ या लिखाणांत लक्ष्मीबाईंचें करुण चित्र रेखाटलें आहे. “ झांशीची राणी दृष्टीस पडली. तिचें सर्व अंग धुळीनें भरलेलें होतें. तोंड किंचित् आरक्त असून म्लान व उदास दिसत होतें. बाईस तृषा फार लागली होती. मी रस्ती-मडकें विहिरींत सोडणार तोंच बाई म्हणाल्या कीं, तुम्ही विद्वान् ब्राह्मण, मजकरतां पाणी काढूं नका. मीच काढून घेतें... बाईंनीं मृण्मय पात्रांतून ओंजळीनें पाणी पिऊन तृषा हरण केली. दैवगति मोठी विचित्र आहे. नंतर मोठ्या निराशेनें बोलल्या कीं, “ मी अर्धा शेर तांदुळाची धनीन, मजला X X X विधवाधर्म सोडून हा उद्योग करण्याची कांहीं जरूरी नव्हती. परंतु हिंदुधर्माचा अभिमान धरून या कर्मास प्रवृत्त झालें; व याचकरितां वित्ताची, जीविताची सर्वांची आशा सोडली. ”

ज्येष्ठ शु. ८

“ तुझ्या पापाचें हेंच प्रायश्चित्त ” !

ज्येष्ठ शु. ८ या दिवशीं प्रभु रामचंद्रांनीं सुग्रीवाचा बंधु वाली याचा वध केला.

वाली दुराचरणी होता. सुग्रीवाच्या बायकोचें हरण करून वालीनें त्याला देशोधडीला लावलें होतें. वाली मोठा बलाढ्य असा राजा होता. तेव्हां त्याला शासन करण्याचें रामानें ठरविलें. दोघां भावांमधील वाली आंळखतां यावा म्हणून गजवेलीची माळ सुग्रीवाच्या गळ्यांत रामांनीं घातली. राम, लक्ष्मण, हनुमान, इत्यादि मंडळी झाडीत दडून बसल्यावर सुग्रीवानें मोठ्यानें भूःभूकार केला ; आणि वालीस हांक ठोकली. रंगमहालांत असलेला वाली त्वेपानें बाहेर येऊं लागला तेव्हां त्याच्या पत्नीनें न जाण्याविषयीं वालीला विनवणी केली. पण वाली न ऐकतांच किष्किंधा नगरीच्या बाहेर आला. भावाभावांचें युद्ध पुनः सुरू झालें. त्यांनीं एकमेकांना लाथांनीं, चुक्यांनीं, थपडांनीं व झाडांच्या फांद्यांनीं यथेच्छ झोडपलें, पण कोणीहि हार जाईना. सुग्रीवाची बाजू पडती दिसूं लागल्यावर रामांनीं एक बाण सोडून वालीला विव्हल केलें. बाण वर्मी लागल्यामुळें वाली धाडकन् जमिनीवर पडला. इंद्रानें दिलेला सुवर्णकंठा गळ्यांत असल्यामुळें त्याचा प्राण गेला नाहीं. झाडाआडून बाण मारल्यामुळें वालीनें रामास पुष्कळ दोष दिला. तेव्हां रामांनीं त्याला सांगितलें ; “ हल्लीं तूं कामांध होऊन धर्माचरण सोडून निंद्य कर्म करीत आहेस. भावाच्या पत्नीवर नजर ठेवण्यात तुझेकडून केवढें पाप होत आहे ! तुझ्यासारख्या पातक्याला वध हीच शिक्षा आहे. ” वालीनें रामाचें म्हणणें मान्य केलें. आपल्या पुत्राचा, अंगदाचा सांभाळ करण्यास वालीनें रामापाशीं विनंति केली. वालीवधाची बातमी तारेला— त्याच्या पत्नीला समजतांच तिनें अतोनात शोक केला. सुग्रीवाहि किंकर्तव्यमूढ होऊन बसला होता. त्याला वालीचें उत्तरकार्य करावयास लक्ष्मणानें सुचविलें. चंदनकाष्ठेच्या चितेवर सुग्रीव व अंगद, यांनीं वालीचा देह उचलून ठेविली. आणि त्याला यथाशास्त्र अग्नि दिला. याप्रमाणें रामांनीं आपल्या समक्ष वालीच्या उत्तरकार्याचा समारंभ पार पाडला. शूरांचें वैर मरणानंतर संपतें. अशा प्रकारें दुराचारी वालीस रामानें मुक्त केलें.

ज्येष्ठ शु. ९

परशुरामपंत प्रतिनिधींचें निधन !

शके १६४० च्या ज्येष्ठ शु. ९ रोजीं औंध संस्थानचे मूळ संस्थापक परशुराम व्यंबक प्रतिनिधि यांचें निधन झालें.

सातारा जिल्ह्यांतील वर्धनगडाखालील किन्हई गांवाचे हे कुलकर्णी होत. वयाच्या चौदाव्या वर्षी कुलकर्णीपण सोडून हे विशाळगडी गेले व तेथें निळो सोनदेव अमात्य यांच्या पदरीं यांनीं नोकरी पत्करली. राजाराममहाराज जिंजीकडे गेले त्या वेळेस त्यांनीं यांना सरदारकी देऊन 'समशेर बहादरजंग' अशी पदवी दिली. मोंगलांना तोंड देण्यासाठीं यांची योजना झाल्यावर मोठ्या पराक्रमानें मोंगलांपासून यांनीं पन्हाळा घेतला; आणि भिरजेपासून रांगण्यापर्यंत सारा मुलूख सोडविला. शौर्याबरोबरच यांच्या अंगीं भगवद्भक्तिहि उत्कटपणें वास करीत होती. स्वतः चागले संस्कृतव्युत्पन्न असून कीर्तन करीत. त्यांची थोडी-बहुत काव्यरचनाहि आहे. त्यांना राजाराममहाराजांनीं प्रतिनिधिपद शके १६२१ मध्ये तात्पुरतें दिलें; त्यानंतर त्यांना पेशवेपदाहि देण्यांत आलें होतें. शाहूमहाराजांनीं पुन्हा पंतांना प्रतिनिधिपद, "एकनिष्ठपणाची सीमा केली, महत्कार्य करून राज्यरक्षण केलें, म्हणून वंशपरंपरेनें वतनी करून दिलें." ताराबाईनें शाहूच्या विरुद्ध राजनिष्ठ राहण्याबद्दल ज्यांच्याकडून शपथा घेतल्या होत्या त्यांपैकीं ते एक होते. त्यासाठीं त्यांना तुरुंगवासहि भोगावा लागला. परंतु खटावकरांवर केलेल्या स्वारींत त्यांच्या मुलानें चांगला पराक्रम केल्यामुळें यांची मुक्तता होऊन प्रतिनिधिपद यांना पुनः मिळालें. शके १६४० मध्ये यांचा मृत्यु सातारा येथें झाला. यांचें व यांच्या पत्नीचें वृंदावन संगम माहुलीस आहे.

याच्या चिरंजीवांनीं कोल्हापूरकरांचा पक्ष स्वीकारल्यामुळें शाहूची प्रतिनिधीं-वर इतराजी झाली. शाहूच्या सांगण्यावरून त्याला ठार करणार इतक्यांत खंडोबल्लाळ तेथें आले व त्यांनीं प्रतिनिधींचा जीव वांचविला. या वेळेपासून प्रतिनिधींच्या घराण्यांत श्राद्ध होई त्या वेळेस इतर ब्राह्मणांबरोबर खंडोबल्लाळ चिटणिसाच्या घराण्यांतील एका प्रसिद्ध मनुष्यास आमंत्रण होत असे.

ज्येष्ठ शु. १०

गंगा नदीचें अवतरण !

ज्येष्ठ शु. १० या दिवशीं इक्ष्वाकु-कुलांतील प्रसिद्ध राजा भगीरथ यानें आपल्या पितरांच्या' उद्धारासाठीं मोठ्या प्रयत्नानें गंगेला प्रसन्न करून पृथ्वीवर आणिलें.

गंगा स्वगातून विष्णूच्या चरणापासून निघाली ती शंकराच्या मस्तकावरून खाली पृथ्वीवर वाहत वाहत आली व हरिद्वार, प्रयाग, वाराणशी वगैरे स्थानांवरून पूर्वे समुद्राला जाऊन मिळाली. याच गंगेमुळें सगराच्या पुत्रांचा उद्धार झाला. त्याचप्रमाणें असत्य भाषण, कठोर भाषण, चहाडी, वृथा वल्गना; चौर्यकर्म, हिंसा, अनीतिकारक विषयभोग, परापहार, दुराग्रह व अनिष्ट चिंतन या दहा पातकांचें हरण गंगाम्बानानें होत असल्यानें तिला दशहरा असेंहि नांव आहे. गंगा नदी ही हिदुस्थानची वरदायिनी माता आहे. अनेक कवींनीं तिचें स्तवन केलें आहे. शंकराचार्य म्हणतात — “हे देवी, तुझ्या जलाचें पान करून सर्व विषयांपासून मी अलिप्त झालों आहे. आतां भगवंतांचें पूजन करावें अशी इच्छा आहे. तूं तापत्रयाचें निवारण करणारी आहेस —” आदि कवि वाल्मीकि म्हणतात, — “तुझ्यावरील तरंगांचें सौंदर्य अवलोकन करीत व तुझें जलपान करीत तुझ्या कांठीं मी वास करून राहावें. तुझें नामस्मरण करीत असतांनाच माझा देह पडो —”

गंगेच्या कथेस सामाजिक व ऐतिहासिक महत्त्व आहे — “यांत प्राचीन इक्ष्वाकु वंशाचा इतिहास गांवलेंला दिसतो. सगर राजाचे सहस्रावधि प्रजानन पूर्वे देश काबीज करण्यासाठीं गेले. त्यांचेंच कार्य पुढें चालवून भगीरथानें आर्यांची विजय-पताका ‘गंगासागरावर’ रोविली. ‘सगर’ राजाची स्मृति म्हणून सगरास सागर आणि भगीरथाच्या प्रयत्नानें गंगेच्या कांठचा प्रदेश हस्तगत झाला म्हणून गंगेस भागीरथी हीं नांवें प्राप्त झालेलीं असावीत —” मराठीचे महाकवि मोरोपंत यांनीं म्हटलें आहे. —

“न उपासावे, गंगे देवि ! तुला अंतरोनि पायसदा ।

तुकडा शिळाहि खावा; जवळ करावे तुझेचि पाय सदा —”

ज्येष्ठ शु. ११

शिवरायांची सुवर्णतुला !

शके १५९६ च्या ज्येष्ठ शु. ११ रोजी श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज यांनी आपली सुवर्णतुला केली. तिला १६,००० होन लागले.

आपल्या संस्कृतीत दानविधीला फार महत्त्व आहे. अग्निपुराणांत एके ठिकाणी सानें, घोडा, तीळ, हत्ती, दासी, रथ, भूमि, घर, कन्या व कपिला अशीं दहा महादानें सांगितलीं असलीं तरी त्यांची संख्या तुलापुरुष, हिरण्यगर्भ, ब्रह्मांड, कल्पवृक्ष, गोसहस्र, कामधेनु, हिरण्याश्व, हेमहस्तिरथ, पंचलांगल, हैमधरा विश्वचक्र, कल्पलता, सतसागर, रत्नधेनु, महाभूतघट, अश्वरथ—अशीं सोळा समजलीं गेलीं आहे. हीं दानें कोणीं केव्हां कोठें करावींत याविषयीं अग्नि, गरुड, भविष्योत्तर, मत्स्य, लिंग, इत्यादि पुराणांत सांगितलें, आहे. दानसागर, दानचंद्रिका, दानमयूरव, दानकल्पद्रुम, वगैरे ग्रंथांतूनहि याची माहिती आली आहे.

अशा प्रकारचीं महादानें आपल्या देशांत फार पूर्वीपासून चालत आली आहेत. “ तात्त्विक वाङ्मयात्मक पुराव्यांवरून या महादानांचे अस्तित्व सातव्या शतकांत होतें असें म्हणावयास हरकत नाही. परंतु त्यांच्या अस्तित्वाचा काळ आणखीहि मागें जातो. शिल्पदिकारंमधील प्रसंग खरोखरीच इ. सनाच्या दुसऱ्या शतकांत झाला असेल तर या दानाचा काळ त्या शतकापर्यंत जाऊन पोचतो. तुलादान करणारे पुरुष राजे किंवा राजकल्पव्यक्ति असल्या तरी स्त्रिया व राजपुरुषेतर व्यक्ति यांची तुला करण्यास धर्मशास्त्राचा विरोध नाही. तुलेकरितां उभारावयाचें तोरण लांकडी असावें असें धर्मशास्त्रांत सांगितलें असलें तरी विजयनगर सम्राटांनीं व त्रावणकोरच्या राजांनीं वारंवार तुला करण्यास सोईचें जावें म्हणून कायमचीं दगडीं तोरणें उभारलेलीं होतीं. तुलारोहण सवख, सायुध व सालंकार करावें असें सांगितलें आहे. त्यामुळें तुला करणाऱ्या व्यक्तीचें निश्चित वजन समजणें कठीण पडतें. ”

विजापूरच्या सुलतानाचा प्रधान मुरार जगदेव यानें शके १५५५ भाद्रपद अमावास्या (सूर्यग्रहण) अशा समयीं भीमा व इंद्रायणी यांच्या संगमावर तुला केल्याचें प्रसिद्ध आहे.

ज्येष्ठ शु. १२

(१) कालिकत बंदरीं वास्को-ड-गामा !

शके १४२१ च्या ज्येष्ठ शु. १२ रोजी प्रसिद्ध पोर्तुगीझ खलाशी वास्को-ड-गामा हा 'केप-ऑफ-गुड-होप' ला वळसा घालून कालिकत या बंदरांत येऊन दाखल झाला.

हिंदुस्थानच्या सुवर्णभूमीकडे पश्चिमेकडील व्यापाऱ्यांचें लक्ष चौदाव्या-पंधराव्या शतकापासूनच लागलेलें होतें. शके १४१९ मध्ये वास्को-ड-गामा युरोपचा किनारा सोडून निघाला. प्रवासांत सर्व मिळून दोनशें लोक होते. नोव्हेंबरच्या सुमारास त्यांनीं आफ्रिकेचें दक्षिण टोक ओलांडिलें. त्या ठिकाणीं तुफानांचा फारच जास झाल्यामुळें लोक कंटाळून गेले. पण पुढें लौकरच ख्रिस्तजयंतीच्या दिवशीं त्यांना जमीन लागली. तिचें त्यांनीं-नाताळ-म्हणजे जन्म-असें अन्वर्थक नांव ठेविलें. त्यानंतर मोंझाबिक, मोंबासावरून वास्को-ड-गामा मल्लिद येथें आला. तेथील राजानें त्याचा सत्कार करून सांगितलें, "खंबायत येथें न जातां कालिकोट येथें जा." त्यानंतर प्रवास करीत करीत गामा यानें कालिकत बंदरांत ज्येष्ठ शु. १२ या दिवशीं आपलीं जहाजे नांगरलीं. पोर्तुगीझ लोकांना हा मार्ग सांपडला तेव्हां 'मुकेलेल्या लांडग्यांचे कळप उत्कृष्ट मेंढरांच्या कळपांवर जसे जाऊन पडतात" तशी त्यांची स्थिति झाली. त्या वेळीं कालिकत हें व्यापाराचें फार मोठें केंद्र होतें. तेथील राजास झामोरिन म्हणजे सामुद्री असें नांव होतें. त्याच्या राज्यांतील व्यापार मक्का व कायरो येथील श्रीमान अरबांच्या ताब्यांत होता. अर्थात् त्यांना पोर्तुगीझांबद्दल वैमनस्य वाटलें. गामा मोठा वस्ताद होता. 'हरवलेल्या गलबतांना शोध करण्यास आलों आहों; आतां मसाले वगैरे विकत घेऊन परत जाऊं' असें राजास गामानें कळविलें. आणि झामोरिननेंहि त्याला वाटेल तो व्यापार करण्यास परवानगी दिली. अनेक प्रकारच्या चिजा गामानें राजास नजर केल्या. राजा खुष झाला. त्यानें कळविलें, "आपल्या घराण्यांतील सरदार वास्को-ड-गामा हे आमच्या राज्यांत आल्यामुळें आम्हांस फार संतोष होत आहे." त्यानंतर गामानें झामोरिनलाच पराजित करून पाश्चात्य संस्कृतीचा पाया भारतांत रोविला.

ज्येष्ठ शु. १२

(२) संभाजी राजे यांचा जन्म !

शके १६७९ च्या ज्येष्ठ शु. १२ रोजी धर्मवीर छत्रपति संभाजीमहाराज यांचा पुरंदर किल्ल्यावर जन्म झाला.

दोन वर्षांतच आई सईबाई वारल्यामुळे त्याचें संगोपन आजी जिजाबाई हिनें केले. संभाजीचें बालपण साहसांत व धामधुर्मांतच गेलें. वयाच्या नवव्या वर्षी बापाबरोबर तो आग्न्यास गेला होता. तेथें शिवाजीच्या साहसाचा विलक्षण परिणाम त्याच्या मनावर झाला. तो शूर, उदार, आणि दिलदार होता. पुढें तो उतावळा व तामसी बनला. विवेक व शांत विचार त्याला कधीं सुचला नाहीं. समर्थ रामदास व अमात्य रघुनाथ पंडित हणमते यांच्या संगतीचा व शिकवणीचा उपयोग झाला नाहीं. राज्यावर आल्यावर अनेक प्रकारचीं क्रूर कृत्यें त्याच्या हातून घडलीं. सचिव अण्णाजी दत्तो, त्याचा भाऊ सोमाजी, हिरोजी फर्जेद, बाळाजी आवजी, सावत्र मातोश्री सोयराबाई, इत्यादि, अनुभवी व थोर माणसें संभाजीच्या क्रोधास बळी पडलीं ! एकट्या कलुषाशिवाय त्याचा कोणावरहि विश्वास नव्हता. अशा या संभाजीला शेवटीं अत्यंत कठोर प्रायश्चित्त पश्चात्तापदग्ध अवस्थेंत मिळाल्यामुळे त्याचे सर्व दुर्गुण लुप्त झाले.

“ — आज राजापुरास तर उद्यां भडोचेस, आज हचसाणांत तर उद्यां फोंड्यावर असा जो एकसारखा विजेप्रमाणें चमकत होता, ज्यानें अनेक मुद्दख मारून मोंगल बादशहास जर्जर केले, गंगेच्या तीरीं सहा हजार विश्वासघातकी लोकांचा मोठ्या शिताफीनें समाचार घेतला, ज्यानें वाधाप्रमाणे शत्रूवर उडी घालण्यास कर्धाहि जिवाची पर्वा केली नाहीं त्यास औरंगजेबासारख्या बलिष्ठ बादशहानें व्यसनाधीनतेच्या वन्य अवस्थेंत विश्वासघातानें पकडले, आणि नीचतेनें त्याचा शिरच्छेद केला. म्हणून आम्ही तज्जातीयांनीं संभाजीचा तिरस्कारच केला पाहिजे असें नाहीं — ” स्वतः केलेल्या अपराधांचें त्यास मिळालेल्या कठोर प्रायश्चित्तानें महाराष्ट्राच्या अंतःकरणांत नवीन चैतन्य निर्माण झालें आणि त्यायोगें पुढें मराठ्यांनीं सर्व मोंगल बादशाही उलथून पाडली. आपल्या राजाच्य अमानुष वधाबद्दल महाराष्ट्रांत सूडाची भावना व्यक्त होत होती.

ज्येष्ठ शु. १३ “ आकाश-पृथ्वी शब्देंकरून पूर्ण जाली ! ”

शके १५९६ च्या ज्येष्ठ शु. १३ रोजी रायगडावर हिंदवी राज्याचे संस्थापक श्रीशिवाजीमहाराज यांना राज्याभिषेक झाला.

बालपणापासून केलेल्या उद्योगाची सांगता राज्याभिषेकानेच होणें योग्य होतें. हिंदूंचा त्राता, त्यांचा रक्षक, त्यांचा राजा, धर्मरक्षणस सिद्ध आहे हें राज्याभिषेकामुळेंच जगाला जाहीर होणार होतें. मनांत अढी धरून बसणाऱ्या सरदारांना व शत्रुत्वाने वागणाऱ्या अदिलशाहा, कुतुबशाहा वगैरे पातदशांना शिवाजीची योग्यता समजून घेण्यास हेंच एक साधन होते. आपलें क्षत्रियत्व सिद्ध करून विरोधकांचीं तोंडें शिवाजीमहाराजांनीं बंद केलीं. रायगडावर राज्याभिषेकाची तयारी जोरांत सुरू झाली. “महानद्यांचीं पुण्योदकें; सुलक्षणीं गजाश्व, व्याघ्रचर्म व मृगचर्म, छत्रचामरादि राजचिन्हें, सुवर्णकलश, सिंहासन, असें सर्व साहित्य जमविण्यांत येऊन आतजन, विद्वान्, पंडित, लहानमोठे सरदार व सेवकजन, इत्यादि लोकांना निमंत्रणें पाठवून बोलविण्यांत आले.” ज्येष्ठ शु. ४ ला मुंज व शु. ६ ला समंत्रक विवाह, हे विधि झाले. मंगलस्नान करून वस्त्रभूषणें परिधान केल्यानंतर ज्येष्ठ शु. १३ रोजी तीन घटका रात्र उरली तेव्हां शिवाजी महाराजांनीं सिंहासनारोहण केलें. त्यानंतर ब्राह्मणांनीं मंत्राक्षतांची व इतरांनीं सुवर्ण-रौप्यपुष्पांची वृष्टि शिवरायांवर केली. राज्यांत तोफांची सरबत्ती झाली. गागामट्टांना एक लक्ष रुपये दक्षिणा व बहु-मोल वस्त्रभूषणें मिळालीं. त्याचप्रमाणें गोसावी, तापसी, गोरगरीब यांचाहि योग्यतेनुरूप समाचार घेण्यांत आला.

या राज्याभिषेकप्रसंगीं शिवाजीस इग्रजांनीं एक अंगठी, एक चांगली खुर्ची, एक हिरेजडित शिरपेच, दोन हिरेजडित सलकडीं व तीन मोती असे जिन्नस दिले. समारंभाचा स्वर्च पन्नास लाखांचेवर झाला असावा. नवीन राज्याभिषेक शक सुरू करण्यांत आला. पांचसहा शतकें पारतंत्र्यांत रगडून निघालेलें हिंदु-राष्ट्र स्वतंत्र झालें. याचा उल्लेख बखरकार करतात, ‘ते समर्थी मंगलवाद्य, भेरी, गायनादि समारंभ होऊन सर्वादि आकाश-पृथ्वी शब्देंकरून पूर्ण जाली !’

ज्येष्ठ शु. १४

“गंगा मातुश्री साक्ष आहे !”

शके १७७९ च्या ज्येष्ठ शु. १४ रोजी सत्तावनच्या स्वातंत्र्यसंग्रामांतील विख्यात अशा कानपूरच्या लढ्याला सुरुवात झाली.

दहा मेला सुरू झालेल्या सत्तावनच्या समराच्या ज्वाला सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत पसरू लागल्या. मीरत, दिल्ली येथे लढा सुरू झाला होताच. कानपूरच्या लढ्याला महत्त्व येण्याचे कारण की, दुसऱ्या बाजीरावाचे दत्तक पुत्र नानासाहेब पेशवे हे या संग्रामांत सामील झाले. कानपूरचा कलेक्टर हिलर्डसन् हा नानासाहेबांचा मित्र होता तरी सुद्धा इंग्रज अधिकारी मनांत ओळखून होतेच की, “नानासाहेब विथरलेले दिसतात.” परंतु हिलर्डसन् यांच्या सांगण्यावरून नानासाहेबांची योजना दारुगोळा व पैसा यांवर झाली होती. कानपूर येथील पलटणींत दंगलोला सुरुवात होत होती. कटवाल्यांतील टिकासिंग वगेरे प्रमुख व्यक्ति नानासाहेबांकडे आल्या. बऱ्याच वाटाघाटी होऊन नावेमध्ये कटवाले व नानासाहेब यांच्यांत शपथविधि झाला. नानांनी अभिवचन दिले, “मी तुमच्या म्हणण्याबाहेर नाही, जर इतके लोक धर्माकरितां मरून जाण्यास तयार आहेत तर मीहि आपल्या बायकांमुलांवर पाणी सोडतो. यास गंगा मातुश्री साक्ष आहे. !” आणि त्याप्रमाणे नानासाहेबांनी कानपूरच्या रेषिडेन्सीवर ज्येष्ठ शु. १४ रोजी हल्ला चढविला. इंग्रजांनी बरेच दिवस टिकाव धरिला. परंतु शेवटीं नानासाहेबांपुढे कांहीं चालत नाही हे पाहून बायकामुलांचे रक्षण व्हावे म्हणून इंग्रजांनी शस्त्रे खाली ठेविली आणि ते क्रांतिकारकांना शरण आले. नानासाहेब क्रांतिवीरांना भिळाल्यामुळे सरकारी स्वजिन्यांतील अडीच लक्ष रुपये व सर्व दारुगोळा क्रांतिकारकांच्या हातीं आला. इंग्रज लोक मोठ्या शौर्यानें लढले, पण नाइलाजास्तव त्यांना तह करणे भाग पडले. नानासाहेबांना एक लक्ष रुपये देऊन इंग्रजांनी बचावासाठीं योजना स्वीकारली व प्रयागास नावेत बसून जाण्यास इंग्रजांना परवानगी मिळाली. सत्तावनच्या क्रांतियुद्धांत ज्यांनी प्राणपणाने सामना दिला त्यांत नानासाहेबांची योग्यता मोठी आहे. परंतु दुर्दैवाने शेवटीं त्यांना यश मिळाले नाही.

ज्येष्ठ शु. १५

(१) महात्मा कबीरांचा जन्म !

शके १३२१ च्या ज्येष्ठ शु. १५ ला उत्तर हिंदुस्थानांतील विख्यात संत आणि धर्मसुधारक कबीर यांचा जन्म झाला.

चौदह सौ पंचपन साल गए, चंद्रवार एक ठाट ठए ।

जेठ सुदी बरसायत को, पूरनमासी प्रगट भए ॥”

असा एक दोहा कबीरांच्या जन्मासंबंधी प्रसिद्ध आहे. भारतीय इतिहासांत कबीरांचें स्थान अत्यंत महत्त्वाचें आहे. चौदाव्या शतकांत सामाजिक विषमता वाढून बाह्याचारामुळें हिंदु-मुसलमानांत तीव्र मतभेद निर्माण झाले होते. विद्येचे मालक ब्राह्मण बनले असून इतर समाज अज्ञानग्रस्त झाला होता. धर्माच्या नांवावर अधर्म सुरू होऊन सर्वत्र कलह माजून राहिला असतांना बहुजन-समाजाला योग्य मार्ग दाखविण्याचें कार्य कबीरांनीं केले. दोनहि धर्मांतील सत्याचें कठोर रूप कबीरांनीं स्पष्ट करून पाखंडी व ढोंगी लोकांच्यावर प्रहार केले. सरळ जीवन, सत्यता आणि स्पष्ट व्यवहार असा यांचा उपदेश होता. कबीरांचें काव्य ‘बीजक’ नामक ग्रंथांत एकत्रित केले आहे.

कबीरांच्या जन्मासंबंधी अनेक मतभेद आहेत. दंतकथा अशी आहे कीं, रामानंदांच्या आशीर्वादानें एका विधवा ब्राह्मण स्त्रीस जो मुलगा झाला तोच पुढें कबीर म्हणून प्रसिद्धीस आला. जनलज्जेस भिऊन त्या स्त्रीनें आपल्या मुलाचा त्याग केल्यावर नौरु नांवाच्या कोष्ट्यानें कबीरांचें पालनपोषण केले. लोई नांवाच्या स्त्रीशीं त्यांचा विवाह होऊन कमाल व कमाली अशीं दोन अपत्येहि यांना झालीं होती. कबीरांचे तात्त्विक सिद्धांत फारच उच्च दर्जाचे आहेत. त्यामध्ये गूढवादाची छाया असून परमेश्वर हा प्रियतम व जीव ही पत्नी अशा भावनांवर त्यांचें तत्त्वज्ञान साकार झालें आहे. कबीरांच्या सत्यभक्तीमुळें त्यांना फारच त्रास सहन करावा लागला. त्या वेळच्या सिकंदर लोदीनें त्यांचे हातपाय जखडून त्यांना गंगेंत फेकून दिलें होतें, परंतु परमेश्वराच्या कृपेनें ते जगले. कबीरांचा जातिभेद, उपासतापास या कर्मकांडावर बिलकुल विश्वास नव्हता. आपल्या तत्त्वाच्या प्रसारसाठीं त्यांनीं सर्व हिंदुस्थानभर प्रवास केला.

ज्येष्ठ शु. १५

(२) शहाजी राजांची सुटका !

शके १५७१ च्या ज्येष्ठ शु. १५ रोजी शहाजी राजे यांची विजापूरकरांच्या कैदेतून सुटका झाली.

अदिलशाहींतील सरदार मुस्तफाखान याने २५ जुलै १६४८ या दिवशी शहाजीस कैद केले होते. बादशहास ही हकीकत समजल्यावर अफझलखान आणि खानखानान महंमदखान यांना शहाजीला आणण्यासाठी बादशहाने जिंजिस खाना केले. खान महंमदाने मोठा विजय मिळवून शहाजीस विजापूर येथे आणिले. शहाजीबद्दल दरबारांतहि तूर्त अनुकूल वातावरण नव्हते. कर्नाटक प्रदेश जिंकून तेथे स्वाभित्व स्थापिण्यास शहाजी विरोधी आहे, तो हिंदूंचा कैवारी आहे, बंगलोर येथे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा त्याचा हेतु आहे, इत्यादि कागाळ्या बादशहाच्या कानावर होत्याच. इकडे शिवरायांनाहि याविषयी चिंता होतीच. माघार न घेतां सुटका करण्याचा प्रयत्न त्यांनी चालू केला. शहाजीबद्दल कर्नाटकांत सर्व ठिकाणी आदर आहे, मावळांतील शिवाजीचे कर्तृत्व वाढत आहे, या स्थितीत शहाजीशी नमते ध्यावे असा विचारहि बादशहा आतां करू लागला होता ; आणि त्या दृष्टीने वाटाघाटी सुरू झाल्या. “कोंडाणा, बंगलोर व कंदापिली हीं ठिकाणे शहाच्या ताब्यांत यावीत ; आणि शहाजीने निघेने सेवा करावी” असा सूर होता. शहाजीने वरकरणी मान्यता देऊन म्हटले, “माझी व कुटुंबाची अब्रूने उद्योग करण्याची व्यवस्था लावून द्यावी ; म्हणजे आम्ही इमाने-इतबारें सेवा करण्यास तयार आहोंत ; बंडाळी करून राज्यास अपाय करण्याची इच्छा नाही.” यानंतर शहाजीची सुटका ज्येष्ठ शु. १५ स सन्मानपूर्वक झाली. पांच लक्षांची जहागिरी आणि तंजावरचा कारभार यांची प्राप्ति होऊन शहाजी कर्नाटकांत खाना झाला. यानंतर कान्होजी जेधे व दादाजी कृष्ण लोहोकरे यांच्यांत आणि शहाजींत मोंगली अदिलशाही फौजेस विरोध करण्याच्या शपथा झाल्या. शहाजीच्या सुटकेमुळे कोंडाणा व बंगरूळ हे किल्ले विजापूरकरांकडे गेले. शिवरायांवरहि नजर ठेवण्याची जबाबदारी कांहीं अंशां शहाजीवर येऊन पडलीच.

ज्येष्ठ व. १

रणजितसिंगांचें निधन !

शके १७६१ च्या ज्येष्ठ व. १ रोजी पंजाबांतील शीख लोकांचा शूर, मुत्सद्दी व युद्धशास्त्रांतील जाणता महाराजा रणजितसिंग यांचें निधन झालें.

महासिंगानंतर वयाच्या तेराव्या वर्षी रणजितसिंग गादीवर आला. आपल्या पराक्रमानें वयाच्या एकोणिसाव्या वर्षी शीख राजांचें आधिपत्य त्यानें आपणांकडे घेतलें. स्वतःस 'राजा' ही पदवी घेऊन १७२४ मध्ये त्यानें अमृतसर जिंकलें. इंग्रज अधिकारीहि त्याला भिऊन वागत असत. इंग्रज नमते घेऊन त्याला आपला जिवलग दोस्त म्हणवीत असत. त्यानें चाळीस वर्षे सतत परिश्रम करून शीख लोकांत लष्करी सामर्थ्य उत्पन्न केलें. त्याचें निधन झालें तेव्हां दिल्ली, आग्रा, अलाहाबाद आदि इंग्रजांच्या मुख्य छावणांतून त्याच्या वयाच्या संख्ये-इतक्या एकूणपन्नास तोफांची सलामी देण्यांत आली होती. सर लॉवेल ग्रिफीन याच्यासंबंधी लिहितो, "रणजितनें आपलें राज्य लष्करी दराऱ्यावर व शिस्तीवर स्थापन केलें; त्याचा राज्यकारभार व्यवस्थित होता." त्यानें शीखांच्या सैन्यांत उत्तम पायदळ, सुव्यवस्थित घोडदळ व चांगला तोफखाना यांची भर घातली. त्याच्या सैन्यांतील वेंचुरा, अलाडे व ओव्हिटे बिलो हे तीन सेनापति प्रसिद्ध नेपोलियनच्या हाताखाली शिक्षण घेतलेले होते.

रणजितसिंग अटक नदी उतरून पलीकडे जाऊं लागला तेव्हां त्याचा गुरू येऊन म्हणूं लागला कीं, 'अटकेच्या पलीकडे जाण्यास हिंदूंना मनाई आहे.' तेव्हां त्यानें उत्तर दिलें कीं,

“सब भूमि है गोपालकी, इसमें अटक कहाँ।

जिसके मनमें स्वटक रही, वोही अटक रहा —”

“सर्वे पृथ्वी देवाची असून तिच्या पाठीवर कोठेंहि जाण्यास हरकत नाही. ज्याच्या मनांत संशय आहे तोच थांबून राहतो.”

त्याच्या जन्माच्या वेळीं पंजाबांत लहान लहान राज्ये निर्माण झालीं होती. त्यांच्यांत वारंवार तंटे लागत असत; परंतु रणजितसिंगानें सर्वांना आपल्या सत्तेखाली आणून त्यांना योग्य दिशा दाखवली.

ज्येष्ठ व. २

संघटनेचा प्रवर्तक गेला !

शके १८६२ च्या ज्येष्ठ व. २ या दिवशीं सकाळीं ९ वाजून २७ मिनिटांनीं राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या संघटणेचे जनक डॉक्टर हेडगेवार यांनीं अंतिम श्वास सोडला.

आदल्याच दिवशीं त्यांचें लंबर पंक्चर केलें त्या वेळीं त्यांना अतोनात वेदना झाल्या. आदल्या दुपारीं त्यांच्या मानसिक व्यथांची परिसीमा झाली. त्यांच्या अंतःकरणांत त्या वेळीं प्रलयकाळाचें तुफान उसळलें होतें. रक्ताचें पाणी करून जोपासलेल्या व वाढवलेल्या कार्याचें आपल्या मार्गें काय होईल या आशंकेनें त्यांच्या हृदयांत न भूतो न भविष्यति असा आकांत उडाला होता ... रात्रीं २॥ वाजल्यासून त्यांना मृच्छा आली. ज्येष्ठ व. २ ला पहाटे १०६ पर्यंत तापमान चढलें. निर्दय मृत्यूचें हें क्रूर कर्म भोंवतालच्या मंडळींना पाहवत नव्हतें. सुमारे तासभर ऊर्ध्व चालू होतें ... ९ वाजून २७ मिनिटांनीं श्वासोश्वास बंद होऊन डॉक्टरांनीं मान खाली टाकली ! सबंध नागपूर शहर दुःखानें हादरून निघालें. हजारों लोक डॉक्टरांच्या अंत्यदर्शनास येत होते. शवाची भिरवणूक नागपूरच्या इतिहासांत अत्यंत मोठी व अभूतपूर्वच होती. वाटेंत शेंकडों ठिकाणीं हार घालण्यांत आले ; पुष्पवृष्टि झाली. छायाचित्रें घेण्यांत आलीं. रेशीमबाग संघस्थानींच दहनाला परवानगी मिळाली होती. संघाच्या 'ओ. टी. सी.' मधील स्वयंसेवकांच्या चाळीस दिवसांच्या तपश्चर्येनें पावन झालेल्या भूमीवरच दहनविधि झाला !

“डॉक्टर लहानपणापासूनच एक उच्चतम ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून वागत असत. अठरा वर्षे सतत विचार आणि तपश्चर्या केल्यानंतरच त्यांनीं एक विचारसरणी निश्चित करून राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची स्थापना केली. त्यांनीं आपली विचारपद्धति व कार्यपद्धति अशा कुशलतेनें रचलेली आहे कीं, पक्षोपपक्षांचें वैमनस्य टाळून व सर्व प्रकारच्या पक्षभेदांपासून अलिप्त राहून संघकार्याची अखंडितपणें प्रगतिच होत राहावी.”

हिंदूंच्या अवनतीचें मूळ त्यांच्या मनोदौर्बल्यांत आहे हें डॉक्टर हेडगेवार यांनीं सांगितलें व वैयक्तिक संसाराची तमा न बाळगतां आसेतुहिमाचल हिंडून संघटणेचा महिमा व तंत्र भारतीय समाजाच्या अंतःकरणावर खोल बिंबविलें.

ज्येष्ठ व. ३

“महाराष्ट्र धर्म रक्षावा !”

शके १६१३ च्या ज्येष्ठ व. ३ रोजी छत्रपति राजाराममहाराजांनी हणमंतराव घोरपडे यांना सरंजाम दिला.

संभाजीच्या वधानंतर मोंगली सत्तेविरुद्ध प्रक्षुब्ध झालेल्या महाराष्ट्रांनं जो लढा दिला त्याला इतिहासांत तोड नाही. त्या बिकट प्रसंगी महाराष्ट्रांतील व्यवस्था रामचंद्रपंत, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, शंकराजी नारायण, इत्यादि कर्त्या पुरुषांवर सोंपवून, राजाराममहाराजांनी जिजीकडे प्रयाण केलें. जिंजीस पोचतांना राजारामाबरोबरच्या मंडळींना बराच त्रास झाला. प्रल्हाद निराजी व खंडो बल्लाळ या स्वामिभक्तांनी अनेक हालअपेष्टा सोसून जिंजी गांठली. राजारामानें त्यांचा योग्य तो सत्कार केला. जिंजी हें राजधानीचें ठिकाणच झालें. सर्वत्र थोडें स्थिरस्थावर झाल्यावर राजाराममहाराजांनी अष्टप्रधानांच्या नेमणुका करून राज्यकारभारहि चालू केला. त्यांनी स्वतः छत्रपतिपद व राजचिन्हें धारण केलीं होती, परंतु त्रिधिपूर्वक राज्याभिषेक—समारंभ मात्र झाला नाही. कारण राज्याचा खरा मालक शाहू हा अटकेंत होता याची जाणीव राजारामाला पुरेपूर होती. “चिरंजीव शाहू कालेकरून तरी श्री देशीं आणील; तेव्हां संकटीं जीं माणसें उपयोगी पडलीं त्यांच्या तसनसी आम्हीं करविल्या, याचा चिर्तीं द्वेष करावा हें तरी अविचाराचें कलम. शाहू सर्वे राज्यास अधिकारी, आम्ही करतो तें तरी त्यांच्यासाठींच आहे. प्रसंगास सर्वे लोकांस त्यांजकडेच पाहणें आहे. हें कारण ईश्वरेंच नेमिलें आहे.” अशी भावना राजारामाची होती. याच भावनेस अनुसरून निरनिराळे प्रधान नेमण्यांत आले. औरंगजेबाचा सवे उद्योग हाणून पाडण्याचा डाव मराठ्यांनीं रचिला होता. ज्येष्ठ व. ३ रोजीं राजाराममहाराजांनीं हणमंतराव घोरपडे यांना सरंजाम ठरवून देऊन त्यांत लिहिलें, “महाराष्ट्र धर्म पूर्ण रक्षावा हा तुमचा संकल्प जाणून तुम्हांस जातीस व फौजा खर्चास सहा लक्ष होनांची नेमणूक चालवण्याचा निश्चय करून दिधला असे.” याखेरीज आणखीहि कार्यकर्ते होते, त्याचा योग्य तो सन्मान राजारामानें केला. तिमोजी पिंगळे, सुंदर बाळाजी, परसोजी भोसले, आदि वीरपुरुषांचा सत्कार करण्यांत आला होता.

ज्येष्ठ व. ४

टिपूविरुद्ध त्रिवर्गाचा तह !

शके १७१२ च्या ज्येष्ठ व. ४ रोजी म्हैसूरच्या टिपूचा पराभव करण्यासाठी मराठे, निजाम व इंग्रज या त्रिवर्गाने एक मोठा तह केला.

चारपांच वर्षांपूर्वीच मराठ्यांनी टिपूवर मोहीम काढून त्याचा पराभव केला होता. पण त्या वेळी त्याला पुरती दहशत बसली नव्हती, आणि तद्द्विघाईने करण्यांत आला होता. तेव्हां सहजच टिपूचा पुनः एकदां जंगी पराभव करावा अशी उत्कंठा मराठे व निजाम या दोघांना लागून राहिली होती. थोड्याच अवधीत म्हणजे शके १७११ मध्ये टिपूने इंग्रजांचा भिन्नत्रावणकोरचा संस्थानिक किराटी रामराजा यावर स्वारी केली. त्यामुळे इंग्रजहि टिपूचा समाचार घेण्यास सिद्ध झाले. आणि टिपूवर संयुक्त स्वारी करण्याचे निजाम, मराठे व इंग्रज यांनी ठरविले. तिघा स्वतंत्र सत्ताधीशांमध्ये युद्धासारख्या कामगिरीसंबंधी वाटाघाटी सुरू झाल्या. कोणी कोणाच्या हाताखाली वागावयाचे, मोहीम केव्हां कशी करावयाची, इत्यादि व्यवस्था वर्ष-सहा महिने चालली होती. शेवटी ज्येष्ठ व. ४ रोजी पुण्यास सहा होऊन तह कायम झाला. त्याची मुख्य कलमें तीन होती : (१) पावसाळयापूर्वी व नंतर मराठे व निजाम यांनी टिपूच्या उत्तर सरहद्दीवर पंचवीस पंचवीस हजार फौजेनिशीं स्वारी करून साधेल तेवढा मुलूख ताब्यांत घ्यावा. (२) लॉर्ड कॉर्नवॉलीस या इंग्रजी गव्हर्नर जनरलने वेळ पडली की दहा हजार इंग्रज स्वारांची फौज दोघांकडे पाठवावी. अर्थात् फौजेचा खर्च इंग्रजांनीच करावयाचा. स्वारीवर निघालेल्या मराठे व निजाम यांच्या सैन्यांच्या मदतीस इंग्रजांनी दोन दोन पलटणी व सहा सहा तोफा घ्याव्यात. त्यांचा खर्च मात्र मराठे व निजाम यांचेकडे असावा. (३) टिपूचा मुलूख जो मिळेल तो तिघांनी सारखा वांटून घ्यावा. थाखेरीज आणखी अकरा कलमें होती, पण तीं तितकी महत्त्वाचीं नाहींत. मोहिमेंत मराठ्यांबरोबर मॅलेट व निजामाबरोबर केनावे हजर होते. इंग्रजांकडे सेनापति म्हणून प्रथम मेडोझ व नंतर शेवटपर्यंत स्वतः कॉर्नवॉलीस होता. मराठ्यांचे तर्फे हरिपंत फडके व परशुरामभाऊ पटवर्धन हे प्रमुख होते.

ज्येष्ठ व. ५ “या उज्ज्वल कल्पनेला काळें फांसूं नका!”

शके १८३० च्या ज्येष्ठ व. ५ रोजीं मराठींतील ध्येयवादी लेखक व शुद्ध स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते कै. शि. म. परांजपे यांच्या ‘काळ’ कचेरीला सकाळीं सहा वाजतां पोलिसांचा गराडा पडला.

स्वदेशभक्तीला राजद्रोहाचें रूप देऊन ब्रिटिश राजवटींत जे खटले झाले त्यांमध्ये शिवरामपंत परांजपे यांच्या या खटल्याचें महत्त्व विशेष आहे. आपल्या ध्येयवादित्वामुळे ‘काळ’ पत्रानें चांगलाच लौकिक मिळविला होता. सरकारी संक्रांत ‘काळ’ वर अनेक प्रसंगां आली होती. ‘सरकारविरुद्ध अप्रीतीचे मनोविकार वाढविण्याचे प्रयत्न करणें’ हा मुख्य आरोप असला तरी ‘हिंदुस्थानांत बाँबगोळे येण्याला कारण इंग्लिश लोकच’ हा लेख मुख्यतः कारणीभूत झाला. या खटल्याच्या वेळीं शिवरामपंत यांनीं केलेलें भाषण अति तेजस्वी होतें. या भाषणावरहि सरकारनें बंदी घातली होती. हायकोर्टांत शिवरामपंत यांनीं सांगितले, “हें न्यायाचें कोर्ट आहे आणि येथूनच मला न्याय मिळावयाचा आहे ही गोष्ट माझ्या पूर्ण ध्यानांत आहे. माझ्या लिखाणांत राजद्रोहाचा हेतु मुळींच नव्हता. वस्तुतः माझे लेख स्वदेशभक्तीनें लिहिलेले आहेत. ... मी सरकारविरुद्ध राजद्रोह पसरवीत नव्हतो, मी तो थांबवीत होतो. ... मी माझ्या देशासाठीं आपले प्राण झिजविले आहेत; आणि यांत मीं कांहीं दोषास्पद गोष्ट केली नाहीं; या माझ्या कार्यांत प्रत्यक्ष न्यायदेवता साहाय्य आहे. या कामांत परमेश्वर माझा पाठिराखा आहे. ... वाटेल तर मला आपण दोषी ठरवून शिक्षा करा, मी ती भोगण्यास तयार आहे; पण देशभक्तीसारख्या उज्ज्वल कल्पनेला गुन्हेगारीचें काजळ फांसूं नका!” या परिणामकारक भाषणानंतर शिक्षा सांगतांना जस्टिस दावर बोलले, “तुमच्यासारख्या विद्वान् व गुणी गृहस्थावर हा प्रसंग यावा हें पाहून मला फार वाईट वाटतें. ... या गुन्हास जन्मठेप, काळ्या पाण्याची किंवा पुष्कळ वर्षांच्या कैदेची शिक्षा सांगितली आहे हें तुम्हांस माहित आहेच. अगदीं सौम्य शिक्षा म्हणून राजद्रोहाच्या अपराधाबद्दल पंधरा महिने व जातिद्वेषाबद्दल चार महिने सक्तमजुरीची शिक्षा तुम्हांस दिली नाहीं तर मीं आपलें कर्तव्य केलें नाहीं असें होईल.”

ज्येष्ठ व. ६

(१) भाऊसाठीं प्राणत्याग !

शके १६८३ च्या ज्येष्ठ व. ६ रोजी थोरले बाजीराव पेशवे यांचे चिरंजीव बाळाजी बाजीराव उर्फ नानासाहेब पेशवे यांचे निधन झाले.

त्यांचा जन्म शके १६४२ सालीं मौजे साते (नाणें मावळ) येथें झाला. शाहूनें मिरजवर स्वारी केली तेव्हां हे प्रथमच लढाईत सामील झाले. बाळाजी बाजीरावांनीं एकवीस वर्षे राज्यकारभार केला. शाहूच्या हयातीपर्यंत त्यांनीं सुरज भेलसे, माळवा, प्रयाग, बंगाल, कर्नाटक, नेवाई, इत्यादि स्वाऱ्या केल्या. कुकडीच्या लढाईत निजामाचा पराभव त्यांनींच केला. “ आम्ही गनीम लोक शिवाजी महाराजांचे शिष्य आहोंत. ” असे बाणेदार उद्गार काढून त्यानें निजाम व पेशवे यांचा सलोखा राखला. याच्या कारकाद्वारा मराठी राज्याचा विस्तार बराच झाला. “ राज्याची हद्द कृष्णोपासून तुंगभद्रेपर्यंत पुढे सरकली. पेशव्यांची सत्ता कळसास पोचून ते आतां हिंदुस्थानांत सार्वभौमसत्ता स्थापणार असा रंग दिसूं लागला- ” पर्वतविराळ देवदेवेश्वराचें देवालय त्यांनींच बांधले. त्याच-प्रमाणें पर्वतीचें तळें बांधून पुणें शहराच्या पेठा त्यांनींच वसविल्या. ते उत्तम संस्कृतज्ञ, कलमबहादूर, धोरणी व अत्यंत हिशेबी होते. “ ते कोठेंहि असले तरी सर्व ठिकाणचे व्यवहार स्वतः पहात असत. श्रीरंगपट्टणास राहून दिल्लीचा व बुंदेलखंडांतून कर्नाटकचा कारभार ते पहात असत. उत्तरेकडील वर्चस्व कमी होऊं नये म्हणून त्यांनीं लागोपाठ तीन स्वाऱ्या करून शत्रु-मित्रांवर वर्चस्व बसविलें. स्वभावतः ह्यांचा कल तडजोडीकडे असला तरी प्रसंगीं कडकहि होता. बाबूजी नाईक, रामचंद्र शेणवी, महादोबा पुरंदरे, रघूजी भोसले, दमाजी गायकवाड, वगैरे लोक त्यांना विरोध करीत. परंतु यांनीं सर्वांना आपल्या ताब्यांत आणिलें. ” भाऊसाहेब पानिपताकडे गेल्यावर हे नगर येथें निजामच्या बंदोबस्तासाठीं राहिले होते. पानिपतच्या पराभवाची बातमी यांना भेलसे येथें समजली. त्यांचा धीर खचून ते परत फिरले. आणि एकसारखा भाऊचा ध्यास घेतला. प्रकृति क्षाणि होत चालली. बंधुशोक अनावर झाला. तेव्हां हवा पालटण्यासाठीं नानासाहेब पर्वतविर गेले. तेथेंच ज्येष्ठ व. ६ रोजी त्यांनीं “ भाऊ भाऊ ” करीत प्राण सोडला.

ज्येष्ठ व. ६

(२) विवेकानंद समाधिस्थ झाले !

शके १८२४ च्या ज्येष्ठ व. ६ रोजी हिंदुधर्माचा ध्वज जगभर फडकविणारे थोर तत्त्वज्ञानी व उत्कृष्ट वक्ते स्वामी विवेकानंद यांनी समाधि घेतली.

त्यांचें मूळचें नांव नरेंद्रदत्त. कलकत्त्याजवळ सिमूलिया या गांवीं शके १७८४ सालीं त्यांचा जन्म झाला. कलकत्ता येथील ख्रिश्चन कॉलेजमध्ये शिकत असतांनाच त्यांनीं भारतीय व पाश्चात्य तत्त्वज्ञानांचा अभ्यास केला. प्रथम यांचा ओढा बुद्धिवादाकडे असून ब्राह्मसमाजाकडे कळ होता. तथापि, रामकृष्ण परमहंसांच्या दर्शनानें त्यांच्या मनाची तळमळ दूर होऊन ते त्यांचे शिष्य बनले. — ईश्वरसाक्षात्कार म्हणजे धर्म अशी यांनीं धर्माची व्याख्या केली. प्रथम संन्यास, नंतर सर्व धर्माविपर्याय ऐक्यबुद्धि, व नंतर ईश्वरप्राप्ति असा यांचा साधनक्रम होता. रामकृष्णपरमहंस समाधिस्थ झाल्यावर सहा वर्षे ते हिंदुस्थानभर हिंडले. हिमालय व तिबेट येथेहि कांहीं काळ यांनीं घालविला. नंतर मद्रासहून जपानमार्गे अमेरिलेला गेले. तेथें भरलेल्या जागतिक धर्मपरिषदेत विवेकानंदांनीं चांगलाच लौकिक मिळविला. आपल्या व्याख्यानांतून भारतीय तत्त्वज्ञानाचें उज्वल रूप सागून त्यांनीं सर्व अमेरिका हालवून सोडली व अगणित शिष्य जोडले. त्यांचा जगप्रसिद्ध 'राजयोग' हा ग्रंथहि याच काळांत लिहिला गेला. त्यानंतर विवेकानंद इंग्लंडला गेले. तेथें बॅक्समुल्डरसारख्या पंडिताशीं परिचय होऊन भगिनी निवेदितासारख्या शिष्या त्यांना लाभल्या. हिंदुस्थानांत आल्यावर यांनीं रामकृष्ण मठाची स्थापना करून आपल्या वेदान्ताला जनसेवेची जोड दिली. कलकत्त्याजवळ बेलूर येथें व हिमालयांत मायावती येथें दोन मठ स्थापून प्लेग, दुष्काळ वगैरेंत मदत करण्याची व्यवस्था त्यांनींच केली. अमेरिकेची दुसरी सफर करावी असा यांचा विचार होता. परंतु शरीर मधुमेहानें पोखरलेलें होतें, पूर्वीचा उत्साह ओसरलेला होता, व भाषणांतिल तेजहि कमी झालें होतें. तेव्हां सिलोनहून परत फिरून लौकरच यांनीं समाधि घेतली.

रामकृष्णांच्या तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारासाठीं यांनीं वेदान्त मठ बेलूर या संस्थेची स्थापना केली. शिवाय मायावती येथील 'अद्वैताश्रम' ही संस्था प्रसिद्धच आहे.

ज्येष्ठ व. ७ (१) “ आणि तूं रांडेसारखा रडतोस ? ”

शके १६७७ च्या ज्येष्ठ व ७ रोजी राणोजी शिंद्यांचा ज्येष्ठ पुत्र जयाप्पा शिंदे याचा खून बिजेसिंग याने मारेकरी घालून केला.

भेडते येथील लढाई जिंकल्यावर जयाप्पाने नागोरास वेढा दिला. जमीन रेंताड असल्यामुळे सुरंग लावूनहि तटाला खिडारें पाडणें शक्य नव्हतें. वेढा सात-आठ महिने चालला होता. त्यामुळे शत्रुपक्षाचा बिजेसिंग त्रस्त झाला. शेवटीं ज्येष्ठ व. ७ रोजी जयाप्पा चौरंगावर छान करून रुमालानें डोळे पुशीत असतां बिजेसिंगांकडून गुतपणें आलेल्या तिघां मारेकऱ्यांनीं दोन सुरे जयाप्पाच्या कुर्शांत खुपसले. जयाप्पा धाडकन् जमिनीवर पडला. थोरल्या बंधूचा हृदयद्रावक शेवट दत्ताजी शिंद्याला कळतांच तो धांवत आला आणि शोक करूं लागला. बिजेसिंगास जोर चढून तो युद्धास प्रवृत्त झाला. सैन्यांत एकच गोंधळ उडून गेला. जयाप्पा मोठा हिंमतीचा असून अजून सावध होता. डोळे उघडून पाहतो तों धाकटा बंधु दत्ताजी शोक करीत असलेला त्याला दिसला. तेव्हां या शूरानें त्याला धीर दिला —

“ वेरी युद्धास आला, आणि तूं रांडेसारखा रडतोस ? हें क्षात्रधर्मास उचित नाही. आतां मजलें कांहीं होत नाही. तुम्हीं शत्रूचा पराभव करावा.” या भाषणानें दत्ताजीस ईर्ष्या चढून त्यानें शत्रूशीं जोराचा सामना दिला. निकराचें युद्ध होऊन बिजेसिंगाचा पराभव झाल्यावर दत्ताजी परत भावापार्शी आला. तों जयाप्पाचें निधन झालें होतें. दत्ताजीचा शोक अनावर झाला. ताऊस सरोवर म्हणजे मोराच्या सरोवराजवळ जयाप्पाची छत्री आहे.

जयाप्पा मोठा पराक्रमी होता. शके १६७३ मध्यें फर्रुखबादची लढाई करून त्यानें रोहिल्यांचा मोड केला. ज्या वेळीं सुरजमल्लानें तेजराम यास जयाप्पा शिंदे याजकडे पाठवून आपला बचाव मल्हाररावापासून करण्यास विनवळें तेव्हां त्यानें त्यास तसें आश्वासन दिलें; पण यामुळें शिंदे-होळकर यांचें वैमनस्य वाढलें.

ज्येष्ठ व. ७

(२) “ नानांचा हात लंगडा पडला ! ”

शके १७१६ च्या ज्येष्ठ व. ७ रोजी पेशवाईतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी हरिपंत फडके याचें निधन झालें.

मराठ्यांच्या इतिहासांतील हा काळ अत्यंत विपरीत असा होता. या सालाच्याच आसपास महादजी शिंदे, सवाई माधवराव, अहल्याबाई होळकर, कवि मोरोपंत आदि कर्ती माणसें निघून गेल्यामुळें मराठेशाही पोरकी झाली. नाना फडणिसांच्या घरीं बाळंभट नांवाचा एक भिक्षुक होता. त्याचा हा मुलगा. माधवराव पेशवे यांनीं कारकुनाच्या जागीं याची नेमणूक केली. नारायणरावाच्या वधानंतर चारभाईंच्या कारस्थानास भिडून त्यानें मोरोबादादाचें कारस्थान उघडकीस आणलें. माहीतीरीं राघोबाचा पाठलाग करून त्याची फौज त्यानेंच उघडून लावली. कर्नेल कीटिंग राघोबासह पुण्यावर चाल करून आला तेव्हां त्याच्याशीं सामना हरिपंतांनींच दिला. हैदराकडे त्याची नेमणूक झाली तेव्हां मानाजी फांकडे व बाजीपंत बर्वे या फितुर लोकांस, यशवंतराव मान्याला तोफेच्या तोंडीं देऊन त्यानें आळा घातला. इंग्रज-मराठे युद्ध, टिपूवरील स्वाच्या यांमध्ये याचा पराक्रम विशेष आहे. नाना फडणिसांच्या पूर्ण विश्वासांतील हरिपंत होता. आपल्या पूर्वायुष्यांत हरिपंत फडके सावकार वानवळे यांच्या घरीं नोकर होते. पुढें नांवारूपाला आल्यानंतरहि फडके आपल्या धन्याच्या श्राद्धदिना दिवशीं नियमित जेवावयास जावयाचे. “ बोलावणे घेण्याचा आमचा मान नाही. आम्ही वेळेला येत जाऊं ” असें त्यांनीं सांगून ठेवले होते. वानवळे यांच्या घरीं असतांना जी धाबळी व जें भांडें वापरीत ती धाबळी आणि तेंच भांडें यजमानाच्या घरीं आपल्या लौकिकाच्या काळींहि वापरीत. अशी त्यांची निष्ठा होती. ज्येष्ठ व. ७ रोजी सिद्धटेक येथें गणपतीची सेवा करीत असतांना पोटदुखीच्या विकारानें त्यांचें निधन झालें. नानांचा हात लंगडा पडला ! कारण त्यांच्या पूर्ण विश्वासांतील हरिपंत होते. फडके यांचे पुत्र बाबा ऊर्फ रामचंद्र खड्कांच्या लढाईत जरीपटक्यावर होते. हरिपंतांना चिंतामण, लक्ष्मण व माधव असे आणखी तीन मुलगे होते.

ज्येष्ठ व. ८

“शिंदा दरखनेंत आला !”

शके १७१४ च्या ज्येष्ठ व. ८ रोजी मराठेशाहींतील प्रसिद्ध वीर व मुत्सद्दी महादजी शिंदे हे उत्तरेतून पेशवाईची व्यवस्था लाविण्याच्या हेतूने पुण्यास आले. महादजींचे दक्षिणेतील आगमन हे अनेक तर्कवितर्कांचे व मतभेदांचे प्रकरण तत्कालीन महाराष्ट्रांत निर्माण झाले होते. “हिंदुस्थान, गुजरात सोडून शिंदा दरखनेंत आला। हुकूम केला बादशहानें त्याला—” या एका पोवाड्यांतील पालुपदांतहि हाच भाव व्यक्त होत आहे. पुणे सोडून महादजींना जवळजवळ एक तप झाले होते. येवढ्या काळांत बालपेशवे सवाई माधवराव वयांत आले होते, त्यांना पाहण्याची इच्छा शिंदे यांना होतीच. पुण्याची सर्व सत्ता आपल्याच हातीं असावी अशी जरी महादजींची इच्छा नसली तरी उत्तरेतील कारभार अधिक व्यवस्थित राखण्यासाठी मूळ आधार असणारी पेशवाई खंचीर करावी असा विचार महादजींनी केला असावा. उत्तरेतील गैरव्यवस्थेमुळे आणि दगदगीने शिद्यांना नकोसे झाले होते. या सर्व मानगडी तुम्हीच सांभाळा असा आग्रह त्यांनी पेशव्यांकडे व नानांकडे सारखा चालविला होता. नाना फडाणिसांनी त्यांना लिहिले, “तुमच्याशिवाय दुसऱ्याच्या हातून तिकडची व्यवस्था उरकणार नाही; इतकेंहि असून तुम्ही आग्रहानें याल, तर या. दौलतेवर ईश्वराचा क्षोभ झाला, असेंच समजावें लागेल.” तरी सुद्धा पुण्याच्या कारभाराची नीट व्यवस्था लावावी म्हणून महादजी दक्षिणेंत आले. मराठ्यांच्या सार्वभौम सत्तेस इंग्रजांचा मोठाच शत्रु निर्माण झाला होता; तेव्हां त्यांच्याविरुद्ध एकजूट करण्याचा प्रयत्न महादजी करणार होते; शिवाय पेशव्यांनी आपला धनीपणा गाजवून उत्तरेतील सत्ता स्थिर करावी असाहि हेतु शिंदे यांच्या मनांत होताच. त्या दृष्टीने महादजी तरुण माधवरावांना वारंवार भेटून पूर्वेपरंपरा समजावून देत होते; पेशव्यांच्यांत मर्दानी व लष्करी पेशाची आवड निर्माण करीत होते. नाना एका पत्रांत लिहितात, “पाटीलबावा जांबगांवांहून ज्येष्ठ व. ८ रोजी पुण्यास आले. श्रीमंतांचे दर्शनाचा मुहूर्त निश्चयांत आला.... पाटीलबावा येऊन श्रीमंतांचे पायावर डोई ठेवून भेटले. श्रीमंतांनी आपले गळ्यांतील मोत्यांची माळ पाटीलबावांचे गळ्यांत घातली. येणेप्रमाणे समारंभानें भेट बहुत चांगली झाली.”

ज्येष्ठ व. ९

(१) राजमाता जिजाबाईचा अंत !

शके १५९६ च्या ज्येष्ठ व. ९ रोजी शिवरायांची मातोश्री जिजाबाई यांचें निधन झालें.

जिजाबाई ही लख्मजी जाधवरावांची मुलगी. वाड्यांत रंगपंचमीचा दरबार झाला तेव्हां मालोजी भोसले आपल्या लहानग्या शहाजीसह हजर होते. दरबारांत जिजाबाई व शहाजी मुलांच्या स्वभावास अनुसरून रंगाचा खेळ खेळूं लागलीं. त्या समयीं थोडा रागद्वेषाचा संवाद झाला तरी पुढें भोसल्यांचा लौकिक वाढल्यानंतर हें लग्न पार पडलें. त्यांच्याच पोटीं पुढें स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय जन्मास आले. शिवाजीला योग्य शिक्षण देऊन त्याचेकडून मराठ्यांचें स्वराज्य स्थापण्याची तयारी जिजाबाईनें केली. आरंभीच्या राजकीय मसलती हिच्याच सल्ल्यामुळे होत असत. फलटणच्या बाटलेल्या बजाजी निंबाळकरास शुद्ध करून घेण्याची खटपट तिनेंच केली. प्रारंभीचें जीवन खडतरपणें गेलें असलें तरी आपला मुलगा छत्रपतिपदावर शोभलेला पाहून या माउलीला केवढी धन्यता वाटली असेल ! डोळ्यांदेखत राज्याभिषेकाचा समारंभ झाल्यानंतर बारा दिवसांतच तिचा मृत्यु झाला.

जिजाबाई मानी, निश्चयी, स्वतंत्र विचाराची व धाडसी होती. तिला स्वतःला लिहितां-वाचतां येत असून शिवाजीला धार्मिक शिक्षणाचें बाळकडू तिनेंच पाजलें. शहाजी कर्नाटकांत होता तेव्हां पुण्याच्या जहागिरीची व्यवस्था जिजाबाईच पाही. तिनें न्यायनिवाडेहि केले होते.

रायगडावरील पावसाळी हवा सोसवत नव्हती, म्हणून शिवाजीनें तिची व्यवस्था गडाखाली पांचाड गांवीं केली. तेथेंच तिचा अंत झाला. मातुःश्रीच्या सेवेसाठीं शिवरायांचें एक स्वतंत्र खातेंच होतें. पहाऱ्याचे शिपाई, पुजारी, पुराणिक, वगैरे नेमून देवपूजेची व दानधर्मांची स्वतंत्र व्यवस्था लावून दिलेली होती. एक दिवाण, एक चिटणीस, एक फडणीस व एक पोतनीस इतके कामगार व कारकून मंडळी जिजाबाईच्या तैनातीस असत. आईच्या व्यवस्थेंत थोडा जरी बिघाड झाला तरी शिवाजीला स्वपत नव्हता.

ज्येष्ठ व. ९

(२) भय्या दार उघडेना !

शके १८३६ च्या ज्येष्ठ व. ९ रोजी लोकमान्य टिळक यांची मंडाले येथील दीर्घकालीन कारावासातून मुक्तता होऊन ते पुण्यास येऊन पोचले.

सहा वर्षांपूर्वी राज्यद्रोहाच्या गुन्हाबद्दल टिळकांना जबरदस्त शिक्षा झाली होती. ती संपूर्ण भोगल्यानंतर टिळक नक्की केव्हां सुटणार याचा अंदाज लोकांना नव्हता. सरकारनेहि त्यांच्या सुटकेची बातमी अगदी गुप्त ठेविली होती. तरी आपल्या मनाशी सुटकेचा दिवस नक्की टरवून पोलिस इन्स्पेक्टर सदावर्ते हे पुण्याहून मंडालेस गेले होते. त्यांनी ज्येष्ठ व. ९ रोजी टिळकांना आणून मध्यरात्रीस पुण्याच्या गायकवाडवाड्यासमोर उभे केले. सर्वच कांहीं अपेक्षित होतें. दरवाजाच्या देवडीवर भय्या झोंपला होता. टिळकांना त्याने ओळखिलें नाहीं. दरवाजा उघडण्यास तो नाखुष होता ! शेवटीं सर्व खुलासा झाल्यावर टिळकांचा प्रवेश स्वतःच्या वाड्यांत झाला. अर्ध्या तासांत सर्व पुण्यांत ही शुभवार्ता पसरली. माणसांची रीघ सुरू झाली. टिळकांच्या दर्शनास हजारों स्त्री-पुरुष येत होते. शेंकडों गांवाहून अभिनेदनाच्या तारा व गौरवार्ची पत्रें येत होती. ' टिळक सुटले ' या अग्रलेखांत ' केसरी ' ने ईश्वरी शक्तीचे आभार मानिले. दोनतीन दिवसांनंतर अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक सभेंत एक सभा भरून टिळकांच्या सुटकेबद्दल पानसुपारीचा जाहीर समारंभ करावा असे ठरलें; त्याप्रमाणें गायकवाडवाड्यांत प्रचंड सभा भरली. नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश, सोलापूर, बेळगांव, इत्यादि ठिकाणांहून मंडळी उपस्थित झाली होती. ' टिळक महाराज की जय ' असा जयघोष करून लोकांनीं टिळकांचें स्वागत केलें. सुटकेनंतरच्या आपल्या पहिल्याच जाहीर भाषणांत टिळकांनीं उद्गार काढले, " सुखाला भागीदार मिळाले कीं तें वाढतें. आज येथें जमलेला समाज व गेले दोनतीन दिवस माझ्या भेटीसाठीं आलेली मंडळी यांना पाहून माझ्या सुटकेपासून मला जें सुख झालें असेल त्याची वाढ सहस्रपट नव्हे लक्षपट झाली आहे. " लोकमान्यांच्या या कारागृहवासांत ' गीतारहस्य ' या अद्वितीय ग्रंथाचा जन्म होऊन ' गीतारहस्य बाला, कमला विनायकाला, दे स्फूर्ति गावयाला, ती धन्य बंदिशाला ' या काव्यपंक्ति सार्थ पावल्या.

ज्येष्ठ व. ९

(१) राजमाता जिजाबाईचा अंत !

शके १५९६ च्या ज्येष्ठ व. ९ रोजी शिवरायांची मातोश्री जिजाबाई यांचें निधन झालें.

जिजाबाई ही लखूजी जाधवरावांची मुलगी. वाड्यांत रंगपंचमीचा दरबार झाला तेव्हां मालोजी भोसले आपल्या लहानग्या शहाजीसह हजर होते. दरबारांत जिजाबाई व शहाजी मुलांच्या स्वभावास अनुसरून रंगाचा खेळ खेळूं लागलीं. त्या समयीं थोडा रागद्वेषाचा संवाद झाला तरी पुढें भोसल्यांचा लौकिक वाढल्यानंतर हें लग्न पार पडलें. त्यांच्याच पोटीं पुढें स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवराय जन्मास आले. शिवाजीला योग्य शिक्षण देऊन त्याचेकडून मराठ्यांचें स्वराज्य स्थापण्याची तयारी जिजाबाईनें केली. आरंभीच्या राजकीय मसलती हिच्याच सल्ल्यामुळे होत असत. फलटणच्या वाटलेल्या बजाजी निंवाळकरास शुद्ध करून घेण्याची खटपट तिनेंच केली. प्रारंभीचें जीवन खडतरपणें गेलें असलें तरी आपला मुलगा छत्रपतिपदावर शोभलेला पाहून या माउलीला केवढी धन्यता वाटली असेल ! डोळ्यादेखत राज्याभिषेकाचा समारंभ झाल्यानंतर बारा दिवसांतच तिचा मृत्यु झाला.

जिजाबाई मानी, निश्चयी, स्वतंत्र विचाराची व धाडसी होती. तिला स्वतःला लिहितां-वाचतां येत असून शिवाजीला धार्मिक शिक्षणाचें बाळकडू तिनेंच पाजलें. शहाजी कर्नाटकांत होता तेव्हां पुण्याच्या जहागिरीची व्यवस्था जिजाबाईच पाही. तिनें न्यायनिवाडेहि केले होते.

रायगडावरील पावसाळी हवा सोसवत नव्हती, म्हणून शिवाजीनें तिची व्यवस्था गडाखाली पांचाड गांवीं केली. तेथेंच तिचा अंत झाला. मातुःश्रीच्या सेवेसाठीं शिवरायांचें एक स्वतंत्र खातेंच होतें. पहाऱ्याचे शिपाई, पुजारी, पुराणिक, वगैरे नेमून देवपूजेची व दानधर्मांची स्वतंत्र व्यवस्था लावून दिलेली होती. एक दिवाण, एक चिटणीस, एक फडणीस व एक पोतनीस इतके कामगार व कारकून मंडळी जिजाबाईच्या तैनातीस असत. आईच्या व्यवस्थेंत थोडा जरी बिघाड झाला तरी शिवाजीला खपत नव्हता.

ज्येष्ठ व. ९

(२) भय्या दार उघडेना !

शके १८३६ च्या ज्येष्ठ व. ९ रोजी लोकमान्य टिळक यांची मंडाले येथील दीर्घकालीन कारावासातून मुक्तता होऊन ते पुण्यास येऊन पोचले.

सहा वर्षांपूर्वी राज्यद्रोहाच्या गुन्हाबद्दल टिळकांना जबरदस्त शिक्षा झाली होती. ती संपूर्ण भोगल्यानंतर टिळक नक्की केव्हां सुटणार याचा अंदाज लोकांना नव्हता. सरकारनेहि त्यांच्या सुटकेची बातमी अगदी गुप्त ठेविली होती. तरी आपल्या मनाशी सुटकेचा दिवस नक्की टरवून पोलिस इन्स्पेक्टर सदावर्ते हे पुण्याहून मंडालेस गेले होते. त्यांनी ज्येष्ठ व. ९ रोजी टिळकांना आणून मध्यरात्रीस पुण्याच्या गायकवाडवाड्यासमोर उभे केले. सर्वच कांहीं अपनोक्षित होते. दरवाजाच्या देवडीवर भय्या झोंपला होता. टिळकांना त्याने ओळखिले नाही. दरवाजा उघडण्यास तो नाखुष होता ! शेवटी सर्व खुलासा झाल्यावर टिळकांचा प्रवेश स्वतःच्या वाड्यांत झाला. अर्ध्या तासांत सर्व पुण्यांत ही शुभवार्ता पसरली. माणसांची रीघ सुरू झाली. टिळकांच्या दर्शनास हजारों स्त्री-पुरुष येत होते. शेंकडों गांवाहून अभिनेदनाच्या तारा व गौरवार्ची पत्रे येत होती. ' टिळक सुटले ' या अग्रलेखांत 'केसरी'ने ईश्वरी शक्तीचे आभार मानिले. दोनतीन दिवसांनंतर अण्णासाहेब पटवर्धन यांच्या अध्यक्षतेखाली सार्वजनिक सभेत एक सभा भरून टिळकांच्या सुटकेबद्दल पानसुपारीचा जाहीर समारंभ करावा असे ठरले; त्याप्रमाणे गायकवाडवाड्यांत प्रचंड सभा भरली. नागपूर, वऱ्हाड, खानदेश, सोलापूर, बेळगांव, इत्यादि ठिकाणांहून मंडळी उपस्थित झाली होती. 'टिळक महाराज की जय' असा जयघोष करून लोकांनी टिळकांचे स्वागत केले. सुटकेनंतरच्या आपल्या पहिल्याच जाहीर भाषणांत टिळकांनी उद्गार काढले, " सुखाला भागीदार मिळाले की तें वाढते. आज येथें जमलेला समाज व गेले दोनतीन दिवस माझ्या भेटीसाठी आलेली मंडळी यांना पाहून माझ्या सुटकेपासून मला जें सुख झाले असेल त्याची वाढ सहस्रपट नव्हे लक्षपट झाली आहे." लोकमान्यांच्या या कारागृहवासांत 'गीतारहस्य' या अद्वितीय ग्रंथाचा जन्म होऊन 'गीतारहस्य बाला, कमला विनायकाला, दे स्फूर्ति गावयाला, ती धन्य बंदिशाला' या काव्यपंक्ति सार्थ पावल्या.

ज्येष्ठ व. १०

आगरकर यांचें निधन !

शके १८१७ च्या ज्येष्ठ व. १० रोजी महाराष्ट्रांतील थोर समाजसुधारक, बुद्धिवादी पुरुष, 'सुधारक' पत्राचे संपादक गोपाळ गणेश आगरकर यांचें निधन झालें.

अत्यंत दारिद्र्यांत त्यांनीं आपलें शिक्षण पूर्ण केलें. त्यांची तडफ लहानपणांहि दिसून येई. शाळेंत येण्यास उशीर झाल्यावर शिक्षक 'तुम्ही असेच मागें पडणार' असें म्हणाले. त्यावर यांनीं उत्तर दिलें, "तुमच्यासारखा एम्. ए. होईन तरच नांवाचा आगरकर !" आणि आर्थिक परिस्थितीशीं तोंड देऊन इतिहास व तत्त्वज्ञान हे विषय घेऊन ते एम्. ए. झाले. त्याच्या अगोदरच यांनीं आपल्या जीवितध्येयाबद्दल स्वतःच्या आईला लिहिलें— "आपल्या मुलाला मोठ्या पगाराची चाकरी लागेल असें तूं समजत असशील, पण तुला सांगून टाकतो कर्ण, विशेष संपत्तीची, विशेष सुखाची हांव न धरतां मी फक्त पोटापुरत्या पैशांवर संतोष मानून सर्व वेळ परहितार्थ स्वर्च करणार !"

आगरकरांचें शिक्षण पूर्ण झाल्यावर ते चिपळूणकरांच्या नेतृत्वाखालीं निघणाऱ्या 'केसरी', 'मराठा' या पत्रांना येऊन मिळाले. आणि दुसऱ्याच वर्षीं त्यांना व टिळकांना प्रसिद्ध अशी 'डोंगरीच्या तुरुंगांतील एकशें एक दिवसांची शिक्षा' झाली. पुढें 'केसरीकारां'शीं यांचे मतभेद झाल्यावर यांनीं सन १८८८ मध्ये 'सुधारक' पत्र काढून त्यांत निर्मांडणें आपले सामाजिक सुधारणेसंबंधीं विचार मांडण्यास सुरुवात केली. अर्थातच ठार मारण्याची धमकी, खोटी प्रेतयात्रा, यांसारखा घास आगरकरांना सहन करावा लागला. तरीसुद्धां या त्यागी वृत्तीच्या पुरुषांत फरक पडला नाहीं. होळकर सरकारची दरमहा पांचशें रुपयांची नोकरी नाकारून यांनीं बाणेश्वर वृत्ति प्रकट केली. १८९२ सालीं आगरकर फर्ग्यूसन कॉलेजचे प्राचार्य झाले. शेवटीं दारिद्र्य, दमा आणि देशकार्य यांनीं जीर्ण झालेल्या-यांच्या शरीराचा अंत ज्येष्ठ व. १० या दिवशीं झाला. मृत्यूनंतर यांच्या पेट्रीत उत्तरकार्यासाठीं म्हणून ठेवलेली रुपयांची पुरचुंडी सांपडली. महाराष्ट्राचा निर्भय समाजसुधारक गेला म्हणून सर्वांनाच हळहळ वाटली.

ज्येष्ठ व. ११

(१) फिरंग्यासी बिघाड केला.

शके १६०५ च्या ज्येष्ठ व. ११ रोजी छत्रपति संभाजी राजे हे 'स्वार होऊन राजापुरास गेले. फिरंग्यासी बिघाड केला. रेवदंडियासी (चौलास) वेढा घातला'

शिवाजीच्या वेळेपासूनच पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीझ, सिद्दी व इंग्रज या सत्तांचा धुमाकूळ चालू होता. शिवाजीने पुष्कळच बंदोबस्त केला तरी सवड सांपडतांच हे लोक मराठ्यांना त्रास देत असत. — "रायगडावरील मराठ्यांची राजधानी म्हणजे जंजिऱ्याच्या सिद्दीवर मोठेच दडपण उत्पन्न झाले. हा सिद्दी पुढे मोंगल बादशहाचा दर्यावर्दी हस्तक बनला. धर्माच्या व व्यापाराच्या बाबतीत मराठ्यांचा उच्छेद करणे हे सिद्दी व पोर्तुगीझ या दोघांचेहि नेहमींचेच उद्दिष्ट होते आणि या बाबतीत ते सदैव एकमेकांना साह्य करीत—" संभाजीचे लक्ष प्रथमपासूनच पश्चिम किनाऱ्याकडे होते. दरम्यानच्या काळांत शहाजादा अकबर बापावर उठून संभाजीच्या आश्रयास आला. त्याच्या वतीने संभाजीने सिद्दी, पोर्तुगीझ, इंग्रज यांना तंबी दिली की, खबरदार मोंगलास मदत कराल तर! परंतु, सिद्दी आणि पोर्तुगीझ यांनी निरनिराळ्या कारवाया करण्यास सुरुवात केली. अर्थातच त्यांचा पराभव करणे संभाजीला भाग पडले. तसेंच सिंधुदुर्गप्रमाणेच कारवार बंदराच्या तोंडाशी अंजदीव नांवाच्या बेटावर एक दुर्ग बांधावा अशी शिवाजीची इच्छा होती. त्याप्रमाणे संभाजीने काम सुरू करतांच पोर्तुगीझ गव्हर्नराने ते ठाणेच हस्तगत केले. अर्थातच संभाजीस त्याचा संताप आला. तो वाढण्याची आणखी एक गोष्ट घडली. मोंगल सेनापति रणमस्तखान याने मराठ्यांचा मुलूख जिंकून कल्याण येथे आपले ठाणे दिले. मोंगलाचा पराभव संभाजीस करणे शक्य होते. पण पोर्तुगीझांनी आपल्या जहाजांतून धान्यसामग्री मोंगलांना पुरवली, त्यामुळे संभाजीचा डाव फसला. शेवटी संभाजीने पोर्तुगीझांच्या विरुद्ध युद्धच पुकारले. या युद्धांत प्रथम चौलाचा व नंतर फोंड्याचा वेढा हे दोन निकराचे संग्राम झाले. चौलाच्या तटावर मराठ्यांनी निकराचा हल्ला केला. पोर्तुगीझांनी पुष्कळ मराठे कापून काढले. जवळच्या कोरलाईलच्या किल्ल्यावरहि मराठ्यांनी छाप घातला. पण स्थळ हातीं आले नाही. पुढे फोंड्याच्या वेढ्यांत मात्र मराठे विजयी झाले.

ज्येष्ठ व. ११

(२) चित्तरंजन दास यांचें निधन १

शके १८४७ च्या ज्येष्ठ व. ११ रोजी बंगालमधील सुप्रसिद्ध वकील, कवि, वृत्तपत्रकार व राजकारणी पुढारी चित्तरंजन दास यांचें निधन झालें.

दासांचें कुटुंब सुसंस्कृत असून ब्राह्मणसमाजी होतें. चित्तरंजन दास बी. ए. झाल्यानंतर पुढील शिक्षणासाठी इंग्लंडला गेले. तेथें त्यांनीं बॅरिस्टरीच्या अभ्यासाबरोबरच अनेक राजकीय व्याख्यानें देण्याचा उपक्रम केला. भारतांत परत आल्यावर यांनीं हायकोर्टांत बॅरिस्टरी करण्याला प्रारंभ केला. बंगाली भाषेंतील ते एक मोठे कवि होते. 'सागर-संगीत', 'किशोर-किशोरी', 'अंतर्धामा', इत्यादि त्यांचे कविता-संग्रह प्रसिद्ध आहेत. याशिवाय साहित्य व वैष्णववाङ्मय यांच्या चर्चेसाठी 'नारायण' नांवाचें मासिक कित्येक दिवस ते चालवीत होते. सन १९१५ मध्ये त्यांना बंगाली साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळाला होता. 'वन्दे मातरम्' व 'फॉर्वर्ड' याहि पत्रांशीं यांचा संबंध होता. 'वन्दे मातरम्' वरील राज्यद्रोहाचा खटला व माणिकतोळा बागेंतील प्रसिद्ध खटला यांमधून त्यांच्या वकिलीकौशल्याची ख्याति होऊन धडाडीचे राष्ट्रीय पुढारी म्हणून चित्तरंजनदास यांची कीर्ति झाली.

सन १९१७ पासून मोठ्या जोमानें त्यांनीं राजकारणांत भाग घेण्यास सुरुवात केली. "राजकीय पुढाऱ्यांत आवश्यक असणारी लढाऊ वृत्ति त्यांच्यांत भरपूर होती. त्यांच्याइतका परमावधीचा त्याग आणि असाधारण लोकप्रियता इतरत्र क्वचितच आढळते. कवीचें हृदय आणि सत्पुरुषांची उदारता यांच्यांत एकवटली होती. ते एखाद्या राजासारखा दानधर्म करीत....त्यांनीं आपली सर्व संपत्ति मेडिकल कॉलेज व स्त्रियांचा दवाखाना यांकरितां देऊन टाकिली. आणि यानंतर लोक यांना 'देशबंधु' या नांवानें संबोधूं लागले. त्यांच्या मृत्यूनें शत्रुपक्षसुद्धां हळहळला. महात्मा गांधींनीं यांच्या स्मारकासाठीं दहा लक्ष रुपये जमविले आणि चेन्नगांव राष्ट्रसभेच्या वेळीं त्यांच्या इच्छेप्रमाणें त्यांच्या कलकत्ता येथील वाड्याचें हॉस्पिटलमध्ये रूपांतर केलें—"

ज्येष्ठ व. १२

“ लोपलासे भानु पडला अंधार ! ”

शके १२१९ मधील ज्येष्ठ व. १२ रोजी प्रसिद्ध संत ज्ञानदेव यांचे थोरले बंधु निवृत्तिनाथ यांनी समाधि घेतली.

तेराव्या शतकांत ज्ञानेश्वरादि भावंडांनी भागवत धर्माच्या संघटणेचे आपलें अवतारकार्य संपविलें. १२१९ शकामध्ये अवध्या आठ महिन्यांच्या अवधीत या चारही भावंडांची अवतारसमाप्ति झाली. ज्ञानदेवांनी समाधि घेतल्यावर सोपान-देव, मुक्ताबाई यांनी आपला कारभार आटोपला. सर्वांत वडील असे निवृत्तिनाथ मार्गे राहिले ! सारे विपरीतच होतें.

ज्येष्ठ्याच्याहि आधी कनिष्ठ्याचें जाणें । केलें नारायणें उफराटें ॥

उफराटें फार कळलें माझे मर्नी । वळचणीचें पाणी आढ्या आलें ! ॥

असे उद्गार निवृत्तिनाथांच्या मुखांतून निघाले. एदलाबादेशेजारच्या माणे-गांवी मुक्ताबाईस मुक्त करून निवृत्तिनाथ तेथून निघाले. वाटेंत सतशृंगीच्या डोंगराला प्रदाक्षिणा घातली, देवांचें दर्शन घेतलें आणि त्र्यंबकेश्वरास आल्यावर ज्येष्ठ व. १२ स त्यांनी आपला देह ठेविला ! ज्ञानदेवांनी आपले श्रीगुरु निवृत्तिनाथ यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख ज्ञानेश्वरीत अनेकवार केला आहे. नाथ-पंथांतील गैनीनाथ यांचा उपदेश निवृत्तिनाथांना होता. तरीहि त्यांच्या पंथाला वैष्णव संप्रदायच म्हणणें इष्ट आहे. निवृत्तिनाथांच्या समाधीनंतर नामदेवांनी उचित अशा शब्दांत म्हटलें कीं,

“ लोपलासे भानु पडला अंधार । गेला योगेश्वर निवृत्तिराज ॥ १ ॥ ”

“ गेल्या त्या विभूति अनादि अवतार । आतां देवा ! फार आठवते ॥ २ ॥ ”

निवृत्तिनाथांना लहानपणापासूनच पूर्वसंस्कारबलामुळें, उत्तम बोध प्राप्त झालेला होता. लहानपणां चुकून निवृत्तिनाथ अंजनी पर्वताच्या गुहेंत शिरले. त्या गुहेंत श्रीगैनीनाथ तप आचरीत बसले होते. निवृत्तिनाथांनी त्यांच्या पायावार लोटांगण घातलें. गैनीनाथांनाहि हा अधिकारसंपन्न बालशिष्य पाहून संतोष वाटला. त्यांनी निवृत्तिनाथांना महावाक्याचा बोध देऊन योगमार्गाची दीक्षा दिली. गैनीनाथ हे आदि सांप्रदायांतील होते. त्यांनी निवृत्तिनाथास आपल्या सांप्रदायांत भिळवून घेऊन श्रीकृष्णाची उपासना दिली व नामस्मरणाचा प्रसार करण्याची आशा दिली.

ज्येष्ठ व. १३

‘शिवराज-भूषण’ काव्याची समाप्ति !

शके १५९६ च्या ज्येष्ठ व. १३ रोजी हिंदी साहित्याच्या रीतिकालांतील विख्यात राष्ट्रीय कवि भूषण यानें ‘श्रीशिवराज-भूषण’ नांवाचें काव्य समाप्त केलें.

हिंदी वाङ्मयाच्या इतिहासांत भूषण कवीचें नांव आपल्या वैशिष्ट्यानें चमकून राहिलें आहे. रीतिकालांत राजदरबारांतील सर्व कवि शृंगाररसात्मक काव्य निर्माण करीत असतांना कवि भूषण मात्र छत्रसाल राजा व श्रीशिवाजीमहाराज यांच्या पराक्रमांचीं वर्णनें गात असतांना दिसतो. अकबर, जहांगीर, शहाजहान इत्यादि मोंगल बादशहांनीं आपलें धोरण थोडें उदारपणेच स्वीकारलें असल्यामुळें हिंदु-मुसलमानांत एक प्रकारचा विश्वास निर्माण होत होता. परंतु औरंगजेबाच्या कडव्या धर्मवेडामुळें विद्वेषाची ज्वाला पुन्हा भडकली. इस्लामी संस्कृतीच्या आक्रमणास बेडरपणे तोंड देण्यास उत्तरेस बुंदेलखंडांत राजा छत्रसाल सिद्ध झाला, आणि दक्षिणेंत श्रीशिवरायांनीं हिंदु राष्ट्राच्या स्थापनेचा विचार करून त्या दिशेने आपला पराक्रम चालू ठेविला. भारतांतील या तेजस्वी पुरुषांचें शौर्य काव्यांत नमूद करणारा जागृत कवि भूषण हाच होता. ‘छत्रसाल-दशक’ नामक काव्यांत छत्रसालाचा पराक्रम वर्णिला आहे. आणि ‘शिवबावनी’, ‘शिवराज-भूषण’ यांतून श्रीशिवाजीचें गौरवपूर्ण स्तोत्र गाइले आहे.

महाकवि भूषण हा काश्यप गोत्री कनोजी ब्राह्मण असून याचा जन्म यमुनातीरावर त्रिविक्रमपूर या गांवां झाला. चितामणि त्रिपाठी, मतिराम हे ग्रंथकार भूषणचेच बंधु समजले जातात. दक्षिणेंत श्रीशिवरायांनीं सर्व शत्रूंना जिंकून रायगडावर स्वतंत्र राजधानी स्थापन केली आहे, असे समजून उत्तरेत राहणारा भूषण कवि शिवाजीचें दर्शन घेण्यासाठी महाराष्ट्रांत आला. आणि “त्यानें कलियुगांतील कवींनीं हिंदु धर्माचा उच्छेद करणाऱ्या म्लेंछ राजांचीं कवनें रचून भ्रष्ट केलेल्या वाणीला पवित्र करण्याच्या हेतूनें गोब्राह्मणप्रतिपालक श्रीशिवरायांचेंच चरित्र नाना प्रकारच्या शब्दार्थलंकारांनीं सजवावें अशी बुद्धि धरली व तदनुसार प्राचीन महाकवींचा काव्यरचनामार्ग त्यांच्याच कृपेनें समजावून धेऊन अलंकारमय शिवभूषण नामक शुभ ग्रंथ ज्येष्ठ व. १३ या दिवशीं समाप्त केला.”

ज्येष्ठ व. १४

मराठी राज्याची समाप्ति !

शके १७३९ च्या ज्येष्ठ व. १४ रोजी बाजीरावाने इंग्रजांशी '१३ जूनचा' तह करून मराठी राज्य घालविले !

मराठेशाहीच्या अस्ताचे जे निरनिराळे दिनांक मानण्यांत येतात त्यांमध्ये ज्येष्ठ व. १४ (१३ जून १८१७) हा फार महत्त्वाचा आहे. या समर्थी शेवटचा बाजीराव पेशवा गादीवर असून त्याचा हस्तक त्र्यंबकजी डेंगळे अटकेंतून सुटून देशांत पुंडावा करीत होता. त्याला बाजीरावाचे साहाय्य आहे असे समजून एल्फिन्स्टन साहेबाने 'त्रिंबकजीस आमच्या स्वाधीन करा' असा आग्रह बाजीरावाजवळ सुरू केला. शेवटी युद्धपर्यंत पाळी आल्यावर बाजीरावाने एल्फिन्स्टनला बोलावून सांगितले— "गैरसमज उगाच वाढत आहेत. तुमच्याबद्दल माझे मनांत यत्किंचितहि द्वेषबुद्धि नाही. तुमच्याच आश्रयाने लहानाचा मोठा झालो आहे. माझे हें शरीर नखशिखांत इंग्रजी अन्नाने वाढले आहे हें मी कसे विसरेन? तुमच्याशी मी युद्ध करीन तरी कसा?—" बाजीरावाचे हें भिद्यस्त भाषण ऐकूनहि एल्फिन्स्टनवर विशेष परिणाम झाला नाही. त्याने बजाविले— "एक महिन्याचे आंत त्रिंबकजीस स्वाधीन करा आणि जामीन म्हणून रायगड, पुरंदर, सिंहगड हे किल्ले स्वाधीन करा—" किल्ले इंग्रजांकडे गेले. त्र्यंबकजीस पकडण्यांत बाजीरावास यश आले नाही. जाहीर बक्षीस लावूनहि त्र्यंबकजी सांपडला नाही. प्रत्यक्ष युद्ध करण्याची धमकी बाजीरावांत नाही हें जाणून एल्फिन्स्टन साहेबाने तहानची कलमें तयार केली. त्यायोगे महाराष्ट्राबाहेरचा चौतिस लाख वसुलाचा सर्व प्रदेश इंग्रजांकडे जाऊन इतर मराठे सरदारांशी बाजीरावाचा कांही एक संबंध राहणार नव्हता. तहास मान्यता देण्यास अखेरपर्यंत बाजीरावाने टाळाटाळी केली. पण शेवटी, मोठ्या नाखुर्पाने ज्येष्ठ व. १४ रोजी त्याने तहावर सही केली.— "वास्तविक याच तहाने बाजीरावाने मराठेशाहीतील पुढारीपण गमावले. तो केवळ एक लहानसा संस्थानिक बनला. येणेप्रमाणे मराठी राज्यास उतार लागून राज्य बुडण्याचे दिवस येऊन ठेपले. मराठी राज्यसंस्थापना हें एक दैवी कार्य होते. परंतु त्याचा वारसा बाजीरावाच्या नामर्दपणामुळे इंग्रजांकडे जाऊ लागला."

ज्येष्ठ व. ३०

शेवटची वेल सुकली !

शके १८३९ च्या ज्येष्ठ व. ३० रोजी दुसऱ्या बाजीरावाची मुलगी कुसुमावती (बयाबाई आपटे) वयाच्या सत्तराव्या वर्षी काशी येथे निधन पावली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस इंग्रजांकडून बाजीराव पराभूत झाला आणि त्याची रवानगी ब्रह्मावतोकडे झाली. कुसुमाबाईंचा जन्महि याच प्रदेशांत झाला. मराठी राज्याचा शेवट १७४० या शकात झाला. आणि बरोबर शंभर वर्षांनंतर पेशव्यांच्या घराण्यांतील शेवटची व्यक्ति बयाबाई हिचाहि अंत १८३९ च्या सुमारास झाला ही योगायोगाची गोष्टच आहे. पेशवे यांनी पुणे सोडल्यानंतर त्यांच्या वंशजाचे पाय पुन्हा पुण्यास लागले नाहीत. शके १८३५ मध्ये मात्र बयाबाई पुण्यास आल्या होत्या. याच वर्षी कै. तात्यासाहेब केळकर यांचे ' तोतयाचे बंड ' हें नाटक रंगभूमीवर आलें असल्यामुळें नाटककाराच्या आग्रहावरून कुसुमावतीबाई आपल्या घराण्याचे ' नाटक ' पाहण्यास आल्या होत्या. " मराठी राज्य नामशेष झाल्यानंतर नाना फडणिसाच्या वाड्याची शाळा बनावी, माणके-श्वराच्या वाड्यांत थिएटर यावे, आणि पदभ्रष्ट पेशव्याची कन्या तेथे पार्वतीबाईंचें नाटक पाहण्यास बसावी ही करुण प्रसंगाची जुळणीच कल्पनातीत आहे.

कुसुमावतीबाई आपटे वारल्यानंतर कै. अच्युतराव कोल्हटकर यांच्या ' संदेशां 'त पुढील मजकूर आला— " कुसुमाबाई अप्रसिद्ध होत्या. त्यांचा पिता हतभागी होता ; हें जरी खरें असलें तरी त्या श्रीशिवरायांच्या स्वराज्यांतील शेवटचा दुवा असल्यामुळें त्यांचें महत्त्वं, त्यांची किंमत, व त्यांच्याविषयींची आदरबुद्धि ही तिळमात्र कमी होत नाहीत. भाग्यहीनपणांत कुसुमाबाई वारली, यामुळें तर त्यांच्यासंबंधानें दुःख करण्याचें दुष्पट कर्तव्य आपल्यावर येऊन पडलेलें आहे. ही शेवटची स्त्री मृत झालेली पाहून, पेशवे कुळांतील ही शेवटची पताका खाली पडलेली पाहून आपण दुःखी झालें पाहिजे, शोक केला पाहिजे, अश्रूंनी ही महाराष्ट्र भूमी नाहविली पाहिजे. — ”

“ ती निःस्पृह, धैर्यशाली व अभिजात असून भटांच्या घराण्यांतील ठेवण तिच्या चेहऱ्यांत दिसते — ” असें इतिहासकार राजवाडे यांनी लिहून ठेवलें आहे.

दादाभाई नवरोजी.
सुभाषचंद्र बोस.

माधवराव पेशवे.
प्रफुल्लचंद्र रॉय.

लो. टिळक.
बाजी प्रभु.

स्वा. वी. सावरकर.
सार्वजनिक काका.

आषाढ शु. १

महाकवि कालिदास !

आषाढ शु. १ हा दिवस भारताचा महाकवि कालिदास याच्या स्मृतीसाठी मानण्यांत येतो.

या थोर कवीचें जीवनचरित्र उपलब्ध नाही. साहित्यशास्त्रावर ग्रंथ लिहिणारा रसिक पंडित आनंदवर्धन यानें म्हटलें आहे : “जगतांत कालिदासादि दोनचार किंवा पांचसहा माणसांनाच फार तर महाकवि म्हणतां येईल.” जयदेव कवीनें तर कालिदासाला ‘कविकुलगुरु’ ही पदवी अर्पण केली आहे. बाण कवि कालिदासाच्या काव्याला मधुररसानें थबथबलेल्या मंजिरीची उपमा देतो. ‘पृथ्वीवर राहूनहि स्वर्गसुखाचा अनुभव कोणास घ्यावयाचा असला तर त्यानें शरद्वृंतील चंद्रकिरण, शर्करायुक्त दूध, तारुण्यांतील मादक नवाळी, कोमलांगी युवती आणि कालिदासाची कविता यांचे सेवन करून पाहावें असा अभिप्राय भारतीय रसिकांनीं व्यक्त केला आहे. पाश्चात्य विद्वानांनींहि कालिदासाची महती ओळखली आहे. ‘कालिदास हा भारतीय शेक्सपियर होय’ ही उक्ति मोनियर बुडलियम्सच्या प्रस्तावनेंतच प्रथम सार्थ पावली. प्रसिद्ध जर्मन कवि गटे यानें असे उद्गार काढले कीं, “स्वर्ग आणि पृथ्वी यांचें मधुर मीलन जर कोठें पाहावयाचें असेल, आणि तारुण्याची ट्वटवी व परिपक्वतेचीं फळें जर कोणास एके स्थळीं असलेलीं बघावयाचीं असतील तर मी शाकुंतलाकडे बोट दाखवीन.” चेशी नांवाचा रसिक शाकुंतलांतील ‘आलक्ष्यदन्तमुकुलान्’ हा वत्सलरसपूर्ण श्लोक वाचून आनंदानें नाचू लागला.

“कालिदासाचा जन्म ब्राह्मणकुळांत झाला. माळव्यांतील उज्जयिनीस तो राहत असे. तो शिवभक्त असून राजकवि होता. श्रुति, स्मृति, इतिहास, पुराणें, योग, सांख्य, अद्वैत वेदान्त, ज्योतिःशास्त्र, कामशास्त्र, वैद्यक, व्याकरण, अर्थशास्त्र, संगीत, चित्रकला, आदि शास्त्रांचा आणि कलांचा त्यास उत्तम परिचय होता. ठिकठिकाणीं प्रवास करून रीतीभार्तीचें आणि लोकस्थितीचें ज्ञान त्याला उत्तम तऱ्हेनें प्राप्त झालें होतें. राजदरबार, युद्धें, संधि, राजशासन यांची त्यानें जवळून माहिती करून घेतली होती ... तो वृत्तीनें रंगेल असला तरी गृहस्थाश्रमाची पवित्रता व एकनिष्ठ पत्नीप्रेम याची त्याला पूर्ण जाणीव होती —”

आषाढ शु. २

स्वातंत्र्यवीरांचें साहस !

शके १८३२ च्या आषाढ शु. २ या दिवशीं स्वा. वी. सावरकर यांनीं मार्सेलिस बंदरानजीक बोटींतून समुद्रांत उडी टाकली !

हिंदुस्थानांत अशांतता पसरत आहे, त्याला कारण सावरकर असें समजून त्यांना लंडन येथेंच अटक झाली ; आणि त्यांची खानगी हिंदुस्थानांत करण्याचें ठरलें. ' मोरिया ' बोट मार्सेलिस बंदराच्या धक्क्यालगत उभी राहिली. काय करावयाचें तें निश्चितपणें ठरवून त्यांनीं पाहण्यावर असणाऱ्या शिपायास ' शौच-कूपाकडे घेऊन चल ' म्हणून म्हटलें. शौचकूपांत गेल्यावर आपल्या अंगातील Sleeping gown आंतील आरशावर सावरकरांनीं टाकून दिला. अंगावरील बहुतेक कपडे उतरवून त्यांनीं पोर्टेहोलकडे उडो झोंकली. पोर्टेहोलमधून जाण्याचा त्यांचा प्रयत्न सुरू होता. याच वेळीं हा सावरकरांचा यत्न बोटीच्या क्वार्टर-मास्टरच्या ध्यानांत आला. त्यानें आरडाओरड केल्यामुळें बोटीवरचे शिपाई जागृत झाले. सावरकर पाण्यांत उडी टाकीत पोहत पोहत किनाऱ्यापर्यंत निघाले होते. त्यांच्यामागून क्वार्टर मास्टर व पोलिसांहि त्यांचा पाठलाग करीत होते. किनाऱ्यावर आल्यावर सावरकर ' गाडी गाडी ' म्हणून ओरडू लागले. तों त्यांना पाठलाग करणाऱ्या पोलिसांनीं गांठलें ; आणि त्यांना पकडून ' मोरिया ' बोटीवर आणलें. पोर्टेहोलमधून निसटून जाण्यासाठीं निकराचा प्रयत्न केलेला असल्यामुळें त्यांच्या छातीच्या दोनहि बाजूंची कातडी सोलून निघाली होती.

जवळजवळ साडेपांचशें याडींचें अंतर सावरकरांनीं समुद्रांतून तोडलें होतें. बंदरावरून चाललेल्या ट्राम्स त्यांना दिसत होत्या. पण जवळ पैसा नव्हता. पेशाखहि जेमतेम, म्हणजे अशिष्ट माणसाप्रमाणें ; त्यामुळेंच त्यांना शिपायाच्या हार्ती शेवटीं सांपडावें लागलें. भारतातील धडाडीच्या क्रांतिकारकाचा हा धाडसी प्रयत्न जरी फसला तरी त्यांच्या या पराक्रमामुळें सर्व जगाचें लक्ष त्यांचेकडे वेधून राहिलें. सावरकरांच्या जीवितांत अनेक रोमहर्षक प्रसंग आले आहेत, त्यांतील हा एक आहे.

आषाढ शु. ३ (१) ' वन्दे मातरम् 'च्या जनकाचा जन्म !

शके १७६० च्या आषाढ शु. ३ रोजी सुप्रसिद्ध बंगाली कादंबरीकार, कवि व ' वन्दे मातरम् ' या भारताच्या राष्ट्रगीताचे जनक बंकिमचंद्र चतर्जी यांचा जन्म झाला.

आधुनिक बंगाली भाषेचे निर्माते व आद्य प्रवर्तक म्हणून बंकिमचंद्राचा लौकिक आहे. कलकत्त्याजवळ कान्तलपारा या गांवी यांचा जन्म झाला. हुगळी कॉलेज व प्रेसिन्डेसी कॉलेजमध्ये शिक्षण घेतल्यावर डेप्युटी मॅजिस्ट्रेटच्या जागेवर यांची नेमणूक झाली. सन १८७२ मध्ये बंकिमचंद्रांनी ' वंगदर्शन ' नांवाचे पत्र सुरू केले. त्यानंतर यांच्या कादंबरी लेखनास सुरुवात झाली. " यांच्या कादंबऱ्या ऐतिहासिक, सामाजिक व संमिश्र अशा तीन स्वरूपांच्या आहेत. यांची भाषा अकृत्रिम, सुबोध, हृदयस्पर्शी, आणि सरस अशी आहे. कल्पनाचातुर्याबरोबर मार्मिक व भारदस्त विनोदहि यांच्या लेखनांत भरपूर आढळतो. असंभाव्य व काल्पनिक सृष्टीपेक्षां नित्य व्यवहारांतील स्वभावचित्रण करण्याकडे यांचा कल अधिक असल्याने वाचक पात्रांशी समरस होतो. शिवाय विवेकाला चालना देऊन स्वाभिमानाला जागृत करण्याचा जिव्हाळाहि यांच्या लेखनांत आढळतो. — " दुर्गेशनंदिनी, कपालकुंडला, मृणालिनी, रजनी, चंद्रशेखर, विष्वक्ष, आनंदमठ, कृष्णकांतेर विल, आदि यांच्या कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत. कादंबरी-लेखनाखेरीज अनेक ऐतिहासिक, धार्मिक व तात्त्विक, चर्चात्मक निबंध लिहून यांनी बंगाली भाषेचे वैभव खूपच वाढविले. हिंदु धर्म, संस्कृति, भाषा यांच्या उन्नतीसाठी यांनी फारच श्रम घेतले. यांच्या आनंदमठ कादंबरीतच ' वंदे मातरम् ' हे राष्ट्रगीत प्रथम भारतीयांपुढे आले. यांच्या कामगिरीचा गौरव म्हणून कलकत्ता विद्यापीठाने यांचा पुतळा सेनेट गृहांत उभारला आहे. यांच्या लिखाणांत संस्कृत भाषेचे सौंदर्य व बंगालीचा जोम यांचा सुरेख मिलाफ झाला आहे. यांचे ग्रंथ संदेश देणारे असूनहि त्यांत कलेची हानि झालेली दिसत नाही. " जुन्या संस्कृतीच्या अभिमानाची गुप्त सरस्वती यांच्या वाङ्मयांतून जुन्या दृश्यांच्या वर्णनाने मधून मधून प्रगट होते... इंग्लंडपासून शिस्त शिकावी व स्फूर्तीकरितां हिंदु धर्माकडे यावे असा यांचा संदेश होता. "

आषाढ शु. ३

(२) आझाद हिंद सेना !

शके १८६५ च्या आषाढ शु. ३ रोजी नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचें एक स्वप्न मूर्त स्वरूपास आलें.

सन १९४२ च्या फेब्रुवारींत सिंगापूरचें ब्रिटिशांचें हिंदी सैन्य जपानला शरण गेलें. या सैन्याच्या सहाय्यानें हिंदुस्थान ब्रिटिशांविरुद्ध लढून स्वतंत्र व्हावा या गोष्टीस जपाननें मान्यता दिल्यामुळें पहिली आझाद हिंद सेना स्थापन झाली. परंतु मतभेदांमुळें तिचें विसर्जन झाल्यावर सदर जनतेनें सुभाषबाबूंची वाट पाहिली. १९४३ च्या जूनमध्ये ते टोकियोला गेले. तेथें त्यांचें हिंदी आणि जपानी लोकांकडून प्रचंड स्वागत झालें. “ ज्या शत्रूनें तलवार उपसली आहे त्याला तलवारीनेंच तोंड घावयास पाहिजे. स्वातंत्र्य-प्रेमी हिंदी लोकांचें रक्त जेव्हां वाहूं लागेल तेव्हांच भारत स्वतंत्र होईल.” असें आग्रहाचें प्रतिपादन त्यांनीं सुरू केलें. त्यांच्या संघटन-कौशल्यांतून प्रचंड सामर्थ्य निर्माण झालें. अलौकिक वक्तृत्वामुळें व व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावानें शेंकडों लोक सैन्यांत दाखल झाले. आणि —

आषाढ शु. ३ हा दिवस उजाडला. —

नेतार्जीच्या स्वप्नाला मूर्त स्वरूप आलें. या दिवशीं हातांत शस्त्र घेतलेले, मातृभूमीच्या उद्धारासाठीं जिवावर उदार झालेले लाखों सैनिक त्यांच्यासभोर उभे होते. दुसऱ्या आझाद सेनेच्या स्थापनेचा तो दिवस होता. सैनिकांचें स्वागत करून नेताजी बोलले— “ ब्रिटिश साम्राज्याच्या जोखडापासून भारताची सुटका करणारे हें सैन्य आहे. हिंदुस्थान स्वतंत्र झालेला पाहण्यास आपणांपैकीं कोण जिवंत राहणार याला महत्त्व नाहीं, तो स्वतंत्र होणारच. पण त्याच्या स्वातंत्र्यासाठीं आम्ही सर्वस्वाचा होम करणारच’ एवढा आत्मविश्वास मात्र पाहिजे—”

भारताच्या स्वातंत्र्याची गर्जना करणारी १८५७ नंतरची ही हिंदुस्थानची पहिलीच सेना होती. आणि हिच्याचद्वारां या स्वतंत्र सरकारनें ब्रिटन व अमेरिका यांच्याविरुद्ध युद्ध पुकारलें.

आषाढ शु. ४

ग. कृ खापर्डे यांचें निधन !

शके १८६० च्या आषाढ शु. ४ रोजी सुप्रसिद्ध वकील, विद्वान्, वक्ते 'व सार्वजनिक कार्यकर्ते गणेश कृष्ण खापर्डे यांचें निधन झालें.

वकिलीला लागणारे विद्वत्ता, मोहक वाणी हे गुण यांच्याजवळ होतेच. पण याचबरोबर सार्वजनिक कार्याची हौसहि यांना भरपूर होती. सन १८९२ मध्ये नागपूर येथें भरलेल्या सामाजिक परिषदेचें अध्यक्षस्थान व सन १८९७ मध्ये उमरावती येथें भरलेल्या राष्ट्रीय सभेचें स्वागताध्यक्षपद यांना मिळालें होतें. या-शिवाय मुंबई, मद्रास व काशी येथील काँग्रेसमध्ये लॉर्ड कझनच्या धोरणावर यांनीं केलेलीं उपरोधिक भाषणें प्रसिद्ध आहेत. लोकमान्य टिळकांचे हे अनुयायी असून 'मी एका लोकमान्य टिळकाखेरीज कोणाचाहि अनुयायी जन्मात झालों नाहीं!' असें हे अभिमानानें म्हणत असत. सन १९०७ सालच्या सुरतेच्या काँग्रेसमधील यांची कामगिरी महनीय आहे. मराठी, उर्दू, हिंदी, संस्कृत, वगैरे भाषांप्रमाणेंच गुजराथी भाषेंतहि आपलें मोहक, विनोदी व परिणामकारक वक्तृत्व गाजवून यांनीं तेथील वातावरण बदलून टाकलें. १९०८ सालीं टिळकांना शिक्षा होतांच अपील वगैरे करण्यासाठीं हे इंग्लंडला खाना झाले.

सन १९१७ मध्ये भारतमंत्री मॉटेग्यू यांना राजकीय सुधारणा करण्यासाठीं एक काँग्रेस डेप्युटेशन भेटण्यास गेलें, त्यांत यांचें नांव होतें. मॉटेग्यू सुधारणा अमलांत आल्यावर 'कौन्सिल ऑफ स्टेट'मध्ये हे निवडून आले व तेथें यांनीं उत्कृष्ट कामगिरी बजावली. काँग्रेस डेप्युटेशनमधून हे इंग्लंडला गेले तेव्हां आपल्या इंग्रजी वक्तृत्वामुळे यांनीं मोठा लौकिक मिळवला. 'हिन्दी मार्केट्टेन' म्हणून तेथील वृत्तपत्रें यांना संबोधूं लागलीं.

“यांच्या उंच, भव्य शरीरयष्टीप्रमाणेंच यांचा पोषाखहि नेहमीं भपकेदार व वैशिष्ट्यपूर्ण असे. विशेषतः यांचा भरजरी फेटा डोक्यावर श्रीच्या वेलंटीप्रमाणें मोठ्या भपकेदारपणें उमवून डोक्याला लपेटलेला असे. त्यामुळे त्यांच्याकडे कोणाचेंहि लक्ष सहज वेधून राही. औदार्यपूर्ण व स्वर्धिक वागणूक, डौलदार पोषाख, आणि भारदस्त खुमासदार भाषण यांमुळे यांना लोक 'वन्हाडचे नबाब' या टोपण नांवानें संबोधीत असत.

आषाढ शु. ५

वल्हभाचार्यांचें निधन !

शके १४५३ च्या आषाढ शु. ५ रोजी पुष्टिमार्गाचे प्रसिद्ध संस्थापक वल्हभाचार्य यांचें निधन झालें.

तेलगू प्रांतांतील कांकरव गांवीं राहणाऱ्या लक्ष्मणभट्ट नावाच्या कृष्ण यजुर्वेद पढलेल्या एका तेलंगी ब्राह्मणाचा हा मुलगा होय. लक्ष्मणभट्टाच्या बायकोचें नांव 'एलमागार' असें होतें. तिला घेऊन तो काशीयात्रेस जात असतां वाटेतच ती प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. त्याचें नांव वल्हभ ठेवण्यांत आलें. वल्हभानें कांहीं दिवस मथुरेस व कांहीं दिवस वृंदावनांत वस्ती केली. असें भाविकतेनें सांगितलें जातें कीं, श्रीकृष्णानें वल्हभाला दृष्टांत दिला कीं, — "कृष्णावतारीं माझे सवंगडी असलेले गोप पुन्हा या युगांत अवतीर्ण झाले आहेत व त्यांच्याशीं मला पुन्हा पहिल्याप्रमाणें क्रीडा करतां यावी यासाठीं त्यांना माझे भक्त अगर उपासक बनीव. —" या संदेशाप्रमाणें वल्हभानें श्रीनाथजी या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या कृष्णाच्या एका विशिष्ट अवताराशीं आपल्या पंथाची सांगड घातली. हा पंथ पुष्टिमार्ग या नांवानें प्रसिद्ध आहे. वल्हभाचार्यांचा सिद्धान्त थोडक्यांत असा आहे :— "आदिपुरुष अगर आत्मा एकटा असल्यामुळें त्यास बरें वाटेना ; नाना रूपें धारण करावी अशी त्यास इच्छा झाली. त्याप्रमाणें तो स्वतः अचेतन सृष्टि, जीव व अन्तर्यामिन् आत्मा झाला. यानें आपल्या अतर्क्य शक्तीनें चित् व आनंद हे दोन गुण अचेतन सृष्टींत इंद्रियांना अगोचर किंवा अदृश्य अशा स्वरूपांत ठेवले. —"

आपल्या पंथाच्या प्रसारसाठीं संस्कृत भाषेंत वल्हभाचार्यांनीं अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत. त्यांपैकी वेदान्तसूत्र, अणुभाष्य, सुबोधिनी व तत्त्वदीप निबंध हे तीन फार प्रसिद्ध आहेत. त्यांच्या सतरा लहान ग्रंथांपैकी 'सिद्धान्तरहस्य' सुप्रसिद्ध आहे. वल्हभांचे चार व त्यांच्या मुलाचे चार असे आठ शिष्य व्रज प्रदेशांत प्रसिद्ध असून त्यांना 'अष्टछाप' अशी संज्ञा आहे. त्यांनीं व्रज भाषेंत अनके प्रकारच्या धार्मिक कविता लिहिल्या आहेत. यांच्या पुष्टिपंथाचे (१) प्रवाहपुष्टि, (२) मर्यादापुष्टि, (३) पुष्टि पुष्टि (४) शुद्ध पुष्टि असे चार प्रकार आहेत.

आषाढ शु. ६

इंग्रजी सत्ता दड झाली !

शके १६७९ च्या आषाढ शु. ६ रोजी इंग्रजी सत्तेचा पाया हिंदुस्थानांत स्थिर करणारी प्रसिद्ध अशी प्लासीची लढाई झाली.

अलिख्दीखानानंतर त्याचा नातू मिर्झा महंमद ऊर्फ सिराजउद्दौला हा बंगालचा सुभेदार झाला. त्याचें आणि इंग्रजाचें मुळींच पटलें नाहीं. क्लाइव्ह व वॅटसन हे कलकत्ताकर इंग्रजांना मदत देण्यास आले, आणि त्यांनीं बंगाल्यांतील फ्रेंचांचें चंद्रनगर हें ठाणें काबीज केलें व क्लाइव्हनें नबाबाविरुद्ध कारस्थान उभारिलें. अलिख्दीखानाचा जांवई मीरजाफर हा नबाबाचा सेनापति होता. त्याच्याशीं संधान बांधून बंगालची सुभेदारी त्यास देण्याचें आमिष क्लाइव्हनें दाखविलें. या गुप्त कारस्थानास रंग येत असतांना उमीचंद नांवाच्या श्रीमान् व्यापाऱ्यास याचा सुगावा लागला; आणि कटाची गुप्तता राखण्याबद्दल त्यानें क्लाइव्हपार्शीं वीस लाख रुपयांची मागणी केली. परंतु क्लाइव्ह त्याच्यापेक्षां सवाई होता. त्यानें या कराराचे दोन कागद केले : एक पांढरा खरा व दुसरा तांबडा खोटा. खोट्या कागदावर रकमेचा उल्लेख करून खऱ्या कागदावर मात्र तो गाळण्यांत आला. त्यानंतर सर्व तयारी झाल्यावर क्लाइव्ह चंद्रनगरहून निघाला आणि आषाढ शु. ६ रोजी प्लासी येथें जाऊन पोचला. नबाबाचें सैन्य तयार होतेंच. दोनही सैन्यांची लढाई सुरू झाली. नबाबाच्या तोफखान्यानें इंग्रज फौजेवर जोराचा मारा केला. क्लाइव्हचें सैन्य मातीच्या टेकडीमागें असल्यामुळें तोफेच्या गोळ्यांचा उपयोग कांहीं झाला नाहीं. उलट इंग्रजांनीं केलेल्या माऱ्यामुळें मात्र नबाबाचें फारच नुकसान झालें. पावसाचा कहर झाल्यानें सर्व दारू-गोळा भिजून निरुपयोगी झाल्यामुळें नबाबाचें कांहीं चालेनासें झालें. त्याचेकडील मीरमदन नांवाचा इमानी सरदार गोळा लागून पडला. त्यामुळें नबाबाचा धीर खचून त्याच्या फौजेनें पळ काढण्यास सुरुवात केली. अशा प्रकारें या लढाईत इंग्रजांना जय मिळाला. या लढाईचें राजकीय महत्त्व फार मोठें आहे. मीर जाफर दुर्बल राहून खरी सत्ता क्लाइव्हच्या हातीं आली. बंगालचा नबाब इंग्रजांच्या हातांतील बाहुलें बनल्यामुळें प्लासीच्या लढाईचा दिवस म्हणजे हिंदुस्थानांतील इंग्रजी सत्ता दड करणारा दिवस समजला जातो.

आषाढ शु. ७

“ईश्वरें मोठा घात केला !”

शके १६९९ च्या आषाढ शु. ७ रोजी नारायणराव पेशवे यांची पत्नी व सवाई माधवराव पेशवे यांची आई गंगाबाई हिचें निधन झालें.

ही साठे यांच्या घराण्यांतील होय. हिचें लग्न सिंहगडीं त्र्यंबकराव मामानें लावलें. नारायणरावाच्या वधानंतर गंगाबाई गरोदर असल्याचें समजल्यावरून राघोबादादाच्या पक्षाच्या लोकांकडून हिला मारण्याचे प्रयत्न सुरू झाले. त्यामुळें हिचें संरक्षण करणें हें एक बारभाईचें कर्तव्य होऊन राहिलें. नारायणरावास माधवरावांनीं आपल्या हातीं सोंपविलें असतां त्याचा बचाव करणें आपणाला अशक्य झालें म्हणून सखारामबापू अगोदरच दुःखी होते. आणि आतां गंगाबाईस मारण्याचे प्रयत्न सुरू झाले तेव्हां आपण इतकी मंडळी पेशव्यांचें अन्न खावलेली जवळ असतां गंगाबाईच्या असहाय स्थितींत तिचा आपल्याकडून नुसता बचावसुद्धां होऊं नये, याबद्दल कारभारी मंडळीस खेद झाला. त्यामुळें अर्थांतच चाललेल्या बारभाईच्या कारस्थानास जोर आला. शनिवारवाड्यांत गंगाबाईची अवस्था अत्यंत वाईट आहे असें निश्चित होतांच पुष्कळ वाटाघाटी झाल्यावर सखारामबापूनें नारो अप्पाजी तुळशीबागवाले यांच्या साह्यानें बाईस शनिवारवाड्यांतून माहेरी साठे यांच्या घरीं जाण्याच्या निमित्तानें बाहेर काढून लगोलग पालखींत बसवून बंदोबस्तानें पुरंदर किल्ल्यावर पोहोचतें केलें. तेथूनच शके १६९६ माघ शु. ५ रोजी गंगाबाईच्या नांवानें कारभार सुरू झाला. यानंतर येथेंच वैशाख शु. ७ ला गंगाबाई प्रसूत झाली. आणि तिला मुलगा झाला. हाच महाराष्ट्राचा आवडता पेशवा सवाई माधवराव. याच्या वयाच्या चाळिसाव्या दिवशींच याला पुरंदर किल्ल्यावर पेशवाईचीं वखें प्राप्त झालीं. या मुलाच्या आयुष्यांतील अत्यंत दुःखद प्रसंग म्हणजे गंगाबाईचा मृत्यु होय. “ईश्वरें मोठा घात केला. श्रीमंत लहान आहेत, मातुश्री पांघरूण होतें तें गेलें. निरुपाय गोष्ट भगवतें घडविली. किल्ल्यावरच दहन झालें. रावसाहेब बाईसाहेबांस पुसतात, कोठें आहेत ? तेव्हां सांगतात देवास गेली आहेत. ‘त्यास आणवा’ असें म्हटल्यावर आणवितों असें सांगून विसरी पाडितात.” बालपेशव्यावरील हा प्रसंग करुणम्य नाहीं असें कोण म्हणेल ?

आषाढ शु. ८

‘तख्ताची जागा’ हस्तगत झाली !

शके १६५५ च्या आषाढ शु. ८ रोजी परकीय सत्तेत असलेला रायगड किल्ला श्रीनिवासराय प्रतिनिधि यांनी ताब्यांत घेतला.

राजारामाच्या मृत्यूनंतर औरंगजेबास हरूप चढून त्याने एकामागून एक असे किल्ले हस्तगत करण्यास सुरुवात केली. परंतु मराठ्यांनी सुद्धा मोठ्या शिताफीने जवळजवळ सर्व किल्ले परत भिळविले. परंतु पुढे मराठ्यांचा सर्व कारभार सातारा येथून चालू झाल्यामुळे रायगडचे महत्त्व कमी झाल्यासारखे झाले. त्याचा फायदा जंजिऱ्याच्या सिद्दीने घेण्यास सुरुवात केली. राजापुरी, तळगाड, घोसाळगाड, बिरवाडी, रायगड, इत्यादि ठाणीं सिद्दी याकृतखानाने काबीज केली. दरम्यानच्या काळांत ब्रह्मोदरस्वामी आणि सिद्दी यांचे मोठे वितुष्ट येऊन स्वामी धावडशीस येऊन राहिले. आणि सिद्दीचे पारिपत्य करण्यासाठी सारखा आग्रह सुरू झाला. बाजीराव पेशवे यांची या कामगिरीवर नेमणूक झाली. त्यांनी मोठा पराक्रम गाजवून गेलेलीं ठिकाणे हस्तगत केलीं. तरी सुद्धा अंजनवेल, गोवळकोट, विजयदुर्ग, जंजिरा, रायगड व उंदेरी हीं महत्त्वाचीं ठाणीं शत्रूच्याच हातांत होतीं. शाहूने सिद्दीचा समाचार घेण्यासाठी श्रीनिवासराय प्रतिनिधीचीहि योजना केली. प्रतिनिधि यांनी कारस्थान रचून हा विख्यात असा रायगडचा किल्ला, मराठ्यांच्या ‘तख्ताची जागा’ आषाढ शु. ८ रोजी आपल्या ताब्यांत घेतली. शाहूमहाराजांना ही वाता समजल्यावर त्यांनी प्रतिनिधींना स्वहस्ते पत्र लिहिले—“घेतल्या स्थळाचे संरक्षण होय तें करणे आम्ही ईश्वरी इच्छा आहे तर श्रावणांत रायरी व बाजे किल्ले पाहावयास येऊं. रा. शिवाजी-महाराज, व. रा. आबासाहेब संभाजीमहाराज, व काकासाहेब (राजाराममहाराज) व ताराबाई यांस कोणास न जाहलें तें कार्य चि. फत्तेसिंगबाबा व रा. प्रधान यांनी केलें ही कीर्त जगत्रयी व निजामउल्मुल्क व दिल्लीपावेतो जाहली. हा लौकिक जेणेकरून कायम राहिल तें करणें. ‘अनारंभो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धि-लक्षणम्’ जें सांगणें तें जातेसमयीं सांगितलेंच आहे.—” रायगड हस्तगत झाल्या-मुळे पंतप्रतिनिधींचे वजन बरेच वाढलें.

आषाढ शु. ९

शिवराय-जयसिंग भेट !

शके १५८७ च्या आषाढ शु. ९ रोजी शिवाजी राजे यांनी मिर्झा राजा जयसिंग यांची भेट घेतली.

औरंगजेवाने राजा जयसिंग यांचा नेमणूक शिवाजीचा पाडाव करण्यासाठी म्हणून केली. त्याच्या हाताखाली पठाण दिलेरखान हा होता. दोघेहि महा-पराक्रमी होते. जयसिंग तर युद्धकौशल्यांत अत्यंत वाकबगार असा होता. परंतु शिवाजीस जिंकणे अत्यंत अवघड होते. शाहिस्तेखान, जसवंतसिंग, अफजलखान यांची उदाहरणे तार्जी होती. तीं ध्यानांत ठेवूनच जयसिंग मोठ्या तयारीनिशी पुण्यापर्यंत आला आणि लोहगड, पुरंदर व राजगड या ठिकाणी त्याने युद्ध चालू ठेविले. दिलेरखानाने पुरंदर किल्ल्यास वेढा घातला. या वेळीं मुरारबाजीने अद्वितीय पराक्रम करून आत्मार्पण केले. जयसिंगाचीहि तयारी जोरांत चालली होती. धोरणाने सलोख्याचा तह करावा असा विचार शिवाजीने केला. आपल्या मनांतील हेतु शिवाजीने पत्रद्वारे जयसिंगास कळविला. त्यांत लिहिले, “हे श्रेष्ठ सरदारा, तुझ्यामुळे रजपुतांची मान उन्नत आहे. मी असें ऐकलें आहे कीं, मजवर हल्ला करण्यासाठी व दख्खन जिंकण्यासाठी तूं आला आहेस; पण तुझ्या या कृत्याने देशावर व धर्मावर मोठी आपत्ति ओढवलेली आहे. आपण या वेळीं हिंदु, हिंदुस्थान व हिंदु धर्मा यांच्या संरक्षणार्थ फार जोराचे प्रयत्न केले पाहिजेत.” शिवराय जयसिंग यांची भेट ठरली. जयसिंगाच्या शिबिरांत शिवाजी दाखल झाला तेव्हां मोठी खळबळ उडून राहिली. ज्याला त्याला वाटे, शिवाजी काय गडबड उडवितो कोणास ठाऊक, परंतु त्याजबरोबर फारसे लोक नाहींत असे पाहून लोकांचीं अंतःकरणे शांत झाली. आपल्या तंभूला लागूनच शिवाजीला राहण्यासाठी जयसिंगाने एक स्वतंत्र तंभू दिला. एके दिवशी रात्री मनुची व जयसिंग पत्ते खेळत असतां शिवाजीने आंत येऊन विचारलें, ‘हे कोण?’ जयसिंगाने उत्तर दिले, ‘हे फिरंग्यांचे राजे आहेत.’ नंतर मनुची व शिवाजी यांचे पुष्कळ वेळां संभाषण झाले. शिवाजीचा मुकाम जयसिंगाकडे दोनतीन दिवस होता. शिवाजीचे राष्ट्रप्रेम व त्याचा सद्बेतु यांचा परिणाम जयसिंगावर झाला.

आषाढ शु. १०

(१) गुलाबरावमहाराजांचा जन्म !

शके १८०३ च्या आषाढ शु. १० रोजी असामान्य साधु पुरुष गुलाबराव-महाराज यांचा जन्म झाला.

उमरावतीपासून दहाबारा मैलांवर असणाऱ्या लोणी (टाकळी) या गांवी यांचा जन्म झाला. हे नऊ महिन्यांचे होतांच यांचे डोळे जाऊन यांना कायमचें अंधत्व प्राप्त झालें. लहानपणी आई वारल्यानंतर यांचें पालनपोषण आईच्या आईनें केलें. यांची श्रीज्ञानदेवावर अत्यंत निष्ठा. एके दिवशीं श्रीज्ञानदेवांनीं स्वप्नांत येऊन दृष्टांत दिला कीं, “ वैदिक धर्म व कृष्णभक्ति यांचा प्रसार करा. ” त्यानंतर यांनीं स्वतःला ‘ज्ञानेश्वरकन्या’ व ‘कृष्णपत्नी’ अशीं नांवां घेऊन आपल्या कार्यास सुरुवात केली. यांची कवित्वशक्ति अपूर्व होती. बसल्या बैठकीस हजार-बाराशें ओव्या अगदीं सहज निर्माण करून हे इतरांना भगवत्प्रेम चाखवीत असत. यांच्या बुद्धीचें वैभवहि मोठेंच होतें. सांख्य, योग, वेदान्त, वैद्यक, व्याकरण, आदि विषय हे शिकवीत असत. हे मधुराद्वैताचे पुरस्कर्ते असून यांची ग्रंथसंपत्तिहि पुष्कळ आहे. संप्रदायसुरतरु, भागवत-रहस्य, प्रेमनिकुंज, साधुबोध (व्यवहारधर्मबोध), अभंग-गाथा, आदि ग्रंथ यांच्या सांप्रदायाचें तत्त्वज्ञान विषद करणारे आहेत. पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांचा परिचयहि गुलाबरावांना उत्तम प्रकारें होता. प्लेटो, अरिस्टॉटल, सॉक्रेटीस, कॅट, हेगेल, मिल्ल, इत्यादि तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांचें विवरण हे सुबोधपणें करीत. “ यांच्याकडे पाहिलें कीं हा पुरुष मूर्तिमंत चमत्कार आहे असें वाटे. हे बोलूं लागले कीं भक्तिमार्गाचा नुसता पाऊस पडे. हे चर्चा करूं लागले कीं यांची निर्दोष वादसरणी, विलक्षण ज्ञान व युक्तिवाद पाहून मन कुंठित होई. यांची अत्यंत मधुर वाणी ऐकून चित्त नागासारखें डोळूं लागे... अव्यंग कर्म, विशुद्ध ज्ञान, अलोट भक्ति या तिहींचें एकीकरण यांच्यांत झालेलें होतें. पण याशिवाय अर्वाचीन चिकित्सक दृष्टीलाहि ज्याचा उलगाडा होत नाही अशा कित्येक गूढ गोष्टी यांच्याजवळ होत्या. ” असें कै. ल. रा. पांगारकर यांनीं म्हटलें आहे. अवध्या चौतिसाव्या वर्षी यांनीं समाधि घेतली.

आषाढ शु. १०

(२) दादाभाई नवरोजींचें निधन !

शके १८३९ च्या आषाढ शु. १० रोजी राष्ट्रसभेच्या आद्य संस्थापकांपैकी एक, स्वराज्य या राजकीय ध्येयाचे जनक आणि अर्थशास्त्राच्या साह्यानें सरकारविरुद्ध लढणारे पहिले जहाल टीकाकार दादाभाई नवरोजी यांचें निधन झालें.

यांचें शिक्षण मुंबईस एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये झाल्यावर तेथेंच त्यांनीं शिक्षक व प्राध्यापक म्हणून काम केलें. मुंबईत यांनीं स्टूडण्ट्स लिटररी अँड सायण्टिफिक सोसायटी स्थापून तिच्या गुजराथी व मराठी शाखा काढल्या. सन १८५५ मध्ये 'रास्त गोपतर' हें गुजराथी साप्ताहिक यांनांच काढलें. सन १८५५ मध्ये लंडनच्या कामा अँड कंपनीत मॅनेजरची नोकरी धरून आपल्या राजकीय कामगिरीस आरंभ केला. सन १८६७ मध्ये ईस्ट इंडियन असोसिएशन स्थापन करून तिच्यातर्फे हिंदुस्थानविषयक निबंध वाचणें व व्याख्यानें देणें वगैरे कार्ये सुरू झालीं.

राज्यकारभारांतील दोष मांडण्यापासून ते स्वराज्य हें ध्येय जाहीर करून त्याकरतां प्रयत्न करणारी प्रमुख संस्था असें स्वरूप देण्यापर्यंतच्या काँग्रेसमधील प्रत्येक स्थित्यंतरांत यांनीं प्रामुख्यानें भाग घेतला. कलकत्ता, लाहोर व पुनः कलकत्ता या तीन अधिवेशनांचे हे अध्यक्षहि होते. राष्ट्राच्या जीवनांत इतर कोणत्याहि गोष्टीपेक्षां आर्थिक व शैक्षणिक बाबींना अत्यंत महत्त्व असतें ही गोष्ट यांनींच लोकांपुढें प्रथम ठळकपणें मांडली. 'पॉव्हर्टी अँड अन-ब्रिटिश रूल इन इंडिया' हा यांचा अत्यंत महत्त्वाचा असा अर्थशास्त्रीय ग्रंथ होय. हल्लींची ब्रिटिश सत्ता 'जेवढें उकळतां येईल तेवढें उकळून घ्या' अशा स्वरूपाची आहे. हिंदुस्थानप्रमाणें ती इंग्लंडलाहि घातक आहे. सध्यांच्या हिंदुस्थानच्या विपन्न स्थितींत एक पैचाहि फायदा हिंदुस्थानच्या पदरांत पडूं न देतां लक्षावधि रुपयांचें मालाच्या रूपानें शोषण चाललें आहे. हें यांनीं आंकड्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें आणि त्यावर परिणामकारक उपाययोजना सुचवून मालक-गुलाम या नात्यापेक्षां सहकार्यांच्या भावनांनीं हिंदुस्थानाकडे पाहण्याची सूचना यांनीं सरकारला दिली. England's duties to India, Financial Administration of India हे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

आषाढ शु. ११

शयनी एकादशी !

आषाढ शु. ११ हा दिवस महाएकादशी म्हणून प्रसिद्ध असून याला शयनी एकादशी असेंहि नांव आहे.

एकादशीच्या उत्पत्तीसंबंधाने अशी कथा सांपडते. कुंभ दैत्याचा पुत्र मृदुमान्य हा शंकराच्या कृपेमुळे अमर होऊन देवांना त्रास देऊ लागला होता. ब्रह्मा-विष्णु वगैरे देव भिऊन गेले व त्यांनी त्रिकूट पर्वतावर धात्री झाडाखाली एका गुहेचा आश्रय केला. अर्थात् तेथे त्यांना उपोषण घडले. त्याच स्थानी त्यांच्या श्वासापासून एक दिव्य शक्ति निर्माण झाली. तिने दाराशीं टपून बसलेल्या मृदुमान्य दैत्याचा नाश केला. हिचेच नांव देवी एकादशी. हिच्यांत सर्व देवांचें तेज एकवटलेलें असल्यामुळें शिव व विष्णु या दोनहि देवांच्या भक्तांत एकादशी प्रिय झाली.

या दिवशीं विष्णु शयन करतात; चातुर्मासाचा आरंभ याच दिवशीं होतो. भारतीय संस्कृतींत विष्णुदेवतेला फारच महत्त्वाचें स्थान आहे. यालाच नारायण, वासुदेव अशींहि नांवे आहेत. याच देवाच्या वैष्णवधर्मास मोठेंच महात्म्य प्राप्त झालें आहे. याच धर्माचा विकास कालांतराने भागवत धर्मांत झाला. भक्तिप्रेमाला महत्त्व देऊन शूद्र, अतिशूद्र यांनाहि या धर्मांत परमेश्वराचा मार्ग मोकळा झाला. 'उंच नाच कांहीं नेणे हा भगवंत' असें तत्त्वज्ञान रूढ झालें. महाराष्ट्रांत तर या भागवत धर्माने फारच प्रगतिकारक असें कार्य केले आहे. ज्ञानेश्वर-नामदेवांच्या काळांत या भागवत धर्माच्या मंदिराचा पाया घालण्यांत आला आणि तुकारामभोवांनीं भगवद्भक्तीचा कळस त्यावर चढविला. आषाढी एकादशीस पंढरपुरास आजहि दोन दोन लाखोंची यात्रा भरत असते. ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ, निवृत्तिनाथ, मुक्ताबाई, मत्स्येंद्रनाथ, सोपानदेव, सांतामाळी यांच्या पालख्या आजहि मोठ्या थाटाने मिरवीत मिरवीत पंढरपुरास जात असतात. या वारकरी सांप्रदायाने लोकजागृतीचें काम सतत सातआठशें वर्षे करून देशाची मोठीच सेवा केली आहे. परमार्थाच्या प्रांतांत लोकशाहीचें रूप विकसित करण्यांत या पंथास चांगलेच यश आले आहे.

आषाढ शु. १२

दाहिर राजाचा वध !

शके ६३४ च्या आषाढ शु. १२ रोजी महंमद कासीमने सिंध देशच्या दाहिर राजावर स्वारी करून त्याचा वध केला !

प्राचीन काळापासून भारताशी अरब लोकांचा व्यापार होता. या वेळी बगदाद येथे वलीद खलीफा गादीवर होता. सिंध देशच्या राजाशी दाहिरशी मुसलमानांचे भांडण निघाले. सिंध देशातील देवल नामक बंदरांत मुसलमानांचे एक हजार लोक रजपुतांनी पकडून ठेवले होते. त्यांची मागणी मुसलमानांनी दाहिरकडे केली. पण देवल बंदर त्याच्या ताब्यांत नसल्यामुळे फौजेनिशी देवल येथील देवालयवर हल्ला केला. देवल हस्तगत झाल्यावर त्यांतील ब्राह्मण मुसलमानी धर्म स्वीकारीनात म्हणून कासीमने सतरा वर्षांवरील सर्व ब्राह्मणांची कत्तल केली व इतरांस गुलाम म्हणून स्वदेशी पाठविले. त्यांनंतर कासीमने दाहिरवर स्वारी केली. उभयतांची मोठी लढाई होऊन तीत तो मरण पावला; तरी त्याच्या शूर राणीने सर्व फौज एकत्र करून पुनः एकदां निकराचे युद्ध केले, पण तिला अपयश आले. आणि शेवटी सिंध देश इस्लामी राज्याच्या ताब्यांत गेला.

दाहिर हा चचाचा मुलगा असून जातीने तो ब्राह्मण होता.

या दाहिर राजास दोन मुली होत्या. त्यांना पकडून कासीमने खलीफ बलीद यास नजर म्हणून पाठवल्या. त्यांनी आपल्या बापाचा वध करणारा कामीम याचा विलक्षण पद्धतीने सूड घेतला. वडील मुलीवर खलीफाची मर्जी बसली. तेव्हां ती बोलली - 'मजवर कासीमने बलात्कार केला असल्यामुळे मी अष्ट झाले आहे -' खलीफास कासीमचा अत्यंत संताप आला, आणि त्याने कासीमास ठार मारून त्याचे प्रेत दमास्कस येथे आणवले; तेव्हां मुलीस मोठा आनंद होऊन ती उद्गारली, "माझ्या बापाचा घात करणाऱ्या दुष्टाचा चांगला सूड घ्यावा एवढ्याचसाठी मी हा आरोप त्याजवर केला. मी अष्ट नाही! -" मुलीचे हे खोटे वर्तन पाहून खलीफाने तिलाहि ठार मारिले. पातिव्रत्यापेक्षा मरण पत्करणे तिला श्रेयस्कर वाटले.

आषाढ शु. १३

पापाचें घोर प्रायश्चित !

शके १८३१ च्या आषाढ शु. १३ रोजी हिंदुस्थानांतील प्रसिद्ध क्रान्तिकारक मदनलाल धिंग्रा यानीं इंडिया ऑफिसचे राजकीय ए. डी. सी. सर विल्यम कर्झन वायली यांचा खून केला !

धिंग्रा यांचें घराणें पंजाबांतील हिन्दु क्षत्रियाचें होय. इंग्लंडमध्ये आल्यावर यांचें मन क्रान्तिवादाकडे झुकूं लागलें. 'नॅशनल इंडियन असोसिएशन' या संस्थेचा वार्षिक समारंभ आषाढ शु. १३ रोजी रात्री 'इंपीरियल इन्स्टिट्यूट' च्या जहांगीर हॉलमध्ये होता. आठ वाजण्याच्या सुमारास मदनलाल या ठिकाणी आले. हॉलमध्ये प्रवेश मिळण्याची व्यवस्था करून ते आंत शिरले. नऊ-साडेनऊ वाजण्याच्या सुमारास सर्व निमंत्रित मंडळी जमा झाली. साडेदहाच्या सुमारास कर्झन वायली व त्यांच्या पत्नी समारंभस्थानी येऊन पोचलीं. मदनलालजींना आपणाशीं कांहीं बोलावयाचें आहे असें समजून वायलीसाहेब त्यांचेजवळ गेले. क्षणार्धांत आपल्याजवळचें पिस्तुल काढून मदनलालनीं पहिला बार उडविला. लागोपाठ दुसरी, तिसरी व चौथी गोळी झाडण्यांत आल्यामुळें वायली गतप्राण होऊन जमिनीवर पडले. डॉ. लालकाका मदनलालांच्या पांचव्या गोळीला बळी पडला, आणि शेवटची गोळी स्वतःवर उडवून घेण्यासाठीं मदनलाल सिद्ध झाले तों सर लेस्ली प्रोबिन यांच्या प्रयत्नामुळें मदनलालांना हें कृत्य करणें शक्य झालें नाहीं.

कोर्टांतील चौकशीच्या वेळीं केलेल्या वक्तव्यांत मदनलालजी म्हणाले, "जर्मनांनीं इंग्लंड देश पादाक्रांत केल्यास त्या आक्रमणाविरुद्ध लढणारा इंग्रज जर देशभक्त ठरणार असेल तर मी इंग्रजाविरुद्ध केलेला झगडा अधिकच न्याय्य व देशाभिमानाचा आहे. गेल्या पन्नास वर्षांत आठ कोटी हिंदी लोकांचे खून झाले, या खुनांचें पाप इंग्रजांच्या डाक्यावर बसतें असें माझे मत आहे.... इंग्रजांनीं हिन्दुस्थान देश आक्रमून राहूं नये. आपल्या पावन मायभूमीला दूषित करणाऱ्या इंग्रजाला हिंदी लोकांनीं मारणें ही गोष्ट संपूर्णपणें समर्थनीय आहे." मदनलाल यांच्या या वक्तव्याबद्दल सर्वत्र मोठी खळबळ उडाली.

आषाढ शु. १४

“ मी गुन्हेगार नाही ! ”

शके १८३० च्या आषाढ शु. १४ रोजी लोकमान्य टिळक यांच्यावरील राज्यद्रोहाच्या दुसऱ्या खटल्याचें काम सुरू झालें.

या वेळीं बंगाल्यांत क्रांतिकारकांचें युग सुरू झालें होतें. त्यावरील ‘केसरी’ तील लिखाण सरकारला झोंबून टिळकांच्यावर खटला भरण्यांत आला. न्या. दावर यांचेपुढें काम सुरू झालें. टिळक स्वतःच काम पाहणार होते. स्वतःच्या बचावाचें भाषण टिळकानीं साडेचार दिवसपर्यंत केलें. त्यांतील विद्वत्तापूर्ण विवेचन पाहून कायदेपंडितांनीं माना डोलविल्या. इंग्लंडमधील राज्यद्रोहाचा कायदा, तेथील खटले, ज्यूरीच्या अधिकाराचें क्षेत्र, मुद्रणस्वातंत्र्याचा इतिहास, त्याचा कायदा आदि विषयांवर मुद्देसूद विवेचन टिळकानीं केलें. त्याचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. शिक्षा सांगण्यापूर्वी आरोपीस विनंति केली त्या वेळीं लो० टिळक बोलले : All I wish to say is that in spite of the verdict of the Jury, I maintain that I am innocent. There are higher powers that rule the destinies of things and it may be the will of Providence that the cause which, I represent, my prosper more by my sufferings than by my remaining free. (मला सांगावयाचें असें फार थोडेंच आहे. ज्यूरीनें मला दोषी ठरविलें तर खुशाल ठरवो. पण मी गुन्हेगार नाहीं. लौकिक गोष्टीचें नियंत्रण करणारी अशीहि एक शक्ति न्यायपीठाहूनहि वरिष्ठ आहे. कदाचित् ईश्वराची इच्छाच असेल कीं, मला शिक्षा व्हावी आणि मी शिक्षा भोगल्याच्या कारणानेंच मीं अंगीकारिलेल्या कार्याला ऊर्जित दशा यावी.) यावर न्याय-मूर्तींनीं शिक्षा सांगितली, “ तुम्हांला शिक्षा सांगतांना मला दुःख होत आहे. कर्मांत कमी शिक्षा म्हणून सहा वर्षांची काळे पाण्याची सजा मी तुम्हांस देतों. ” रात्रीचा दहाचा सुमार होता तरी कोर्टाचाहेर लोकांची गर्दी पावसांत उभी होती. तिला चकवून, कोर्टाच्या नागील दारानें टिळकांना बाहेर नेऊन आगगाडींत बसविण्यांत आल. दुसऱ्या दिवशीं टिळक साबरमतीच्या तुरुंगांत दाखल झाले. तो दिवस (२३ जुलै) त्यांच्या बावलाव्या वाढादिवसाचा होता.

आषाढ शु. १५

लो. टिळकांचें निधन !

शके १८४२ च्या आषाढ शु. १५ रोजी भारतातील राजकीय असंतोषाचे जनक, थोर राजकारणी मुत्सद्दी, वृत्तपत्रकार, वेदादि प्राचीन वाङ्मयाचे अभ्यासक, लोकमान्य टिळक यांचा मुंबईला अंत झाला.

टिळकांचें अंत्यदर्शन घेण्यासाठी मुंबईकडे सारा महाराष्ट्र धांवला, पुण्याहून स्पेशल आगगाडी सुटली. स्मशानयात्रा मुंबईसच निघण्याचें ठरलें. चौपाटीवर दहनविधि करण्यास सरकारनें परवानगी दिली. दिवस रविवारचा होता. दुपारीं दोन वाजतां स्मशान-यात्रा निघाली. अनेक प्रमुख लोकांनीं प्रेतास खांदा दिला त्यांत म. गांधीहि होते. अफाट जनसमुदाय लोटला होता. पाऊस जोराचा पडत होता, तरी त्याची पर्वा कोणाला होती? दिंड्यांचें भजन सुरू असून जागजागीं पुष्पवृष्टि होत होती. चौपाटीवर पोहोंचल्यावर थोर लोकांचीं समयोचित भाषणें झाल्यावर टिळकांचा पार्थिव देह चंदनकाष्टांच्या सरणावर ठेवून त्यास अग्निसंस्कार करण्यांत आला.

त्या दिवशींच्या 'संदेश' मध्ये अच्युतराव कोल्हटकर लिहितात—

“—गेल्या चाळीस वर्षांत सूर्यानें इतक्या येरझाऱ्या केल्या, वायु इतके वेळ वाहला, समुद्राला इतके वेळ भरती आली, तारे इतक्या वेळां चमकले, पण त्या प्रत्येक चमकण्यानें, भ्रमणानें, लाटेनें, पवनानें हेंच तच्च पुनः पुनः प्रस्थापित केलें आहे कीं, टिळक म्हणजेच महाराष्ट्र आणि महाराष्ट्र म्हणजेच टिळक! ह्या चाळीस वर्षांतील एक कृति काढा, एक गोष्ट ध्या, एक वर्तमानपत्र वाचा, एक राज-कारण उलगाडा, त्या शोधकांना काय आढळेल? १८८० मध्ये टिळक महाराष्ट्राच्या राजकीय पटांगणांत उतरले आणि १९२० मध्ये ते महाराष्ट्र सोडून गेले. इतक्या अवधीत एकच नांव भरलेलें आहे आणि तें कोणतें? तर 'बाळ गंगाधर टिळक!' ” टिळकांच्या निधनानंतर सर्व भरतखंडांत त्यांचीं स्मारकें झालीं. मुंबईला ज्या ठिकाणीं त्यांच्या शवाला अग्नि देण्यांत आला त्या ठिकाणीं सन १९३३ मध्ये टिळकांचा भव्य पुतळा लोकनायक बापूजी अणे यांच्या हस्ते उभारण्यांत आला.

आषाढ व. १

“आतां मी सुखानें मरतो !”

शके १५८२ च्या आषाढ व. १ या दिवशीं बाजी प्रभू देशपांडे यानें श्रीशिवाजी-महाराज यांच्या जिवासाठीं आपला प्राणत्याग केला !

सिद्दी जौहार उर्फ सलाबतखान हा शिवाजी ज्या पन्हाळगडावर होता तेथें स्वारीसाठीं चालून आला होता. पन्हाळ्याच्या वेढ्याचें स्वरूप बिकट झालें. शिवाजीनें शरणागतीची आणि तह करण्याची हुलकावणी दाखविली ; आणि वेढा ढिला पडतांच आषाढ व. १ या दिवशीं मध्यरात्रीं मावळ्यांची एक हजारोंची टोळी घेऊन शिवाजी शत्रूच्या चौक्या-पहारे चुकवून बाहेर पडला-आणि थेट विशाळगडाकडे निघून गेला. सलाबतखानाचा जांबई सिद्दी मसूद व फाजलखान पाठलाग करूं लागले. विशाळगडाचा घाट चढत असतां शत्रु पाठलाग करीत आहे असें पाहून शिवाजीनें बाजीप्रभूस सांगितलें, “मी किल्ल्यावर जाऊन तोफा ऐकवितों, तोंपर्यंत शत्रु या खिंडींत थोपवून धर.”

शूर वीर बाजी प्रभु खिंडींत उभा राहिला. यवन येऊन मिडले. अनेक हल्ले मागें परतविले गेले. फाजलखान ताजा दमाची तुकडी घेऊन आला. बाजीचे बहुतेक लोक पडले होते. तरी तो निकरानें लढत तोफेच्या आवाजाकडे लक्ष देत होता. स्वामिमक्त बाजीला गोळी लागून तो खाली पडला. प्राणोत्क्रमणापूर्वीं तोफांचे आवाज ऐकू आले. बाजी प्रभूच्या चेहऱ्यावर समाधान चमकलें — “मी आपली कामगिरी बजावली, आतां सुखानें मरतो —” असें म्हणून त्यानें प्राण सोडला.

बाजीप्रभु हा हिरडसचा देश कुलकर्णी. यानें शिवाजीस अनेक वेळां मदत केली होती. मोगल, आदिल, सिद्दी, सावंत, आदि शत्रूंनीं शिवाजीस घेरलें असतांना याच शूर वीरानें प्राणपणानें शिवरायांना मदत केली. शेवटीं आपल्या स्वामीसाठीं यानें प्राणहि दिलेला पाहून याच्या एकनिष्ठेची साक्ष पटते. याच्या मृत्यूनंतर उरलेल्या मावळ्यांनीं शत्रूंच्या अफाट सैन्याला तोंड देत देत याचें शव रांगण्यावर नेलें. शिवरायासाठीं प्राण देणारे असे जे सौंगडी त्या काळांत निर्माण झाले होते त्यांत बाजी प्रभु देशपांडे याचें नांव प्रामुख्यानें चमकणारें आहे.

आषाढ व. २

रा. स्व. संघावरील बंदी उठली!

शके १८७१ च्या आषाढ व. २ रोजी 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ' या विख्यात संघटणेवरील बंदी हिंदू सरकारने उठविली. एक वर्ष पांच महिने व आठ दिवसांचा वनवास संघाला भोगावा लागला.

महात्मा गांधी यांच्या वधानंतर दि. ४ फेब्रुवारीला सरकारने रा. स्व. संघ बेकायदा ठरविला. हिंदुस्थानास मिळालेलें स्वातंत्र्य धोक्यांत आणून देशाच्या नांवास काळें फासणाऱ्या अनेक विद्वेषी व अत्याचारी वृत्ति निर्माण झाल्या होत्या, त्या सर्वांना आळा घालण्याचा विचार सरकार करित होते. अतिशय मोठ्या प्रमाणावर हिंदु समाजाचें सांस्कृतिक ऐक्य करणाऱ्या संघाकडेहि सरकारची वक्रदृष्टि फिरली. संघ बेकायदा ठरवितांना अत्याचार, जाळपोळ, चोरी, दरोडेखोरी, खून, शस्त्रे जमविणे इत्यादि प्रकारचे गंभीर आरोप संघावर ठेविण्यांत आले होते. सहासात महिने झाल्यानंतर बंदी उठविण्याचा विचार प्रांतिक सरकारच्या सल्यानें झाला. परंतु त्याला यश आलें नाहीं. पू. गोळवलकर गुरुजी यांनीं पं. नेहरू व सरदार पटेल यांच्या भेटी घेतल्या, पण त्याचा परिणाम त्यांच्या स्थानबद्धतेतच झाला. त्यानंतर नऊ डिसेंबर रोजी संबंध भरतखंडांत संघानें अभूतपूर्व असा सत्याग्रह सुरू केला. लक्षावधि स्वयंसेवक तुंरंगांत गेले. २० जानेवारीला 'केसरी'कार ग. वि. केतकर यांच्या मध्यस्थीनें संघ सत्याग्रह स्थगित झाला. ८ एप्रिल रोजी दिल्लीस पंतप्रधानांची बैठक भरली होती. त्यांत सरसंघचालकांनीं पाठविलेल्या घटनेच्या मसुद्याचा विचार होऊन सत्याग्रहींना मुक्त करण्यास सरकार तयार झालें. मद्रासचे प्रागतिक पुढारी श्री. व्यंकटरामशास्त्री यांनीं संघ-घटनेचा मसुदा तयार करण्यास मोठेंच साह्य केलें. परंतु त्यांचें आणि सरकारचें पटलें नाहीं. शेवटीं मध्यप्रांताचे गृहमंत्री श्री. द्वारकाप्रसाद मिश्र यांच्या प्रयत्नास यश आलें आणि आषाढ व. २ रोजी संघ-बंदी रद्द झाल्याचें जाहीर झालें. संघाच्या इतिहासांत ही मोठीच घटना आहे. प्रसिद्धीची हांव न धरितां संघानें आपला विस्तार अवघ्या पंचवर्सा वर्षांतच हिंदुस्थानच्या कानाकोपऱ्यांतूनहि केला ; आणि संघास लाभलेल्या या वनवासा-मुळें मात्र संघाचें नांव आपाआपच जगांत प्रसिद्ध झालें.

आषाढ व. ३**गोस्वामी तुलसीदासांचा देहत्याग !**

शके १५४४ च्या आषाढ व. ३ रोजी हिन्दी भाषेचे महाकवि रामभक्त तुलसीदासजी यांनीं असी घाटावर देहत्याग केला.

तुलसीदासांना रामकृपा झाल्यावर शंकरांनीं संदेश दिला कीं, 'तुम्ही लोक-भाषेत काव्यरचना करून रामचरित्र स्पष्ट करा.' याप्रमाणें अयोध्येलां येऊन संवत् १६३१ च्या रामनवमीला त्यांनीं आपल्या विख्यात रामचरितमानस ग्रंथाला सुरुवात केली. दोन वर्षे सात महिने सव्वीस दिवसांनीं ग्रंथाची समाप्ति झाली. लोकभाषेंतील या काव्याविरुद्ध कांहीं लोकांनीं गवगवा केला. तरी ग्रंथ आपल्या गुणांनीं लोकप्रियता मिळवूं लागला. सुप्रसिद्ध पंडित मधुसूदन सरस्वतिहि यांच्या-पार्शा चर्चा करण्यास आले; व शेवटीं प्रसन्न होऊन त्यांनीं पुढील उद्गार काढले :

“ आनन्दकानने ह्यास्मिञ्जङ्गमस्तुलसीतरुः
कवितामञ्जरी भाति रामभ्रमरभूषिता ॥ ”

तुलसीदासांच्या मित्रमंडळींत नबाब अब्दुल रहीम खानखाना, महाराजा मानासिंग, नाभाजी आदि मोठमोठे लोक होते. केशवदास, सूरदास यांच्या भेटी तुलसीदासांनीं घेतल्या होत्या. यांची ग्रंथसंपत्ति पुढीलप्रमाणें आहे : (१) रामचरितमानस (२) कवित्त रामायण (३) दोहावली (४) रामगीतावली (५) रामाज्ञा (६) बरवै रामायण (७) रामलला नहछु (८) वैराग्य-संदीपनी (९) कृष्णगीतावली (१०) पार्वती मंगल (११) जानकी मंगल (१२) रामसतसई (१३) ननुमद बाहुक इत्यादि. यांपैकीं रामचरितमानस हा सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ लोकमान्य झाला असून याच्या कोट्यवधि प्रती आजपर्यंत खपल्या आहेत. राजाच्या महालापासून गरिबाच्या झोंपडीपर्यंत याचा प्रसार आहे. एके दिवशीं कलियुगांनै मूर्तरूप धारण केलें व तो तुलसीदासजीजवळ येऊन त्यांना त्रास देऊं लागला, तेव्हां हनुमानाच्या सांगण्यावरून श्रीरामचंद्राला त्यांनीं एक 'विनयपत्रिका' लिहिली तिची प्रसिद्धि हिन्दी वाङ्मयांत मोठीच आहे. अर्वाचीन कालांतली साधु पुरुष स्वामी रामतीर्थ हे तुलसीदासांच्या वंशांतलच होत.

आषाढ व. ३

(२) माधवरावांस पेशवाई !

शके १६८३ च्या आषाढ व. ३ या दिवशीं माधवराव पेशवे यांना वयाच्या सतराव्या वर्षी पेशवाईची वस्त्रे मिळालीं. त्या वेळची बिकट परिस्थिति आणि माधवरावांची योग्यता यांचें वर्णन कै. हरिभाऊ आपटे यांच्या ‘करमणुर्की’ त स्वा. वी. सावरकर यांनी पुढीलप्रमाणें केलें होतें :—

“ हिंदुपदपादशाहीची पानपतच्या भयंकर रणकंदनानें दुर्देशा झाली आहे. दोन लाख बांगडी फुटल्यामुळें महाराष्ट्रांतून प्रत्येक घरांतून अबलांच्या हृदय-द्रावक किंकाळ्या व वृद्ध मातापितरांचे हंबरडे ऐकूं येत आहेत. स्वराज्य-प्राप्तादाचे स्तंभ जे सरदार लोक ते खाल्ल्या घरचे वासे मोजूं लागले आहेत. नुकताच उद्गीरच्या लढाईत बडविलेला निजाम, म्हैसूरचा हैदर, रोहिलखंडाचा नबाब, असे एक ना दोन अनेक जण पेशवाईच्या नाशासाठीं “ व्रणार्तं पशुच्या शिरावरि वर्नी उभे काकसे ” राहिले आहेत. दोन महिन्यांत स्वकुलगृहाचे तीन आधार-स्तंभ पडल्यानें वरील इमारत डळमळूं लागली आहे. होळकर, भोसले, बुंदेले, इत्यादि कृतघ्न सरदार खुशाल तमाशा पाहत उभे आहेत. अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं सतरा वर्षांचें पोर-कीं त्या वयांत स्वतःच्या शरिराचीहि शुद्ध नसते, व भावंडांतील कलह मिटविण्याची अकल नसते—अशा अल्प वयांत हा राजबिंडा माधव प्रपितामहांनीं संपादन केलेल्या व पितृपितामहांनीं अटकेस नेऊन भिडवलेल्या जरिपटक्याचा असह्य तोल सांभाळण्यास दंड ठोकून उभा राहिला. आणि अवघ्या दहा वर्षांचे आंत मराठ्यांची कर्तबगारी जनतेला दिसून आली.”

माधवराव पेशवे हे बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे व गोपिकाबाई यांचे दुसरे चिरंजीव. “ माधवराव केवळ सत्याचा पक्षपाती असून थाटमाट, चैन किंवा आराम त्यास बिलकूल स्वपत नसे. सत्य हें स्वडतर व कष्टसाध्य असतें ; त्याचीच मूर्तिमंत प्रतिमा माधवराव होता. आपण राष्ट्राचे सेवक आहोंत अशी त्याची एकनिष्ठ भावना होती. आणि त्याचा कारभार सर्वस्वीं लष्करी बाण्याचा होता. वाटाघाटींत किंवा विचारांत निष्कारण वेळ न घालवितां झटपट काम करून सर्वांगीण प्रगति संपादण्याकडे त्याचें लक्ष असे. ”

आषाढ व. ४

(१) 'कुलीखाना' चा नेताजी पालकर !

शके १५९८ च्या आषाढ व. ४ रोजी श्रीशिवाजीमहाराज यांनी प्रसिद्ध वीर नेताजी पालकर यास शुद्ध करून परत हिंदु धर्मांत घेतले.

नेताजी पालकर हा सातारा जिल्ह्यांतील खंडोबाची पाली येथील राहणारा. अफझलखानाच्या लोकांवर तुटून पडून त्याचा परामव करण्यांत याचाच पराक्रम विशेषत्वाने कारणीभूत झाला. गनिमी काव्याचा आश्रय करून नेताजीने अनेक मुसलमानी अधिकाऱ्यांना बेजार केले होते. दक्षिणेकडील मुलखांत धामधूम उडवून याने पुष्कळ खंडणी वसूल केली होती. दक्षिणेच्या मोहिमेंत ज्या वेळी जयसिंग होता त्या वेळी औरंगजेबाच्या सांगण्यावरून जयसिंगाने नेताजीस दिल्लीस पाठविले होते. तत्पूर्वीच त्याचा व शिवाजीचा बेबनाव झालेला होता. 'सर-नोबत नेताजी पालकर याचा मेहुणा रात्रीस गैरहजर जाला. वर्तमान राजांस विदित होऊन रागास येऊन एक महिन्याची गैरहजेरी करू लागले. त्या समयी नेताजींनी बहुत रदबदली केली. म्हणोन स्वामींनी इतराजी करून दूर केले', असा खुलासा यासंबंधी सांपडतो. पुढे नेताजी दिल्लीस पोचल्यावर औरंगजेबाने सांगितले, "तुम्ही मुसलमान व्हा म्हणजे मोठी नोकरी देऊ, नाही तर जन्मभर अशीच कैद भोगीत राहिले पाहिजे." तेव्हा शके १५८९ मध्ये बादशहाने त्यास मुसलमानी धर्माची दीक्षा देऊन त्याचे नांव महंमद कुलीखान असे ठेविले. तिकडे चाललेल्या अफगाणिस्तानच्या डोंगरी मुलखांत या कुलीखानाने चांगलेच यश कमाविले; आणि बादशहाची कृपा संपादन केली. तेव्हा बादशहाने त्यास दिलेरखानाबरोबर शिवाजीचे पारिपत्य करण्यासाठी पाठविले. परंतु दक्षिणेंत आल्यावर हा एके दिवशी गुप्त रूपाने मोंगली छावणीतून शिवाजीकडे आला. शिवरायांनी लगेच आषाढ व. ४ रोजी त्याला प्रायश्चित्त देऊन परत हिंदु धर्माची दीक्षा दिली. "नेताजी पालकर वृत्तीचे निवाडे ब्रह्मणीने विचारून करतात. मुद्दाम महाबलेश्वरास मनुष्य पाठवून विज्ञानेश्वराचा ग्रंथ आणविला. ... धर्मशास्त्राचा मथितार्थ काढून ... धर्मतः आपले पूर्वज स्मरोन निवाडा केला." असा मजकूर याच्या न्यायप्रियतेबद्दल सांपडतो.

आषाढ व. ४

(२) सार्वजनिक काकांचें निधन !

शके १८०२ च्या आषाढ व. ४ रोजी महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध कार्यकर्ते व वकील गणेश वासुदेव जोशी ऊर्फे 'सार्वजनिक काका' यांचें निधन झालें.

काकांचें मूळचें घराणें रत्नागिरीचें. सातारा येथें शिक्षण झाल्यावर यांनीं पुणें येथें नाझर कचेरींत नोकरी धरली. त्यानंतर वकिलीची परीक्षा देऊन यांनीं आपला जम चांगलाच बसविला. पुण्याच्या 'सार्वजनिक सभे'चे संस्थापक हेच होत. तत्कालीन अनेक प्रकारच्या सार्वजनिक चळवळींत काका भाग घेत असत. पुणें शहर-सुधारणा, कायद्याचे मसुदे देशी भाषेंत व्हावेत म्हणून खटपट, मुंबईच्या हायकोर्टांत एतद्देशीय न्यायाधीश नेमण्यासंबंधी प्रयत्न, ज्यूरीचे हक्क, रेल्वे-उतारूंच्या तक्रारी, दुष्काळांत मदत, इत्यादि अनेकविध कार्यांतून यांनीं पुढाकार घेतलेला असे. महाराष्ट्रांत तरी स्वदेशीची मोहीम यांनींच प्रथम सुरू केली. 'देशी व्यापारोत्तेजक मंडळ' स्थापन करून तिच्या द्वारां देशी मालाचीं दुकानें उघडण्यांत आलीं. त्यांनीं जन्मभर स्वदेशीचें व्रत पाळलें. स्वदेशी छत्र्या, काड्याच्या पेट्या व देशी माग यांचा कारखाना आपल्याच घरीं काढून यांनीं बरीच झीजहि सोसली. — "लवाद कोर्टाची स्थापना करणें, कलकत्यास व मुंबईस वर्तमानपत्रकर्त्यांची परिषद भरविणें, शेतकी कमिशनच्या वेळीं शेतकऱ्यांची बाजू योग्य तऱ्हेनें मांडणें, वासुदेव बळवंत फडके यांचें वकीलपत्र घेण्यास कोणी धजत नसतां त्यांचें वकीलपत्र घेऊन काम पाहणें, जळलेला विश्रामबाग-वाडा बांधण्यासाठीं निधि उभारणें, इत्यादि अनेक कार्ये करित करितच काकांनीं आपला देह चंदनाप्रमाणें झिजविला. अफगाणिस्तानाच्या अभिराकडे जाऊन रद्द-बदली करण्याचीहि तयारी यांनीं दर्शविली होती. सुरतेच्या दंग्यामुळें तेथील वकिलांवर संकट आलें असतां हे त्यांच्या मदतीसाठीं गेले होते — "

आपल्या मातेच्या सांगण्यावरून यांनीं पुण्यास विष्णुमंदिर बांधिलें. तें 'नव्या विष्णूचें मंदिर' म्हणून प्रसिद्ध आहे. यांच्या स्मारकासाठीं सहा हजार रुपये जमले होते. त्यांत नऊ हजार रुपये घालून 'सार्वजनिक सभे'चा दिवाण-खाना खरेदी करून काकांचें स्मारक केले गेलें आहे.

आषाढ व. ५

(१) धनाजी जाधवाचा मृत्यु !

शके १६३२ च्या आषाढ व. ५ रोजी आपल्या अद्भुत पराक्रमाने पडत्या काळांत मराठेशाहीला सांवरून धरणारा प्रख्यात वीर धनाजी जाधव याचा अंत झाला.

धनाजी हा लखूजी जाधवाच्या वंशातील असून शंभुसिंगाचा मुलगा होता. याचा जन्म १५७२ शकांत झाला व तो १५९५ शकाच्या उमराणीच्या लढाईत प्रसिद्धीस आला. संभाजीच्या वधानंतर महाराष्ट्रांत मराठ्यांनी मोंगलांना तोंड देण्याचा जो अद्वितीय पराक्रम केला त्यांत धनाजीच्या शौर्याची ख्याति विशेष आहे 'हीं माणसें प्रतिसृष्टि निर्माण करतील' असा शिवाजीने याचा गौरव केला होता. धनाजी जाधवास मोंगल सैन्य फार घाबरत असे. याच्या कर्तबगारीविषयी ताराबाई म्हणते, "—जाधवराव कैलासवासी स्वामीचे संपूर्ण कृपेस प्राप्त झाले ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकूमचारदारी एकनिष्ठेवरी झाले. राज्याभिवृद्धीविषयी त्यांहीं कांहीं सामान्य कसाला, श्रमसाहस केला नाही. जीविताची तमा न धरतां स्वामिकार्यांच तत्पर राहून, कैलासवासी स्वामींनी जे समर्थी हुकूम केला, ते समर्थी कर्नाटकांत फौजांनी धाऊन जाऊन, स्वामीस प्राप्त झालीं संकटे निरसन करून, स्वामिगौरवाचें सुख त्यांहींच अनुभविलें, व सेवाधर्मेकरून त्यांहींच कैलासवासी स्वामीस संतुष्टविलें. तेव्हां स्वामीस मशारनिल्ले-विना दुसरे प्रिय कीं प्राण (कोणी) होतें असें नाही. सर्व प्रकारें कार्यास येतील हा भरंवसा दृढ मनीं मानिला होता. औरंगजेबासारखा शत्रु पराभव पावल्याचें यश मशारनिल्लेस प्राप्त झालें.—" संभाजीच्या वधानंतर महाराष्ट्रांत मोंगलांचा सूड घेण्याची विलक्षण बुद्धि निर्माण झाली होती. शत्रूला नकोसें करून सोडण्याइतपत पराक्रम धनाजी जाधव आणि संताजी धोरपडे या जोडीनें केला. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, दोघांच्यांत एकोपा सहसा टिकला नाही. पुढें शाहूनें राज्यपद स्वीकारल्यानंतर वसुलाच्या सर्व खात्याची देखरेख धनाजी जाधवच पाहत होता. १६३२ च्या सुमारास रांगण्याची मोहीम पार पाडून येत असतां वारणा नदीकांठीं वडगांव येथें हा वृद्ध व अनुभवी सेनापति मृत्यु पावला.

आषाढ व. ५

(२) कान्होजी आंगण्यांचें निधन !

शके १६५१ च्या आषाढ व. ५ या दिवशीं मराठी राज्यांतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी व धडाडीचे दर्यावर्दी सरदार कान्होजी आंग्रे यांचें निधन झालें.

संभाजी, राजाराम यांच्या बिकट कारकीर्दीत कान्होजी आंग्रे यांच्या पराक्रमानें मोगलांना नकोसैं होऊन गेलें होतें. राजारामाकडून सुवर्णदुर्गावर नेमणूक झाल्यावर त्यांनीं मराठेशाहीच्या पडत्या काळांत पश्चिम किनाऱ्याचें संरक्षण उत्तम रीतीनें केलें. यामुळें त्यांना 'ध्वजवृन्दाधिकारी', 'सरखेल' इत्यादि किताब मिळत गेले. मराठ्यांच्या आरमाराचे हे मुख्य अधिपति झाल्यानंतर इंग्रज, फिरंगी व मुसलमानांचें आंगण्यांपुढें कांहीं चालेनासैं झालें होतें.

“तळकोंकणांत पुंडावे होऊन प्रांत वैराण पडला. महाराष्ट्र धर्म राहावा ऐसैं नव्हतें. त्या वेळेस किंरंगी व हबशी हेहि प्रांतांत धर्म—उच्छेद करित होते. तेव्हां 'सरखेल' साहेबांचे पुण्यप्रतापें स्वरक्षणार्थ थोर थोर मातबर सरदार जमा होऊन शामलाची क्षिति केली. आणि श्रमंकरून कोंकणांत धर्म राक्षिला. सरखेल-साहेब यांनीं धर्मस्थापना केली. ही कीर्ति या लोकीं व परलोकीं जाऊन उरली आहे.” अशा अर्थाचा मजकूर आंग्रे यांच्या थोरवीबद्दल जुन्या कागदोपरीं सांपडतो. मुंबईच्या गव्हर्नरास कान्होजी आंग्रे यांनीं ठणकावून लिहिलें कीं—
“आमचें राज्य जुद्धम, बलात्कार, चांचेगिरी यांजवर चाललें आहे, असैं म्हणणें तुम्हां व्यापाऱ्यांना शोभत नाहीं. शिवाजीमहाराजांनीं चार बादशहांबरोबर लढाया केल्या आणि स्वपराक्रमानें राज्य स्थापन केलें. याप्रमाणें आमच्या राज्य-सत्तेचा प्रारंभ आहे. ह्याच साधनांच्या योगानें आमचें राज्य ठिकलें आहे. हें चिरकालिक आहे कीं नाहीं याचा विचार तुम्हींच करावा. जगांत चिरकालिक असैं कांहींच नाहीं.” कान्होजी हे तुकोजी आंग्रे यांचे चिरंजीव. पहिल्यानें जोशी नांवाच्या ब्राह्मणाकडे गुरें वळण्यांत बालपण गेलें. परंतु याची तरतरी पाहून त्या ब्राह्मणानें याला हत्यारें वगैरे पुरविलीं व याला चांगलें तयार केलें. त्यानंतर अचलोजी मोहिते, सुवर्णदुर्गाचा किल्लेदार यांचेकडे कान्होजीला नौकरी लागली. त्या वेळीं यांनीं हबशाच्या मुलखावर अनेक वेळां हल्ले केले होते.

आषाढ व. ५

(३) “कळी उमलली जों न.... ”

शके १७३२ च्या आषाढ व. ५ रोजी मेवाडचा राणा भीमसिंग यांची अत्यंत रूपवान, सुशील व सद्गुणी मुलगी कृष्णाकुमारी विष पिऊन मरण पावली.

उपवर झालेल्या कृष्णाकुमारीला अनेक राजांच्या मागण्या आल्या. जोध-पूरचा मानसिंग व जयपूरचा जगत्सिंह यांच्यांत भांडणें लागलीं. अमीरखान नांवाच्या पठाणानें लढ्याचें मूळच नाहींसिं करण्याची सूचना भीमसिंगास केली. राणा पेंचांत पडला. कन्या मानसिंहाला द्यावी कीं जगत्सिंहाला द्यावी, अशा द्विधा मनःस्थितींत आपल्या प्रिय कन्येचा बळी घेण्याचेंच त्यानें ठरवलें. ठरल्याप्रमाणें जवानसिंह पाजळलेली कट्यार घेऊन कृष्णाकुमारीच्या महालांत गेला. पण सात्त्विक, निरपराध, सौंदर्यमयी कृष्णाकुमारीकडे पाहतांच त्याच्या हातून कट्यार गळून पडली. “समरांगणावर समबल अशा शत्रूच्या उरांत प्रवेश करणारी कट्यार त्या कोमल, सुंदर, निष्पाप स्त्रीच्या हृदयाचा ठाव कशी बरें घेणार ?” शेवटीं तिच्याकडे विषपेला पाठवण्यांत आला. आपल्या आईस तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केल्यावर पित्यावरील संकट टळावें म्हणून तिनें तो पेला पिऊन टाकला. परंतु तिला तें विष पचलें नाहीं. तीनहि वेळीं विष उलटून पडलें. शेवटीं जालीम विषाचा पेला हातीं घेऊन कृष्णा उद्गारली — “परमेश्वरा, आतां तरी विषाचा परिणाम होऊं दे, आणि मला तुझ्या चरणाजवळ ने —” विषप्राशनानंतर कृष्णाकुमारी कायमचीच शांत झाली. कृष्णाची दीन आई वेडी झाली. ‘कृष्णा कृष्णा’ करीत अन्नत्याग करून ती मरण पावली.

या प्रसंगावर विनायक कवींनी सुंदर कविता केली आहे. सुरवातीसच ते म्हणतात : —

“कळी उमलली जों न पावली पूर्ण विकासाला,
अदय कराचा तोंच जीवरी पडला कीं घाला ।

सुनील गगनीं चमकूं लागे सुंदर इंदुकला
तोंच तिचा निघृण राहून धरला हाय गळा ।

भीम नृपाला प्रियतर बाला कृष्णा वेल्हाळा ।

नडली, पडली बली अकालीं, त्यायोगें काळा ॥”

आषाढ व. ६

लोकमान्य टिळकांचा जन्म !

शके १७७८ च्या आषाढ व. ६ रोजी हिंदुस्थानांतील राजकीय असंतोषाचे जनक, थोर राजकारणी मुत्सद्दी, वृत्तपत्रकार, वेदादि प्राचीन वाङ्मयाचे अभ्यासक व संशोधक, आणि 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे' या मंत्राचे द्रष्टे लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचा जन्म झाला.

टिळकांचा जन्म ज्या कोंकण भूमीत झाला तेथूनच त्यांनी आपले स्वभाव-विशेष निवडले होते. "रत्नागिरीच्या जन्मभूमीपासून तांबूस व स्निग्ध मातीच्या तेजाचें अनुकरण त्यांच्या डोळ्यांनीं केलें होतें. समुद्रापासून त्यांनीं खोल स्वभाव व सर्वसंग्राहकपणा घेतला होता. सह्याद्रीपासून त्यांनीं आपल्या आकांक्षाचा उत्तुंगपणा घेतला होता. कोंकणी खडकाळ कांतळांतून त्यांच्या निश्चयी मनाचा कठोरपणा निर्माण झाला होता. कोंकणच्या किंचित् पित्तकारक; पण एकंदरीत निरोगी अशा हवेचें अनुकरण त्यांच्या स्वभावानें केलें होतें. नारळाप्रमाणें त्यांच्या अंतरंगांतील गुणग्राहकतेचें मधुर जल त्यांच्याशीं निष्ठा-पूर्वक वादाची टक्कर खेळणारासच मिळे. फणसाप्रमाणें त्यांची रीतभात वरून खडबडीतच होती; पण कांटेरी फणसांत जसे रसाळ गरे असतात, तसेच त्यांच्या पोटांत शिरणाराला सरळ युक्तिवाद व प्रेमळ भावना सांपडत.—"

सन १८०० च्या सुमारास विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी काढलेल्या न्यू. इ. स्कूलला जाऊन टिळक मिळाले. 'केसरी', 'मराठा' हीं पत्रें नांवारूपाला चढून 'केसरी' कार टिळक म्हणून त्यांची कीर्ति वाढूं लागली. स्वदेशी, स्वराज्य, बाहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण या चतुःसूत्रीच्या जोरावर त्यांनीं सर्व देशाला जागृत केलें. सन १९०८ मध्ये त्यांच्यावर राज्यद्रोहाचा खटला होऊन त्यांना सहा वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. बंदिवासांत त्यांच्या प्रासिद्ध 'गीतारहस्याचा' जन्म झाला. वैदिक संस्कृति आणि वाङ्मय यांचा अभ्यासहि टिळकांचा फार मोठा होता. त्यांचीच फळें म्हणजे त्यांचे विद्वन्मान्य 'असे 'ओरायन्' व 'आर्किटक होम इन दी वेदाज्' हे इंग्रजी ग्रंथ होत. याखेरीज 'ए मिसिंग व्हर्स इन सांख्यकारिका' हे हिंदु पुस्तक त्यांनीं लिहिलें आहे. 'केसरी' तील त्यांचे लेखहि वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

आषाढ व. ७

“ जो मित्र आमचा तो मित्र तुमचा ! ”

शके १६९१ च्या आषाढ व. ७ रोजी श्रीमंत थोरले माधवराव पेशवे आणि जयपूर संस्थानचे राजे पृथ्विसिंग यांच्यांत सलोख्याचा तह झाला.

पानिपतच्या भयंकर संहारामुळे उत्तर हिंदुस्थानांतील मराठ्यांची सत्ता कमजोर झाली होती. नजीबखान, मुजा उद्दौला, इत्यादि सरदारांना आतां मराठ्यांचें भय वाटेनासें झालें होतें. होळकर, भोंसले, बुंदेले या सरदारांना ते जुमानीत नसत. मराठ्यांचा सर्व दरारा नार्हीसा होऊन शत्रु-पक्ष बळावत चालला होता. ही परिस्थिति बदलून टाकून पानिपतच्या युद्धांत आलेलें अपयश धुऊन काढावें असा माधवराव पेशव्यांचा हेतु होता. आपल्या पराक्रमानें, तेजानें आणि बाणेदारपणानें पुन्हां एकदां उत्तरेत सर्वांच्यावर विजय मिळवावा या प्रयत्नांत माधवराव होते. गोहदच्या लढाईत तह करूनहि पराभूत झालेले राघोबादादा परत आल्यावर पेशवे धार्नी प्रसिद्ध शूर मुत्सद्दी रामचंद्र गणेश कानडे आणि विसाजी कृष्ण बिनीवाले या दोघांना उत्तरेचा बंदोबस्त करण्यास पाठविलें ; आणि रजपुतांशीं सलोखा करण्याचेंहि बजावून ठेविलें. त्याप्रमाणें पेशवे आणि पृथ्विसिंग यांच्यांत तह आषाढ व. ७ या दिवशीं झाला. पृथ्विसिंगाचें म्हणणें असें होतें — “ परगणे रामपुरा आम्हांस द्यावा आम्ही आपणांसी स्नेहवृद्धि दिवसेंदिवस अधिक करावो, आमची फौज तुमचे फौजेस सामील व्हावी. जो मित्र आमचा तो मित्र तुमचा. हिंदुस्थानप्रांतीं मनसबा पडेल तो एकविचारे करवा ... आमची फौज जितकी येईल त्याचे हजिरीप्रमाणें आम्हांस वाटा द्यावा. ... आम्हाकडे बाकी शिंदे होळकर मारफत आहे, त्यापैकीं आठ लक्ष सोड द्यावी — ” यावर पेशव्यांचें म्हणणें असें कीं, “ रामपुरा सरदाराकडे सरंजाम आहे. यास्तव सरदार हुजूर आल्यावर त्यांस पुसून त्याची वाटाघाट झालियावर रामपुऱ्याच्या मोबदला तनखा वसूल बमोजीब तुम्हांपासून सरकार उपयोगी महाल घेऊन रामपुरा देऊं. तुमच्या फौजेच्या मदतीनें आमचें काम झाल्यास फक्त नवा मुल्ख जो मिळेल त्यापैकीं तुमचे फौजेचे चाकरीबरोबर बमोजीब तुम्हांस हिस्सा दिला जाईल. ... तुम्हांस आठ लाख रुपये सूट दिली असे. — ” येणेंप्रमाणें करारनामा होऊन पेशवे आणि पृथ्विसिंग यांच्यांत सलोखा झाला.

आषाढ व. ८

प्रा. विजापूरकर यांचें निधन !

शके १८४८ च्या आषाढ व. ८ रोजी मराठी वाङ्मय, स्वदेशी, राष्ट्रीय शिक्षण व सदाचार यांचे निःसीम पुरस्कर्ते व समर्थ विद्यालयाचे संस्थापक प्रा. विष्णु गोविंद विजापूरकर यांचें निधन झालें.

विजापूरकरांच्यावर उपनिषदे व समर्थ सांप्रदाय यांची छाप विशेष होती. कोल्हापूर व पुणे या ठिकाणी शिक्षण घेऊन एम्. ए. झाल्यावर अहमदाबाद कॉलेजमध्ये फेलो व राजाराम कॉलेजमध्ये इंग्रजी व संस्कृत या विषयांचे प्रोफेसर म्हणून यांनी कामें केलीं. सन १८९६ मध्ये विजापूरकर यांनी 'ग्रंथमाला' नांवाचें मासिक सुरू केलें. त्यानंतर दोन वर्षांनी समर्थ नांवाचें साप्ताहिक सुरू करून 'विश्ववृत्त' मासिकांतून स्थानिक, प्रांतिक हालचालींचा ते परामर्श घेऊं लागले. अर्थात् राजकीय बाब आड घेऊन त्यांना प्राध्यापकाच्या जागेवरून कमी व्हावें लागलें. सन १९०९ च्या जून महिन्यांत प्रा. विजापूरकरांनी समर्थ विद्यालय सुरू केलें. प्लेगमुळे चार महिने हें विद्यालय मिरजेस असलें तरी त्यानंतर तळेगांव येथें ते स्थिर झालें. त्यांच्या 'विश्ववृत्त' मासिकांत 'वैदिक धर्माची तेजस्विता' या नांवाखालीं पं. श्री. दा. सातवळेकर यांचा लेख प्रसिद्ध झाला. त्यांतील 'राज्यद्रोहा'वरून प्रा. विजापूरकर यांना तीन वर्षांची साधी कैद झाली. त्या वेळीं सरकारी कायद्यास अनुसरून समर्थ विद्यालय बंद पडलें. त्यांच्या सुटकेनंतर सर महादेव चौबळ यांना अध्यक्ष करून या विद्यालयाचें रूपांतर 'नवीन समर्थ विद्यालय' असें करण्यांत आलें. त्यांच्या सुरवातीचे वेळीं सर चौबळ म्हणाले, " प्रो. विजापूरकरांची धर्मनिष्ठा व सात्त्विकतेची प्रत्यक्ष मूर्ति डोळ्यांपुढें असतां मी तरी जास्त काय सांगणार? साधी राहणी व उच्च विचारसरणी यांचा असा नमुना इतरत्र क्वचितच पाहावयास मिळेल." यांच्या अनेक ग्रंथांपैकी न्या. रानडे यांच्या पुस्तकाचें 'मराठ्यांच्या सत्तेचा उत्कर्ष' हें भाषान्तर फार महत्त्वाचें आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाचे आद्य प्रवर्तक म्हणून प्रा. अण्णासाहेब विजापूरकर यांचें नांव कायम आहे. त्यांचा स्वदेशी बाणा, स्वदेशी राहणी व स्वदेशी विचार सर्वांना मोहून टाकीत.

आषाढ व. ९

बाळाजी बाजीरावाची कामगिरी !

शके १६६५ च्या आषाढ व. ९ रोजी बाळाजी बाजीराव पेशवे यानीं माळव्याची सनद मिळवली.

पंधरा वर्षांपूर्वी भोपाळच्या लढाईत निजामुल्मुल्कानें बाजीरावाशीं तह केला होता. त्यांत माळव्याची सनद बादशहापासून मराठ्यांना देण्याचें कलम होतें; पण पुढच्या गडबडींत ही सनद पेशव्यांना प्राप्त झाली नाहीं. दिल्लीच्या पातशहास बाळाजी बाजीरावानें जयसिंग व निजामुल्मुल्क यांचे तर्फे पुष्कळ पत्रेहि पाठवलीं. तेव्हां बादशहानें पंधरा लाख रुपये पेशव्यांना दिले; पण माळव्याच्या सनदेसंबंधीं नांव काढलें नाहीं. दरम्यान आपल्या मुलाचें-नासिरजंगाचें बंड मोडण्यासाठीं निजामुल्मुल्क दक्षिणेंत आला. लगेच बाळाजीनें पूर्णा नदीचे कांठी एदलाबद येथें त्याची भेट घेऊन त्यास मदतीसाठीं मराठ्यांचें एक पथक दिलें; आणि आपल्या सामर्थ्यानें अमल बसवण्यासाठीं बाळाजी माळव्यांत गेला; आणि तेथें होळकर, शिंदे, जाधव यांच्या हस्ते आपली सत्ता स्थापन केली. धवलपूर येथें सवाई जयसिंगाची भेट घेऊन बाळाजीनें स्नेह कायम केला व सहा महिन्यांच्या आंत माळव्याची सनद मिळवून देतो अशी त्यापासून हमी घेतली. पुढें अलीवर्दीखान बंगालचा सुभेदार बनला. त्यानें ओरिसा प्रांतावर स्वारी करून तेथील अधिकारी मुर्शिदकुलीखान यास हांकून दिलें. तेव्हां याचा दिवाण मीर हबीब अलिवर्दीखानाच्या नोकरांत राहूनच त्याच्या नाशाचा प्रयत्न करीत होता. आश्विन महिन्याच्या दुर्गापूजेच्या उत्सवांत मराठे दंग असतांना अलिवर्दीखानानें त्यांच्या लष्करावर हल्ला केला. भास्करपंताचा या वेळीं पराभव झालेला पाहून रघूजी भोसले यानें स्वतः बिहार प्रांतावर स्वारी केली. याच संधीत माळव्याची सनद देण्याचें कसूल करून दिल्लीच्या पातशहानें बाळाजीस मदतीस बोलाविलें. बाळाजीनें तें मान्य करून अलिवर्दीखानास मदत करण्यासाठीं म्हणून मुर्शिदाबादेकडे कूच केलें. आडवाटेनें शिरून बाळाजीनें रघूजीचा मोड केला. येणेप्रकारें काम व्यवस्थित बजावल्यानंतर सनद देणें प्राप्तच होतें. त्याप्रमाणें आषाढ व. ९ (शके १६६५) ला पेशव्यांस माळव्याची सनद मिळाली.

आषाढ व. १०

“पेशवाईचा शेवट झाला!”

शके १७७९ च्या आषाढ व. १० रोजी सत्तावनच्या स्वातंत्र्य-समरांतील प्रमुख सूत्रधार आणि कार्यकुशल सेनापति धोंडोपंत उर्फ नानासाहेब पेशवे यांचा पराभव झाला.

स्वातंत्र्य-युद्धाचा वणवा पसरत चाललेला पाहून नानासाहेबहि क्रांति-कारकांना मिळाले आणि कानपूर येथे त्यांनी इंग्रजांवर विजय संपादन केला. त्यानंतर झांशी, नर्मच, नशिराबाद, राजपुताना, इत्यादि ठिकाणी युद्ध मुरू झाले. पाटणा, आरा, जगदीशपूर येथेहि उठावणी झाली. अर्थातच आतां इंग्रजांचा प्रतिकारहि तितक्याच जोराने होऊं लागला. मुंबईचा गव्हर्नर एल्फिन्स्टन याने इराणच्या स्वारीवरून परत आलेली फौज उत्तरेत पाठविली. हॅवेलोक व औट्रॅम या वेळीं पारशियाच्या स्वारीत गुंतले होते. त्यांना बोलावून त्यांच्याकडे सैन्याचे नेतृत्व देण्यांत आले. जनरल नील एतद्देशीयांची हत्या करित करितच कलकत्त्याहून निघाला. त्यानें अलाहाबादचे ठाणे हस्तगत केले. हॅवेलोक त्यास फत्तेपूर येथे येऊन मिळाला. दोघांनीं तें शहर बेचिराख केले. त्यानंतर पांडु नदीच्या लढाईत बाळासाहेब पेशव्यांचा पराभव झाला. या निर्वाणीच्या प्रसंगीं नानासाहेबांनीं सामना देण्याचे ठरविले; आणि ते आषाढ व. १० या दिवशीं आपल्या सैन्यासह अहीखा गांवापार्षीं तयार झाले. हॅवेलोकचे सैन्य समोरून येतांच कानपूर व कॅटोनपेट या दोन रस्त्याच्या मध्यावर अर्धचंद्राकृति व्यूह रचून नानासाहेबांची सेना सिद्ध झाली. पेशव्यांचे हें कौशल्य पाहून कसलेला सेनापति हॅवेलोकहि चकित झाला! युद्धाला सुरुवात झाल्या-नंतर नानासाहेब पेशव्यांनीं जातीनें फार मेहनत घेतली. लढाई निकराची झाली; पण दुर्दैवाने तीत पेशव्यांचा पराभव झाला! अत्यंत दुःखमय अंतः-करणाने नानासाहेब ब्रह्मावर्तास निघून गेले. तेथील लोकांचा निरोप घेऊन आपल्या बायकामुलांसह ते नांवेत चढले. मध्यावर आल्यावर शेळ्यांतील अमूल्य राजरत्नें गंगामातेस अर्पण करून ते बोलले: “परमेश्वरा, दीडशे वर्षांनंतर पेशवाईचा आज शेवट झाला.” तरीसुद्धां पुनः युद्ध करण्याची धमक त्यांच्यांत होतीच.

आषाढ व. ११

प्रफुल्लचंद्र रे यांचा जन्म !

शके १७८३ च्या आषाढ व. ११ रोजी बंगालमधील महान् संशोधक, रसायनशास्त्रज्ञ व देशभक्त सर प्रफुल्लचंद्र रे यांचा जन्म झाला.

कलकत्ता येथे वास्तव व रसायनशास्त्राचे शिक्षण संपूर्ण करून गिलखिस्त या शिष्यवृत्तीच्या लाभामुळे हे सन १८८२ मध्ये इंग्लंडला गेले. तेथे रसायनशास्त्राचे डी. एस्सी. झाल्यानंतर एडिंबरो येथील केमिकल सोसायटीचे उपाध्यक्ष म्हणून यांना निवडण्यांत आले. इंग्लंडमध्ये असतांना 'बंडापूर्वीचा व नंतरचा हिंदुस्थान' या विषयावरील चढाओढींत मान्य झालेला यांचा निबंध जप्त झाला. व इंडियन एज्युकेशनल सर्व्हिसला हे अयोग्य ठरले. भारतांत परत आल्यानंतर कलकत्ता येथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत प्राध्यापक म्हणून काम करित असतांना सन १८९६ मध्ये मर्क्युरस नायट्राइट या काम्पाउंडचा शोध यांनी लावला. सन १९०४ मध्ये बंगाल सरकारने यांना पाश्चात्य देशांतील प्रयोगशाळा पाहण्यास पाठविले.

इंडियन स्कूल ऑफ केमिस्ट्री व इंडियन केमिकल सोसायटी या दोन महत्त्वाच्या संस्था काढून यांनी 'हिस्टरी ऑफ हिंदु केमिस्ट्री' या नांवाचा विख्यात ग्रंथ दोन भागांत लिहिला. रसायनाच्या अनर्क, अर्क व वास्तव या तीन शाखांपैकी अनर्क रसायनांत संशोधन सुरू करण्याचा मान यांचाच आहे. यांच्या मर्क्युरस नायट्राइटच्या शोधामुळे शास्त्रीय जगांत मोठी खळबळ उडून या हिंदी शास्त्रज्ञाचे नांव सर्वतोमुखी झाले. बर्थेलॉट, विहक्टर मेयर, व्होलांड, रास्को, इत्यादि पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनी यांची मुक्तकंठांनी स्तुति केली. आपल्या पगारांतून सांठलेल्या अकरा लाख रुपयांची देणगी यांनी कलकत्ता विद्यापीठास दिली. देशाकडे व राजकारणाकडेही यांचे लक्ष भरपूर असे. सन १९२२ साली उत्तर बंगालमधील जलप्रलयाचे वेळी सरकारला करतां आले नाही तें यांनी एका हांकेसरशी सहा लाख रुपये जमवून केले. 'Life and Times of C. R. Das'; 'Life and Experiences of a Bengali Chemist.-' 'History of Hindu Chemistry' हे यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

आषाढ व. १२

“इंग्रजांनीं निघून जावें !”

शके १८६४ च्या आषाढ व. १२ या दिवशीं प्रसिद्ध असा आठ ऑगस्टचा ‘चले जाव’ ठराव पास झाला.

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासांत आठ ऑगस्ट या दिवसाला फारच महत्त्व आहे. १९४२ सालीं याच दिवशीं रात्रीं दहा वाजतां अखिल भारतीय काँग्रेस समेनें सुप्रसिद्ध ‘चले जाव’चा ठराव पास केला. आदल्या दिवसापासूनच मुंबई येथें सभा सुरू झाली होती. ‘आम्ही स्वतंत्र होणार,’ या आकाक्षे-ऐवजीं ‘आम्ही स्वतंत्र झालों’ या वाण्याचा अवतार तेथें होत, होता. हजारों लोकांची समेस गर्दी लोटली होती. मौ. आझाद, पंडित नेहरू, म. गांधी, इत्यादि पुढाऱ्यांचीं वक्तव्यें होत होतीं. ‘मी स्वतंत्र आहे’ असें समजून वागा, असा आदेश म. गांधींनीं सर्वांना दिला. “करेंगे या मरेंगे” हा निर्वाणीचा मंत्रहि सांगितला. आणि ‘इंग्रजांनीं येथून निघून जावें’ अशा अर्थाचा ठराव आषाढ व. १२ रोजीं केला !

आणि त्याच रात्रीं अचानकपणें सर्व भारतांत धरपकड सुरू झाली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच म. गांधी, महादेवभाई, देसाई, मीराबेन आणि सौ. कस्तुरबा यांना पकडून त्यांची रवानगी ‘आगाखान पॅलेस’मध्ये झाली. आझाद, नेहरू आदि पुढाऱ्यांनाहि पकडण्यांत आलें. आणि जनता दिड्मूढ बनली. सर्वत्र दंगली सुरू झाल्या. सर्व देशभर क्रोध निर्माण होऊन भयंकर अत्याचार होऊं लागले. जनता व सरकार यांचा जंगी लढा सुरू झाला. सरकारी कोर्टकचेऱ्या जाळून जनता असंतोष प्रदर्शित करित होती आणि गोळीबार, अश्रुमोचक धूर, ब्रेनगन्स, इत्यादींच्या साहाय्यानें सरकार तो दडपण्याचा प्रयत्न करित होतें.

याच चळवळीपासून पद्धतशीर क्रांति कशी करावी, जाळपोळ, लुटालूट करून सरकारला व्रस्त कसें करावें, इत्यादींचे धडे भारतीय जनतेनें घेतले असले तरी तत्कालीन ब्रिटिश सरकारला कळून चुकलें कीं, भारत आतां जागा झाला आहे. याच आंदोलनामुळें सरकारला समजून आलें कीं, भारतीयांना स्वाधीनतेची भूक जबर लागलेली आहे.

आषाढ व. १३

संत नामदेवांची समाधि !

शके १२७२ च्या आषाढ व. १३ या दिवशी पंढरीच्या विठ्ठलाच्या सगुण भक्तीचा प्रसार करणारे प्रसिद्ध भगवद्भक्त श्रीनामदेव हे समाधिस्थ झाले.

तेराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रांत भक्तीचा जो डांगोरा पिटला जात होता, त्याचें बरेचसे श्रेय नामदेवाकडे आहे. नगर जिल्ह्यांतील नेवासे गांवां याच काळीं ज्ञानदेवांची ज्ञानेश्वरी अवतरली होती. पांडुरंगाचा निस्सीम सगुणभक्त नामदेव याचेसह आपण तीर्थयात्रा करावी अशी प्रेरणा ज्ञानदेवांना झाली. आणि “तुझिये संगतीचें नित्य सुख घ्यावें। सार्थक करावें संसाराचें ॥” असें नामदेवांना विनवून ज्ञानदेवादि मंडळींनीं उत्तर हिंदुस्थानची तीर्थयात्रा पूर्ण केली. भागवत धर्माचा प्रसार साऱ्या भारतांत झाला, परंतु नामदेवाची थोरवी आणखी एका दृष्टीनें मोठी आहे. ज्ञानदेवादि भावंडांचें प्रयाण झाल्यावर नामदेव कांहींसे उदास झालें. उत्तरेत म्लेंच्छ राज्य होऊन धर्माचा ऱ्हास होत होता. तें पाहून नामदेव पांचपन्नास वारकऱ्यांसहित परत उत्तरेत गेले. पंजाबपर्यंत त्यांनीं विठ्ठलभक्ति पोंचविली ! हिंदी भाषेत कवनें केलीं, त्यांपैकी कांहीं शीखांच्या ‘ग्रंथसाहेबां’त संग्रहीत केलेली आहेत. पंजाबांत गुरुदासपूर जिल्ह्यांत ‘घोमान’ गांवां नामदेवाच्या पादुकाची पूजा आज सहाशें वर्षे चालू आहे. ‘बाबा नामदेवायी’ म्हणून त्याच्या अनुयायांना नामाभिधानहि प्राप्त झालें. जुनागडचे नरसी मेहता आणि शरिव पंथाचे प्रवर्तक नानक यांनीं नामदेवांच्या भक्तीची आणि अभंगवाणीची प्रशंसा केली आहे. आजहि पंजाबांत या नामदेवांचे अनुयायी हजारांनीं दिसतात. तेव्हां तेराव्या शतकांतील ‘भोळ्या-भाबड्या’ वारकरी संताची ही कामगिरी अपूर्व नाही असें कोण म्हणेल ?

नामदेवांचे पूर्वज यद्दशेट हे दिंपी जातोंतील होते. यांच्यापासून पांचवा पुरुष दामाशेटी. यांच्या बायकोचें नांव गोगाई. याच दांपत्यास शके ११९२ मध्ये जें पुत्ररत्न झालें तेच प्रसिद्ध नामदेव होत. बालपणापासूनच नामदेव विठ्ठलभक्तींत रंगून गेले..... याच दिवशीं मराठी वाङ्मयांत प्रसिद्ध असलेली ‘नामयाची दासी जनी’ हिनें सुद्धां समाधि घेतली.

आषाढ व. १४

‘ सांवता पांडुरंग-स्वरूपीं भीनला ! ’

शके १२१७ आषाढ व. १४ या दिवशीं पंढरपूरजवळच्या अरणभेंडी येथील प्रसिद्ध भगवद्भक्त सांवता माळी यांनीं समाधि घेतली. यांच्या समाधीचें वर्णन एका अभंगांत सांपडतें :—

“उठोनि प्रातःकाळीं करुनिया स्नान । घाडुनी आसन यथाविधी ॥ १ ॥

नवज्वरें देह झालासे संतात । परि मनीं आतें विठोबाची ॥ २ ॥

प्राणायाम करुनी कुंभक साधिला । वायु निरोधिला मूळतर्फी ॥ ३ ॥

बारा शतें सतरा शालीवान शक । मन्मथ नामक संवत्सर ॥ ४ ॥

ऋतु ग्रीष्म कृष्ण आषाढ चतुर्दशी । आला उदयासी सहस्रकर ॥ ५ ॥

सांवता पांडुरंग-स्वरूपीं भीनला । देह समर्पिला ज्याचा त्यासी—॥ ६ ॥

तेराव्या शतकांत पंढरीचा विठ्ठल ‘लेकुरवाळा’ झाला होता. ज्ञानेश्वर, नामदेव यांचें प्रभावी नेतृत्व लाभून प्रत्येक शातीमध्ये एक एक महान् संत निर्माण झाला ; आणि हिंदु समाजाला बांधीव स्वरूप येऊं लागलें. कोणतीहि व्यक्ति एका विशिष्ट पायरीवर येऊन पोहोचली म्हणजे तिची जात लोपून जाई. ‘देव भावाचा भुकेला । यातिकूळ नाहीं त्याला ॥’ असा सर्वांचा भाव असल्यामुळें जातिभेदाचें स्वरूप कमी होत होतें. सांवता माळी बागकामाचें आपलें कर्तव्यकर्म करित असतांच ‘वैकुंठीचा देव आणूया कीर्तनी । विठ्ठल गाडनी नाचो रंगी ॥’ ऐवढा आत्मविश्वास प्राप्त करूं शकले. संबंध बागकामच जणुं हरिरूपानें त्यांना दिसे. “माझी विठाई, ‘कादा, मुळा, भाजी, लसूण, मिरची, कोथिंबिरी’ या रूपानें नटून आली आहे. तिची सेवा नको करायला ?” अशी त्यांची भावना असे. यांच्या अभंगांतून भक्तीचा जिव्हाळा व अनुभवाची साक्ष दिसून येते. यांच्या जीविताचें मर्म असें होतें :—

“नामाचिये बळें न भिजुं सर्वथा । कळिकाळाच्या माथा सोटे मारुं ॥

वैकुंठीचा देव आणूया कीर्तनी । विठ्ठल गाडनी नाचो रंगी ॥

सुखाचा सोहळा करुनी दिवाळी । प्रेमें वनमाळी चिर्ती धरुं ।

सांवता म्हणे ऐसा भक्तिमार्ग धरा । तेंणें मुक्ति द्वारां वोळंगती ॥

आषाढ व. ३०

राजे जयसिंग यांचें निधन !

शके १५८९ च्या आषाढ व. ३० रोजी मानसिंगाच्या वंशातील प्रसिद्ध राजा भीर्झा जयसिंग यांचें निधन झालें.

जयसिंग यांचें वजन शहाजहान व औरंगजेब यांच्या दरबारांत चांगलें होतें. शिवाजी राजे यांना पकडून आणण्यासाठीं औरंगजेबाकडून यांची योजना झाली होती. श्रीशिवाजीमहाराजांनीं या श्रेष्ठ सरदाराला लिहिलेलें पत्र स्वाभिमानानें रसरसलेलें आहे:—“ हे श्रेष्ठ सरदारा, तुझ्यामुळें रजपुतांची मान उन्नत झाली आहे ... मीं असें ऐकिलें आहे कीं, मजवर हल्ला करण्यासाठीं व ‘दख्खन’ जिंकण्यासाठीं तूं आला आहेस. हिंदूंचें हृदय व नेत्र यांच्या रक्तानें तूं जगांत यशस्वी होऊं पाहत आहेस; तुझ्या हें ध्यानांत येत नाहीं कीं, यानें तुझ्या तोंडास काळोखी फांसली जात लाहे. ... या तुझ्या कृत्यानें देशावर व धर्मावर आपत्ति ओढवलेली आहे. ... जर तूं आपण होऊन दक्षिण देश जिंकण्यास आला असतास तर माझें शरीर व डोळे मी तुझ्या वाटेवर बिछान्याप्रमाणें पसरले असते. मी तुझ्या घोड्याबरोबर मोठी सेना घेऊन आलों असतो. ... पण तूं सज्जनांना फसविणाऱ्या औरंगजेबाच्या थापांना भुलून इकडे आला आहेस. ... जेव्हां अफझलखान व शास्ताखान यांचे हातून काम होईनासें दिसलें तेव्हां तुझी योजना झालेली दिसते. ... आम्हां लोकांशीं युद्ध खेळून हिंदूंचें शिर धुळीस मिळवण्याचें काम मात्र तूं करूं नकोस. जर तुझ्या तीक्ष्ण तरवारींत पाणी असेल व घोड्यांत दम असेल तर हिंदु धर्माच्या शत्रूवर हल्ला करून इस्लामचें जडमूल खोडून टाक. ... आजवर तूं किरकोळ लोकांशीं खेळलास म्हणून तुझा दम कायम आहे. पण तूं आतां सिंहाशीं युद्ध करण्याची धिटाई धरून आला आहेस. या धांवपळींत तुला काय मिळणार? तूं मृगजळाच्या पाठीमागे व्यर्थ धांवत आहेस. आमचीं पोरेंबाळें, देश, धन, देव व पवित्र देवपूजक या सर्वांवर पराकाष्ठेचें दुःख कोसळलें आहे. आणि हाच क्रम आणखी कांहीं दिवस चालला तर आम्हां हिंदु लोकांचें नांव सुद्धां या पृथ्वीवर राहणार नाहीं. ... आम्हीं लोकांनीं या वेळीं हिंदु, हिंदुस्थान व हिंदु धर्म यांच्या संरक्षणासाठीं फार जोराचे प्रयत्न केले पाहिजेत.”

रामकृष्ण परमहंस. भगवान् श्रीकृष्ण. श्रीज्ञानदेव. ईश्वरचंद्र विद्यासागर.
 अरविदत्ताचू घोष. मदनलाल धिंग्रा. अहल्यादेवी. काकासाहेब खाडिलकर.
 दि. ... ११

श्रावण शु. १

“ पण मोंगलांस दमास आणूं ! ”

शके १६८५ च्या श्रावण शु. १ ला मराठ्यांच्या फौजेनें राक्षसभुवन येथें निजामास गांठून अकल्पितपणें त्याचा प्रचंड पराभव केला.

एरव्हीं, निजामाशीं सख्य करणारा राघोबादादा तर त्याच्यावर फार संतस झाला होता. गोपिकाबाईला त्यानें लिहिलें— “यवनाशीं सख्य करावयासी लिहिलें, तरी हे गोष्ट कदापि व्हावयाची नाहीं. दखून सलोवा केला तर तो वरसास बोकान्डी बसेल. यास्तव लचाडी फिरोन न करी असें शासन केलें पाहिजे. नाचण्यावऱ्यांची भाकरी खाऊं, पण मोंगलांस दमास आणूं—” या निश्चयानें राघोबा जूनपासूनच तयारीत होता. पण कर्तबगार माधवराव पेशव्यांनीं मोठ्या मुत्सद्देगिरीनें राघोबाचा चेत लांबविला. पावसाळ्यांत मराठे सहसा स्वारीवर जात नसत. पण या वेळीं मात्र मुद्दाम गोदावरी नदीचें पाणी अपरंपार चढलेलें असतांना निजाम हलके हलके सैन्य पार करीत असतांना कांहीं एक वार्ता न देतां अचानक मराठ्यांनीं शत्रूस गांठून त्याचा फत्ता उडविला. लढाईनंतर माधवराव पेशवे लिहितात— “निजामचें आमचें झुंज जालें. फार निकडीचें हत्यार जालें. त्याचा मोड झाला. आमची फत्ते झाली. विष्टल सुंदर याचें डोचकें कापून आणलें—”

या राक्षसभुवनच्या लढाईचें महत्त्व फार आहं. पानिपतच्या संहारामुळें मराठी राज्य विळखिल्लें झालें होतें. छत्रपति, नागपूरचे भोसले, प्रतिनिधि वगैरे सत्ताधीश पेशव्यांस मानीत नव्हते. निजाम याच संधीची वाट पाहत होता. पेशव्यांच्या घरांत भांडणें सुरू होतीं, कारभारी मंडळींत मतभेद होते. अशा या बिकट प्रसंगीं माधवराव पेशव्यांनीं स्वतःच्या हिंमतीवर मराठेशाहीचें तारूं सांवरून धरले. निजामाच्या पराभवामुळें मराठ्यांचा पुनः सर्वत्र वचक बसला ; आणि माधवरावास पुढील प्रचंड उद्योगास अवश्य असणारें साहस, अनुभव आणि लष्करी शिक्षण मिळालें. याबद्दल रियासतकार सरदेसाई लिहितात — “या अवधीत आस, शत्रु, मित्र, आपले, परकीय, भिन्न भिन्न प्रकारच्या यशापयशाचे नमुने, जाळपोळीचे प्रकार, इतकें कांहीं माधवरावाच्या निदर्शनास आलें कीं, राज्य कसें हांकावें याची जणुं उत्कृष्ट शिकवणच त्यास या वेळीं प्राप्त झाली. —”

श्रावण शु. २

(१) विश्वासराव पेशवे यांचा जन्म !

शके १६६४ च्या श्रावण शु. २ रोजी नानासाहेब पेशवे व गोपिकाबाई यांचे पराक्रमी पुत्र विश्वासराव यांचा जन्म झाला.

लहान वयांतच विश्वासरावांनी मोठमोठाले पराक्रम केले होते. औरंगाबाद व शिंदेवडे येथील लढाईत मराठ्यांनी निजामाचा पूर्ण पराभव केल्यानंतर उद्गीर येथील लढाईत विश्वासराव भाऊसाहेबांचरोबर होतेच. त्या वेळी हत्तीवरून उत्तम प्रकारे तिरंदाजी करून विश्वासरावांनी मोठेच शौर्य दाखविले. दहा हजारांची स्वतंत्र फौज विश्वासरावांच्या हाताखाली दिलेली होती. अब्दालीचे पारिपत्य करण्यास भाऊसाहेब उत्तर हिंदुस्थानांत निघाले. त्या वेळी त्यांनी विश्वासरावास बरोबर घेतले. सन १७६० मध्ये दिल्ली शहर हस्तगत करून तेथे दरबार भरविला आणि सर्वांकडून विश्वासरावास नजरा करविल्या. नंतर विश्वासरावांनी किल्ल्याची पहाणी लष्करी दृष्टीने केली. या वर्षी आलेल्या दसऱ्याचा समारंभहि त्यांच्याच नेतृत्वाखाली पार पडला. पानिपतच्या घनघोर संघ्रामास सुखवात झाली त्या वेळी हे व भाऊसाहेब हत्तीवर बसून लढत होते. सकाळी आठ वाजतां लढाईस तोंड लागले. दुपारी एक भयंकर घटना घडली. 'मराठ्यांच्या दुर्दैवाने ऐन वेळेस जुंभेदाराची गोळी लागून विश्वासराव घोड्याखाली आले. नानासाहेबांचे निधान, हरपले... हे वर्तमान भाऊसाहेबांनी ऐकून अवसाने सोडिले. बहुत विलाप केला." जखमा झाल्यामुळे मृत्यूची वाटचाल करणाऱ्या विश्वासरावांनी भाऊस सांगितले, "तुम्ही चला, लढाई विघडेल—" भाऊसाहेब 'गिलचा खाशानिशीं मारोन' म्हणत गर्दीत घुसले. विश्वासराव गोळी लागून ठार झाले. जवळच एका हत्तीवर पार्वतीबाई हाती. शेजारी हत्तीवर प्रेत पाहून तोंडावरील शेला काढण्यास शागिर्दास तिने सांगितले, तो विश्वासरावांचे सुंदर वदन दृष्टीस पडले. उरांत दुःखाचा भडका होऊन ती रडू लागली. नाना फडणिसांचे आई बोलली, "बाई अजून रडे पुढेच आहे." पेशव्यांच्या घराण्यांत विश्वासराव फारच सुंदर होते. ते केवळ रुदनाचे पुतळे दिसत.

श्रावण शु. २

(२) राणोजी शिंदे यांचें निधन !

शके १६६७ च्या श्रावण शु. २ या दिवशीं मराठेशाहीतील प्रसिद्ध वीर राणोजी शिंदे यांचें निधन झालें.

पहिल्या बाजीरावानें हिंदुपदपातशाहीच्या लौकिकासाठीं जो प्रचंड उद्योग केला, त्यांतून अनेक शूर आणि कर्तबगार माणसें उदयास आलीं. त्यांत मल्हारराव होळकर, उदाजी पवार, राणोजी शिंदे, गोविंदपंत बुंदेले, हे प्रमुख होते. हीं सर्वे घराणीं आपल्याला रजपुतापैकींच समजत असत. शिंदे हें घराणें सुद्धां अस्तल क्षत्रियांचें होतें. प्राचीन काळच्या सेंद्रक, नांवाच्या क्षत्रिय घराण्यावरून शिंदे नांव आलें असें सांगतात. किंवा शिसोदे याचा अपभ्रंश शिंदे असा होऊं शकेल. शिंद्यांचें मूळचें गांव शिंदेवडे असलें तरी राणोजी शिंदे हे मात्र सातारा जिल्ह्यांतील कोरेगांव ताळुक्यांत कण्हेरखेड नांवाचें गांव आहे, तेथील पाटील घराण्यांतील होते. शाहूमहाराज कैदेंत होते तेव्हां याच घराण्यांतील मुलगी अंबिकाबाई ही त्यांना दिली होती. तिचे वडील औरंगजेबाच्या नोकरांत होते. त्यांच्याच घराण्यांत राणोजी शिंदे प्रसिद्धीस आले. घरीं अत्यंत गरिबी असल्यामुळें राणोजींनीं प्रथम बाळाजी विश्वनाथाच्या पागेत बारंगिराची नोकरी पत्करिली. पुढें राणोजींची स्वाभिनिष्ठा पाहून पेशव्यांनीं राणोजींस इतर सरदारांबरोबर माळवा व उत्तर हिंदुस्थान येथील कामगिरीवर पाठविलें. राणोजी शिंद्यांनीं तिकडे मोठाच पराक्रम करून नांव कमावलें. “ राणोजी स्पष्टवक्ता व धन्याची भीडभाड ठेवणारा नव्हता. त्याचीं पत्रे बाणेदार आहेत. राणोजीचा बाप जनकोजी मुलाचा पराक्रम पाहण्यास ह्यात होता. पुण्याजवळच्या अनेक भानगडींत व गांवकींच्या कारभारांत राणोजीचें प्राधान्य होतें ही गोष्ट पुरंदरे रोजनिशींतील अनेक उल्लेखांवरून व्यक्त होते. शिंद्यांच्या घराण्याचा मराठेशाहीच्या पुढील इतिहासाशीं निकट संबंध आहे. इतकेंच नव्हे तर पाऊण शतकाच्या मराठेशाहीचा इतिहास बराचसा या एका घराण्यानें बनविला आहे असें म्हणण्यास चिंता नार्हा— ” राणोजी शिंदे श्रावण शु. २ या दिवशीं सुजावलपूर येथें मृत्यु पावले; पुढें त्या स्थळास राणेगंज असें नांव प्राप्त झालें.

श्रावण शु. २

(३) वासुदेव बळवंतांना अटक !

शके १८०१ च्या श्रावण शु. २ रोजी भारतांतील पहिले क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांना इंग्रज अधिकारी मेजर डॅनिअल यांनी देवरनावडगी येथे अटक केली.

या वेळीं वासुदेव बळवंत अज्ञातवासांत गाणगापूर येथें दिवस कंठीत होते. सरकार मोठ्या जारिनें तपास करूं लागलें. पुण्यास एका देवळांत पुराणास बायका जमल्या असतांना वासुदेव बळवंतांच्या वास्तव्याचा स्फोट झाला. मेजर डॅनिअलची या कामगिरीवर नेमणूक होऊन त्या दृष्टीनें प्रयत्नहि सुरू झाले. हैदराबाद सरकारची मदत मिळाल्यानंतर शोध करण्यासाठीं जारिनें प्रयत्न होऊं लागले. अर्थात् वासुदेव बळवंतांना ही वार्ता समजल्याखेरीज कशी राहणार ? लागलीच गाणगापूर येथील आपलें बिऱ्हाड आवरून ते पंढरपूरच्या मार्गास लागले. इंग्रज अधिकारी डॅनिअल हा पाठलाग करित होताच. फडके यांची वृत्ति थोडी निराशेची होती. मोठ्या प्रमाणांत आपणांस यश मिळावें या दृष्टीनें यत्न होण्यासाठीं ते साधनसामग्रीच्या तजविर्जांत होते. पण आतां हा सरकारी ससेमिरा पाठीशीं आणि प्रकृतिहि ठीक नव्हती. अंगांत ताप होता. भीमा नदीच्या तीरावर एका सहकाऱ्यासह ते आले तों नदीस महापूर आलेला ! पैलतीरावर जाणे तर अत्यंत आवश्यक. तेव्हां त्यांनीं एका नावाड्यास भरीस घालून भोमेची प्रार्थना केली, आणि आपणांस सुयश दे असें म्हणून भरल्या नदींत नाव घातली. मजल दर मजल करित फडके देवरनावडगी या गांवीं येऊन पोचले. या गांवाच्या शेजारीं जुनें देऊळ होतें. त्या ठिकाणीं शीण घालवावा म्हणून त्यांनीं मुकाम केला. अत्यंत श्रम झाल्यामुळे त्यांना गाढ झोंप लागली. दाढी, जटा वाढलेल्या चेहऱ्यावर एक प्रकारचें गांभीर्य आणि तेज विलसत होतें. परंतु या खंचोर माणसाचें दैव आज ठीक नव्हतें. बाहेर मुसळधार पावसाची वृष्टि होत असतांनाच मेजर डॅनिअल येऊन थडकला. झोंपेच्या अधीन झालेल्या सावजास डॅनिअलनें प्रथम निःशस्त्र केलें. आणि मग वासुदेव बळवंतांना गचांडी देऊन उठविलें. फडके हतवीर्य झाले. शत्रूच्या स्वाधीन होण्याखेरीज त्यांना दुसरा मार्ग नव्हता.

श्रावण शु. २

(४) मदनलाल धिंग्रांचा देहान्त !

शके १८३१ च्या श्रावण शु. २ रोजी भारतांतील विख्यात क्रांतिकारक मदनलाल धिंग्रा यांस ब्रिटिश राजसत्तेनें फांशी दिले.

गेल्याच महिन्याच्या शु. १३ रोजी मदनलाल यांनीं कर्झनवायली यांचा खून केला होता. लागलीच खटल्यास सुरुवात होऊन त्यांस फांशीची शिक्षाहि झाली. त्याची अमलबजावणी श्रावण शु. २ रोजी झाली. “ आज मदनलालजी यांना झालेली देहान्ताची शिक्षा अमलांत येणार ! त्यामुळे प्रमातकाळींच या तुरुंगांत गडबड उडालेली आहे. आदल्या रात्रीं लागलेल्या गाढ झोंपेंतून जागे झालेले मदनलालजी उत्तम प्रकारचा पोशाख करून आपल्या परलोकच्या प्रवासासाठीं सिद्ध झालेले आहेत. लौकरच त्यांचा देहांत होणार म्हणून दुःखित होऊन त्यांचे देशबंधु तुरुंगाच्या बाहेर घोटाळत आहेत..... मदनलालांच्या या अलौकिक वर्तनाचा ज्यांच्या मनावर मलाबुरा परिणाम झाला, असे दोन-तीनशें इंग्रजहि आतुरतेनें तुरुंगाबाहेर उभे आहेत. सकाळचा फराळ मदनलालजींनीं शांतपणे भक्षण केला. नऊच्या ठोक्याला घंटेचा घणघण आवाज होऊं लागला. ख्रिस्ती धर्मांचे उपदेशक मदनलालजींजवळ आले, पण आपल्या हिंदुत्वाचा अभिमान बाळगणाऱ्या धिंग्राजींनीं त्यांच्या तोंडून एक शब्दहि ऐकला नाही. आपणांस येणारा मृत्युहि हिंदु पद्धतीनें यावा असा त्यांचा आग्रह होता. मदनलालजी वधस्तंभाकडे निघाले. त्यांचा उघडा उन्नत शीर्षभाग त्यांच्या अचल चित्तवृत्तीची ग्वाही देऊं लागला. मदनलालजी वधस्तंभावर चढले ! पाशांत त्यांचा गळा गुंतला ! ठोकळा उडाला !! आणि मदनलालजी मृत्यूच्या साम्राज्यांत दाखलहि झाले. ”

आदल्याच दिवशीं मदनलालजींचें प्रभावी वक्तव्य प्रगट झालें होतें.—“ परकी शस्त्रास्त्रांच्या साहाय्यानें दास्यांत जखडून टाकण्यांत आलेले राष्ट्र नेहमींच युध्यमान असतें. निःशस्त्र जातीला उघड उघड रणांगणांत उतरून सामना देणें अशक्य होत असल्यामुळे, मीं दबा धरून हल्ला चढवला. मला तोफा वापरूं देण्यांत आल्या नाहीत म्हणून मीं पिस्तुल काढलें व तें झाडलें. ”

श्रावण शु. ३

राघोबादादांचा जन्म !

शके १६५६ च्या श्रावण शु. ३ रोजी थोरल्या बाजीरावांचे तिसरे चिरंजीव रघुनाथराव ऊर्फ दादासाहेब पेशवे यांचा जन्म झाला. मराठ्यांचा भगवा झेंडा यांनीच अटकेपार फडकविला.

आपल्या पूर्वायुष्यांत यांनी उत्तरेकडील राजकारण बरेच गाजविले. उत्तरेवरील दुसऱ्या स्वारीतील यांचा पराक्रम अवर्णनीय आहे. अब्दालीच्या पाठोपाठ यांनी दिल्ली काबीज करून मथुरा, वृंदावन, गया, कुरुक्षेत्र वगैरे गांवे सोडविली. पंजाबांत जाऊन अब्दालीचे लोक तेथून पिटाळून लावले व मराठ्यांचे झेंडे अटकेवर रोविले. यानंतर यांनी उद्गीर येथील लढाईत शौर्य गाजविले. पुढे माधवराव व रघुनाथराव यांचे सारखे बिनसत चालले. माधवरावांच्या अटकेंतच यांना दिवस काढावे लागले. नारायणरावाने राज्यकारभार सुरू केला त्या वेळी यांना लोभ मुटला ; आणि नारायणरावास धरावे असा यांना हुकूम सोडला ; पण 'ध'चा 'मा' होऊन नारायणरावांचा वध झाला.

यांच्या घरभेदीपणामुळे मराठी राज्याचे फारच नुकसान झाले. आपल्या-विरुद्ध कांहीं कारस्थान होत आहे हे पाहून यांनी कर्नाटकांतील हैदरशी कल्याण-दुर्गचा तह केला आणि माधवरावांनी मिळवलेला पन्नास लक्षांचा मुलूख गमावला. त्याचप्रमाणे कृष्णा व तुंगभद्रा या नद्यांतील पाऊण कोट रुपये उत्पन्नाचा मुलूख फक्त सहा लक्ष खंडणीच्या करारावर शत्रूस देऊन टाकला. स्वकीयांशी पटत नाहीत पाहून हे अहमदाबादेस इंग्रजांचे आश्रयास गेले ; आणि तेथून सुरतेस आल्यावर इंग्रजांशी तह केला. इंग्रजी राज्याचे पांढरे पाय मराठी दौलतीत रुजण्यास सुरुवात झाली. पुढे सालबाईच्या तहामुळे इंग्रजांचा आश्रय यांना मिळाला नाही. तेव्हां निरुपाय होऊन गोदावरीतीरावर राहण्याचे यांनी ठरविले ; आणि दरमहा पंचवीस हजारांची नेमणूक घेऊन हे कोपरगांवी राहू लागले. तेथेच त्यांचा अंत झाला. नारायणराव पेशवे यांचा वध यांनीच करविल्यामुळे शेवटी स्पष्ट कबुली देऊन यांनी प्रायश्चित्तहि घेतले. " हा चंचल असला तरी कोणत्याहि संकटांतून मागे काढण्यास, किंवा पेशवाई मिळवण्याकरतां प्रयत्न करण्यास हा मागे कधीच सरला नाही. "

श्रावण शु. ४

संभाजी राजांचा पराक्रम !

शके १६०४ च्या श्रावण शु. ४ रोजी छत्रपति संभाजी राजे यांनी मराठ्यांच्या प्रांतास उपद्रव देणारी पोर्तुगीशांची जहाजे पकडलीं.

छत्रपतींच्या आसनावर संभाजी कायम झाल्यावर त्याला मुख्यतः जंजिऱ्याचे सिद्दी, गोव्याचे पोर्तुगीस आणि मोंगल बादशहा यांच्याशी युद्ध-प्रसंग करावे लागले. रायगड राजधानीच्या नजीकच सिद्दींचे स्थान होतें. 'घरांत जैसा उंदीर, तैसा महाराजाचे राज्यास सिद्दी' असल्यामुळे त्यांचे पारिपत्य करण्याचें संभाजीनें प्रथम ठरविलें. परंतु या मोहिमेंत संभाजीला फारसें यश प्राप्त झालें नाहीं. कारण गोव्याचे पोर्तुगीस सिद्दीला मदत करीत असत, तेव्हां पहिल्यानें पोर्तुगीसांचा मोड केल्याखेरीज इलाज नव्हता. म्हणून संभाजीनें आपला मोर्चा पोर्तुगीसांकडे वळविला. धार्मिक जुलूम करून मराठ्यांचा व्यापार नष्ट करणें हे उद्योग पोर्तुगीसांचे सुरु होते. याच वेळीं शहाजादा अकबर बापाविरुद्ध बंड करून संभाजीच्या आश्रयास आला होता. आणि संभाजीविरुद्ध मोंगलांना मदत करण्याचें काम पोर्तुगीसांनीं चालू ठेविलेंच होतें, त्यामुळे संभाजीचा रोष अधिकच वाढला. अकबराची बाजू सांभाळून मोंगलांशीं लढा देण्यासाठीं संभाजीला पश्चिम किनारा आपल्या ताब्यांत ठेवणें इष्ट वाटलें. आणि त्याप्रमाणें संभाजीनें हुकूम केला कीं, कोणाचींहि लढाऊ किंवा व्यापारी जहाजे परवानगी-शिवाय पश्चिम समुद्रांतून वावरूं नयेत. यामुळे अर्थांतच पोर्तुगीसांच्या स्वातंत्र्यास बाध येऊन ते लढण्यास तयार झाले. परवानगीविना हिडणारीं जहाजे संभाजीनें पकडलीं; आणि थोडक्याच दिवसांत रायगडाजवळील चौल नांवाच्या पोर्तुगीसांच्या ठिकाणास संभाजीनें वेढा दिला. आणि दोघांचा उघड असा संग्राम सुरु झाला. चौलच्या वेढ्यास संभाजीस अपयश आलें तरी पुढील फौड्याच्या वेढ्यांत मात्र तो विजयी झाला. या वेळीं संभाजीला अनेकांशीं निकराचीं युद्धे करावीं लागलीं. पोर्तुगीसांचा पराभव होऊन तहहि झाला; पण युद्धखर्चाची रक्कम मागतांच पोर्तुगीसांनीं सावंताला पुढें करून संभाजीशीं पुन्हा युद्धाला सुरुवात केली. परंतु संभाजी डगमगला नाहीं.

श्रावण शु. ५

(१) नागपंचमीचें रहस्य !

श्रावण शु. ५ हा दिवस नागपंचमीचा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

भारताच्या बहुतेककरून सर्व भागांत या दिवशी नागांची पूजा होत असते. पण या सणाच्या उत्पत्तीबद्दल मात्र मतभेद आहेत. 'सर्वाभूर्ती भगवद्भाव' कल्पिणाऱ्या भारतीय संस्कृतीने नागांपासून संरक्षण व्हावें म्हणून त्यांच्यांत देवत्व कल्पून त्यांची पूजा सुरू केली. वित्त-संपत्तीचा रक्षणकर्ता म्हणून नागाची ख्याति असून शिव, विष्णु, गणपति, इत्यादि देवांशी आलेला त्याचा संबंध प्रसिद्धच आहे. बंगालमधील 'मणिपूर' गांवच्या कहाणींतून हाच विचार स्पष्ट होतो. तेथील लोक सर्पांपासून संरक्षण व्हावें म्हणून 'मनसा' नांवाच्या देवीची पूजा करतात. ही मनसा म्हणजे शेपाची बहीण, तिच्या भक्तीने विष बाधत नाहीं अशी समजूत असल्यामुळे तिला 'विषहरा' असेंहि नांव आहे. हिंदूंच्या धार्मिक वाङ्मयांतहि सर्प-नाग यांच्या कथा पुष्कळ आल्या आहेत. वायव्यांत तर माणसाला ज्ञानप्राप्ति करून देणारा 'नाग'च आहे असें दर्शविलें आहे. आपल्याकडे भागवत, विष्णुपुराण, आदि पुराणांत नागकथा सांपडतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत तर द्राविडी संस्कृतीने नागांची देवालये बांधिली आहेत.

पण या नागपंचमीचे पाठीमागे थोडा सामाजिक इतिहासहि असावा. महाभारतकाळीं नाग नांवाची मनुष्यजात होती. आर्य आणि नाग यांची युद्धे वारंवार होत. नागांच्या तक्षक राजानें परीक्षित राजाचा खून केला. दोन जमातींत भयंकर संग्राम सुरू झाला. हा झगडा कोणी मिटविला? तर ज्याची आई नागकन्या असून पिता आर्य होता अशा आस्तिक ऋषींनी! नाग आणि आर्य यांच्या आंतरजातीय विवाहानें हा झगडा मिटण्यास मदत झाली. कलारसिक, नगर-रचना-कुशल आणि पौरोहित्याचें काम करण्याइतपत विद्वान अशी नागजाति आर्यांच्यामध्ये मिसळली. आणि त्यांच्या संतोषाप्रतीत्यर्थें नागपंचमी सण आला असावा. महाराष्ट्रांतहि नागपंचमीचा सण पाळला जातो. घरोघर मातीच्या नागाची पूजा होत असते. गाळी लोकांच्या जवळील नागांसहि दूध पाजून या देवाविषयींचा आदरभाव व्यक्त केला जातो.

श्रावण शु. ५

(२) कालिया सर्पाचा पराभव !

श्रावण शु. ५ या दिवशीं भगवान् श्रीकृष्णांनीं कालिया नांवाच्या नर-सर्पाचा पराभव केला !

गोकुळाच्या उत्तरेस एका कोसावर यमुनेच्या काठावर एका प्रचंड डोहाशेजारीं कालिया नांवाचा दुष्ट नर-सर्प राहत होता. व्रजवासीयांना त्रास देण्यासाठी कालिया यमुनेच्या पाण्यांत विष कालवीत असे. त्यामुळे कोणताहि प्राणी त्या डोहाच्या आसपास फिरकत नसे. दुष्ट कालियास हांकून घावें ; आणि यमुनेचें पाणी सर्वांना पिण्यास स्वच्छ करावें, या निश्चयानें श्रीकृष्ण एक दिवशीं एकटाच गाई घेऊन निघाला. डोहानजीक आल्यावर तेथील एका कर्दब वृक्षावर चढून श्रीकृष्णानें दंड थोपट्टे आणि कालियास पाचारण केले. कालियाहि खवळून डोहापासून कृष्णाकडे आला. कालियाचे नेत्र रागानें लालभडक जाले, जणुं त्यांतून विषवृष्टि होत होती ! नाकांतून विषारी फुत्कार बाहेर पडत होते. आपल्या प्रचंड शरिगनं कालियानें श्रीकृष्णास विळगवा घातला. श्रीकृष्ण सावध होताच. त्यानें आपल्या शक्तिशाली हातांनीं कालियाचें नरडें पकडलें. कालिया-कृष्णाच्या या युद्धानी हकीगत सर्व गोकुळांत समजली, आणि नंद-यशोदेसह सर्व जण डोहाकडे धाडून आले. कालियाच्या विळख्यांत कृष्ण सांपडलेला पाहून त्या सर्वांनीं एकच आकांत केला. इतक्यांत कृष्णानें कालियाचें नरडें जोरानें दाबल्याबरोबर तो गतप्राण झाल्यासारखा होऊन त्याचे विळखे सैल पडले. त्यानंतर कृष्णानें त्याच्या डोक्यावरच प्रहार करण्यास मुरुवात केली. कालियाचें हें भयंकर दुःख पाहून त्याचीं बायकापोरें रडूं लागलीं. त्यांनीं कृष्णाची प्रार्थना करून कालियाच्या प्राणांची भिक्षा मागितली. आपल्या परिवारासह कालियानें येथून निघून जावें, आणि पुन्हां गोकुळांतील लोकांना कोणत्याहि प्रकारचा त्रास देऊं नये या अटीवर श्रीकृष्णानें कालियास जीव-दान दिलें. कृष्णाच्या पकडींतून मुक्त झाल्यावर कालियानें त्याच्या पायावर डोकें ठेविलें आणि अनन्यभावानें स्तुति करून कालिया आपल्या गणगोतासह दूर निघून गेला. बाल वयांत श्रीकृष्णानें हा मोठाच विजय मिळविला होता.

श्रावण शु. ६

रामकृष्ण परमहंसांची समाधि !

शके १७८८ च्या श्रावण शु. ६ रोजी भारतातील जगप्रसिद्ध सिद्ध पुरुष व वेदान्तप्रतिपादक रामकृष्ण परमहंस यांनी समाधि घेतली.

भारतीय संस्कृतीचा प्रसार सर्व जगांत करणारे विख्यात स्वामी विवेकानंद हे रामकृष्ण परमहंसांचेच शिष्य. लहाणपणीच कलकत्याच्या दक्षिणेश्वराच्या मंदिरांत कालोची उपासना करीत असतांना एक आध्यात्मिक संत म्हणून स्वामी रामकृष्णांचा लौकिक वाढू लागला. नास्तिक्याकडे झुकलेल्या, गांगरलेल्या आणि स्वत्व विसरलेल्या भारताला यांचा संदेश नवचैतन्य देणारा ठरला. केवळ मतांच्या आणि मतांतरांच्या मार्गे लागू नका. केवळ पंथांच्या आणि धर्म-समजुनींच्या मार्गे लागू नका. त्यांना फारसे महत्त्व नाही. तुमच्या स्वतःच्या अंतर्घाभी जें सत्य वास करीत आहे, तेंच तुम्ही अधिक प्रकाशमय केले, तर त्यापासून अधिक हिताची प्राप्ति होईल. याकरितां परक्यावर टीका करीत न बसतां आत्मसंशोधन करा. सर्व मतांत आणि सर्व धर्मांत सत्याचा कांहीं अंश असतोच. धर्म म्हणजे पोकळ शब्द नव्हत अथवा नुसता बाह्याचार हाहि धर्म नसून आत्मानुभव हा खरा धर्म आहे. हें स्वतःच्या आचारणानें तुम्ही सिद्ध करा. आत्मानुभवी असतील त्यांनाच या गोष्टींचा उमज पडेल. आत्मानुभव ज्यांना प्राप्त झाला असेल, तेच इतरांस तो देऊं शकतील. हेच पुरुष मानवजातीचें गुरु होऊं शकतील. प्रकाशाचें सामर्थ्य फक्त अशांनाच प्राप्त होईल. हा तो संदेश होता.

फ्रान्सचे माँ. रोमाँ रोलॉ यांनी रामकृष्ण परमहंसांविषयी म्हटलें आहे :—

He was the crowning glory of the interior life of two thousand years in a people of three hundred millions. He spoke with a gentle tone, yet his almost silent musings penetrated deep into the heart of listeners without a rapture, and modelled many a life slowly but surely.

श्रावण शु. ७

संत तुलसीदासांचा जन्म !

शके १४५३ च्या श्रावण शु. ७ रोजी हिन्दी भाषेंतील विख्यात रामभक्त महाकवि संत तुलसीदास यांचा जन्म झाला !

यांच्या आईचें नांव हुलसी व वडिलांचें नांव आत्माराम दुबे. हे जातीनें सनाढ्य ब्राह्मण असून यांचा जन्म एका अत्यंत गरीब अशा कुळांत झाला. असें सांगतात कीं, बारा महिने आईच्या गर्भांत राहिल्यानंतर यांचा जन्म झाल्यामुळें यांची अंगयष्टि बळकट होती. जन्मल्याचरोबर न रडतां यांच्या मुखांतून राम शब्द बाहेर आला. यांच्या जन्मावेळीं मूळ नक्षत्र होतें; मुखांत दांत होते; अशा या विलक्षण मुलाला पाहून हुलसी चिंतित झाली; आणि शेवटीं अशुभ टाळण्याच्या निमित्तानें तिनें आपल्या मुलाचा त्याग केला. चुनिया दासीनें यांचें पालनपोषण भलेपणानें केलें. पांच वर्षांनंतर चुनियाचा पण देहान्त झाला; आणि तुलसी अनाथ होऊन दारोदार भटकूं लागला. या वेळीं रामशैल पर्वतावर श्रीअनन्तानन्दजींचे प्रिय शिष्य श्री नरहर्यानन्दजी रहात होते. त्यांनीं या अनाथ मुलाला आपल्याजवळ घेतलें, आणि त्यांचें नांव 'रामचोला' असें ठेवलें; न शिकवतांच रामचोला गायित्री मंत्र जपूं लागला ! वैष्णवधर्मास अनुसरून संस्कार झाल्यावर तुलसीदास आयोध्येमध्ये राहून विद्याभ्यास करूं लागले. ज्ञानविद्या पूर्ण झाल्यानंतर दीनबंधु पाठक यांच्या सुंदर मुलीशीं यांचा विवाह झाला. एकदां त्यांची पत्नी रत्नावली आपल्या माहेरीं गेली असतां तुलसीदास तिच्या पाठीमागे गेले. पत्नीनें त्यांचा धिक्कार केला आणि म्हटलें, " हाडामांसाच्या शरीरावर ऐवढें प्रेम करतां त्यापेक्षां परमेश्वरावर लक्ष घा. तुमचें कल्याण होईल." पत्नीच्या या शब्दामुळ तुलसीदासांना मोठेंच वैराग्य निर्माण झालें. साधुवेष धारण करून तीर्थाटन करित करित ते काशीस येऊन पोचले. तेथें ते रामकथा सांगूं लागले. हनुमानाच्या सूचनेवरून हे चित्रकूट पर्वतावर गेले व तेथें त्यांना रामदर्शन झालें. त्यांनीं तुलसीदासांना चंदनाचा टिळा लावला आणि रामचंद्र अंतर्धान पावले. त्यानंतर तुलसीदासांनीं अफाट वाङ्मय-संपत्ति निर्माण केली.

श्रावण शु. ८

जगन्नाथ शंकरशेट यांचें निधन !

शके १७८७ च्या श्रावण शु. ८ रोजी मुंबई शहरांतील प्रसिद्ध धनिक, अव्वल इंग्रजींतील सार्वजनिक कार्यकर्ते आणि विख्यात दानशूर नागरिक जगन्नाथ उर्फ नाना शंकरशेट यांचें निधन झालें !

यांच्या घराण्यानें अनेक पिढ्या व्यापार केला होता. म्हैसूरच्या लढाईंत टिपू ठार झाला ; आणि इंग्रज विजयी झाले, या वेळीं शंकरशेटांना खूप नफा होऊन सोळा लाख रुपये रोख व एक लक्षाचें जवाहीर प्राप्त झालें. आपली आई भवानीबाई हिच्या स्मरणार्थ त्यांनीं मुंबईस गवालिया टॅकनजीक भवानीशंकराचें देऊळ बांधून एक धर्मशाळाहि बांधली आहे. कित्येक शिक्षणसंस्थांचे सूत्रधार म्हणून नाना शंकरशेटांचें नांव प्रसिद्ध आहे. बाँबे नेटिव्ह स्कूल बुक अँड स्कूल सोसायटी, ही शिक्षणप्रसार करणारी एतदेशीयांची पहिली संस्था होती. तिचेंच रूपांतर पुढें बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीमध्ये झालें. एल्फिन्स्टन साहेबानें राजीनामा दिल्यावर मुंबईंत उच्च शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणून जवळ-जवळ साडेचार लक्षांचा फंड जमविण्यांत आला होता, त्याचे ट्रस्टी, शंकरशेटच होते ! यातूनच पुढें एल्फिन्स्टन कॉलेजची स्थापना झाली. याशिवाय स्टूडेंट्स लिटररी अँड सायण्टिफिक सोसायटी, जगन्नाथ शंकरशेट मुलींची शाळा, धि जगन्नाथ शंकरशेट फर्स्ट ग्रेड अँग्लो-व्हर्न्याक्युलर स्कूल, इत्यादि संस्थांचे चालक हेच होते. यांखेरीज अनेक सार्वजनिक कार्यांत यांचा हात असे. धि बाँबे असोसिएशन या राजकीय संस्थेंतहि हे प्रमुखपणें काम पाहत असत. धि बाँबे ब्रँच ऑफ धि रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या मुंबई शाखेला यांनीं पांच हजार रुपये दिले. त्यामुळें 'जगन्नाथ शंकरशेट लायब्ररी' थाटण्यास त्या संस्थेला मुलभ झालें. मुंबई विद्यापीठांत मॅट्रिक परीक्षेंत संस्कृत घेऊन पहिला व दुसरा येणाऱ्या विद्यार्थ्यांस यांच्या नांवें शिष्यवृत्ति मिळत असते. मुंबईच्या कायदे कौन्सिलच्या पहिल्या सभासदांत जगन्नाथ शंकरशेट प्रमुख होते. यांचा पुतळा राणीच्या बागेंत उभारण्यासाठीं मुंबईंत पंचवीस हजार रुपये जमा करण्यांत आले होते. जगन्नाथ शंकरशेट हे अँथ्रिहॉर्टिकलचरल सोसायटी ऑफ वेस्टर्न इंडिया, आणि धि जिऑग्रॉफिकल सोसायटी यांचेहि अध्यक्ष होते.

श्रावण शु. ९

ब्रह्मोद्वस्वामींची समाधि !

शके १६६७ च्या श्रावण शु. ९ रोजी शाहूमहाराज, बाळाजी विश्वनाथ, थोरले बाजीरावसाहेब, इत्यादि थोर राजपुरुषांचे गुरु ब्रह्मोद्वस्वामी यांनी समाधि घेतली.

सन १७०० ते १७४५ पर्यंतच्या पंचेचाळीस वर्षांत जेवढ्या राजकीय घडामोडी झाल्या तेवढ्यांत ब्रह्मोद्वस्वामींचे थोडे तरी अंग होतें. आंग्रे, प्रतिनिधि, शाहू, बाजीराव, चिमाजीआप्पा आणि या सर्वांच्या राण्या ब्रह्मोद्वस्वामींच्या भजनीं लागल्या होत्या. या राजे लोकांना भिक्षावृत्तीवर सधन होऊन सावकारी करणाऱ्या ब्रह्मोद्वस्वामींकडून कर्जे मिळत असे. दिल्लीकडील कारस्थाने, निजामाचे उच्चाटन, जंजिरा, वसई येथील मोहिमा अशा महत्त्वाच्या प्रसंगां बाजीरावाने स्वामींचा सल्ला विचारला आहे.

ब्रह्मोद्वस्वामी सामान्य साधूपैकींच एक असून राष्ट्राची किंवा राजकारणाची व्यापक जाणीव त्यांना नव्हती. राजे-सरदारांचे हित चिंतून ते सधन झाले तरी त्यांत अप्पलपोटेपणा नसावा. मंदिरें बांधणे, विहिरी, तलाव, घाट, धर्मशाळा बांधणे, इत्यादि लोकोपयोगी कामे त्यांनीं केलीं. हीं सारीं पुण्यकर्में त्या वेळां असत. तरी पण समग्र राष्ट्राचे शाश्वत कल्याण कशांत आहे याची जाणीव स्वामींना नसावी. पोर्तुगीझ, इंग्रज, हबशी यांचे कावे त्यांना समजले नाहींत. राष्ट्राचे अकल्याण त्यांनीं जाणूनबुजून केलें नसलें तरी आपआपसांतील संशय व द्वेष वाढत असतां अधिकारवाणीनें ते नाहींसे करणें ही गोष्ट स्वामींकडून झाली नाहीं. त्यांच्या सर्व पत्रांचा विषय बहुधा पैसा आणि कर्जे हाच असे. या स्वामींचे संस्थान ऐहिक ऐश्वर्यानें नटलेलें होतें तरी त्यांचे स्वतःचे आचरण निष्कलंक होतें. पैशाचा उपयोग वार्डट मार्गाकडे केव्हांच झाला नाहीं.

शेवटच्या आयुष्यांत स्वामी धावडशी येथें राहत. सन १७४५ च्या श्रावणांत कृष्णातीरीं त्यांनीं वार्षिक समाधीचें अनुष्ठान चालविलें. नववे दिवशींच समाधि सोडून दर्भासनावर रामनामोच्चार करीत त्यांनीं शेवटची निद्रा केली.

श्रावण शु. १०

सुभाषचंद्र बोस यांचें निधन !

शके १८६७ च्या श्रावण शु. १० या दिवशीं भारताचे तेजस्वी क्रांतिवीर सुभासचंद्र बोस विमानाच्या अपघातांत जखमी होऊन जपानो इस्पितळांत निधन पावले.

सुभाषचंद्र बोस अस्सल क्रांतिवीर होते. २६ जानेवारी १९४१ रोजी सुभाष-बाबू अकल्पितपणे आपल्या घरांतून अदृश्य झाले. सुभाषचंद्र कोठें गेले? सर्व भारताला आश्चर्याचा धक्का बसला. परदेशांत जाऊन सशस्त्र क्रांति करावी आणि भारताला दास्यमुक्त करावें हा त्यांचा हेतु होता. सन १९४२ मध्ये बर्लिन रेडिओवरून त्यांनी 'भारता'ला उद्देशून एक भाषण केलें! सुभाषचंद्र जर्मनीत आहेत म्हणजे शत्रुघ्नाला भिळून युद्धास आव्हान देण्याचा त्यांचा विचार आहे, असें समजून हिंदुस्थान सरकारने त्यांना देशद्रोही ठरविलें. कित्येकांनी 'क्विर्लग' हें हलकें विशेषण त्यांना लाविलें.

“सशस्त्र क्रांति करून ब्रिटिशांना भारतांतून हांकलून दिल्याशिवाय ते जाणार नाहीत असा सुभाषबाबूंचा विश्वास असल्यामुळें त्यांनी 'आझाद हिंद सेना' स्थापन केली. 'स्वतंत्र हिंदुस्थानचे अध्यक्ष हिन् एक्सलन्सी सुभाष' असा गौरव त्यांचा त्या वेळीं हिटलरने केला. पुरेसें लष्करी शिक्षण घेतल्यानंतर सुभाषबाबूंनी जपानकडे प्रयाण केलें. सिंगापूरच्या भारतीय सैन्याची नवीन संघटना तयार करून 'चलो दिल्ली' ची गर्जना केली. दरम्यान दुसरे महायुद्ध समाप्त झालें. 'आझाद हिंद सेना' व 'सुभाषचंद्र' यांचें काय होणार, हा प्रश्न सर्वांच्या पुढें उभा असतां विधिघटना निराळोच घडलो—

जपानी सरकारशीं कांहीं बोलणीं करण्यासाठीं सुभाषबाबू टोकियोला निघाले होते. ताईहोकु विमानतळावर अपघात झाला. पेट्रोल टांकीनें पेट घेऊन एकदम भडका उडाला. नेतार्जीचा पेहराव सुती असल्यामुळें तो चटकन् पेटला. लागलीच इस्पितळांत नेऊन औषधोपचार सुरू झाले, परंतु कांहीं उपयोग झाला नाही. श्रावण शु. १० रोजी रात्री नऊ वाजतां भारताचा 'चंद्र' मावळला!

श्रावण शु. ११

(१) विसोबा खेचरांची समाधि !

शके १२३१ च्या 'शुद्ध श्रावण मास एकादशी' या दिवशी विख्यात संत विसोबा खेचर हे समाधिस्थ झाले.

हे सत्पुरुष ज्ञानदेव-नामदेवांच्या समकालीन असून नामदेवांच्या गुरुत्वाचा मान यांच्याकडे आहे. महाराष्ट्रांत कवि म्हणून जरी ते प्रसिद्ध नव्हते तरी भागवत धर्माचे प्रवर्तक म्हणून त्यांची योग्यता फार मोठी होती. हे मूळचे रहिवासी आळंदीचे असून बारा ज्योतिर्लिंगापैकीं औढ्या नागनाथ या पुरातन शिवक्षेत्रीं हे राहत असत. हे यजुर्वेदी ब्राह्मण असून सराफीचा धंदा करीत. विसोबानीं आपल्या पूर्ववयांत ज्ञानदेवादि भावंडांचा बराच छळ केला. त्या वेळीं ज्ञानेश्वराने आपल्या योगबलाने आपला जठराग्नि प्रदीप्त करून त्यावर मुक्ताबाईकरवीं मांडे भाजवून घेतले. हा चमत्कार पाहिल्यावर विसोबा ज्ञानदेवास शरण गेले, अशी कथा भक्तिविजयांत आहे. सोपानदेवांनीं योगाची खेचरी मुद्रा देऊन यांच्या मस्तकावर हस्त ठेविला तर योगांचीं आणखी रहस्ये सांगून अद्वैतबोध व भक्तिमार्ग यांचा उपदेश ज्ञानेश्वरानीं केला. नामदेव जेव्हां यांचा उपदेश घेण्यास बार्शीस आले तेव्हां त्यांना लोकांनीं महादेवाच्या देवळांत जा असें सांगितलें, म्हणून नामदेव महादेवाच्या देवळीं जाऊन पाहतात तों तेलानें लडबडलेल्या नव्या वद्दाणा पायांत घातलेला असा एक वृद्ध पुरुष शंकराच्या पिंडीवर पाय ठेवून निजला आहे व त्याच्या अंगावरील जखमांतून पू वाहत आहे, सर्वांगावर माशा घोंगावत आहेत; ही आपल्या भावी गुरूची स्थिति पाहून नामदेवास आश्चर्य वाटलें. ते त्यांच्याजवळ जाऊन म्हणाले, "महाराज, जरा उठा व पिंडीवर पाय पडले आहेत तेवढे बाजूला घ्या." तेव्हां हे म्हणाले, "बाबा रे, मी वृद्ध व पीडित आहे. तेव्हां तूंच माझे पाय तेवढे बाजूला कर." नामदेवांनीं हळूच पाय उचलून बाजूला ठेवले व पाहतात तों तेथें दुसरें शिवलिंग. हा चमत्कार पाहून नामदेव विस्मित झाले व देवानें सांगितलेला हाच तो योग्य पुरुष असें समजून त्यांच्या चरणावर त्यांनीं मस्तक ठेवलें. "नामा धर्मा चरण । अगाध तुमचें ज्ञान । आपुलें नाम कोण । सांगा स्वामी" "येरू म्हणे खेचर । विसा पै जाण । लौकिकीं भिरविणें । अरे नाम्या ॥" अशी त्यांची प्रश्रोत्तरे झाली.

श्रावण शु. ११

(२) अरविंदबाबूंचा जन्मदिवस !

शके १७९४ च्या श्रावण शु. ११ रोजी भारतांतील विख्यात क्रांतिकारक, राजकारणी, इंग्रजी भाषेतील कसलेले लेखक, उत्कृष्ट कवि आणि एका अभिनव तत्त्वज्ञानाचे प्रवर्तक बाबू अरविंद घोष यांचा जन्म झाला.

अॅलोपथीचे डॉक्टर कृष्णधन घोष हे यांचे वडील. अरविंद बाबूंचें प्राथमिक शिक्षण दार्जिलिंग येथें झाल्यावर हे वयाच्या सातव्या वर्षी इंग्लंडमध्ये शिक्षणासाठी गेले. तेथें भाषाविषयक अभ्यासक्रमांत यांनी उच्च प्रकारचें यश संपादन नांवलौकिक मिळविला. आय्. सी. एस्. च्या परीक्षेंतहि उच्च यश मिळून सुद्धां कांहीं इतर तांत्रिक गोष्टींत कमतरता निर्माण झाली म्हणून यांना ती पदवी मिळाली नाहीं. भारतांत आल्यावर बडोदें सरकारकडे प्रथम यांनी नोकरी स्वीकारली. तेथें क्रमाक्रमानें त्यांची प्रगति होत गेली. हिंदी भाषा, संस्कृति आणि धर्म यांकडे त्यांचें लक्ष होतेंच. हळूहळू त्यांच्यांत बदल होऊं लागला. मातृभूमीला स्वातंत्र्य मिळवून द्यावें, स्वदेशबांधवांना सुस्थिति प्राप्त करून द्यावी, आणि शेवटीं स्वतःला ईश्वरी साक्षात्कार घडावा असे विचार यांच्या मनांत घोळूं लागले. बडोद्यास असतांनाच यांनी श्री. विष्णु भास्कर लेले नांवाच्या महाराष्ट्रीय गृहस्थाच्या साहाय्येन योगाच्या अभ्यासास सुरवात केली. पुढें चंगभंगाच्या वेर्डी यांनी 'वंदे मातरम्' नांवाचें साप्ताहिक सुरू केलें. त्यांतील लेख स्वातंत्र्य-प्रेमाच्या जळजळीत भावनांनीं भरलेले असत. त्यांच्या राजकीय स्वातंत्र्याच्या घोषणेचीं दोन अंगें होती. एक पूर्ण स्वातंत्र्य आणि दुसरें आध्यात्मिक राष्ट्रीयत्व. पैकीं पहिलें अंग बऱ्याच अंशी पूर्ण झालें आहे. आता दुसऱ्या अंगाची पूर्णता होण्यासाठीं भारतीयांना यांचें मार्गदर्शन अत्यंत उपयुक्त ठरेल. राजकारणांतून सन्ध्यास घेऊन पांडेचारीस योगाभ्यासास जातांना हे म्हणाले, " आमची चळवळ केवळ राजकीय नाहीं, तर ती धार्मिकहि आहे. सनातन धर्माचें पुनरुत्थान याच व्यापक अर्थानें ती चळवळ केली पाहिजे." अरविंदबाबू इंग्रजी भाषेतील उत्कृष्ट कवि आहेत. अत्यंत कल्पकता हा त्यांच्या काव्याचा विशेष आहे. यांच्या गीतेवरील ग्रंथांत यांचें अभिनव तत्त्वज्ञान विशद झालें आहे.

श्रावण शु. १२

परमहंस मंडळीची स्थापना !

शके १७७१ च्या श्रावण शु. १२ या दिवशीं मुंबई येथें सामाजिक व धार्मिक चर्चेसाठी 'परमहंस मंडळी' स्थापन झाली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासूनच मिशनरी लोकांच्या हिंदु धर्मावरील हल्ल्यामुळे हिंदुधर्मीयांना आत्मनिरीक्षणाची जाणीव निर्माण झाली. विष्णुबोवा ब्रह्मचारी विरोधकांना तोड देण्याचे कार्य धडाडीने करित होतेच. परंतु अज्ञान-जन्य आचारविचार, बालविवाह, विधवांची वाढती संख्या, इत्यादि गोष्टींचा विचार तत्कालीन मंडळी करूं लागली होती. दादोबा पांडुरंग, राम बाळकृष्ण (जयकर), डॉ. आत्मराम पांडुरंग, लक्ष्मणशास्त्री हळबे, इत्यादि शिक्षित मंडळींना हिंदु धर्मातील दोष काढून टाकण्याची जरूरी वाटत होती. याच सुमारास पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर मुंबईस आले, आणि त्यांच्या प्रेरणेमुळे ही 'परमहंस मभा' स्थापन झाली. जातिभेदाचा उच्छेद, मूर्तिपूजेचा निषेध, एकेश्वरी मताचा पुरस्कार, मानवांचें बंधुत्व, इत्यादि उद्देश या सभेचे असत. ही सभा गुप्तपणें चालत असे. सभेचा दीक्षाविधि ठरलेला होता. सभेचे सूत्रधार दादोबा पांडुरंग यांनी 'पारमहंसिक ब्राह्मकर्म' नांवाचा ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिला. तो जणुं या सभेची 'स्मृति'च असे. दादोबा आपल्या धर्मविवेचनांत म्हणतात, "नीतिविना ज्ञान केवळ शुष्क. नीति हे ज्ञानाचे मूल्य होय. तद्व्यतिरिक्त जें ज्ञान तो केवळ वरील झळझळाट व आडंबर मात्र. अनृत, लोभ, मत्सर, वैर, आलस्य, गर्व, क्रूरता, इत्यादि दुर्गुणांपासून अलिप्त असावे."

या मंडळीच्या शाखा पुणें, नगर, सातारा, बेळगांव, इत्यादि दूरच्या शहरांहि निघाल्या होत्या. अशा प्रकारे प्रसार होत असतां कोणी एका सभासदाने सभासदांच्या यादीचें पुस्तक लांबविलें. आणि यादी प्रगट होणार कीं काय या भीतीनेंच जणुं सन १८६० च्या सुमारास या सभेचें काम बंद पडले; परंतु याच सभेंतील मंडळींच्या विचारांना पुढें केशवचंद्र सेन याच्याकडून चालना मिळाल्या-चें १८६७ मध्ये 'प्रार्थना समाजा'ची स्थापना झाली आणि १८७० चंतर समाजाला रानडे, भांडारकर यांच्यासारखे बुद्धिमान पुरस्कर्ते मिळत गेले.

श्रावण शु. १३

(१) ईश्वरचंद्र विद्यासागरांचें निधन !

शके १८२३ च्या श्रावण शु. १३ रोजी विधवाविवाहाच्या कायद्याचे जनक व सुप्रसिद्ध संस्कृत पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांचें निधन झालें.

प्रारंभीच्या आयुष्यांत शिक्षकापासून प्राचार्यांच्या जागेपर्यंतचीं कामें केल्यावर हे 'एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर' झाले. पण वरिष्ठांशीं मतभेद झाला म्हणून त्यांनीं ती नोकरी सोडली. वर्णपरिचय, कथामाला, वेताळपंचविशी, वगैरे शालेय पुस्तकांनीं त्यांना भरपूर अर्थसाहाय्य केलें. बंगाल्यांतील भरभराटीस आलेली 'मेट्रोपोलिटन इन्स्टिट्यूट' ही संस्था त्यांनींच स्थापन केली. विधवाविवाहाच्या समर्थनार्थ यांनीं एक पुस्तक लिहिलें आणि, त्यामुळें ते एकदम लोकमान्य झाले. यांच्या मातृभक्तीविषयीं असें सांगतात कीं, आजारी आईच्या भेटीसाठीं मध्यरात्रीं पावसापाण्याची फिकीर न करतां दुथडी वाहणाऱ्या नदीच्या पुरांत उडी टाकून त्यांनीं पैलतीर गांठलें आणि आजारी आईची भेट घेतली. त्यांच्याच दीर्घ प्रयत्नामुळें सन १८५६ मध्ये विधवाविवाहाचा कायदा झाला. कलकत्ता येथें भरलेल्या दरबारांत राणीकडून बहुमानाची सनद आणि पुढें सन १८९० मध्ये सी. आय. ई. पदवी यांना मिळाली होती.

कमालीची मातृभक्ति, साधेपणा, निर्भयता, आणि नीतिमत्ता यांमुळें यांची छाप सर्व समाजावर पडे. सुधारणेचीं तत्त्वे यांनीं आचरणांत आणलीं. आपल्या मुलींचीं लग्नें त्या चौदा वर्षांच्या झाल्यानंतरच केलीं. एका मुलाचें लग्न बालविधवेशीं केलें. आणि आपल्या स्वर्चीनें गांवांत एक इंग्रजी शाळा व दवाखाना सुरू केला. शैक्षणिक क्षेत्रांतीलहि यांची कामगिरी महनीय अशीच आहे. जुन्या पाठशालांच्या पद्धतींत फरक करून त्यांत नवीन शिक्षणपद्धति सुरू केली. स्त्रीशिक्षणासाठीं मुलींच्या शाळा सुरू केल्या. यांनीं 'वेताळपंचविशी' नांवाचें एक पुस्तक मुलांसाठीं लिहिलें आहे. उपक्रमणिका, कौमुदीचे तिन भाग, शाकुन्तलाचें बंगाली भाषांतर हीं यांचीं पुस्तके आहेत. शिवाय वर्णपरिचय, कथामाला, चरितावली, वगैरे शालेय पुस्तकेहि यांनीं लिहिलीं आहेत. या पुस्तकांचें मासिक उत्पन्न कांहीं काल पांच हजार रुपयांपर्यंत होई. विधवाविवाहाच्या पवित्र कार्यास आपल्या मातापित्यांचा आशीर्वाद यांनीं घेतला होता.

श्रावण शु. १३

(२) सखारामबापू बोकीलांचें निधन !

शके १७०३ च्या श्रावण शु. १३ रोजी मराठेशाहींतील अत्यंत थोर राजकारणी पुरुष सखारामबापू बोकील यांचा अंत झाला.

बाबा पुरंदरे यांच्याकडे सखारामबापू प्रथम शिलेदार होते. बाजीरावानें आपणाकडे घेऊन यांना शनवारवाड्याच्या बांधकामावर नेमलें. पुढें नानासाहेब पेशवे यांचेबरोबर उत्तरेकडील स्वाऱ्यांत हे होतेच. पानपतच्या लढाईपर्यंत अनेक राजकारणांत यांचा भाग असे. अहमदाबादचा किल्ला सर करणें, रोहिल्यांचा पाडाव करून दुआब जिंकणें, कुंभेरीच्या वेढ्यांत शौर्य गाजवणें, दिल्लींत मराठ्यांचें वर्चस्व स्थापित करणें, इत्यादि कार्मां यांची कामगिरी मोठी आहे. नानासाहेबांनीं आपल्या मृत्युसमयीं यांना मुख्य कारभारी नेमलें. माधवरावानेंहि मरतेसमयीं नारायणरावाला यांचे हातीं देऊन विश्वास व्यक्त कला. राघोबाकडे यांचा कल असूनहि नारायणरावांच्या वधानंतर जें बारभाईंचें कारस्थान रचलें गेलें त्यांत हा प्रमुख होता. गरोदर असणाऱ्या गंगाबाईंची व्यवस्था यांनींच लावली. आणि राघोबा, निजाम, भोसले, होळकर, शिंदे, व इंग्रज यांची व्यवस्था लावून यांनीं मराठी राज्यांत स्थैर्य निर्माण केलें. पुढील राजकारणांत नाना-बापू यांचे बरेच मतभेद होऊं लागले. बापू यांनीं फितुरी केली अशा अर्थाच्या दोन चिठ्ठ्या राघोबानें शिंद्यांना दाखवल्या. तेव्हां बापू कैद झाले. या वेळीं निजामची मदत घेण्यास सुचविलें. तेव्हां हे उद्गारले, “अंतःकलहांत परक्यास हात घालूं दिला तर राज्यनाश होतो.” सिंहगड, प्रतापगड, रायगड, अशा ठिकाणीं बापू कैदेंत होते. यांच्या सुटकेचे प्रयत्न झाल्यामुळें यांना बेडी घालण्यांत आली. कैदेंत यांचे फार हाल झाले. शेवटीं अतिसाराच्या विकारानें या थोर पुरुषाचा अंत झाला. यांना ‘राजकारणांतील विधि’, ‘प्रतिमृष्टि निर्माता’, ‘शहाणा’ अशीं विशेषणें तत्कालीन पत्रांतून लावलेलीं सांपडतात. “राजकारणांतील शस्त्र व अस्त्र हा चांगलेंच जाणार्त असे. हा अत्यंत बुद्धिमान व हातीं येईल तें काम पार पाडणारा होता.” शिवाजीच्या वेळेपासून यांच्या घराण्यांतील लोकांनीं राजकारणांत प्रामुख्याने भाग घेतला होता. पंताजी गोपीनाथ हे यांच्याच वंशांतील.

श्रावण शु. १४**खुदिराम बोस फांसावर !**

शके १८३० च्या श्रावण शु. १४ रोजी बाँब फेकून अत्याचार करणारे बंगाल्यांतील पहिले क्रान्तिकारक खुदिराम बोस यांना फांशी देण्यांत आले.

या काळांत भारतांत क्रान्तिकारकांचें पर्व सुरू झालें होतें. बंगाल्यांतील क्रांति-कारकांनीं बाँबचा उपयोग करण्याचें ठरविलें. आधीं कांहीं दिवस चंद्रनगरच्या मेयरच्या घरांत फेंकलेला बाँब प्राणघातक ठरलेला नव्हता. परंतु मुझफर-पूर येथील डि० जज सि. किंग्जफोर्ड यांच्या गाडीवर टाकण्यांत आलेला बाँब प्राणघातक ठरला व या नव्या साधनाकडे भारतीय क्रांतिकारकांचें लक्ष गेलें. रात्री साडेआठच्या सुमारास हा बाँब फेंकला. यामुळें मिसेस केनेडी व त्यांची मुलगी यांची हत्या झाली. बाँबचा स्फोट झाल्यानंतर त्याचा आवाज तीन मैलपर्यंत ऐकूं गेला. मुझफरपूरपासून चोवीस मैल अंतरावर असलेल्या खुदिराम बोस यांना अटक करण्यांत आली. या तरुणाचें वय त्या वेळीं अठरा-एकोणीस वर्षांचें होतें. बाँबस्फोटानंतर खुदिराम रातोरात चोवीस मैलांचें अंतर तोडून गेले होते. मुझफरपूर येथील प्रकारानंतर कलकत्ता येथील माणिकतोळा बागेतील चौतीस तरुणांना अटक झाली. बारींद्रकुमार घोष, उपेंद्रनाथ बानर्जी, हेमचंद्र-दास, इंदुभूषणराय चौधरी, अरविंद घोष, इत्यादि मंडळी त्यांत होती. झडतींत एक ग्रंथालय सांपडलें. ज्वालाग्राही पदार्थ तयार करणाऱ्या कृतींचीं अनेक पुस्तकें तेथें होतीं.

खुदिराम बोस यांना झालेली फांशीची शिक्षा रद्द व्हावी म्हणून अनेक प्रयत्न झाले. पण यश आलें नाहीं. शेवटीं श्रावण शु. १४ रोजी हा बंगाली तरुण धैर्यानें फांसावर चढला ! भारतांतील या क्रान्तीच्या घटनेमुळें सर्व जगांत खळबळ उडाली. 'लंडन टाइम्स'ने लिहिलें—“बाँब गोळे उडतात यामुळें भिऊन जाऊन सरकार भलत्याच सवलती व भलतेच अधिकार देणार नाहीं. सरहद्दीपारशीं शत्रु येऊन भिडला, आणि अराजक माजवूं पाहणाऱ्यांनीं देशांत कट केले तरी हिंदुस्थानभर राज्य करण्याचें व हिंदुस्थानचा विकास करण्याचें महत्कार्य नेटानें पुढें चाल-विलें पाहिजे.—”

श्रावण शु. १५

(१) रक्षाबंधन आणि समुद्रपूजन !

श्रावण शु. १५ ही पावती पौर्णिमा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

पावतें धारण करण्याच्या शास्त्रोक्त विधीस पवित्ररोपण असें नांव आहे. उत्तर हिंदुस्थानांत या विधीस 'रक्षाबंधन' म्हणात. पूर्वी नागापासून इजा होऊं नये म्हणून श्रावणी नांवाच्या नागासाठीं पाकयज्ञ केला जात असे. त्याचेंच रूपांतर शत्रूच्या 'विषारी' वागणुकीचा ताप होऊं नये म्हणून 'रक्षाबंधन' विधीत झालें. शत्रूच्या गोटांत जाऊन रजपूत स्त्रिया आपल्या पतीविरुद्ध लढणाऱ्या वीर बांधवांच्या हातांत रक्षा बांधीत असत. आणि त्यामुळें युद्धप्रसंग टळतहि असत. भारतीय समाजांतील ऐक्य व प्रेमभाव वाढून युद्धकुशल लोकांमध्ये परस्परांची मैत्री वाढावी म्हणून हा रक्षाबंधनाचा विधि रजपूत लोकांत विशेषत्वानें रूढ झाला.

हा दिवस नारळी पौर्णिमा म्हणूनहि प्रसिद्ध आहे. वरुण देवतेप्रीत्यर्थं समुद्राची पूजा करून त्यास नारळ अर्पण करण्याची चाल आहे. 'परदेशगमन निषिद्ध मानणाऱ्या भोळ्या' भारतीयांनीं पूर्वेकालांत समुद्रमार्गानें संबंध विश्वांत संचार केला होता. त्यांच्या दृष्टीनें या दिवसाला फार महत्त्व आहे. पावसाळ्याचा जोर कमी झालेला असल्यामुळें सागरावरील धोका कमी झालेला असतो; तेव्हां समुद्रावर सत्ता गाजविणारी वरुण देवाची पूजा केल्यावर कोणतीच भीति उरणार नाही अशी समजूत दर्यावर्दी भारतीयांची होती. रामायण, बृहत्संहिता, बौद्धजातकें, रत्नावली, दशकुमार अशा भिन्न प्रकारच्या वाङ्मयावरून भारतीयांचा सागरविक्रम ध्यानांत येतो. उत्तरसमुद्रप्रवास त्याज्य मानण्यांत आला होता तरी वैदिक काळीं सर्व पृथ्वी वेदीप्रमाणें पवित्र मानण्यांत येई. नौकाबंधनाचा शास्त्रशुद्ध विचार 'युक्तिकल्पतरु' ग्रंथांत दिसून येतो. नौकाबंधनांत पटाईत असणाऱ्या भारतीयांकडून इंग्रज लोकहि आपलीं जहाजें बांधवून घेत.

ब्रह्मदेश, सयाम, मलाया, बोर्नो, सुमात्रा, जावा आणि फिलिपाइन्स बेटें इत्यादि द्वीपसमूहांत व जपान, मांचुरिया, मंगोलिया, चीन इत्यादि पूर्वदेशांतून भारतीय संस्कृतीनें आपला प्रचार केला आहे. आफ्रिका व अमेरिका खंडांत भारतीयांनीं प्रवास केल्याचे दाखले सांपडतात. त्या दृष्टीनें हा दिवस पूर्वपराक्रमाची आठवण देणारा आहे.

श्रावण शु. १५

(२) भारताच्या रवीन्द्राचा अस्त !

शके १८६३ च्या श्रावण शु. १५ रोजी भारताचे कविसम्राट रवीन्द्रनाथ टागोर निधन पावले. कवि, तत्त्वज्ञ, राष्ट्रीय पुढारी म्हणूनच नव्हे तर भारतीय संस्कृतीचे एकमेव प्रतीक म्हणून त्यांची कीर्ति त्रिखंडांत पसरलेली होती.

सन १८७५ साली ' हिंदु मेळावा ' नांवाच्या सभेत त्यांनीं एक स्वतःची कविता म्हटली आणि तेव्हांपासून लोक त्यांना कवि म्हणून ओळखू लागले. त्यानंतर त्यांनीं वडिलांच्याबरोबर जगभर प्रवास केला. सन १९१२ च्या दरम्यान बंगाली भाषेत ' गीतांजलि ' प्रसिद्ध झाली होती. तिच्या इंग्रजी अवताराचें कोडकौतुक यीट्स, ब्रॅडले, शॉ, एन्. जी. वेल्स आदि पाश्चात्य पंडितांनीं मुक्तकंठानें केलें आणि सन १९१३ मध्ये भारतांतील या कलाकृतीस नोबेल पारितोषिक मिळालें ! रवीन्द्रनाथ महाकवि झाले. सदैव रणकुंडांत होरपळणाऱ्या असमाधानी पाश्चात्यांना ' गीतांजली ' तील मधुर भक्तिसुधा चाखून शांति आणि समाधान मिळालें. नाटकें, काव्यें, कादंबऱ्या, गोष्टी, टीकालेख, इत्यादि वाङ्मयरूपानें रवीन्द्रनाथ अमर आहेत.

पूर्वायुष्यांत टागोर यांनीं राजकारणांतहि भाग घेतला होता. वंगभंगाच्या चळवळींत स्वदेशी, बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण यांच्यावर प्रभावी कवने करून त्यांनीं जनमनाची पकड घेतली होती. सन १९२० च्यानंतर ते म. गांधींच्या राजकारणाशी समरस झाले. कित्येक प्रसंगीं ते गांधींचे सल्लागारहि असत.

रवीन्द्रनाथ यांची शिक्षणविषयक कामगिरी फार मोठी आहे. राष्ट्रीय शिक्षणाची दिशा विस्तृतपणें ' शांतिनिकेतन ' मध्ये अमलांत आणून काव्य, गायन, नृत्य, चित्रकला यांत भारताचें वैशिष्ट्य काय आहे हें त्यांनीं साऱ्या जगाला दाखविलें.

अशा प्रकारचा हा कविसम्राट, जगन्मान्य तत्त्ववेत्ता, मोठा साधु, त्रिखंड-पंडित, श्रावण शु. १५ ला दिवंगत झाला. प्रत्यक्ष भारताचा ' रवीन्द्र ' च भर दुपारी बारा वाजतां अस्त पावला.

श्रावण व. १

(१) शहाजी राजे यांची कैद !

शके १५७० च्या श्रावण व. १ या दिवशी शहाजी राजे यांना विजापूरच्या पातशहाने मुस्तफाखान याच्याकरवी कैद केले.

पुण्याच्या जहागिरीवर शिवाजी आणि दादाजी कोंडदेव यांना नेमून शहाजी राजे वडील पुत्र संभाजी यांच्यासह बंगलोरस गेले. शिवाजी स्वराज्य-संस्थापनेची तयारी तोरणा, चाकण, पुरंदर, रोहिडा, लोहगड, राजमाची, इत्यादि किल्ले घेऊन महाराष्ट्रांत करीत असतां शहाजींनींही कर्नाटकांत मोठा पराक्रम केला होता. शिवाजीच्या 'पुंडाव्याला' शहाजींचे आंतून सहाय्य असावे अशी भीति आदिलशाहीला वाटू लागली. पातशाही अधिकाऱ्याचा हुकूम शहाजीस सुटला : "शिवाजी राजे यानें शहासी बेमानगी करून मावळे लोकांचा जमाव केला...तुं त्यांत सामील होऊन वसूल देतोस...मगहरीचे जबाब देतोस हें योग्य नाहीं. हुकूम पोचतांच अभीनारीं रुजू होणें. नाहीं तर शहा तुला विजापुरीं नेऊन गर्दन मारतील."

कर्नाटकांतील लहानमोठे पाळेगार शहाजीस भिळाल्यामुळे त्याच्या सामर्थ्याचें भय आदिलशाहास जास्तच वाटू लागलें. आणि त्यानें शहाजीस दग्यानें कैद करविलें. शहाजीच्या वडील मुलानें (संभाजीनें) मुस्तफाखानास 'जर्जर करून सोडलें. अदिलशाहाकडून शिवाजीवर आलेल्या मुसेखान सरदाराचा पुरंदर येथें पराभव करून शिवाजीनें त्याला ठार मारलें आणि तह होऊन शहाजीची सुटका झाली. असें सांगतात कीं, पातशाहाच्या सल्लागारांनीं त्याला सुचविलें कीं, मुलाच्या अपराधाबद्दल बापास शिक्षा देणें कुराणाविरुद्ध आहे. 'बाप करी बाप पावे । बेटा करी बेटा पावे.' त्यावरून शहाजीला शिक्षा न करितां कांहीं अर्टीवर सोडून देण्यांत आलें. शिवरायांनीं स्वराज्य स्थापन केलें तरी त्याची पूर्वतयारी शहाजीच्या कारकीर्दीतच हळूहळू होत होती. शहाजहान बादशहाशीं अविरत-पणें टक्कर देणारा शहाजी अत्यंत शूर स्वराच. त्यांचा पराक्रम आदिलशाहीचें रक्षण करण्यासाठीं खर्ची पडलेला दिसला तरी त्या काळांत त्याखेरीज दुसरा इलाज नव्हता.

श्रावण व. १ (२) महात्मा गांधींचें विलायतेस प्रयाण !

शके १८५३ च्या श्रावण व. १ रोजी महात्मा गांधी दुसऱ्या गोलमेज परिषदे-साठी विलायतेला जाण्यासाठी निघाले.

सन १९३० ची त्यांची प्रसिद्ध दांडी-यात्रा संपून १९३१ मध्ये लॉर्ड आयर्विन यांच्याशी तात्पुरता तह होऊन गोलमेज परिषदेच्या द्वितीय अधिवेशनास गांधींनी जाण्याचें ठरलें. पहिल्या परिषदेत राष्ट्रसभेनें भाग न घेतल्यामुळें ‘तें रामावांचून रामायण’ झालें होतें. आणि आतां या वेळीं राष्ट्रसभेचें महत्त्व सहजच वाढूं लागलें. परंतु मध्येच लॉर्ड आयर्विनच्याऐवजीं लॉर्ड विलिंग्डन हे व्हाइसरॉय म्हणून आले. आणि आयर्विन सभेदार्ची आश्वासनें मोडण्याची संधि सरकारला आयतीच सांपडली. व्हाइसरॉय-गांधी यांचें बिनसत चाललें होतें, पण शेवटीं सरकारनें नमतें घेतलें. अगदीं शेवटच्या क्षणाला व्हाइसरॉयनीं तारेनें गांधींना सिमल्यास बोलाविलें, बरोबर वल्हभमाई, जवाहरलाल आदि मंडळी होतीच. खूप वाटाघाटी होऊन सरकारनें जादा गाडी सोडून २७ ऑगस्टला सिमल्याहून गांधींना मुंबईला पोचतें केलें. २९ ऑगस्टला गांधी निघाले. निरोप देण्याच्या सभारंभांत ते बोलले- “राष्ट्रसभेनें नेमून दिलेलें कार्य मी प्रामाणिकपणें बजावीन.”

म. गांधींच्याबरोबर चिरंजीव देवीदास, महादेवभाई देसाई, प्यारेलाल, मीराबेन इत्यादि लोक होते. गांधींनीं अगदीं थोडें सामान बरोबर घेतलें होतें. पण इंग्लंडमधील थंडीमुळें महात्मार्जींना त्रास होऊं नये म्हणून त्यांच्या एका धनिक भक्तानें सातशें रुपयांची शाल त्यांना नकळत ट्रंकेंत घातली होती! पण अपरिग्रही महात्मार्जींनीं, अर्धनग्न अशा त्या दरिद्री नारायणाच्या सेवकानें, “महादेव, ती शाल ताबडतोच मुंबईला परत पाठीव” असा हुकूम सोडला. परंतु तसें करण्यांत अडचण असल्यानें ती शाल सात हजार रुपयांस बोटीवर विकली गेली. वाटेंत एडन पोर्टेसग्र्यद, मार्सेलिस, पॅरिस वगैरे ठिकाणीं स्वराज्याची शिष्टाई करण्यास निघालेल्या महात्म्याचा सत्कार करण्यांत आला. इंग्लंडमध्येहि त्यांचा मोठा आदर झाला.

श्रावण व. २

सुरेन्द्रनाथ बानर्जींचें निधन !

शके १८४७ च्या श्रावण व. २ रोजी बंगालमधील सुप्रसिद्ध राजकारणी पुरुष व विख्यात वक्ते सर सुरेन्द्रनाथ बानर्जी यांचें निधन झालें.

आय्. सी. एस्. होऊन भारतांत आल्यावर सिल्हटचे मॅजिस्ट्रेट व कलेक्टर म्हणून यांची नेमणूक झाली. पुढें सरकारी अधिकाऱ्यांशी खटका उडाला म्हणून हे नोकरीतून निवृत्त झाले. देशांतील अन्यायजनक परिस्थितीचा विचार करून त्यांनी कलकत्ता येथील 'मेट्रोपॉलिटन इन्स्टिट्यूट'मध्ये इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून काम पत्करून ते आपले विचार विद्यार्थ्यांपुढें मांडू लागले. स्टुडंट्स असोसिएशनतर्फे यांनी एक मोठा दौरा काढला. पुण्याच्या आणि अहमदाबादच्या राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान यांनाच देण्यात आलें होतें. यांची लोकप्रियता बंगालच्या फाळणीच्या वेळीं खूपच वाढली. परंतु पुढें बंगालमधील तरुणांची वाढती अत्याचारी कृत्ये पाहून यांना आपली भाषा नरम करावी लागली. आणि शेवटीं सन १९०७ च्या सुरत येथील काँग्रेसमध्ये सुरेन्द्रनाथ टिळकविरोधी पक्षांत सामील झाले.

सन १९१९ च्या गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया ॲक्टच्या जॉइंट पार्लमेंटरी कमिटीकरितां चार महिने हे इंग्लंडला जाऊन आले; आणि 'असहकारितेचा झाला एवढा पुकारा पुरे झाला' असें आपलें मत जाहीर केलें; व स्वतः असहकाराचे मोठे विरोधी बनले. सन १९२१ मध्ये १ जानेवारीस सरकारनें यांना 'सर' केलें आणि स्थानिक स्वराज्य व वैद्यकीय खातें याचे हे दिवाण बनले. डब्ल्यू. सी. बानर्जी यांच्यानंतर त्यांचें 'बंगाली' साप्ताहिक यांनीं ताब्यांत घेऊन तें दैनिकाच्या स्वरूपांत सतरा वर्षे चालविलें. यांचें वक्तृत्व इतकें परिणामकारक व भावनामय असे कीं, एखाद्या बंडाची उठावणी किंवा उपशम करणें हा यांच्या हातचा मळ असे. म्हणूनच आपल्या भिन्नमंडळांत हे 'सरेंडर नॉट' (अपराजित) या नांवानें प्रसिद्ध होते. भाषेवरील प्रभुत्व, उच्च भावनांनीं नटलेले कल्पनावैपुल्य, सुंदर भाषाशैली व मर्दानी आवेश या गुणामुळें यांच्या भाषणांचे पडसाद सर्व जगांत उमटत. लॉर्ड मिंटो यांच्या कारकीर्दीत सभा उधळून लावतांना यांना लाठीचा प्रसाद मिळाला होता.

श्रावण व. ३

इंग्रज आणि शिंदे-भोसले !

शके १७२५ च्या श्रावण व. ३ रोजी इंग्रज अधिकारी जनरल वेलस्ली यानें शिंदे व भोसले यांच्याविरुद्ध लढाई पुकारली.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस मार्किस ऑफ वेलस्ली हा हिंदुस्थानचा गव्हर्नर जनरल म्हणून आला तेव्हां राजकीय परिस्थिति मोठी गंभीर होती. हिंदुस्थानांत फ्रेंचांची सत्ता बळावत होतीच; परंतु युरोपमध्ये नेपोलियनचा उदय झाल्यामुळे इंग्रजांना फार धास्ती वाटत होती. इंग्रजांच्या विरुद्ध टिपूनें सर्वे मुसलमानांचा एक संघ निर्माण केला होता. आणि मराठ्यांच्यामध्येहि अशीच एकजूट निर्माण झालेली होती. पेशवे, शिंदे, गायकवाड, भोसले, वगैरे अनेकांच्या मदतीनें 'मराठा कॉन्फीडरसी' निर्माण झाली होती. या बिकट परिस्थितींतून धूर्त इंग्रजांनीं वाट काढली आणि या सर्वांवर विजय मिळविला. निजाम आणि मराठे यांच्या साहाय्यानें इंग्रजांनीं टिपूचा पराभव केला आणि त्याचें श्रीरंगपट्टणचें राज्य काबीज केलें, आणि त्यानंतर कांहीं कुरापत काढून निजामासहि हतवीर्य करून त्याच्या-जवळील फ्रेंच सैन्य घालवून दिले. व आपली तैनाती फौज ठेवून दिली. आणि आतां इंग्रजांचें सारें लक्ष 'मराठा कॉन्फीडरसी' कडे लागलें. मराठी राज्याचें दुदैव याच वेळीं आपली संधि साधीत होतें. यशवंतराव होळकरांच्या भीतीनें बाजीराव सिंहगडाहून महाडास आणि तेथून वसईस गेला. आणि त्यानें इंग्रजाशीं लाजिरवाणा तह केला ! बाजीराव इंग्रजी कृपेमुळे परत गादीवर येणार होता. त्याच्या पदरीं इंग्रजी तैनाती फौज राहणार होती, त्यामुळे बाजीराव इंग्रजांच्या हातचें बाहुलें बनला. या वेळीं पुण्याच्या दरबारीं महादजींचे दत्तक-पुत्र दौलतराव शिंदे यांचें वर्चस्व होतें. त्यांच्या पदरीं फ्रेंच फौज चांगलीच तयार झालेली होती. तेव्हां आतां शिंद्यांकडे लक्ष देणें इंग्रजांचें कर्तव्य होतें. सर्वत्र फंदफितुरी करून इंग्रजांनीं मोठीच कृष्णकारस्थाने रचलीं. त्यांनीं बाजीरावास गादीवर बसविलें. आणि दौलतराव शिंदे यांचें अजिक्य लष्कर आणि जय्यत तोफा यांचा नाश करण्यास ते प्रवृत्त झाले. त्याप्रमाणें जनरल वेलस्ली यानें श्रावण व. ३ रोजी लढाई पुकारली.

श्रावण व. ४

पार्वतीबाईंचें निधन !

शके १७०५ च्या श्रावण व. ४ या दिवशीं पानिपतच्या संग्रामांत धारातीर्थी पडलेले सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांच्या पत्नी पार्वतीबाई निधन पावल्या.

पार्वतीबाई पेशवे यांनी आपल्या पवित्र पतिप्रेमानें आपल्या घराण्याचें नांव उज्वल केलें आहे. या अति सरळ आणि सुस्वभावी होत्या. सवाई माधवरावाच्या बालपणांत त्यांची काळजी यांनींच उत्तम प्रकारें घेतली होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर महादजी शिंदे उद्गार काढतात : “ मातोश्री होती तोंपर्यंत श्रीमंत राजश्री रावसाहेब यांजविषयीं, घरांतील बंदोबस्ताविषयीं खातरजमा होती. सांप्रत बंदोबस्त खातरजमेचें कोणी दिसत नाहीं.”

पार्वतीबाईंचें उत्तरायुष्य करुणास्पद प्रसंगांनीं भरून गेलें आहे. पानिपतच्या युद्धांत सदाशिवरावभाऊ मरण पावल्यानंतर कांहीं वर्षांनीं एक कनोजा ब्राह्मण मीच ‘भाऊसाहेब’ म्हणून पुढें आला ! माधवराव पेशव्यांनीं केलेल्या चौकशींत तो खोटा ठरला. त्यास दौलताबादेच्या किल्ल्यांत कैदेमध्ये ठेविलें. त्यानंतर त्याची खानगी रत्नागिरीस झाली. सदर इसम ‘तोतया’ ठरला असूनहि हजारों माणसें त्याच्या भजनीं लागलीं. आणि खेदाची गोष्ट ही कीं, खुद्द पार्वतीबाई यांना या बैरागी तोतयाविषयीं ते भाऊसाहेबच असतील अशी शंका वाटे. आणि या आधारावर त्या सौभाग्यचिन्हें, धारण करीत ! “हे, अशीं बैरागीपणाचीं सोंगें घेऊन हिंडतात. काय करावें ! नाना लक्ष देत नाहीत, चार दिवस मजवर दृष्ट देऊन येथेंच ठेवणें व आपली परलोकास जावयाची वाट झाली पाहिजे.—” अशी एकसारखी विवंचना क्षयानें आजारी झालेल्या या साध्वी बाईंना लागलेली होती. पण या दुःखी अबलेच्या यातनांची पूर्वा निष्ठुर राजनीतीनें ठेविली नाही. शके १६९८ मध्यें तोतयाचा निकाल लावल्यानंतर थोड्याच अवधींत ही अभागि स्त्री मरण पावली. यांचें करुणरम्य चित्रण कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं ‘तोतयाच्या बंडां’त कुशलतेनें रेखाटलें आहे. भाऊसाहेब कधीं तरी परत येतील, किंवा कारभाऱ्यांनीं त्यांनाच कैदेत ठेविलें आहे, अशा समजुतीनें देवाला सांकडें घालणाऱ्या या एकनिष्ठ पतिव्रतेची मूर्ति मराठ्यांच्या इतिहासांत एकमेव अशीच आहे.

श्रावण व. ५

दिल्लीच्या तख्तावर घण !

शके १६८२ च्या श्रावण व. ५ या दिवशी सदाशिवरांवां भाऊ यांनी दिल्ली जिंकली !

अहमदशाहा अब्दाली यास नजीबखान व सुजा उद्दौला मिळाले आणि यमुनेच्या तीरावर जें युद्ध झालें त्यांत दत्ताजी शिंदे पडले. ही बातमी दाक्षिणेंत येतांच बळवंतराव मेहेंदळे, समशेरबहादुर, दमाजी गायकवाड, इत्यादींना बरोबर घेऊन सदाशिवरावभाऊ दिल्लीच्या रोखानें निघाले. आणि श्रावण व. ५ रोजी त्यांनी दिल्ली जिंकली. दिल्ली हस्तगत झाल्यावर सदाशिवरावभाऊंना फारच आनंद झाला. मराठ्यांच्या वैभवाची आणि पराक्रमाची साक्ष अब्दालीस पटली ! श्रीवर्धनच्या एका पोरानें भगवा झेंडा पांचशें वर्षांच्या मुसलमानी राजधानीवर रोविला !

.....आणि थोड्याच अवधींत भाऊसाहेबांनी दिल्लीच्या राजतख्तावर घण घातला ! या भव्य, प्रचंड, आणि अद्भुत घटनेनें सर्वांचे डोळे दिपून गेले. भाऊंच्या या कृत्यावर आक्षेप घेणारांना कै. शिवरामपंत परांजपे यांनी उत्तर दिले आहे. या घटनेंतील 'राजकीय अर्थ' त्यांनी स्पष्ट केला आहे. ते लिहितात : "बंगाल, बिहार, ओरिसा, लाहोर, अयोध्या, गुजराथ, वऱ्हाड, विजापूर, गोवळकोंडा आणि दौलताबाद या सर्व ठिकाणच्या हिंदु प्रजेला जखडून टाकण्यासाठी गुलामगिरीच्या शृंखला येथेंच घडविल्या जात होत्या. अखंड भारतांतील लोकांच्या अंतःकरणाला चावून चावून रात्री झोंप येऊं न देणारे, साप आणि विंचू याच वारुळांतून बाहेर पडत होते ! असें हें तख्त म्हणजे मोंगलाई सत्तेची मूर्तिमंत प्रतिमा होती ! तिच्यावर आघात करून भाऊसाहेबांनी महम्मद गिझनी, तैमूरलंग, नादिरशाहा, अब्दाली,..... अशी वाढत जाणारी माळ तोडून टाकली, आणि दिल्लीचें तख्त नव्हे तर हिंदुस्थानच्या गुलामगिरीचें डोकेंच फोडून टाकलें !—" भाऊसाहेब पेशवे यांनी केलेला हा पराक्रम त्यांच्या चरित्रांत अत्यंत अद्भुत असाच आहे. त्यांच्या या कृत्यानें सर्वत्र दरारा बसून मराठ्यांचें नांव उत्तरेत दुमदुमूं लागलें.

श्रावण व. ६

प्रामाणिकपणाची चूक !

शके १८४७ च्या श्रावण व. ६ रोजी प्रसिद्ध 'काकोरी' प्रकरणांतलि क्रांति-कारकांनीं लखनौजवळील काकोरी स्टेशनावर एक आगगाडी लुटली.

काकोरी कटाचे सूत्रधार शर्चींद्रनाथ संन्याल व योगेशचंद्र चतर्जी हे होते. शर्चींद्र संन्याल हे पूर्वी क्रांतिकारकांच्या खटल्याबद्दलच भीषण शिक्षा भोगून आलेले होते. त्यांना झालेली आजन्म काळ्या पाण्याची शिक्षा लाहोरच्या कटाचे वेळीं झाली होती. सन १९२० च्या सावत्रिक सुटकेमुळे त्यांचीहि सुटका झाली. आणि त्यानंतर त्यांनीं पं. रामप्रसाद विस्मल यांच्या साहाय्येनें 'हिंदुस्थान रिपब्लिक संस्था' स्थापन केली; आणि हिच्या तर्फेच काकोरी कटाची निर्मिति झाली. पुनः त्यांनीं शस्त्रे जमवून दहाबारा राजकीय दरवडे घालून सरकारास हालवून सोडिले. आणि सरकारी आगगाड्या थोपवून खजिने लुटले. कारण त्यांना सशस्त्र क्रांती-वांचून दुसरा उपाय सुचत नव्हता. चालत्या गाडीसच रोखून धरून त्यांनीं हल्ला केला. प्रवाशांना त्यांनीं कळविलें कीं, आम्ही फक्त खजिना लुटणार आहोंत, तुम्ही निर्भय असा. एकदोन प्रवासी विरोध करूं लागले, त्यांना मात्र गोळ्या खाव्या लागल्या. पुढें लौकरच खटल्यास सुरुवात झाली. अशकाफुडला खां, चंद्रशेखर आझाद, मन्मथनाथ गुप्ता, इत्यादि चाळीस तरुण खटल्यांत होते. शेंकडों साक्षी होऊन न्यायाधीशानें सांगितलें: "सशस्त्र क्रांति करून हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्य स्थापिण्याचा 'कट' आरोपींनीं केला. त्यासाठीं सरकारी अधिकाऱ्यांवर हल्ले केले, खजिने लुटले, स्फोटक साहित्य जमविलें, दरवडे घातले." निर्णयांत राजेंद्रनाथ लाहिरी, रामप्रसादजी आणि रौशनसिंग यांना फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली. शर्चींद्र संन्यालांना जन्मठेप काळें पाणी, मन्मथनाथ गुप्तांना चौदा वर्षे, खत्री, खन्ना, इत्यादींना दहा दहा वर्षे अशा भयंकर शिक्षा ठोठावून न्यायमूर्ति म्हणाले, "ज्या मार्गानें तुम्ही स्वातंत्र्य संपादन करूं इच्छीत होतां तो मार्ग चुकला होता. पण ती चुकी प्रामाणिक-पणाची होती. तुमच्या तत्त्वानुसार तुम्ही प्रामाणिकपणें झुंजलांत. मी स्पष्टपणें सांगतों कीं, था सर्व खटाटोपांत स्वार्थाचा 'लवलेशाहि तुम्हांस शिवला नव्हता. तुम्ही जें जें केलेंत तें तें स्वदेशासाठींच केलेंत."

श्रावण व. ७

(१) श्रीकृष्णाचा जन्मदिवस !

श्रावण व. ७ हा दिवस कृष्णजयंतीचा म्हणून सर्व भरतखंडांत साजरा होत असतो.

श्रीकृष्णाच्या सर्व जीविताप्रमाणें त्याच्या जन्माची हकीकतहि अलौकिक अशी आहे. मथुरेचा वसुदेव व त्याची पत्नी देवकी हे कंसाच्या कारावासांत दिवस काढीत होते. शूरसेन राजा कंस हा देवकीचा बंधु. परंतु याच देवकीच्या मुलाकडून कंसाचा वध होणार या नारदाच्या भविष्यामुळे कंस भयभीत झाला. देवकीची सहा अपत्ये एकामागून एक अशीं त्यानें नाहींशीं केलीं. देवकी आठव्या खेपेस गर्भवती असतांना श्रावण महिन्यांत वद्य सप्तमीस प्रसूत झाली. या मुलास तरी वांच्वावे म्हणून वसुदेवानें खटपट केली. बाहेर सोसाट्याचा पाऊस पडत असला तरी वसुदेव नूतन बालकाला घेऊन गाढ झोपेंत असलेल्या पहारेकऱ्यांना चुकवून कैदेमधून बाहेर पडला. यमुना नदी ओलांडून तो गोकुळांत नंदाच्या घरीं आल्यावर तेथें त्यानें बालकास ठेविलें. आणि नंदाच्या मुलीस घेऊन तो परत कारागृहीं आला. इकडे नंदगृहीं यशोदादेवीला पुत्र झाला म्हणून आनंदीआनंद झाला — !

भारतीय संस्कृतींत कृष्णचरित्राचा महिमा मोठा आहे. दुर्जनांचा नाश, साधूंचें संरक्षण आणि धर्माची संस्थापना हें कृष्णचरित्राचें सार आहे. गलितधैर्य अर्जुनाला युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं — ‘ धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते, धर्मोचित युद्धाखेरीज क्षत्रियास श्रेयस्कर असें काहीं नाहीं. — ’ असा उपदेश श्रीकृष्णांनीं केला आहे. आणि स्वतः कंस, जरासंध, नरकासुर, शिशुपाल, इत्यादि दुष्ट राजांचा वध करून कृष्णांनीं जनतेला सुखी केलें. कृष्णाच्या वेळीं भारतीय धर्मास ग्लानि येत होती ; त्या दृष्टीनें श्रीकृष्णाचें धर्मस्थापनेचें कार्य विशेष महत्त्वाचें आहे. श्रीकृष्णासंबंधींच्या अद्भुत गोष्टी आणि विकृत कल्पना पुराणकालांत रूढ झाल्या तरी ऐतिहासिक दृष्टीनें पाहतां हेंच स्पष्ट होतें कीं— “ कृष्ण हा मनुष्याप्रमाणें जन्मला, वाढला, जगला व निवर्तला. परंतु त्याच्या हस्तें घडलेल्या महान् कार्यावरून त्याला देवत्व प्राप्त झालें— ”

श्रावण व. ७

(२) काकासाहेब खाडिलकरांचें निधन !

शके १८७० च्या श्रावण व. ७ रोजी सुप्रसिद्ध नाटककार, 'नवाकाळ' दैनिकाचे संस्थापक व माजी संपादक, लो० टिळकाचे सहकारी श्री. कृष्णाजी प्रभाकर ऊर्फ काकासाहेब खाडिलकर यांचें निधन झालें.

काकासाहेबांचा जन्म शके १७९४ मध्ये सांगली येथें झाला. पुणें येथील फर्ग्युसन व डेक्कन कॉलेजांतील शिक्षण संपल्यानंतर काकासाहेब देशभक्तीने प्रेरित होऊन टिळकांच्या सूचनेवरून 'केसरी' संस्थेत उपसंपादक म्हणून काम पाहू लागले. लोकमान्यांच्या सांगण्यावरून खाडिलकर नेपाळमध्ये गेले. आणि तेथें 'कौलांचा कारखाना' काढून गुप्त राजकारण त्यांनीं रंगविलें. तेथून आल्यानंतर 'केसरी' तच प्रामुख्याने ते काम पाहू लागले. सन १८९७ च्या टिळकाना झालेल्या पहिल्या शिक्षेच्या वेळीं आणि सन १९०८ मध्ये लोकमान्यांना झालेल्या काळ्या पाण्याच्या शिक्षेच्या वेळीं कृष्णाजीपंत खाडिलकरच मुख्य संपादक होते. पुढें टिळकांच्या मृत्यूनंतर सन १९२१ मध्ये त्यांनीं मुंबईला 'लोकमान्य' दैनिकांत काम करण्यास सुरुवात केली. सन १९२३ मध्ये त्यांनीं आपलें स्वतःचें असे 'नवाकाळ' दैनिक काढलें. तेंहि थोड्याच अवधीत लोकप्रिय झालें. या पत्रांतील राजकीय लेखांमुळे खाडिलकरांना सन १९२९ सालीं एक वर्षाचा शिक्षाहि भोगावी लागली. परंतु पुढें दोनतीन वर्षांत पत्राला स्थैर्य प्राप्त होतांच हे निवृत्तीच्या मार्गाला लागले. सांगली येथें दत्तमंदिर बांधून तत्त्वज्ञान व धर्म या विषयांत ते रंगून गेले.

धाखेरीज खाडिलकरांची मराठी नाटके वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. 'कीचकवध', 'भाऊबंदकी', 'मानापमान', 'विद्याहरण', 'द्रौपदी', 'स्वयंवर', इत्यादि त्यांचीं नाटके एके काळीं रंगभूमीवर चांगलीच गाजलेलीं होती. पौराणिक नाट्यकर्तवून प्रचलित राजकारणांचें रेखाटन अत्यंत प्रभावीपणानें खाडिलकरांची लेखणी करीत असे. काकासाहेबांना दोन वेळां नाट्यसंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान मिळालेला असून सन १९३३ मध्ये नागपूर येथील महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे ते अध्यक्षहि झाले होते.

श्रावण व. ८**श्रीज्ञानदेवांचा जन्मदिवस !**

शके ११९७ मध्ये श्रावण व. ८ ला मध्यरात्री मराठी भाषेतील श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ आणि प्रतिभासंपन्न कवि संत श्रीज्ञानेश्वर यांचा जन्म झाला.

हा दिवस कृष्णाष्टमी म्हणून प्रसिद्ध आहे. आणि ज्ञानदेवांना कृष्णाचा अवतार मानण्याची प्रथा आहे. 'महाविष्णूचा अवतार। सखा माझा ज्ञानेश्वर' अशा प्रकारचा गौरव बहुतेक संतांनी केला आहे. धर्मसंस्थापनेचे कार्य श्रीकृष्णांनी केलें; अर्जुनाला युद्धासाठी प्रोत्साहन दिलें. परंतु हे सारे तत्त्वज्ञान संस्कृतांतच असल्यामुळे सर्व समाजाला त्याचा लाभ झालेला नव्हता. तो व्हावा म्हणूनच की काय श्रीकृष्णांनी आपल्याच जन्मदिवशी जणु 'ज्ञानदेवां'चा अवतार घेतला. आणि श्रीकृष्णाचें तत्त्वज्ञान लोकभाषेत सांगून, "म्हणोनि यालागीं पाहीं। तुम्हां क्षत्रियां आणीक कांहीं। संग्रामावांचूनि नाहीं। उचित जाणे ॥" असा उपदेश तत्कालीन जनतेला ज्ञानदेवांनी केला.

श्रीकृष्णजन्माप्रमाणेच ज्ञानदेवांची जन्मकथाहि अलौकिक आहे. ज्ञानदेवांच्या घराण्यांत विठ्ठलभक्ति जरी होती तरी गुरुपदेश मात्र नाथसंप्रदायांतील होता. विठ्ठलपंत हे ज्ञानदेवांचे वडील. ते 'वैराग्य डोळस मूर्तिमंत' असे होते. काशीस जाऊन त्यांनी संन्यास घेतला, परंतु पुन्हा —

'स्वदेशा जाउनी करावा आश्रम। सुखरूप स्वधर्म चालवावा।' या गुरुच्या आशेवरून ते पुनः गृहस्थाश्रमांत आले. आणि या 'संन्याशा'ला निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई अशीं दोन दोन वर्षीच्या अंतरानें चार मुलें झालीं. अर्थातच तत्कालीन समाजानें त्यांचा छळ केला. देहान्त प्रायश्चित्तासाठी ज्ञानदेवांचे आई-वडील महास्वर्गस्थपंथाला निघून गेले आणि इकडे या चार पोरक्या पोरांनी साऱ्या जगाला आपल्या दिव्य सामर्थ्याने थक्क करून सोडलें.

ज्ञानदेवांच्या पूर्वीपासून भागवतधर्म प्रचलित होता. पण त्या धर्माला तत्त्वज्ञानाच्या बैठकीची जोड देऊन भागवतधर्मीयांची संघटना बनविणे हेंच ज्ञानदेवांचें लोकोत्तर कार्य होतें. वेदांचा अर्थ खीशूद्रादिकांना सुलभ करून त्यांनी एक प्रकारची क्रान्ति केली. त्यांचा अद्वितीय ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' आजहि आपल्या तत्त्वज्ञानानें व काव्यसंपदेनें तळपत आहे.

श्रावण व. ९

अहमदनगरचा किल्ला व इंग्रज !

शके १७२५ च्या श्रावण व. ९ रोजी इंग्लिश लोकांनी अहमदनगरचा किल्ला लांच देऊन घेतला.

ख्रिस्ती शकाच्या एकोणिसाव्या शतकांतील पहिल्या दशकापासूनच मराठी राज्यास उतरती कळा लागून राहिली होती. धनी बाजीराव हाताशी आल्यावर शिंदे-होळकर आदि मराठे सरदारांचा पराभव करण्याकडे इंग्रज वळले. अहमदनगरचा किल्ला शिंदे यांच्या ताब्यांत होता. इंग्रजांची राजनीति मोठी 'धूर्त'-पणाची होती. श्रावण व. ५ रोजी वेढ्याचें काम सुरू झाल्याबरोबर जनरल वेलस्ली यानें एक जाहिरनामा प्रसिद्ध केला की, शिंदे-भोसले यांच्याविरुद्ध आमचा सामना होणार आहे, प्रजेविरुद्ध नाही. जणुं प्रजा आणि शिंदे-भोसले वेगवेगळेच होते ! दुसऱ्याच दिवशीं वेढ्याचें काम जोरांत सुरू झालें. किल्ल्यावर शिंदे यांच्याकडील पायदळांतील कांहीं लोक होते. थोडे घोडेस्वारहि असून किल्ल्याचें रक्षण करणारे नेहमींचे अरब शिपाई होते. या सर्वांनी किल्ला सोडण्यास नकार दिल्यावर इंग्रजांनी अहमदनगरच्या भोंवतीं असणाऱ्या तटालाच वेढा दिला. तट आणि बुरूज उंच असल्याने शत्रूचें कांहीं चाललें नाही. परंतु निकराचा प्रयत्न करून आणि मराठ्यांच्या गोळीबारास तोंड देऊन इंग्रज भिंतीवरून शहरांत तर घुसलेच. अर्थातच शहरांतील लोक किल्ल्यावर गेले. आतां किल्ल्यावर हल्ला कोटून व कसा करावा याविषयी विचार सुरू झाला. किल्ल्याच्या भिंती मजबूत होत्या. परंतु इंग्रजांजवळील तोफखाना त्या भिंतींना सहज पाडून टाकणारा होता. त्याचाहि फारसा उपयोग होईना. तेव्हां वेलस्ली यानें एक युक्ति योजिली. या युक्तीचा फायदा दुदैवानें इंग्रजांना अनेक वेळां मिळाला होता. अहमदनगरच्या मजबूत किल्ल्यावर यश मिळणार नाही असें पाहतांच जवळ असणाऱ्या भिंगारगांवच्या देशमुखाला इंग्रजांनी वश करून घेतलें ; आणि त्याला चार हजार रुपये लांच देऊं केली. त्याबरोबर हल्ला कोठें करावा याचें ज्ञान इंग्रजांना मिळालें. झालें. श्रावण व. ९ रोजी सहजासहजीं नगरचा किल्ला शत्रूच्या हातांत पडला.

श्रावण व. १०

खंडोजी भोसले यांचें निधन !

शके १७११ च्या श्रावण व. १० रोजी नागपूरकर मुधोजी भोसल्यांचे चिरंजीव खंडोजी उर्फ चिमणाजी भोसले यांचें निधन झालें.

पेशवे यांच्या लष्कराबरोबर बदामीच्या स्वारीस हे गेले असतां तेथे यांनीं खूपच शौर्य गाजविलें. पहिल्या इंग्रज-मराठे युद्धांत पेशवे, निजाम व हैदर यांना मुधोजी मिळाला. आणि त्यानें दसऱ्याच्या मुहूर्तावर चाळीस हजार फौजेनिशीं खंडोजींस बिहार प्रांतावर पाठवून दिलें. पण यांचे हातून ही कामगिरी नीट पार पडली नाही. हेस्टिंग्जनें बंगालमधून क. बेळी नांवाच्या सरदारास ससैन्य कटकहून मद्रासला पाठविलें, त्या वेळीं त्याला यांनींच मदत केली.

निव्वळ लढाऊ वीर म्हणून यांची ख्याति आहे. हे अतिशय धीट व शूर होते. “हे शरिरानें धिपाड असून त्या वेळीं यांच्याइतका सशक्त मनुष्य काचितच असेल. हे अत्यंत धाडसी व पराक्रमी होते. हे सशक्त व ऐन पंचविशीच्या वयांत असल्यामुळें व आजारी नसतांना एकदम मरण पावल्यामुळें रघूजीनें यांस जादूनें मारलें असा लोकप्रवाद त्या वेळीं उठला होता. हे रघूजीस आपली वांटणी मागत असत. त्यामुळें उभयतांचें मन शुद्ध नव्हतें. यावरून रघूजी व त्याचा विश्वासू कारभारी महादजी लष्करी यांनीं मूठ मारून मारिलें अशी बातमी उटली.”

खंडोजींस रघूजीनें २१-४-१७७९ रोजी दारव्हे, गिरोली महागांव, खडी, धामणी, माहूर भाम, वगैरे परगणे खाजगीचे सरजाम दिले होते. १७६४ मध्ये जानोजीनें चिमणाजी बापूस ओरिसा प्रांताचे सुभेदार म्हणून पाठविलें, यांचेबरोबर भवानी काळू हाहि होता. खंडोजी भोसले यांनीं शिवभटाचा मोड करून त्याला प्रांतांतून हांकून दिले. मुधोजीचा भाऊ बिबाजी यास पुत्र नसल्यामुळें त्यानें चिमणाजी बापूसच आपला पुत्र मानले होतें; व आपलें टाणे रतनपूर येथील कारभार खंडोजीनें पाहावा असें ठरले होतें. बिबाजीची बायको आनंदीबाई ही वारल्यावर यांनींच त्या सुभ्याचा कारभार पाहिला; परंतु यांचें वास्तव्य रतनपुरास मात्र नसे.

श्रावण व. ११

विठ्ठल शिवदेव यांचें निधन !

शके १६८९ च्या श्रावण व. ११ रोजी पेशवाईतील पराक्रमी वीर विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांचें निधन झालें.

हे सासवडचे वतनदार असून यांचें उपनांव दाणी असें होतें. दाणी कुटुंबाच्या दोन शाखा झाल्या. थोरली शाखा मालेगांवास राजेबहादूर या नांवानें उदयास आली आणि धाकटीचा मूलपुरुष विठ्ठल शिवदेव याचे वंशाला विंचूरकर असें नामाभिधान प्राप्त झालें. शिवाजीपंत दाणी यांना शके १६८७ मध्ये जो मुलगा झाला त्याचेंच नांव विठ्ठल शिवदेव. लहानपणीं हे फार हूड असून त्यांना घोड्यावर बसण्याचा मोठाच शोक होता. बालपणाच्या उनाड वृत्तीस कंटाळून यांच्या वडिलांनीं यांना घरांतून हांकून दिल्यावर हे साताऱ्याजवळील मढें गांवच्या अमृतस्वामीच्या सेवेत जाऊन राहिले. येथेंच शाहूमहाराजांच्या बक्षीशीं यांचा परिचय झाला आणि यांना पागेंत नोकरी मिळाली. शाहूमहाराज एकदां डुकराची शिकार करित असतां विठ्ठल शिवदेवांनीं पळून जाणारा डुकर हातांनीं धरून आणिला. शाहूमहाराज प्रसन्न झाले. त्यांनीं यांना पागेंत दहा स्वारांची मनसबी दिली. सन १७२० मध्ये चिमाजीअप्पानें हबशांवर स्वारी केली तींत त्यांनीं मोठाच पराक्रम केला. सिद्दी साताचे घोडे पकडून आणून आपलें शौर्य दाखविल्यावर शाहूनें यांना पेशव्यांच्या हाताखाली नेमलें. पुढें बाजीरावाबरोबर हे अनेक वेळां स्वाऱ्यांवर गेले होते. आपल्या हुकमतीखालीं फौज जमा करून दयाबहादूर व बंगश यांवरील स्वारींत मोठाच पराक्रम केला.

नृसिंह हें यांचें कुलदैवत होय; निरानरसिंगपूरचें मंदिर यांनींच बांधलें. सन १७३९ मधील वसईच्या मोहिमेंतहि विठ्ठल शिवदेवांनीं चांगलाच पराक्रम केला. सन १७४० च्या नासिरजंगावरील स्वारींत जी जहागिरी बाजीरावास प्राप्त झाली तिची वहिवाट त्यानें विठ्ठल शिवदेवांस दिली. शेवटीं कर्नाटकांत हैदर नायकाशीं मराठ्यांचें जेव्हां युद्ध सुरू झालें तेव्हां विठ्ठल शिवदेव सावनूरचे बाजूस राहून हैदरची कुमक अडवीत होते. याहि लढाईत दिमून आलेली सत्तर वर्षांच्या या वृद्ध शूराची तडफ व कामगिरी तरुणांसहि लाजविणारी आहे.

श्रावण व. १२

(१) “ सेना बैसे समाधीसी ! ”

शके ११७० च्या सुमारास श्रावण व. १२ या दिवशी प्रसिद्ध भगवद्भक्त सेना न्हावी यांनी समाधि घेतली.

बाराव्या-तेराव्या शतकांत दरएक जातींत संत निर्माण होऊन परमार्थाच्या प्रांतांत जणुं लोकशाहीचें युग सुरू झालें होतें. ज्ञानदेवांच्यानंतर जरी सेना न्हावी यांचा काळ आहे तरी त्यांच्या अभंगांत ज्ञानेश्वरकालीन तत्त्वांचीच छाप विशेषेकरून आहे. सर्व अभंग साधे, प्रेमळ व रसाळ आहेत. नाभाजीनें भक्तमाला ग्रंथांत यांचें चरित्र दिलें आहे. कोणा एका राजाची स्मश्रु करीत असतांना कांहीं चमत्कार होऊन राजास पश्चात्ताप झाला, आणि त्याचेंसर्व लक्ष भगवंताकडे वळलें..

करितां नित्यनेम । रायें बोलाविलें जाणा ॥ १ ॥

पांडुरंगें कृपा केली । राया उपरती झाली ॥ २ ॥

मुख पाहातां दर्पणां । आंत दिसे चक्रपाणी ॥ ३ ॥

कैसी झाली नवलपरी । वाटीमाजी दिसे हरि ॥ ४ ॥

रखुमादेवीवर । सेना म्हणे मी पामर ॥ ५ ॥

सेनामहाराजांच्या घरांत विठ्ठलभक्ति परंपरेपासूनच आलेली होती. उच्चनीचपणा धंदावर अवलंबून नसतो, तर कोणाहि व्यक्तीचें मन पवित्र झालें कीं तीस मोठेपणा प्राप्त होतो. आणि मनास येणारी पवित्रता परमेश्वराच्या चिंतनानें प्राप्त होते, असें सेनाच्या जीविताचें मर्म होतें. ‘ आम्ही वारीक वारीक । करुं हजामत बारीक ॥ ’ हा यांचा रूपकात्मक अभंग प्रसिद्ध आहे. कृष्णभक्ति व संतप्रीति या दोन भावनांनीं यांची अभंगवाणी नटलेली आहे. यांनीं कळकळीनें सांगितलें कीं, लोकांचा उद्धार आणि परोपकार हींच ध्येयें संतांनीं आपल्या नजरेसमोर ठेवावीत. स्वजातीयांनाहि ‘ प्रतिपाळावें धर्मासी । व्यवहारासी न सांडावें ॥ ’ असा उपदेश सेनामहाराजांनीं केला आहे. आपल्या समाधीविषयीं हे म्हणतात : ‘ श्रावण वद्य द्वादशी । सेना बैसे समाधीसी ॥ ’ मोरोपंत कवींनीं यांच्याविषयीं म्हटलें आहे :

“ जो भक्तिसरित्पूरीं षडरींची सर्व वाहवी सेना ।

रुचला मनास बहुताचि तो भगवद्भक्त नाहवी सेना ॥ ”

श्रावण व. १२ (२) शिवरायांची आग्न्याहून सुटका !

शके १५८८ च्या श्रावण व. १२ रोजी औरंगजेबाच्या आग्न्याच्या कैदेतून श्रीशिवाजीमहाराज यांनी सुटका करवून घेतली.

बादशहाच्या कपटी कैदेतून सुटका होण्यासाठी सर्व उपाय थकल्यावर श्रीशिवरायांनी एका अद्भुत प्रयोगास सुरुवात केली. त्यांनी आपलें वर्तन साफ बदललें. ' बादशहा सांगतील तसें आपण वागूं ' असे ते बोलूं लागले. आपल्या बरोबरच्या मंडळींना बादशहाच्याच 'परवानगीनें त्यांनीं दक्षिणेंत पाठवून दिलें. आणि आपण आजारी झाल्याची बतावणी सुरू केली. " औषधांच्या व अनुष्ठान-शांति वगैरेच्या निमित्तानें दररोज सायंकाळीं त्यांनीं ब्राह्मणांस व बैराग्यांस वांटण्या-करतां मिठाई पाठवण्याचा प्रघात सुरू केला. पाहिल्यापाहिल्यानें पहारेकरी कसून तपासणी करीत. पण पुढें ही नित्याचीच गोष्ट झाल्यावर त्याची फिकीर कोण करतो ? श्रावण व. १२ रोजी शिवाजीच्या नोकरानें पहारेकऱ्यांना कळविलें : " आज महाराजांस बिलकूल बरें वाटत नाहीं. गडबड करूं नका. —" मदारी मेहेत, हिरोजी फर्जद हे विश्वासू इसम सेवाशुश्रूषा करीत होते. संध्याकाळीं हिरोजी फर्जद शिवाजीच्या बिछान्यावर निजून राहिला. सोन्याचें कडें असलेला हात त्यानें पांघरणाबाहेर ठेवला ; व शिवाजी आणि संभाजी कावडीच्या दोन टोपल्यांत बसले. कोणाहि पहारेकऱ्यास संशय आला नाहीं ; त्यांच्या कावडी-बरोबर इतर कित्येक मिठाईच्या कावडी मार्गेंपुढें होत्या. शहराबाहेर एकांत-स्थली शिवाजीची कावड येऊन पोचली. शिवाजी व संभाजी हे दोघे चालत चालतच सहा मैल दूर असणाऱ्या गांवास आले. तेथील रानांत निराजी रावजी, दत्ताजी त्रिंबक, रघुमित्र, आदि मंडळी घोडे सज्ज करून तयार होती ; चटकन् स्वार होऊन शिवाजी व संभाजी यांनी उत्तरेकडे मथुरेस प्रयाण केलें.

दुसऱ्या दिवशीं पहारेकऱ्यांनीं पांघरणाबाहेरचा हात पाहिला ; नोकर पाय चेपतांना दिसला ; त्यांना वाटलें, शिवाजी बीमार आहे. हिरोजी व नोकर या दोघांनीं पहारेकऱ्यांना सांगितलें, " महाराज झोंपले आहेत ; आम्ही बाहेरून येतो—" आणि तेहि निसटले. बराच वेळ झाला, कांहीं सामसूम दिसेना तेव्हां पहारेवाले आंत येऊन पाहतात तोंकाय, आंत कोणीच नाहीं !

श्रावण व. १३

(१) प्रतापसिंह भोसल्यांचें दुर्दैव !

शके १७६१ च्या श्रावण व. १३ रोजी मराठ्यांचे शेवटचे छत्रपति प्रतापसिंह भोसले यांना मुंबईचा गव्हर्नर कॉर्नॅक यानें साताराच्या गादीवरून पदच्युत केलें.

इंग्रजांशीं बेइमानपणा केल्याचा आरोप प्रतापसिंहांवर होता, तरीहि इंग्रज 'दया' दाखविण्यास तयार होते, पण ती नाकारून प्रतापसिंहांनीं तहनाम्यावर सही केली नाहीं. अर्थात् त्याचा परिणाम अत्यंत विपरीत असाच झाला. इंग्रजांनीं मराठ्यांच्या या छत्रपतीला विश्वासघातानें कैद केलें. ही सर्व हकीगत मोठी रोमहर्षक आहे. आदल्या दिवशीं प्रतापसिंहमहाराज आणि त्यांचे सेनापति बाळासाहेब हे दोघे झोंपीं गेले ते दुसऱ्या दिवशीं कैदेतच सावध झाले. इंग्रजी सैन्याच्या सहा तुकड्या पुण्याहून सातार्यास आल्या. कर्नल ओव्हान्स यांच्याकडे नेतृत्व होतें. मध्यरात्रीच्या सुमारास मोठमोठ्या आवाजांचे गोळीबार झाले आणि राजवाड्यास वेढा पडला. त्यांचे साथीदार प्रतापसिंहांचे बंधु अप्पासाहेब हे होते. बाळाजीपंत नातू यांचा हात या कारस्थानांत होताच. खाड्खाड् झूट वाजवीत ओव्हान्स सोजिरांसहित छत्रपतींच्या शयनमंदिराकडे आला आणि झट्टिशीं पलंगाजवळ जाऊन त्यांनीं गाढ निद्रेंत असलेल्या प्रतापसिंहांच्या मनगटाला धरून स्वस्तकन् त्यांना खाली ओढलें. 'टुम चलो हमारे साथ' म्हणून दटावणी सुरू झाली. अर्थातच छत्रपतींनीं कांहींहि प्रतिकार केला नाहीं. या वेळीं त्यांच्या अंगांत फक्त मांड-चोळणा होता, दुसरें वस्त्रहि नव्हतें. वाड्याचाहेर महाराजांना आणल्यानंतर त्यांना एका पालखींत बसविलें, आणि पालखी मार्ग चालूं लागली. आपल्या अत्यंत आवडत्या छत्रपतीला उघड्याबोडक्या अवस्थेंत नेत आहेत हें पाहून सबंध सातारा हळहळला. महाराजांना लिंब येथें आणून गाईंम्हशी बांधण्याच्या गोठ्यांत आणून ठेविण्यांत आलें. यानंतर प्रतापसिंहांची खानगी काशी येथें झाली. वाटेंत त्यांचे अत्यंत हाल झाले. मध्येंच खानदेशांत सेनापति बाळासाहेब यांची बायको एका झुडपाआड एखाद्या वडारणीप्रमाणें बाळंत झाली ! कोण हा प्रसंग !

श्रावण व. १३

(२) स्वातंत्र्यमंदिराच्या दारांत !

शके १८६९ च्या श्रावण व. १३ या दिवशीं दिल्ली येथे भारताच्या सत्ता-संपादनासाठी घटनासमितीचे अभूतपूर्व अधिवेशन रात्री अकरा वाजतां सुरू झालें.

सौ. सुचेता कृपलानी यांनी 'वंदे मातरम्' गीत म्हटल्यानंतर नेहमीप्रमाणे मुस्लिम सदस्य घटनासमितीत आले. समितीचे अध्यक्ष बाबू राजेंद्रप्रसाद यांनी " आजपर्यंत स्वातंत्र्यसंग्रामांत ज्या अज्ञात नरवीरांनी आपली शिरकमले मातृ-भूमीच्या चरणीं वाहिलीं, ज्यांनीं हंसतमुखानें शत्रूच्या गोळ्या आपल्या छातीवर झेलल्या, ज्यांनीं अंदामानच्या कोठडींत जिवंत मृत्यूला कवटाळलें " त्या सर्वांना श्रद्धांजलि अर्पण केली, आणि दोन मिनिटे स्तब्ध उभें राहून सर्व सदस्यांनीं त्यास अनुमति दिली.

त्यानंतर पंडित नेहरू यांनीं आजन्म देशसेवेचा प्रस्ताव सभेत मांडला. " भारतीय जनतेच्या आत्मकलेशानें व त्यागानें प्राप्त झालेल्या या स्वातंत्र्य-संपादनाच्या महत्क्षणीं मी भारत व भारतीय जनता यांच्या सेवेला वाहून घेण्याची, भारताला जगांत मानाचें स्थान प्राप्त करून देण्यासाठीं आणि जागतिक शांतता आणि मानवतेचें कल्याण यांच्या पूर्तीसाठीं आजीव, अहर्निश प्रयत्न करण्याची प्रतिज्ञा करतो." अशा आशयाची प्रतिज्ञा पंडित नेहरूंनीं केली. त्यानंतर अध्यक्षानीं भारतानें सत्तासंपादन केल्याचें जाहीर करण्याचें ठरविलें आणि ही घटनासमिति राष्ट्राचें भवितव्य घडविणारी सार्वभौम लोकसभा झाली असल्याचें घोषित झालें. सौ. हंसा मेहता यांनीं भारतीय स्त्रियांच्या वतीनें तिरंगी ध्वज फडकविला !

शेवटीं सौ. कृपलानी यांनीं 'सारे जहाँसे अच्छा, हिंदोस्ताँ हमारा', आणि 'जनमनगण' हीं राष्ट्रगीतें म्हटलीं व नंतर अपूर्व असें हें अधिवेशन समाप्त झालें. दीडशें वर्षे इंग्रजांच्या मगरमिठीत सांपडलेलें भारतराष्ट्र स्वातंत्र्याच्या दारांत पाऊल टाकीत होतें. सर्व देशांत उत्साहाचें आणि आनंदाचें भरतें येऊं पाहत होतें.

श्रावण व. १४ (१) अहल्याबाई होळकर यांचें निधन !

शके १७१७ च्या श्रावण व. १४ या दिवशीं पुण्यशील साध्वी राणी अहल्याबाई होळकर हिचा अंत झाला.

औदार्य, न्यायप्रियता, भूतदया, सदाचरण, इत्यादि भारतीय संस्कृतीच्या गुणांचें भूर्तिमंत प्रतीक म्हणून लोक अहल्याबाईकडे पाहतात. प्रसिद्ध मल्हारराव होळकरांची ही सून. पति खंडेराव व्यसनी निघाला म्हणून हिच्या मनाची उदासीनता वाढली. पुढें कुंभेरीच्या वेढ्यांत खंडेराव मयत झाल्यावर अहल्या सती जाण्यास निघाली असतां “तूं आम्हांकडे पाहून मागें राहिलीस तर खंडू राहिला व अहल्या गेली—” अशी विनवणी मल्हाररावानें केल्यामुळें सहगमन तहकूब करून संस्थानचा सर्व कारभार तिनें आपल्या हातांत घेतला. अहल्या बुद्धिमान व बाणेदार होती. संस्थानच्या कारभारांत ढवळाढवळ करण्याच्या इराद्यानें राघोबादादानें इंद्रवर चाल करण्याचा धाक घातला. तरी राणी डगमगली नाहीं. लढ्याची सिद्धता करून दादास कळविलें— “माझा पराभव झाला तरी मी अबलाच आहे. पण आपणांवर जर तो प्रसंग आला तर जग काय म्हणेल ?” राघोबा नरमून गेला.

बाईच्या धर्मशील आचरणामुळें तत्कालीन राजेराजवाड्यांचा हिच्यावर फार विश्वास होता. शिलकीच्या पैशाचा विनियोग अहल्याबाईनें सार्वजनिक कामांत केला. अन्नछत्रें, धर्मशाळा, विहिरी, घाट जागजागीं बांधले. कलकत्यापासून काशीपावेतों मोठा थोरला रस्ता बांधला. सोरटी सोमनाथाचें देवालय, नवीन बांधवून हिनेच त्यांत मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा केली.

अशी ही अहल्या बीड तालुक्यांतील चौढें गांवच्या पाटलाची साधी मुलगी होळकरांची राणी झाली आणि आपल्या पुण्यशील वर्तणुकीनें व आदर्श राज्य-व्यवस्थेमुळें आपलें नांव भारतीयांना आदर्श म्हणून ठेवून अहल्याराणी शके १७१७ मध्ये श्रावण व. १४ या दिवशीं निधन पावली. अहल्याबाई दिसण्यांत सुंदर नसली तरी तिचा चेहरा अत्यंत तेजस्वी होता. वृत्ति शांत आणि गंभीर असे. या थोर स्त्रीच्या चारित्र्यामुळें मराठ्यांचा नैतिक दर्जा खूपच वाढला.

श्रावण व. १४

(२) भरतखंड स्वतंत्र झालें !

शके १८६९ च्या श्रावण व. १४ रोजी पंडित नेहरू यांनी म्हटल्याप्रमाणे — ‘मध्यरात्री बारा वाजतां सारें जग निद्रित असतां भारतानें नवचैतन्यानें जाग्रत होऊन स्वातंत्र्य संपादन केलें.—’

दीडशें वर्षांच्या गुलामगिरीच्या शृंगला भारतमातेच्या पायांतून तुटून गेल्या. स्वातंत्र्याचा जयजयकार भरतखंडाच्या कानाकोपऱ्यांतून गर्जू लागला. ‘मी आतां तुमच्यांतील एक’ अशी घोषणा लॉर्डे माउंटबॅटन यांनी केली. भारताच्या राजधानींत एकतीस तोफांची सलामी झाल्यावर घटनासमितीच्या इमारतीवरील ‘युनियन जॅक’ खाली उतरून तेथें स्वतंत्र भारताचा नवा राष्ट्रध्वज फडकविण्यांत आला. आणि साऱ्या भारतांत आनंदाचे सोहाळे सुरू झाले.

या उत्साहाच्या सोहळ्याच्या वेळींच जबाबदार भारतीयांना दुःख वाटत होतें. उत्साहाच्या लाटेनें उसळी मारल्याबरोबर ती विरून जात होती. कारण अखंड भारत खंडित झाला होता. बाभू राजेंद्रप्रसादांनी बोलूनच दाखविले, “आजचा दिवस आनंदाचा, उत्साहाचा आहे यांत शंकाच नाही, पण भरतखंड हें ईश्वरानें आणि निसर्गानें अखंड व एकजिनसी असें निर्मित केलें असतां आणि संस्कृति व परंपरा यांनी एक असतां तें आज दुभंगलें आहे—” जगप्रसिद्ध योगी श्री. अरविदत्ताभू यांनी इफारा दिला की—“देशमातेचें देऊळ भंगलेलें आहे, तें एकसंध केल्याविना देशाचें भवितव्य ठीक नाही.” वयोवृद्ध अपक्ष संपादक के. नटराजन् यांनी आपल्या रुग्णशय्येवरून सूचित केलें की, देशाचें अंतःकरण घायाळ असतां उत्सव करणें उचित नाही. अशा प्रकारची दुःखद जाणीव सर्वांच्या अंतःकरणांना बोचत होती. अखंड भारताचा अभिमान फार पूर्वीपासूनच भारतीयांना होता. “अटक नदीचे अलीकडे दक्षिणसमुद्रापावेतो हिंदूंचे स्थान—तुकैस्थान नव्हे— हे आपली हद्द पांडवापासून विक्रमाजितापावेतो त्यांनी राखून उपभोग केला” अशा प्रकारचीं वाक्ये इतिहासांतील मुत्सद्यांच्या पत्रांतून सांपडतात. तरी पण श्रावण व. १४ हा अपूर्व दिवस होता. फार मोठा टप्पा भारतानें या दिवशीं गांठला आणि आपली मान अधिक उन्नत केली—!

श्रावण व. ३०

सेखोजी आंग्रे यांचें निधन !

शके १६५५ च्या श्रावण व. ३० रोजी मराठ्यांच्या आरमारावरील प्रसिद्ध अधिकारी सेखोजी ऊर्फ जयसिंगराव आंग्रे यांचें निधन झालें.

सेखोजी आंग्रे हे कान्होजीरावांचे चिरंजीव होत. हे मोठे राजनिष्ठ असून इमानी सेवक होते. हबशांचें प्राबल्य मोडून मराठी राज्याचा विस्तार करण्यासाठी हे मनापासून झटत असत. “यांच्यांत भारदस्तपणा, शालीनता, कर्तृत्वाची आवड, व उत्तम धैर्य हे गुण विशेष होते. यांच्या वेळीं राजकोटच्या गाजीखानानें कोंकणांत लूट केली. त्याचें पारिपत्य यांनीं व चिमाजी अप्पांनींच केलें. यांच्याच वेळीं कोंकणपट्टीवरील मुमलमानांचा अमल पूर्णपणें नाहींसा झाला.” सन १७६३ मध्ये यांनीं सिद्दीपासून थळ व रावळी हे दोन किल्ले हस्तगत केल्यावर मुंबईकर इंग्रजांस मोठीच चिंता पडली. ‘रोझ’ नांवाच्या जहाजाचा पाडाव केल्यावरून थाना इंग्रजाला दंड म्हणून ७,६०३ रुपये व जहाज परत करावें लागलें.

दंडाराजपुरीवरील स्वारींत सेखोजी गुंतले असतांनाच त्यांना ताप येऊं लागला. त्यामुळें स्वारी सोडून ते कुलाब्यास परत आले. आणि तेथेंच “श्रावण व. ३०, आनंद संवत्सरीं सेखोजी आंग्रे देवाज्ञा झाले.” यांच्या आईस पेशव्यांनीं लिहिलें—“पुत्रशोक न करतां विचारानें दुःखाचें परिमार्जन करावें आणि लोकांचीं समाधानें करावीं.—” यावर बाईंनीं उत्तर केलें—“ईश्वराच्या इच्छेनें जो प्रसंग त्या समयीं यावयाचा तोच येत आहे. भवितव्यता कधींहि टळणार नाहीं. ... दुःखाचें परिमार्जन करून आमच्या घराण्यानें जो पूर्वापार लौकिक संपादला आहे त्याचें रक्षण करणें हाच माझा स्वधर्म आहे, असें मी समजतें; आणि स्वामी कार्यावर नजर देऊन तें सिद्धीस नेणें यांतच सर्व कृतार्थता आहे. मजला माझ्या पुत्रापेक्षां स्वामीकार्याच्या यशःसिद्धीचें महत्त्व अधिक वाटतें. पुत्रशोकांत गुंतून मी सरदारीचा लौकिक कधींहि गमावणार नाहीं—”

सेखोजीची कामगिरी फारच मोठी आहे. हे स्वभावानें शांत असून सर्वांना ममतेनें वागविणारे होते.

महात्मा गांधी.
डॉ. भांडारकर.

श्रीगणपति.
नानासाहेब.

राममोहन रॉय.
रंगो बापू गुप्ते.

कै. शि. म. परांजपे.
नारायणराव पेशवे.

भाद्रपद शु. १

सदाशिवरावभाऊ यांचा जन्म !

शके १६५२ च्या भाद्रपद शु. १ या दिवशीं चिमाजीअप्पा यांचे पराक्रमी चिरंजीव सदाशिवरावभाऊ यांचा जन्म झाला. याच भाऊंनीं दिल्ली येथील मुसलनानी तख्तावर घण घालून इस्लामी आक्रमणास पायबंद घातला.

आयुष्याच्या प्रारंभीच्या काळांत दक्षिणेकडील लढायांमधून यांनीं मोठाच पराक्रम केला. उद्दगीरच्या लढाईचें नेतृत्व यांचेकडेच होतें. नंतरच्या काळांत यांची उत्तरेकडील कामगिरी प्रसिद्ध आहे. अब्दालीनें शिंदे-होळकर यांचा पराभव केल्यानंतर यांची खानगी दिल्लीकडे झाली. बऱ्हाणपूर, भोपाळ, सिरोज, ओच्छीं, नरवर, ग्वालेर, अशा मार्गांनीं यांनीं गंभीर नदी ओलांडली. आग्याजवळ मराठे येतांच यमुना नदीच्या दुसऱ्या तीरावरहि अब्दालीची फौज खडी झाली. मुचुकुंद तीर्थावर मराठ्यांचें सैन्य जमलें, पण यमुनेस उतार नसल्यामुळें भाऊ दिल्लीकडे गेला. त्यानें दिल्ली घेतली. परंतु अब्दालीपुढें मराठ्यांचा निभाव लागणें कठीणच होतें. दोनहि सेना समोरासमोर होत्या, रोज चकमकी चालू झाल्या. बळवंतराव मेहेंदळे व गोविंदपंत बुंदेले पडल्यावर मराठ्यांची बाजू लंगडी झाली. अब्दालीस रसद मिळे; पण मराठी सेनेची अन्नावांचून दुर्दशा झाली. तेव्हां चांदी, सोनें सर्व आटवून बादशहाच्या शिक्क्याची नाणीं पाडलीं आणि दुसऱ्या बाजूस भाऊशाही, जनकोजीशाही व मल्हारशाही या अर्थांचा भा. ज. म. अशीं अक्षरें घालून वेळ निभावून नेली; पण शेवटीं प्रसंग कठीण आला तेव्हां शत्रूची फळी फोडून जाण्याचें यांनीं ठरविलें. त्याप्रमाणें सकाळीं आठ वाजतां युद्ध सुरू झालें. दुपारीं तीनच्या सुमारास विश्वासराव पडल्यावर पळापळसुरू झाली. अब्दालीच्या ताजा दमाच्या तुकडीपुढें मराठ्यांचा निभाव लागणें शक्य नव्हतें. विश्वासराव पडल्यावर देहभान नाहीसें होऊन हे सैन्यांत शिरले; त्या दिवशीं यांचा पत्ताच नव्हता. “सदाशिवराव शरिरानें उंच व मजबूत दिसे. तालीम व नमस्कारांच्या अभ्यासानें त्यांचें शरीर घटलेलें होतें. त्याच्यासारखा हुशार, सावध व चतुर मुत्सद्दी पेशव्यांच्या कुळांत कोणी जन्मलाच नाही. तो जितका हुशार तितकाच चलाख, शूर व साहसी होता. शिपायाचें व कारकुनीचें अशीं दोनहि कसबें त्याला अवगत होती.—”

भाद्रपद शु. २**चक्रधर-कृष्ण यांचा जन्म !**

शके ११४३ च्या भाद्रपद शु. २ या दिवशी महानुभाव पंथाचे आद्य संस्थापक श्री. चक्रधर कृष्ण यांचा जन्म झाला.

अनहिलवाड (पट्टण) चा राजा भोला भीमदेव यांच्याच कारकीर्दीत भडोच येथे मल्लदेव नांवाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने सिंधुराजाचा भाऊ सिंह यास दत्तक घेतले. हा सिंह सिंधणचा सेनापति खोलेश्वर याच्याकडून मारला गेला. हा सिंह लहान असतांच मल्लदेव वारला. मरते वेळी राज्यसूत्रे आणि दत्तक पुत्र सिंह त्याने प्रधान विशालदेवाच्या हाती सोंपविला होता. विशालदेव जातीने सामवेदी लाड ब्राह्मण होता. यालाहि बराच काळपर्यंत पुत्र नव्हता. शके १११६ मध्ये दत्तात्रेय प्रभूंच्या रूपेने हरिपालदेव नांवाचा पुत्र याला झाला. हा मोठा पराक्रमी होता. वयाच्या चाविसाव्या वर्षी याने यादवराजा सिंधणचा पराभव केला. त्यानंतर शके ११४१ मध्ये सिंधणाने अनहिलवाडवर स्वारी केली. याहि खेपेस हरिपालदेवाने युद्धांत भाग घेतला. त्यानंतर शके ११४३ वृषभनाम संवत्सर, भाद्रपद शुक्ल द्वितीया, शुक्रवार या दिवशी हरिपालदेवाचे निधन झाले. त्याचे प्रेत स्मशानांत नेले त्या वेळी श्रीचांगदेव उर्फ श्रीचक्रपाणि (महानुभाव पंथाचे तिसरे अवतार) यांनी द्वारकेत कामाख्या नामक वृष्ट-योगिनीच्या दुराग्रहामुळे देहत्याग केला; व हरिपालदेवाच्या मृत शरिरांत प्रवेश केला. त्याबरोबर हरिपालदेव जीवत झाले. पुढे रामटेक येथे जाऊन रामाचे दर्शन घेऊन यावे असे यांच्या मनांत आले. पण प्रधानजी बोलले- “तो देश पारिखा! कैसा पाठवो! भंवति राजकः सेजा जाधव राज्य करिती असती” पण हरिपालदेवांचा हट्ट पाहून त्यांच्या आईने युक्ति सुचविली, “जेऊ राउते पाइके जाती ऐसा सडाचि पाठवावा : कां दुधारी रजपुताचेया परि पाठवावा : अन्यत्र लोक जाती तेसने यापरी हाही जाइल.” शेवटी हरिपालदेव यात्रेस निघाले. वाटेत बरोबरच्या लोकांची चुकामूक झाली. व हे रामटेकचा रस्ता चुकून वऱ्हाडांतील ऋद्धिपूर येथे आल्यावर गोविंदप्रभूंच्याकडून यांनी ज्ञानशक्ति स्वीकारली. गोविंद-प्रभूंनीच यांचे नांव ‘चक्रधर’ असे ठेवले.

भाद्रपद शु. ३

भगवान् वराहांचा जन्म !

भाद्रपद शु. ३ या दिवशीं दशावतारांतील तिसरा अवतार, भगवान् वराह यांचा जन्म झाला.

या विष्णूच्या अवताराचें मूळ वेदांतहि सांपडतें. वराहाला इंद्रानें मारल्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत आहे. पृथ्वी निर्माण होण्यापूर्वी सर्वत्र पाणी होतें. ब्रह्मदेव वायुरूपांनै हिंडत असतां त्याला पाण्याच्या पोटांत पृथ्वी दिसली. ही पृथ्वी प्रजापतीनें वराहरूपानें वर काढली ; व ती कोरडी करून मग त्यानें देव वगैरे निर्माण केले. पाण्यामध्ये कमलाच्या देंठाला असणारा चिखल ब्रह्मदेवानें वराहाच्या रूपानें वर आणला व तो कमळाच्या पानावर पसरला. तीच पृथ्वी होय. याखेरीज पुराणग्रंथांतून यासंबंधीं अनेक कथा सांपडतात. हिरण्याक्ष व हिरण्यकशिपु ही भावाभावांची जोडी प्रसिद्धच आहे. हे दोघे प्रथम वैकुंठामध्यें विष्णूच्या घरीं विजय आणि जय या नांवांनीं द्वारपाल होते. एकदां यांनीं ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र सनक, सनन्दन यांना दारांतच हटकून अपशब्द बोलण्यास सुरुवात केली, तेव्हां या ऋषींनीं त्यांना शाप दिला. त्यामुळें या दोन्ही भावांना दैत्य होण्याची पाळी आली होती. हिरण्याक्ष दैत्य तर श्रीहरीचा अवतार जो वराह याच्याशींच लढण्यास तयार झाला. जलमग्न झालेली पृथ्वी, वर कशी काढावी या चिंतेंत ब्रह्मदेव असतांनाच त्यांच्या नाकांतून अंगठ्याएवढा एक वराह बाहेर आला. आणि वाढत वाढत जाऊन त्याचा आकार हत्तीएवढा झाला ; आणि या वराहानें पृथ्वी बाहेर काढण्यासाठीं पाण्यांत मुसंडी मारिली. परंतु हिरण्याक्ष दैत्यानें पृथ्वी पाण्याबाहेर काढण्यास विरोध करून लढण्यास सुरुवात केली. परंतु भगवान् वराहांनीं आपल्या दांतावर पृथ्वी धारण केली आणि तिला पाण्याबाहेर काढून तिची स्थापना शेषाच्या मस्तकावर केली. या समयीं वराह आणि हिरण्याक्ष यांचा मोठाच संग्राम झाला. शेवटीं आपल्या सुदर्शन चक्रानें भगवानांनीं हिरण्याक्षाचा नाश केला. या वराहाचें वर्णन चतुर्बाहु, चतुष्पाद, चतुर्नेत्र व चतुर्मुख असें केलें जातें. ज्या ठिकाणीं यानें पृथ्वी वर आणिली त्या स्थानास वराहतीर्थ असें नांव असून हें ठिकाण बंगालमध्ये नाथपूरनजीक त्रिवेणी नदीजवळ आहे.

भाद्रपद शु. ४ (१) “सुखकर्ता दुःखहर्ता” श्रीगणपति !

भाद्रपद शुद्ध ४ हा दिवस गणेश-चतुर्थी म्हणून प्रसिद्ध आहे. गणेश म्हणजे गुणेश. सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणांचा अधिपति म्हणजे गणेश.

भारतीय संस्कृतीने गणपतीला ‘सुखकर्ता दुःखहर्ता’ अशा स्वरूपाचे दैवत मानिले आहे. सर्व शुभ संस्कारांत गणेशपूजा आरंभी करण्याची चाल आहे. मुद्रलपुराण, गणेशपुराण, गणेशभागवत या संस्कृत आणि गणेशप्रताप, गणेश-लीलामृत, गणेशविजय, इत्यादि मराठी ग्रंथांतून गणपतीच्या उपपत्तीसंबंधाने अनेक कथा सांपडतात. ख्रिस्ती शकाच्या चौथ्या शतकानंतर गणपतीची उपासना भारतांत रूढ झाली असे डॉ. भांडारकरांचे मत आहे. या देवतेची भक्ति करणारा पंथ ‘गणपत्य पंथ’ या नावाने ओळखला जातो. महाराष्ट्रांतहि या पंथाचा प्रसार झाला होता. चिंचवडचे श्रीमोरया देव महाभक्त होऊन गेले. थोरले माधवराव पेशवे गणपतीचे उपासक होते. प्रसिद्ध अष्टविनायकांची आठ स्थाने महाराष्ट्रांतच आहेत. ऐतिहासिक दृष्टीने पाहतां असे दिसते की, वेद-कालापूर्वी सुरासुरांत ज्या लढाया होत त्यांत गणपति हा सेनानायक असावा. कोणतीहि विघ्ने आली तरी गणपति आपल्या सामर्थ्याने त्यांचा नाश करतो या कल्पनेमुळे त्याला, ‘विघ्नराज’, ‘विघ्नहर्ता’ अशीं नावे प्राप्त झाली आहेत. नंतरच्या काळांत त्याला दैवताचे स्वरूप प्राप्त होऊन सोळा विद्या व चौसष्ट कला यांनीं मंडित असणाऱ्या गणपतीला बुद्धि आणि विद्या यांचे स्वामित्व प्राप्त झाले.

‘गणानां त्वा गणपति’ हे ऋग्वेदांतील सूक्त गणपतीचे मानितात. गणपतीच्या जन्मकथांतून अनेक प्रकारचा अद्भुत रस मिसळलेला दृष्टीस पडतो. कांहीं अपराधावरून शंकरांनीच याचे मस्तक तोडून टाकिले, पण पार्वतीसाठी इंद्राच्या हत्तीचे मस्तक आणून बसविण्यांत आले. परशुरामाशीं गणपतीचे एकदां युद्ध झाले. त्या समयीं शंकराचा परशु परशुरामाने गणपतीवर फेंकिला, पण तो आपल्या वडिलांचा म्हणून गणपतीने न स्वीकारतां आपल्या दांतावर झेलला. त्यामुळे गणपतीचा एक दांत मोडून गेला. ‘गणपतीच्या बाललीलाहि प्रसिद्ध आहेत.

भाद्रपद शु. ४

(२) रंगो बापूजींची स्वामिनिष्ठा !

शके १७६१ च्या भाद्रपद शु. ४ रोजी सातारचे प्रतापसिंह भोसले यांचे एकनिष्ठ आणि करारी सेवक रंगो बापूजी गुते हे आपल्या धन्यावरील अन्यायाची दाद मागण्यास इंग्लंडला निघाले.

रंगो बापूजी रोहिडखोरेकर गुते देशपांडे हे प्रतापसिंहांचे एकनिष्ठ सेवक होते. प्रतापसिंहांच्या पदच्युतीनंतर थोड्याच अवधीत रंगो बापूजी फरारी झाले. हे मोठे हरहुन्नरी होते. नाना प्रकारचे वेष धारण करून यांनी उत्कृष्ट प्रकारे स्वामिसेवा केली आहे. लिंब येथे प्रतापसिंह इंग्रजांच्या कैदेत असतांना 'धन्नकधारी कावडीवाल्याच्या' वेषांत रंगो बापूजी आपल्या धन्यास भेटले आणि थोडी मसलत करून पुनः बेपत्ता झाले. कॅप्टन कोगन यांच्या मदतीने रंगोचांनी तीन अरब आपल्याबरोबर घेतले आणि अत्यंत गुप्तपणे वेषांतर करून खैबरघाट, अफगाणिस्तान, इराण, इराक या मार्गांनी ते बैरूटच्या बंदरांतून माल्टा येथे आले. तेथे त्यांना चाळीस दिवस अडकून पडावे लागले. त्यानंतर विलायतत गेल्यावर रंगो बापूजी आपल्या धन्यासाठी चौदा वर्षेपर्यंत झगडले. आपल्या जीविताची, प्रपंचाची तमा न धरतां रंगोचा पार्लमेंटमध्ये न्यायासाठी लढत होते. सरावाने इंग्रजी चांगले बोलतां येऊ लागल्यावर त्यांनी व्याख्याने, पत्रके यांच्या द्वारां तुफानी प्रचार केला आणि सारे इंग्लंड हालवून सोडिले. "काम फत्ते झाल्याशिवाय मी स्वदेशी येणार नाही, सरकार स्वारी सन्मानाने सातारला परत येईपर्यंत मी तिकडे येणार नाही. माझ्या धन्याला न्याय मिळेपर्यंत मी येथेच इंग्लंडांत राहीन" असा रंगोचांचा वाणा होता. दारिद्र्य, निराशा, हालअपेष्टा यांना ते डगमगले नाहीत. परंतु रंगोचांना यश मिळावयाचे नव्हते. ज्याच्यासाठी एवढी खटपट तो प्रतापसिंह धनीच शके १७६९ मध्ये अत्यंत हालांत निधन पावला. थोडा वेळ रंगोचा स्तब्ध झाले; आणि त्यांनी पुन्हा आपल्या प्रयत्नांना सुरुवात केली. "राजा कैलासवासी झाला. परंतु इनसाफ मेला नाही. जिता आहे." अशी यांची विचारसरणी होती. खटल्याची सर्व हकीगत या विख्यात स्वामिभक्ताने मोडी लिपीत लिहून ठेविली आहे.

भाद्रपद शु. ५

(१) ऋषिवर्यांचें पुण्यस्मरण !

भाद्रपदं शु. ५ हा दिवस ऋषिपंचमी म्हणून प्रसिद्ध आहे. विशेषतः स्त्रिया. या दिवशी ऋषींचें पूजन करित असतात.

या पूजेच्या संबंधी भविष्योत्तर पुराणांत ज्या एकदोन कथा आहेत त्या अगदीच पोरकट आहेत. स्त्रीनें आपल्या पावित्र्यासाठीं ऋषिपंचमीस ऋषिपूजन करावें म्हणजे रजस्वला असतांना तिच्या हातून कांहीं पातक घडल्यास दोषपरि-मार्जन होतें, असा संकेत आहे. बंगाल प्रांतांतहि अशीच समजूत आहे. तिकडे आषाढांत तीन दिवस पृथ्वी रजस्वला समजतात. या काळांत जमीन कोणी पेरीत नाही कीं खणीतहि नाही. या दिवसाचें खरें महत्त्व समजावून घेणें आवश्यक आहे.

सुमारे सातआठ हजार वर्षांपूर्वी भारताच्या वायव्येस राहणारे आर्य लोक पंजाबांत आले. आणि त्यांनीं आपणांस साह्य करणाऱ्या इंद्र, रुद्र, विष्णु, इत्यादि प्रसिद्ध शक्तींना देव मानून त्यांचें गुणगान सुरू केलें. या प्रार्थनापर स्तोत्रांसच वेद किंवा श्रुति अशी संज्ञा मिळाली. “वेदांतील सूक्तें ज्या महापुरुषांनीं रचिलीं व गायिलीं त्यांस ऋषि ही बहुमानार्थी संज्ञा देण्यांत आली. —” ऋषींनीं वेदरक्षण करून त्यांतील धर्माचा प्रसार केला. त्याच ऋषींचें आपण अनुयायी आहोंत. संध्यावंदनाचे वेळीं आपल्या गोत्राचा उच्चार करून आपला संबंध प्राचीन ऋषींशीं आहे याची स्मृति आपण ताजी ठेवीत असतो. या प्राचीन ऋषींपैकीं जे महर्षि विशेष प्रसिद्धीस आले त्यांचीं नांवें चिरस्मरणीय व्हावेंत म्हणून उत्तरेकडील ध्रुवामोवतीं प्रदक्षिणा घालीत आहेत अशा भासणाऱ्या नक्षत्रपुंजांतील सात नक्षत्रांना ऋषींचीं व एकास एका ऋषिपत्नींचें, अशीं नांवें देण्यांत आलीं आहेत. त्यांना सप्तर्षि असें म्हणतात. त्यांचीं नांवें—कश्यप, भारद्वाजविश्वामित्र, गौतम, जमदग्नि वसिष्ठ व अत्रि हीं असून त्यांपैकीं वसिष्ठाच्या पत्नीचें नांव अरुंधती असें आहे. या ऋषींचें पुण्यस्मरण या दिवशीं करावयाचें असतें. अरविंदबाबू घोष यांनीं ऋषींच्याविषयीं म्हटलें आहे—
“Rishi is not great by what he was himself ; but by what he has expressed !”

भाद्रपद शु. ५

(२) डॉ. भांडारकर यांचें निधन !

शके १८४७ च्या भाद्रपद शु. ५ या दिवशीं जगप्रसिद्ध 'महाराष्ट्रीय संस्कृत पंडित व प्राच्यविद्यासंशोधक 'डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर यांचें निधन झालें.

मालवण, राजापूर व रत्नागिरी येथें प्रारंभीचें शिक्षण झाल्यावर भांडारकर मुंबईच्या एल्फिन्स्टन हायस्कूलमधून मॅट्रिक झाले ; त्यानंतर मुंबई विद्यापीठाचे एम्. ए. झाल्यावर हे सिंध, हैद्राबाद येथें एका हायस्कूलचे हेडमास्तर होते. याच वेळीं यांनीं आपलीं संस्कृतचीं दोन पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. नंतर मुंबई येथें एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये भांडारकर संस्कृतचे प्रोफेसर झाले. पुढें डेक्कन कॉलेजमधील किलहॉन-नंतर संस्कृतची जागा यांना भिळाल्यावर हे तेथेंच कायम राहिले. इंडियन ॲण्टि-क्वेरीतून पतंजलीच्या कालासंबंधीं वेचरशीं केलेला वादाविवाद म्हणजे यांचें प्रारंभीचें संशोधन होय. यानंतर यांची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे हे मुंबई सरकारच्या हस्तलिखित खात्याचे संपादक असतांना त्यांनीं केलेलें संशोधन ही होय. प्राचीन वैष्णव पंथ, काश्मिरांतील शैव सांप्रदाय आणि रामानुजांचें तत्त्वज्ञान यासंबंधींचें यांनीं पुष्कळच संशोधन केलें. Early History of the Deccan, Outlines of Vaishnavism, Shavism and minor Religious Sects इत्यादि ग्रंथांमुळे भांडारकरांना अखिल भारतीय व आंतरराष्ट्रीय कीर्ति प्राप्त झाली. मुंबईच्या विल्सन फायलॉलॉजिकल लेक्चर्सची पहिली व्याख्यानमाला यांनींच गुंफिली. ६ जुलै १९१७ रोजीं यांच्या नांवानें स्थापन झालेल्या पुण्याच्या भांडारकर ओरिएंटल रिसर्च इन्स्टिट्यूटचा उद्घाटनसमारंभ त्या वेळचे मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड विलिंग्डन यांच्या हस्ते झाला. ओरिएंटल कॉन्फरन्सच्या पहिल्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान यांनींच विभूषित केलें होतें. भारतासंबंधीं पाश्चात्य देशांत जे गैरसमज पसरलेले होते ते दूर होण्यास भांडारकरांचें कार्य मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत झालें. Age of Mahabharata, Allusions to Krishna in Patanjali's Mahabhashya, The Nasik Inscriptions इत्यादि यांचे प्रमुख निबंध आहेत. शैव, वैष्णव पंथांसंबंधींचा सुसंगत इतिहास यांच्याच ग्रंथांवरून ज्ञात झाला आहे.

भाद्रपद शु. ६

जिंजीचा वेढा सुरू !

शके १६१२ च्या भाद्रपद शु. ६ रोजी औरंगजेबाचा पराक्रमी सरदार झुल्फिकारखान यानें जिंजीस वेढा घातला.

झुल्फिकारखानानें मराठ्यांची राजधानी रायगड घेऊन आधींच पराक्रम केला होता. आणि बादशहाची मर्जी संपादन केली होती. राजमाता येसूबाई व शाहू हे मोंगलांच्या ताब्यांत आले होते तरी राजाराम हातचा निसटलेला होता. तेव्हां त्याचा पाडाव करण्यासाठी राजारामाचे पाठीवर झुल्फिकारखान निघाला. रायचूर, कर्नूर, नंद्याळ, कडाप्पा या मार्गानें जात जात राजारामाचा पाडाव करण्यासाठी भाद्रपद शु. ६ रोजी त्यानें जिंजीस वेढा घातला. या वेळपासून सातआठ वर्षेपर्यंत वेढा चालू होता. मोठी शिकस्त करून शके १६२० मध्ये जिंजी हस्तगत झाली ; पण त्यापूर्वीच राजाराम तेथून निसटला होता. त्यामुळे झुल्फिकारखानाचे सारे श्रम व्यर्थ गेल्यासारखे होते. स्वतः झुल्फिकारखान, त्याचा बाप आसदखान, बादशहाचा पुत्र, नातू आणि मोठी फौज इतक्यांनीं फारच परिश्रम केले, पण त्या मानानें बादशहास कांहींच फायदा झाला नाहीं. जिंजीच्या किल्ल्याचा घेर फारच मोठा आहे. कारण तीन मोठे पर्वत मिळून तीन मैलांचा परिघ तयार झाला असून जिंजीचा किल्ला तयार झाला आहे. पश्चिमेकडे राजगिरी, उत्तरेस कृष्णगिरी व दक्षिणेस चांद्रायण दुर्ग अशीं पर्वतांचीं नांवे आहेत. या अवघड स्थळावर विजय मिळवणें कठीण होतें. झुल्फिकारखानाच्या हातीं फौज त्या मानानें कमी होती. बादशहा तरी आपणखी फौज कोठून पाठविणार ? खुद्द महाराष्ट्रांत संताजी-धनाजी या जोडीनें चालविलेल्या धुमाकुळीनें औरंगजेब आधींच त्रस्त झाला होता. शेवटीं महाराष्ट्रांतील बंडाळी थांबविण्यास जिंजी अगोदर हस्तगत झाली पाहिजे असा विचार बादशहानें केला व त्यानें आपला मुलगा कामबक्ष यास मदत म्हणून जिंजीकडे पाठविले. त्यामुळे झालें उलटेंच. आतां वेढ्याचें नायकत्व कामबक्षाकडे जाणार म्हणून झुल्फिकारखान, व त्याचा बाप आसदखान हे दोघे नाराज झाले ; आणि त्यामुळे वेढ्याचें काम रेंगाळतच चालू झालें.

भाद्रपद शु. ७

“खांदेरी असें नांव ठेविलें !”

शके १६०० च्या भाद्रपद शु. ७ रोजी श्रीशिवरायांनीं खांदेरी किल्ला बांधून पूर्ण केला !

नवीनच स्थापन केलेल्या स्वराज्याचें रक्षण करण्याच्या बाबतीत शिवाजीनें घेतलेली खबरदारी अपूर्व अशीच होती. ‘संपूर्ण राज्याचें सार जें दुर्ग’ त्यांच्या बाबतीत तर शिवाजीचें विशेष लक्ष असे. महाराष्ट्रांत, समुद्रकांठीं, देशावर व इतर ठिकाणीं आज भयानस्थित दिसणाऱ्या किल्ल्यांशीं शिवरायांचा संबंध खचित आला होता. राज्यास बळकटी यावी म्हणून शिवाजीनें कांहीं किल्ले नवीन बांधले, कांहीं दुरुस्त केले. शिवाजीची बहुतेक अचाट कृत्ये या किल्ल्यांच्या योगानें तडीस गेलीं. नाना ठिकाणची लूट सुरक्षितपणें किल्ल्यांवर आणून ठेवतां आली...अनेक आणीबाणीचे प्रसंग शिवाजीवर आले, त्यांतून निभावून जाण्यास हेच किल्ले यांस उपयोगी पडले. अर्थातच शिवाजीला या किल्ल्यांचें फारच महत्त्व वाटे. “किल्ले बहुत झाले, विनाकारण पैका खर्च होतो.” अशी तक्रार करणाऱ्यांना शिवाजीनें उत्तर केलें, “जैसा कुळंबी शेतास मळा घालून शेत राखितो, तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवास खिळे मारून बळकट करितात, तशी राज्यास बळकटी किल्ल्यांची आहे. किल्ल्यांच्या योगानें औरंगशहासारख्याची उमर गुजरून जाईल.—” समुद्रकांठीं असणाऱ्या किल्ल्यांकडे तर शिवाजीचें फारच लक्ष असे. कारण जंजिऱ्याचा सिद्दी मराठी राज्य उंदराप्रमाणें पोखरीत असे. नाना प्रकारचा धार्मिक छळ करित असे. या सिद्दीला तोंड देण्यासाठीं शिवाजीला आपलें आरमार समृद्ध करणें भाग पडलें. कोंकणांतील राजापुरी हें मराठेशाहींतील आरमाराचें मुख्य ठाणें होतें. कुलाबा व मुंबई यांच्या दरम्यान दोन अवघड वेढे आहेत, त्यांना खांदेरी व उंदेरी अशीं नांवें आहेत. यांची मालकी शिवाजीकडे असे. “फिरंगी फार प्रबल झाले असें पाहून छत्रपतींनीं समुद्रांतील चांगलीशी खडकाळ जागा पाहून तेथें किल्ला बांधावयास आरंभ केला. शके १६०० च्या भाद्रपद मासी गौरोचे मुळावर किल्ला बांधून तो लढाईचे उपयोगी असल्याकारणानें खांदेरी असें नांव ठेविलें.”

भाद्रपद शु. ८**तुकोजी होळकरांचें निधन !**

शके १७१९ च्या भाद्रपद शु. ८ रोजी प्रसिद्ध पुरुष तुकोजीराव होळकर यांचें निधन झालें.

होळकरांच्या घराण्यांतील जानोजीचे हे चिरंजीव. तुकोजी कागदोपत्रांत व शिक्ष्यांत आपणा स्वतःस मल्हारराव होळकरांचा दत्तक पुत्र समजतो, परंतु प्रत्यक्ष दत्तविधान झालेलें नव्हतें. अहल्याबाईनें होळकरांच्या दौलतीचा बंदोबस्त पाहावा आणि तुकोजीनें सेनापति होऊन मराठी राज्याची इतर कामगिरी पार पाडावी अशी व्यवस्था होती. सन १७६९ पासून तुकोजी महादजी शिंदे याच्याबरोबर दिल्लीकडे होता. पुढें पांच वर्षांनीं दक्षिणेंत येऊन यानें राजोबादादांचा पक्ष स्वीकारला. त्यानंतर भोरोबादादांना साह्य करण्यास हा तत्पर झालेला असतांना महादर्जीनीं याला नाना फडर्णास यांचे बाजूस घेतलें. सन १७७८ मध्यें तुकोजी, हरिपंत फडके व महादजी शिंदे यांचे-बरोबर इंग्रजांशीं लढण्यास गेला होता. त्या वेळीं बोरघाटांत झालेल्या लढाईत हा सेनापति म्हणून काम पहात होता. सन १७८६ मधील टिपूवरील लढाईत तर तुकोजीनें चांगलाच पराक्रम केला. त्यानंतर शिंदे यांच्यावर ताण करण्यासाठीं ड्यूडनेक या फ्रेंच अधिकाऱ्याच्या हाताखालीं यानें कवायती फौज उभी केली; पुढें शिंदे-होळकरांचें वैमनस्य वाढतच जाऊन दोघांची लढाई लाखेरी येथें झाली. व तींत तुकोजीचा पराभव होऊन मराठेशाहीचा दर्जा खालावण्यास सुरवात झाली. शेवटीं याला अर्धांगवायु झाला, परंतु पेशव्यांच्या आग्रहावरून खड्यांच्या लढाईत याला जावें लागलें. त्यानंतर भाद्रपद शु. ८ रोजी तुकोजीचा अंत झाला. तुकोजी होळकराला स्वतंत्रपणें कारभार करण्याची संधि मिळाली नाहीं. आणि त्याला तें जमलेंहि नाहीं. तुकोजीचा वडील मुलगा काशीराव हा शरिरानें अधू होता व धाकटा मल्हारराव उनाड होता; यशवंतराव व विठोजी हे याचे दासीपुत्र होत. तुकोजीच्या निधनानंतरच्या पत्रांत “मोठा पुरुष गेला. ऐसा गरीबनवाज गरीबगुरिबांचें चालवणार पुरुष विरळा” असा मजकूर सांपडतो.

भाद्रपद शु. ९

मुनशी प्रेमचंद यांचें निधन !

शके १८५८ च्या भाद्रपद शु. ९ रोजी हिंदी भाषेंतील सर्वश्रेष्ठ उपन्यासकार व लघुकथालेखक प्रेमचंद यांचें निधन झालें.

मुनशी धपतराय व आनन्दीदेवी या दाम्पत्याच्या पोटी प्रेमचंदांचा जन्म बनारसजवळील लमही नांवाच्या गावी शके १८०२ सालीं झाला. प्रेमचंदांचें शिक्षण गोरखपूर, बनारस, अलाहाबाद, इत्यादि ठिकाणीं झालें. एम्. ए. पर्यंतचा अभ्यास झाल्यानंतर शाळेंत शिक्षक, मुख्याध्यापक, डेप्युटी इन्स्पेक्टर, इत्यादि विविध प्रकारचीं कामें करून असहकारितेच्या काळांत यांनीं सरकारी नोकरी सोडून दिली. सन १९०५ मध्ये यांची 'कृष्णा' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर उत्तरोत्तर त्यांचा लौकिक वाढतच गेला. हुबेहूब व्यक्तिचित्रण करण्यांत प्रेमचंद अत्यंत यशस्वी झाले. 'सेवासदन', 'निर्मला', 'गबन', 'प्रेमाश्रम', 'रंगभूमी', 'कायाकल्प', 'कर्मभूमि', 'गोदान' य त्यांच्या कलाकृति आहेत. यांखेरीज अनेक उत्कृष्ट लघुकथा यांनीं लिहिल्या आहेत.

"प्रेमचंदांच्या कादंबऱ्यांतील सर्वांत मोठा गुण हा आहे की, त्या वाचकांच्या अंतःकरणाचा ठाव घेऊन त्याला विचाराची नवी दिशा दाखवितात. प्रचलित प्रश्न लघुकथेच्या द्वारां मांडून त्यावर नवा प्रकाश टाकण्याची त्यांच्या लेखणींत विलक्षण शक्ति आहे. जीवनांत नित्य अनुभवास येणाऱ्या सुखदुःखादि द्वंद्वाचें यथार्थ चित्रण करणारा यांच्यासारखा दुसरा लेखक विरळा." प्रेमचंदांच्या कलाकृतींचा अनुवाद इतर देशी भाषांतून झाला आहेच पण जपानी, इंग्रजी-वगैरे भाषांतूनहि यांच्या कथांचीं भाषांतरें झालीं आहेत. भारताच्या शेतकऱ्याचें जीवन यथार्थतेनें रंगविणारी यांची 'गोदान' कादंबरी अद्वितीय अशी आहे. त्यांतील नायक होरीराम आणि नायिका धनिया या व्यक्तिरेखा हिंदी उपन्यास-सृष्टींत अमर होऊन राहिल्या आहेत. प्रेमचंदांच्या पुनर्निवाहित पत्नी शिवरानी-देवी यांनीं 'प्रेमचंद : घरमें' नांवाचा ग्रंथ यांच्या मृत्यूनंतर लिहिला आहे. त्यांत प्रेमचंदांचें घरगुती जीवन चित्रित करण्यांत आलें आहे.

भाद्रपद शु. १०**जतींद्रनाथांचा प्राणत्याग !**

शके १८५१ च्या भाद्रपद शु. १० या दिवशीं लाहोरच्या कटांतील सुप्रसिद्ध आरोगी जतींद्रनाथ दास यांनीं तुरुंगांतील जुलमाचा निषेध करण्यासाठीं त्रेसष्ट दिवसांचें उपोषण करून प्राणत्याग केला.

जतींद्रांचा जन्म शके १८२६ मध्ये कलकत्यास झाला. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यानंतर यांनीं आशुतोष कॉलेजमध्ये प्रवेश केला. पण पुढें देशभक्तीनें प्रेरित होऊन यांनीं कॉलेज सोडून राजकारण करण्यास सुरुवात केली. कायदे-भंगाबद्दल जतींद्रांना तीन वेळां शिक्षा झाली. त्यानंतर 'दक्षिण कलकत्ता तरुण सामिति' काढून राजकीय कार्यास यांनीं आरंभ केला. तेव्हां बेंगॉल ओर्डिनन्स कायद्यान्वये यांना तुरुंगांत जाणें भाग पडलें. तेथें यांचा अत्यंत छळ झाला. त्याचा निषेध म्हणून यांनीं तेवीस दिवसांचें उपोषण केल्यावर यांची मुक्तता झाली. त्यानंतर सन १९२९ मध्ये लाहोर कटांत सामील असल्याचा आरोप यांच्यावर आला आणि त्यामुळें त्यांना पकडण्यांत आलें. हिंदी कैद्यांना तुरुंगां-तील वागणूक अत्यंत वाईट मिळत असे. ती सुधारवी म्हणून यांनीं कांहीं उपाय योजण्याचें ठरविलें. यांचे सहकारी भगतसिंग व दत्त यांना तुरुंगांत हाल-अपेष्टा भोगाव्या लागत होत्या. त्यांना सहानुभूति दाखविण्यासाठीं जतींद्रांनीं अन्नसत्याग्रह सुरू केला. सक्तीनें अन्न घालण्याच्या प्रयत्नांत अधिकाऱ्यांना यश आलें नाहीं. आणि याच प्रायोपवेशनांत भाद्रपद शु. १० रोजीं जतींद्रांचा अंत झाला. या भीषण प्रकारामुळें स्वदेशीं आणि परदेशीं एकच खळबळ उडाली. प्रसिद्ध आयरिश देशभक्त टेरेन्स मॅक्स्वनीच्या पत्नीनें त्यास याच उपायाचा संदेश पाठविला होता. या प्रसंगाची स्मृति सर्वांना झाली. देशासाठीं प्राणपणानें लढणाऱ्या क्रांतिकारकांना सन्मानानें वागवावें, खुनी दरोडेखोरांप्रमाणें त्यांचा दर्जा ठेवूं नये, या तत्त्वासाठीं जो झगडा भगतसिंग आदि क्रांतिवीरांनीं केला, त्याचीच उज्ज्वल परंपरा जतींद्रदासांनीं राखली. स्वतःच्या प्राणत्यागानें क्रांति-कारकांना सहानुभूति दाखविणारा हा वीर त्या वेळीं लोकांना आदरणीयच वाटला.

भाद्रपद शु. ११

निजामशाहीची अखेर !

शके १८७० च्या भाद्रपद शु. ११ या दिवशी हिंदुस्थान सरकारने हैद्राबाद संस्थानांत तीनहि दिशांनी आपल्या फौजा घुसविल्या.

१५ ऑगस्ट १९४७ या दिवशी भारत देश स्वतंत्र झाला. वास्तविक पाहतां हैदराबादनें आतां हिंदी संघराज्याचा एक अवयव म्हणून वागणें योग्य होतें. परंतु २७ ऑगस्ट १९४७ रोजीं निजामानें आपलें स्वातंत्र्य घोषित केलें. हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्याला आणि राष्ट्रध्वजाला मान्यता देण्याचें दूर राहून मोंगलाईत दडपशाहीच सुरू झाली. जातीयतेचें थैमान सुरू होऊन निजामसाहेब कासीम रझवी वगैरे अत्याचारी लोकांच्या हातांतील बाहुळें बनले. हिंद सरकारशीं झालेल्या 'जैसे थे' च्या कराराचा भंग पदोपदीं होऊं लागला. त्यामुळें हिंद सरकारला स्वारी करण्याचा निर्णय घ्यावा लागला. आणि शेवटीं भाद्रपद शु. ११ ला हिंदी सैन्य निजामच्या राज्यांत घुसलें. या पोलिसी मोहिमेचा परिणाम अवघ्या पांचच दिवसांत दिसून आला. दि. १७ सप्टेंबर रोजींच निजामानें शरणागति जाहीर केली. याच दिवशीं दुपारी दीडच्या सुमारास हिंदी सैन्याच्या तुकड्या सोलापूरच्या बाजूनें तुफानी वेगांत शिकंदराबादपासून अवघ्या पंचवीस मैलांवर येऊन ठेपल्या होत्या. या मोहिमेचे सरसेनापति मे. ज. महाराज राजेंद्रसिंहजी यांनीं हैद्राबादच्या सेनापतीला अखेरचा निर्वाणीचा संदेश दिला. आणि दुपारीं पांच वाजतां नभोवाणीवरून हैदराबादचे निजाम आला हजरत यांनीं आपल्या शरणागतीचें निवेदन केलें. हैदराबादची जनता क्लेशांतून मुक्त झाली. सर्व देशास विजयानंदाचें भरतें आलें. मराठेशाहींत निजाम एक शत्रुच होऊन बसला होता. अनेक वेळेला पराभव करूनहि त्याचें अस्तित्व भक्कमच राहिलें होतें. परंतु हिंद सरकारच्या या विजयामुळें निजामाला चांगलीच अद्दल घडली. संपत्तीच्या जोरावर निजाम अघयावत् यंत्रसामग्री गोळा करित होता. रझाकार संघटनेचें सामर्थ्य लोकांना त्रासदायक होत होतें, अशा वेळीं निजामची सत्ता संपुष्टांत येणार म्हणून सर्व जनतेला संतोष वाटला. हिंदी सेनेचें आणि सेनानी राजेंद्रसिंहांचें सर्वत्र अभिनंदन करण्यांत आलें.

भाद्रपद शु. १२**बट्ट वामनाचा अवतार !**

भाद्रपद शु. १२ या दिवशी दशावतारांतील पांचवा जो वामन याचा अवतार प्रगट झाला.

शतपथ ब्राह्मणांत या घडामोडीचें ऐतिहासिक स्वरूप दिलें आहे. देव आणि दैत्य यांच्या युद्धांत देवांचा पाडाव झाला. तेव्हां देवांच्या वतीनें विष्णूनें 'वामन' रूप धारण करून असुरापार्शी थोडी जमीन मागितली. तत्कालीन बळिराजा सत्त्वशील असल्यामुळे त्यानें देवांना आपल्या राज्यांत आसरा दिला. पुढें विष्णूनें विराट रूप धारण करून सर्व विश्व व्यापून टाकिलें तेव्हां सारा देशच देवांच्या ताब्यांत आला. विष्णूच्या या पराक्रमाचें गायन ऋग्वेदानें अभिमानपूर्वक केलें आहे. कालेंकरून विष्णु म्हणजे सूर्य आणि त्रिपाद म्हणजे उदय, मध्य व अस्त असा अर्थ होऊन विश्वांतील सर्व भुवनें विष्णूच्या-सूर्यांच्या 'तीन पावलां'तच मावतात अशी कल्पना रूढ झाली.

पौराणिक कथेचें बीज ऋग्वेदांतील विष्णूच्या वर्णनात सांपडतें : “ विष्णु म्हणजे सूर्यरूपी देवताच. तो जेव्हां उगवतो तेव्हां त्याचें पहिलें पाऊल पडलें असें समजावयाचें ; तसेंच तो मध्याह्नी आकाशमंडळाच्या मध्यभागीं येतो तेव्हां त्याचें दुसरें पाऊल पडतें व तो संध्याकाळीं मावळतो तेव्हां त्याचें तिसरें पाऊल पडतें असें समजावें. नित्य सूर्य मध्यान्हसमयीं आकाशशिखरावर चढतो त्यालाच विद्वज्जन विष्णूचें परमपद (तद्विष्णोः परमं पदम्) म्हणतात. ” प्रसिद्ध सायणाचार्य पहिलें पद पृथ्वी, दुसरें पद अंतरिक्ष व तिसरें पद एलोक असें मानतात.

वामनानें बळिराजाला सुतल नांवाच्या पाताळाचें राज्य दिलें. यांतहि सांस्कृतिक पराक्रमाचा इतिहास आहे. अमेरिकेंतील पश्चिम किनाऱ्याला आपल्या पुराणग्रंथांतून पाताळ असें नांव आहे. तेव्हां त्या 'पातळां'त बळिराजांनें भारतीय संस्कृतीचा विकास केला असावा. मध्य अमेरिका, मेक्सिको व पेरू हीं संस्कृतीचीं मोठीं केंद्रे होती. अमेरिकेचा 'शोध' लावण्याचें श्रेय भारतीयांचें आहे. इंद्र आणि गणेश हीं दैवतें आणि अनेक भारतीय चालीरीति अमेरिकेंत होत्या. त्यांचे पुरावे संशोधनखात्यानें दिले आहेत.

भाद्रपद शु. १३

नारायणराव पेशवे यांची इत्या !

भाद्रपद शु. १३ शके १६९५ या दिवशी पुण्याच्या शनिवारवाड्यांत नारायणराव पेशवे यांचा अमानुष खून झाला !

रघूजी आंग्रे यांना भेटून नारायणराव पेशवे भोजनासाठी पर्वतीवर गेले होते. जेवण झाल्याबरोबर दोन प्रहरी श्रीमंत, हरिपंत फडके यांचेसह शनिवारवाड्यांत परत आले. आंत गारद्यांची कांहीं गडबड चालली होती ; तिकडे लक्ष न देतां पेशवे वामकुक्षीसाठी वाड्यांत आले. या हालचालीवर तुळ्या पवाराची दृष्टि होतीच ; त्यानें तयार असणाऱ्या गारद्यांना सूचना दिली. सुमेरसिंग व महंमद इसफ सातआठशें गारदी घेऊन वाड्यांत दाखल झाले. वारेंत अडविणाऱ्या बुधसिंग जामदाराला त्यांनीं ठार केलें. आचाजीपंत दरवाजा लावीत होता. तोहि ठार झाला. गाईमागें लपणाऱ्या इच्छाराम कारकुनास गाईसह मुकावें लागलें. नारायणराव भयभीत होऊन दिवाणखान्यांत काका-राघोबादादा-होते त्यांचेकडे जाऊन 'कांका मला वांचवा' म्हणून दादांच्या गळांभिठीं पडले. सुमेरसिंग हजर झाला. "रावास सोडा, नाही तर दोघांचेही जीव जातील" असें त्यानें म्हटल्यावर काकांनीं पुतण्यास लोटून दिलें. तुळ्या पवारानें नारायणरावांचा पाय धरून ओढलें, आणि सुमेरसिंगानें वार टाकिला. हुजऱ्या चापाजी टिळेकर व गवई नारोबा फाटक सोडविण्यास गेले त्यांच्यासह श्रीमंतांस कापून काढण्यांत आलें !

मराठ्यांच्या राजाचा असा भीषण वध झाला ! मराठ्यांचें भाग्य संपून त्यांच्या नांवास काळिमा लागला. मुसलमान राज्यकर्त्यांची या कामांतील प्रवीणता मराठ्यांत क्वचितच दिसून येते. नारायणरावांचा खून ही एक भीषण राज्यक्रांतिच होय. येथून पुढें मराठी राज्यावर अनेक आपत्ति आल्या. अनेक संकटें आलीं. त्यांतून मराठी राज्य टिकू शकलें नाहीं ! राघोबादादांचें नांवास मोठाच कलंक लागला. आम्हीं 'ध' चा 'मा' केला नाहीं असें आनंदीबाई वरचेवर म्हणत असली तरी सत्य गोष्ट सर्व महाराष्ट्रास विदित होती. राघोबादादाची सर्वच करणी मराठी राज्यास भोगावी लागली.

भाद्रपद शु. १४

(१) पंधरा हजार स्त्रियांचा जोहार !

शके १२२५ च्या भाद्रपद शु. १४ या दिवशीं चितोडगडावर पंधरा हजार रजपूत स्त्रियांनीं इस्लामी विटंबनेपासून मुक्त व्हावें यासाठीं जोहार करून आत्मबलिदान केलें.

चौदाव्या शतकाच्या सुरुवातीस आपल्या चुलत्याला कपटानें मारून अह्लाउद्दिन दिल्लीच्या गादीवर बसला. या जुलमी आणि अत्याचारी सुलतानानें असंख्य भारतीय राजांचे मुकुट धुळीस मिळविले. मेवाडचा आदित्यध्वज मात्र चितोडगडावर गौरवानें तळपत होता. त्या देशाची स्वामिनी पद्मिनी आपल्या सौंदर्यानें शोभत होती. हें लावण्यकमल रुक्ष अशा राजस्थानांत असण्यापेक्षां दिल्लीच्या पातशाही वाड्यांत अधिक खुलून दिसेल, अशा उन्मादानें वेडावून अह्लाउद्दिनानें सन १३०३ मध्यें चितोडगडावर फार मोठा हल्ला केला. त्या वेळीं मेवाडचा अधिपति रत्नसिंह मारला गेला तेव्हां वृद्ध लक्ष्मणसिंह सेनापति झाला आणि आपल्या सातहि पुत्रांसहित त्यानें मातृभूमीच्या संरक्षणासाठीं सुरू असलेल्या यज्ञकुंडांत आपले बळी दिले.

शूरवीरांचें हें आत्मसमर्पण होण्यापूर्वीं चितोडगडावर दुसरे एक दिव्य पार पडलें. चितोडचा सर्वनाश होण्यापूर्वीं, या सर्व वीरांगनांनीं आपल्या पर्तींच्या आर्धीं स्वर्गाची वाट धरली. या प्रसंगाचें टॉडनें वर्णन केलें आहे : “पंधरा हजार राजपुतिनी चितोडगडावर एकत्र जमल्या. पद्मिनीसह मंगल सुवासिनींचा पोषाख चढवून सर्व जणी तळघरांत शिरल्या. तेथें सर्व प्रकारचे ज्वालाग्राही पदार्थ भरलेले होते. सौंदर्यराणी पद्मिनीच्या समोवार बसून सौभाग्याची मंगल गीतें गाणाऱ्या त्या सर्व राजपुतिनींच्या शीलसंरक्षणार्थ राजपूत वीरांनीं स्वहस्तें त्या तळघरास अग्नि लाविला, आणि स्वतः एकलिंगाजीचा जयघोष करीत ते सर्व यवनसैन्यावर तुटून पडले. थोड्याच वेळांत चितोड अह्लाउद्दिनाच्या स्वाधीन झाला. पण तेथें काय होतें ? चितोडचें एक कुत्रेंहि पारतंत्र्यांत राहावयास तयार नव्हतें. दगड, विटा व माती यांनीं भरलेला तो निर्जीव गड पाहून क्रूर अह्लाउद्दिनाचें काळीज थरारलें. पंधरा हजार स्त्रियांच्या जोहाराचें तें भयंकर दृश्य पाहून त्याची दृष्टि क्षणभर अंध झाली.”

भाद्रपद शु. १४

(२) राममोहन रॉय यांचें निधन !

शके १७५५ च्या भाद्रपद शु. १४ या दिवशीं भारतांतील पहिले समाज-सुधारक, ब्राह्म समाजाचे संस्थापक, राजकारणी मुत्सद्दी व नवयुगप्रवर्तक, राजा राममोहन रॉय यांचें निधन झालें.

हुगळी जिल्ह्यांतील राधानगर या गांवीं शके १६९४ सालीं यांचा जन्म झाला. यांच्या पित्याचें नांव रमाकान्त असून आईचें नांव तारिणीदेवी असें होतें. राममोहनांनीं पाटणा येथें राहून अरबी व फारसी भाषांचा चांगला अभ्यास केला. त्यामुळें यांच्यावर सूफी मताचा परिणाम होऊन यांचे विचार मूर्तिपूजेच्या विरुद्ध बनूं लागले. यांच्या सुधारकी मतांमुळें अनेक वेळां यांना घराबाहेर पडण्याचे प्रसंग आले. घराबाहेर पडल्यानंतर बौद्ध धर्माचा अभ्यास करण्यासाठीं हे हिमालयांतून पायीं तिबेटमध्ये गेले. पण तेथें तर मूर्तिपूजेचें विकृत दर्शनच त्यांना झालें. तेथून परत आल्यावर काशी येथें राहून यांनीं धर्मशास्त्र व संस्कृत विद्या यांच्या अध्ययनांत बरेच दिवस खर्च केले. त्यानंतरत्यांचा 'तुहफत-उल्-मुवाहउद्दीन' (एकेश्वरीवाद्यास देणगी) हा ग्रंथ प्रसिद्ध झाला. पुढें हे कलकत्ता येथें आले आणि सन १८१५ मध्यें आत्मीय सभा स्थापन करून त्यांनीं धर्म-चर्चा सुरू केली; आणि त्यासाठीं उपनिषदांचीं भाषांतरें बंगाली, इंग्रजी व हिंदी या भाषांतून यांनींच प्रसिद्ध केलीं. सन १८१८ मध्यें सती जाण्याविरुद्ध चळवळ करून तसा कायदा करण्यास यांनीं मोठीच मदत केली. नवविचारानें भारलेल्या राममोहनांनीं स्वतः पैसा खर्च करून एक हिंदु कॉलेज काढून भौतिक ज्ञानाच्या प्रतिपादनाचा पुरस्कार केला. जुन्या तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासासाठीं यांचें एक वेदान्त कॉलेजहि निघालें. सन १८२८ मध्यें शिक्षण, सुधारणा, मूर्तिपूजाविरोध, एकेश्वरवाद या सर्वांवर आधारलेला व हिंदु संस्कृतीचा पुरस्कार करणारा ब्राह्म समाज यांनीं काढला. कांहीं राजकीय कामासाठीं हे सन १८३१ मध्यें इंग्लंडला गेले. तिकडेच ब्रिस्टल येथें युरोपियन स्त्रीपुरुषांच्या सहवासांत यांचा अंत झाला. अनेक प्रकारचीं नियतकालिकें चालवून यांनीं सुधारणा केली. बंगाली गद्याचे आद्य प्रवर्तक म्हणून यांचें नांव विख्यात आहे.

भाद्रपद शु. १५**गोवध-बंदीचे फर्मान !**

शके १७११ च्या भाद्रपद शु. १५ रोजी मराठेशाहीतील प्रसिद्ध शूर, मुत्सद्दी महादजी शिंदे यांनी समग्र हिंदुस्थानांत गोवध मनाई करण्यासंबंधीचे फर्मान बादशहापासून मिळविले.

मराठी साम्राज्याचा विस्तार धर्म व संस्कृति यांच्या रक्षणासाठीच होता. यावनी आक्रमणांत भ्रष्ट झालेली देवस्थाने सोडविणे हे एक कर्तव्यकर्म मराठ्यांना होऊन बसले होते. काशी, प्रयाग, मथुरा, अयोध्या ही पवित्र स्थाने स्वतःच्या ताब्यांत असावीत, इस्लामी शत्रूचा उपद्रव यांना मुळीच होऊ नये यासाठी मराठे नेहमी दक्ष असत. मथुरा शहरी महादजी शिंद्यांचा सात वर्षांचा काळ गेल्यामुळे त्यांचे ते आवडते शहर झाले होते. खुद्द महादजी हे हि धार्मिक मनोवृत्तीचे होते. त्यामुळे मथुरा आपल्या ताब्यांत असावी अशी स्वटपट त्यांची होतीच. 'मथुरा-वृंदावन' ही दोनही स्थळे सरकारचे नावे पातशहाकडून करून घ्यावीत असा आग्रह दक्षिणेतून नाना फडणीसहि धरीत होते. पुढे महादजींनी मोठा प्रयत्न करून शके १७१२ मध्ये बादशहापासून मथुरा-वृंदावनच्या सनदा मिळविल्या. त्यापूर्वीच शिंदे यांनी गोवध-बंदीचे फर्मानहि बादशहापासून भाद्रपद शु. १५ ला मिळविले होते. गोवधा-विरुद्ध शिवाजीमहाराज किती कष्ट करीत होते हे प्रसिद्धच आहे. गाय हा हिंदूंचा मानबिंदु समजला जातो. पैगंबरानेसुद्धा चार पापकर्मांत गोवध हे प्रमुख पापकर्म म्हणून सांगितले आहे. महादजींच्या आग्रहावरून बादशहाने गोवधबंदीचा हुकूम काढला. त्याचा सारांश याप्रमाणे आहे: "पशु सुद्धा विघात्याच्या सृष्टीतील जीव असून ते निरुपयोगी होत असे समजू नये. त्यांतहि विशेषतः बैल व गाय हे प्राणी अगणित लाभ देणारे आहेत जनतेचा संसार व निर्वाह चालण्यास गाईची अत्यंत जरूरी आहे आणि गाईंवरच मनुष्यांचे व पशूंचे जीवन अवलंबून आहे ... म्हणून आम्ही आपल्या उदार अंतःकरणाने व हर्षपूर्ण दृष्टीने आमच्या समस्त राज्यभूमीमध्ये गोकुशाचा म्हणजे गोहत्येचा परिपाठ सर्वथैव मना करित आहोत."

भाद्रपद व. १

बाजीराव पेशव्यांचा जन्म !

शके १६२२ भाद्रपद व. १ ह्या दिवशी 'हिंदुपदपातशाही' स्थापन करणारे प्रतापी पेशवे श्रीमंत बाजीरावसाहेब यांचा जन्म झाला !

पहिले बाजीराव म्हणजे पराक्रमाचा मूर्तिमंत पुनळाच. त्याचें संबंध जीवितच मराठी राज्याचा विस्तार करण्यांत गेलें. 'निजाम, नबाब, इत्यादि लहान लहान सत्ताधीशांशीं भांडत बसण्यांत अर्थ नाही. एकदम दिल्लीचाच रोख धरिला पाहिजे. कारण मूळ उपटलें कीं फांद्या खालीं येतील.' अशी बाजीरावाची धमक होती. आणि म्हणूनच उत्तरेच्या राज्यकारभाराकडे त्यांनीं अधिक लक्ष पुरविलें. भोपाळ, पालखेड साखरखेडले, मंगीशेगांव, इत्यादि अनेक ठिकाणांवर बाजीरावानें वेळोवेळीं निजामाचा पराभव केला आहे आणि उत्तर हिंदूंचें राजकारणाहि त्यांनीं सांभाळलें होतें. बाजीराव जर उत्तरेत घुसला नसता तर? — "पुनश्च एखादा अल्लाउद्दीन खिलजी, अकबर किंवा औरंगजेब उत्तरेकडची प्रचंड सेना घेऊन दक्षिणेंत उतरला असता. बाजीरावानें आपल्या अद्भुत पराक्रमानें ही आपत्ति दूर केली. बाजीरावानें भीमथडीचीं तट्टें नर्मदापार नेल्यापासून उत्तरेकडचे काबुली घोडे दक्षिणेंत यावयाचे कायमचे बंद झाले. —"

निजामाला बाजीरावाचा दरारा फारच वाटे. रजपूत वकील दीपसिंह निजामाच्या भेटीस गेला होता. तो नुकताच पेशव्यांना भेटून आल्यामुळें निजामानें विचारलें, "— पेशव्यांच्या दरबारांत मातबर असें कोण आहे? " त्यावर दीपसिंगांनीं उत्तर दिले जे सिवाये बाजीराउजी आणिक कोन्ही सत्यवचनी अगर प्रामाणिक अगर पोखतकारी अगर चलनसाहेब फौज (मोठी फौज उभी करूं शकेल असा) दुसरा दिसत नाही. —" अशा या सैनिक पेशव्यांचें निधन त्याला साजेल असेंच लष्करी छावणींत रावेर येथें झालें. बाजीरावाच्याच पराक्रमा-मुळें हिंदुपदपातशाहीची स्थापना झाली. नंतरच्या काळांत मराठ्यांचा भगवा झेंडा सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत फडकला आणि मराठेशाहीचा प्रभाव सर्व भारतांत पडूं लागला याचें बरेंचसें श्रेय पहिले बाजीराव यांनाच द्यावें लागेल.

भाद्रपद व. २**धारवाडास मराठ्यांचा वेढा !**

शके १६७६ च्या भाद्रपद व. २ रोजी माधवराव पेशवे यांनी हैदरविरुद्ध पुकारलेल्या युद्धांतील मुख्य ठाणें धारवाड यास वेढा दिला !

माधवरावांचें लक्ष उत्तरेकडे फारसें नव्हतें. दक्षिण देशचें राजकाण मात्र त्यांनीं चांगलेंच केलें. त्यांच्या एकंदर पांच स्वाऱ्या कर्नाटकांत झाल्या. त्यांपैकी पहिल्या चारांत तो स्वतः हजर होता. पहिल्या स्वारींत धारवाडपासून तुंगभद्रेपर्यंत तो फक्त खंडण्या घेऊन आला. दुसऱ्या या स्वारींत तुंगभद्रेपर्यंतचा प्रदेश मराठ्यांना मिळाला. सावनूर, धारवाड, रट्टेहळ्ळी, हावेरी, अनवडी येथें प्रचंड संग्राम झाले. मराठ्यांचा पानपतवर नुकताच मोठा संहार झालेला पाहून मराठ्यांच्या शत्रूंचें चांगलेंच फावलें. कृष्णा नदीच्या दक्षिणेकडील मराठ्यांचा सर्व अमल हैदरअल्लीनें उठवून लावला. शिरे, होसल, कोटें, बाळापूर, इत्यादि मराठ्यांचे मुख्य प्रांत त्यानें बळकावले. रामदुर्ग, हरपनहळ्ळी व चित्रदुर्ग येथील मराठ्यांच्या भांडालिकांना जिंकिलें. मराठ्यांना हैदरचे प्रताप समजत होते; आणि राक्षसभुवनाचा संग्राम संपल्याबरोबर माधवरावानें कर्नाटकाचेंच काम हातीं घेतलें. पंधरा हजार हुजरात व इतर जहागिरदारांची फौज मिळून एकंदर चाळीस हजार सैन्य खडें झालें. सावनूरकर नबाब व गुत्तीचा मुरारराव घोरपडे हे येऊन मिळाल्यावर ती फौज सत्तर हजारांपर्यंत वाढली. तुंगभद्रेअलीकडचीं सर्व ठाणीं माधवरावानें सोडवलीं. चित्रदुर्ग, हरपनहळ्ळी येथून खंडणी वसूल केली. रट्टेहळ्ळीजवळ हैदरचा प्रचंड पराभव केला. धारवाड हें हैदरचें मुख्य ठाणें होतें; त्यालाच भाद्रपद व. २ रोजीं माधवरावानें वेढा घातला. “किल्ला मातबर. दुहेरी कट, दोन खंदक, आंत दारू व गोळी नार्हीशी झाली ; त्यामुळें तहास आले आणि सलुखावर घातले. अबरूनें पार करून देणें, म्हणून गोपाळराव पटवर्धनास आणून त्याच्यामार्फत किल्ला खालीं करविला. हत्यार व वस्तुभावसुद्धां बाहेर काढून दिले. नारो त्रिंबक एकबोटे यांनीं विशेष पराक्रम केल्यामुळें त्यांस श्रीमंतांनीं पालखी दिली.” याप्रमाणें दोनअडीच महिने काम चालून कार्तिक शु. १२ रोजीं धारवाड मराठ्यांच्या हातांत आलें.

भाद्रपद व. ३

“ मुलुक-इ-भैदान ”

शके १५५४ च्या भाद्रपद व. ३ रोजी मुरार जगदेव यानें मोंगलांचा पराभव करून परिंडा किल्ल्यावरील मुलुक-इ-भैदान तोफ विजापूर येथें आणली.

मुरार जगदेव हा विजापूरच्या आदिलशाहींत मुख्य वाजिराचा कारभारी होते. याच वेळीं मोंगली फौज दक्षिण देशचा एक एक प्रांत जिंकित चालली होती. तिचें लक्ष विजापूरवर गेलें. शहाजहान बादशहानें परिंडा किल्ल्यावर स्वारी केली. त्या वेळीं मुरार जगदेव यासच सरलस्कर करून पाठवण्यांत आलें. त्यानें मोठाच पराक्रम करून परिंडा सोडवला. याच किल्ल्यावर विख्यात अशी मुलुक-इ-भैदान (रणभूमीचा राजा) या नांवाची तोफ होती. “—पूर्वी हा किल्ला निजामशहाचे ताब्यांत असतांना ही तोफ चलीबीरुमीखांनं निजामशहाचे सांगण्यावरून अहंमदनगरपासून एक कोसावर ओतली होती. तालीकोटच्या लढाईत रामरायावर चाल करण्याचे प्रसंगी निजामशहानें हिला बरोबर घेतली होती. ही तोफ अष्टधातूंची ओतली असून तिचें वजन साठ खंडी आहे. लांबी चौदा फूट व परिघ तितकाच आहे. तोंडाच्या पोकळीच्या व्यास बरोबर दोन फूट चार इंच आणि जाडी एक फूट आहे. हिच्या तोंडास सिंहाच्या जबड्याचा आकार आहे; आणि त्यानें तोंडांत हत्ती धरला आहे असें दृश्य आहे. भाविक लोक हिची अजून पूजा करतात. लोकांनीं वारंवार हात फिरवल्यामुळें ती साफ चकचकीत झाली आहे. महंमदशहानें सांगितल्यावरून मुरार जगदेवाकडून ही तोफ परिंड्याहून विजापूरला आणली. दुसरी एक कडक बिजली म्हणून तोफ होती, ती आणण्यासहि यास हुकूम झाला होता, पण आणीत असतां ती कृष्णा नदींत बुडाली. ती अद्यापि तेथें दिसते.”

या पराक्रमी मुरार जगदेवाचा अंत मोठ्या हृदयद्रावक रीतीनें झाला. महंमदशहानें वजीर दौलतखान ऊर्फ खवासखान यास सिद्दी रेहानकरवी ठार मारलें व मुरार जगदेवास पकडून कैद केलें. निरोशेच्या भरांत हा अद्वातद्वा बोर्ख लागला, तेव्हां याची जीभ कापून, गाढवावरून धिंड काढण्यांत आली आणि याचे तुकडे करून यास ठार करण्यांत आलें.

भाद्रपद व. ४**परशुरामभाऊ पटवर्धनांचें निधन !**

शके १७२१ च्या भाद्रपद व. ४ रोजी माधवराव पेशवे यांच्या कारकीर्दीतील मराठी सेनापति परशुरामभाऊ पटवर्धन यांचें निधन झालें.

शके १६६१ मध्ये परशुरामभाऊ पटवर्धन याचा जन्म झाला. यांने वडील रामचंद्रपंत पटवर्धन पेशव्यांकडे फडणिस म्हणून असत. वडिलांचेंच पथक परशुरामभाऊंकडे आल्यावर सावनूरच्या मोहमेत हे प्रथम लढाईवर गेले. हैदरावरालि युद्धांत यांचीं एकामागून एक अशीं तीन घोडीं मरून गेलीं. तरीमुद्धां यांनीं मोठा पराक्रम गाजवून हैदरचा पराभव केला. तेव्हां पेशवे यांनीं परशुरामभाऊ यांना वीस हजारांची तैनात दिली. सन १७८१ मध्ये इंग्रज सेनापतीशीं यांनीं एक लढा दिला. सेनापति गॉडर्ड हा बोरघाट काबीज करून खोपोली येथें येऊन राहिला होता. या वेळीं परशुरामभाऊ कोंकणांत उतरून गॉडर्डच्या फौजेस अतिशय त्रास देऊं लागले. शेवटीं इंग्रजांचें मुंबईशीं असलेलें दळणवळण बंद पाहून त्यांनीं गॉडर्डचा पुरता मोड केला. खड्यांच्या प्रसिद्ध लढाईंत हेच मुख्य सेनापति होते. “मराठेशाहींत व विशेषतः पेशवे यांच्या कारभाराचें हृद्गत ओळखून आत्मिक भावनेनें तिचा पुरस्कार करणारा भाऊसारखा दुसरा इसम झाला नाहीं. हा कांहींसा ठेंगणा, सावळ्या वर्णाचा व पुष्ट होता. शौर्याबद्दल याची विशेष ख्याति होती. याचे काळेभोर डोळे व उत्साहपूर्ण चर्चा पाहतांच याच्या शौर्यादि गुणांची एकदम ओळख पटे. कारस्थानापेक्षां लढवय्या म्हणवून घेण्याची याला विशेष हौस असे. टिपूच्या विरुद्ध मराठ्यांच्या बाजूनें यानें बरीच कामगिरी केली. परशुरामभाऊ व हरिपंत हे दोघे वाटेला त्या संकटांत नानाकडे धांवत येऊन त्याची कामगिरी जिवास जीव देऊन ताबडतोब उठवीत; म्हणूनच नानाचा कारभार उरके—” यांच्याविषयीं बाजीरावाचा अभिप्राय असा आहे :—

“भाऊंस नानांनीं मजकडे जुन्नरास पाठविलें तेव्हां त्यांस पाहून बहुत संतोष झाला, आधीं भाऊ वृद्ध, त्यांतून एकवचनी, जितेंद्रिय, कुटुंबवत्सल आणि प्रसन्नवदन पाहोन त्यांचे पायावर मस्तक ठेवला आणि वडिलांचे जागीं त्यांस मानून मी व चिमण्या असे त्यांजबरोबर खडकीचे मुक्कामास आलों.”

भाद्रपद व. ५

दक्षिणेंतील स्वातंत्र्य-समराचा अस्त !

शके १७७९ च्या भाद्रपद व. ५ रोजी सत्तावनच्या क्रांतियुद्धांत भाग घेणाऱ्या दक्षिण महाराष्ट्रांतील अठरा जणांना सातारा येथील गेंड्यांच्या माळावर फांशी देण्यांत आले. त्यांत रंगो बापूजींचा मुलगा सीताराम व इतर नातेवाईकहि होते.

सन १८५७ मध्ये उत्तर हिंदुस्थानांत स्वातंत्र्ययुद्धाच्या भयंकर ज्वाला भडकल्या होत्या. त्याची झळ महाराष्ट्रालाहि लागल्यावांचून राहिली नाही. सातारचे राजे प्रतापसिंह हालअपेष्टांत मृत्यु पावले, त्यांच्या बंधूंचा अंत होतांच सातारचें राज्यहि खालसा झालें, चौदा वर्षे इंग्लंडमध्ये धन्यास न्याय मिळावा म्हणून जीव तोडून श्रम करणाऱ्या रंगो बापूजींस न्याय मिळण्याच्या चाबर्तीत अपयश येऊन ते महाराष्ट्रांत आले होते. या परिस्थितीत सर्वत्र असंतोष धुमसत होता. रंगोबांनीं पुन्हा बरीच हालचाल केली. उत्तर हिंदुस्थानांत जाऊन त्यांनीं नानासाहेबांची गांठ घेतली. “माझ्याजवळचे हजार गडी नि माझे दोन पुतणे तुमचा निरोप येतांच इकडे रवाना करतो, उत्तरेकडे पंचारतीचा गजर झालेला ऐकू येतांच, दक्षिणेंत मी नौबदीवर टिपरी हाणतो ” असें आश्वासन रंगोबांनीं नानासाहेबांना दिलें. दक्षिणेंतील साऱ्या उठावाची जबाबदारी त्यांनीं आपल्या शिरावर घेतली. ३१ जुलैला पेटलेली क्रांतीची ज्योत धूर्त इंग्रजांनै ताबडतोब विझविली. पंदफितुरीचा सुळसुळाट झाला होता. रंगो बापूजी रत्नागिरीच्या किल्ल्यांत अडकले गेले. त्यांचा मुलगा सीताराम व इतर आत्मगण इंग्रजांच्या हातीं आले. प्रचंड उत्थानाचा पुरावा उघडकीस आला. भाद्रपद व. ५ रोजी सीताराम गुप्ते (रंगोबांचे चिरंजीव), बेळगांवच्या शिपायांचा पुढारी ठाकुरसिंग, मुनशी, सावंतवाडीचा रामजी शिरसाळ, इत्यादि अठरा पुढाऱ्यांना सातारा येथे इंग्रजी राजसत्तेनें फांशी दिलें. हा ‘समारंभ’ पाहण्यासाठीं खेड्यापाड्यांतून हजारों लोकांना मुद्दाम आणलें होतें. कटवाल्यांचे पुढारी रंगो बापूजी वस्ताद होते. त्यांनीं तुरुंगांतून पोबारा केला. इंग्रजांनीं शोधाची शर्थ केली पण बहादुर सांपडला नाही. त्यांचा मृत्यु कोठें झाला, कशानें झाला, हें एक गूढच आहे.

भाद्रपद व. ६

“ गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ! ”

शके १५०६ च्या भाद्रपद व. ६ रोजी प्रसिद्ध संत एकनाथ यांनी श्री. ज्ञानदेवांच्या सूचनेवरून ‘ज्ञानेश्वरी’ची प्रत शुद्ध करून तिचा प्रसार सुलभ केला.

पारमार्थिक ज्ञान अत्यंत सुलभ करून ते लोकभाषेत सांगण्यास ज्ञानदेवांनी जेव्हां सुरुवात केली तेव्हां महाराष्ट्रांत एक क्रांतिच होऊं लागली. कृपण असणाऱ्या वेदांचें सार मराठी भाषेत आल्यामुळें आचारलवृद्धांना आणि स्त्रीशूद्रादिकांनाहि परमार्थज्ञान होऊं लागलें. ‘ब्रह्मविद्येचा सुकाळ’ सर्व महाराष्ट्रांत झाला. भागवत धर्माच्या संघटनेचा पाया याच ज्ञानदेवांच्या आधारे घालण्यांत आला. शके १२१२ मध्ये या ग्रंथाचा जन्म झाला. आणि या सारस्वताच्या झाडाखालीं अनेक जीवांनी विश्रांति घेतली. परंतु ज्ञानदेवांची अवतारसमाप्ति झाल्यानंतर थोड्याच दिवसांत महाराष्ट्राचें स्वराज्य नाहीसें होऊन जिकडे तिकडे इस्लामी संस्कृतीचा चांद झळकूं लागला. बहुजनसमाजापासून ज्ञानदेवी ग्रंथ दूर झाल्यामुळें सौख्याचा ठेवाच हरपल्याप्रमाणें होऊन गेलें. सोळाव्या शतकांत एकनाथांचा प्रभाव महाराष्ट्रांत पडूं लागल्यावर ज्ञानदेवीचा उद्धार करण्याचें काम सहजच त्यांच्याकडे आलें. यासंबंधीं नाथ एका अभंगांत म्हणतात :—

“ श्रीज्ञानदेवें येऊनी स्वप्नांत । सांगितली मात मजलागीं

अजान वृक्षाची मुळी कंठास लागली । येऊन आळंदी काढ वेगी ॥ ”

याप्रमाणें ज्ञानदेवांचा संदेश एकनाथांना मिळाला. ‘अजान वृक्ष’ म्हणजे रूपकानें अज्ञान-वृक्ष असण्याचा संभव आहे. आदेशाप्रमाणें एकनाथांनीं आळंदीस येऊन समाधीचें दार उघडलें, आणि त्यांनीं ज्ञानदेवांमुढील प्रत घेतली व पैठणास आल्यावर तिचें शुद्धीकरण केलें. त्यासंबंधींच्या ओव्या महत्त्वाच्या आहेत :—

“ श्री शके पंधराशें साहोत्तरीं । तारणनाम संवत्सरीं ॥

एकाजनार्दनें अत्यादरीं । गीता-ज्ञानेश्वरी प्रति शुद्ध केली ॥

बहुकाळ पर्वणी गोमटी । भाद्रपद मास कपिलाषष्ठी ।

प्रतिष्ठानीं गोदातटीं । लेखनकामाटी संपूर्ण जाली ॥ ”

भाद्रपद व. ७

धोंडोजी वाघाचा मृत्यु !

शके १७२२ च्या भाद्रपद व. ७ रोजी प्रसिद्ध पुरुष धोंडोजी वाघ हा इंग्रजांकडून ठार झाला.

मराठेशाहीच्या पडत्या काळांत दक्षिणेंत धोंडोजी वाघाचें मोठेंच प्रस्थ होतें. याचें मूळचें आडनांव पवार असें असून सिधोजी व बहिरजी पवार हे दोघे बंधु आदिलशाहीच्या नोकरीस होते. अनागोंदीजवळ कृष्णाकांठच्या रानांतून यांनीं वाघिणीचें दूध आणून दिल्याबद्दल सुलतानानें त्यांस 'वाघ' हा किताब दिला. धोंडोजी वाघ हा प्रथम कांहीं दिवस पटवर्धन व करवीरकर यांच्या फौजेंत चाकरीस होता. टिपू व मराठे यांच्या मुलखांत धोंडोजीनें अनेक प्रसंगीं दंगेधोपे करून लुटालूट केली. शेवटीं टिपूनें याला कैदेंत ठेविलें. टिपू मेल्यानंतर त्याचें राज्य इंग्रजांकडे आलें. त्या वेळीं सर्व कैद्यांना मुक्त करण्यांत आलें. त्यांत धोंडोजी वाघहि सुटला; लागलीच जमवाजमव करून इंग्रजांनाहि उपद्रव देण्यास यानें सुरुवात केली. जनरल आर्थर वेलस्ली हा टिपूच्या राज्याचा बंदोबस्त पाहत होता. तुंगभद्रेच्या दक्षिणेस पुंडाई करणाऱ्या धोंडोजीचें पारिपत्य करण्याचें इंग्रजांनीं ठरविलें. पटवर्धन, इंग्रज व व धोंडोपंत गोखले यांच्या फौजा एकत्र झाल्या. परंतु वाघानें मोठ्या धोरणानिशीं गोखल्यांच्या फौजेचा पराभव केला. धोंडोजीची प्रतिष्ठा फारच वाढली. वाघाचें शिर आणून देणारास हजार रुपयांचें बक्षीस जाहीर झालें! इंग्रज आणि पटवर्धन यांनीं मोठी योजना आंखून चोहों बाजूंनीं वाघास कोंडण्याचा विचार केला. हें वृत्त धोंडोजीस समजलेंच. लागलीच तो मलप्रभेचा कांठ सोडून पूर्व दिशेस कृष्णा-तुंगभद्रा यांच्या दरम्यान रायचूरच्या दुआबांत शिरला. मागून त्याचा पाठलाग होत होता. शेवटीं कोठेंहि जाण्यास अवकाश राहिला नाहीं तेव्हां भाद्रपद व. ७ रोजी धोंडोजी वाघ ठार झाला. "वाघ रात्रीसच पळून जातो कीं काय या धसक्यामुळें इंग्रजांना चैन नव्हतें...पहांटेस कूच करून वस्लीनें सूर्योदयास भन्नूर येथें वाघास गांठलें. तो लगेच तयार होऊन लढाईस उभा राहिला. लढाईत तीन गोळ्या लागून वाघ ठार झाला. फौज उधळून गेली."

भाद्रपद व. ८**कवि दासोपंत यांचा जन्म !**

शके १४७३ च्या भाद्रपद व. ८ रोजी मराठीमध्ये अफाट कवितासमुद्र निर्माण करणारे कवि दासोपंत देशपांडे यांचा जन्म झाला.

चिदरच्या बहामनी पातशाहीतील नारायणगांवी राहणाऱ्या दिगंबरपंत देशपांड्यांचे दासोपंत हे चिरंजीव. यांची परंपरा नाथसंप्रदायी असली तरी उपासना मात्र दत्ताची होती. संस्कृत आणि प्राकृत या दोन्ही भाषांमध्ये यांचे पांडित्य दिसून येई. गीतेवरील यांचा 'गीतार्णव' नांवाचा अति प्रचंड ग्रंथ आहे. 'दासोपंती केला गीतार्णव मानवा सवालाख' असे त्यासंबंधी मोरोपंतांनी म्हटले आहे. तत्कालीन यवन राजसत्तेस न जुमानतां मोठ्या अभिमानाने स्वत्व सांभाळून दासोपंतांनी साठसत्तर ग्रंथांची रचना मराठीत केली आहे. 'गीतार्थबोध', 'ग्रंथराज', 'पंचीकरण', 'दत्तात्रेयमाहात्म्य', 'अवधूतगीता', 'शिवस्तोत्र', 'भक्तिराजकवच', आदि किती तरी ग्रंथ यांचे प्रसिद्ध आहेत. असे सांगतात की, यांना रोज एक ढबू पैशाची शाई लागत असे. यांच्या प्रसिद्ध अशा गीतार्णवाबद्दल कै. ल. रा. पांगारकर लिहितात, "यांच्या पहिल्या अध्यायाच्या ओव्या ३१३३ असून दुसऱ्या अध्यायाच्या ओव्या ५६५५ आहेत. सव्वा लाख ओवीपैकीं सुमारे तेरा हजार ओवी छापली गेली आहे.... हा ग्रंथ असा अफाट असला तरी अगदी सुबोध, शुद्ध मराठीत लिहिलेला व चटकदार आहे. पाण्याच्या ओघाबरोबरच फूल जसें सर्केन् वाहून जाते त्याप्रमाणे वाचक एकदां वाचायला लागला कीं ग्रंथाच्या ओघाबरोबरच सहजरीत्या वाहवला जातो. ग्रंथकार अत्यंत विद्वान् व वेदान्तवेत्ते होते यांत शंका नाही पण त्यांनीं गीतेचा विषयहि शास्त्रीय परिपाठी बाजूला ठेवून निव्वळ मराठी माणसाला वाचतां वाचतां सहज समजावा इतका सुबोध केला आहे.... नाथांच्या वेळचा कोणताच ग्रंथ इतका बालबोध नाही." यांच्या 'ग्रंथराज' ग्रंथांत अध्यात्मविषय खुलासेवार सांगितला आहे. याशिवाय दासोपंतांचीं स्फुट पदेहि अत्यंत मधुर अर्शांच आहेत. त्यांच्या निर्मल अंतःकरणाचें प्रतिबिंब त्यांच्या पदांत स्पष्ट पडलें आहे.

भाद्रपद व. ९

शि. म. परांजपे यांचें निधन !

शके १८५१ च्या भाद्रपद व. ९ रोजी शुद्ध स्वातंत्र्याचे पहिले उपासक, मराठींतोळ प्रतिभाशाली लेखक आणि वक्ते, ध्येयवादी पत्रकार शि. म. परांजपे यांचें निधन झालें.

‘महाराष्ट्र कॉलेजां’त संस्कृत शिकवणाऱ्या या पंडितानें १८९८ सारख्या बिकट काळांत ‘काळ’ पत्र काढलें आणि साऱ्या तरुण महाराष्ट्राला आपल्या प्रभावी लेखनशैलीनें शुद्ध स्वातंत्र्याचें मूर्तिमंत दर्शन घडविलें. प्रो. परांजपे यांनीं नाटकें लिहिलीं, कादंबऱ्या लिहिल्या, तर्कशास्त्र, अर्थशास्त्र यावर ग्रंथ लिहिले, परंतु ‘काळ’ पत्रांतलि वाङ्मय आपल्या तेजस्वितेनें चमकत आहे. त्यांतील ध्येयवादाची भरारी नंतरच्या त्यांच्या वाङ्मयांत ओसरली.

सन १९२८ सालीं बेळगांवच्या मराठी साहित्य संभेलनाचे अध्यक्ष म्हणून भाषण करीत असतांनाच शिवरामपंत दुखण्यानें भारावले होते. तेथून परत आल्यावर २४ सप्टेंबरला ते ‘मीराबाई’ नाटकांतील प्रवेश लिहीत होते आणि त्याच वेळीं दुर्दैव त्यांच्या जीवित-नाटकाचा शेवटचा प्रवेश घडवीत होते. २५ सप्टेंबरपासून परांजपे बेशुद्धच होते. निरनिराळे डॉक्टरी इलाज चालू होते. परंतु सारे मानवी इलाज थकले—“ दि. २७ सप्टेंबर रोजी, सकाळीं सात वाजतां धुगधुगी राहिलेल्या पार्थिव शरिरांतील चैतन्याची ज्योतहि निघून गेली ! ‘काळ’ पत्र चालू असतांना दर शुक्रवारी सकाळीं त्यांच्या वाड्यांतून ‘काळ’ बाहेर पडत होता, पण अखेर ‘काळा’नें दावा साधून शुक्रवारी दि. २७ ला सकाळीं त्यांनाच बाहेर काढलें.—”

गांवांत बातमी पोहोंचल्यावर हजारों लोक अण्णासाहेबांच्या दर्शनार्थ आले. सकाळीं अकरा वाजतां दिंड्या-भजनें यासह स्मशानयात्रा निघाली. वाटेंत शेंकडों पुष्पहार अर्पण होत होते. तीन तासांनीं यात्रा स्मशानांत पोचली आणि गुण-गौरवपर भाषणें होऊन अण्णासाहेबांच्या देहाला अग्निस्कार देण्यांत आला. स्वातंत्र्याचें मूर्तिमंत दर्शन घडविणारा ध्येयनिष्ठ माणूस गेल्यामुळें सर्व देशाला हळहळ वाटली. आता शिवरामपंत ‘काळांतील निवडक निबंधां’च्या रूपानें अमर आहेत.

भाद्रपद व. १० (१) इंग्रज-मराठ्यांचें पहिलें नाविक युद्ध !

शके १६०१ च्या भाद्रपद व. १० रोजी इंग्रज-मराठे यांचें पहिलें नाविक-युद्ध झालें.

व्यापार करण्याच्या मिषानें हिंदुस्थानांत आलेले इंग्रज हळूहळू आपले हात-पाय पसरित होते. मोगल व मराठे यांच्याशीं त्यांना युद्धप्रसंग करावे लागले. सतराव्या शतकांत शिवरायांचा उदय झाला. आरमाराचें महत्त्व शिवरायांनीं चांगलेंच ओळखलें होतें. शिवाजीचा वाढता पराक्रम पाहून इंग्रज वचकून वागत. जंजिऱ्याचा सिद्दी तर प्रथमपासून ‘घरांत जैसा उंदीर’ तैसा मराठी राज्यास होता. हा सिद्दी शिवाजीस वारंवार उपद्रव देई. इंग्रज कधीं कधीं सिद्दीस आश्रय देत; अर्थातच इंग्रजांचें व शिवाजीचें वांकडें येई. खांदेरी-उंदेरी किल्ले शिवाजीनें मुद्दाम बांधून घेतले. “ फिरंगी फार प्रबळ झाले असें पाहून छत्रपतींनीं चांगलीशी खडकाळ जागा समुद्रांत पाहून तेथें किल्ला बांधण्यास आरंभ केला. शके १६०० भाद्रपद मासी गौरीच्या मुळावर किल्ला बांधून तो लढाईचे फार उपयोगी असल्याकारणाने खांदेरी असें नांव ठेविलें.” हा खांदेरी किल्ला या वेळीं इंग्रजांच्या ताब्यांत होता. सिद्दीस साह्य करणाऱ्या इंग्रजांस चांगलीच अहल घडावी म्हणून शिवाजीनें भर पावसाळ्यांत भाद्रपद व. १० रोजी स्वारी करून खांदेरी किल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला; आणि तेथें तटबंदी केली. यामुळें शिवाजीचा वचक इंग्रज व सिद्दी या दोघांनाहि बसला. शिवाजीच्या आरमारी सामर्थ्याबद्दल इंग्रजांना सदैव धास्ती वाटून राही. “ शिवाजी स्वतः खलाशी नव्हता म्हणून बरें; नाही तर त्यानें जमिनीचा पृष्ठभाग साफ करून टाकिला त्याप्रमाणें समुद्राचाहि टाकिला असता.” असें इंग्रज म्हणत. शिवाजीचा दरारा त्यांना फारच वाटे. सन १६८० मध्यें झालेल्या शिवरायांच्या निघनावर कलकत्ताकर इंग्रज विश्वास न ठेवतां लिहितात, “ शिवाजी इतक्या वेळां मेला आहे कीं, तो अजून अमरच आहे. आजपर्यंत यास जिकडे तिकडे विजयच मिळत गेले आहेत. ...मराठ्यांच्या तावडींतून सुटल्याचा प्रत्यक्ष अनुभव आम्हांस जेव्हां येईल तेव्हांच शिवाजी खरोखर मेला असें आम्ही समजूं...”

भाद्रपद व. १०

(२) कुतुबशाहीची समाप्ति !

शके १६०९ च्या भाद्रपद व. १० रोजी गोवळकोंड्याची कुतुबशाही समाप्त झाली.

सन १३४७ मध्ये कलबुर्गास बहामनीशाहीची स्थापना झाली. तिचे अस्तित्व १४९० पर्यंत टिकून १४९३ साली तिची पांच शकले झाली. त्यापैकी कुतुबशाहीची स्थापना १५१२ मध्ये कुलि कुतुबशाहा याने केली. या शाहीचा तेलंगणाशी मुख्य संबंध होता. कामामेतचा राजा सीतापति, कंडापिलाचा राजा रामचंद्रदेव, ओढ्या प्रांतांतील चिडियाद्रि व हरिश्चंद्र, विजयनगरचा अधिपति कृष्णराय, इत्यादि हिंदु राजांशी युद्ध करून कुतुबशाहीची स्थापना झाली होती. महंमद कुलि कुतुबशाहा याने १५८९ मध्ये मुशी नदीच्या कांठीं एक शहर स्थापून आपल्या आवडत्या पत्नीचे-भागावतीचे-नांव त्या शहराला ठेविले. हेच ते भागानगर. नंतर मुलाच्या-हैदरच्या-नांवावरून हे शहर हैदराबाद म्हणून प्रसिद्धीस आले. शेवटचा अधिपति अशू हसन कुतुब हा १६५८ मध्ये गादीवर आला. याचा वजीर मदनपंत नांवाचा ब्राह्मण होता. १६८३ मध्ये औरंगजेबाची क्रूर दृष्टि दख्खनमध्ये येथे घालित होती. त्याने आपला मुलगा मुअज्जम व खानजहान यांचेचरोबर फौज देऊन त्यांना गोवळकोंड्यास पाठविले. शहरांत गडबड माजली आणि त्यांत मदनपंत मारला गेला ! अशू हसनला औरंगजेबाने कळविले, - “तुम्ही ब्राह्मण दिवाण नेमलात, परधर्मी संभाजी राजे यांशी दोस्ती केलीत, लढाईला तयार व्हा -” आणि गोवळकोंड्यास वेढा घातला. विश्वास-घाताने अशू हसनला पदच्युत करून २१ सप्टेंबर १६८७ रोजी गोवळकोंड्याचे राज्य आपल्या पदरीं औरंगजेबाने घेतले.

कुतुबशाहींत जगदेवराव व रामराव या दोन सरदारांचे वर्चस्व बरेच होते. त्यामुळे कित्येक काळपर्यंत संबंध कुतुबशाही हिंदुमयच झाली होती. अर्थात या राज्याचा संबंध महाराष्ट्राशी विशेषकरून नव्हताच. तेलंगणांतील लढानसान राज्यांचे कुतुबशाहाच्या अमलाखाली आलेली होती.

भाद्रपद व. ११

किल्यांच्या नांवांचें शुद्धीकरण !

शके १५७८ च्या भाद्रपद व. ११ रोजी श्रीशिवाजीमहाराज यांनी आपल्या पुष्कळशा किल्यांची जुनीं नांवां बदलून नवीन संस्कृत वळणावर सुंदर नांवां ठेवलीं.

या क्षुल्लक दिसणाऱ्या गोष्टीला मोठा राजकीय व सांस्कृतिक अर्थ आहे. निरर्थक किंवा फारसी शब्दांनी निगडित झालेलीं नांवां असण्यापेक्षां संस्कृत भाषेतील नांवां किल्यांना असणें ही स्वाभिमानाला पोषक अशी गोष्ट होती. माय-भाषेतूनहि फारसी भाषेचें वर्चस्व कमी व्हावें म्हणून शिवाजीमहाराजांनी 'राज्य-व्यवहारकोश' तयार करवून विदेशी शब्दांना संस्कृत प्रतिशब्द निवडून काढण्याचा प्रयत्न केला होता. तेव्हां 'संपूर्ण राज्याचें सार तें दुर्ग' असें महत्त्व ज्या गडांचें होतें, त्यांच्यासंबंधी शिवाजीमहाराजांनी त्यांच्या नांवांमध्ये सुद्धां लक्षपूर्वक व्यवस्था करावी हें उचित आहे. रायगड, सिंहगड, प्रतापगड, विशाळगड, इत्यादि नांवां उच्चारल्याबरोबर तत्कालीन मराठ्यांनी केलेल्या पराक्रमाचा चित्रपट डोळ्यांपुढें उभा राहतो. आज किल्यांचें महत्त्व कमी झालें असलें तरी शिवकालीं त्यांचें महत्त्व मोठें होतें. "किल्ले बहुत झाले, विनाकारण पैका खर्च होतो" असें शिवाजीस कोणी सुचविलें तेव्हां त्यांनीं सांगितलें, "जैसा कुळंबी शेतास माळा घालून शेत राखतो तसे किल्ले राज्यास रक्षण आहेत. तारवास खिळे मारून बळकट करतात तशी राज्यास बळकटी किल्यांची आहे.... आपण धर्मस्थापना व राज्यसंपादन करणं, सर्वांस अन्न लावून, शत्रुप्रवेश न होय, तें किल्यांसुद्धें होतें... दिल्लीद्रासारखा शत्रु उरावर आहे, तो आला तरी नवे-जुने तीनशेंसाठ किल्ले हजरतीस आहेत. एक एक किल्ला वर्ष वर्ष लढला तरी तीनशेंसाठ वर्षे पाहिजेत." अशा या किल्यांवर मधून मधून मुसलमानांचे अधिकार चालत असत तेव्हां ते किल्यांना फारसी-ऊर्दू भाषांतील भ्रष्ट नांवां देत असत. अर्थात् स्वसंस्कृतीचे पुरस्कर्ते शिवराय यांना ही गोष्ट मान्य झाली नाही. त्यांनीं सर्व गडांच्या नांवांचें शुद्धीकरण करून घेतलें.

भाद्रपद व. १२

महात्मा गांधींचा जन्मदिवस !

शके १७९१ च्या भाद्रपद व. १२ ला गुजराथमधील पोरबंदर या गांवां करमचंद गांधी यांना शेवटचें अपत्य झालें, त्याचें नांव मोहनदास. हेच पुढें महात्मा गांधी म्हणून प्रसिद्धीस आले.

गुजराथची भूमि मूळचीच मऊ व प्रेमळ आहे. श्रोकृष्णाची द्वारका गुजराथ-मध्येच आहे. या कृष्णाचीं प्रेमगीतें गाणारी मिराबाई, प्रसिद्ध 'वैष्णवजन' नरसी मेहता, आदि भक्तांच्या वास्तव्यानें पवित्र बनलेल्या गुजराथमध्ये महात्मा गांधींचा जन्म झाला. मोहनदासांचे वडील करमचंद वर्णानें वैश्य व पंथानें वैष्णव होते. गांधींची आई पुतळीबाई साध्वी, भाविक, व्यवहारकुशल आणि व्रतवैकल्य करणारी होती. अशा या थोर आईबापांच्या पोटी मोहनदास गांधीजी जन्मास आले.

महात्मा गांधींचें नांव भारतांतच नव्हे तर सर्व जगाच्या कानाकोपऱ्यांतून दुमदुमून राहिलें आहे. सत्य, अहिंसा, अपरिग्रह, त्याग, शांति, सच्चारिच्य, क्षमा, आदि विसाव्या शतकांत पोस्क्या झालेल्या दैवी गुणांनीं आपल्यासाठीं निवासस्थान म्हणून 'महात्मा गांधी' या महापुरुषाच्या विशाल हृदयाची निवड केली होती. आपल्या अभिनव अशा राजकीय तत्त्वज्ञानानें गांधींनीं सर्व जगाचे डोळे दिपवून टाकले ! त्यांचें तत्त्वज्ञान अंतराळांत भराच्या मारणारें नसून तें दरिद्री माणसाच्या झोपडींतून जन्मास आलें असल्यामुळें तें 'दरिद्री-नारायणा'च्या मालकीचें आहे. कविवर्य रवीन्द्रनाथ टागोराना एका पत्रांत महात्माजी लिहितात.—“कविराज, तुम्ही म्हणतां, प्रातःकालच्या समर्यां पक्षी घटव्यांनून बाहेर पडून आकाशांत उंच उंच भराच्या मारतो आणि भराच्या मारतां मारतां परमेश्वराचें गुणगान करतो त्याकडे पहा...पण माझ्या डोळ्यापुढें हिंदुस्थानांतील हे क्रीडो पक्षी दिसत आहेत. त्यांना अन्न नाही म्हणून उडण्याची शक्तिहि नाही. दिवसभर थकून रात्री जेव्हां हे पक्षी निजतात, त्यापेक्षां अधिक थकवा ते दुसऱ्या दिवशीं उठतात तेव्हां त्यांच्या अंगां असतो !—” स्वतःच्या मायभूमीसाठीं गांधीजी जगले आणि तिच्या अभ्युदयासाठींच आपल्या जीवनाचें त्यांनीं बलिदान केलें.

भाद्रपद व. १३

मंडालेच्या तुरंगांतील संत !

शके १८३० च्या भाद्रपद व. १३ रोजी लोकमान्य टिळक सहा वर्षांची काळ्या पाण्याची शिक्षा भोगण्यासाठी मंडालेच्या तुरंगांत येऊन पोचले.

प्रारंभीचे दीड-दोन महिने टिळक साबरमतीच्या तुरंगांतच होते. टिळकांना ही भयंकर शिक्षा उतार वयांत झाल्यामुळे सर्वत्र हळहळ व्यक्त केली जात होती. त्या वेळी त्यांचे फारच हाल झाले. आठदहा दिवसांतच दहा पौंड वजन कमी झाले. १३ सप्टेंबर रोजी त्यांना साबरमतीच्या तुरंगांतून बाहेर काढण्यांत आले. तुरंगाच्या दारांत गाडी उभी होती. दारें-खिडक्या लावून अंधारांतच प्रवास सुरू झाला. दुसऱ्या दिवशी 'हार्डिज' बोटींत लोकमान्यांना चढविले. तळ-मजल्यावरील एका खोलींत टिळकांना कोंडून ठेवण्यांत आले. आठनऊ दिवस बोटीचा प्रवास झाल्यानंतर चोट रंगून येथे आली. शेंकडों लोक टिळकांना पाहण्यासाठी आले होते. दुसऱ्या दिवशी म्हणजे भाद्रपद व. १३ या दिवशी टिळक मंडाले येथे येऊन पोचले. टिळकांच्या खऱ्या शिक्षेला प्रारंभ झाला. एखाद्या ऋषिवर्याप्रमाणे जीवनक्रम ते घालवू लागले. सर्वांवर त्यांची छाप बसली. त्यांच्या संगतीचे वर्णन एका वृद्ध मुसलमान पहारेकऱ्याने केले आहे : “ऐसा कैदी मेरे देखनेमें इतनी उमरतक नहीं आया ! ये दरखत जो आप सामने देख रहे हैं ये सब आज मुरझाये दीखते हैं... उनपर तजेला नहीं आता । वे अवलिया यहाँ आनेके पेशतर भी ये झाडोंका, यही हाल था । लेकिन जब वे महात्मा यहाँ आये तो एक महिनेमें ये सब झाड ताजे ताजे दीखने लगे और फूल-फलोंसे भी भर गये । ऐसा हाल जबतक वे महात्मा यहाँ थे तबतक हमेशा चल रहा था । लेकिन जब वे यहाँसे चले गये तबसे ये झाडोंको ना फूल ना फल आता है । और सबके सब जैसा कोई उनका रिस्तेदार मर गया हो ऐसे दिखाई देते है । सब बिचारे मुरझा गये हैं ।” या संत पुरुषाचा लोभ तेथील पशुपक्ष्यांनाहि लागून राहिला. “तेथील चिमण्या इतक्या धीट झाल्या की, त्या टिळकांच्या खोलींत येत; बुकाटेबलावर बसत व महाराज जेवण्यास बसले म्हणजे ताटासभोंवतीं जमत. फार काय पण चिंचिचि करीत त्या त्यांच्या अंगावरहि चढत.”

भाद्रपद व. १४

क्रांतिवीर नानासाहेब यांचें निधन !

शके १७८० च्या भाद्रपद व. १४ रोजी सत्तावनच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत चमकणारे ' बंडवाले ' नानासाहेब पेशवे यांचा मृत्यु झाला.

सन १८५७ च्या डिसेंबरांत कानपूरची लढाई होऊन बंडवाल्यांचा पराभव झाला. आणि नानासाहेबांस लखनौच्या बेगमेच्या आश्रयानें रहावें लागलें. नंतर तेथूनहि पेशवे मंडळींना नेपाळांत जाण्याचा प्रसंग आला. या कष्टदायक प्रवासांत त्यांचे फारच हाल झाले. इंग्रजांना शरण जाण्यास नाना तयार नव्हते.— “ पुणें व सातारा ही जहागिरी परत मिळाल्याशिवाय शस्त्रें खाली ठेवणार नाहीं. हिंदुस्थानचें राज्य गिळंकृत करून उलट मलाच बंडखोर ठरविण्याचा अधिकार इंग्रजांना काय आहे ?— ” अशी धमक अजूनहि त्यांच्या अंगी होती. पण नानासाहेब प्रकृतीनें फार ' हैराण झाले होते. एके दिवशीं मनास अति वाईट वाटून त्यांनीं कालीमातेला आपल्या करांगुलीचा होम केला ; आणि अभीष्टसिद्धयर्थ प्रार्थना केली. जंगलांतील हवेमुळें नानासाहेबांस दोषी ताप येऊं लागला ; व अखेर भाद्रपद व. १४ रोजी वनवास भोगीत असतांच देवखरी येथील रानांत एका निर्झराच्या कांठीं नानासाहेब हिंवितापानें मृत्यु पावले !

नानासाहेबासंबंधी स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनीं लिहिलें आहे : “ नाना म्हणजे हिंदूभावाचा साक्षात् क्रोधच. नाना म्हणजे या भूमीचा नरसिंहमंत्रच. जणुं कांहीं या एका गुणामुळेंच, ज्याचें बल भीमासारखें आहे, ज्याच्या डोक्यावर मुकुट शोभतो आहे, ज्याचे तेजस्वी नी तल्लख डोळे, दुखावलेल्या स्वाभिमानामुळें आरक्त झाले आहेत, ज्याच्या कमरेला तीन लाख रुपये किंमतीची म्यानांतून बाहेर पडण्यास आसुसलेली तरवार लटकत आहे आणि ज्याचा सबंध देह क्रोधानें, आणि स्वराज्य नि स्वधर्म यांचा सूड घेण्याच्या तीव्र आकांक्षेनें खदिरांगार झाला आहे, त्या नानाची भव्य नि आकर्षक मूर्ति आपल्या डोळ्यांपुढें उभी राहते. ” नानासाहेब पेशव्यांनीं क्रांतिकारकांना भिळून बरीच मोठी कामगिरी केली, परंतु दुदैवानें त्यांना यश आलें नाहीं.

भाद्रपद व. ३०**मुरार जगदेवांची सुवर्णतुला !**

शके १५५५ च्या भाद्रपद व. ३० रोजी 'महाराज राजाधिराज मुरारपंडित' उर्फ मुरार जगदेव यांनी सूर्यग्रहणानिमित्त तुळापूर येथे सुवर्णतुला करून गांव अग्रहार दिला.

या वेळीं शहाजी राजे तिसऱ्या मूर्तज्ञा निजामच्या नांवांने राज्यकारभार पाहत होते. विजापूरचा सरदार जगदेव शहाजीला मान्यता देण्यासाठी विजापूरकरांची फौज शहाजीच्या मदतीस ठेवून हा परत विजापुरास निघाला. मध्येच भोमा-इंद्रायणीच्या संगमावर शहाजी व मुरारजी यांचा मुकाम पडला. त्या दिवशी सूर्यग्रहण होतें. हा उत्तम पर्वकाळ साधावा म्हणून मुरार जगदेवांनी आपली सुवर्णतुला दान केली. या प्रसंगी हत्तीची तुला कशी करावी, हा प्रश्न निर्माण झाला. कोणाचीहि बुद्धि चालेना. शेवटीं शहाजी राजांनी युक्ति सुचविली. हत्ती नावेत घालावा ; व नांव बुडेल तेथे खूण करावी. नंतर हत्ती काढून त्या नावेत द्रव्य घालावे, आणि त्या खुणेपर्यंत नांव बुडली म्हणजे हत्तीची तुला झाली. राजांच्या या कल्पनेवर मुरार जगदेव खुप झाले.

मुरारजींनी आपली सुवर्णतुला केल्यानंतर त्या गांवचे मूळचे नांव नागरगांव बदलून तुळापूर असे ठेविले व तीनशे होनांची जमीन सोळा ब्राह्मणांना अग्रहार दिली. या प्रसंगाचे दान-पत्र प्रसिद्ध असून त्यांत सोळा ब्राह्मणांची नांवेहि दिली आहेत. या दानपत्रांत मुरार जगदेवासबंधीं असे म्हटले आहे : "संसारतापतप्त-विबुधजनः धर्मावतारराजाधिराजः महाराजः राजश्रीः पंडितः मुरारिः जगदेकरुप्रभुः सार्वभौमप्रतिनिधिः ।" यावरून मुरार जगदेवाचा त्या वेळेचा दर्जा ध्यानांत येतो. मुरारजी हे ब्राह्मण असून आदिलशाहीतील मुख्य वजिराचे कारभारी होते. परकीयांची चाकरी करण्यांतच यांचे सारे आयुष्य गेलें. त्या काळीं तेंच मोटेपणाचे गमक असे. यांनी "पुणे कसबावसती जाळून तेथे गाढवांचा नांगर फिरविला, पुण्याचा कोट पाडून शहाजीचे वाडे जाळले व लूट केली आणि भुलेश्वरावर 'दौलत मंगल' किल्ला बांधून तेथून पुणे प्रांतावर आदिलशाहीचा अमल सुरू केला."

दयानंद सरस्वती. भगवान् बुद्ध. स्वामी रामतीर्थ. न. चिं. केळकर.
 फेरोजशाहा मेथा. रामानंद चतर्जी. प्रतापसिंह भोंसले. विठ्ठलभाई पटेल.
 दि. ... १६

आश्विन शु. १

(१) संत बहिणाबाईंची समाधि !

शके १६७२ च्या आश्विन शु. १ या दिवशीं संत तुकोबा यांची विख्यात शिष्या बहिणाबाई यांचें निधन झालें.

यांचा जन्म शके १५९० मध्ये झाला असून यांचें माहेर वेरूळच्या पश्चिमेस देवगांवां होतें. आऊदेव कुलकर्णी व जानकी या दांपत्याच्या पोटीं बहिणाबाई जन्मास आल्या. लहानपणापासून भगवद्भक्तीची आवड यांच्यांत होती. यांचे यजमान शिवापूरचे ज्योतिषी असून त्यांना घर सोडून भिक्षा मागत हिंडावें लागलें. पंढरपूर, शिंगणापूर, रहिमतपूर आणि कोल्हापूर या ठिकाणीं बहिणाबाईंसह त्यांनीं प्रवास केला. याच वेळीं जयराम गोभावी यांचां कीर्तनें बाइनी ऐकिलीं. तुकोबांची अभंगवाणी ऐकून बहिणाबाईंना तुकारामांच्या दर्शनाची उत्कंठा लागली. पतीस हा ध्यास मान्य नसतां हि देहूस जाऊन यांनीं तुकोबांचें दर्शन घेतलें. लौकरच तुकोबांनीं यांना येऊन स्वप्नांत अनुग्रह केला ; आणि बहिणाबाईंस अलौकिक योग्यता प्राप्त झाली. “तुकोबांच्या शिष्यमंडळींत बहिणाबाईंचें महत्त्व विशेष आहे. यांनीं आपल्या आयुष्याचीं कांहीं वर्षे देहूस तुकोबांच्या संगतींत घालविलीं, त्यांचीं कीर्तनें ऐकिलीं, व तुकोबांच्या कृपेनें स्वानुभवसंपन्न होऊन आत्मचरित्रपर व उपदेशपर अभंगहि लिहिले. तुकोबांच्या गोष्टी व त्यांचें वर्णन-स्तवन त्यांनीं तुकोबांना पाहून व त्यांच्या संगतीचा आनंद स्वतः भोगून अधिकारवणीनें केलें आहे.” यांचें आत्मचरित्र अत्यंत रसाळ असून त्यांत पूर्वींच्या बारा जन्मांची हकीगत नमूद केली आहे. भक्ति, वैराग्य, विठ्ठल, पंढरी, संत, सद्गुरु या विषयांवरील यांची अभंगवाणी अत्यंत प्रासादिक अशीच आहे. तुकारामांवर यांची फारच निष्ठा होती, याचा प्रत्यय कित्येक अभंगांतून येतो :—

“ मत्स्य जैसा जळावांचुनी चरफडी । तैसी ते आवडी तुकोबांची ॥
 अंतरींची साक्ष असेल जो प्राणी । अनुभवं मनीं जाणेल तो ।
 संचितासी दग्ध करी ऐसा कोण । सद्गुरुवांचून जाण मना ॥
 बहेणी म्हणे माझा जाऊं पाहे जीव । कां बा नये कीव तुकोबा रे ! ”

आश्विन शु. १

(२) बेझंटबाई यांचें निधन !

शके १८५५ च्या आश्विन शु. १ या दिवशीं जगांतील सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्त्या, वक्त्या व थिऑसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्ष डॉ. अँनी बेझंट यांचें निधन झालें.

पूर्वायुष्यांत इंग्लंडमधील प्रसिद्ध अज्ञेयवादी चार्लस ब्रॅडला यांच्या साहचर्यानें बेझंटबाई यांनीं अभ्यास केला. सन १८९३ मध्ये त्या भारतांत आल्या. धर्म-शिक्षणाचा प्रवेश अभ्यासक्रमांत व्हावा म्हणून बनारस येथें सेण्ट्रल हिंदु कॉलेज स्थापन केलें. आणि नंतर गीता, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, आदि ग्रंथांवर भाषणें देऊन यांनीं तीं पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं. सन १९०९ सालीं बाईंनीं पृथ्वीपर्यटणास निघून जगद्गुरूंच्या आगमनाची घोषणा केली. आणि जे. कृष्णमूर्ति हे जगद्गुरूंच्या अवताराचें अधिष्ठान होणार असल्याचें प्रसिद्ध केलें. १९१३ मध्ये बाईंनीं भारतीय राजकारणांत प्रवेश केला, आणि त्यांच्या कार्याचें फल म्हणजे १९१७ मध्ये कलकत्ता राष्ट्रसभेच्या त्या अध्यक्षहि झाल्या. परंतु त्या राजकारणांत अप्रिय होऊं लागल्या.

थिऑसॉफिकल सोसायटीचें आद्य पीठ अड्यार येथील आश्रमाचें संवर्धन त्यांनींच केलें. १९३३ च्या सप्टेंबर २० ला अड्यार येथेंच त्यांचें देहावसान झालें. द्वारकानाथपंत तेलंग यांनीं त्यांच्या अस्थि काशीस नेऊन गंगेंत विसर्जित केल्या. धर्म, समाज व तत्त्वज्ञान यांकडे पाहण्याच्या अभिनव दृष्टीमुळें बेझंट बाईंबद्दल लोकांना फार आदर वाटे. कार्याची प्रचंडता, संघटनाचतुर्य, निग्रह, इत्यादि गुणांमुळें बाईंची योग्यता फार मोठी आहे. यांच्या आस्तिक्य-बुद्धींत मूलगामी संशोधनाची दृष्टि असे. आणि बेझंटबाई आधुनिक शास्त्रांच्या साहाय्यानें जुन्या आचारविचारांचा सुगमपणें उलगडा करीत; यामुळें लोकांची त्यांच्यावर एक प्रकारची श्रद्धा निर्माण झाली होती. चिकित्सा आणि भाविकता यांचा चमत्कारिक भिलाफ यांच्यांत असल्यामुळें जगांतील सर्व भागांतील लोक यांच्याकडे आकर्षिले गेले होते. यांच्या निधनानंतर यांची रक्षा अड्यार येथील आश्रमांत 'गार्डन ऑफ रिमेम्ब्रन्स' या पद्माकृति उद्यानांत ठेविली आहे.

आश्विन शु. १

(३) रामानंद चतर्जांचें निधन !

शके १८६५ च्या आश्विन शु. १ रोजी भारतांतील जगप्रसिद्ध संपादक व राष्ट्रीय वृत्तीचे पुरुष रामानंद चतर्जा यांचा अंत झाला.

बंगाल्यांतील सुप्रसिद्ध चटोपाध्याय घराण्यांत यांचा जन्म झाला. कॅलेजांत शिक्षण चालू असतांनाच हे 'दासी' या नियतकालिकाचे संपादक म्हणून काम करूं लागले. शिक्षण पूर्ण होतांच प्रयाग येथील कायस्थ कॅलेजांत कांहीं दिवस प्राध्यापकाचें काम केल्यावर हे अलाहाबाद विद्यापीठांत फेलोहि झाले. त्यानंतर 'इंडियन मेसेंजर' या पात्राच्या संपादकत्वाचें काम थोडे दिवस करून यांनी 'प्रदीप' नांवाचें स्वतःचें नियतकालिक काढलें. यांच्याच नेतृत्वाखाली 'प्रवासी' मासिक निघूं लागलें. सन १९०७ मध्ये सुप्रसिद्ध इंग्रजी मासिक 'मॉडर्न रिव्ह्यू' निघूं लागलें. 'प्रवासी' व 'मॉडर्न रिव्ह्यू' या दोन नियतकालिकांनी वृत्तपत्र-सृष्टींत चांगलेंच नाव कमाविलें. रामानंद चतर्जा ब्राह्मो समाजाचे अनुयायी होते. 'Towards Homerule' नांवाची ग्रंथमाला लिहून यांनी टिळकांच्या चळवळीस चांगलेंच साहाय्य केलें. यांची अधिक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे संडरलण्ड यांचें 'इंडिया इन बॉडेज' हें पुस्तक यांनी प्रकाशित केलें आणि ब्रिटिशांच्या राजनीतीवर विदारक प्रकाश पाडला. चतर्जांना राष्ट्रसभेचें मुसलमानविषयक धोरण नापसंत झालें म्हणून ते हिंदुसभेंत दाखल झाले. सन १९२९ च्या हिंदुमहासभेचें हे अध्यक्षहि होते. बंगालच्या राजकारणांतहि हे आत्मीयतेनें पाहत असत. दुय्यम शिक्षणाचा कायदा, कलकत्ता विद्यापीठांतोल श्री-कमल या पवित्र चिन्हांचें उच्चाटन, दंगे, हिंदु स्त्रियांचें अपहरण, आदि प्रकारांविरुद्ध रामानंद चतर्जांनी मोठाच प्रचार केला. यांची विचारसरणी स्पष्ट व निर्भीड असल्यामुळें 'मॉडर्न रिव्ह्यू' ला उच्च दर्जा प्राप्त झालेला होता. त्या मासिकाचा नियमितपणा, त्याची छपाई, त्यांतील चित्रे आणि आंतील उच्च दर्जाचा मजकूर या गुणांमुळें हें मासिक चांगलेंच नांवारूपाला आलें. रवीन्द्रनाथ टागोरांचा परिचय पाश्चात्यांना 'मॉडर्न रिव्ह्यू' तर्फेंच झाला. या मासिकांतील Notes या नांवाखाली प्रसिद्ध होणारा मजकूर अत्यंत लोकप्रिय झालेला आहे.

आश्विन शु. २

'सत्यशोधक' समाजाची स्थापना !

शके १७९५ च्या आश्विन शुद्ध २ रोजी प्रसिद्ध समाजसुधारक आणि दलितोत्तरे कैवारी ज्योतिबा फुले यांनी 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना केली.

ईश्वर सर्वव्यापी, निर्विकार, निर्गुण व सत्यस्वरूपी आहे, त्याची भक्ति करण्याचा अधिकार त्याच्या सर्व लेकरांना सारखाच आहे, त्यासाठी 'भट' दलालाची आवश्यकता नाही, मनुष्य जातीने श्रेष्ठ ठरत नसून तो गुणांनी श्रेष्ठ ठरत असतो, अर्शा या समाजाची प्रमुख तत्त्वे होती. समाजाच्या स्थापनेचा उद्देश पुढीलप्रमाणे होता.—

“ब्राह्मण, भट, जोशी, उपाध्ये, इत्यादि लोकांच्या दास्यापासून शूद्र लोकांस मुक्त करण्यासाठी व आपल्या मतलबी ग्रंथाच्या आधारें आज हजारों वर्षे ते शूद्र लोकांस नीच मानून गफलतीनें लुटीत आले आहेत, यास्तव सदुपदेश व विद्याधारे त्यांस त्यांचे वास्तविक अधिकार समजावून देण्याकरितां कांहीं मुक्त मंडळींनीं हा समाज स्थापन केला आहे. यांत राजकीय विषयांवर बोलणें अजी वर्ज्य आहे”

सत्यशोधक समाजाची ही चळवळ कांहीं वर्षे मर्यादित होती, कारण त्या विचारांचें आकलन करून घेण्याइतका दलितवर्ग सुबुद्ध झालेला नव्हता. कालांतरानें बहुजनसमाज जागृत झाल्यानंतर कोल्हापूरचे महाराज शाहू छत्रपति यांच्याकरवीं समाजाला संघटित स्वरूप प्राप्त होऊन त्याचा विस्तारहि वाढला. वास्तविक धर्मापासून बहुजनसमाज दूर अज्ञानांत कोठें तरी वावरत होता; त्याला सत्यज्ञान व खरा धर्म यांची जाणीव करून द्यावी असाच हेतु या समाजाच्या बुडाशी होता. “अधर्म आणि असत्य यांनीं बरबटलेल्या वातावरणांत गोष्टीचें सत्य स्वरूप काय आहे तें हुडकून काढणें आणि त्याप्रमाणें वागावयाचें”, हा या समाजाचा उद्देश होता. महात्मा फुले यांचें सांगणें नेहमीं असें होतें कीं, तत्त्व आणि कृति यांचो फारकत होऊं नये... खरा सत्यशोधक सत्य तेवढें सांगून स्वस्थ बसत नाही, तर त्याप्रमाणें कृतिहि करतो. या समाजामुळें धर्मज्ञानाचें खरें स्वरूप गरिबाच्या शोषडीपर्यंतहि सुलभतेनें पोहोचतें झालें.

आश्विन शु. ३ थिऑसॉफिकल सोसायटीची स्थापना !

शके १८०१ च्या आश्विन शु. ३ रोजी हिंदुस्थानांतील पहिली थिऑसॉफिकल संस्था मुंबईस स्थापन झाली.

सन १८७५ मध्ये सदर संस्था अमेरिकेंत स्थापन झाल्यावर चार वर्षांनंतर तिचे संस्थापक ऑल्कोट व ब्लॅव्हॅटस्की मुंबईस आले; आणि त्यांनी ही संस्था स्थापन केली. या संस्थेंत श्री. भावळणकर, लोकहितदवादी, तुकाराम तात्या, अण्णा मोरेश्वर कुंटे, डॉ. भाटवडेकर, इत्यादि मंडळी प्रमुख होती. या पंथाच्या प्रेरणेचे शोकांत रूप असें होतें कीं, विश्वबंधुत्वाची भावना वाढवून संकुचित श्रद्धेचा आग्रह न धरतां आधुनिक चिकित्सक विचारपद्धतीला जुळेल अशा पद्धतीनें देहात्मवाद, आत्म्याची स्थिति, गति, पुनर्जन्म, इत्यादि प्रश्नांची सयुक्तिक, समर्पक व सदाचारप्रवर्तक मीमांसा करणें, आणि तिच्यावर श्रद्धा ठेवून सत्यशोधनाचा प्रयत्न करणें हा प्रमुख हेतु होता.

भारतांत पुढें अनेक शाखा निघून या संस्थेची उन्नति होत गेली. डॉ. बेझंटबाईसारखी व्यासंगी, कळकळीची, उदार मनोवृत्तीची गुणवान् बाई संस्थेस लाभल्यावर राजकीय बाबतींत मतभेद झाला तरी निष्ठेनें त्यांनीं काम करून थिऑसॉफीचें स्थान बळकट केलें. —

“ थिऑसॉफी हा प्रार्थनासमाजाप्रमाणें ख्रिस्ती टीकाकारांच्या टीकेमुळें व त्यांच्या अनुकरणामुळें निघालेला किंवा आर्यसमाजाप्रमाणें आत्मनिरीक्षणामुळें व पूर्वाभिमानामुळें निघालेला पंथ नव्हे. एका विशिष्ट पद्धतीनें विश्वबंधुत्वाचें नातें फैलावणाऱ्या पंथाचा तो सत्यशोधनार्थ एक प्रयत्न होय... आचार, विचार व व्यवहार या तिहेरी बंधांत थिऑसॉफीनें धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय अशा विविध विषयांचा समावेश केला आहे... व्यापक ध्येय, संग्राहक वृत्ति व उदार बुद्धि यांमुळें मतविरोधाबद्दल असहिष्णुता थिऑसॉफीच्या अनुयायांना वाटत नाहीं... चौद्ध, हिंदू, ख्रिस्ती, मुसलमान, पारशी, या सर्व धर्मांना पोटांत घेणारी शिकवण या संस्थेची असल्यामुळें तींत 'समाजांतील विचारवंतांचा समावेश झाला.—”

आश्विन शु. ४

शिंदे होळकरांचा लाखेरीचा संग्राम !

शके १७१४ च्या आश्विन शु. ४ रोजी शिंदे-होळकर यांच्यांत लाखेरी येथे प्रचंड सामना होऊन होळकरांचा पराभव झाला.

या सुमारास महादजी शिंदे पुण्यास येऊन दौलतीची व्यवस्था पाहण्यांत गुंतले होते. तेव्हां उत्तरेत एक विपरीत प्रसंग घडून आला. महादजी पुण्यास आले त्या वेळीं त्यांनीं सर्वे कारभार गोपाळरावभाऊ, आबाजी रघुनाथ, जिवबा बक्षी, आर्दाच्या ताब्यांत दिला होता. याच वेळीं होळकरांच्या मनांत शिंद्यांचा मोड करावा असें होतेंच. तुकोजी होळकर व त्यांचे मुलगे मल्हारराव आणि यशवंतराव यांच्या मनांत हा विचार फार दिवसांपासूनचा होता. त्याप्रमाणें होळकरांची तीस हजार फौज लाखेरीच्या खिंडीत तयार झाली असतांना शिंद्यांच्या वतीनें डी बॉयननें त्यांवर चाल केली. डी बॉयनजवळ नऊ हजारांचा पायदळ कंपू व तोफखाना होता. “खिंडीच्या टोंकावर ड्यू ड्रनेकच्या अडतीस तोफा मोक्याचें स्थळ पकडून तयार होत्या. दोनहि उतरणींवर दाट जंगल व खालील मैदान पावसानें अधाप ओलें होतें. दोनहि बाजूस प्रवीण सेनापतींनीं पाश्चात्य युद्धपद्धतीचा अवलंब केलेला. हिंदुस्थानच्या इतिहासांतील हा पहिलाच एतद्देशीय सामना होता.—” डी बॉयनच्या तोफा बैलांच्याकडून खिंडीत आणण्या जात असतांनाच त्याच्या दारूच्या कोठ्यांत होळकरांकडील ड्यू ड्रनेकचे गोळे येऊन पडले आणि मोठाच भडका उडाला. आणि होळकरांच्या सैन्यानें जोराचा हल्ला केला. परंतु बाजूच्या झाडीत डी बॉयनचें कसलेलें पायदळ व तोफखाना लपलेला होता, त्यांनीं पुढें येऊन होळकरांवर मोठाच हल्ला केला. त्यापुढें ड्यू ड्रनेकचें कांहीं चाललें नाहीं. या संग्रामांत त्याचे पंधराशें लोक मात्र थोडक्या अवधीत कामास आले. डी बॉयनच्या ताब्यांत खिंड येऊन होळकरांकडील अडतीस तोफा त्यास मिळाल्या. या लढाईत विजय मिळाला म्हणून शिंद्यांनीं मोठाच उत्सव केला. डी बॉयन लिहितो : “मी सिंध्याकरितां अनेक रणसंग्राम केले, पण लाखेरीसारखा निकराचा व अत्यंत चितेचा असा दुसरा कोणताच संग्राम झाला नाहीं.”

आश्विन शु. ५ (१) खंडो बल्लाळ चिटणिसांचें निधन !

शके १६४८ च्या आश्विन शु. ५ ला स्वामिनिष्ठ खंडो बल्लाळ चिटणीस यांचें निधन झालें.

खंडो बल्लाळ हा बाळाजी आवजीचा वडील मुलगा. संभाजी गादीवर येतांच त्यानें बाळाजी आवजीस हत्तीच्या पायीं दिलें आणि खंडो व निळो या बंधूंना वाघाच्या तोंडीं देण्याचें ठरविलें. पण येसूबाईच्या दूरदृष्टीमुळें हा विपरीत प्रसंग झाला नाहीं. खंडो बल्लाळ लेखणीबरोबर तलवारहि चालवीत असे. हा मोठा स्वामिभक्त होता. एकदां राजपत्नी येसूबाई मोंगलांच्या हातांत सांपडण्याचा प्रसंग आला असतां यानें आपली मावसचहीण संतूबाई हिला येसूबाईऐवजीं पालखींत बसवून मोंगलांच्या छाण्यांतून निसटण्याचा प्रयत्न केला. संतूबाईस येसूबाई समजून मोंगल घेऊन गेलेच. पुढें संतूबाईनें हिरकणी खाऊन प्राण दिला.

राजारामाबरोबर प्रल्हाद निराजी, संताजी घोरपडे, धनाजी जाधव, आदि निवडक मंडळी असून ते सर्व जिजीकडे निघाले होते. त्यांत खंडो बल्लाळ प्रमुख होता. सर्वांनीं लिंगायत यात्रेकरूंंचा वेष घेतला होता. मुसलमान अधिकाऱ्यांना त्यांचा संशय आल्याचें समजल्याबरोबर खंडो बल्लाळानें सर्वांना मोठ्या शिताफीनें दूर पाठवून दिलें आणि आपण स्वतः संकटास तोंड देण्यास राहिला. त्याला पकडून मोंगलांनीं चांगलाच मार दिला. चारपांच दिवस अन्नपाण्या-वांचून अंधारकोठडींत ठेवून दिलें. शेवटीं राखेचे तोबरेसुद्धां दिले. तरी पण स्वामिभक्त खंडो बल्लाळ म्हणे, 'आम्ही जंगम कापडी आहोंत' नंतर त्याची सुटका झाली.

एकदां मुसलमानांच्या कैदेंतून गुप्तपणे निसटतांना त्याला तटावरून उडी टाकण्याचा प्रसंग आला. त्यांत त्याचा पाय दुखावून तो कायमचा लंगडा झाला. शाहूला एका जिवावरच्या संकटांतून खंडो बल्लाळानेंच वांचविलें. शेवटीं याचें वतन आंग्यांच्या ताब्यांत गेल्यामुळें या स्वामिनिष्ठ, मानो, पण कर्तबगार पुरुषास शेवटचे दिवस हालांत काढावे लागले.

आश्विन शु. ५

(२) प्रतापसिंह भोंसले यांचें निधन !

शके १७६९ च्या आश्विन शु. ५ रोजी, सातारचे शेवटचे छत्रपति श्रीमंत प्रतापसिंह भोंसले यांचा अत्यंत हालअपेष्टांत मृत्यु झाला.

प्रतापसिंह हे सातारच्या छत्रपति घराण्यांतील धाकट्या शाहूचे वडील पुत्र. पेशव्यांच्या ताब्यांतून सुटण्यासाठी त्यांनी व त्यांच्या मातोश्रीनें इंग्रजांची मदत मागितली आणि मदत देण्याचें एल्फिन्टननें आनंदानें कबूल केलें. या वेळीं इंग्रज व पेशवे यांची लढाई चालू होती. बापू गोखल्याचा पाडाव झाला. संकेतानुसार प्रतापसिंह लष्कराच्या मार्गे उगाच राहिले होते, त्यांना स्मिथनें ताब्यांत घेऊन त्यांची रवानगी एल्फिन्स्टनकडे केली. तत्पूर्वीच सातारा इंग्रजांनीं घेतला होता. इंग्रज आपल्याला कांहींच विचारोत नाहींत, आपणांवर अपमानास्पद अटी लादतात असें प्रतापसिंहांना समजल्यावर त्यांनीं इंग्रजांविरुद्ध खटपट सुरू केली आणि बेचनाव होऊन छत्रपतींना पदच्युत व्हावें लागलें. त्यांच्यावर बंडाचा आरोप ठेवून त्यांना कराचीस ठेवण्यांत आलें. राज्य परत मिळविण्यासाठी विलायतेंत माणसें पाठवून त्यांनीं खूप प्रयत्न केला. पण त्यांना यश न येऊन त्यांचें दुःखद परिस्थितींत निधन झालें.

प्रतापसिंह सत्याचे मोठे पुरस्कर्ते असून स्वभावानें करारी आणि निश्चयी होते. पदच्युत करणाऱ्या कारन्याकला यांनीं तोंडावर जबाब दिला, “ राज्य जाईल अशी धमकी देता कशाला ? मीं कधींच राज्याची हांव धरलेली नाहीं. उघड चौकशीशिवाय केलेले आरोप मुकाट्यानें मान्य करून राज्यावर राहण्याची माझी इच्छा नाहीं. लक्षांत ठेवा, प्रतापसिंहाची मान रसभरमुद्दां वांकणार नाहीं. फायद्याचा किंवा स्वार्थाचा लोभ धरून मी आपलें चारित्र्य कलंकित करून घेणारा नव्हें. तुमच्या चिठोऱ्यावर मी नाहीं सही करीत जा. ” परंतु दुदैव हें कीं, हा बाणेदार राजा इंग्रजांच्या कपटनीतीला बळी पडला.

याच प्रतापसिंहांनीं सन १८२२ मध्ये सातारला नवीन राजवाडा-जलमंदिर-राजवाडा बांधला ; आणि यवतेश्वराहून सातारा शहरांत पाणी खेळविलें.

आश्विन शु. ५

(३) दादोबा पांडुरंगांचें निधन !

शके १८०४ च्या आश्विन शु. ५ रोजी मराठी भाषेचे व्याकरणकार, कवि, ग्रंथलेखक व विख्यात समाजसुधारक दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांचें निधन झालें !

दादोबांचा जन्म शके १७३६ च्या वैशाख वद्य ४ रोजी मुंबईजवळील खेतवाडीत झाला. यांचें मूळचें घराणें वसईजवळील तर्खडचें. पांडुरंगराव भाविक वारकरो असल्यामुळें दादोबांस बालपणापासूनच मराठी काव्याची गोडी लागली. 'बाँबे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी'च्या शाळेंत शिक्षण पूर्ण झाल्यावर यांनी जावरा संस्थानचे नबाब यांचे येथें व एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूट येथें शिक्षकाचें काम केलें. त्यानंतर हे डेप्युटी कलेक्टर झाले. सन १८५७ सालीं झालेंलें भिड्यांचें बंड यांनीं मोडलें म्हणून सरकारनें यांना रावबहादुर ही पदवी दिली. पुढें एज्युकेशनल ट्रान्सेलटरच्या जागेवर काम करून कांहीं दिवस बडोदें संस्थानच्या दिवाणाच्या भदतनिसाचें कामहि यांनीं केलें. यांची सर्वांत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे यांनीं मराठी भाषेला पद्धतशीर असा व्याकरणग्रंथ निर्माण करून दिला. मराठी भाषा सहासात शतकांपासून चांगलीच जोपासली गेली होती ; पण त्या भाषेला व्याकरण लाभलें नव्हतें ! महानुभावीय वाङ्मयांत कांहीं तुरळक प्रयत्न झाले होते, परंतु त्याचा प्रसार मात्र सर्वत्र होंगें शक्य नव्हतें. इंग्रज लोकांचा परिचय आपणांस झाल्यानंतर मिशनरी लोकांनीं कांहीं संवादात्मक व्याकरणाचे विभाग तयार केले होते, पण ही सारी तुटपुंजी व्यवस्था होती. व्यवस्थित असें व्याकरण दादोबांनींच मराठी भाषेला दिलें. याशिवाय 'केकावली' या अप्रतिम स्तोत्रकाव्यावर स्वतःच्या आईवडिलांच्या नांवानें यांनीं केलेली 'यशोदा-पांडुरंगी' ही अत्यंत रसाळ गद्यटीका प्रसिद्ध आहे. दादोबांनीं लिहिलेलें 'आत्मचरित्र' आणि त्यांचें समग्र चरित्र श्री. प्रियोळकर यांनीं संपादित केलें आहे. 'पारमहंसिक ब्रह्मधर्म', 'शिशुबोध', 'धर्मविवेचन', इत्यादि ग्रंथ दादोबांच्या धर्मसुधारणेच्या कळकळीची साक्ष देतात. असा हा श्रेष्ठ समाजसुधारक, आणि मराठी भाषेचा त्राता आश्विन शु. ५ रोजी सकाळीं साडेआठ वाजतां परब्रह्मांत विलीन झाला !

आश्विन शु. ६

कुंजपुऱ्याचें वस्त्रहरण !

शके १६८२ च्या आश्विन शु. ६ रोजी मराठ्यांचा फौजेनें कुंजपुरा या महत्त्वाच्या ठिकाणावर चाल केली.

मराठ्यांच्या इतिहासात हें पानिपतचें प्रकरण मोठें रोमहर्षक आहे. सदाशिवरावभाऊंनीं दिल्ली काबीज केलीच होती. आतां अब्दालीचें पारिपत्य करणें याकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. कुंजपुरा हें स्थळ फार मजबूत व नाकेबंदीचें असें होतें. तेथें समदखान नांवाचा अब्दालीचा सरदार पांच हजार फौजेनिशीं तयार होता. मराठ्यांना आपण अंगावर ध्यावें, पळ काढण्याचें नाटक करावें, व मागून अब्दालीनें अचानकपणें मराठ्यांवर हल्ला करावा अशी समदखानाची योजना होती. ती हाणून पाडण्याची कामगिरी जनकोजी शिंदे व बळवंतराव भेहंदळे यांनीं स्वीकारली आणि आश्विन शु. ६ ला कुंजपुऱ्यावर हल्ला केला. सदाशिवरावभाऊ मध्यें असून मागें तोफखाना व पिछाडीस दमाजी गायकवाड होते. मराठ्यांच्या फौजेचें आक्रमण पाहून अब्दाली गडबडला. मराठ्यांनीं मोठ्या निकरानें संग्राम केला. शिंदे दत्ताजीच्या मरणाचा सूड घेण्याच्या विचारांत होते. दमाजी गायकवाड यांनीं मोठ्या शौर्यानिशीं तोफांनीं पडलेल्या भगदांडांतून घोडे घातले. लागलीच शहर व किल्ला मराठ्यांच्या हातांत आला. हातीं आलेल्या शत्रूस मराठे सहसा दुखवीत नसत. परंतु या वेळीं मात्र सदाशिवरावभाऊ सूडानें संतप्त झाले होते. इतर कोणाचेंहि न ऐकतां केवळ शत्रूला दहशत बसावी म्हणून त्यांनीं कुत्बशहा व समदखान यांना ठार केलें. “उपरांत कुंजपुऱ्याचें वस्त्रहरण केलें. लूटहि बेमुबलक सांपडली, कामाठी व बेलदार लावून कुंजपुऱ्याचा किल्ला व शहर पुन्हा दांसळून टाकिला. सर्वांना यशःप्राप्तीचा संतोष झाला. कुंजपुऱ्यावर पांचसात हजार फौज व पांचसात हजार प्यादा लुटला. त्यामुळें अब्दालीचे लष्करांत दहशत पडली. कित्येक लोक उठून जातात—” अशी परिस्थिति निर्माण झाली. या वेळीं लुटींत घडलेली महत्त्वाची घटना म्हणजे शिंघांचा हत्ती जव्हेरगज आठदहा महिन्यांपूर्वीं माराव करून नेला होता तो शिंदे यांना परत मिळाला.

आश्विन शु. ७

(१) शारदादेवीचें स्वागत !

आश्विन शु. ७ हा दिवस सरस्वती-पूजनाचा म्हणून भारतीय लोक पाळतात. सरस्वती किंवा शारदा ही विद्येची देवता मानली आहे. आश्विन शु. ७ हा दिवस अत्यंत शुभ, सुभग आणि कल्याणकारी मानला गेला आहे. धरणीमातेला 'सुजला सुफला' असें स्वरूप देणारा वर्षाऋतु संपून सर्वत्र शांति, निर्मलता आणि प्रसन्नता नांदत असते. यांतच देवांना शारदेचें दर्शन झालें असावें.— "सज्जन हृदयासारख्या सरोवरांत विहार करणारी प्रसन्न कमळें आणि आकाशांत अनंत काव्याचे फवारे सोडणारा रसस्वामी चंद्र हे दोन्ही जेव्हां परस्परांचें ध्यान धरीत होते, तेव्हां देवांनीं शारदेचें आवाहान केलें. शारदा आली आणि पृथ्वीच्या वदनकमलावर सुहास्य पसरलें. शारदा आली आणि वनश्रीचें वैभव विकसलें. शारदा आली आणि घोघर समृद्धि वाढली. शारदा आली आणि वीणेचा झणत्कार सुरू झाला; संगीत आणि नृत्य सर्वत्र पसरलें."

ज्या सरस्वतीचें पूजन आजपासून सुरू होत असतें, त्या देवीचें स्वरूप कसें आहे? ती मंजुलहासिनी बाला नाही, मनोमोहिनी मुग्धा नाही, विलासचतुरा प्रौढा नाही, तर ती नित्ययौवना पण स्नन्यदायिनी माता आहे. ती विश्वमाउली आहे. वेदमाता, ब्रह्मसुता, मूलमाया, अशी श्रीशारदादेवी सकल चराचर सृष्टीची आदिजननी आहे. ती अतिसूक्ष्म, निर्विकल्प, शब्दातीत व स्फूर्तिरूप आहे. ब्रह्मानिष्ठ सत तिच्या स्वरूपां समाधिसुख भोगतात. निगुर्ण, निराकार परब्रह्माच्या ठिकाणी 'एकाकी न रमते एकोऽहं बहुस्याम्।' असें जें आदिस्फुरण झालें तेंच शारदेचें मूलस्वरूप आहे. या मूलस्फूर्तीच्या ठिकाणी जाणीव व वायु अर्शा दोन अतिसूक्ष्म रूपें झालीं. त्यांनाच पुरुष-प्रकृति, शिव-शक्ति, गणेश-शारदा अर्शा नांवें आहेत. एकत्व नष्ट न होतां हीं दोन रूपें झालीं. याच शारदेला समर्थानीं— "आतां वंदीन वेदमाता । श्रीशारदा ब्रह्मसुता । शब्दमूल वाग्देवता । महामाया—" या शब्दांत नमन केलें आहे. श्रीशानदेवांनींही हिचें स्वागत पुढीलप्रमाणें केलें आहे, "आतां अभिनव वाग्विलासिनी । जे चातुर्यार्थं कलाकामिनी । ते श्रीशारदा विश्वमोहिनी । नमिली मियां । "

आश्विन शु. ७

(२) रामचंद्र हरीचें निधन !

शके १६६१ च्या आश्विन शु. ७ रोजी वसईच्या संग्रामांत रामचंद्र हरि पटवर्धन यास गोळी लागल्यामुळे मृत्यु आला.

पेशव्यांच्या अमदानींत जीं घराणीं प्रसिद्धीस आलीं त्यांत हरभट पटवर्धनांचें घराणें प्रमुख आहे. यांचींच मुलें गोविंदपंत नाना, रामचंद्रपंत व भास्करपंत हीं पुण्यास येऊन बाजीरावाजवळ राहून पराक्रम गाजवूं लागलीं. पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीजांचा धार्मिक जुलूम वाढत चालला होता. त्याला आळा घालण्याचें काम चिमाजीअप्पानें केलें. मराठ्यांच्या इतिहासांत राष्ट्रप्रेम, शौर्य, संघशक्ति, इत्यादि उदात्त गुणांचें दर्शन घडविणारे जे कांहीं थोडे प्रसंग आहेत त्यांत वसईच्या युद्धाची गणना प्रामुख्याने हांत असते. या संग्रामांतील मोहीम १७३७ च्या मार्च-जूनमध्ये होऊन ठाणें व साष्टी काजीव झाली. या लढाईंत रामचंद्र पटवर्धन प्रमुखपैकीं एक होता. आतां पोर्तुगीजांच्या लढ्यास चांगलें रूप येणार होतें. बाजीरावानें रामचंद्र हरीस लिहिलें, “साडेबत्तीसशें माणूस केळवे माहिमच्या कार्यभागास तुम्हांकडे नेमिलें आहे. ... फिरंग्यांच्या लोकांनीं वारें घेतलें आहे. तुम्हांवरही तोंड टाकतील, त्यांस जपून एकवेळ कापून काढणें.”

यानंतर १७३८ मध्ये रामचंद्र हरि यानें माहिमास मोर्चे लावले, आणि केळव्याकडे सातआठशें माणूस घेऊन रामचंद्रपंत चालून गेला. “रामचंद्रपंतांनीं खुद्द दोघे ठार केले आणि गनिम फिरवला. ते समर्थी रामचंद्रपंतांचे उजव्या हातास गोळी लागली. हातची तलवार सुटून गुढ्यास लागली ऐसे होतांच मशारानिल्हे फिरले त्याबरोबर गभिमानें मोर्चे काबीज केले, आमचे लोकांचा धीर सुटोन निघाले, महादजी केशव व धोंडोपंत, वाघोजी खानविलकर, राजबाराव बुरुडकर, चिंतो शिवदेव, वगैरे लोक मोर्चांत होते त्यांस निघावयास फुरसत न होऊन तेथेंच झुंजोन कामास आले. अजमासें दोनशें माणूस कामास आलें व जखमी शंभरापर्यंत.” या लढाईंत झालेल्या जखमेमुळेच रामचंद्र हरीचें आश्विन शु. ७ रोजी निधन झालें.

आश्विन शु. ७ (३) इंग्रज-मराठे यांची असईची लढाई !

शके १७२५ च्या आश्विन शु. ७ या दिवशी इंग्रज-मराठे यांची असई येथे तुंबळ लढाई झाली.

एकोणिसाव्या शतकापासूनच इंग्रज आपला 'पांढरा पाय' मराठी राज्यांत रोवीत होते. धनी बाजीराव नालायक निघाल्यामुळे मराठे सरदारांत फुटिर वृत्ति माजून इंग्रजांना चांगली संधि साधत होती. इंग्रज सेनानी स्टीव्हन्सन आणि वस्ली हे दोघे नगर, औरंगाबाद, पैठण, वगैरे ठिकाणे काबीज करून पुण्याकडे येण्याच्या धोरणांत होते. सदर ठिकाणे शिंदे-भोसले यांच्या ताब्यांत होती. गनिमी काव्याने लढाई करावी हा भोसल्यांचा विचार; उलट समोरासमोर लढून इंग्रजांस नरम करावे असा शिंद्यांचा बेत होता. वस्लीसारखा धूर्त सेनानायक मराठ्यांकडे नव्हता. दि. २३ ला नवलनी येथे वस्लीच्या फौजेचा मुक्काम होता. तेथून सहा मैलांवर केळणा नदीच्या आश्रयास शिंदे-भोसल्यांचा तळ होता. आश्विन शु. ७ सप्टेंबरला तुंबळ युद्ध झाले. तीच ही असईची लढाई होय. "दीड प्रहरपर्यंत मारगीर बहुत झाली. शिंद्यांच्या पलटणींनी वस्लीचा काट चालो दिला नाही...लढाईत टोपीकराचे हजारचारशे माणूस ठार व जखमी झाले. हिंदूंचे शेंपनास माणूस जाया व जखमी झाले. वस्ली चित्तांत खिन्न आहेत—" अशा प्रकारचे वर्णन मराठी कागदपत्रांत सांपडते. इंग्रज लेखक या संग्रामाचा मोठा बडेजाव करित असले तरी दोघांची बरोबरी झाली, असे फार झाल्यास म्हणतां येईल. असावध स्थितीत शिंदे असतांना वस्लीने एकाएकी छाप घातल्यामुळे—शिंद्यांकडील यादव भास्कर पडले. आणि शेंपनास माणूस जाग्यावर ठार झाले. नंतर लढाई बिघडली—मराठ्यांचे यश हिरावलें गेलें ! या काळांत फितुरीमुळे मराठ्यांचे फारच नुकसान झालेलें दिसते. ही फितुरी नसती तर शिस्त आणि शस्त्रास्त्रे यांच्या दृष्टीने असईच्या रणांगणावर शिंद्यांच्या शिपायांना विजय सहज मिळाला असता. पण नुसत्या तोफा आणि नुसता दारुगोळा यांमुळे जय कसा मिळणार ? त्याच्या पाठीमागचीं माणसेंहि तितकींच खंबीर असावी लागतात.

आश्विन शु. ७

(४) विठ्ठलभाई पटेल यांचें निधन !

शके १८५५ च्या आश्विन शु. ७ रोजी गुजराथमधील सुप्रसिद्ध राष्ट्रसभा-कार्यकर्ते व वादविवादपटु, मुत्सद्दी विठ्ठलभाई जव्हेरभाई पटेल यांचें निधन झालें. यांचेच धाकटे बंधु म्हणजे भारताचे पोलादी पुरुष वल्लभभाई होत.

विठ्ठलभाई यांनीं करमसद व नाडियाद येथें आपलें शालेय शिक्षण संपविल्या-नंतर हे इंग्लंडला गेले व तेथून बॅरिस्टर होऊन आल्यावर वकिली करण्यास यांनीं सुरुवात केली. थोड्याच दिवसांत यांच्या सार्वजनिक कार्याला आरंभ झाला. मुंबई कॉर्पोरेशन, मुंबई लेजिस्लेटिव्ह असेंब्ली व राष्ट्रसभा या अनेक ठिकाणीं त्यांनीं कामगिरी केली असली, तरी स्पर्कर म्हणून यांची प्रसिद्धि विशेष होती. २४ ऑगस्ट १९२५ या दिवशीं यांना पहिल्यांदां मध्यवर्ती कायदे मंडळाचे पहिले लोकनियुक्त स्पीकर-अध्यक्ष-म्हणून निवडण्यांत आलें. 'अति बडबड्या माणूस' अशी पदवी मॉटेग्यूच्या हस्तें भिळवणारा हा हिंदी गृहस्थ मूक बनून असेंब्लीचें काम पाहूं लागला. "असेंब्लीची इभ्रत व देशाचें वैभव यापुढें साऱ्या जगाचें राज्य तृणवत् मानणाऱ्या अध्यक्षचा यांनीं ठेवलेला आदर्श खरोखरच स्पृहणीय आहे." सन १९३० सालच्या लढ्यांत यांनीं आपलें कर्तव्य बरोबर ओळखून म्हटलें कीं, "स्वातंत्र्याच्या या लढ्यांत माझें योग्य स्थान असेंब्लीच्या खुर्चीत नाहीं, लोकांच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्यांत आहे." याप्रमाणें बेकायदा ठरलेल्या काँग्रेसमध्ये यांनीं भाग घेतल्या-मुळें यांना सहा महिने सश्रम कारावासाची शिक्षाहि झाली. पुढें यांनीं केलेल्या अमेरिकेच्या दौऱ्यांतील अति श्रमामुळें यांची प्रकृति खालावली. व जिनेव्हा-मधील एका रुग्णालयांत यांचें निधन झालें. साध्या शेतकऱ्यापासून असेंब्लीच्या अध्यक्षपदापर्यंत यांनीं चढलेल्या यशाच्या पायऱ्या यांच्या तेजस्वी व्यक्तिमत्त्वाच्या द्योतक आहेत. आवाजाच्या नुसत्या हुंकारानें असेंब्लींत माजलेलीं वादळें शांत करण्याबद्दल यांची ख्याति असे. यांची त्यागवृत्तिहि मोठीच होती. आपल्या पगारापैकीं दरमहा १६५६ रुपये महात्मा गांधींच्या हवालीं हे करीत असत. 'यांच्या मृत्युमुळें एक खंदा वीर गोला', असे उद्गार म. गांधींनीं काढले.

आश्विन शु. ८

दुर्गादेवीचें स्वागत !

आश्विन शु. ८ हा दिवस भारतांत दुर्गा अष्टमी म्हणून पाळण्यांत येतो.

जगांत जेव्हां आसुरी संपत्ति प्रचळ होते तेव्हां आदिशक्ति देवीरूपानें अवतीर्ण होऊन असुरांचा संहार करते, असा भारतीय जनतेचा विश्वास आहे. या विश्व-व्यापक आदिमायेनें अनेक अवतार घेतले असल्यामुळे तिला अनेक नावे प्राप्त झाली आहेत. महिष नांवाचा असुराचा वध करणारी महिषासुरमर्दिनी, चण्डमुण्ड राक्षसांना मारणाऱ्या चामुण्डा, दुर्गम नांवाच्या दैत्यांना मारणारी दुर्गा, इत्यादि देवीचीं रूपे दिसून येतात. याच देवीची महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वती अशीं तीन स्वरूपे आहेत. भारतीयांची अशी श्रद्धा आहे कीं, याच आदिमायेनें मत्स्यकूर्मादि दशावतार घेतले, रामरूपानें रावण-कुंभकर्णास मारलें, कृष्णरूपानें कंसशिशुपालादिकांचा नाश केला. बिभीषण, माघति, अर्जुन या वीरभक्तांच्या अंगांत हिनेंच प्रवेश केला. व्यक्तींत किंवा समाजांत दुर्गुण व दुर्व्यसनें संचरलीं, कामक्रोधादिकांचें बंड माजलें म्हणजे हीच अव्यक्तांतून प्रकट होऊन दुष्टदमन व सुष्टसंरक्षण करते.

ही परमेश्वरी शक्तिच विश्वाचा उद्धार करते. महाराष्ट्रांत ही माहूर, सतशृंगी, तुळजापूर, औंध, कोल्हापूर या ठिकाणीं प्रकट झाली असून महाराष्ट्राची ती कुलदेवता आहे. निंबाळकर, भोसले हीं प्राचीन क्षत्रिय घराणीं भवानीच्या उपासकांचीं आहेत. याच 'जगदात्मा' जगदीश्वरी'ला, 'रामवरदायिनी माते'ला समर्थानीं शिवरायांसाठीं प्रार्थना केली होती—

—“ येकची मागणें आतां, घावें तें मजकारणें ।

तुझा तूं वाढवी राजा, शीघ्र आम्हांचि देखता ॥ ”

आणि या देवीचें स्वरूप त्यांनीं असें वर्णन केलें आहे :—

“ प्रसन्नमूर्ख सुंदरा । तुझेनि हे वसुंधरा ॥

तुझेच नांवरूप हो । दिसे तुझे स्वरूप हो ॥

तुझेनि सर्व बोलणें । तुझेनि सर्व चालणें ॥

तुझेनि योगधारणें । तुझेनि राजकारणें ॥ ”

आश्विन शु. ९

वासुदेव बळवंतांचें “ सीमोल्लंघन ” !

शके १८०२ च्या आश्विन शु. ९ रोजी भारतातील पहिले क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांनी एडन येथील तुरुंगांतून सुटण्याचा धाडसी प्रयत्न केला.

अत्युच्च ध्येय उराशी चाळगणारा हा खंदा वीर एडनच्या तुरुंगांत काळ्या पाण्याची जन्मठेप भोगीत खितपत पडला होता. परंतु मुक्त असणारा आत्मा सारखी तडफड करी. हातांतील शृंखला तोडाव्यात, खोलीच्या भिंती पाडाव्यात, तुरुंगाचे तट ओलांडावेत, असे विचार त्यांच्या मनांत वारंवार येत. आणि आश्विन शु. ९ या दिवशी त्यांच्या या इच्छाशक्तीने साकार रूप धारण केलें. दुर्घर रोगाकडे लक्ष न देतां वासुदेव बळवंतांनी आपल्या अचाट शक्तिसामर्थ्याने हातांतील शृंखला खळकन् तोडिल्या. बंदिवांन गरुड आतां मुक्त झाला होता. त्याच्या भरारीची झेप आतां अत्यंत मोठी अशीच असणार. कोठडीच्या दाराशी आल्यावर त्यांना आढळून आलें कीं, भक्कम अशा लोखंडी गजांच्या दारांना मोठें थोरलें कुळूप आहे ! तें पाहून या मुक्त सिंहाला जास्तच चेंव आला. त्यांचे बाहु स्फुरण पावूं लागले. लागलीच त्यांनीं दोनहि हातांनीं तीं दारे उखडून काढिलीं ; आणि तीं तशीच घेऊन ते तटापर्यंत आले. तटावरून उतरण्यासाठीं शिडी पाहिजे होती ना ! या उखडलेल्या दाराची शिडी झाली. वासुदेव बळवंतांनीं ताडकन् तटावरून उडी झोकली. रोगग्रस्त झालेल्या मुखावर स्वातंत्र्यप्राप्तीचा आनंद विलसत होता. सुटलों या यमयातनेंतून, असा श्वास टाकून त्यांनीं धांवण्यास सुरुवात केली. अविरतपणें धांवतां धांवतां यांना दम लागला ; आणि दुर्दैवानें पहारेकऱ्यांना ही गोष्ट समजली. सरकारी घोडेस्वार त्यांचा पाठलाग करूं लागले. त्यांची आणि फडके यांची लहानशी चकमक झाली. परंतु एकटे फडके कोठवर प्रतिकार करणार ? पुनः त्यांना पोलिसांच्या स्वाधीन व्हावें लागलें. त्यांचें दिव्य स्वप्न क्षणार्धांत नाहीं होऊन त्यांना कठोर अशा सरकारी यंत्रांत जखडून ध्यावें लागलें. आतां तर पहिल्यापेक्षां जास्त त्रास होणार होता. आणि फडके सर्वे भोग भोगण्यास तयार होतेच.

आश्विन शु. १०

(१) विजयादशमीचें रहस्य !

आश्विन शु. १० हा दिवस सर्व भारतांत 'विजयादशमी' म्हणून साजरा केला जातो.

भारतीयांच्या मूर्तिमंत पराक्रमाचा इतिहासच 'विजयादशमी'त दिसून येतो. हिंदु समाजांतील चारहि वर्णांच्या दृष्टीनें या दिवसाला महत्त्व आहे. विद्येची आराधना आणि जोपासना करणारा ब्राह्मण-वर्ग याच दिवशीं सरस्वतीची पूजा करून ज्ञानाचे पाठ घेत असतो. आपल्या अद्वितीय बाहुबलानें पराक्रम करणारे क्षत्रिय वीर विजयादशमीलाच आपल्या शस्त्रास्त्रांचें पूजन करून देशरक्षणासाठीं, शत्रूंचा निःपात करण्यासाठीं सीमोलंघन करीत असतात. नवीन धन निर्माण करणें हें ज्या वैश्यांचें कार्यें त्यांच्याकडून याच वेळीं शेतांतून नवीन नवीन धान्यें निर्माण झालेलीं असल्यामुळें सृष्टीस 'सुजला सुफला' असें स्वरूप प्राप्त झालेलें असतें.

शत्रुपक्षाचा पराभव करून आणलेली धनदौलत स्वकीयांना या दिवशीं वांटण्याची प्रथा आहे. याचा उगम रामायणाच्या पांचव्या सर्गांत सांपडतो. आपल्या गुरूस चौदा कोटी सुवर्ण-मुद्रांची दक्षिणा देतां यावी म्हणून कौत्स नांवाचा ब्राह्मण-पुत्र रघुराजाकडे आला. त्याच वेळीं रघुराजानें नुकताच विश्वजित् यज्ञ केलेला असल्यामुळें तो दरिद्री झाला होता. पण आलेल्या याचकास विन्मुख न पाठवितां रघूनें कुबेरावर स्वारी करून त्याच्याकडे सुवर्ण-मुद्रांची मागणी केली. बिचाऱ्या कुबेरानें भयभीत होऊन अयोध्या नगराबाहेर एका शमीच्या वृक्षावर सुवर्णवृष्टि केली. त्यांतील चौदा कोटी सुवर्णमुद्रा कौत्सास मिळाल्या. उरलेलें सुवर्ण रघुराजानें नागरिकांना वांटून टाकिलें. हा दिवस मुद्रां आश्विन शु. १० हाच होता. या वेळपासून सोनें लुटण्याची प्रथा रूढ झाली असावी. असें सांगतात कीं, याच दिवशीं प्रभु रामचंद्रांनीं रावणाचा नाश करण्यासाठीं लंकेवर स्वारी केली. अशा प्रकारें हा दिवस पराक्रमाचा, विद्यार्जनाचा, म्हणून भारतीयांना अत्यंत उत्साहदायक वाटतो. तीनचार माहिने पावसाळ्यांत विश्रांति घेतल्यानंतर मराठ्यांच्या फौजा याच दिवशीं शत्रूंचा पराभव करण्यासाठीं 'सीमोलंघन' करीत असत.

आश्विन शु. १०**(२) भगवान् गौतम बुद्धांचा जन्म !**

आश्विन शु. १० या दिवशीं भारतीयांनीं मानिलेला नववा अवतार भगवान् बुद्धदेव यांचा जन्म झाला.

कपिलवस्तु येथील राजा शुद्धोदन यांचा पुत्र म्हणजे भगवान् बुद्धदेव. त्याची आई मायादेवी मुलाला जन्म देऊन स्वर्गवासी झाल्यावर शुद्धोदनाच्या दुसऱ्या राणीनें—महाप्रजावतीनें बुद्धाचें पालनपोषण केलें. याला सिद्धार्थ अथवा गौतम असेंहि म्हणत. लहानपणापासूनच याच्या अंगीं विरक्ति चाणलेली होती; विद्याभ्यासाचरोचर तिची वाढच झाली. तेव्हां गौतमाला संसारांत जवळण्यासाठीं यशोधरा ऊर्फ गोपा नांवाच्या राजकुमारीशीं त्याचा विवाह करण्यांत आला. आपल्या मुलासाठीं शुद्धोदननें ऐषआराम आणि सुखविलास यांनीं समृद्ध असा राजवाडा निर्माण केला. परंतु गौतमाचा अवतार काय यासाठींच होता ! त्यांचें मन या सुखोपभोगांत कधींच रमलें नाहीं.

एके दिवशीं गौतमानें एक रोगी पाहिला, दुसऱ्या दिवशीं एक वृद्ध पाहिला, तिसऱ्या दिवशीं त्यानें एक प्रेत पाहिलें. लागलीच त्याला उपरति झाली. सर्व जग दुःखमय असून क्षणिक आहे, असा विश्वास त्यास वाटूं लागला; आणि मनास खरी शांति लाभावी म्हणून सिद्धि साधण्यासाठीं त्यानें सर्वसंगपरित्याग केला, आणि तो संन्यासवृत्ति धारण करून निरंजना नदीकाठीं तपस्या करूं लागला. एके दिवशीं नदीच्या पलीकडे त्याला एक अश्वत्थ वृक्ष दिसला. याच वृक्षाखालीं त्यानें तपश्चर्येंत पुन्हा सुरवात केल्यावर एके दिवशीं त्याला बोधप्राप्ति झाली. तो स्वतः मुक्त झाला. आतां इतरांच्या मुक्तीसंबंधीं त्याला काळजी वाटूं लागली. गौतम बुद्धानें आपल्या अभिनव तत्त्वज्ञानाच्या प्रसारास सुरवात करून क्रांतिकारक विचारांना चालना दिली. धर्मोचो आणि मानवतेची अधिक व्यापक कल्पना भारतांत अभिनव पद्धतीनें गौतम बुद्धानें सुरू केली. हिंसामय कर्मकांडांत मग्न झालेल्या भारतीयांना अहिंसेचा दिव्य मंत्र बुद्धानें दिला. गौतम बुद्ध हा सर्व जगांतील धर्मसंस्थापकांत प्रथम श्रेणीतील धर्मसंस्थापक होऊन गेला.

आश्विन शु. १०

(३) रा. स्व. संघाचा जन्म !

शके १८४७ च्या आश्विन शु. १० या दिवशी नागपूर येथील मोहित्यांच्या वाड्यांत, भारतांत विख्यात असलेल्या ' राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ' या संघटनेचा जन्म झाला.

विजयादशमीला सीमोळेंघन करावयाचें असतें. आत्मविस्मृतीच्या सीमा ओलांडून स्वाभिमानाकडे मोहरा वळवावयाचा असतो. या दृष्टीनें शके १८४७ मधील आश्विन शु. १० हा दिवस भारतीयांच्या इतिहासांत अनेक दृष्टींनीं महत्त्वाचा आहे. या दिवशीं नागपूर येथें डॉ० हेडगेवार'यांनीं ' राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ ' या संघटनेची स्थापना केली. भ्रांत मार्गावर असणाऱ्या हिंदु समाजाला संजीवनी देण्यासाठीं काय करावें याचा विचार डॉक्टर अनेक दिवस करीत होते. शेवटीं एका विचारानें, एका ध्येयानें, एका मनानें, सर्व हिंदु समाज संघटित झाल्याशिवाय तर-गोपाय नाहीं असें निश्चित वाटल्यावर डॉक्टरांनीं मोठ्या धडाडीनें कार्यास आरंभ केला. पैसा गोळा करण्याअगोदर त्यांनीं माणसांचीं मनें गोळा केलीं. पहिल्या दिवशीं मोहित्यांच्या पडक्या वाड्यांत अवघे पांचच स्वयंसेवक उपस्थित होते. परंतु थोड्याच अवधीत या मोहरीएवढ्या बीजाचा मोठा वटवृक्ष निर्माण झाला. लक्षावधि तरुण या पवित्र कार्यांत आपण होऊन सामील झाले. त्याग, शिस्त, चारित्र्य यांचे धडे तरुणांना याच संघटनेंत मिळूं लागले. अनेक प्रकारच्या संकटांतून संघानें मार्ग काढिला. " राष्ट्रचें खरें चैतन्य व बल ध्येयनिष्ठ तरुणांच्या प्रभावी संघटनेंत असतें हें त्रिकालाबाधित सत्य डॉक्टरांनीं पुन्हा एकदां प्रत्ययास आणून दिलें. हिंदु समाजांतील सर्व अव्यक्त व निद्रित शक्तींना व्यक्त व जागृत करण्याची महनीय कामगिरी त्यांनीं पार पाडली. " या विख्यात संघटनेच्या शाखा भराभर साऱ्या भारतांत निघाल्या. कानाकोपऱ्यांतून संघाचें नांव दुमदुमूं लागलें. प्रसिद्धीची विशेष चाड न धरितां पंचवीस वर्षांच्या अवधीत संघानें मोठाच कामगिरी केली. म. गांधींच्या भीषण हत्येनंतर कांहीं काळ संघाला वनवास भोगावा लागला होता; परंतु लवकरच संघाचें कार्य पुन्हा पहिल्याच जोमानें सुरू झालें.

आश्विन शु. ११

बाजीरावाची निजामाविरुद्ध मोहीम !

शके १६४९ च्या आश्विन शु. ११ रोजी पराक्रमी पेशवे पहिले बाजीराव यांनी निजामावर मोहीम सुरू केली.

या सुमारास बाजीराव कर्नाटकाचे स्वारीवर होता. इकडे कोल्हापूरच्या संभाजीने चंद्रसेन जाधवाच्या द्वारे निजामाशी संधान लावले. सर्व फौज घेऊन तो निजामास मिळाला. तेव्हां निजामाने उचल खाल्ली. त्याचे उग्र स्वरूप शाहूच्या नजरेस आले ! बाजीरावास शाहूने दक्षिणेतून बोलावून घेतले. शाहूच्या जमवाजमवीस उशीर झाल्यामुळे निजामाने उठविलेला दंगा सर्वत्र पेट घेत होता. मराठ्यांत दुही माजावी म्हणून निजाम आटोकाट प्रयत्न करीत होता. कोल्हापूरकर संभाजी, रावरंभा निंबाळकर, चंद्रसेन जाधव, आदि मंडळी हाताशी होतीच.

शाहूकडील लोक ज्या वेळी निजामच्या राज्यांतील चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्कांची वसुली करण्यास गेले त्या वेळी त्यांना हांकून देण्यांत आले. “तुमचे लोक वसूल करण्यास येतात आणि कोल्हापूरकर संभाजी राजाचेहि येतात. या तुम्हां दोघापैकी खरा वारस कोण ते आगोदर ठरवा, आणि मग वसुलीस या” असा मगूरचा निरोप निजामाचा होता. यामुळे शाहूस अत्यंत क्रोध आला. बाजीराव कर्नाटकाचे स्वारीवर होता, तरी त्याने कळविले : ‘निजाम गर्वाने चढून गेला आहे. मला आज्ञा द्या ; मी त्याचा मोड करतो.’ शाहूकडून परवानगी मिळाल्यावर बाजीराव फौज जमविण्याच्या उद्योगास लागण्यासाठी सन १७२७ च्या एप्रिलास साताच्यास येऊन दाखल झाला. निजामाने अगदी भीमेपर्यंतची सत्ता काबीज केली होती. तेव्हां त्यास गनिमी काव्याने हरण करण्याचे बाजीरावाने ठरविले. आणि सर्व जमवाजमव करून आश्विन शु. ११ ला मोहीम सुरू केली.

सन १७२८ च्या फेब्रुवारीत पालखेड येथे निजामाचा पराभव होऊन ही मोहीम संपली. बाजीरावाच्या कर्तृत्वाची छाप सर्व भारतांत पडली. ‘मराठी राज्याचा विस्तार बाजीरावच करील’ अशी खात्री शाहूची झाली.

आश्विन शु. १२

दामोदरपंत चाफेकरांचा जबाब !

शके १८१९ च्या आश्विन शु. १२ रोजी जुलमी इंग्रज अधिकारी रॅण्ड यांचा खून करणारे दामोदरपंत चाफेकर यांनी प्रेसिडेन्सी मॅजिस्ट्रेट मि. हॅमिल्टन यांचे-पुढें अत्यंत विस्तृत आणि विलक्षण अशी जबाबी दिली.

गुन्हेगाराचा तपास इंग्रज सरकार मोठ्या नेकीनें करित होतें. पुण्याच्या ब्राह्मणांविरुद्ध सरकारचा फारच रोष होता. परंतु सप्टेंबरच्या महिन्यांत द्रविड-बंधूंच्या मार्फत चाफेकर बंधूंचीं नावें पोलिसांना समजलीं; आणि पहिल्यानें दामोदरपंत चाफेकर यांस अटक झाली. आश्विन शु. १२ रोजी झालेल्या जबाबीत त्यांनीं सांगितलें, “ वासुदेवराव पटवर्धन, दामुअण्णा कुलकर्णी वगैरे सुधारक यांना आणि थोरात, वेलिंगकर, वगैरे धर्मातर केलेल्या हिंदूंना मीच ठोक दिला. मुंबईतील राणीच्या पुतळ्यावर मीच डांबर ओतले व पुतळ्याच्या गळ्यांत जोड्यांची माळ मीच घातली; युनिव्हर्सिटीचा मंडप मीच जाळला. पुण्यांत प्लेगच्या अमदानांत सोजीर लोकांनीं केलेले अत्याचार पाहून मला त्वेष आला व त्यांचा मुख्य अधिकारी रॅडसाहेब याला मारून सूड उगविण्याचा मी निश्चय केला. बंदुकी अमुक ठिकाणाहून चोरल्या, दारूगोळा अमुक ठिकाणी मिळवला, पिस्तुलें व तरवारी अमुक ठिकाणाहून घेतल्या, रॅडसाहेबाला मारण्याचे प्रयत्न कसे फसले, शेवटीं ज्युबिलीच्या दिवशीं दिवसभर ईश्वरप्रार्थना करून व हत्यारें बरोबर घेऊन मी व माझा भाऊ बाळकृष्ण असे गणेशखिंड रस्त्यावर गेलों. मी रॅडसाहेबाला गोळी घातली व बाळकृष्णानें ले. आयस्टें याला मारिलें. हत्यारें नाल्यांतील पुलाखालीं छपवून ठेवून आम्ही कालव्याच्या रस्त्यानें परत आलों; दुसरे दिवशीं लोंढे यांच्या विहिरीत हत्यारें टाकून देऊन ता. २४ जून रोजी मुंबईस निघून आलों व फिरून कीर्तनें करूं लागलों; पुढें टिळकांच्यावर खटला झाला; नातूंना पकडलें, इतरांना त्रास झाला म्हणून मी पोलिसांच्या स्वाधीन झालों.” थोड्याच दिवसांनंतर खटल्याचा निकाल लागला आणि दामोदरपंतांना फांशीची शिक्षा झाली; आणि ती त्यांनीं अत्यंत समाधानानें स्वीकारली.

आश्विन शु. १३**बाळाजी आवर्जीचा सन्मान !**

शके १५९५ च्या अश्विन शु. १३ रोजी श्रीशिवाजीमहाराज यांनी आपला दूरदर्शी आणि चाणाक्ष सेवक बाळाजी आवर्जी चिटणीस यांना पालखी देऊन त्यांचा सन्मान केला.

यांचे घराणे जंजिऱ्याकडील होय. आवर्जी हरि चित्रे मुजूमदार हे एक प्रमु इसम जंजिऱ्याच्या सिद्दीजवळ दिवाण होते. परंतु सिद्दीची कांहीं कारणांवरून यांच्यावर गैरमर्जी होऊन त्यानें हुकूम केला कीं, आवर्जी हरींना पोत्यांत घालून समुद्रांत टाकावे किंवा गुलाम म्हणून तरी विकावे. आवर्जीची पत्नी गुलबाई ही मोठी धूर्त होती. तिनें अधिकाऱ्यांचे मन वळविले. आणि नंतर हें दांपत्य राजापुरास येऊन राहिले. बाळाजी हा आवर्जीपंतांचा वडील मुलगा होता. बाळाजीचा मामा विसाजी याने बाळाजीचे व त्याच्या दोन भावंडांचे शिक्षण उत्तम प्रकारे केले. हबशी सरकारची भीति या कुटुंबास अजूनहि होतीच. याच वेळीं शिवाजी नांवाचा कोणी पराक्रमी पुरुष महाराष्ट्रांतील पुणे प्रांतीं अवतरला आहे, तो हिद्दाचा वाली आहे, इत्यादि हकीगत बाळाजीस समजल्यावर त्यास अत्यंत आनंद झाला. लागलीच त्यानें आपल्या दैन्यावस्थेचे एक पत्र शिवरायांना लिहिले. पुढें शिवाजीनें राजापुराची मोहीम काढली ; त्यावेळीं बाळाजीचे लेखन-कौशल्य त्याच्या ध्यानांत होतेंच. शिवाजीनें बाळाजीस आणि त्याच्या सर्व कुटुंबास आश्रय दिला. आणि बाळाजीची हुशारी पाहून त्याला स्वतःच्या चिटणिसाचे काम दिले. बाळाजीवर पुढें राजकीय दसराची मुख्य जबाबदारी आली होती तरी नाजूक वकिलातीचीहि कामें तो सफाईनें पार पाडीत असे. याची लेखनशैली अत्यंत साधी, स्पष्ट व पूर्ण असे. राज्याभिषेकाच्या वेळीं भोसले कुलाची पूर्व-पीठिका आणण्याचें काम याच स्वाभिनिष्ठ इसमानें केले. याची बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ति अत्यंत तीव्र होती. परंतु खेदाची गोष्ट ही कीं, या चाणाक्ष भाणसाचा उपयोग संभाजी राजांना करून घेतां आला नाहीं. आपल्याविरुद्ध होणाऱ्या कारस्थानाबद्दल क्रोधायमान होऊन संभाजीनें सन १६८१ च्या ऑगस्ट महिन्यांत बाळाजी आवर्जी याला परळीखालीं कैद करून मारिले.

आश्विन शु. १४

“ इथुनि आतां प्रारंभ..... प्रळयाला ”

शके १७१७ च्या आश्विन शु. १४ ला मराठ्यांचे दुर्दैवी पेशवे सवाई माधवराव यांचें निधन झालें; आणि त्याचरोबरच मराठेशाहींचें भाग्य संपलें!

सवाई माधवराव पेशवे म्हणजे महाराष्ट्राचा आत्मा होता. यांच्या कारकीर्दीत इंग्रजांशी युद्ध, टिपूवरोल मोहिमा, महादजी शिंद्यांचे दिल्लीकडील पराक्रम, खड्काचा अपूर्व विजय, अशा श्रेणीनें मराठ्यांचें भाग्य चढत्या क्रमांत होतें आणि या वैभवाच्या समर्थी सवाई माधवरावांचा हृदयद्रावक रीतीनें अंत झाला. रघुनाथरावांचे पुत्र बाजीराव यांजवर माधवरावाचा लोभ होता. या चाचर्तीत त्यांचा आणि नाना फडणिसांचा मतभेद होऊ लागला. तरुण पेशव्याचा मनस्ताप वाढत गेला. मनाच्या या खिन्न स्थितीतच माधवरावांस गणेश चतुर्थीपासून ताप येऊं लागला; प्रकृति क्षीण झाली. विजयादशमीच्या दिवशीं अभ्यंगस्नान, फौजांची सलामी, दरबार, भेटी, इत्यादि गोष्टी करतांना श्रीमंत थकून गेले.

“ द्वादशीचे दिवशीं श्रीमंतांस ज्वराशांत वायु झाला. प्रातःकाळीं शनिवारवाड्यांतील गणपतीचे दिवाणखान्यांत निद्रेचें स्थान आहे, तेथें गेले. पलंगावर बसले हेते. मनास काय वाटलें न कळे, पलंगावरून उठून दक्षिणेकडील खिडकींत उभे राहिले. खिजमतगार यांनीं शालेस हात लाविला कीं, येथें उभें राहणें ठीक नाहीं. तों एकाएकीं तेथून उडी टाकिली. खालीं दीड भाला खोल कारंजी हौद आहे, तेथें कांठावर पडून आंत पडले. उजवी मांडी मोडून हाड बाहेर निघालें. दांतांची कवळी पडली, तेथून उचलून नानांनीं एने महालांत तेलें. तचीच आणून हाड बसवून, टाक्रे देऊन, शेक केला, कांहीं वेळ भ्रंश होऊन बोलत. ” याच अवस्थेत आश्विन शुद्ध १४ ला श्रीमंत कैलासवासी झाले! सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनें महाराष्ट्रलक्ष्मी फिकी पडली! आणि महाराष्ट्राचें भवितव्य शाहिरांनीं ठरविलें कीं,—

“ रवि मावळतां वरी मरण झडकरी आलें सखयाला ।

इथुनि आतां प्रारंभ दिसंदिस अद्भुत प्रळयाला—”

आश्विन शु. १५ (१) डोंगरीच्या तुरुंगांतील एकशें एक दिवस !

शके १८०४ च्या आश्विन शु. १५ या दिवशी डोंगरीच्या तुरुंगांतील एकशें एक दिवसांची शिक्षा भोगल्यानंतर टिळक आणि आगरकर यांची मुक्तता झाली. कोल्हापूर प्रकरणाबाबत 'केसरी' आणि 'मराठा' या वर्तमानपत्रांतील लेखांबद्दल टिळक व आगरकर यांना चार महिन्यांची शिक्षा झाली होती. पण दोघांचें वर्तन 'चांगलें' राहिल्यामुळें सरकारने 'दयावंत' होऊन १९ दिवसांची सूट दिली आणि आश्विन शु. १५ ला दोघांना मुक्त केलें. या दोन थोर देशभक्तांच्या सत्कारासाठीं दोन हजार लोक स्टेशनवर जमले होते. मुरारजी गोकुळदास बंगला, 'दिनबंधु' कचेरी, युनियन क्लब, इत्यादि ठिकाणी सत्कार झाला. खडकी स्टेशनवर डेक्कन कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांनी त्यांचें स्वागत केलें. सायंकाळीं मोरोबादादांच्या वाड्यांत सार्वजनिक सभेतर्फे पानसुपारीचा समारंभ झाला.

लोकसेवेंत शारीरिक दुःख व सन्मानसुख यांचा जो सजोड साक्षात्कार घडतो तो घेण्यांत त्यांचें पुढचें सारें आयुष्य जाणार होतें, दोघांनाहि तुरुंगवास मानवला नाही. उपासमार फार झाल्यामुळें टिळकांचें वजन चोवीस पाँडॅन्नी आणि आगरकरांचें सोळा पाँडॅन्नी कमी झालें होतें. तेरा फुटांच्या चौरस खोलींत अहोरात्र वास्तव्य, कांदाभाकर हें खाणें, अन्नांत मिरच्या व लसूण, निजण्याच्या घोंगडींत सुरवंट, भिंतींत डेकूण अशा स्थितींत सुख कोटून मिळणार ? देशांतील भाव वाढवणारा आरामशीर तुरुंग तेव्हां थोडाच होता ? टिळक आणि आगरकर यांची मुक्तता झाली तेव्हां त्यांचें स्वागत कसें झालें याची मोठी मनोरंजक हकीगत प्रसिद्ध आहे. "तुरुंगाजवळ सुमारें शंभरसव्वाशें गाड्या आलेल्या असून लोकसमाज सुमारें दोन हजार जमला होता. कोणी एक जुन्नरचा उपदेशक पहाटे चार वाजतांच मोठी दोन घोड्यांची गाडी, टिळक-आगरकरांस पागोटें, शालजोडी, पोशाख घेऊन तुरुंगाच्या दारापाशीं आला. बरोबर तो एक न्हावी घेऊनहि गेला होता. सुपरिटेंडेंटचे परवानगीने उभयतांची श्मश्रु, स्नान, पोशाख, वगैरे करवून त्याने त्यांस आपल्या गाडींत आणून बसविलें होतें. सूर्योदयास मिरवणूक चालू झाली."

आश्विन शु. १५

(२) राजा रविवर्मा यांचें निधन !

शके १८२८ च्या आश्विन शु. १५ रोजी भारतांतील जगप्रसिद्ध चित्रकार राजा रविवर्मा यांचें निधन झालें.

लहानपणापासून त्रावणकोरच्या महाराजांच्या संगतीत ते असल्यामुळें त्यांच्या चित्रकलेच्या नादाला उत्तेजन मिळत गेलें. सन १८७३ मध्ये मद्रास येथील चित्रकलेच्या प्रदर्शनांत त्यांच्या एका चित्राला सुवर्णपदक मिळून त्यांची वाढवा झाली. बडोदें, भावनगर, म्हैसूर, इत्यादि संस्थानिकांशीं त्यांचा संबंध येऊं लागला. रामायण-महाभारतांतील चित्रें त्यांनीं बडोदें सरकारच्या राजवाड्यांत काढिलीं. त्या चित्रांच्या मुद्रणासाठीं रविवर्मा प्रेस काढण्यांत आला. भारतांतील कानाकोपऱ्यांत यांचीं चित्रें जाऊन पोचलीं आहेत. वैचित्र्य, समप्रमाणत्व, साधेपणा, व्यवस्थितपणा, आकृतीची मृदुता, पावित्र्य, उज्वलता, आदि गुण यांच्या चित्रांतून प्रामुख्यानें दिसून येतात. रविवर्मा स्वतः मल्याळी असून त्यांच्या सर्व चित्रांतील व्यक्तींना महाराष्ट्रीय पोषाक असे. “चित्रास इतका योग्य पोषाख दुसऱ्या प्रांतांत नाही, महाराष्ट्रांतलें स्त्रियांच्या लुगडें नेसण्याच्या विशेष पद्धतीमुळें त्यांचें सौंदर्य जास्त आकर्षक दिसतें” असें रविवर्मांचें म्हणणें असे.

रविवर्मांचें जन्मस्थान विलिमनूर (त्रावणकोर संस्थान) हें असून यांची जात मल्याळी क्षत्रियाची होती. लष्करी पेशांतील कामगिरीमुळें यांच्या घराण्याला विलिमनूर गांव इनाम मिळालें होतें. यांचें घराणें अत्यंत सुसंस्कृत असें होतें. यांच्या चित्रांची ख्याति सर्व जगांत होत असते. हिंदुस्थानच्या प्रत्येक राज-वाड्यांत व प्रत्येक घरात यांचीं चित्रें जाऊन त्यांनीं लोकांचा आदर संपादन केला आहे. यांनीं काढलेलीं स्त्रियांचीं चित्रें कांहीं अंशीं इंग्रजी वळणावर असलीं तरी त्यांच्या चेहऱ्यांत भावदर्शन उत्कटपणें साधलेलें असल्यामुळें तीं सर्व चित्रें उत्कृष्ट म्हणूनच गणलीं गेलेलीं आहेत. अनेक सूक्ष्म भावना हल्लुवारपणें चित्रांत दाशित करण्यांत यांचा हातखंडा असे. मानवी स्वभावाच्या विविध छटा ‘कृष्ण-शिष्टाई’ या त्यांच्या विख्यात चित्रांत स्पष्टपणें खुलून दिसतात.

आश्विन व. १

बालमुकुंदांना फांशी !

शके १८३६ च्या आश्विन व. १ रोजी पंजाबमधील क्रांतिकारकांनी केलेल्या दिल्ली-कटाच्या खटल्याचा निकाल लागून अमीरचंद, अवध चिहारी, बालमुकुंद प्रभृतींना फांशीची शिक्षा सुनावण्यांत आली.

पंजाबमधील आधुनिक इतिहासांतील हा अत्यंत हृदयस्पर्शी प्रसंग आहे. बालमुकुंद हे भाई परमानंदांचे चुलत भाऊ. औरंगजेब बादशहाने त्यांचे पूर्वज भाई मतिदास यांना करवतीने कापून परलोक्यास पाठविले होते ! त्याच ठिकाणी भाई बालमुकुंद हे फांसावर चढले. या क्रांतिकारकांनी मोठेच धाडस केलेले होते. लॉर्ड हार्डिज हे त्या वेळी व्हाइसरॉय होते. मोठ्या थाटामाटांत दिल्ली राजधानीत प्रवेश करण्याची योजना सिद्ध झालेली होती. राजस्त्र्यांतून मिरवणूक अति थाटाने निघालेली होती, तों एकदम एक मोठा स्फोट झाला. आणि एक भयंकर बाँब व्हाइसरॉय हार्डिज यांच्या अंगावर येऊन पडला. त्यांच्या अंगांतून रक्ताच्या धारा वाहू लागल्या. माहूत तर जागच्या जागी ठार झाला. धावपळ सुरू झाली. मिरवणूक उधळली गेली. आणि गुन्हेगाराला शोधण्याच्या धडपडी सुरू झाल्या. अनेक तरुणांना पकडण्यांत आले, त्यांत बालमुकुंद, अमीरचंद, आदि प्रमुख होते. बालमुकुंदांनाच बाँब फेकला होता. हिंदुस्थानला स्वातंत्र्य मिळावे, भारतमातेच्या प्रांतांतील शृंखला तुटून जाव्यात, या ध्येयासाठी अनेक देशभक्तांनी अनेक प्रकारांनी प्रयत्न केले त्यांत क्रांतिकारकांचा मार्ग विशेष प्रकाराने नांवारूपास आला आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि सनदशीर मार्गाचा उपयोग होत नाही, असे ठरल्यामुळे त्यांना हा हिंसामय क्रांतीचा वा दहशतवादाचा मार्ग स्वीकारावा लागला. या मार्गातील धोके आणि संकटे यांची जाणीव त्यांना होतीच. परंतु क्रांतिकारकांनी कशाचीच पवां न करतां एके काळी संचंध हिंदुस्थान आणि इंग्रज सरकार हादरून सोडिलेले होते. बालमुकुंदांच्या मृत्यूनंतर त्यांची नवविवाहित पत्नी पंधरा दिवसांतच त्यांना भेटावयास गेली. त्यांच्या पत्नीचे नांव रामरखी उर्फ लज्जावती असे होते. तिने अन्नपाणी न घेतां स्वच्छेने मृत्यूला कवटाळिले !

आश्विन व. २

आदिलशाहीची समाप्ति !

शके १६०८ च्या आश्विन व. २ रोजी विजापूरची अदिलशाही समाप्त झाली.

तुर्कस्तानातील एका सुलतानाचा पुत्र अबुल मुज्जर युसूफ आदिलशहा यानें सन १४८९ सालीं विजापूरला आदिलशाहीची स्थापना केली. याची पत्नी बुधूजीवान मराठा सरदाराची मुलगी होती. ही जात्याच फार शूर आणि मुत्सद्दी होती. आदिलशाहींत इस्माइल, इब्राहिम, महंमदअली आदि पातशाहा होऊन गेले. यांच्या कारकीर्दीत विजापूरचें वैभव वाढून शाही अत्यंत संपन्न झाली होती. महंमद आदिलशहाच्या वेळेला मराठ्यांच्या अंगांत स्वातंत्र्याचें वारें खेळूं लागलें होतें. बंक्रापूर येथील कदमराव राजा बंडखोर ठरून शहाकडून मारला गेला. मुराररावानें मोठ्या पराक्रमानें मोंगलांपासून विजापूरचें संरक्षण केलें. याच वेळीं पारिड्याच्या किल्ल्यावरील अजस्र तोफ मुल्क-इ-मैदान (रणभूमीचा राजा) हिला मुराररावानें विजापुरास आणलें.

दुसरा आदिलशहा अली हा १६५६ मध्ये गादीवर आला. त्या वेळीं औरंगजेब दक्षिणेत आला होता. याच वेळीं राजे शिवाजी भोसले हेहि विजापूरचे 'शत्रु' म्हणून उदयास आले होते. अफजलखान, सिद्दी जोहार आणि स्वतः आदिलशहा यांनीं शिवाजीचा नाथनाट करण्याचा अतोनात प्रयत्न केला, पण हा 'डोंगरी राजा' त्यांच्या हातीं लागला नाहीं.

१६८६ मध्ये औरंगजेबानें शेवटचा आदिलशहा यास विषप्रयोग करून ठार मारिलें आणि पातशाही आपल्या पदरीं आणली. असें सांगतात कीं, आदिलशहाला "एवढें अफाट, श्रीमान्, बलाढ्य, मजबूत व शोभिवंत राज्य गमावून पदरीं असलेलें द्रव्य व जडजवाहीर खंदकांत ओतीत व दानधर्म करीत औरंगजेबाच्या तंबूत जावें लागलें—" आदिलशहाचें संगोपन अनेक मराठे सरदारांकडूनच झालेलें होतें. या कारकीर्दीत अनेक नामांकित इमारती व मशिदी बांधल्या गेल्या. सोलापूर, परिंडा, मिरज, इत्यादि भक्कम किल्ले बांधण्यांत आले. घाटगे, निंबाळकर, डफळे, माने, सावंत, भोसले, आदि नामांकित मराठे वीर याच काळांत उदयास आले.

आश्विन व. ३

श्रीपंतमहाराज यांची समाधि !

शके १८२७ च्या आश्विन व. ३ रोजी बेळगांवशेजारील बाळेकुंद्री येथील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्रीपंतमहाराज यांनी समाधि घेतली.

रामचंद्रपंत आणि गोदूबाई (सीताबाई) या सत्त्वशील दांपत्याच्या पोटी शके १७७७ च्या श्रावण व. ८ रोजी श्रीपंतमहाराज यांचा जन्म झाला. यांनी आपला प्राथमिक विद्याभ्यास आपल्या आजोर्ळांच केला. त्यानंतर बेळगांव येथे इंग्रजी शिक्षण संपूर्ण केल्यावर तेथील एका इंग्रजी शाळेत हे शिक्षक म्हणून काम करू लागले. आरंभीपासूनच यांचे लक्ष नीतिमत्ता, नियमितपणा व सद्-वर्तन यांकडे असे. पंतांच्या पितृकुलांतिल सर्वच माणसें सत्यप्रतिज्ञ, ईश्वरनिष्ठ व अढळ अशा सात्त्विक धैर्याची होती. या सर्वांची दत्तावर अत्यंत निष्ठा असे. दड्डी या आजोळच्या गांवीं निसर्गाचे सौंदर्य अनुपम असल्यामुळे श्रीपंताना एकांतवासाची आवड लहानपणापासूनच लागली. पारमार्थिक विषयांचे चिंतन आणि तत्त्वविवेचनाची हौस यांमुळे त्यांची मानसिक भूमिका फारच उंच झाली. बाळेकुंद्रीजवळील कर्डीगुह्याच्या डोंगरांत वास्तव्यास राहिलेल्या एका शुद्धद्वैत-मार्गाच्या महायोग्याने शके १७९७ मध्ये श्रीपंतांना अनुग्रह केला. त्यानंतर पंतांनी कांहीं दिवस योगाचा अभ्यास केला. त्यांना मराठी, कानडी, इंग्रजी, हिंदी, संस्कृत, आदि भाषा चांगल्याच अवगत होत्या. आध्यात्मिक ग्रंथांच्या परिशीलनांत व वेदान्तचर्चा करण्यांत यांचा बराचसा काळ जाऊ लागल्यावर शेकडों शास्त्री, पंडित यांच्याभोंवतीं जमू लागले. यांचा शिष्यसमुदायाहि बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर जमला. पंतांची राहणी अत्यंत साधी असून ते प्रेमळ व निःस्पृह होते. त्यांनी आपल्या प्रेमाने व सौजन्याने संसार आनंदमय बनवून आपले अवतारकार्य वयाच्या ५१ व्या वर्षी, म्हणजे आश्विन व. ३, शके १८२७ या दिवशी संपविले. बेळगांवीं यांचे निधन झाल्यावर यांच्या हजारो शिष्यांनी मोठ्या समारंभाने यांचा देह बाळेकुंद्री येथे नेला ; व त्यांच्या आंबराईत त्याला अग्निनारायणाच्या स्वाधीन करून त्या ठिकाणी एक औदुंबर वृक्ष लाविला. या ठिकाणी यांच्या भक्तांकडून दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर यांचा उत्सव होत असतो.

आश्विन व. ४

‘लोकहितवादी’ यांचें निधन !

शके १८१४ च्या आश्विन व. ४ रोजी महाराष्ट्रांतील सर्वांगीण सुधारणेचे आद्य प्रवर्तक, नव्या मूलग्राही विचारांचे प्रतिपादक, ज्ञानसंग्राहक लोकसेवक आणि कळकळीचे लेखक, सरदार गोपाळ हरि देशमुख ऊर्फ लोकहितवादी यांचें निधन झालें.

लोकहितवादींचे वडील प्रसिद्ध बापु गोखले यांचे फडणीस होते. त्यांना एल्फिन्स्टन साहेबानें भेटीस बोलाविलें पण हे गेले नाहीत म्हणून यांची जहागीर जप्त झाली. गोपाळराव देशमुख यांनीं प्रथम पुण्याच्या न्यायाधीश कचेरींत उमेदवारी स्वीकारिली. पण इंग्रजी शिक्षण नसल्यामुळें नडलें म्हणून हे इंग्रजी शिकले. इंग्रजी व इतिहास या विषयांत प्रावीण्य मिळवून पुण्यास सरदारांच्या एजंट्यांच्या कचेरींत यांनीं नोकरीहि मिळविली. हे मोठे समाजसुधारक होते. ‘प्रभाकर’ पत्रांतून यांनीं लिहिलेलीं ‘शतपत्रे’ मराठी वाङ्मयांतच नव्हे तर समाजसुधारणेच्या इतिहासांत अत्यंत महत्त्वाचीं आहेत. हिंदु समाज व त्याच्या चालीरीती यांतील दोष काढून त्यांनीं लोकांना सद्धर्माचा व न्यायाचा मार्ग दाखविला. महाराष्ट्रांतील एक नामवंत द्रष्टे म्हणून यांचा लौकिक मोठा आहे. हिंदुस्थान देशांत पार्लमेंट स्थापन होऊन लोकशाहीचा कारभार सुरू व्हावा अशा प्रकारची पहिली घोषणा याच गृहस्थांनीं शंभर वर्षांपूर्वी केली; आणि सुदैवानें आज तीच फलद्रूप होत आहे. ‘लोकहितवादी’ हें यांचें टोपण नांव होतें. पुढें सरकारी नोकरींत यांची बरीच प्रगति झाली. आणि यांचा मानसन्मानहि वाढला. यांनीं अनेक प्रकारच्या सुधारणा केल्या. लेखनाचा हव्यास मोठा असून यांच्या लिखाणांत ज्ञानसंग्रह आणि कळकळ यांचा उत्कृष्ट मिलाफ झालेला असे. बाह्यणी संस्कृतीचे सदोष अंतरंग यांनीं निर्मीडणें स्पष्ट केलें. यांची वाङ्मयसंपत्तिहि अफाट अशीच आहे. लक्ष्मीज्ञान, स्थानिक स्वराज्य-व्यवस्था, भरतखंड पर्व, पानिपतची लढाई, ऐतिहासिक गोष्टी, गुजरात देशचा इतिहास, लंकेचा इतिहास, सुराष्ट्र देशचा इतिहास, उदेपूरचा इतिहास, स्वामी श्रीमदयानंद, इत्यादि विविध प्रकारचें साहित्य यांनीं निर्माण केलें आहे.

आश्विन व. ५

टिपूविरुद्ध इंग्रज व मराठे !

शके १७२० च्या आश्विन व. ५ रोजी टिपू सुलतानाविरुद्ध लढाई करण्याच्या धोरणासंबंधी वाटाघाटी करण्यासाठी मराठ्यांच्या पुणे दरबारी इंग्रजी रेसिडेंट कर्नल पामर हा येऊन दाखल झाला.

निजाम, मराठे, टिपू या सर्वांनाच बुडवावे हा हेतु इंग्रजांचा होता. परंतु त्यांच्याविरुद्ध टिपूने जंगी मोहोम काढली होती; आणि हिंदुस्थानांतील फ्रेंच सत्ता वाढीस लागते की काय याची धास्ती इंग्रजांना होतीच. गव्हर्नर जनरल वेल्सली हिंदुस्थानांत आला त्याच वेळीं निजामाकडील फ्रेंच अधिकारी रेमंड मृत्यु पावला, आणि इंग्रजांचे काम सोपे झाले. लागलीच निजामशी नवा करार होऊन त्याच्या पदरी इंग्रजी तैनाती फौज राहू लागली. आतां मराठ्यांच्या राज्याकडे लक्ष देऊन बाजीरावाच्या पदरीहि ही फौज ठेवावी अशी इच्छा इंग्रजांची होती. टिपूविरुद्ध इंग्रज प्रथमपासूनच जोराच्या तयारीत होते. यासंबंधी वाटाघाटी करून मराठ्यांच्या मदतीची निश्चिती करण्यासाठी कर्नल पामर नाना फडणिसांकडे आले आणि बोलले, “टिपूच्या मसलत-प्रकरणीं तीन महिने श्रीमंतांशी बोलत आहोंत. घरचे गोंधळामुळे आपणांकडून निर्णय होत नाही. टिपूस फरासीस सामील झाल्यावर, मसलत भारी पडेल याचा विचार काय ?” त्यावर नानांनी उत्तर केले “तिन्ही सरकारानीं भिळून टिपूस पत्र लिहून उत्तर काय येते; त्याची वाट पहावी.” यानंतर कर्नलांचे म्हणणे असे पडले की, टिपूस जनरलांनीं लिहिले, उत्तर येत नाही; तेव्हां सर्वांनीं तयारीस लागावे हें उत्तम. समर्पक उत्तर न आल्यास, मग तयारीस लागणे ठीक नाही. याशिवाय पामरची दुसरी तक्रार महत्त्वाची आहे. तो म्हणाला, “शिंदे यांच्या पलटणीत फरासीस बहुत आहेत; त्यांत ते हिंदुस्थानांत दूर असते तर चिंता नव्हती. याच कारणास्तव निजामांनीं हि आपले फ्रेंच अधिकारी जवळ असलेले काढून टाकले. टिपूशी लढाई झाल्यास हे फ्रेंच अधिकारी कामाचे नाहीत.” यानंतर पामरनें बाजीरावाची भेट घेतली तेव्हां त्यानें सांगितले, “टिपूवर आम्ही पंचवीस हजार फौज रवाना करतो.”

आश्विन व. ६

काशीबाई पेशवे यांचें निधन !

शके १६७५ च्या आश्विन व. ६ रोजी श्रीमंत बाजीराव पेशवे यांच्या पत्नी व नानासाहेब पेशवे यांच्या मातुःश्री काशीबाई यांचें निधन झालें.

ही चासकर जोशी यांच्या घराण्यांतील महादजीपंत यांची मुलगी. हिचें लग्न सन १७११ च्या सुमारास झालें. हिचें माहेरचें नांव लाडूबाई असें होतें. बाजीरावानंतर वैधव्याच्या दर्शेंत राहणें हिला जड वाटूं लागलें. आणि नेहमीं प्रकृतिहि ठीक नसल्यामुळें बाईनें घराबाहेर यात्रेंतच आपलें आयुष्य कटिलें. सन १७४२ मध्यें रामेश्वराच्या यात्रेहून अल्यानंतर काशीबाई लग्नेच काशीयात्रेस निघाली. पुत्रार्शी मांडून बाई काशीस राहावयास आली आहे असा एक प्रवाद उठला होता. “सफदरजंगाचे दरबारी वर्तमान आलें कीं, मातुश्री पुत्रार्शी अजुर्दा आहेत ; म्हणून वाराणसीसच राहूं म्हणतात. हें गोष्ट नबाबांनीं आम्हांस पुसली. आम्हीं विनंति केली, गोष्ट फटकळ आहे. हे स्थळ ऐसी आहेत कीं, हिंदु होऊन क्षेत्र सोडावें ऐसा हेत होत नाही.” काशीबाईची यात्रा बरीच गाजलेली दिसते. अनेक पत्रांतून हिच्यासंबंधी उल्लेख सांपडतो. “गयेस जाऊन यात्रा तीसत्वाळीस हजार जमा झाली. सर्वांचें गयावर्जेन होऊन प्रयागास येतो. मातुश्रींनीं विचार केला आहे कीं, एक वर्षपर्यंत आपण श्रीमध्ये राहावें. मातुश्रीस बहुता प्रकारें आम्ही सांगतां परंतु चित्तांत येत नाही, इलाज करून प्रयागापावेतों आली तरी घेऊन येतों. तेथून देशास येतीलसें दिसत नाही.” असा मजकूर एका पत्रांत आहे. दुसऱ्या एका पत्रांत स्वतः बाईच म्हणते, “मला संकट पडलें आहे, माझ्या चित्तांत काशींत दोनचार महिने राहावें, परंतु हे उभयतां मला बळेंच ओढून काढतात. तरी माझे जाणें काशीस होय ती गोष्ट करणें.” अशा प्रकारें काशीबाईला यात्रेंत सुख वाटत असल्याचें दिसून येतें. पुढें हिच्या पायास कांहीं दुखणें झालें. “मातुश्रीस पायाच्या व्यथेनें फार बरें वाटत नाही” असा मजकूर एका पत्रांत आहे. हें पायाचें दुखणें फार दिवस टिकलें. शेवटीं बाई आश्विन व. ६ रोजी पुण्यास येऊन निधन पावली ! बाई पतिनिष्ठ असून गरीब व शांत स्वभावाची होती.

आश्विन व. ७

भारताच्या स्वातंत्र्याची प्रभात !

शके १८६५ च्या आश्विन व. ७ रोजी स्वातंत्र्यसेनानी सुभाषचंद्र बोस यांनी सिंगापूर येथे स्वतंत्र हिंदुस्थानचे सरकार स्थापन करून भारत स्वतंत्र झाल्याची जाहीर घोषणा केली !

सुभाषबाबूंच्या अद्भुतरम्य जीवनांतील हा दिवस सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्यासारखा आहे. ५ जुलै १९४३ रोजी आझाद हिंद सेनेची स्थापना झाल्यावर सुभाषचंद्रांनी 'चलो दिल्ली' असा आदेश आपल्या सैनिकांना दिला. २५ ऑगस्टला त्यांनी या सेनेचे नेतृत्व स्वीकारले आणि २१ ऑक्टोबरला (आश्विन व. ७ ला) स्वतंत्र सरकारची स्थापना करून या स्वतंत्र भारताच्या मंत्रिमंडळाने ब्रिटन-अमेरिकेविरुद्ध युद्धाहि पुकारले. सर्वच घटना अत्यंत रोमहर्षक अशा होत्या. भारताच्या स्वतंत्र सरकारची स्थापना ज्या दिवशी झाली तो दिवस अत्यंत हर्षदायक असाच होता. उच्चासनावर सुभाषबाबू व त्यांचे सेनानी व मंत्रिमंडळ होते, ... राष्ट्रीय निशाण आकाशांत डौलाने फडकत होते, सरसेनापतींच्या वेषांत सुभाषबाबूंनी चतुरंग सेनादलाची सलामी घेतली. स्वातंत्र्याचा जयजयकार झाला आणि सुभाषबाबूंनी खड्या आवाजांत स्वातंत्र्याचा जाहीरनामा वाचला ! याच्या अगोदर शपथविधीचा कार्यक्रम झाला. सुभाषचंद्र शपथेचा कागद हाती घेऊन म्हणाले, " हिंदुस्थान आणि अडतीस कोटी हिंदी प्रजा यांस स्वतंत्र करण्याकरितां मी हें स्वातंत्र्ययुद्ध माझ्या आयुष्याच्या अखेरपर्यंत चालू ठेवीन. मी सदासर्वकाळ भारतमूमीचा सेवक राहून अडतीस कोटी बंधुभगिनींचे हित साधणें हेंच मी माझे कर्तव्य समजेन." या स्वतंत्र भारतास मान्यता देण्यास पूर्वेकडील सर्व राष्ट्रे तयार झालीच. परंतु ८ नोव्हेंबरला आयर्लंडचे अध्यक्ष डी. व्हॅलेरा यांनी संदेश पाठवून जें अभिनंदन केले तें अत्यंत महत्त्वाचें आहे. त्यांत ते म्हणतात, " हिंदी स्वतंत्र सरकार स्थापिलेंत याबद्दल अत्यानंद वाटला. अभिनंदन. या दिनानिमित्त आम्हांला आमच्या स्वतंत्र सरकाराच्या स्थापनेची आठवण झाली. तुम्ही आज ज्या आणीबाणीच्या परिस्थितींत आहांत त्याच परिस्थितींत त्या वेळीं आम्ही होतो. मी तुम्हांस सुयश चिंतितों—"

आश्विन व. ८

राजाराम पन्हाळ्याहून जिंजीस !

शके १६११ च्या आश्विन व. ८ रोजी शिवाजीमहाराज यांचे चिरंजीव राजाराममहाराज हे जिंजीस जाण्यासाठी पन्हाळ्याहून निघाले.

बादशहाच्या हार्ती संभाजी सांपडल्यावर त्याला जास्तच चेव आल्यासारखें झालें होतें. रायगड घेण्यासाठी झुल्फिकारखानाची खानगी झाली होतीच. अशा वेळीं कांहीं व्यवस्था करून राजाराम रायगडावरून प्रतापगडास आला होता. रायगड फिह्दा हार्ती आल्यावर राजारामास पकडण्यासाठी बादशहाची धांवपळ सुरू झाली. त्या फौजांनी प्रतापगडास सुद्धां वेढा दिला; तेव्हां राजारामाला आपला मुक्काम पन्हाळगडावर करावा लागला. बादशहाच्या फौजेस तोंड देण्याचें कार्य मराठे लोक अत्यंत नेटानें करीत होते. संभाजीचा वध ज्या ठिकाणी झाला त्याच ठिकाणी संताजी घोरपडे यानें रायगडास वेढा घालणाऱ्या इतिकदखानावर छापा घालून त्याचे पांच हत्ती आणून पन्हाळ्यावर राजारामास सादर केल्यावर राजारामास मोठा संतोष वाटला. आणि त्यानें संताजीस 'ममलूकत मदार' [देशाचा आधार] असा किताब दिला. परंतु बादशहाचा जोरहि कांहीं कमी नव्हता. त्यानें शेख निजाम या सरदारास पन्हाळा काबीज करण्यासाठी पाठविलें. परंतु फौज थोडी असल्यामुळें निजामास यश आलें नाहीं; आणि राजारामाचा निभाव लागणें शक्य झालें. परंतु पुढें मोठ्या तयारीनिशीं बादशहानें रुह्नाखान यास ताबडतोब पन्हाळ्यावर पाठविलें. त्या वेळीं मात्र राजारामास पन्हाळा सोडण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. "निघण्यापूर्वी त्यानें देवीच्या नवरात्राचा उत्सव साजरा केला. आणि आश्विन व. ८ रोजी तो बाहेर पडला, तेव्हा वेढा घालणारे प्रचंड सैन्य प्रथमच त्याच्या दृष्टीस पडलें." राजाराम प्रथम रांगण्यास गेला. तेथून सुमारे एक महिन्यानंतर वेलोर येथें जाऊन पोंचला आणि पुढें नोव्हेंबर महिन्यांत तो जिंजीस आला. या त्याच्या दीर्घ प्रवासांत लोकांचे अत्यंत हाल झाले. नाना प्रकारचीं संकटें सोसावीं लागलीं. राजारामाच्या सुरक्षेचें श्रेय प्रल्हाद निराजी, खंडो बल्लाळ, रूपाजी भोसले, इत्यादि एकानिष्ठ सेवकांनाच आहे.

आश्विन व. ९

इंग्रज-मराठ्यांचें दुसरें नाविक युद्ध !

शके १६०१ च्या आश्विन व. ९ रोजी इंग्रज-मराठे यांचें दुसरें नाविक युद्ध झालें. जंजिऱ्याच्या सिद्दी समुद्रकिनाऱ्यावर राहून फारच मगूर झालेला होता. शिवाजीच्या राज्यांतील लोकांचा धार्मिक छळ त्याच्याकडून अतोनात होत असे. त्यामुळें त्याचा समाचार घेणें हें शिवरायांचें कर्तव्यच होतें. परंतु कधीं कधीं या सिद्दीला इंग्रजांकडून मदत होत राहिली, त्यामुळें इंग्रजाबरोबरहि युद्धप्रसंग करण्याशिवाय शिवाजीपुढें मार्ग नव्हता. शके १६०१ च्या पावसाळ्यांत स्वारी करून शिवाजीनें खांदेरी बेटावरील किल्ला घेतला. त्यामुळें इंग्रजांना फारच वैषम्य वाटलें. पोर्तुगीझ लोकांनीं मुंबईबरोबरच हीं बेटें आपणांस दिलीं आहेत असा दावा इंग्रजांचा होता. ताबडतोब इंग्रजांनीं सिद्दीशीं सख्य केले आणि खांदेरीस शिवाजीचें आरमार होतें त्यावर त्यांनीं हल्ला केला. शिवरायांच्या सैनिकांनीं सर्व शत्रूला शांतपणें बेटावर येऊं दिलें आणि मग सर्वांचा निःपात केला. त्यानंतर इंग्रज लोक जास्तच खवळले; आणि त्यांनीं 'रिण्डेज' नांवाचें पंधरा तोफांचें जहाज दोनशें सैनिकांसह खांदेरी बेटावर पाठविलें. कॅप्टन मिचिन व केमिन हे दोघे जहाजावरील प्रमुख होते. इंग्रज आणि मराठे यांच्यांत निकराचें युद्ध होऊन दोहोंकडील प्राणहानी बरीच झाली. परंतु खांदेरी बेट मात्र इंग्रजांस मिळालें नाहीं. त्यामुळें त्यांना मनस्वी दुःख वाटलें. शिवाजीशीं पुन्हा युद्ध करून हें बेट घ्यावें म्हणून त्यांनीं कोर्ट ऑफ डायरेक्टराकडे अनेकवार तक्रारी केल्या. परंतु कोर्टाकडून तशी परवानगी मिळाली नाहीं.

अत्यंत निराशेच्या मनःस्थितींत इंग्रजांनीं विलायतेंत लिहून पाठविलें—
 “येथील लोक आम्हांस हिणवतात कीं, तुम्ही इंग्रज लोक येवढी चढाई कशास मारता? तुम्ही कोणते विजय संपादिले आहेत? तुमच्या तरवारीनें कोणतें महत्कृत्य केलें आहे? तुमचा हुकूम कोणीं मानला आहे?... तुमची सर्व लोक टर उडवितात. मुंबई तरी तुम्हीं जिकून थोडीच घेतली आहे? व ती तरी राखण्याचें सामर्थ्य तुमच्यांत कोठें आहे? असें असून तुम्ही उगाचच डौल मारतां व आमच्या राजांची बरोबरी करतां ती काय म्हणून?—”

आश्विन व. १०

‘यवनांस थोर भय जाहलें आहे !’

शके १६८२ च्या आश्विन व. १० रोजी मराठ्यांच्या सैन्याने पानिपतच्या भूमीवर तळ देऊन अब्दालीचा एक पराजय केला.

दिल्ली आणि कुंजपुरा हीं दोन स्थाने मराठ्यांच्या हातीं आल्यामुळे एक नवाच हुरूप त्यांना आलेला होता. कुंजपुऱ्यावर साजरी झालेली विजयादशमी म्हणजे सदाशिवराव भाऊंच्या भाग्याचा दिवस होता. आतां त्यांची चाल पानिपतच्या रोखानें होती. अब्दालीसुद्धां बागपतावरून यमुना उतरत होता. नदीत छातीइतकें पाणी असतांही त्यानें पर्वा केली नाहीं. चांदीच्या पण्यावर कुराणांतील कांहीं वाक्यें लिहून तें पत्र त्यानें यमुनेत सोडलें, आणि नदीत हत्ती उभे करून त्यांजवरून जड सामान व तोफा पलीकडे नेण्याचा त्यानें हुकूम केला. अशा या धाडसाच्या उपक्रमानें तीनचार दिवसांत फौज नदीपार झाली. एक लाखपर्यंत फौज जमलेली पाहून अब्दालीस धन्यता वाटली. मराठ्यांना ही बातमी होतीच. सदाशिवरावभाऊ लिहितात, “ अब्दाली यमुना बागपताजवळ उतरला व गणोरास आला. खासा स्वारी कुंजपुऱ्याहून पानपतास आली. त्याजवर तीन दिवस गणोरास होते. तेथून संभाळकियास (मार्गे) आले, तेथून दोन-अडीच आजी आले. फार अवळून चालतात ... दाणा दोनअडीच शेर गिलच्यांचे लष्करांत आहे. ... त्यास लढाई लवकरच होऊन येईल. तुम्ही जलदी यमुने-पलीकडे येऊन बागपतपर्यंत धुमामा चालवून, त्यास रसद न पोंचे, फौजेस शह पडे तें करावें. ” अब्दाली पानपतावर उतरत असतांना सदाशिवराव गणोरा-पर्यंत त्याचे अंगावर चालून गेला, परंतु अब्दालीचें सामर्थ्य हें केवढें आहे याची जाणीव भाऊला या वेळीं झाली. पानपतावरून दक्षिणेंत वर्तमान आलें, “ अब्दाली बागपतापाशीं यमुना पायाच उतरून सोनपतास आला. हें वर्तमान श्रीमंतीं ऐकतांच माघारें फिरोन यवनाचे सन्मुख फाणिपथास आले. नित्य थोडें थोडें युद्ध होत आहे. श्रीमंतांहीं चोर्होकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनांस थोर भय जाहलें आहे. पुढें येव-वत नाहीं; आमचे सैनिक यवनाचे समक्ष उभे राहून, नित्य शेंफनास यवन मारून, उंट, घोडीं आणितात, यवनांच्या सैन्यांत रसद बंद झाली आहे. ... आणखी दोनचार दिवसांत यवन चालोन तोफावरीं येईल तर क्षणमात्र बुडेल. — ”

आश्विन व. ११

खडकी येथील इंग्रज-मराठे युद्ध !

शके १७३९ च्या आश्विन व. ११ रोजी दुसरे बाजीराव पेशवे आणि इंग्रज यांच्यांत प्रसिद्ध अशी खडकीची लढाई झाली.

याच काळांत पुण्याच्या पेशवाईस ग्रहण लागलें होतें. बाजीरावाच्या नाकर्तेपणामुळें आणि इतरत्र वाढत असलेल्या फंदफितुरीमुळें मराठी राज्य उतरत्या अवस्थेस लागलेलें होतें. बाजीराव इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलाच होता. परंतु धूर्त इंग्रजांचा कावेबाजपणा त्याला पट्टें लागल्यावर बाजीरावानें इंग्रजांशीं युद्ध करण्याची तयारी जोरांत चालू केली. “पुण्यांत तमाम सरदार जमा झाले. निपाणकर, भोंसले, निबाळकर, घोरपडे, जाधव, पटवर्धन, पुंढरे, मिळून फौज एकत्र झाली. लाख सवा लाख घोडे मिळाले.” या सर्व सैन्याचे आधिपत्य बापू गोखले यांच्याकडे होतें. इंग्रजांची तयारी जोरांत होती. आश्विन व. ११ रोजी मराठ्यांच्या लष्करानें खडकीच्या इंग्रजी लष्करावर मारा केला. या वेळीं बाजीरावसाहेब बायकामुलंसाह पर्वतीस जाऊन तेथील खिडकींतून लढाई पहात बसले ! मराठी लष्कर बाहेर पडलें. तों जरिपटक्याची काठी मोडून अपशकुनच झाला.

“दिवस पांच घटका राहिला, तेव्हां यांची त्यांची लढाई अंधार पडेपर्यंत चालली. इंग्रज आपले ठिकाणीं शिकस्त झाले. दोन्हीकडील मिळून दोन हजार माणूस कामास आले.” इंग्रजी फौजेची फळी फोडून आंत घुसत असतांना बापू गोखल्यांच्या घोड्यास जखमा झाल्यामुळे त्यास मार्गें फिरावें लागलें. याप्रमाणें मराठ्यांचा इंग्रजांवरील या पहिल्या हल्ल्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं लढाई झालीच नाहीं. कारण बाजीरावाचें धोरण पडखाऊ होतें. पहिल्याच दिवशीं युद्ध सुरू झाल्यावर, “इंग्रजांचें बोलणें श्रीमंतांकडे आलें कीं, एल्फिन्स्टनसाहेब घाबरले. त्यावरून श्रीमंतांची बोलावणी बापू गोखले यास गेली. परंतु बापू गोखले माघारीं न फिरत. त्यांचा लढाईचा आग्रह मोठा. खावदांचे मनांत इंग्रज मोडावयाचा नाहीं. शेवटीं निदान श्रीमंतांनीं सांगून पाठविलें तेव्हां गोखले शह सोडून माघारें आले.”

आश्विन व. १२

श्रीपाद श्रीवल्लभांची समाधि !

आश्विन व. १२ या दिवशी चौदाव्या शतकांतील प्रसिद्ध दत्तावतार श्रीपाद श्रीवल्लभ यांनी समाधि घेतली.

महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचा बनाव होत असतांना ज्या धर्म-सांप्रदायांनी विशेष प्रकारची कामगिरी केली त्यांत दत्त सांप्रदायाचें वैशिष्ट्य फार मोठें आहे. या पंथाचे मुख्य प्रणेते नृसिंहसरस्वती असून याचा आधारभूत ग्रंथ गुरुचरित्र हा आहे. महाराष्ट्रांत त्या काळीं हिंदु प्रजेला इस्लामी धर्माचा फार जाच सहन करावा लागत होता, अशा समर्थी आचारधर्माचा योग्य उपदेश करणाऱ्या 'गुरुचरित्रा'वर सर्व जण वेदाइतकी भक्ति ठेवीत असत. श्रीपाद श्रीवल्लभांचें चरित्र याच ग्रंथांत पांचव्या व नवव्या अध्यायांत वर्णिलें आहे. श्रीपाद श्रीवल्लभ हे दत्तात्रेयांचे अवतार म्हणून प्रसिद्ध आहेत. "पिठापूर पूर्वदेशीं । होता ब्राह्मण उत्तमवंशी, । आपस्तंब शाखेसी । नाम आपल राजा जाण । तयाची भार्या सुमता । असे आचारपतिव्रता । अतिथि आणि अभ्यागता । पूजा करी भक्तिभावे" या दांपत्याच्या पोटी श्रीपाद श्रीवल्लभांचा जन्म झाला. लहानपणाच हे सर्वज्ञ होते. मुंजीच्या प्रसंगी यांनीं चारहि वेद मुखानें म्हणून दाखविले. 'आचार व्यवहार प्रायश्चित । समस्तांसी आपण बोलत । वेदान्तभाष्य वेदार्थ । सांगतसे द्विजवरांसी ॥' अशी यांची अलौकिक बुद्धिमत्ता होती. यांनीं लग्न करण्याचें नाकारलें. कारण आधींच यांचें लग्न विरक्तीशीं झालें होतें. तेव्हां 'न म्हणावें पुत्र यासी । हा अवतार पुरुष तापसी ॥' असें म्हणून यांचे आईबाप स्वस्थ राहिले. यांनीं अनेक ठिकाणीं तीर्थयात्रा केली. काशी, बद्रीनारायण, गोकर्ण हीं ठिकाणें झाल्यावर हे निजामाच्या राज्यांत कुरवपूर (कुरगड्डी) येथें आले. तेथें एका स्त्रीस आशीर्वाद दिला कीं, पुढील जन्मीं तुला अलौकिक असा पुत्र होईल; त्याप्रमाणें ती स्त्री पुढल्या जन्मीं करंज नगरीं जन्मास आली आणि तिच्या पोटीं विख्यात अशा श्रीनृसिंह सरस्वतींचा जन्म झाला. श्रीपाद श्रीवल्लभांचाच हा अवतार असें मानण्यांत येतें. पहिल्या जन्मांतील अवतारकार्य संपल्यावर श्रीपाद श्रीवल्लभ 'आश्विन वद्य द्वादशीसी । नक्षत्र मृगराज परियेसी । श्रीगुरु बैसले निजानंदेसी । अदृश्य झाले गंगेंत ॥"

आश्विन व. १३**मुंबईचा 'सिंह' गेला !**

शके १८३७ च्या आश्विन व. १३ रोजी 'मुंबईचे सिंह' या नांवाने प्रसिद्धीस पावलेले तडफदार हिंदी पुढारी व राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष सर फिरोजशाहा मेरवानजी मेथा यांचे निधन झाले.

एम. ए. झाल्यानंतर बॅरिस्टर होण्यासाठी हे इंग्लंडला गेले. तेथे जमशेटजी टाटा, बद्रुद्दिन तथ्यबजी, उमेशचंद्र बानर्जी, इत्यादि त्यांचे मित्र होते. दादा-भाई नवरोजींच्या सहवासाचा फिरोजशाहांना फारच उपयोग झाला. सन १८६८ मध्ये बॅरिस्टर झाल्यावर हे मायभूमीस येऊन मुंबईला आपला जन्म बनवू लागले. लौकरच यांची कीर्ति वाढली. मुंबई कॉर्पोरेशनमध्ये केलेल्या चाळीस वर्षांच्या कामगिरीमुळे यांचे नांव सर्वतोमुखी झाले. चार वेळां मेयरपदाचा मान यांना मिळाला होता. १८७४ साली झालेल्या पारशी-मुसलमानांच्या दंग्यांत यांनी निर्भयपणे कामगिरी केली. गव्हर्नर फिलिफ बुडहाउस याच्या बेजबाबदारपणाविरुद्ध यांनी खूपच चळवळ केली. यामुळे फिरोजशाहा मेथा लोकांचे आवडते पुढारी झाले. यांनी आपल्या प्रचारासाठी बाँबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन काढली व सन १८८८ मध्ये 'अॅडव्होकेट ऑफ इंडिया' हे पत्र जहांगीर मझबान यांच्या भागीने विकत घेऊन त्यांच्या साहाय्याने यांनी मतप्रचाराचे काम सुरू केले. १८९२ मध्ये काॅर्पोरेशनचे प्रतिनिधि म्हणून कायदेमंडळांत व पुढील वर्षी इंपीरियल कौन्सिलमध्ये हे प्रविष्ट झाले. या दोनहि ठिकाणी कठोर टीका करून यांनी उत्कृष्ट प्रकारचे कार्य केले. राष्ट्रसभेच्या कार्यांत हे प्रारंभापासूनच लक्ष देत असत. सन १९१० साली हे मुंबई विश्वविद्यालयाचे व्हाइस चान्सेलर होऊन यांना डॉक्टर ऑफ लॉ ही पदवी मिळाली. पुढे दोनतीन वर्षांतच यांनी 'बाँबे क्रॉनिकल' हे वर्तमान पत्र काढले. मुंबई काॅर्पोरेशन व कायदेमंडळ या सर्व ठिकाणी यांचा दरारा विलक्षण असे. यांच्या धडाडीला व दणकेबाज वक्तृत्वाला लोक व सरकार भिऊन वागत असे. हे अत्यंत स्वाभिमानी व कर्तव्यदक्ष असे असल्यामुळे विरोधकांच्या चळवळीस यश येत नसे. मुंबई काॅर्पोरेशनपुढे ऐशी हजार रुपये खर्चून त्यांचा पुतळा उभारण्यांत आला आहे.

आश्विन व. १४

नरकासुरास प्रायश्चित्त !

आश्विन व. १४ या दिवशी श्रीकृष्णानें मदोन्मत्त अशा नरकासुराचा वध करून 'परित्राणाय साधूनां, विनाशाय च दुष्कृताम्' हें आपलें जीवितरहस्य सिद्ध केलें.

नरकासुर हा प्राग्ज्योतिषपूरचा राजा असून फार दुष्ट होता. देव-दानव यांना अतिशय पीडा देऊन त्यांच्या सोळा हजार कन्या आणून यानें अलकानगरीनजीक असलेल्या मणिपर्वतावर ठेविल्या होत्या. परदेशी गुलाम म्हणून त्यांना विकारें असा नीच उद्देश नरकासुराचा असावा. दुःखितांचा वाली श्रीकृष्ण यास ही हकीगत समजल्यावर त्यानें नरकासुराचा नाश करण्याचें ठरविलें. तो लागलींच सत्यभामेसह प्राग्ज्योतिषपुरास आला. आणि त्यानें कित्येक विरोधक दैत्यांस ठार केलें. निसुंद, हयग्रीव, विरूपाक्ष, आदि प्रतापी वीरांचें पारिपत्य केल्यानंतर पांचजन्य शंख वाजवून श्रीकृष्णानें नरकासुरास आव्हान दिलें. नरकासुरास फारच क्रोध आला, आणि लागलींच रथारूढ होऊन तो कृष्णावर चाल करून आला. त्याचा रथ मोठा असून मौल्यवान् व विस्तृत होता. रथाला हजार घोडे जुंपलेले होते. त्याचें आणि श्रीकृष्णाचें तुमुल युद्ध झालें. त्यांत श्रीकृष्णानें आपल्या सुदर्शन चक्राच्या साहाय्यानें नरकासुराचें शिर उडविलें. त्यानंतर कृष्णानें त्या सोळा सहस्र बंदिवासिनी स्त्रियांना मुक्त केलें ! श्रीकृष्णाची ही कामगिरी अलौकिक अशी होती. स्त्रीदास्यविमोचक म्हणून त्याचा मोठाच महिमा आहे. मुक्त झालेल्या सोळा हजार स्त्रियांनीं आपल्याला मुक्त करणाऱ्या श्रीकृष्णाला कृतज्ञतापूर्वक आपला धनीच मानिलें. पुढें कालांतरानें यांत विपरीत अर्थ भरण्यांत आला !

नरकासुराच्या वधामुळें जिकडे तिकडे आनंद झाला. शत्रूच्या रक्ताचा टिळा लावून श्रीकृष्ण घरीं येतांच त्यास मंगलस्नान घालण्यांत आलें. स्त्रियांनीं दिवे ओवाळून आपला संतोष व्यक्त केला. या विजयाचें स्मारक म्हणून आश्विन वद्य १४ हा दिवस सर्व भारतीय लोक नरकचतुर्दशी म्हणून साजरा करित असतात.

आश्विन व. ३०

(१) दयानंद सरस्वतींचें निधन !

शके १८०५ च्या आश्विन व. ३० रोजी आर्य समाजाचे सुप्रसिद्ध संस्थापक, आक्रमक नि निर्भय धर्मसुधारक, कुशल संघटक स्वामी दयानंद सरस्वती यांचें निधन झालें.

काठेवाडमधील मोरवी संस्थानांतील अंबाशंकर नांवाच्या औदीच्य ब्राह्मणाचे हे पुत्र. यांच्या घराण्यांत शिवाची उपासना कडक अशी होती. एके दिवशीं शिवरात्रीस मध्यरात्रीं मंदिरांत शिवपूजा चालू होती. दयानंद एकनिष्ठपणें बसलेले असतांना शेजारच्या चिळांतून एक उंदीर बाहेर आला आणि देवाच्या अंगावरील अक्षदा वगैरे खाऊं लागला. देवानें काहींहि प्रतिकार केला नाहीं ! या वेळपासून यांची मूर्तिपूजेवरील श्रद्धा नाहींशी झाली. घरांतून निघून जाऊन यांनीं ब्रह्मचर्य व्रताची दीक्षा घेतली आणि योगाच्या अभ्यासास सुरुवात केली. त्यानंतर पूर्णानंद नांवाच्या महाराष्ट्रीय संन्याशापासून यांनीं संन्यासदीक्षा घेतली. अभ्यास करतां करतां यांना आढळून आलें कीं, महाभारतापूर्वींच्या ऋषिमुनींच्या वाङ्मयाचा, वेदांचा अभ्यास करणें आवश्यक आहे. तेव्हां वैदिक धर्माच्या प्रचारार्थ हे बाहेर पडले आणि यांनीं आर्य समाजाची स्थापना केली. वेदांतील तत्त्वज्ञानाचें यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून यांनीं 'सत्यार्थप्रकाश' नांवाचा ग्रंथ संस्कृत व हिंदी भाषांतून लिहिला. त्यांतील आक्रमक पद्धतीमुळे सर्वांचें लक्ष या पुस्तकाकडे ओढलें गेलें. यांच्या आर्य समाजाच्या अनेक शाखा भारतांत निघून त्यांनीं पुष्कळच जागृतीचें कार्य केलें आहे. यांचें शारीरिक, मानसिक व वाचिक सामर्थ्य अलौकिक होतें. 'मूर्तिपूजा सिद्ध करा, नाहीं तर काशीविश्वेश्वर फोडून टाका' या आव्हानावर हे वादविवाद करित असत. वाद करतांना दयानंद हजरजबाबी असून शास्त्राचा आधार देण्यांत अत्यंत कुशल असे होते. यांच्या फटकळ व बौचणाच्या प्रचारामुळे यांना उघड उघड असे पुष्कळ शत्रु निर्माण झाले. शेवटीं आश्विन व. ३० रोजी जोधपूर येथें विषप्रयोग होऊन यांचा अंत झाला ! आपल्या कार्याच्या प्रचारासाठीं यांनीं 'वेदमाध्य', 'संस्कारविधि', 'पंचमहायज्ञविधि', 'गोकर्णानिधि' इत्यादि ग्रंथ लिहिले.

आश्विन व. ३० (२) स्वामी रामतीर्थांची जलसमाधि !

शके १८२८ च्या आश्विन व. ३० रोजी आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी साक्षात्कारी पुरुष, विख्यात तत्त्वज्ञानी व कवि स्वामी रामतीर्थ यांनी समाधि घेतली.

पंजाब प्रांतांतील गुजराणवाला जिल्ह्यांतील मुरलीवाला या गांवीं गोस्वामी हिरानंद यांच्या पोटी शके १७९५ मध्ये यांचा जन्म झाला. संत तुलसीदासांच्या अव्वल वंशांतील म्हणून यांच्या घराण्याची ख्याति होती. गुजराणवाला हायस्कूल, लाहोर फॉर्मन व्निश्चन कॉलेज व गव्हर्नमेंट कॉलेज, लाहोर, येथील आपलें शिक्षण संपवून रामतीर्थ गणिताचे एम्. ए. झाले. त्यानंतर यांनी कांहीं दिवस गणिताच्या प्राध्यापकाचें काम केलें. परंतु पहिल्यापासूनच असलेल्या आध्यात्मिक प्रवृत्तीला ही नोकरी न सोसल्यामुळें यांनी ती सोडून दिली. स्वामी विवेकानंदांच्या व्याख्यानांचा परिणामहि यांच्या मनावर बराच झाला. सर्वसंगपरित्याग करून रामतीर्थ हिमालयांत गेले व तेथे त्यांनी संन्यास घेतला. टोकियोला जी आंतरराष्ट्रीय धर्मपरिषद भरणार होती तिला हजर राहण्यासाठी स्वामीजी जपानला गेले. परंतु परिषदेची बातमी खोटी ठरली. तरी रामतीर्थांच्या आयुष्याला निराळेंच वळण लागलें. उर्दू-फारसी व इंग्रजी या भाषांचा व्यासंग आणि उच्च प्रकारचें कवित्व यांच्या जोरावर रामतीर्थांच्या वेदांतप्रतिपादनाला दिव्य तेज चढूं लागलें. या वेळीं यांची पुण्याचे वासुकाका जोशी यांच्याशी गांठ पडली. त्यांच्यासह स्वामी अमेरिकेला गेले. विवेकानंदांप्रमाणेंच त्यांचें स्वागत सर्व अमेरिकेंत झालें. हिंदुस्थानांत आल्यावर त्यांनी आपल्या उपदेशाला सुरवात केली. आश्विन व. ३० या दिवशीं गंगेवर स्नानास हे गेले त्या वेळीं पाय घसरून हे पाण्यांत बुडाले व तेथेंच त्यांनी समाधि घेतली. दुसऱ्याच दिवशीं यांचा तेहतिसावा वाढदिवस होता ! याच्याच अगोदर मृत्यूला यांनी निर्भयपणें आमंत्रण दिलेलें काव्य म्हणजे यांच्या कवित्वशक्तीचा उत्कृष्ट नमुना आहे. त्यांत ते म्हणतात, “ माझे शरीर तू खुशाल घेऊन जा. चंद्रकिरणांच्या रूपानें, पहाडी नदी-निर्झरांच्या वेषानें, समुद्रांच्या लाटांच्या मिषानें मी जगांत वावरूं शकेन — ”

आश्विन व. ३०

(३) साहित्य-सम्राटांचें निधन !

शके १८६९ च्या आश्विन व. ३० रोजी मराठीचे साहित्य-सम्राट् नरसिंह चिंतामण ऊर्फ तात्यासाहेब केळकर यांचें निधन झालें.

शिक्षण पूर्ण झाल्यावर तात्यासाहेबांनी साताऱ्यास वकिलीला सुरुवात केली. परंतु थोड्याच दिवसांत लो. टिळक यांच्या सांगण्यावरून ते त्यांचे साहाय्यक बनले. लो. क्लासमध्ये शिकवणें व 'मराठा' पत्राची व्यवस्था पाहणें ही कामगिरी केळकरांच्याकडे आली. टिळकांच्या अनुपस्थितीत अनेक वर्षे केळकरांनी 'केसरी' आणि 'मराठा' हीं पत्रें उत्कृष्टपणें चालविलीं. याशिवाय अनेक सार्वजनिक संस्थांशीं केळकरांचें नातें होतेंच. तात्यासाहेबांच्या राजकीय कामगिरीपेक्षां त्यांचें साहित्यवैभव फार मोठें आहे. काव्य, शास्त्र, विनोद, नाटक, कादंबरी, इतिहास-संशोधन, निबंध, लघुकथा, इत्यादि साहित्यप्रकारांतून त्यांची लेखणी अत्यंत कुशलतेनें संचार करित असे. कोणताहि विषय साधकबाधक प्रमाणांनीं समतोलपणें मांडण्यांत केळकर कुशल होते. भावनेच्या आहारीं न जातां व्यावहारिक बुद्धीनें सुवर्णमध्य काढणें हें त्यांच्या जीविताचें सार होतें. "बिनीवर जाऊन चार हात करणाऱ्या योद्ध्यापेक्षां सौम्यपणानें मुद्दा न सोडतां कार्य साधणाऱ्या मुत्सद्याची यांची प्रकृति." तात्यासाहेबांचा स्वभाव मन-मिळाऊ असून सहृदयता, कामाचा उरक, आणि जबाबदारीची जाणीव या गुणांमुळे हे अनेक सभासंमेलनांचे अध्यक्ष असत. मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान यांना दोनदां मिळाला होता. यांची वाङ्मयसंपत्ति अत्यंत विपुल असून ती विविध प्रकारच्या गुणांनीं नटलेली आहे. यांचें समग्र वाङ्मय जें प्रसिद्ध आहे तेंच जवळजवळ पंधरा हजार पृष्ठांपर्यंत आहे. याशिवाय शेवटच्या दिवसापर्यंत यांचें लेखन चालू होतेंच. 'हास्यविनोदमीमांसा', 'मराठे आणि इंग्रज', 'टिळकचरित्र', 'ज्ञानेश्वरी-सर्वस्व', इत्यादि यांचे महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. तात्यासाहेबांनीं मरणाच्या आदल्याच दिवशीं मृत्यूस आम्हानासंबधीं कविता लिहिली होती. आश्विन व. ३० या दिवशीं यांच्या निधनाची बातमी लोकांना धक्का देणारी वाटली. यांची शवयात्रा अत्यंत मोठी निघालेली होती. सर्व प्रकारच्या लोकांनीं तीं भाग घेतला होता.

लाला लजपतराय. पं. जवाहरलाल नेहरू. पं. मालवीय. भाई परमानंदजी.
 गुरु गोविंदसिंह. कन्हैयालाल दत्त. महात्मा फुले. जगदीशचंद्र बोस.

कार्तिक शु. १

गोवर्धनगिरिधारी श्रीकृष्ण !

कार्तिक शु. १ या दिवशी श्रीकृष्णानें गोवर्धन पर्वत उचलून धरून इंद्राच्या कोपापासून ब्रजवासियांचें रक्षण केलें.

एकदां शरद् ऋतु सुरू झाला असतांना गोकुळांतील सर्व लोकांनीं इंद्राचा उत्सव करण्यास सुरुवात केली. इंद्र हा मेघांचा राजा असून त्याच्याच कृपेमुळें सर्व पृथ्वी, सुजला सुफला असें रूप धारण करते, ही ब्रजवासियांची कल्पना होती. पण श्रीकृष्णानें या वेळीं सांगितलें, “मेघवृष्टि होऊन पृथ्वी धनधान्यांनीं समृद्ध होते यासाठीं इंद्राचा उत्सव करणें योग्य नाहीं. येथून दिसणारीं हीं जंगलें आणि हा गोवर्धन पर्वत यांपासूनच आपली उपजीविका होते. तेव्हां या पर्वताचें पूजन करणें इष्ट असल्यानें तुम्ही गिरियज्ञ करण्यास प्रारंभ करा.” कृष्णाचें हें म्हणणें सर्वांना पटल्यावर सर्व गोपांनीं गोवर्धन पर्वताचें पूजन केलें, मोठ्या उल्हासांनें त्या पर्वताचाच उत्सव केला. अर्थात् इंद्रास फारच राग आला. त्यानें गोकुळावर मुसळधार पावसाची वृष्टि करण्यास प्रारंभ केला. हत्तीच्या सोंडेप्रमाणें पावसाची वृष्टि होऊं लागली. सर्व माणसें, पशु, पक्षी गांगरून गेले. दोन दिवस गेले तरी पावसाचा मारा कमी होईना, तेव्हां ब्रजांतील सर्व गोपाळ कृष्णाकडे आले : ‘कृष्णा तूंच आमचें आतां रक्षण कर.’ कृष्णानें सर्व म्हणणें ऐकून घेतलें आणि गोवर्धन पर्वतच वर उचलला तेव्हां त्याचे खालीं सर्व गोकुळ सुरक्षितपणें वांचलें. कृष्णानें आपल्या करांगुलीवर पर्वत उचलिला यांतील अतिशयोक्ति समजावून घेण्यासारखी आहे. गोवर्धन पर्वताचें सामर्थ्य गोपाळांना ठाऊकच नव्हतें. परंतु श्रीकृष्णानें पर्वताच्या आश्रयानें सर्व गोकुळाची व्यवस्था लाविली. गोवर्धन पर्वतावरील गुहांतून आणि विश्रामस्थानांतून ब्रजवासीय जनता आनंदांनें कालक्रमणा करूं लागली. थोडा सुद्धां त्रास त्यांना झाला नाहीं. आपला अन्नदाता आणि रक्षणकर्ता गोवर्धन पर्वतच आहे याची खात्री सर्वांना पटली आणि त्यांची कृष्णावरील भक्तिहि वाढली. शेवटीं इंद्र थकला आणि त्यानें वृष्टि बंद केली. पुन्हा सर्व लोक गोकुळांत आले. त्या सर्वांनीं कृष्णाला म्हटलें, “कृष्णा, तू उपेद्र आहेस.”

कार्तिक शु. २

यमद्वितीयेचं रहस्य !

कार्तिक शुद्ध २ हा दिवस यमद्वितीया या नांवानें भारतवर्षांत प्रसिद्ध आहे.

पुराणांत अशी कथा आहे कीं, या दिवशीं मृत्युदेव यम यानें आपली बहीण यमी किंवा यमुना हिच्या घरीं जाऊन तिला वस्त्रालंकार देऊन तेथें मोठ्या आनंदानें भोजन केलें. शास्त्रकारांनीं या कौटुंबिक विधीस धर्माची जोड देऊन हा दिवस भाऊबाज म्हणून पाळणें हें बंधुभगिनींचें श्रेष्ठ कर्तव्य आहे असें ठरवून टाकलें. वेदांमध्ये यम व यमी या प्रसिद्ध जोडीचा उल्लेख काव्यमय भाषेत रूपकाच्या आश्रयानें केला आहे. “यम मृत्यु पावला त्या वेळीं यमीच्या डोळ्यांतील अश्रु कांहीं केल्यानें थांबेनात. कोणाहि देवाकडून तिचें सांत्वन होईना. शेवटीं देवांनीं रात्र निर्माण केली. रात्र झाल्यावर यमी भावाच्या मरणाचें दुःख थोडेंसें विसरली. या रात्रीनंतर आज आणि काल असा भेद सुरू झाला. त्यापूर्वीं नेहमीं आजच असे !”

भारतांत सर्वत्र हा दिवस मोठ्या उत्साहानें साजरा केला जातो. या दिवशीं बहीण आपल्या भावास घरीं बोलावून त्याला मंगलस्नान वगैरे घालते. सुग्रास भोजन करून जेवावयास वाढते ; आणि आपला संतोष प्रगट करते. भाऊहि संध्याकाळीं तिला ओवाळणी घालीत असतो. भाऊ गरीब असो, श्रीमंत असो, त्यास घरीं बोलावून त्याला गोड करून खायला घालावें, त्याच्या संगर्तांत आनंद मानावा, हा बहिणीचा हेतु असतो ; आणि बहीण गरीब असो, श्रीमंत असो, तिची विचारपूस करावी, तिच्या घरीं जावें, तिचीं सुखदुखें समजावून घ्यावीत, असें भावास वाटत असतें. असा हा भाऊबाजीचा दिवस आहे. बंधुभगिनींच्या उदात्त प्रेमाची साक्ष याच दिवशीं सर्वत्र पटत असते. ए-हवीं व्यवहारांत थोडाफार मतभेद झाल्यामुळें रागलोभाचे प्रसंग येतहि असतील, पण या दिवशीं मात्र त्या सर्व किल्मिषांचा लोप होऊन एका आनंदाचेंच साम्राज्य बंधुभगिनींच्या प्रेमांत असतें. ज्यांना सरखवी बहीण नसते ते चुलत, आते, मामेबहिणीकडून ओवाळून घेऊन भाऊबाज साजरी करितात.

कार्तिक शु. ३

रामशास्त्री प्रभुणे यांचें निधन !

शके १७११ च्या कार्तिक शु. ३ रोजी पेशवाईतील सुप्रसिद्ध न्यायाधीश रामशास्त्री प्रभुणे यांचें निधन झालें.

हे सातारा जिल्ह्यांतील माहुली येथील राहणारे असून जातीनें देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण होत. वयाच्या वीस वर्षापर्यंत यांना विद्येचा गंधर्हि नव्हता. हे प्रथम सातारा येथील सावकार अनगळ यांच्या घरीं शागीर्दे होते. परंतु एकदां सावकारानें अपमानकारक शब्द बोलून यांचा पाणउतारा केला म्हणून हे काशीम गेले. तेथें प्रौढपर्णीहि यांनीं अत्यंत श्रम घेऊन विद्या मिळविली. थोड्याच दिवसांत यांची धर्मशास्त्री म्हणून ख्याति झाली. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीत सन १७५१ सालीं दरबारांत धर्मखात्यांत यांनीं नोकरी धरली. आणि नंतर आठ नऊ वर्षांतच हे मुख्य न्यायाधीश बनले. हे अत्यंत निःस्यूह आणि न्यायदानांत फार प्रसिद्ध होते. नारायणरावाच्या मृत्यूनंतर तपास करून यानींच राधोबादादास देहान्तशासनाचें प्रायश्चित्त सांगितलें. “ स्पष्टवक्तेपणा, निःस्यूहता, धार्मिक व्यवहारांत कालमान व परिस्थिति ओळखण्याचें मनोदैर्य व मराठी राज्याविपर्यीं अनुपम निष्ठा यांच्या योगानें ते केवळ अद्वितीय न्यायाधीश झाले; एवढेंच नव्हे तर ती मराठेशाहींतील एक प्रचंड शक्तिच होती. सारस्वत ब्राह्मणांना इतर ब्राह्मणांप्रमाणें वागविणें, माधवराव पेशव्यांस कर्मनिष्ठेपासून निवृत्त करणें, प्रभूंच्या तक्रारी उदार वृत्तीनें सोडविणें, विधवापुनर्विवाहास उत्तेजन देणें, निरक्षर ब्राह्मणांची तरफदारी न करणें, आणि न्याय व राजकारण यांचा योग्य भिलाफ कायम ठेविणें, या त्यांच्या गोष्टीं ध्यानात ठेविल्या असतां त्या अवनतीच्या काळांत रामशास्त्री हे एक अलौकिक व कालदेश जाणणारे सुधारकहि होते हे ध्यानांत ठेवणें जरूर आहे. ” रामशास्त्रींना दरमहा सुमारे १२० रुपये पगार मिळत असे. यांच्या चाळीस वर्षांच्या नोकरींत अनेक बाबतींत मिळून ५५९६८ रुपये यांच्या नांवावर खर्च पडलेले पेशवे दसरांत नमूद आहेत. वयाच्या साठपासष्टाव्या वर्षी रामशास्त्री कार्तिक शु. ३ या दिवशीं दिवंगत झाले. त्यांच्या उत्तरकार्यास पेशवे सरकारने ३२०० रुपये खर्च केले.

कार्तिक शु. ४

“ याला म्हणतात सती जाणें ! ”

शके १८३६ च्या कार्तिक शु. ४ रोजी दिल्ली-कटामुळें फांशी गेलेले बालमुकुंद यांची पत्नी रामरखी हिनें पतिदेवाला भेटण्यासाठीं स्वर्गारोहण केलें.

विख्यात देशभक्त भाई परमानंद यांचे चुलतबंधु म्हणजे बालमुकुंद. यांचें घराणेंच हुतात्म्याचें होतें. परमानंदांच्या घराण्यानें मोठाच अलौकिक त्याग केला आहे. त्यांचे पूर्वज भाई मतिदास औरंगजेबाच्या क्रोधाला बळी पडून डोक्यापासून खालपर्यंत करवतानें कापले गेले होते ! दिल्लीच्या कटांत सामील झाल्यामुळें बालमुकुंदांना फांशीची शिक्षा आली. एक वर्षापूर्वीच त्यांचें लग्न एका सुंदर मुलीशीं झालें होतें. त्या मुलीचें नांव रामरखी असून विवाहानंतर तिला सासरी लज्जावती म्हणूं लागले. बालमुकुंदांच्या शेवटच्या सहवासाचें हिनें अत्यंत करुणरम्य असें सांगितलेलें निवेदन प्रसिद्ध आहे. खटला चालला असतांना निर्णयाकडे डोळे लावून ही नवविवाहिता बसली होती. बालमुकुंदांना फांशीची शिक्षा झाली ! अंतिम दर्शनाच्या वेळीं बालमुकुंद आपल्या पत्नीस बोलले, “ प्राणप्रिये, जो प्राणी जन्माला आला त्याला केव्हां ना केव्हां तरी मरण आहेच ; मी देशहिताकरितां आहुति देत आहे हें तुझें भाग्यच समज. ” आश्विन व. १ रोजी बालमुकुंद फांशी गेले. त्यांचें प्रेत अधिकाऱ्यांनीं आप्तांच्या ताब्यांत दिलें नाहीं. पंधरा दिवस रामरखी व्रतस्थ होती. अन्नाचा कण की पाण्याचा थेंब तोंडांत गेलेला नव्हता. “—एका स्थलावर बसून ज्या मूर्तीचें ध्यान ती करित होती त्या मूर्तीत तिचें मन स्थिरावूं लागलें. तिनें तपस्या पूर्ण केली. अंतिम दिवशीं सूर्योदय पूर्ण तेजानें प्रकाशत होतें. लज्जावतीनें स्वच्छ पाण्यानें स्नान केलें. शुभ्र वस्त्र परिधान केलें. आणि ध्यानस्थानीं अंग टाकून ती बोलली, ‘ प्रिया, मी आतां तुमच्या भेटीस येणारच. ’ यानंतर प्राण स्वेचून घेऊन तिनें देहत्याग केला. इच्छापूर्वक देह सोडला. साध्वी लज्जावतीनें देशभक्त हुतात्मा पति बालमुकुंदांशीं एकरूप होण्यासाठीं परलोकचें देवद्वार स्वेच्छाबलानें उघडून स्वर्गांत प्रवेश केला. याला म्हणतात सती जाणें—”

कार्तिक शु. ५

(१) गुरु गोविंदसिंहांचें निधन !

शके १६३० च्या कार्तिक शु. ५ रोजी विचारक्रांतीनें राज्यक्रांति घडविणारा थोर पुरुष, शीखांचा दहावा गुरु गुरु गोविंदसिंह यांचें प्राणघातक हल्ल्यामुळें जीवन असह्य होऊन निधन झालें.

“एके काळीं हे हिंदुधर्माचे ढालीप्रमाणें संरक्षक होते. हिंदु जातीचें आणि हिंदु धर्माचें रक्षण करण्यासाठीं यांनीं वीरजात निर्माण केली. हे विद्वानांचें आदरातिथ्य चांगल्या प्रकारें करीत. हे स्वतः मेधावी, देशकालज्ञ, आणि रण-निपुण असे होते.” यांनीं चांगल्या प्रकारचीं हिंदी कवनेंहि केलीं आहेत. जाप, सुनीतिप्रकाश, ज्ञानप्रबोध, प्रेमसुमार्ग, बुद्धिसागर, विचित्रनाटक आणि ग्रंथसाहेबांतील कांहीं भाग असें यांचें वाङ्मयीन कार्य आहे. हे मोठे मुत्सद्दी आणि चलाख असल्यामुळें यांच्यापासून शीख पंथांत नवीन मन्वंतर सुरू झालें. लष्करी शिस्तीचें महत्त्व यांनीं चांगलेंच ओळखिलें होतें. केस, लोखंडी कडें, कंगवा, कच्छ (चोळणा) व कट्यार असे पांच पदार्थ धारण करावेत हा नियमहि यांनाच अमलांत आणिला. गोवधबंदी करून हिंदूंची सहातुभूति मिळविण्याचा प्रयत्नहि यांनीं केला. मुसलमानांनीं यांच्या वडिलांचा छळ करून शिरच्छेद केला होता. हें ध्यानांत घेऊन गुरु गोविंदसिंह आपलें सामर्थ्य वाढविण्यास तत्पर झाले. सर्वांना यांनीं वीरवृत्तीचाच उपदेश देऊन तलवार, घोडे, वगैरे युद्धसाहित्यच गुरूला भेट देण्याविषयीं यांनीं प्रथा पाडली. राम, भरत, भीष्म, अर्जुन, आणि भीम यांचा आदर्श डोळ्यांपुढें ठेवण्या-विषयीं हे नेहमीं सांगत. पुढें मुसलमानांशीं शीखांचीं युद्धें सुरू झाल्यावर यांचीं दोन मुलें युद्ध करतांना मारलीं गेलीं. दुसरीं दोन चिणून ठार झालीं. या दुःखानें यांची माता गुजरी हिनें तुरुंगाच्या खिडकींतून उडी टाकून प्राण दिला. गुरु गोविंदसिंह आपल्या जीवितांतील शेवटचे दिवस दक्षिणेंत नांदेड येथें घालवीत असतां एके रात्रीं हे झोंपेंत असतांना अताउल्ला व गूलखाँ या दोन पठाणांनीं यांच्या पोटांत कट्यार खुपसली; याना झालेल्या जखमा असह्य असल्यामुळें कार्तिक शु. ५ रोजी याच अवस्थेंत गोविंदसिंहांचें निधन झालें.

कार्तिक शु. ५

(२) लाला लजपतरायांचें निधन !

शके १८५० च्या कार्तिक शु. ५ ला पंजाबांतील सुप्रसिद्ध राजकारणी मुत्सद्दी, वर्तमानपत्रकार, लेखक, वक्ते व सार्वजनिक कार्यकर्ते लाला लजपतराय यांचें निधन झाले.

पंजाबांतील जगराण या गांवीं यांचा जन्म शके १७८७ मध्ये झाला. सन १८८५ मध्ये कायद्याची परीक्षा दिल्यावर वयाच्या विसाव्या वर्षाच्या आंतच लजपतराय वकिली करूं लागले. स्वामी दयानंदांचे हे निष्ठावंत अनुयायी होते. लाहोरला स्थापन झालेल्या दयानंद अँग्लो-वैदिक कॉलेजला यांनी पांच लाख रुपये मिळवून दिले. राष्ट्रसभेत भाग घेतल्यानंतर असामान्य वक्ते व राष्ट्रीय मताचे पुरस्कर्ते म्हणून सर्व भरतखंडांत यांची किर्ती झाली. सन १९०५ मध्ये प्रचारासाठी राष्ट्रसभेने यांना विलायतेस धाडले होते. तेथून परत आल्यानंतर शेतकऱ्यांना चिथावणी देतात या आरोपावरून सरकारने लाला लजपतराय यांना मंडाले येथे हद्दपार केले. पुढे लौकरच यांची सुटका झाली. तरी गुप्त पोलिसांच्या त्रासांतून मुक्त होण्यासाठी यांनी अमेरिकेंत वास्तव्य केले व तेथे 'यंग इंडिया' हे पत्र सुरू करून यांनी प्रचारास प्रारंभ केला. यानंतर आठ वर्षांनी हे मातृभूमीस परत आले. त्या वेळी असहकारितेचे युग सुरू झाले होते. कलकत्ता राष्ट्रसभेचे अध्यक्षस्थान यांनाच मिळाले आणि असहकारितेचा ठराव यांच्या अध्यक्षतेखाली पास झाला ; परंतु यांनी मात्र ठरावास आपले मत दिले नाही. ही चळवळ यांना मनापासून पसंत नव्हती ; तरी सर्व राष्ट्राबरोबर लजपतराय चळवळीत सामील झाले व तुरुंगांतहि गेले. 'पीपल' हे इंग्रजी पत्र, पीपल असोसिएशन, टिळक स्कूल ऑफ पॉलिटिक्स या आपल्या संस्थांना यांनी सर्वस्व अर्पण केले. लाला लजपतराय हिंदु धर्माचे कट्टे पुरस्कर्ते होते. मॅझिनी, गॅरिबाल्डी, श्रीकृष्ण, शिवाजी इत्यादींची स्फूर्तिदायक चरित्रे यांनी लिहिली असून यांचे आत्मचरित्रहि प्रसिद्ध आहे. सन १९२८ मध्ये सायमन कमिशन लाहोर येथे आले असता यांच्या नेतृत्वाखाली हजारों तरुण काळी निशाणे दाखवीत असता यांना पोलिसांकडून मार बसला. छातीस तीन इंच लांबर्द जखम होऊन त्यामुळेच कार्तिक शु. ५ या दिवशी या पंजाबच्या सिंहाचे निधन झाले.

कार्तिक शु. ६

महाराजा रणजितसिंगांचा जन्म !

शके १७०२ च्या कार्तिक शु. ६ ला महापराक्रमी राणा रणजितासिंग यांचा जन्म झाला.

पंजाबांतील शीख लोकांचा हा राजा होता. महासिंगानंतर वयाच्या तेराव्या वर्षी हा गादीवर आला. याच्या शौर्यामुळे सर्व शीख राजांचे आधिपत्य याच्याकडे आले व १८०२ साली अमृतसर जिंकून यमुनेपर्यंत विस्तार व्हावा म्हणून याने खटपट चालविली. इंग्रजांसही याची भीति वाटू लागली. चाळीस वर्षे अतोनात श्रम करून राणा रणजितसिंगाने शीख लोकांत लष्करी सामर्थ्य निर्माण केले. तो फार शूर व युद्धशास्त्रांतील चांगला जाणता होता. त्याने शीख सैनिकांमध्ये उत्तम पायदळ, सुव्यवस्थित घोडदळ व चांगला तोफखाना यांची भर घातली. वेंचुरा, अलार्ड, व अँबिहटेब्रिलो हे याचे तीन सेनापति प्रसिद्ध नेपोलियनच्या हाताखाली शिक्षण घेतलेले होते. रणजितसिंगाने सर्व अफगाणिस्थान जिंकले होते.

रणजितासिंग स्वतः निरक्षर असला तरी निरनिराळ्या भाषांतील उत्तमोत्तम काव्यग्रंथ ऐकण्याचा नाद त्याला चांगलाच होता. त्यायोगे त्याचा बुद्धिविकास चांगला झाला. प्रत्येक गोष्टीत तो अत्यंत बारीकपणाने लक्ष ठेवीत असे. त्याची स्मरणशक्ति तीव्र असल्यामुळे आयुष्यातील सर्व घटना तो बिनचूक रीतीने तारीखवार सांगत असे. रणजितसिंह मोठा महात्वाकांक्षी व प्रयत्नवादी होता. त्याला फौजेबद्दल फारच अभिमान वाटे. इंग्रजांच्या तोडीची ती व्हावी म्हणून त्याने फारच प्रयत्न केला.

“रणजितसिंगाची एकंदर कामगिरी या देशाच्या राजनैतिक इतिहासांत बरीच महत्त्वाची ठरते. शीखांचे दहा गुरु अथवा बंदाबहादूर यांना जे साधले नाही तें रणजितसिंगाने करून दाखविले. शीख राज्याचा संस्थापक, महत्त्वाकांक्षी, युद्धप्रिय, उत्कृष्ट सेनानी, अशा या धाडसी वीराचा “पंजाब-केसरी महाराजा रणजितासिंग” या नावाने सर्वत्र उल्लेख केलेला आढळतो.

कार्तिक शु. ७**गुजराथ प्रांताचा बंदोबस्त !**

शके १६५१ च्या कार्तिक शु. ७ रोजी थोरले बाजीराव पेशवे यांनी गुजराथची व्यवस्था करून गायकवाड व भिल्ल प्रांतास उपद्रव देऊं लागले तर त्यांचा बंदोबस्त करण्याची हमी घेतली.

बाळाजी विश्वनाथानें आरंभलेला उद्योग बाजीरावानें पुढें चालविला. पहिलीं कांहीं वर्षे निजामचें पारिपत्य करण्यांतच बाजीरावानें घालविलीं. गुजराथ व माळवा या प्रांतांत आतां मराठ्यांचा शिरकाव होणार होता. शिवाजीनें सुरत लुटली त्या वेळेस मराठ्यांचें पहिलें पाऊल गुजराथेंत पडलें. त्यानंतर खंडेराव दामाडे मधून मधून गुजराथवर स्वाऱ्या करीतच होते. निजामुल्मुल्क दक्षिणेंत स्वतंत्र झाला हें दिल्लीच्या बादशहास न आवडून त्यानें निजामचा गुजराथचा सुभा सरबुलंदखान या आपल्या विश्वासू सरदारास दिला. परंतु त्याच्याकडून गुजराथची व्यवस्था नीट होईना. दामाडे आणि बांडे हे वरचेवर स्वाऱ्या करून त्यास त्रास देऊं लागले. 'मला मदत करा' असा आग्रह बुलंदखानानें दिल्लीच्या बादशहाकडे सारखा धरला होता. पण महमंदशहा कांहींच उत्तर देत नव्हता. तेव्हां खान अगदीं बेजार झाला. राज्याचा बंदोबस्त कसा करावा याचा उलगडा त्याला होत नव्हता. बाजीरावानें ही संधि साधली. त्यानें आपला वकील श्यामराव याच्याबरोबर बुलंदखानास निरोप पाठविला, "आम्हांस गुजराथची चौथाई वसूल करण्याचा हक्क द्या म्हणजे आम्ही प्रांताचा बंदोबस्त करूं—" याच वेळीं चिमाजीअप्पा हे गुजराथेंत उतरून आपला पराक्रम गाजवूं लागले होते. त्यांनीं पटेलाद शहराची खंडणी वसूल केली व ढोलका प्रांत उध्वस्त करून टाकला. दिल्लीकडून मदत येण्याची खानाची आशा संपली होती. आणि प्रांताची व्यवस्था तर होणें जरूरीचें होतें. शेवटीं बुलंदखान बाजीरावार्शी तह करण्यास कसूल झाला. गुजराथ प्रांताचे चौथाई-सरदेशमुखीचे हक्क मराठ्यांना मिळून पंचवीसशें घोडे-स्वार मराठ्यांनीं गुजराथच्या बंदोबस्तासाठीं ठेविले. याप्रमाणें मराठी राज्यास गुजराथ प्रांत येऊन मिळाला.

कार्तिक शु. ८

“ दौलत खराब झाली ! ”

शके १७३९ च्या कार्तिक शु. ८ रोजी इंग्रज आणि मराठे यांची प्रसिद्ध अशी येरवड्याची लढाई झाली.

थोड्याच दिवसापूर्वी स्वडकीच्या लढाईत इंग्रज-मराठयांना एकमेकांचा अंदाज समजला होता. पेशवाईचा धनी बाजीराव कमकुवत असल्यामुळे बापु गोखल्यासारख्या सेनानीला सुद्धा यश प्राप्त झाले नाही. मराठेशाहीला या वेळी उतार लागला होता. तिला सांवरून धरण्याचे सामर्थ्य कोणाच्याहि अंगांत नव्हते. एल्फिन्स्टनच्या सांगण्यावरून जनरल स्मिथ येरवडा येथील टेकडीच्या पश्चिमेस तळ देऊन राहिला. त्याला अडविण्याचा प्रयत्न अक्कलकोटकरांच्या फौजेने व नारोपंत आपटेने केला, पण उपयोग झाला नाही. मराठयांची फौज १६ नोव्हेंबर रोजी येरवड्यापाशी येऊन धडकली आणि युद्धास सुरुवात झाली. “ रविवार कार्तिक शु. ८ रोजी दोन प्रहरापासून लढाईची तोफ चालती झाली. घोरपडीजवळ खंडेरावाची टेकडी आहे, त्याजवर इंग्रजांनी दोन तोफा लागू करून मोर्चा कायम केला. त्याजवर अरब व गोसावी पायदळ नदीपुढे जाऊन गोळी चालली. ती मध्यान्ह रात्र पावतो. गोखले, पुरंदरे, रास्ते, आपटे व पटवर्धन वगैरे मंडळी तोफांजवळ उभी होती. घोरपडीकडून एक पलटण आली; म्हणून गोखले वगैरे तिकडे लढत गेले. संगमावर विंचूरकरांनी घोडा घातला नाही व तोफ लावली नाही. ... इंग्रजांच्या लोकांनी सरकारांच्याच तोफा त्याजवर लागू केल्या. ... प्रथम रात्री श्रीमंत लष्करांतून पळून गेले. त्यामुळे सरकारचा अपजय झाला. दौलत खराब झाली. ” या रीतीन या लढाईने पेशव्याच्या राज्याचा शेवट झाला. फंदफितुरीचे साम्राज्य सगळीकडे पसरलेलेच होते. या येरवड्याच्या लढाईचे वर्षानं शाहीर असें करतात—

“ फसले शके सत्राशे एकुणचाळीसांत रणभूमीस ।

ईश्वर संवत्सरांत कार्तिक शुक्ल अष्टमीस,

जलदी करून साहेबांनी लाविले निशाण पुणियाला ।

खंचून वाड्याचाहेर काढिले कदिम शिपायाला ”

कार्तिक शु. ९ (१) शनिवारवाड्यावर इंग्रजी निशाण !

शके १७३९ च्या कार्तिक शु. ९ रोजी पुण्याच्या शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचे निशाण लागले.

आदल्याच दिवशीच्या येरवड्याच्या लढाईत मराठ्यांचे मालक बाजीराव-साहेब पुण्यातून आपण होऊन निघून गेले होते. बाळाजीपंत नातू इंग्रजांना सामील झाले होते. झेंडा वाड्यावर कोणी लावावा याची चर्चा चालू होती. जनरल स्थिमने एल्फिन्स्टनला सांगितले, “आम्ही शहरांत जाऊन झेंडा लावतो, परंतु फौजेस लूट मिळाली पाहिजे. तेव्हां जवळ बाळाजीपंत नातू होते त्यांनी विनंति केली की, शत्रु तर पळून गेले, आतां गरीब रयतेस लुटण्याचे प्रयोजन काय ? सर्व लोक इंग्रजी अमल होण्याचीच वाट पहात आहेत.” ज. स्मिथ बोलले, “दादा, तुम्ही निशाण लावतां काय ?” नातू म्हणाले, “मजबरोबर पंचवीस स्वार द्या. म्हणजे मी झेंडा चढवून येतो” मराठ्यांच्या राजधानीत शनिवारवाड्यावर निशाण लावणारा आपल्यापैकींच एक माणूस निघावा यापेक्षा दुर्दैव कोणते ? त्या वेळी पुण्याची स्थिति अशी होती. “शु. ९ सोमवार रोजी ऊन पडतांच तोफांचे दोन गोळे शहरावर टाकले आणि बुधवारचे रस्त्याने हजार स्वार पळत गेला. फिरंगे यांनी सरकारचे तळावरील डेरे येऊन जाळले, गावांत आईस लेकरुं पुसेनासें झाले. रस्त्यांत वाट मिळेनाशी झाली. कोणी पर्वतीचे डोंगरांत, कोणी कोणीकडे अर्शा गेली. नवरा एकीकडे, बायको एकीकडे अशी अवस्था झाली. गावांत बातमी, आतां पुणे जाळतो. इतक्यांत गोसावीपुण्यांतील बंगला जळला. त्यानें लोकांची फार हवालदिल झाली.... साहेब व बाळाजीपंत नातू तीनशे कुडतीवाले घेऊन शहरांत शनिवारवाड्यापार्शी येऊन किल्ल्या आणून दरवाजे उघडले. उभय-तांनी आंत जाऊन गादीस कुर्निसात केल्या ; आणि आकाशदिव्याचे काठीस निशाण लावले.” याप्रमाणे पेशवाईची इतिश्री झाली. ज्या भगव्या झेंड्याने शिवरायांच्या काळापासून स्फूर्तिदायक असा मराठ्यांचा इतिहास घडविला, त्याच भगव्या झेंड्याला या दिवशी खाली यावे लागले. कार्तिक शु. ९ हा दुर्दैवी दिवस. याच दिवशी पेशव्यांच्या वाड्यावर युनियन जॅक झळकू लागले.

कार्तिक शु. ९ (२) विष्णु गणेश पिंगळे यांना फांशी !

शके १८३७ च्या कार्तिक शु. ९ रोजी लाहोरच्या कटांत भाग घेणारे सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक विष्णु गणेश पिंगळे यांना फांशी देण्यांत आले !

पिंगळे हे मूळचे पुणे जिल्ह्यांतील तळेगांव ढमढेरे येथील राहणारे; गदर पार्टीच्या इतर सभासदांबरोबर ते अमेरिकेहून परत आले व बंगालमध्ये उतरले. लाला हरदयाळ यांच्या गदर पार्टीचा मुख्य उद्देश म्हणजे शीखांना क्रांतीसाठी हिंदुस्थानांत पाठविणे हा असे. बाँबविद्या शिकविण्याची कामगिरी घेऊन ते पंजाबमध्ये आले. रासबिहारी बोस यांच्या नेतृत्वाखाली अमृतसर येथे प्रयोग सुरू झाले. तिथिनिश्चयहि होऊन चुकला होता; ठिकठिकाणच्या सैन्यांच्या उठावण्या, बाँब व बंदुका यांचा संग्रह, खेडुतांची संघटना, इत्यादि कार्यक्रम ठरले. परंतु ऐन वेळीं सरकारला कटाचा सुगावा लागला व रासबिहारी बोस यांच्या निवासस्थानावर छापा घालून सात लोकांना अटक करण्यांत येऊन खटला भरण्यांत आला. आणि शेवटीं कार्तिक शु. ९ रोजी कर्तारसिंग, जगत्सिंग, पिंगळे प्रभृति सात जणांना लाहोरच्या सेंट्रल जेलमध्ये फांशी देण्यांत आले ! भाई परमानंदजींनाहि याच वेळीं फांशीची शिक्षा सांगण्यांत आली होती ! पण पं. मालवीय आदि पुढाऱ्यांच्या खटपटीमुळे त्यांची फांशीची शिक्षा रद्द होऊन त्यांना काळ्या पाण्यावर पाठविण्याचें ठरलें.

देशवीर विष्णु गणेश पिंगळे हे सन १९०९ मध्ये महाराष्ट्रांतील ' अभिनव भारतीय ' क्रांतिकारकांच्या संगतीत वाढलेले होते. नंतर अमेरिकेंत गेल्यावर हरदयाळप्रभृति कार्यकर्त्यांनी काढलेल्या ' गदर ' (बंड) या संस्थेंत ते शिरले. हा काळ म्हणजे सन १९१४ च्या महायुद्धाचा होता. याच वेळीं हरप्रयत्नांनीं मातृभूमीस स्वतंत्र करावें ही लाट क्रांतिकारकांच्या मनांतून उद्भवली होती. आधुनिक शस्त्रास्त्रे मायदेशीं पाठवून एकच भडका उडवावा, आणि बंडाची उठावणी करावी असा हेतु होता. लाहोरच्या कटांत कर्तारसिंग व पिंगळे हे दोघे सांपडले. त्या दोघांनींहि ब्रिटिशांची सत्ता व त्यांचा न्यायालयीन अधिकार नाकारला व हंसत हंसत दोघेहि फांशी गेले.

कार्तिक शु. १०

“तर मात्र आश्चर्य आहे!”

कार्तिक शु. १० या दिवशी सीतेच्या शोधासाठी रामाला मदत करण्यास सुग्रीवाचें सर्व सैन्य सिद्ध झालें.

वाली-वध झाल्यानंतर किष्किधाचें राज्य सुग्रीवास परत मिळालें. रामरायांना मदत करण्याचें अभिप्रेत सुग्रीवानें दिलें होतें. परंतु बरेच दिवस झाले तरी सुग्रीवानें कांहींच खबर घेतली नाही तेव्हां राम चिंताग्रस्त झाले. ते लक्ष्मणास म्हणाले, “सुग्रीवास राज्य मिळालें, भार्याहि मिळाली. तो माझी आठवण कशाला काढील? तूं सुग्रीवाची भेट घे.” याप्रमाणें लक्ष्मण किष्किधा नगरीत आला; आणि सुग्रीवापुढें जाऊन म्हणाला, “सत्त्ववान्, जितेंद्रिय, दयाशील, कृतज्ञ व सत्यवादी असा पुरुष जगतांत लोकादरास पात्र होतो. परंतु कृतघ्नाला प्रायः-श्रित्त नाही.” सुग्रीवास आपली चूक समजून आली. हात जोडून तो म्हणाला, “लक्ष्मणा, गेलेली स्त्री आणि हे कपिराज्य रामाच्याच कृपेनें मला मिळालें आहे... राम आपल्या तेजानें सीतेला परत आणून रावणाचा नाश करील. मी केवळ साहाय्य केल्याचा अधिकारी आहे. युद्धाची समग्र तयारी आतांच करतो.” याप्रमाणें बोलून सुग्रीवानें सैन्य जमविण्यास हनुमानास आज्ञा दिली.

त्याप्रमाणें लागलीच चारहि दिशांना दूत पाठवून तीन कोटी वानरसेना सज्ज करण्यांत आली. आणि सुग्रीव या प्रचंड सेनेसह रामापुढें येऊन उभा राहिला. आणि बोलला, “रामा, तुझ्या प्रसादानें मला हीं सर्व संपत्ति व हें राज्य मिळालें आहे. उपकार फेडण्यास जो तयार होत नाही तो अधम पुरुष होय. विंध्य, हिम, मन्दर, मेरु, इत्यादि दूरदूरच्या ठिकाणांहून वानरसेना सज्ज आहे. हे सर्व तुमच्या कार्यासाठीं येतील. आणि त्या राक्षसाधमाचा विध्वंस करतील.” हें ऐकून रामाला फारच संतोष झाला; रामानें म्हटलें, “इंद्र पर्जन्याचा वर्षाव करतो, किंवा सूर्य तमाचा नाश करतो यांत आश्चर्य नाही; तुझ्यासारखे उत्तम भिन्न उपकार न करतील तर मात्र आश्चर्य आहे!” यांततर सीतेचा शोध करून रावणासारख्या दुष्ट राजाचा पराभव करण्यासाठीं सर्वांचे प्रयत्न सुरू झाले.

कार्तिक शु. ११

यशवंतराव होळकरांचें निधन !

शके १७३३ च्या कार्तिक शु. ११ रोजी इंग्रजांना मोठ्या शौर्याने सामना देणारे मराठेशाहीतील प्रसिद्ध वीर यशवंतराव होळकर यांचें निधन झालें.

मराठेशाहीच्या पडत्या काळांत इंग्रजांशी ज्या ज्या वीरांनी मोठ्या शौर्याने लढाया दिल्या, त्या शूर वीरांत यशवंतराव होळकरांची योग्यता मोठी आहे. दौलतराव शिंदे व बाजीराव पेशवे यांनी होळकरांची दौलत बुडविली होती, ती प्रचंड लढाया जिंकून यशवंतरावानें परत मिळविली. या दोघांप्रमाणें यशवंतराव इंग्रजांपुढें नमला नाही, तर त्यांच्याशी निधड्या छातीनें युद्ध करून मॉन्सन-सारख्या सेनापतीवरहि यांनी मात केली. उत्कृष्ट सेनापति म्हणून यांचें नांव मराठ्यांच्या इतिहासांत कायम राहिल. मराठ्यांच्या लढाऊ वृत्तीचें दिव्य सामर्थ्ये सर्व जगाला पुन्हा एकदां यांनीच दाखविलें. थॉर्ननें प्रत्यक्ष पाहून यांचें वर्णन केलें आहे, “ यशवंतराव सुस्वरूप व तरतरीत होता. एक डोळा गेल्यानें थोडें वैगुण्य आलें तरी चेहरा प्रसन्न व प्रफुल्ल दिसे. बोलण्याचालण्यांत तो इतका उदार व कनवाळू असे कीं, त्याच्या हातून अत्यंत क्रूर कृत्ये घडलीं असें मनांत सुद्धां येणार नाही. तो केव्हां हिरेमोत्यांचे बहुमोल अलंकार व भपकेदार पोशाख चढवून मुद्दाम आपलें वैभव प्रगट करी, तर अन्य क्षणां नुसती टिचभर लंगोटी लावून उघड्या पाठीच्या घोड्यावरून दौड करी. ” यशवंतराव होळकरांच्यासंबंधी डफ लिहितो, “ मराठी व फारसी लेखन त्यास करतां येत असे. त्याचा बांधा ठेंगू, पण हाडापेरानें मजबूत व काटक असा होता. रंग काळा असून चेहऱ्यावर शौर्य, धाडस व लहर यांची झांक चांगलीच मारत होती. ” इंग्रजांना संपूर्णपणें पराभूत करण्याची यांची इच्छा पूर्ण झाली नाही. शत्रूवर मात करण्यासाठीं तोफा ओतण्याचें काम हे स्वतः करित असत. शेवटपर्यंत यांच्या सामर्थ्याचा दरारा एवढा होता कीं, त्यांच्या वाटे जाण्याचें साहस कोणीहि केलें नाही. आयुष्याच्या शेवटीं यशवंतरावांना चित्तभ्रम झाला. शेवटीं यांनीं महिपतबाबा गोसावी ढालीबाबा यांचा उपदेश घेतला. आणि भानापूर येथें कार्तिक शु. ११ रोजी यांचा अंत झाला.

कार्तिक शु. १२

“ताराबाई रामराणी” हिचें निधन !

शके १६८३ च्या कार्तिक शु. १२ रोजी मराठेशाहीतील प्रसिद्ध राजकारणी बाई, छत्रपति राजाराम यांची स्त्री ताराबाई भोसले यांचें निधन झालें !

राजारामाच्यानंतर ताराबाईनें रामचंद्रपंत अमात्य, शंकराजी नारायण, धनाजी जाधव, इत्यादींच्या मदतीनें आपल्या मुलास-शिवाजीस गादीवर बसविलें. व राजसबाईस कैदेत टाकलें. पुढें शाहूची मुक्ता झाल्यावर आपापसांतील वैर अधिकच वाढलें. मराठे सरदारांत फूट पडली. सत्ता कायम टिकविण्यासाठीं तिनं अनेक कारस्थानें केलीं. शौर्य आणि मुत्सद्देगिरी यांविषयीं परकीयहि ताराबाईची वाखाणणी करतात. “नवऱ्याच्या मार्गे औरंगजेबाला तोंड देण्याचें कार्य हिनें अधिकच तडफेनें पार पाडलें. मोंगली मुलखावर हल्ले चढवून मराठ्यांचा आर्थिक प्रश्न सोविण्याचें काम हिच्याच कारकीर्दीत सुरू झालें. मराठेशाहीतील अव्वल दर्जाच्या मुत्सद्यांची जूट हिनें शेवटपर्यंत टिकविली होती; आणि पराक्रमांत हिनें केव्हांच हार खांदी नाही.” ताराबाईचा पराक्रम एका तत्कालीन कवीनें एका पद्यांत वर्णन केला आहे.

“दिल्ली झाली दीनवाणी । दिल्लीशाचें गेलें पाणी ।

ताराबाई रामराणी । भद्रकाली कोपली ॥

रामराणी भद्रकाली । रणरंगी क्रुद्ध झाली ।

प्रलयाची वेळ आली । मुगल हो सांभाळा ॥

वसे रत्न सिंहासनीं । भोसल्यांचा शिरोमणी ।

शिवराज चिंतामणी । दिनमणि उदर्ये—”

परकीय मुसलमानांनीं हि ताराबाईची वाखाणणी केली. आहे. तिनें होतकरु मराठे सरदारांना उत्तेजन देऊन त्यांना नर्भदेच्या उत्तरेस मोंगली मुलखांत पाठविलें आणि पुढील राज्यविस्ताराचा पाया घातला. खुद्द ताराबाई एकाच किल्ल्यावर राहत नसे, तर ठिकठिकाणीं हिडून ती बादशहाच्या हालचाली पहात असे आणि त्या अनुरोधानें आपलें युद्धविषयक धोरण ठरवीत असे. पुढें रामराजा गादीवर आला, तेव्हां हिला कैदेत पडावें लागलें, आणि याच अवस्थेंत या शूर आणि धोरणी स्त्रीचा कार्तिक शु. १२ रोजी अंत झाला !

कार्तिक शु. १३

अकबर आणि संभाजी यांची भेट !

शके १६०३ च्या कार्तिक शु. १३ रोजी संभाजी राजे यांनी औरंगजेबाचा मुलगा अकबर याची पाली (पातशहापूर) येथे भेट घेतली.

अकबर हा औरंगजेबाचा चौथा मुलगा. संभाजी व अकबर यांत चार महिन्यांचेच अंतर होते. अनुभवी सेनापतीच्या हाती शिक्षण घेऊन शहाजादा अकबर युद्धकलेंत चांगलाच निपुण झाला होता. बापाचा विश्वास संपादन करून त्यानें रजपुतांवर स्वारी केली होती. परंतु अकबराचें धोरण औरंगजेबास पसंत नव्हतें. संपूर्णपणें हिंदूंचा नायनाट करावा हें बापाचें कतव्य होतें. तें त्याच्या पुत्रास पसंत पडलें नाहीं. दोघांच्या मनांत तेढ निर्माण झाली. औरंगजेबानें 'भ्याड', 'नामर्द' म्हणून अकबराची हेटाळणी केली. मानी अकबर चिडून गेला. रजपुतांनीं त्याला भर दिली, "तुम्ही त्या थोर अकबराचे वंशज आहांत. या सौन्यासारख्या संधीचा फायदा घ्या. आम्ही तुम्हांस मदत करतो." दुर्गादास यानें पुढाकार घेऊन अकबरास सिंहासनावर बसवून औरंगजेबास कैद करण्याचा प्रयत्न सुरू केला. औरंगजेब मनांतून धाबरला. पण कपटविद्येनें त्यानें वेळ निभावून नेली. रजपूत लोकांना पातशहाची कपटबुद्धि न उमगून ते अकबराविरुद्ध बिथरले व त्यांनीं युद्ध चालू केलें. अकबराचा पराभव झाल्यावर दक्षिणेस संभाजीस त्यानें पत्र लिहिलें, "राज्य करूं लागल्यापासून हिंदूस बुडवावं, असा औरंगजेबाचू निश्चय आहे. ... सर्व लोक ईश्वराचीं लेकरें आहेत, राजा हा त्यांचा संरक्षक आहे, म्हणून लोकांचा उच्छेद करणें बादशहास योग्य नाहीं. औरंगजेबाचीं कृत्यें मग्योदेबाहेर गेलीं. ... मी तुमच्याकडे येत आहे, दुर्गादास राठोड मजबरोबर आहेत. मजबद्दल आपलें मन निःशंक असूं द्यावें. आपण दोघांनीं भिडून पातशहाचा पाडाव करूं -" संभाजीस मनांत धास्ती थोडी होतीच. नेताजी पालकर व हिरोजी फर्जेद यांना संभाजीनें अकबराकडे पाठविलें; आणि आपण स्वतः कार्तिक शु. १३ रोजी पालीस जाऊन संभाजीनें अकबराची भेट घेतली. 'समागमें सेना समुदाय हशम देखील होते. शहाजाद्याबरोबर दुर्गादास होते. बहुत सन्मान केला.'

कार्तिक शु. १४**हरिहरांचें मीलन !**

कार्तिक शु. १४ हा दिवस वैकुंठ चतुर्दशी या नांवानें प्रसिद्ध आहे. या दिवशीं श्रीविष्णु आणि श्रीशंकर यांची भेट झाल्याचें पुराणग्रंथांत नमूद आहे.

सनत्कुमार संहितेंत अशी कथा आहे कीं, वैकुंठाहून श्रीविष्णु काशीक्षेत्रीं आला, आणि मणिकर्णिकेंत स्नान करून त्यानें काशीविश्वेश्वरास हजार कमलें वाहण्याचा संकल्प केला ; पूजा सुरू असतां शंकरानें एक कमल दूर लोटून दिलें तेव्हां संकल्प पुरा करण्यासाठीं विष्णूनें त्या फुलाऐवजीं आपलें नेत्रकमलच अर्पण केलें ! विष्णूच्या भक्तीनें शंकर प्रसन्न झाला.

या कथेंतील मर्म ध्यानीं धरणें आवश्यक आहे. भारतांत ऐतिहासिक कालापासून शिव आणि विष्णु या दैवतांच्या उपासकांमध्ये मतभेद निर्माण होऊन द्वेष, मत्सर, आदि दोषांचीं पुटें त्यावरून चढूं लागलीं. नंतरच्या काळांत तर वीरशैव वीरवैष्णव, लिंगायत, गाणपत्य, नाथपंथी, महानुभाव, जैन, रामदासी, कापाळी, गोसावी, रामानंदी, इत्यादि अनेक संप्रदाय निर्माण होऊन सर्वांच्या मुळाशीं असलेला भारतीय संस्कृतीचा धागा लोक विसरून जात होते. या सर्व पंथांचें स्वरूप बाह्य दृष्टीनें भिन्न असलें तरी एकजिनसी असणाऱ्या आपल्याच संस्कृतीचीं हीं भिन्न अंगें आहेत, असें पटवून देण्याचे जे कांहीं उपक्रम झाले, त्यांत वैकुंठ-चतुर्दशीचें स्थान मोठें आहे. हरि-हरांत फक्त एका वेलांटीचा फरक आहे असाच उपदेश तुकोबांचा आहे.

उत्तरेत वा दक्षिणेत शैव व वैष्णव यांचीं भांडणें असलीं तरी महाराष्ट्रांत मात्र त्याचें नांवाहे दिसून येत नाहीं. याचें श्रेय येथें रूढ झालेल्या भागवत धर्मास द्यावयास पाहिजे. या भागवत धर्मानें वारकरी सांप्रदायानें सर्व मतभेद मिटाविले, आणि 'ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम' सांगतात त्याप्रमाणें एकाच विठोबाला शिव. आणि विष्णु यांच्या स्वरूपांत पाहण्यास जनतेस शिकविलें.

कार्तिक शु. १५

(१) त्रिपुरासुराचा पराभव !

कार्तिक शु. १५ हा दिवस त्रिपुरी पौर्णिमेचा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

या दिवसाचे महात्म्य पुराणग्रंथांतून सांगडते. पूर्वी त्रिपुरासुर नांवाचा एक दैत्य फार उन्मत्त झाला होता. आपल्या राजधानीभोवती तीन मोठे तट निर्माण करून तो अजिंक्य झाला होता. इंद्रादिक देवांचेहि त्याच्यापुढे कांहीं चालत नव्हते, तेव्हां नारदाच्या सांगण्यावरून सर्व देव शंकरास शरण गेले, व त्यांनीं त्रिपुर दैत्याचा नाश करण्यासाठीं शंकराला विनंति केली. शंकराने ती मान्य करून आपल्या प्रचंड सामर्थ्याने त्रिपुरासुराचा नाश केला. तो दिवस कार्तिक शु. १५ हा होता.

या विजयाची स्मृति आजपर्यंत भारतीयांनीं कायम ठेविली आहे. या दिवशीं सर्व शिवालयांतून दीपोत्सव करण्यांत येत असतो. कांहीं प्रांतांत हा दिवस शिवाचा पुत्र स्कंद किंवा कार्तिकेय याचा जन्मदिवस म्हणून पाळतात; आणि तत्प्रीत्यर्थ त्याच्या मूर्तीची पूजा-अर्चा करण्यांत येते. तारकासुराचा नाश करणारा ह्याच वीर असून तो अतिशय सुंदर होता.

दक्षिण हिंदुस्थानांत शिवासाठीं कृत्तिका नांवाचा महोत्सव साजरा करण्याची पद्धत आहे. सर्वत्र उत्कृष्ट प्रकारचा साज-शृंगार करून भिरवणूक, महापूजा, वगैरे उत्सव मोठ्या प्रमाणावर होत असतात. “सुमारें पंचवीस हात उंचीचा खांब देवळासमोर उभा करून त्यावर कापूर व इतर ज्वालाग्राही पदार्थ घालून तो पेटवून देतात. तिरुवण्णामल्ली, त्रिचनापल्ली, तिरुल्लनी, इत्यादि ठिकाणीं जेथें जेथें टेकडी आहे अशा ठिकाणीं दीपोत्सव करण्यांत येत असतो.”

पुराणांत सांगितलेल्या त्रिपुरासुराच्या वधाचा उल्लेख रूपकात्मक असावा असें कित्येकांचें मत आहे. “क्रोध, लोभ व मोह हे (असुर) प्रबल झाले म्हणजे इंद्रियांना (देवाना) त्रास देतात, तेव्हां इंद्रिये आत्म्यास (शिवास) शरण जातात आणि मग तो आत्मा एकाच बाणाने त्रिपुरांना (स्थूल, सूक्ष्म व कारण या तीन शरिरांना) व्यापून असणारे कामक्रोधादि जे असुर त्यांचा वध करतो. अशी कल्पना रूपक सोडविताना करण्यांत येते.

कार्तिक शु. १५ (२) 'गीतांजली'स नोबेल पारितोषिक !

शके १८३५ च्या कार्तिक शु. १५ रोजी आशियाचे कविसाम्राट् म्हणून ओळखले जाणारे रवीन्द्रनाथ टागोर यांच्या गीतांजलीला जगप्रसिद्ध असें नोबेल पारितोषिक मिळाल्याचें जाहीर झालें !

भारतास मिळालेला हा पहिलाच मान होता. या योगानें रवींद्रबाबूंचीच नव्हे तर सर्व हिंदुस्थान देशाची मान अधिक उंच झाली. हिंदुस्थानच्या पारतंत्र्याच्या काळांतहि उच्च प्रकारचें काव्य निर्माण होतें याची साक्ष युरोपियन लोकांना पटली. वास्तविक पाहतां 'गीतांजली' तील विषय भारतीयांना परका नव्हता. परंतु भौतिक शास्त्रांच्या प्रगतींत सुख मानून वणवण करीत भटकणाऱ्या पाश्चात्य पांथस्थांना गीतांजलींतील अमृतवर्षाव अत्यंत सुखमय वाटून नवचैतन्य देणारा भासला. गीतांजलि हें काव्य रवींद्रबाबूंनीं सन १९०९ मध्ये बंगाली भाषेंत रचलें, पुढें चार वर्षांनंतर त्याचें इंग्रजी भाषांतर प्रसिद्ध झालें. इतर भारतीय साधुसंतांनीं अध्यात्म-तत्त्वज्ञानावर अफाट वाङ्मय निर्माण केलें आहे. गीतांजलींत सुद्धां हाच विषय टागोर यांनीं आपल्या उच्च कल्पनाशक्तीच्या साहाय्यानें अत्यंत भिष्ट केला आहे. भक्तियुक्त अंतःकरणानें जीं गीतकुसुमें टागोरांनीं परमेश्वराच्या चरणी वाहिलीं त्यांतील १०३ अथवा मूळ बंगालींतील १५७ गीतांचा समुदाय म्हणजे 'गीतांजलि'. याला रवींद्रबाबूंच्या प्रतिभेचें एक दिव्य विजयतोरणच म्हणणें इष्ट होईल. सर्व विषय अध्यात्मपर असूनहि कलापूर्ण मांडणी, सौंदर्ययुक्त दृष्टि, आणि कल्पनारम्य असा गूढवाद यांमुळे 'गीतांजलि' म्हणजे उत्कृष्ट असें भावमधुर स्तोत्रकाव्य झालें आहे. गीतांजलि वाचून अनेक लोकांच्या मनाला शांति प्राप्त होऊन एक प्रकारचा दिव्य उल्हास त्यांच्या मनांत निर्माण झाला आहे. सदा सर्वदा युद्धाच्या आग्नितांडवांत होरपाळून निघणाऱ्या पाश्चात्य समाजाला तर 'गीतांजलि' एक अमोल असा ठेवाच वाटला. लीनता, भूतदया, स्वदेशप्रेम, आणि स्वर्गीय आनंद या गुणचतुष्टयावर टागोरांची काव्यसंपदा साकार झाली आहे. जगांतील बहुतेक सर्व भाषांतून गीतांजलीची भाषांतरे झाली आहेत.

कार्तिक व. १

महात्मा फुले यांचें निधन !

शके १८१२ च्या कार्तिक व. १ रोजी महाराष्ट्रांतील आद्य समाजसुधारक व स्वयंस्फूर्तीनें समतावाद प्रतिपादिणारे महात्मा ज्योतिबा गोविंद फुले यांचें निधन झालें.

सातारा जिल्ह्यांतील कटगुण हें यांचें मूळ गांव. यांचे आजोबा शेटीबा हे उदर-निर्वाहासाठीं म्हणून पुण्यास आले. यांच्या तीनहि मुलांनीं माळी कामांत कौशल्य दाखवून पेशव्यांच्या येथे फुलें देण्याच्या कामगिरींत लौकिक संपादन केला, म्हणून यांचें नांव फुले असें पडलें. शिक्षणास सुरुवात झाल्यावर ज्योतिबांनीं वा. ब. फडके यांचे मांग जातीचे गुरु लहूजीबुवा यांचेजवळ दांडपट्टा व नेमबाजी यांचें शिक्षण घेतलें. ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्या सेवावृत्तीनें व कार्यनिष्ठेनें हे चांगलेच भारावले गेले होते. बहुजनसमाजाला साक्षर करावें व त्याला सत्यधर्माचें ज्ञान करून द्यावें असा विचार यांच्या मनांत येऊं लागला. सन १८५१ मध्ये यांनीं बुधवार पेठेंतील चिपळुणकरांच्या वाड्यांत मुर्लीची शाळा काढली. या कार्मा यांना व यांच्या पत्नींना समाजाकडून अत्यंत त्रास झाला; परंतु यांच्या या अभिनव कार्याबद्दल यांचा जाहीर सत्कार झाला. व सरकारनें यांना दोनशें रुपयांची शालजोडी अर्पण केली. त्यानंतर सन १८५३ मध्ये वेताळ पेठेंत अस्पृश्यांकरितां दोन शाळा यांनीं स्वतःच्या खर्चांनें काढल्या. विधवाविवाहाचा प्रसार करून फुले यांनीं तसा एक विवाह घडवूनहि आणिला. तसेंच पतित मुर्लीच्या हातून भ्रूणहत्याचे पातक घडूं नये म्हणून यांनीं 'बालहत्या-प्रतिबंधक गृह' काढलें. यानंतरची यांची महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे १८७३ मध्ये यांनीं आपल्या विख्यात अशा सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ब्राह्मणांची मध्यस्थी दूर होऊन सामाजिक गुलामगिरी दूर व्हावी असा उद्देश या समाजाचा होता. समाजशास्त्रज्ञांनीं अभ्यासपूर्वक जे सिद्धान्त शोधून काढले ते यांनीं स्वयंस्फूर्तीनें प्रतिपादिले. ब्राह्मण व वेदपुराणादि ग्रंथांवर प्रखर हल्ला करून संबंध समाजरचनाच बदलून टाकण्याची दिशा यांनीं दाखविली. 'ब्राह्मणांचें कसब', 'गुलामगिरी', 'जातिभेदविवेकसार', 'इशारा', 'शेतकऱ्याचा आसूड' वगैरे पुस्तके यांनीं लिहिली आहेत.

कार्तिक व. २**इंग्रज व शिंदे यांचे लासवारीचे युद्ध !**

शके १७२५ च्या कार्तिक व. २ रोजी लासवारी येथे इंग्रज आणि मराठे यांचे निकराचे युद्ध होऊन शिंद्यांच्या फौजेचा संहार झाला.

अलीगडचा किल्ला हातीं आल्यावर इंग्लिशांचा सेनापति लॉर्ड लेक दिल्लीवर आला. येथील लढाईतहि फंदफितुरी करून इंग्रजांनीं जय मिळविला. त्यानंतर त्यांचा मोर्चा आगऱ्याकडे वळला. थोड्याच प्रयत्नांनीं शहर हस्तगत झाल्यावर किल्ल्यावर तोफांचा मारा सुरू झाला. आणि किल्लेदार शरण आला. किल्ल्यांतील सर्व सामान, दारूगोळा, तोफांचा व हत्यारांचा कारखाना व प्रचंड द्रव्यसंचय लेकच्या हातांत सांपडला. या विजयाची बातमी दौलतराव शिंदे यांना दक्षिणेत समजली. तेव्हां तेथून मोठी फौज निघाली. लॉर्ड लेकला सुगावा लागतांच त्यानें आपलें जड सामान फत्तेपूरशिक्रीजवळ ठेविलें व तो तयारीस लागला. भरतपुरापासून चारा कोसांवर असणाऱ्या लासवारीजवळ शिंद्यांची फौज एका ओढ्याकांठीं तयार होती. “गुलाबराय कदम वगैरे दोन हजार स्वार दक्षिणी, व फडणीस आदि करून पंधरा पलटणांनिशीं तांब्रांचा मुकाबला केला. चार प्रहर तोफखान्याची लढाई मातबर झाली. प्रथम लेकचा मदतनीस व्हॅण्डलूर यानें एकदम हल्ला केला. परंतु त्यांतच तो ठार झाला. त्या प्रसंगां तुंबळ युद्ध झालें. मेजर ग्रिफिथ्स, जनरल वेअर, वगैरे अनेक शूर इंग्रज लढाईत ठार झाले. परंतु शेवटीं इंग्रजांस विजयश्रीनें माळ घातली. युद्ध मुख्यतः तोफांचेंच झालें. इंग्रजांकडील दोन हजार गोरे व तीन हजार तेलंगे ठार व जखमी झाले. अखेर जनरल लेकनें स्वतः हल्ला केला तेव्हां मराठ्यांची फौज पळून गेली.” इंग्रजांना मिळालेला हा विजय फार मोठा होता. यायोगें शिंद्यांचा संपूर्ण पराभव होऊन इंग्रजांना आतां मोठा शत्रु उरलेला नव्हता. शिस्त, व्यवस्था, धडाडी, पराक्रम हे गुण शिंद्यांच्या फौजेत अवश्य होते, परंतु स्वदेशभक्ति, प्रामाणिकपणा, करारीपणा, स्वार्थत्यागबुद्धि या गुणांची ओळख थोडी कमी असल्यामुळे लष्करी सामर्थ्य तुल्यबल असलें तरी शिंद्यांना पराभवच स्वीकारावा लागला.

कार्तिक व. ३

रमेशचंद्र दत्त यांचें निधन !

शके १८३१ च्या कार्तिक व. ३ या दिवशीं बंगाल्यांतील प्रारंभींचे आय्. सी. एस्. अधिकारी, थोर अभ्यासक, राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष, बडोद्याचे दिवाण, हिंदु संस्कृतीचे अभिमानी व ग्रंथकार रमेशचंद्र दत्त हे मृत्यु पावले.

यांचा जन्म कलकत्ता येथे झाला. यांचे वडील इसनचंद्र हे डेप्युटी कलेक्टर असून ते बुद्धन मरण पावले. तेव्हां रमेशचंद्र कलकत्ता येथे हायस्कूलमध्ये शिकत होते. यांचे काका सुशीचंद्र यांनी यांचें पालनपोषण केले. मॅट्रिक झाल्यावर यांनी तीन वर्षे प्रेसिडेन्सी कॉलेजांत शिक्षण घेतलें व नंतर हे आय्. सी. एस्. होण्याकरितां इंग्लंडला गेले. या परीक्षेत १७५४ पासून या वेळपर्यंत फक्त एकच हिंदी विद्यार्थी पास झाला होता. यांचेबरोबर यांचे दोन मित्र सुरेंद्रनाथ बानर्जी आणि बिहारीलाल गुप्त हे पण होते. हे त्या परीक्षेत तिसरे आले. नंतर दोन वर्षे इंग्लंडमध्ये हिंडून हे हिंदुस्थानांत परत आले. आल्याबरोबर 'Three Years in England' हें इंग्रजी पुस्तक यांनीं प्रसिद्ध केले. प्रथम कांहीं दिवस अनुभव मिळविण्याकरितां दुष्काळ व वादळांत झालेलें नुकसान यांसंबंधीं काम करित असतां यांनीं एक निर्मांड लेख 'स्टेट्समन' मध्ये लिहिला. त्यामध्ये निवृत्त होणाऱ्या ले. गव्हर्नर सर अँशले ईंडन यांच्या कारकीर्दीचें हुबेहुब चित्रण होतें. त्याचबरोबर शेतकी जीवन सुधारण्याचे उपायहि सुचविले. त्यामुळे बंगाल टेनन्सी अँक्ट झाला. मेमनसिंग, बरदान, वगैरे जिल्ह्यांत मुख्य म्हणून काम करित असतां लॉर्ड रिपनच्या वेळीं ग्रामपंचायतीची सूचना मांडून ती यांनीं मान्य करून घेतली व लवकरच ती सर्व प्रांतांत सुरू झाली. ओरिसाचे कमिशनर व पोलिटिकल एजंट, वगैरे महत्त्वाच्या जागांवर काम केल्यावर मुदत संपण्यापूर्वीच हे सेवानिवृत्त झाले. नंतर जवळजवळ सात वर्षे हे लंडनच्या युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत हिंदुस्थानच्या इतिहासाचे लेक्चरर होते. तेथेच त्यांनीं रामायण व महाभारतांतील निवडक भागाचा इंग्रजीत पद्यमय अनुवाद केला. तसेंच शेतसारा, राजद्रोह, राज्यसुधारणा वगैरे मूलगामी कार्यांमुळे यांना लखनौच्या राष्ट्रसभेचें अध्यक्षस्थान देण्यांत आलें होतें.

कार्तिक व. ४**पं. मालवीय यांचें निधन !**

शके १८६८ च्या कार्तिक व. ४ रोजी आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे हिंदी पुढारी, बनारसच्या विख्यात हिंदु विश्वविद्यालयाचे जनक व कळकळीचे सार्वजनिक कार्यकर्ते पं. मदनमोहन ब्रजनाथ मालवीय यांचें निधन झालें !

जुन्या कर्मठ आचारविचारांच्या ब्राह्मण घराण्यांत अलाहाबाद येथें शके १७८३ मध्ये यांचा जन्म झाला. यांचें शिक्षण संपल्यानंतर गव्हर्नमेंट हायस्कूलमध्ये थोडे दिवस शिक्षकाचें काम केल्यावर मालवीयांनी 'हिंदुस्थान' नांवाचें पत्र काढिलें. पुढें इंडियन युनियन, अभ्युदय, लीडर, हिंदुस्थान टाइम्स, या पत्रांचे संपादकत्वहि वेळोवेळीं यांनी स्वीकारिलें होतें. सन १८८५ च्या कलकत्ता येथील काँग्रेसमध्ये यांनी पहिलें राजकीय भाषण केलें. लाहोर, दिल्ली व कलकत्ता येथील काँग्रेसच्या अधिवेशनांचें अध्यक्षस्थान यांना मिळालेलें होतें. सन १९०२ मध्ये प्रांतिक असेंब्लीमध्ये व सन १९१० मध्ये मध्यवर्ती असेंब्लींत हे निवडून गेले. मालवीय हे हिंदुस्थानांतील हिंदूंचे मोठे पुढारी होते. हे हिंदुमहासभेच्या संस्थापकांपैकी एक असून प्रयाग व पुणे येथील अधिवेशनांचे अध्यक्षहि होते. मदनमोहन मालवीय यांच्यांत नव्याजुन्यांचें उत्कृष्ट मिश्रण झालेलें होतें. हिंदु शास्त्रें, धर्म व संस्कृत भाषा यांचें शिक्षण देणाऱ्या प्राचीन विद्यापीठाच्या कल्पनेला शास्त्रीय ज्ञानाच्या अध्ययनाची यांनी जोड दिली व हिंदु विश्वविद्यालयाचा पाया घातला. हिंदु संस्कृतीच्या अभ्यासाबरोबरच इतर आधुनिक तीस शाखांचें शिक्षण देणारें हे विद्यापीठ जगप्रसिद्ध आहे. "स्नानसंध्या, गीताभागवतादिकांचा नित्य व्यासंग, पापभीरू व शुचिर्भूत वृत्ति, कपाळीं चंदनाचा ठसठशीत तिलक, पांढरा स्वच्छ पोषाख आणि देश व धर्म यांबद्दल काम करण्याची तत्परता या गुणांमुळें मालवीयांबद्दल सर्वांना आदर वाटे." यांच्या चारित्र्याला नैतिक अधिष्ठान असल्यामुळें विरोधकहि मालवीयांना फार मान देत असत. 'हृदयाचे मृदु, तत्त्वाचे खंबीर, धार्मिकतेची मूर्ति अशा यांच्या व्यक्तित्वामुळें यांच्याबद्दल लोकांना अतिशय पूज्य भावना वाटत असे.'

कार्तिक व. ५

गंगाधरपंत नेवाळकरांचें निधन !

शके १७७५ च्या कार्तिक व. ५ या दिवशीं झांशीची राणी लक्ष्मीबाई हिचे यजमान गंगाधरपंत नेवाळकर यांचें निधन झालें.

झांशीचे सुभेदार नेवाळकर यांचें घराणें मूळचें कोंकणांतील. पेशवाईच्या आरंभीं इतर अनेकांबरोबर हें घराणें धुळें जिल्ह्यांतील साक्री येथें येऊन स्थायिक झालें. रघुनाथराव नेवाळकर हे मुख्य पुरुष. याच घराण्यांतील प्रसिद्ध पुरुष म्हणजे गंगाधरराव नेवाळकर. झांशीचें नष्ट झालेलें वैभव पुन्हा एकदां निर्माण करावें असा यांचा प्रयत्न होता. हे स्वभावानें अत्यंत दयाळू असून शिस्तीचे मोठे भोक्ते होते. यांची द्वितीय पत्नी म्हणजे प्रसिद्ध राणी लक्ष्मीबाई. सन १८४२ मध्ये लक्ष्मीबाई झांशीची 'राणी' बनली. पुढें लौकरच या दांपत्यास सन १८५१ मध्ये मुलगा झाला. पुत्रजन्माचा आनंदोत्सव पुरा होतो न होतो तोंच हा एकुलता एक वारस परलोकास निघून गेला. पुत्रवियोगाचा धक्का राजास फारच जाणवला. वारंवार ते आजारी पडूं लागले. राज्यांतील श्रमांमुळें संग्रहणीचा विकार जडला. नामवंत राजवैद्यांचे उपचार सुरू झाले, पण कांहीं इलाज चालेनासा झाला. दिवसोदिवस गंगाधररावांची प्रकृति खंगतच चालली. राणी अहोरात्र पतिचरणांजवळ बसून चिंतायुक्त मुद्रेनें सेवाशुश्रूषा करित होती. चिन्हें बरीं नाहींत असें पाहून आनंदराव नांवाच्या आत्तालाच दत्तक घेण्यांत आलें. लक्ष्मीबाई चितेनें व्याकुळ झालेली असतांनाच कार्तिक व. ५ हा दिवस उजाडला; महाराजांनीं राज्याची निरवानिरव केली. ब्रिटिश सरकारनें राज्य नेवाळकरांच्या वंशाकडेच राहिल असें आश्वासन दिलें; आणि याच दिवशीं महाराजांनीं कैलास-वास केला! मृत्यूची चातमी वायुवेगानें सर्व नगरभर पसरली. सर्वत्र हाहाः-कार उडून राजवाड्यांत एकच हलकल्लोळ माजला. महाराणी लक्ष्मीबाईस दुःखाचा आवेग सहन न झाल्यामुळें तिचें देहभानच हरपलें! पुत्रवियोगानंतर राणीवर हा दुसरा जबरदस्त आघात झाला होता. गंगाधररावांच्यानंतर झांशीच्या राज्याची काय अवस्था झाली; राणी लक्ष्मीस कोणतें दिव्य करावें लागलें; हा इतिहास प्रसिद्धच आहे.

कार्तिक व. ६

(१) जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म !

शके १८११ च्या कार्तिक व. ६ रोजी भारताचे जगप्रसिद्ध पुढारी, आंतर-राष्ट्रीय राजकारणाचे अभ्यासक व स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांचा जन्म झाला.

भारतांतील सुप्रसिद्ध राज्यघटनाशास्त्रज्ञ, कायदेपंडित व राजकारणी मुत्सद्दी पंडित मोतिलाल नेहरू यांचे हे एकुलते एक पुत्र. राजेमहाराजे यांना हेवा वाटावा अशा ऐश्वर्यांत यांचें बालपण गेलें. मि. एफ्. टी. ब्रुक्स यांच्या हाताखाली घरगुती इंग्रजी शिक्षण झाल्यानंतर ते इंग्लंडमधील हॅरो या प्रसिद्ध शाळेंत गेले. इंग्लंडांतच त्यांचें उच्च शिक्षणहि झालें.

भारतांत आल्यावर सन १९२० नंतर त्यांनीं वकिली सोडून असहकारितेच्या चळवळींत भाग घेतला व राजकारणाला सर्वस्वी वाहून घेतलें. सन १९२३ सालीं राष्ट्रसभेच्या चिटणिसाचें काम करूं लागल्यापासून त्यांच्या कर्तबगारीचें तेज विशेष चमकूं लागलें. युरोपच्या प्रवासांत रशियांतील वास्तव्यानें त्यांना नवीन दृष्टि आली. ती त्यांनीं 'सोव्हिएट रशिया' या पुस्तकांत मांडली आहे. सन १९२९ मध्यें लाहोरच्या राष्ट्रसभेच्या अधिवेशनाचें अध्यक्षस्थान यांना लाभलें तेव्हां भारताच्या संपूर्ण स्वातंत्र्याचा निर्धार त्यांनीं केला. यानंतर १९३५, १९३६ आणि १९४६ हीं तीन वर्षे हे राष्ट्रसभेचे अध्यक्ष होते.

त्यांनीं लिहिलेलें आत्मचरित्र जगांतील उत्कृष्ट पुस्तकांत गणलें गेलें आहे. यांच्याच दीर्घ प्रयत्नानें आणि महात्मा गांधींच्या तपश्चर्येमुळें भारत देश स्वतंत्र झाला आहे. भारताची सर्वांगीण उन्नति कशी होईल याचीच एक चिंता पंडित नेहरूंना सारखी लागून राहिलेली असते. जगांतील थोर पुढाऱ्यांत पंडितजींचें स्थान फारच वरच्या दर्जाचें आहे. सन १९४९ सालीं त्यांनीं जी अमेरिकेला भेट दिली त्या वेळीं त्यांचा झालेला सन्मान म्हणजे भारतीयांचाच गौरव होता. आंतरराष्ट्रीय राजकारणांतील मुत्सद्देगिरी पंडित नेहरू चांगलीच जाणत असल्यामुळें सर्व जगांत त्यांना मोठाच मान आहे. हिंदुस्थानच्या जनतेचे तर ते अत्यंत लाडके असे 'जवाहर' आहेत.

कार्तिक व. ६ (२) ह. भ. प. पांगारकर यांचें निधन !

शके १८६३ कार्तिक व. ६ रोजी मराठी भाषेंतील प्राचीन संतवाङ्मयाचे सुप्रसिद्ध अभ्यासक, रसाळ लेखक, वक्ते व ग्रंथकार ह. भ. प. लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर यांचें निधन झालें.

महाराष्ट्रांतली सुशिक्षितांच्या घरांत जुन्या काव्याचें लोण पोंचवून तरुण पिढीचें लक्ष जुन्या काव्याकडे वळविण्याचें बरेंचसें श्रेय पांगारकर यांना आहे. प्रवचन, व्याख्यान आणि लेखन या साधनांनीं लक्ष्मणरावजींनीं उभ्या महाराष्ट्रांत तीन तर्पेंपर्यंत अध्यात्म, भक्ति आणि धर्मसंस्कृति यांचा पाऊस पाडला. 'मुमुक्षु' नांवाचें साप्ताहिक (नंतर मासिक) काढून भारतीय संस्कृतीतील भक्तिगंगा त्यांनीं घरोघरीं पोंचविली. 'भक्तिमार्गप्रदीपा'च्या लाखों प्रती महाराष्ट्रांत आजहि खपत आहेत. मोरोपंतचरित्र, तुकारामचरित्र, ज्ञानेश्वरचरित्र, मराठी वाङ्मयेतिहासाचे तीन खंड वगैरे ग्रंथांतून त्यांच्या चिकित्सेचा आणि भावनेचा उत्कृष्ट संगम पाहावयास मिळतो. पांगारकर जातीचे कवि होते. पण आपल्या 'चरित्रचंद्र' या आत्मवृत्तांतांत ते लिहितात, "संतकाव्याची दिव्य भगवत्स्फूर्ति पाहतांना माझी कवित्वशक्ति लाजून मुरडली व संतांच्या पायीं दडी मारून राहिली."

पांगारकरांची आणखी एक महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे मोरोपंत, रामदासस्वामी, आणि अहल्याबाई यांच्या सार्वजनिक पुण्यतिथींचा उपक्रम महाराष्ट्रांत यांनींच प्रथम सुरू केला. अध्यात्म आणि भक्ति यांमध्ये रंगणारे पांगारकर राष्ट्रीय बाबतात तितकेच जागरूक होते. ते एका ठिकाणीं लिहितात, "आमचें राष्ट्र आपल्या संस्कृतिबळावरच पुन्हा ऊर्जित दशेला येईल. व्यावहारिक सर्तेंत मी आधीं मराठा, मग हिंदु व शेवटीं विश्वात्मा आहे. सर्व हिंदु लोकांची एक संस्कृति आहे व तिचाच जयजयकार झाला पाहिजे." पांगारकरांसारखे रसाळ वक्ते झाले नाहीत. प्राचीन संतकाव्याचें त्यांचें पाठांतर दांडगें होतें. हजारबाराशें ओव्यांचा किंवा आर्यांचा ओघ त्यांच्या मुखांतून निघत असे. सन १९४९ मध्ये त्यांच्याविषयींचा गौरवग्रंथ प्रसिद्ध झाला आहे.

कार्तिक व. ७ फोंड्याच्या युद्धांत पोर्तुगीशाचा पराभव !

शके १६०५ च्या कार्तिक व. ७ ला संभाजी राजे यांच्या फौजेनें फोंडा येथें अद्वितीय पराक्रम करून पोर्तुगीशांचा पराभव केला.

जंजिऱ्याचा सिद्दी, गोव्याचे पोर्तुगीश व मोंगल बादशहा या तिघांशीं मुख्यतः संभाजीला युद्धप्रसंग करावे लागले. पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीश लोक धर्म व व्यापार या बाबतींत मराठ्यांचा उच्छेद करण्याचा प्रयत्न करीत होते. त्यामुळे संभाजी अत्यंत चिडून गेला होता. “फोंडा या जलदुर्गावर संभाजीनें पुष्कळ द्रव्यसंचय केला आहे.” अशा माहितीवरून पोर्तुगीश गव्हर्नरानें फोंड्यावर हल्ला करण्याचें ठरविलें. आणि १७-१०-१६८३ रोजीं आठशें युरोपियन, आठ हजार कानडी पायदळ, व पांच मोठ्या तोफा घेऊन तो गोव्याहून निघाला व त्यानें चार दिवस फोंड्यावर तोफांचा मारा सडकून केला. तटास एक लहानसें खिंडार पडलें. त्यांतून पोर्तुगीश लोक आंत प्रवेश करीत असतां संभाजीच्या लोकांनीं आंतून मोठ्या आवेशानें लढून तो हल्ला साफ मोडून काढला. एवढ्यांत या हल्ल्याची बातमी संभाजीस समजली. तेव्हां तो चौलहून त्वेषानें चालून आला आणि त्यानें पोर्तुगीशांचा संपूर्ण पाडाव केला. पावसानें दारू भिजून गेल्यामुळे पोर्तुगीशांच्या बंदुका चालेनात. शेवटीं कार्तिक व. ७ ला मोठ्या नामुष्कीनें गव्हर्नर टाहोरानें खाडी ओलांडून स्वतःचा जीव बचावला व गोवें गांठलें. हा नसता उपद्रव्याप केल्याबतल तो बाहेर तोंडहि दाखविण्यास तयार होईना. एका धर्मगुरूच्या मठांत कैक दिवस तो लपून बसला होता.

या फोंड्याच्या वेढ्यांत शिवाजीचा विश्वासू सरदार येसाजी कंक व त्याचा पुत्र कृष्णाजी यांनीं मोठा पराक्रम केला. “या दोघांनीं फोंड्याचे स्वारींत फिरंग्यासी गांठ पडली असतां बहुत शिकस्त केली. आणि गनीम मारून काढिला. ते वखतीं दोघांनाहि जखमा लागून चकचूर झाले. कठीण जखमा राजश्री स्वामींनीं दृष्टीनें पाहिल्या आणि घरासी जावयासी आज्ञा दिली. त्यावर कृष्णाजी कंक यांच्या जखमा घरीं फुटून मयत झाला. —”

कार्तिक व. ८

थोरले माधवराव पेशवे यांचा अंत !

शके १६९४ च्या कार्तिक व. ८ रोजी श्रीमंत माधवराव पेशवे यांचा थेऊर येथे अंत झाला. आणि त्यांच्याबरोबर त्यांची पत्नी रमाबाई सती गेली.

अल्पावधीत माधवराव पेशव्याला जिवापाड श्रम करावे लागले. त्यामुळे आधीच्याच नाजुक प्रकृतीवर विलक्षण ताण पडला. अखेरच्या कर्नाटकच्या स्वारीत त्यांची प्रकृति फारच बिघडली. अंगी रुजत असलेला क्षयरोग हळूहळू वाढीस लागला. भारतातील प्रसिद्ध वैद्य महीधर गंगा विष्णु यांचे औषध सुरू झाले. हवापालटासाठी व गजाननावरील भक्ति म्हणून श्रीमंतांचा मुक्काम थेऊरला होता. कार्तिकांत प्रकृति फारच बिघडली.—“ थेऊरास वाड्यांत होते ते देवळाच्या आवारांत येऊन राहिले. सर्व मंडळी झाडून थेऊरास आली. श्रीगणपतीस जलाची संतत धार धरली. ज्वरशांति व अनुष्ठानास ब्राह्मण घातले. कार्तिक शुद्ध ६ रोजी रमाबाईस सहगमनाविपर्यां बोध केला. तिणे जबाब दिला ; ईश्वरसत्ता प्रमाण...एकदम पर्जन्य फार पडला, त्यामुळे हवा खराच झाली. सर्वांगावर सूर्ज आली. कार्तिक शु. ११ ला प्रहर दिवसांत फार गडबडले. भुईवर उतरले, दानधर्म बहूत करवला...रमाबाई फक्त गोमूत्र व दूध यांजवर पांच-सात दिवस राहिल्या. कार्तिक व. ३ ला रमाबाईंनी सती जाते वेळचीं पातळे आणावयास सांडणीस्वार पुण्यास पाठविला. त्यावरून पुण्यांत मृत्यूची आवई उठून दोन घटका दुकानें बंद झालीं. मागाहून खरी बातमी समजली. तेव्हां गडबड शांत झाली...अखेरची वेळ आली. ‘आम्ही महायज्ञेस जातो. स्वारीची तयारी करा.’ म्हणोन श्रीमंत बोलू लागले. स्तुति अखेर क्षणपर्यंत होती. बुधवार, कार्तिक व. ८ ला दोन घटका दिवस होता, त्या वेळीं ‘गजानन’, ‘गजानन’ म्हणत मोठ्या योग्याप्रमाणें नेत्रद्वारें प्राण गेला. प्रजेचें छत्र गेलें. मोठा घात झाला. बाईसाहेबांनीं तरुणपणांत स्त्रीधर्माची शर्थ केली. सर्व जवाहीर आपले हातानें वाटलें. धर्मशिलेवर उभी राहून सती गेली. श्रीमंतांचा प्रताप जसा होता तसा बाईंनीं शेवट केला. सूर्यमंडळ भेदून गेली.—”

कार्तिक व. ९

सर्वज्ञानी राजा तोडरमल्ल !

शके १४११ च्या कार्तिक व. ९ रोजी अकबर बादशहाचा सुप्रसिद्ध दिवाण राजा तोडरमल्ल याचें निधन झालें.

तोडरमल्ल हा जातीनें क्षत्रिय होता. अयोध्या प्रांतांतील लहेरपूरगांवचा हा राहणारा. याचें लहानपण अत्यंत त्रासांत गेलें. तान्हेपणींच बाप वारल्यामुळें मोठ्या कष्टानें आईनें संगोपन केलें. तोडरमल्ल थोडा मोठा झाला; आणि आईची परवानगी घेऊन तो दिल्लीस कामधंदा पहाण्यास आला. तेथें अकबराचा फडणीस मुझफरखान म्हणून होता, त्याच्यापाशीं तोडरमल्ल गेला. तेथें त्यानें कारकुनीचें काम पत्करलें. त्याचा चाणाक्षपणा पाहून मुझफरखानानें त्याला आपला मुख्य दिवाण नेमला. पुढें त्यानेंच तोडरमल्लाची आणि बादशहाची भेट घडविली. बादशहानें त्यास आपल्या खाजगी कारभारांत घेतलें. लेखणीबरोबरच तोडरमल्लानें तरवारहि गाजविली. बादशहाच्या फौजेची त्यानें अत्यंत शिस्तबद्ध अशी व्यवस्था केली. त्याच्या या बंदोबस्तामुळें लोक त्याला 'सर्वसाक्षी' व सर्वज्ञानी म्हणूं लागले. चित्तोडगड, सुरत व रणथंभोर येथील विजय याच्याच मसलतीमुळें बादशहास मिळाले. 'तोडरमल्ल हा खरा शूर शिपाई आहे', असा याचा लौकिक झाला. यानेंच जमाखर्चाची व वसुलीची व्यवस्था अत्यंत चोख अशी ठेविली. अनेक प्रकारच्या बंडखोरांचें पारिपत्य करण्याच्या कार्मीं बादशहास तोडरमल्लाचा फारच उपयोग झाला. हा अत्यंत चतुर, शूर व युक्तिवान् म्हणून लोक याला ओळखूं लागले. एने अकबरी लिहिणारा अबुल् फजल् याच्याविषयीं लिहितो, "स्वतःविषयीं यत्किंचितहि महत्त्वाकांक्षा मनांत न वागवितां या पुरुषानें अकबराच्या राज्याच्या अंतर्व्यवस्थेकडे आपलें सगळें चित्त लाविलें, आणि त्यामुळें आपलें नांव चिरस्मरणीय करून ठेविलें." यानें जमिनीची मापणी करून तिचें वर्गीकरण केलें व जमीनमहसुलाची पद्धत घालून दिली. याचा शेवट मात्र विपरित असा झाला. काश्मीरवरील कामगिरीहून परत येत असतांना कोण्या वेड्या फकिरानें त्याच्या उरांत खंजीर खुपसला आणि त्यांतच त्याचा अंत झाला.

कार्तिक व. १०

‘वनस्पतींचे वाचस्पति’ जगदीशचंद्र !

शके १७८० च्या कार्तिक व. १० रोजी आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचे भारतीय वन-
स्पतिशास्त्रज्ञ सर जगदीशचंद्र बोस यांचा जन्म झाला.

विक्रमपूर जिल्ह्यांतील राणीखल या गांवीं यांचा जन्म झाला आणि कलकत्त्याच्या सेंट शेवियर कॉलेजांत यांचें शिक्षण पूर्ण झालें. पुढें लंडन येथें रत्राइस्ट चर्च कॉलेजातून अभ्यास करून विज्ञान, रसायन व वनस्पतिशास्त्र या विषयांची पदवी मिळवून ते हिदुस्थानांत आले, आणि कलकत्ता येथील प्रेसि-डेन्सी कॉलेजमध्ये प्राध्यापकाचें काम पाहूं लागले. उत्तरायुष्यांत वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणून यांचा लौकिक वाढला; तरी सुरुवातीस त्यांनीं इलेक्ट्रिसिटींतील संशोधन केलें. त्यानंतर ते वनस्पतिशास्त्राकडे वळले. रेडियोमधील ध्वनिवाहक भांड्यांना सुद्धां दीर्घकाल वापरल्यानंतर शीण येतो; व थोड्या विश्रांतीनंतर तो जातो हें ध्यानांत आल्याबरोबर यांनीं प्राणी व अचेतन यांच्या अभ्यासास सुरुवात केली. त्यांची वृत्ति पहिल्यापासूनच जडांतून चित् पाहाण्याची असल्यामुळें त्यांना वन-स्पतींचें ‘जीवन’ लौकरच समजून आलें. रुधिराभिसरण, स्नायु, मज्जातंतु इत्यादि क्रिया यांनीं शोधून काढल्या. इंग्लंडमधील रॉयल इन्स्टिट्यूटपुढें दिलेल्या भाषणांत यांनीं सांगितलें, “अणुरेणूपासून सूर्यमालेपर्यंत मला एकच तत्त्व भरलेलें दिसतें व ती हजार वर्षांपूर्वी गंगातटाकीं निवास करणाऱ्या माझ्या पूर्वजांनीं उपनिषदांतून दिलेल्या एकत्वाच्या संदेशाचीच अल्पस्वल्प प्रचीति मला येत आहे.”

बिनतारी संदेशाचा शोध मार्कोनीनें लावला व त्यानेंच रेडियोचा चमत्कार जगास दाखविला असें मान्य असलें तरी त्याच्या आधीं हा शोध जगदीश-चंद्रांनींच लाविला होता. तरी पण ‘वनस्पतींचे वाचस्पति’ म्हणून जगानें यांना मान्यता दिलीच. जगदीशचंद्रांना आपल्या भारतीयत्वाचा मोठा अभिमान होता. “भारताच्या गौरवाथें” ही काव्यपंक्ति त्यांच्या संस्थेवर आहे व तिच्या शिरो-भार्गी दधीच्या ऋषींच्या हाडांचें वज्र कोरून त्याग करण्याचा संदेश भारताला जगदीशचंद्र देत आहेत. आपल्या अमरत्वाची खूणगांठ त्यांनीं या शब्दांत सांगितली आहे, “Not in Possessions but in ideals are to be found the seeds of immortality.”

कार्तिक व. ११

भाई परमानंद यांचें निधन !

शके १८६९ च्या कार्तिक व. ११ या दिवशीं पंजाबमधील सुप्रसिद्ध हिंदु-सभेचे कार्यकर्ते व पुढारी भाई परमानंद हे निधन पावले.

पंजाब युनिव्हर्सिटींतून एम्. ए. चें शिक्षण घेऊन हे आर्य समाजांत सामील झाले व लाहोरच्या डी. ए. व्ही. कॉलेजांत प्राध्यापकांचें काम करण्यास यांनीं सुरुवात केली. दरम्यान उत्तर व दक्षिण आफ्रिकेंतील हिंदी लोकांच्या विनंतीस मान देऊन इंसराज यांनीं यांना वैदिक धर्म व संस्काराच्या प्रचाराकरितां आफ्रिकेंत जाण्याची आज्ञा दिली. अशा रीतीनें यांच्या सार्वजनिक आयुष्यास सुरुवात झाली. यांच्या ऐतिहासिक शीख घराण्याचें भाई हें गौरवदर्शक उपपद आहे. आफ्रिकेंत यांच्या घरीं एस्. अजितसिंग, सूफी अंबाप्रसाद यांच्यासारखे क्रांतिकारक लोक रहात असत. त्यांच्या कटाचा मागमूस पोलिसांना लागला असल्याचें कळतांच ते तेथून निसटले व हे मात्र पोलिसांच्या तांबडींत सांपडले. अशा तऱ्हेनें पोलिसांच्या काळ्या यादींत यांचें नांव गोंवलें गेलें.

तीन वर्षे हे दक्षिण अमेरिकेंत राहिले तेव्हां तेथील मॉर्तनिक या फ्रेंच वसाहतींत लाला हरदयाळ यांच्याशीं यांची ओळख झाली व क्रांतिकारक म्हणून हिंदुस्थानांत पाठविण्यांत येणाऱ्या शीख व इतर लोकांत यांचा समावेश झाला. त्यामुळेंच हिंदुस्थानांत गदर पार्टीच्या इतर सभासदांबरोबर यांना पण अटक झाली. राजाविरुद्ध बंड केल्याच्या आरोपावरून यांना फांशीची शिक्षा झाली होती. परंतु ती कमी करून जन्मठेपींत तिचें रूपांतर केले व यांना अंदमानांत पाठवून दिलें. अनेक वर्षे शिक्षा भोगून तेथील जीवन असह्य झाल्यामुळें त्यांनीं आमरण अन्नत्याग सुरू केला, पण सी. एफ्. अॅण्ड्र्यूज यांच्या मध्यस्थीनें वीस दिवसांनंतर यांची मुक्तता झाली. पुढें पांच वर्षेपर्यंत यांनीं कौमी विद्यापीठांत कुलगुरूचें काम केले. परंतु राष्ट्रीयत्वाच्या नांवाखालीं चाललेली हिंदूंची गळचेपी यांना पाहवेना. म्हणून यांनीं तसा प्रचार सुरू केला. या 'धाडसी' प्रचारामुळें लोकांनीं यांना वेडे ठराविलें, तरीसुद्धां पं. मालवीय, लाला लजपतराय, स्वामी श्रद्धानंद यांच्या सहकार्यानें हिंदुसभेचें कार्य जोरांत सुरू झालें. हे अ. भा. हिंदुमहासभेचे अध्यक्ष होते.

कार्तिक व. १२

कन्हय्यालाल दत्त फांशी !

शके १८३० च्या कार्तिक व. १२ रोजी बंगालमधील सुप्रसिद्ध क्रांतिकारक कन्हय्यालाल दत्त फांशी गेले.

वंगभंगानंतर बंगाल्यांत एक प्रकारचें नवैतन्य निर्माण झालें होतें. 'युगांतर' पत्राच्या संपादकाला कारावास दिल्यानंतर 'वंदे-मातरम्' पत्राच्या संपादकांची-बाबू अरविंद घोषांची तीच गत झाली. बंगालमध्ये क्रांतिकारकांचें जालें विणलें जात होतें. बाँबची गूढ विद्या बंगाली वीरांना अवगत झाली होती. मुझफरपूर बाँब प्रकरणांतील खुदीरामबोस ११।८।१९०८ रोजी फांशी गेला. पुढें याच प्रकरणांतून अलीपूर बाँब खटला निर्माण झाला व त्यांत कन्हय्यालाल दत्त, विभूतिभूषण सरकार, अरविंद घोष, बारींद्र घोष, इंदुभूषण रॉय, नरेन्द्र गोस्वामी, सत्येन्द्रनाथ बोस, आदि शिक्षित आणि सुसंस्कृत तरुणवर्ग सांपडला. या तरुणांनी बादशहाविरुद्ध बंड पुकारलें होतें. खटला सुरू होण्यापूर्वी नरेन्द्र गोस्वामी हा महत्त्वाचा साक्षीदार फितुर झाला. त्याचें प्रायश्चित्त त्याला मिळालें. हॉस्पिटलच्या आवारांतच त्याच्यावर गोळ्या झाडून सत्येन्द्र बोस व कन्हय्यालाल दत्त यांनी त्याला यमसदनास पाठविलें. या भयंकर प्रकारामुळें सर्व भरतखंड हादरून गेलें. 'विद्रोह्याचा अंत' या शीर्षकाखाली बंगाली वृत्तपत्रांतून अग्रलेख लिहिले गेले. अर्थात्च या दोन क्रांतिकारकांवर खटले भरण्यांत आले. सत्येंद्र व कन्हय्या यांना फांशीची शिक्षा ठोठावली गेली. कार्तिक व. १२ रोजी कन्हय्या दत्त फांशी गेले. या दोघांच्या नवलकथा आणि धैर्याच्या गोष्टी सर्व बंगालमध्ये प्रसिद्ध आहेत. कन्हय्या फांशी जाण्याच्या आधी चारच दिवस बी. ए. ची परीक्षा उच्च श्रेणीत उत्तीर्ण झाला होता. थोरल्या बंधूनें गंहिवरून ही बातमी सांगितल्यावर कन्हय्या हंसून बोलले, "माझ्याबरोबरच डिप्लोमाहि फांशी धावा." फांशी गेल्यानंतर कन्हय्याच्या देहाची मोठी प्रेतयात्रा निघाली. हजारों गीता या वीर युवकांवर फेंकण्यांत आल्या. दहनानंतर त्याची चिमूट चिमूट राख शेंकडों वंगयुवतींनी पूजेसाठीं म्हणून चांदीच्या डबांत भरून ठेविली.

कार्तिक व. १३

“ ज्ञानदेव बैसले समार्धी ! ”

शके १२१८ च्या कार्तिक व. १३ रोजी महाराष्ट्रांतील सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञ, कवि आणि संतमुकुटमणि श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांनी मध्यान्हकाळीं समाधि घेतली.

शके १२१८ च्या कार्तिक शु. १० ला ज्ञानदेवांनीं पंढरपुरास पांडुरंगाला समाधि घेण्याचा आपला मनोदय कळवून परवानगी घेतली. आळंदीक्षेत्र समाधिस्थान म्हणून निश्चित झाले. समाधीचा दिवस उजाडला. ज्ञानदेवांनीं गुरुचरणांचें ध्यान करून लहानग्या सोपानास कुरवाळले, ज्ञानदेव समाधिस्थानीं जाण्यास निघाले, त्या वेळीं—“ देवऋषिगण सकळ । जयजकार ध्वनि मंजुळ । स्तुतिस्तोत्रें सकळ । नक्षत्रादि गाती ” अशी परिस्थिति झाली. आणि नामदेव ?—“ नामा असे शोकाकुलित । चरणीं रत विठ्ठलाच्या । ” निवृत्तीनाथांची नित्य समाधिहि भंग पावली, त्यांनाहि अत्यंत दुःख होऊन त्या योग्याच्या तोंडून शब्द निघाले :

“ मायबापे आम्हां त्यागियेलें जेव्हां । ऐसें संकट तेव्हां झालें नाहीं ” आईला मुकणारीं पाडसें जशीं सैरावैरा धांवतात तशीं सोपान देव व.मुक्ताबाई ज्ञानदेवांवांचून अनाथ होऊन स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागलीं. ‘ अलं ददादि ’ म्हणजे पुरे म्हणण्यार्थेंत सर्व मनोरथ पूर्ण करणाऱ्या अळंदी येथें सिद्धेश्वर देवालयान्या शेजारी असणाऱ्या अजान वृक्षाखाली दोन खणांची गुहा,—समाधिस्थान—तयार केले होते. नामदेवांनीं तें स्वच्छ केले. तुळशी, बेल अथरून ज्ञानदेवांचें आसन तयार करण्यांत आले. श्रीविठ्ठलांनीं ज्ञानेश्वरांच्या कपाळीं केशरी गंध लावून गळ्यांत हार घातला. समाधिस्थानांत शिरण्यावेळीं श्रीविठ्ठलांनीं त्यांना हात दिला आणि ‘ फार केले कष्ट जगासाठीं ’ म्हणून त्यांना प्रेमानें आंत नेले. ज्ञानदेव आसनावर स्थिर झाले आणि आपलीं करकमलें जोडून त्यांनीं नेत्र मिटले. संतांनीं ‘ घातियेली शिळा समाधीसीं. ’ नंतर पुष्पवृष्टि करून सर्व संतांनीं त्या जागीं कीर्तनमहोत्सव साजरा केला. ज्ञानदेव हे मराठी भाषेंतील सर्वश्रेष्ठ तत्त्वज्ञ व कवि आहेत. त्यांची ‘ ज्ञानेश्वरी ’ वारकरी पंथाची ‘ आई ’ आहे. त्यांच्या अमृतानुभवाची गोडी चारवून आजहि लोक तुम होत आहेत.

कार्तिक व. १४

बादशहा अकबर याचें निधन !

शके १५२७ च्या कार्तिक व. १४ रोजी दिल्लीच्या मोंगल घराण्यांतील प्रसिद्ध सम्राट बादशहा अकबर याचें निधन झालें.

याचा बाप हुमायून वनवासांत असतांनाच उमरकोट येथें सन १५४२ च्या ऑक्टोबर १५ रोजी अकबराचा जन्म झाला. लहानपणीं याला बऱ्याच संकटांतून मार्ग काढावा लागला. बुद्धि चलाख असल्यामुळें यानें स्वानुभवानें बरेंच शिक्षण घेतलें. हुमायूननंतर अकबर वयाच्या तेरा-चौदाव्या वर्षीच राज्यकारभार पाहूं लागला. आणि आपल्या प्रभावी सामर्थ्यानें अकबरानें राज्याचा विस्तार केला. पंजाबांत सिंकदरशहा सूर, पूर्वेकडे महंमदशहा व हिंदू, मध्यहिंदुस्थानांत व राजपुतान्यांत हिंदू हे सर्व अकबराचे शत्रु असतांना सुद्धां मोठ्या धीमेपणानें त्यांना तोंड देऊन बादशहानें आपलें साम्राज्य वाढविलें. पंजाब, ग्वाल्हेर, अजमीर, लखनौ, माळवा, चितोड, रणथंभोर, आदि सर्व ठिकाणीं त्याचा अमल चालू झाला. आगऱ्याचा किल्ला यानेंच पस्तीस लाख रुपये खर्च करून बांधला. व सन १५६९ मध्यें फत्तेपूर-शिक्री हें शहर यानेंच वसविलें. अकबराचीं शेवटचीं वर्षे मात्र अत्यंत त्रासांत गेलीं. जिवाची नातलग मंडळी व मित्रांपैकीं बरेच लोक मरण पावले, त्यामुळें याला फार दुःख झालें. मुलांच्यापासून कधींच सुख मिळालें नाहीं. उतारवयांत अकबर अगदीं भ्रमिष्ट बनला व आजारी पडून कार्तिक व. १४ रोजीं मरण पावला.

अकबराची राहणी अगदीं साधी असून तो फार नियमितपणानें वागे. गंगेच्या उगमाचा शोध यानेंच केला. अकबरास चित्रकलेची आवड फार होती. याचा मोठा गुण म्हणजे प्रजावात्सल्य हा होय. मृदुपणा व कठोरता यांचें विलक्षण मिश्रण अकबरांत झालें होतें. सर्व धर्मांतील चांगल्या गोष्टी निवडून यानें 'दिने इलाही' नांवाचा नवीन धर्म स्थापन केला. याच्या दरबारांत अनेक सद्गुणी माणसांचा संग्रह झाला होता. अकबर बादशहा सूर्याचा उपासक होता. बिरबलापासून तो सूर्यपूजा शिकला होता. हिंदूंना खुप करण्यासाठीं यानें अनेक चांगलीं कृत्यें केलीं.

कार्तिक व. ३० “ बळवंतरावास छार्तीत गोळी लागली ! ”

शके १६८२ च्या कार्तिक व. ३० रोजी पानिपत येथें अहंमदशाहा अब्दाली आणि मराठे यांचा मोठा संग्राम होऊन मराठ्यांचा विजय झाला. परंतु त्याच दिवशी प्रसिद्ध योद्धा बळवंतराव मेहेंदळे हा गोळी लागून पडला.

यापूर्वी कार्तिक शु. १५ ला जनकोजी शिंदे यानें अब्दालीचा चांगलाच मोड केला होता. तो डाव मनांत ठेवून कार्तिक व. ३० ला कांहीं निवडक अफगाण व रोहिले यांच्या फौजा, अमावास्येच्या अंधाऱ्या रात्रीं संधि साधावी असा बेत करून मराठ्यांवर चालून आल्या. वीस हजार स्वार घेऊन बळवंतराव मेहेंदळे गनिमांवर चालून गेला. सायंकाळीं चार वाजतां लढाईस तोंड लागलें. तास-दोन तास गोळागोळी होऊन तोफांचा मारा सुरू झाला. ‘ हर हर महादेव ’ अशी गर्जना करून स्वतः मेहेंदळे सर्वांच्या पुढें आले. या हातघाईत- “ बळवंतरावास छार्तीत गोळी लागली. तसेच घोड्याखालीं पडले. तो त्याजकडील (शत्रूकडील) माणसें धावलीं. त्यांतील एकानें तोंडावर तरवारीचा वार केला. दुसऱ्यानें गळा कापून शिर नेऊं लागले. तो पांचसात राऊत धाऊन आले. खंडेराव नाईक निंबाळकरानें शवावर पडून तरवारीचे धाव सोसले, पण शव गिलच्यांच्या हातीं लागूं दिलें नाहीं. गळा अर्धो कापला होता. तसेंच आणून दहन केलें. समागमें स्त्री अग्निप्रवेश गेली.— ” या साऱ्या प्रसंगाचें हृदयद्रावक चित्र रा. चिंतामणराव वैद्यांनीं आपल्या ‘ दुर्दैवी रंगू ’-मध्ये सरसपणें रेखाटलें आहे.

हा प्रकार झाल्यानंतर शिंदे-होळकर यांच्या फौजा शत्रूवर तुटून पडल्या आणि त्यांनीं पुन्हा एकदां अब्दालीचा पराभव केला. बळवंतराव मेहेंदळे हे उत्कृष्ट सेनानी होते. यापूर्वीहि यांनीं कांहीं पराक्रम केले होते. नानासाहेबांच्या विरुद्ध ताराबाई व दमाजी गायकवाड असतांना ज्या मंडळींनीं गेंड्याच्या माळावर गायकवाडांचा पराभव केला त्यांत मेहेंदळे होते. यांनींच कर्नाटकांत स्वारी करून होसकोटें, मुळबागल व कडपनाथ हीं ठिकाणें काबीज केलीं होती.

भगवान् श्रीकृष्ण.
श्रीद्रोणाचार्य.
दि. ...२१

हनुमंत.
श्रद्धानंद.

वीरवर अर्जुन.
महारथी कर्ण.

भीष्माचार्य.
राजवाडे.

मार्गशीर्ष शु. १

भाई मतिदासांचा अमानुष वध !

शके १५९७ च्या मार्गशीर्ष शु. १ रोजी तेगबहादुरांचे अनुयायी भाई मतिदास यांचा करवतीने कापून वध करण्यांत आला.

या वेळीं दिल्लीस मोंगलांचा शेवटचा पराक्रमी आणि जुलमी बादशहा औरंगजेब राज्य करित होता. हा बादशहा मोठा धर्मांध आणि क्रूर म्हणून प्रसिद्ध आहे. विश्वासघात, कपटविद्या, हृदयहीनता, इत्यादि दुर्गुणांचा सांठाच त्याच्याजवळ होता. याच्या राक्षसी धर्मप्रेमांत अनेक अपराधी, निरपराधी लोकांची आहुति पडत असे. शेंकडों माणसें हालअपेष्टा भोगित दिवस कंठीत असत. शीखांचे गुरु तेगबहादूर यांनीं मुसलमानी धर्मोस मान्यता दिली नाहीं, म्हणून त्यांना कैदेत पडावें लागलें. अनेक अनुयायी त्यांचाच मार्ग चालत होते. गुरु तेगबहादुरांच्या अनेक शिष्यांना प्राणदंडाहि सोसावा लागत होता. मार्गशीर्ष शु. १ रोजी घडलेली घटना अत्यंत हृदयद्रावक अशीच आहे. धर्मोसाठीं प्राण देणाऱ्या हुतात्म्यांच्या इतिहासांत हा प्रसंग आपल्या तेजानें सदैव तळपत राहिल असाच आहे. तेगबहादुराबरोबर 'मतिदास' नांवाचे त्यांचे शिष्य दिल्लीस कैदेतच होते. त्यांच्या वधाचें फर्मोन बादशहाकडून निघालें! "ऐन मध्यान्हच्या सुमारास करवतीनें इंच इंच याप्रमाणें डोक्यापासून त्यांना चरचरां कापण्यांत आलें. असें कापलें जात असतां प्रतिक्षणीं त्यांना 'अजून तरी मुसलमान होतोस काय?' असें विचारण्यांत येत असे. व प्रत्येक वेळीं ते धीरोदात्तपणें 'नाहीं' असें उत्तर देत असत. नुसतें वर्णन वाचूनहि अंगावर शहारे येण्यासारख्या या अनन्वित वेदनांत मतिदासजींनीं नुसता सुस्कारा देखील सोडला नाहीं. अखेरीस तिळातिळायेवढ्या कापलेल्या मतिदासजींच्या रक्ताचा सडा दिल्लीच्या चांदणी चौकांत पडला. पण त्यांचा आत्मा मात्र हिंदु म्हणूनच परलोकास गेला. —"

शीखांचा सर्वच इतिहास अशा स्फूर्तिदायक आणि उदात्त घटनांनीं भरलेला आहे. मतिदासांच्या वधानंतर तीनचार दिवसांतच गुरु तेगबहादुर यांचा वध झाला. मतिदासजींप्रमाणेच तेगबहादुरांनींहि अलौकिक धैर्य दाखविलें.

मार्गशीर्ष शु. २

“ रायगड मोंगलांस दिधला ! ”

शके १६११ च्या मार्गशीर्ष शु. २ या दिवशीं मराठ्यांची राजधानी रायगड मोंगलांच्या हातीं जाऊन येसूबाई व शिवाजी यांना कैद झाली.

संभाजीची भीषण हत्या झाल्यानंतर मराठ्यांचा नाथनाट करण्यासाठी बादशहा सिद्ध झाला. रायगडावर स्वारी करून राजारामासहि पकडून आणण्याच्या कामगिरीवर बादशहानें वजीर आसदखान याचा पुत्र इतिकदखान यास पाठविलें. त्याप्रमाणें खानानें रायगडास वेढा घातल्यावर मोठाच कठीण प्रसंग निर्माण झाला. शिल्क राहिलेले मुत्सद्दी आणि सरदार जमा होऊन विचार करूं लागले. “ खजिन्यांत शिल्क नाही, पागा व फौज सर्व मोडलें, किष्टे बेसरजाम झाले, पूर्वीचीं अनुभवी माणसें मरून गेलीं आणि मोंगलांच्या निरनिराळ्या फौजा मराठ्यांच्या प्रांतास उपद्रव देऊं लागल्या.” अशा कठीण अवस्थेंत सर्वत्र निराशाच होती. या प्रसंगीं येसूबाईंन सल्ला दिला कीं, राजारामानें बाहेर पडून आपला बचाव करावा. ही योजना सर्वांना पसंत पडली. सर्वांची एकवाक्यता व शपथविधि झाल्यानंतर राजाराम रायगडावरून बाहेर पडला. तरी रायगड हस्तगत करण्याचा प्रयत्न बादशहानें मोठ्या जोमानें सुरू केला. संताजी घोरपडे आणि धनाजी जाधव ही जोडी आपल्या अतुल पराक्रमानें मोंगलांस त्रास देत होतीच. संभाजीच्या भीषण वधामुळें मराठ्यांच्यांत सूडाची विलक्षण भावना उसळून आली होती. शौर्य आणि पराक्रम यांच्या साहाय्यावर मराठे सहज विजयी झाले असते. परंतु फितुरी हा एक दुर्गम मराठ्यांना पदोपदीं नडला आहे. रायगडास वेढा घालून सात-आठ महिने झाले तरी इतिकदखानाचें एक पाऊलहि पुढें पडलें नव्हतें. परंतु वाईच्या सुभेदारीच्या लालसेनें सूर्याजी पिसाळ मोंगलांना फितुर झाला. त्यायोगें मार्गशीर्ष शु. २ ला मोंगलांचा रायगडावर सुलभ रीतीनें प्रवेश झाला. राजपत्नी येसूबाई मुलासह मोंगलांच्या स्वाधीन झाली ! शिवरायांच्या मृत्यूनंतर दहाच वर्षांच्या आंत त्यांच्या सुनेवर व नातवावर हा कठीण प्रसंग आला. खानानें सर्व रायगड लुटला. शिवरायांचें सिंहासन फोडिलें.

मार्गशीर्ष शु. ३

बाबराची भारतावर स्वारी !

शके १४४७ च्या मार्गशीर्ष शु. ३ या दिवशीं हिंदुस्थानांत मोंगली सत्ता स्थापन करणारा दिल्लीचा पहिला बादशहा जहीरुद्दीन महंमद बाबर हा हिंदु-स्थानवर स्वारी करण्यास निघाला.

बाबर हा चापाकडून तैमूरलंगाचा व आईकडून चेंगीजखानाचा मोंगल वंशज होता. तैमूरच्या काष्ठूल राजधानींत यास राज्याभिषेक झाल्यावर यानें आपल्या राज्यविस्तारास प्रारंभ केला. सन १५१९ मध्यें यानें हिंदुस्थानावर पहिली स्वारी केली. त्या वेळीं दिल्लीस इब्राहीमखान लोदी राज्य करीत होता. त्यास बाबरानें निरोप पाठविला : “पंजाब प्रांत तैमूरच्या वंशजाकडे चालत आला आहे, तो आपण परत घ्यावा, नाही तर लढाईस सिद्ध व्हावें” पुढें पांच-चार वर्षांतच पंजाबचा सुभेदार दौलतखान लोदी यानें दिल्लीच्या मुलतानाविरुद्ध बाबराची मदत मागितली. बाबर संधीची वाटच पहात होता. ताबडतोब हिंदुस्थानांत येऊन त्यानें पंजाब प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतला. या वेळीं त्याच्या विशेष ध्यानांत आलें कीं, हिंदुस्थानांत फारच अव्यवस्था माजून राहिली आहे. राज्यलोभाची हाव सुटून त्यानें हिंदुस्थान जिंकण्याचा बेत केला. इब्राहीमखान लोदी कमकुवत होता. त्याच्यांत लढण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. बाबराच्या मनांतील हा भाव पाहून दौलतखान लोदी त्याला सोडून गेला. तरी इब्राहीमचा भाऊ अल्लाउद्दीन लोदी बाबराकडे मदतीसाठीं गेलाच होता. या संधीचा फायदा घेऊन त्यानें आपलें सैन्य त्याच्या मदतीस हिंदुस्थानांत पाठविलें. पण त्याचा पराभव झाला. अल्लाउद्दीन पंजाबांत पळून गेला. हें बाबरास समजतांच त्यानें विशेष तयारी केली व हिंदुस्थानवर स्वारी करण्यासाठीं मार्गशीर्ष शु. ३ रोजीं तो निघाला. बाबर येत आहे असें समजतांच दौलतखान व त्याचा मुलगा गाजीखान हे दोघेहि पळून गेले. त्यानंतर बाबरानें दिल्लीवर चाल केली. इब्राहीमची व त्याची गांठ पानि-पतच्या रणांगणावर पडून मोठें युद्ध झालें. त्यांत लोदीचा संपूर्ण पराभव होऊन तो स्वतःच कामास आला आणि बाबरानें मोंगली, सत्तेचा पाया हिंदुस्थानांत स्थिर केला.

मार्गशीर्ष शु. ४

शिवरायांकडे सातारचा किल्ला !

शके १५९७ च्या मार्गशीर्ष शु. ४ या दिवशीं विजापूरकरांच्या ताब्यांत असलेला सातारचा किल्ला श्रीशिवाजी राजे यांनीं हस्तगत केला.

हा किल्ला हातीं आल्यानंतर शिवाजी राजांनीं तेथेंच वास्तव्य केलें. तेथें दोन-तीन महिने ते आजारी होते. त्यांच्या चित्तास उद्विग्नता प्राप्त झाली होती. ही उद्विग्नता श्रीसमर्थींनीं दूर केली. शिवाजी राजे यांनीं आपल्या राज्याची भिक्षा समर्थींच्या पायांवर घातली आणि सातारच्या किल्ल्यावरून परळीला असणाऱ्या समर्थींशीं त्यांनीं संभाषण केलें, वगैरे गोष्टी त्यांच्या याच आजाराच्या आगेंमार्गे घडल्या. शिवाजीमहाराज समर्थींचे शिष्य होते. त्यांची व रामदासांची पहिली भेट केव्हां झाली, शिवाजीला अनुग्रह केव्हां मिळाला, हे प्रश्न अजून वादग्रस्त आहेत.

शिवाजी व रामदास यांचा संबंध ध्यानांत ठेवूनहि असें म्हणावेंसें वाटतें कीं, सतराव्या शतकामध्ये महाराष्ट्रभूमीत शिवाजी व रामदास हीं दोन अगदीं स्वतंत्र स्फूर्तिस्थानें निर्माण झालीं होती. वयाच्या सतराव्या वर्षीं शिवरायांनीं स्वराज्यमंदिराची मुहूर्तमेढ रोवली ती केवळ स्वयंप्रेरणे-नेंच. शिवरायांनीं राज्यविस्ताराचें कार्य आणि समर्थींचें धर्मप्रसाराचें कार्य या दोनही गोष्टी एकसमयावच्छेदेंकरून एकाच प्रांतांत सुरू झाल्या असल्या तरी आरंभीं एकमेकांना परस्परांची जाणीव नसावी. ‘आपुले देशीं वास्तव्य केलें। परंतु वर्तमान नाहीं घेतलें’ असें एका पत्रांत समर्थ शिवरायांना म्हणतात. शिवरायांचा उद्योग, समर्थींचा नंतरचा आशीर्वाद, राज्यसमर्पण आदि गोष्टींचा उल्लेख खालील सनदेंत सांपडतो. शिवाजीराजे समर्थींना लिहितात.—

“आज्ञा केली कीं, तुमचा मुख्य धर्म राज्यसाधन करून धर्मस्थापना, देव-ब्राह्मणांची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करून पाळण, रक्षण करावें हे व्रत संपादन त्यांत परमार्थ करावा, या उपरीं राज्य संपादिलें तें चरणीं अर्पण करून सर्व काळ सेवा घडवी ऐसा विचार मनीं आणिला तेव्हां आज्ञा जाहली कीं, तुम्हांस पूर्वीं धर्म सांगितलें तेंच करावें. तीच सेवा होय.”

मार्गशीर्ष शु. ५ “ मान दिली....पण इमान दिलें नाहीं ! ”

शके १५९७ च्या मार्गशीर्ष शु. ५ रोजी शीखांचे नववे गुरु तेगबहादुर यांना मुसलमानांनीं अत्यंत हाल करून टार मारिलें.

तेगबहादुर हे गुरु हरगोविंद यांचे चिरंजीव. पंजाब प्रांत सोडून हे पुष्कळ वर्षे भ्रमण करीत होते. शेवटीं यांनीं ‘बकाला’ या गांवां आपलें वास्तव्य केलें. तेग म्हणजे तरवार. या तरवारबहादुरांस शीखांनीं आपले गुरु म्हणून निवडलें. हे मोठे शूर आणि त्यागी वृत्तीचे होते. हरगोविंद यांनीं आपल्या शिष्यांना शस्त्रें पुरवून लढवण्याे बनविलें होतें. तेगबदुरानें त्या सर्वांची संघटना करून त्यांच्यांत खालसा (पवित्र) धर्माचढलची श्रद्धा निर्माण केली. याच वेळीं औरंगजेब बादशहाचें धर्मवेड पराकोटीला जाऊन पोचलें होतें. सर्व उत्तर हिंदुस्थान त्रस्त होऊन तेगबहादुराच्या आश्रयास आला होता. त्या सर्वांना एकत्र करून तेगबहादुरानें त्यांना धर्मयुद्धास प्रवृत्त केलें. हांसीव सतलाज यांतील प्रदेशांत हे सशस्त्र फौज घेऊन हिडत असत. औरंगजेबाच्या कार्नी ही वार्ता गेल्याबरोबर त्यानें तेगबहादुरास पकडून आणण्याविषयीं हुकूम सोडला. त्याप्रमाणें तेगबहादुरांस अटक करण्यांत आली. याचें धर्मप्रेम आणि यांची लोकप्रियता पाहून औरंगजेब बादशहास अत्यंत क्रोध येऊं लागला. तेगबहादुरांचे पांच शिष्य मुसलमानी धर्म स्वीकारण्यास तयार होत नव्हते, म्हणून त्याचा क्रूरपणें वध करण्यांत आला. आपलीहि हीच गत होणार असं समजून तेगबहादुर शांतपणें ईश्वरचितन करूं लागले. थोड्याच दिवसांत औरंगजेबाचें आणि या स्वाभिमानी गुरुचें बिनसलें. दिल्लीच्या चांदणी चौकांत तेगबहादुर यांना उभें करण्यांत आलें; आणि नंतर मारेकऱ्यांकडून त्यांचा शिरच्छेद झाला. मृत्यूच्या वेळीं तेगबहादुरांच्या मानेभोंवतीं एका कागदाची चिठ्ठी गुंडाळलेली होती. शिरच्छेद झाल्यानंतर सरकारी लोकांनीं ती उलगडून पाहिली ती त्यांत लिहिलें होतें, “ मान दिली, पण इमान दिलें नाहीं ! ” आपल्या गुरुचा असा भीषण वध झालेला पाहून सर्व शिष्यांचीं अंतःकरणें हळहळलीं. तेगबहादुरांचें शिर शिष्यांच्या ताब्यांत आल्यावर तें आनंदपूर येथें नेऊन त्यांनीं त्याला अग्निस्कार दिला. धडाचा दहनविधि दिल्लीसच झाला.

मार्गशीर्ष शु. ६

शूरांचें दैवत स्कंद ऊर्फ खंडोबा !

मार्गशीर्ष शु. ६ हा दिवस चंपाषष्ठी म्हणून देवीप्रीत्यर्थ किंवा खंडोबाच्या स्मृतीसाठी पाळण्यांत येतो.

या दिवशीं सर्व शिवालयांतून देवीचा उत्सव सुरू असतो. जेजुरी, पाली, मंगसुळी, आदि खंडोबाच्या ठिकाणी या दिवशीं प्रेक्षणीय उत्सव होत असतो. शंकरानें खंडोबाचा अवतार घेतला आणि मणिमल्ल नांवाच्या दैत्याला ठार केलें अशी कथा आहे. या खंडोबाची पत्नी म्हाळसा नांवाणें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें खंडोबाला मल्हारी म्हाळसाकांत असेंहि म्हटलें जातें. महाराष्ट्रांतील कित्येक घराण्यांचें खंडोबा हें कुलदैवत आहे. क्षत्रिय बाण्याचा देव म्हणून मराठ्यांना हा विशेष प्रिय वाटतो. जयाद्रि महात्म्यांत या खंडोबाचें महत्त्व वर्णन केलें आहे. रामोशी, धनगर हेहि खंडोबाची उपासना करतात. देव बनण्यापूर्वी खंडोबा लिंगायत वाणी होता असें रामोशी समजतात. वनस्पति-वर्गांत भंडारांत खंडोबाचें अस्तित्व मानून त्यास पावित्र्य देण्यांत आलें आहे. प्राणिवर्गांत कुत्र्याच्या रूपांत खंडोबा वास करतो अशी समजूत आहे.

“स्कंद या संस्कृत शब्दाचें रूप खंड. त्याचें ममतादर्शक रूप खंडू व प्राशस्त्यदर्शक मराठी रूप खंडोबा. म्हणजे महाराष्ट्रांतील जेजुरी, पाली, वगैरे ठिकाणचे खंडोबा मूळचे स्कंद होत. स्कंद म्हणजे कार्तिकस्वामी. याचें देऊळ पर्वतीवर आहे. तें स्कंदाचें म्हणजे खंडोबाचेंच. स्कंद ही देवता शूरांची व योद्ध्यांची म्हणून फार पूर्वीपासून प्रसिद्ध आहे. सेनानी असें दुसरें नांव स्कंदाला आहे. शूर वीर लोक यांची उपासना करतात.” अशी माहिती ज्ञानकोशांत मिळते. कित्येक घराण्यांतून मार्गशीर्ष शु. १ पासूनच या दैवताचा उत्सव सुरू असतो. कित्येक ठिकाणी या उत्सवांत बगाड काढण्याची प्रथा आहे. “बगाड म्हणजे दगडी चाकाच्या मोठ्या गाड्यावर एक मोठा खांब बांधून त्याला एक मोठा आडवा खिळा ठोकावयाचा व ज्याचा नवस असेल त्यानें आपल्या पाठीस तो खिळा टोंचवून ध्यावयाचा व तशाच लोंबकळलेल्या अवस्थेंत शेंकडों माणसांनीं एकमेकांवर बेलभंडारा उधळून तो गाडा पळवावयाचा.”

मार्गशीर्ष शु. ७

अफझलखानाचा वध !

शके १५८१ च्या मार्गशीर्ष शु. ७ रोजी शिवाजीमहाराज यांनी विजापूर दरबाराहून पकडावयास आलेल्या अफझलखानाचा वध केला.

शिवाजीचा वाढता प्रताप पाहून विजापूर दरबाराच्या मनांत स्वतःच्या अस्तित्वाबद्दल भीति निर्माण झाली. शिवाजीचे पारिपत्य कपटाने करण्याचे त्याने ठरविले. अफझलखान याने प्रतिज्ञा केली की, 'या डोंगरांतील उंदरास जिवंत अगर मेलेल पकडून मी येथे आणून रुजू करतो.' त्याने बरोबर मोठी फौज घेऊन पुण्याकडे प्रयाण केले. पंढरपूर, माणकेश्वर, करकंब, भोसे, शंभुमहादेव, या गांवांवरून त्याची स्वारी येत असतां त्याने अनेक हिंदु देवस्थाने उध्वस्त केली. पंढरपूरच्या विठोबाची दुर्दशा केली. 'श्रीभवानी कुलदेवता महाराजांची, तीस फोडून जातिघात घालून भरडून पाठ केले.' या उच्छेदामुळे लोकांचीं मने प्रक्षुब्ध झालीं. प्रतापगड शिवरायांची तयारी होतीच. श्रीदेवीने महाराजांना आशीर्वाद दिला— 'अरे मुला चिंता कां करितोस? तुजला वर माझा आहे.'

प्रतापगड किल्ल्याच्या पायथ्याशी भेटीसाठी मंडप तयार होऊं लागला. मार्गशीर्ष शु. ७ हा भेटीचा दिवस ठरला. शिवाजीराजे यांनी अंगांत चिलखत घातले. डोकीस शिरस्त्राण चढविले. उजव्या हातांत भवानी तलवार, बाहीत बिचवा, डाव्या हातांत वाघनखें, अशी सिद्धता करून घेतली. देवीचा आणि मातोश्रींचा आशीर्वाद घेऊन महाराज निघाले. भेटीचे वेळीं प्रथम आलिंगन देतांना खानानें शिवाजीस आपल्या डाव्या बगलेत आवळून धरले व पोटांत जमदाड चालविली. खानापुढें 'महाराज केवळ द्वितीयेच्या चंद्रासारखे होते.' वेळकठिण आहे हें पाहून शिवाजीनें डाव्या हाताचीं वाघनखें खानाच्या पोटांत खुपसलीं. त्याबरोबर 'दगा रे दगा' असें ओरडून खानानें शिवाजीच्या डोक्यावर वार केला. शिरस्त्राण असल्यामुळें फारशी इजा झाली नाहीं. शिवाजीनें आपल्या तरवारीचा वार खानाच्या खांद्यावर करून त्यास पोटापर्यंत चिरले. त्याबरोबर खान गतप्राण होऊन जमिनीवर पडला.

मार्गशीर्ष शु. ८

सती जाण्यास मनाई !

शके १७५१ च्या मार्गशीर्ष शु. ८ रोजी गव्हर्नर जनरल बेंटिंग यानें सती जाणें बेकायदेशीर आहे असा कायदा जाहीर केला.

भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रीधर्म अति उज्वल स्वरूपाचा आहे. परंतु कित्येक चांगल्याबरोबर वाइटाचीहि निपज होते. सती जाण्याचें मूळचें प्रयोजन उच्च भावनेचें होतें. तरी अवनतीच्या उत्तर काळांत हा प्रकार क्रूर व निंद्य बनला. “फक्त विवाहित स्त्रियाच सती जात असें नव्हे तर दासी व रक्षा या देखील आपल्या यजमानाबरोबर स्वतःस जाळून घेत. स. १७२९ मध्ये कान्होजी आंग्रि मेला तेव्हां सात स्त्रिया व स. १७५५ मध्ये रघूजी भोसले मेला तेव्हां तेरा स्त्रिया जळून मेल्या. मारवाडचा अजितासिंह मृत्यु पावला तेव्हां चौसष्ट स्त्रियांचे बलिदान झाल्याचें नमूद आहे.”

पंजाबांतील शीख लोकांत हा प्रकार जारी होता. ‘धर्मकृत्यांत’ हात घालण्याची इच्छा सरकारची नव्हती. लॉर्ड हेस्टिंग्जनें सती जाण्यास परवाना पाहिजे अशी अट घातल्यामुळें या निंद्य कृत्यास सरकार सहमत आहेसें सिद्ध होऊन लाचलुचपतीस ऊत आला. सतीची संख्याहि वाढत चालली. एकट्या बंगाल प्रांतांत १८१५ सालीं ३७८, व १८१८ सालीं ८३९ स्त्रिया सती गेल्या. भारतीय धर्माबद्दलचें कौतुक नष्ट होऊन त्याचें निःकृष्ट स्वरूप विरोधकांपुढें प्रामुख्यानें येऊं लागलें. बेंटिंग अधिकारावर येतांच त्यानें या बाबतींत लक्ष घालून मतें मागविलीं. विल्यम केरी व राममोहन रॉय इत्यादींचीं अनुकूल मतें पाहून बेंटिंगनें मार्गशीर्ष शु. ८ ला सती जाणें बेकायदेशीर आहे असा कायदा करून टाकला.

पति हेंच दैवत मानून त्याच्यानंतर सर्वस्वाचा होम करणें हा भारतीय स्त्रियांचा विशेष होता. रजपुत पतिव्रतांनीं केलेले जोहार प्रसिद्धच आहेत. पतीच्या शवाबरोबर आनंदानें स्वतःला जाळून घेणें यास लागणारें मनोधैर्य अलौकिक खरेंच, यांत दिसून येणारी निष्ठा दिव्य खरीच, परंतु कालांतरानें याहि प्रकारांत सक्तीचा अमल होऊन यांतील पावित्र्य नष्ट झाल्यासारखें झालें होतें.

मार्गशीर्ष शु. ९

हिंदु राजा जयपाल याचा पराभव!

शके ९२३ च्या मार्गशीर्ष शु. ९ रोजी पंजाबचा प्रसिद्ध राजा जयपाल आणि गझनीचा सुलतान महंमुद यांचे मोठे युद्ध होऊन जयपालाचा पराभव झाला.

आठव्या शतकापासूनच मुसलमानांचे पाय भारतांत दृढ होऊं लागले होते. त्यांची राज्यतृष्णा व क्रूरतेचीं कृत्ये यांमुळे सारा भारतवर्ष त्या वेळीं हादरून गेला होता. जयपाल हा जातीनें ब्राह्मण असून तो काभूलच्या शाही घराण्यांतलि भीमदेवाचा मुलगा होता. शके ९०२ मध्ये याची आणि सचक्रगिनाची लढाई होऊन याचा मोठा विजय झाला होता. यानंतर सचक्रगिनाचा दासीपुत्र सुलतान महंमद याचे लक्ष वैभवसंपन्न अशा भारताकडे गेलें. महंमद गझनीनें पंचवसि वर्षांच्या काळांत हिंदुस्थानावर एकूण सतरा स्वाऱ्या करून अगणित लूट त्यानें बरोबर नेली. लोकांची कत्तल करणें, जाळपोळ करणें, देवळें पाडून मशिदी उभारणें या प्रकारांना तर सीमा नव्हती. महंमदाची पहिली स्वारी शके ९२३ मध्ये झाली. नोव्हेंबर महिन्यांत मोठी फौज घेऊन महंमद पेशावरच्या रणभूमीवर येऊन दाखल झाला. लाहोरचा राजा जयपाल आपलें सैन्य घेऊन त्याजवर चालून गेला. हिंदूंची फौज मोठी होती; पण तींत शिस्त नव्हती. मार्गशीर्ष शु. ९ रोजी दोनहि सैन्यांत निकराची लढाई होऊन जयपाल व त्याचे दोन मुलगे महंमुदाच्या हातांत सांपडले. जयपालाची सर्व संपत्तिहि महंमुदासच मिळाली. आपलीं दोन मुलें महंमुदाकडे ओलीस ठेवून व दरसाल खंडणी पाठविण्याचें कथूल करून जयपालानें आपली सुटका करवून घेतली. तरी झालेल्या पराभवाबद्दल त्यास फारच वाईट वाटलें. शेवटीं त्यानें अग्निकाष्ठ भक्षण करून प्राणत्याग केला. आक्रमक अशा इस्लामी संकटास तोंड देण्याचें सामर्थ्य दुर्दैवानें त्या वेळीं भारतांत नव्हतें. “हिंदु राज्यांचा वृद्धापकाळ झाला होता. शौर्यांचे दिवस निघून गेले होते. कोण आला व कोण गेला याची त्यास चाड राहिलेली नव्हती. अंगांतील सत्त्व निघून गेल्यामुळे जुलमास्तव हातपाय हालवावे अशांतली त्यांची स्थिति झालेली होती” अशा अवस्थेंत हिंदूंच्या वांट्यास पराभवाखेरीज काय येणार ?

मार्गशीर्ष शु. १०

हनुमंताचें समुद्रोल्लंघन !

मार्गशीर्ष शु. १० रोजी शक्ति आणि बुद्धि यांचें मूर्तिमंत प्रतीक असणाऱ्या सेवक हनुमानानें श्रीरामचंद्राची पत्नी सीतादेवी हिचा शोध करण्यासाठी समुद्रोल्लंघन केलें !

जटायूंचा बंधु संपति याच्याकडून माहिती कळली की, दक्षिण समुद्रापलीकडे असणाऱ्या रावणाच्या लंका बेटांत सीता बंदिस्त्वान्यांत आहे. लागलीच अंगद, गज, गवाक्ष, गवय, शरभ, गंधमादन, भैरव, द्विविद, सुपेण, जांबवान् इ. वानर सरदार समुद्रकिनाऱ्यावर जमले. पण समुद्राचें तें आवाढव्य व अपार स्वरूप पाहून सर्वांचा धीर खचला. सर्वांनी आपआपली शक्ति सांगितली, पण ती अगदीच अपुरी आढळून आली. तेव्हां जांबवान् बोलला— “ हनुमानाची शक्ति विलक्षण आहे. वीराग्रणीच आम्हांस या संकटांतून पार पाडील. याचें सामर्थ्य समुद्राहूनहि अपरंपार आहे. त्याचा पराक्रम रामलक्ष्मणाप्रमाणें आहे. गरुडाच्या पंखांतील बळ त्याच्या भुजांत आहे.—’ हें हनुमानस्तवन होत असतांच हनुमानाचें शरीर स्फुरण पावूं लागलें, त्याला मोठा आवेश चढला. त्याच्या तेजस्वी स्वरूपानें सारे दिपून गेले. त्यानें सांगितलें, “ मी शतयोजन समुद्र उल्लंघन करून सीतेचा शोध लावून आणतो. तुम्ही घाबरू नका, भिऊं नका. मी सागराला पिऊन टाकीन, पर्वताला चूर्ण करीन—” नंतर मारुति एका पर्वताग्रावर गेला. मान आणि डोकें उंच करून त्यानें समुद्राचें प्रथम निरीक्षण केलें. वायूला नमस्कार केला. आणि आपलें शरीर हळूहळू वाढविण्यास आरंभ केला. नंतर उड्डाण करण्याच्या अवसानानें त्यानें आपल्या पर्वतप्राय शरिराच्या हातांनी व पायांनी पर्वतावर जोर दिला, त्याबरोबर तो एवढा मोठा पर्वत पण थरथरा कांपूं लागला. मारुतीनें आपलें अंग हालवून केस पिंजारले, व मेघगर्जनेसारखा मोठ्यानें भुभुकार करून सच्च व तेज यांचें स्फुरण केलें आणि ‘ हे कर्पीनो, रामानें सोडलेल्या बाणाप्रमाणें मी सरळ लंकेला जातो’ असें म्हणून प्रतापशाली हनुमानानें समुद्रावर झेंप घेतली.

मार्गशीर्ष शु. ११

भगवद्गीतेचा अवतार !

• शकपूर्व २००९ च्या मार्गशीर्ष शु. ११ ला भगवान् श्रीकृष्ण यानीं अर्जुनास गीतेचा उपदेश केला. सर्व जगांत अद्वितीय ठरलेल्या भगवद्गीतेचा जन्म आज झाला. गीतेच्या जन्मकथेची हकीगतहि संस्मरणीय अशीच आहे.

मदानें उन्मत्त झालेल्या कौरवांकडून पांडवांवर अतोनात अन्याय झाला. प्रत्यक्ष श्रीकृष्णानें युद्ध टाळण्यासाठीं केलेली शिष्टाई फुकट गेली, तेव्हां कुरुक्षेत्रावर—पानिपतच्या पटांगणावर कौरवांचें अकरा अक्षौहिणी सैन्य व पांडवांचें सात अक्षौहिणी सैन्य येऊन ठेपलें. दोनहि छावण्यांतून हत्तींच्या गर्जना, घोड्यांचें खिखाळणें, योद्ध्यांचे सिंहनाद, धनुष्यांचे टणत्कार व शंख, भेरी, नगारे यांचा गंभीर ध्वनि सुरू झाला. धृष्टद्युम्न पांडवांचा सेनापति होता. वयोवृद्ध असणारे भीष्म कौरवांचे सेनापति झाले. अर्जुनाच्या रथाचें सारथ्य स्वतः श्रीकृष्णानें स्वीकारलें. आणि प्रत्यक्ष युद्धाला सुरुवात होण्यापूर्वी ज्यांच्याशीं आपणांस लढावयाचें आहे, त्या वीरांना निरखून पाहण्याच्या हेतूनें अर्जुनानें समोरील सैन्याकडे नजर टाकली.

तेव्हां या वीरांच्या मनांत आलें, “ हे लक्षावधि वीर प्रियपितामह, आचाये, स्वशुर, शालक, पुत्र, पौत्र, बंधु, आप्त, मित्र...यांच्याशीं का लढून मी राज्य मिळवणार ? ” अर्जुन हतवरी होऊन त्याच्या डोळ्यांतून झरझर अश्रु वाहूं लागले. आणि ‘ गोविंदा, या कुलक्षयापासून त्रिखंडाचें राज्य मला मिळालें तरी नको. मी युद्ध करणार नाही. ’ असें श्रीकृष्णाला म्हणून अर्जुनानें धनुष्य खालीं टाकलें. क्षत्रियानें आपला धर्म सोडला. त्या वेळीं श्रीकृष्णानें त्यास गीतेच्या उदात्त धर्माचा उपदेश केला : “ अर्जुना, तुझ्यासारख्या वीराचे ठायीं हें कारुण्य योग्य नाही. धर्मयुक्त युद्धाहून कोणतीहि अन्य गोष्ट क्षत्रियास श्रेयस्कर नाही. तेव्हां सुखदुःख, लाभालाभ, जयपराजय यांस समान लेखून युद्धास आरंभ कर, आणि ध्यानांत असूं दे कीं, जेथें श्रीकृष्ण आणि पार्थ आहेत तेथें श्री, विजय, भूति, आणि नीति यांचे वास्तव्य असतें. ” भगवंतांनीं अर्जुनास दिलेला हा उपदेश आहे.

मार्गशीर्ष शु. १२

भारतीय युद्धास सुरुवात !

शकपूर्वी २००९ या वर्षी मार्गशीर्ष शु. १२ ला कौरव-पांडव यांमधील विख्यात असे भारतीय युद्ध सुरू झाले.

पांडवांचा वनवास व अज्ञातवास संपल्यानंतर न्यायाने त्यांच्या राज्याचा वाटा त्यांना मिळणे अवश्य होते. परंतु मदमत्त झालेल्या दुर्योधनाकडून ते घडले नाही. तेव्हां युद्धाचा प्रसंग उदभवला. तत्पूर्वी स्वतः श्रीकृष्णांनी कौरवांकडे जाऊन समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला — “हे पांडवहि तुझेच आहेत. कौरवपांडवांचा संधि घडवून आण. जोंपर्यंत अर्जुन व कृष्ण कंबर बांधून युद्धास सज्ज झाले नाहीत, जोंपर्यंत भीम आपली गदा घेऊन सैन्याच्या शिरोभागी उभा राहिला नाही, तोंपर्यंतच हा प्रश्न मिटव —” परन्तु हा श्रीकृष्णाचा सल्ला ऐकून दुर्योधन संतापाने लाल झाला. आणि मूर्तिमंत पाशवी सत्ता बोलली की, “सुईच्या अग्रावर राहिल एवढी मातीसुद्धा पांडवांना मिळणार नाही.”

शेवटी श्रीकृष्णाची शिष्टाई फुकट जाऊन युद्धाचा प्रसंग येऊन ठेपला आणि बरोबर तीन हजार आठशे एकूणऐशी वर्षांपूर्वी आजच्याच दिवशी न्याय आणि अन्याय यांचा फार मोठा लढा सुरू झाला. दोनहि सैन्यांच्या मिळून १८ अश्वौहिणी (एक अश्वौहिण म्हणजे २१८७० हत्ती, २१८७० रथी, तिप्पट म्हणजे ६५६१० घोडेस्वार व पांच पट म्हणजे १०९३५० पायदळ) कुरुक्षेत्रावर युद्धासाठी तयार झाल्या. पायदळांच्या पायांचा व शस्त्रांचा, घोड्यांच्या टापांचा व खिकाळ्याचा, हत्तींच्या चीत्कारांचा, रथाच्या गडगडाटांचा व ध्वजाच्या फडफडण्याचा, वीरांच्या सिहनादांचा व शस्त्रांचा गगनभेदी भयंकर आवाज होऊ लागला. द्रुपद, विराट, सात्यकी, धृष्टद्युम्न, शिखंडी, भीम आदि वीर एका बाजूला, आणि शल्य, शकुनि, जयद्रथ, कृतवर्मा, भीष्म, द्रोण आदि झुंजार दुसऱ्या बाजूला होते. भीष्माजुन, भीम-दुर्योधन, सात्यकी-कृतकर्मा, युधिष्ठिर-शल्य यांचीं द्वंद्वयुद्धे सुरू झाली. संग्रामांत पहिल्याच दिवशीं हजारों हत्ती घोडे व पायदळे मरून रणभैदान रक्तामांसाने मारून गेले.

मार्गशीर्ष शु. १३

छत्रपति राजाराम जिंजीस !

शके १६११ च्या मार्गशीर्ष शु. १३ रोजी मराठ्यांचा राजा राजाराम हा जिंजी येथे जाऊन पोचला.

या वेळीं महाराष्ट्रांत मोठी आणीबाणीची परिस्थिति निर्माण झाली होती. संभाजीच्या वधामुळे सर्वत्र सूडाची भावना धुमसत होती. राजाराम हातीं यावा म्हणून मोंगलांनीं रायगडास वेढा दिला. त्या वेळीं कांहीं मसलत करून राजाराम रायगडावरून प्रजापगडास गेला. तेथेहि राहणें धोक्याचें झाल्यावर त्यानें पन्हाळ्यावर आपलें वास्तव्य केलें. पुढें पन्हाळ्याकडे सुद्धां बादशहाच्या फौजा येऊन धडकल्या. तेव्हां आपल्या साथीदारांसहित यात्रेकरूंचा वेष धारण करून राजारामानें जिंजीकडे प्रयाण केलें. जिवास जीव देणारी अनेक मंडळी त्याच्याबरोबर होतीच. सेनापति पानसंबळ, प्रल्हाद निराजी, नीळकंठ मोरेश्वर, नीळकंठ कृष्ण, खंडो बळ्हाळ, कृष्णाजी अनंत, खंडोजी कदम, मानासिंग मोरे, संताजी जगताप, रूपाजी भोसले इत्यादि अनेक राजानिष्ठानीं राजारामाला फारच मदत केली.

राजारामाचा हा प्रवास अत्यंत हालाचा व जिकीरीचा असा झाला. अनेक संकटें त्याच्या मार्गांत निर्माण झालीं. पाठीमागून बादशहाच्या फौजा पाठलाग करीतच होत्या. कर्नाटकांतील प्रत्येक शहरीं मोंगली अधिकारी राजारामास पकडण्यास टपलेले होते. मध्यंतरीं अनेकांना बादशहाच्या लोकांनीं पकडून नेले. कांहींचा शिरच्छेद करण्यांत आला. कित्येकांना भयंकर अशा शिक्षा झाल्या. परंतु हे सर्व लोक खंबीर मनाचे होते. त्यांनीं सर्व कष्ट सोसले आणि आपल्या धन्यास सुखरूपपणें मार्गशीर्ष शु. १३ रोजी जिंजीस पोहोचतें केलें. राजाराम जिंजीस पोहोचल्यावर अर्थांतच तिकडील हिंदु सत्ताधीशांना मोठाच धीर आला. हिंदु धर्म नाहींसा होऊन सर्वत्र यावनी राज्य होणार ही जी भीति कर्नाटकांत निर्माण झाली होती ती आतां नष्ट झाली. सर्व सत्ताधीश फौज व नजराणा घेऊन राजारामास येऊन मिळाले. मोंगलांविरुद्ध प्रचंड सामना घावयाचा हेंच एक ध्येय या वेळीं मराठ्यांच्यापुढें होतें.

मार्गशीर्ष शु. १४

रावणाच्या लंकेचें दहन !

मार्गशीर्ष शु. १४ या दिवशीं श्रीहनुमान यानें मदोन्मत्त अशा रावणाची लंका जाळून टाकली.

रामाशिवरून मारुतिराय लंकेंत आले व त्यांनीं सीतेला सर्व वृत्तांत कथन केला. रामानें पाठाविलेली अंगठी त्यानें सीतेला दाखविली. तेव्हां तिलाहि खूण पटली. सीतेनें रामाला दाखविण्यासाठीं आपल्या डोक्यांतील चूडामणि मारुतीजवळ दिला. सर्व निरोप घेऊन हनुमान अशोक वनांतून निघाले. परंतु त्यांना तितकेंतें समाधान वाटलें नाहीं. आपल्या सामर्थ्याचा प्रभाव येथें दाखवावा असें हनुमानांच्या चित्तांत येऊन गेलें. लागलीच मारुतीनें रावणाचें शोभिवंत असें प्रमदावन उध्वस्त करण्यास सुरुवात केली. सर्व वृक्ष काडकाड मोडून गेले. सुंदर दीर्घिका व विहिरी मोडून टाकिल्या. जिकडे तिकडे हाहाःकार उडाला. रावणाला ही सर्व बातमी समजल्यावर त्याचे डोळे क्रोधानें लालभडक झाले. आपल्या अति बलाढ्य अशा ऐर्षी हजार राक्षसांना त्यानें मारुतीवर पाठविलें. त्यांतील बहुतेक राक्षस मरून गेले. त्यानंतर रावणानें सेनापति प्रहस्ताचा मुलगा जम्बुमाली यास मारुतीचा नायनाट करण्यासाठीं पाठविलें. या वेळीं हनुमंतानें रावणाच्या राजवाड्याचाहि विध्वंस करण्यास सुरुवात केली. मारुतीनें जम्बुमालीचाहि पराजय केल्यावर रावणानें अनुक्रमें सात अमात्य-पुत्र, स्वतःचा मुलगा अक्ष, इंद्रजित यांना हनुमंतावर पाठविलें. इंद्राजितानें मारुतीवर ब्रह्मास्त्र सोडलें, आणि दोरखंडांनीं बांधून त्याला रावणापुढें नेलें. मारुतीनें रावणाची चांगलीच कानउघाडणी केली. अर्थात् रावणास ती कशी रुचणार? रावणानें हुकूम सोडला, “या वानरांना आपल्या पुच्छाचा मोठा अभिमान वाटतो. द्या तें पेटवून.” मारुतीच्या शेपटीला शहरांतील सर्व वस्त्रें गुंडाळण्यांत आलीं आणि तें पेटविण्यांत आलें. शेपटी पेटल्यानंतर मारुतीनें या घरावरून त्या घरावर असें उड्डाण सुरू केलें. हजारों रमणीय वाडे जळू लागले. राक्षसराक्षसिणी किंचाळून बाहेर पळू लागल्या. अनेक रत्नांनीं बनलेल्या रावणाच्या वाड्यासहि आग लागली ! “आला, कपिरूपी अग्नि आला म्हणून जिकडे तिकडे एकच हलकल्लोळ माजून राहिला.”

मार्गशीर्ष शु. १५

(१) “तें हें दत्तात्रेय रूप ओतिलें!”

मार्गशीर्ष शु. १५ हा दिवस भारतांत दत्तात्रेयजयंतीचा म्हणून मानण्यांत येतो. अत्रि ऋषीस अनसूयेपासून दहा पुत्र झाले. त्यांपैकी दत्त हा एक होय.

पुत्रप्राप्तीसाठी अत्रीने त्र्यक्षकुल पर्वतावर तप केलें. त्याच्या घोर तपानें मस्तकांतून ज्वाला निघूं लागल्या व त्या ज्वालांमुळें त्रैलोक्याचा दाह होऊं लागला. तेव्हां सर्व देवांच्या सल्ल्यानें ब्रह्मा-विष्णु-महेश यांच्या अंशांनीं दत्तात्रेय यांचा अवतार झाला. या अवताराचा मुख्य गुण म्हटला म्हणजे क्षमा. यानें यज्ञक्रियासिद्धित वेदाचें पुनरुज्जीवन करून चातुर्वर्ण्याची पुनर्घटना केली. या अवताराला अविनाशी समजण्यांत आलें आहे. “अवतारहि उदंड होती। सर्वची मागुती विलया जाती। तैशी नव्हे दत्तात्रेयमूर्ति। नाश कल्पांतीं असेना ” असें श्रीधरानें म्हटलें आहे.

दैवतांच्या उपासनांवरून समाजांत नाना संप्रदाय निर्माण होतात. महाराष्ट्रांतील या मोठ्या दत्तोपासनेचे मुख्य प्रणेते श्रीनृसिंह सरस्वती होत. त्यांचा मुख्य ग्रंथ ‘गुरुचरित्र’ हा आहे. मुसलमानी रियासतीच्या ऐन भरांत नृसिंह सरस्वतींनीं चातुर्वर्ण्यघटित वैदिक धर्माचें स्वतःच्या आचरणानें व उपदेशानें संरक्षण करून सर्व भारतीयांवर आपल्या तपोनिष्ठेची छाप पाडली. या संप्रदायाचें वैशिष्ट्य म्हणजे शिव व विष्णु यांच्या उपासना येथें एकरूप झाल्या आहेत. जनार्दन-स्वामी, एकनाथ, दासोपंत, माणिकप्रभु आदि संतवर्यांनीं या संप्रदायाला संघटित स्वरूप दिलें. माहूर, गाणगापूर, औदुंबर व नरसोबाची वाडी हीं दत्तक्षेत्रे महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध आहेत. सर्व सांप्रदायिकांची समजूत आहे कीं, “पूर्ण ब्रह्म मुसावलें, तें हें दत्तात्रेयरूप ओतिले.” सांप्रदायिक लोक गुरुचरित्र, औदुंबरवृक्ष व त्रिमूर्तिदत्त यांची उपासना करून गुरुवारी दत्ताची पूजाअर्चा करितात.

“माळा दंड करीं कडंडलु, जटेचा मस्तकीं टोप तो।

ब्रह्मांडांतरिं जो फिरोचि लपतो, भक्तीस आटोपतो॥

भक्तीची दृढ चित्ति प्राप्ति करितां, युक्ति मला साधेना।

स्वामी दत्त दयाघना अवधूता, श्रीअत्रिच्या नंदना!”

असें दत्तवर्णन एका भक्त कवीनें केलें आहे.

मार्गशीर्ष शु. १५

(२) गोविंदपंत बुंदेल्यांचा अंत !

शके १६८२ च्या मार्गशीर्ष शुद्ध १५ ला पानिपतच्या मैदानावर मराठे व मोंगल यांचा संग्राम होऊन गोविंदपंत बुंदेले मारले गेले.

पंधरा दिवसांपूर्वीच बळवंतराव मेहेंदळे ठार होऊन मराठ्यांची बाजू लंगडी झाली होती. गोविंदपंत बुंदेल्यांनी दिलेला शह हाणून पाडण्यासाठी अंब्दालीने शिकारीचें निमित्त काढून आताईखान यास दहा हजार निवडक स्वारांनिशीं गुप्त रीतीनें गोविंदपंतांवर पाठविलें. तीन-चार प्रहरांतच पंचवीस कोसांची दौड करून दिवस मावळण्याच्या सुमारास गाजहीन नगराजवळ आताईखानानें गोविंदपंतांस गांठलें. या शत्रूकडील स्वारांनीं बांड्या रंगाचें होळकरी निशाण पुढें धरलेलें असल्यामुळें मराठे फसले आणि शेवटीं निकराची कापाकापी सुरू झाल्यावर स्वतः पंतांचीहि घडगत उरली नाहीं. पंत पळतां पळतां घोड्यावरून पडले, त्याबरोबर त्यांचें शिर कापून गिलचांनीं तें अंब्दालीस दिलें. आणि या दिवसापासून मराठ्यांच्या फौजेची छबी मावळली. गोविंदपंत अंब्दालीची रसद मारण्याचें काम चांगलें करीत होता !

गोविंदपंत बुंदेले यांचें घराणें रत्नागिरी जिल्ह्यांतील नवरे गांवच्या कुलकर्ण्यांचें होतें. गोविंदपंत देशावर येऊन बाजीरावापार्शी राहिले व अंगच्या हुशारीनें व कर्तबगारीनें मोठेपणास चढले. पानिपतच्या युद्धापूर्वीपासूनच फौज जग्यत तयार ठेवण्यास हे पेशव्यांना बजवीत असत. “रांगडे लोक हरामजादे फौज नसलिया बंदोबस्त राहणार नाहीं.” असें यांचें सारखें म्हणणें असे. बाजीराव छत्र-सालच्या मदतीस निघाले तेव्हां हे लष्कराबरोबर होते. यांच्या पराक्रामामुळें यांना छत्रसाल राजाकडून झांशी, जालवण, गुलसराई, काल्पी व सागर हे प्रांत मिळाले होते.

गोविंदपंतांच्या मृत्यूनंतर त्यांचें शिर सदाशिवरावभाऊंकडे पाठविण्यांत आलें. भाऊनेंहि यांच्या मुलाचें समाधान सांत्वनपर पत्र लिहून केलें व बुंदेलखंडाची व्यवस्था अत्यंत दक्षतेनें घेण्याविषयीं बजाविलें. अंब्दालीची रसद मारण्याचें काम गोविंदपंत चांगल्या प्रकारें करीत असत.

मार्गशीर्ष व. १

रामचंद्र गणेशाचा प्राणत्याग !

शके १७०२ च्या मार्गशीर्ष व. १ रोजी मराठेशाहींतील सुप्रसिद्ध वीर रामचंद्र गणेश कानडे यांनी वज्रेश्वरीजवळ इंद्रजांशी लढतां लढतां प्राणत्याग केला.

या वेळीं इंद्रजांनीं वसई या महत्त्वाच्या ठाण्यावर हल्ला करून तें हस्तगत करण्याचा विचार केला होता. दोनतीन दिवसांपूर्वीच किल्ल्यावर तोफा डागल्या गेल्या होत्या. गॉडर्डनें वसई घेण्याचा निश्चय केला होता, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगीं नानांनीं जुना कसलेला सेनापति रामचंद्र गणेश यास वसईस मदतीसाठीं म्हणून पाठविलें. रामचंद्र गणेश घाटांतून जात असतां इंद्रज सेनानी हाटले व मुसा नारन यांनीं त्याला अडविलें. वज्रेश्वरी उर्फ वज्रयोगिनीचा पर्वत सुप्रसिद्ध असून त्याचा आश्रय लढाऊ फौजांस चांगलाच होता. कांहींहि होवो, पण वसईस मदत पोंचवून इंद्रजांचा पराभव करावयाचा हा निश्चय रामचंद्र गणेशाचा होता. हाटले व मुसा नारन यांच्याशीं निकराचा सामना झाला. मार्गशीर्ष व. १ या दिवशीं धुकें पडलेलें होतें. तेव्हां न दिसतां रामचंद्र गणेश हाटले यास पकडण्यास अगदीं तोफाखान्याजवळ आला आणि आतां शत्रूस हस्तगत करणार तो अन्नपटल दूर होऊन एकदम स्वच्छ सूर्यप्रकाश पडला. मराठे शूर गडी अगदींच जवळ आल्याचें हाटलेच्या ध्यानीं येतांच त्यानें तोफांचे बार केले. मराठे मुळींच डगमगले नाहींत. अशा या भयंकर प्रसंगींहि ते तोफ पकडण्यास धांवले. इतक्यांत एक गोळा रामचंद्र गणेश यांस लागला व ते तात्काळ ठार झाले. परमेश्वरहि इंद्रजांचीं साह्यकर्ता झाला. अन्नसुदर्शन वज्राबाईनें जर दूर केलें नसतें तर लढाईचा रंगच बदलला असता; पण मराठ्यांच्या दुर्दैवानें विपरीतच घडलें. आणि रामचंद्र गणेश धारातीर्थी पतन पावले. आदल्याच दिवशीं वसई इंद्रजांच्या हातीं आलेली होती. या दोन गोष्टींमुळें मराठे जास्तच खवळून गेले आणि पुढें त्यांनीं प्रचंड आवेशानें युद्ध करून गॉडर्डला तह करण्यास भाग पाडलें. अशा प्रकारें रामचंद्र गणेशाच्या मृत्यूमुळें अधिक महत्त्वाची कामगिरी झाली. रामचंद्र गणेश यांनीं लढाईचें शिक्षण सदाशिवरावभाऊंच्या हाताखालीं घेतलें होतें.

मार्गशीर्ष व. २

सिंधुदुर्गाची उभारणी !

शके १५८६ च्या मार्गशीर्ष व. २ या दिवशी शिवाजी राजे यांनी सिंधुदुर्ग बांधण्यास सुरुवात केली.

शिवशाहीपासूनच मराठ्यांचे आरमारकडे विशेष लक्ष होते. 'घरांत जैसा उंदीर तैसा आमचे राज्यास सिद्दी' असे शिवाजी नेहमी म्हणे. आणि जंजिऱ्याच्या सिद्दीमुळेच मराठ्यांचे आरमार वाढीस लागले. सरहद्दीचा बंदोबस्त ठेवणे हे राज्यसंरक्षणाचे मुख्य काम असल्यामुळे कारवारपासून सुरतेपर्यंत पश्चिम किनाऱ्यावर आपणास कोणी शत्रु नसावा अशी शिवाजीची व्यवस्था होती. समुद्रावर जहाजे ठेवून आपली सत्ता अबाधित ठेवण्याची मनीषा त्याची होती. '—तो स्वतः खलाशी नव्हता म्हणून बरे, नाही तर त्याने जमिनीचा पृष्ठभाग साफ करून टाकला तसा समुद्राचाहि टाकला असता.' असे इंग्रज म्हणत. सन १६६४ पासून शिवाजीचे आरमार विशेषकरून वाढले. 'जंजिरा पाण्यांत किड्या, जेर न होय, असाध्य तो आपणांस यावा, समुद्रांत सत्ता करावी, म्हणून बहुत चित्तांत हेतु धरून, जहाजे नवीन तयार मंहीराजांनी करविली.' दहापांच लक्ष रुपये खर्च केला, समुद्रांत सत्ता बसविली, बेटे चांगली पाहून किल्ले बांधले. त्यांपैकी सिंधुदुर्ग किल्ला बांधण्यास शिवाजी स्वतः खपत होता. सन १६६४ हे वर्ष शिवरायांच्या वाढत्या पराक्रमाचे निदर्शक आहे. सुरतेहून अमूप लूट आणली होती. कुडाळ प्रांत हस्तगत केला होता, वेंगुल्योचा बंदोबस्त करून गोवेकरांस गप्प बसविले होते. मुधोळचे संस्थान ताब्यांत घेतले आणि मार्गशीर्ष व. २ या दिवशी सिंधुदुर्ग बांधण्यास सुरुवात करून तेथील बंदरांत मोठ्या गलबतांचे लढाऊ आरमार त्याने बनविले.

“उत्तरेस जंजिरा व दक्षिणेस गोवा या दोन तटबंदीच्या नाविक स्थलांमुळे राज्यास बळकटी कशी येते हे शिवरायांच्या ध्यानी चांगलेच होते. जंजिऱ्याच्या जोरावर व्यापार वाढतो, त्यासाठी लढाऊ व व्यापारी आरमार पाहिजे हे जाणून मार्गशीर्ष व. २ रोजी महाराजांनी खुद्द आपल्या हस्ते किल्ला बांधण्यास मुहूर्त करून चिरा भूमीमध्ये बसविला.”

मार्गशीर्ष व. ३

पुण्यश्लोक शाहूचें निधन ।

शके १६७१ च्या मार्गशीर्ष व. ३ या दिवशी छत्रपति शाहूमहाराज यांचें निधन झालें.

संभाजी व येसूबाई यांचे हे पुत्र. संभाजीच्या, अमानुष वधानंतर सूर्योजी पिसाळाच्या फितुरीमुळें रायगड किल्ला, औरंगजेबाच्या हातीं जाऊन राजमाता येसूबाई व शाहू यांना कैदेत जावें लागलें. एकूण सतरा वर्षे ते बादशहाच्या अटकेंत होते. त्यानंतर भोंगलांचा मांडलिक म्हणून शाहू सुट्टें शकत होता; पण ज्या स्वातंत्र्याकरितां मराठे तीस वर्षे लढत होते ते गमावून मराठे शाहूचें स्वागत करण्यास तयार नव्हते. सन १७०७ मध्यें अजमशहानें मराठ्यांत दुफळी करण्यासाठीं शाहूची कैदेतून मुक्तता केली. १७०८ मध्यें शाहूनें सातारा येथें आपणांस राज्याभिषेक करून घेतला; आणि त्या वेळेपासून ताराबाईंचा पक्ष स्वतंत्र म्हणून नांदूं लागला. तेव्हां आरंभापासून मदत करणाऱ्या बाळाजी विश्वनाथाला पेशवाई देणें शाहूला प्राप्त झालें.

बाळाजी विश्वनाथ, बाजीराव, बाळाजी बाजीराव यांना हाताशीं धरून त्यानें राज्यविस्तार खूप केला. मरतेसमर्थी त्याला पुत्र नव्हता. शाहू-विषयीं सर्वांना मोठा आदर वाटत असल्यामुळें त्यांच्या मृत्यूनें सर्वांनाच दुःख झालें. “ मनुष्यमात्र लहानथोर, दासदासी पदरचे, त्यांचा बाप प्रतिपालनकर्ता, तें दुःख स्मरून क्लेश जाले, ते लिहावयास असमर्थता आली, कारण असा प्रभु दयावंत दुसरा जाला नाही. धन्याचे राज्यांत अपराधी झाला तरी, ‘ हत्यारें करून ध्या ’ परंतु ‘ मारा ’ असा शब्द ज्याचे मुखीं आला नाही, अजानबाहु, अजातशत्रु, पुत्रमित्र अशा एकरूप व्यवस्थेनें वागावयाचें, कोणास गैरभाषण केलें नाही. असा पुण्यश्लोक राजा निधन पावला. ... एकच हाहाकार झाला.” शाहूमहाराजांनंतर त्यांची पत्नी सकवारबाई सती गेली. शाहूच्या कारकीर्दासंबंधानें एके ठिकाणीं म्हटलें आहे — “जशी काशी तसें सातारा-पुणे विद्यापीठच जालें, आज्ञा कोणी उल्लंघन न करावी. ऐसें सार्वसौम राज्य केलें. नीतिन्यायेंकरून प्रजेचें पालनपोषण केलें. रयतेस उपद्रव काडी मात्र नाही. पर्जन्य-वृष्टि यथाकाल होऊन पृथ्वीनें धान्य-पीक बहुत घावें ऐसें सुमिक्ष जालें.—”

मार्गशीर्ष व. ४

स्वामी श्रद्धानंद यांचा खून !

शके १८४८ च्या मार्गशीर्ष व. ४ या दिवशीं सुप्रसिद्ध गुरुकुल विश्व-विद्यालयाचे संस्थापक व हिंदु समाजाच्या उपेक्षित भागाकडे लक्ष वेधविणारे थोर गृहस्थ स्वामी श्रद्धानंद यांचा अमानुषपणें खून झाला.

स्वामींचा जन्म शके १७७८ मध्ये पंजाबांतील तळवण गांवीं झाला. यांचें मूळचें नांव मुनशीराम असें होतें. प्रथम हे नास्तिक होते, परंतु पुढें दयानंद-सरस्वतींच्या व्याख्यानानांचा परिणाम यांच्यावर होऊन हे पक्के आर्यसमाजी बनले. लाहोर येथें वकिली सुरू केल्यावर यांनीं हिंदूंच्या उपेक्षित भागाकडे लक्ष देण्यास प्रारंभ केला. यांचें 'सद्धर्मप्रचारक' साप्ताहिक प्रथम उर्दू लिपींत निघत असे, पण पुढें तें देवनागरी लिपींत निघूं लागलें. यांनीं स्त्रीशिक्षणावर एक लेखमाला लिहिली व जालंदर येथें सन १८९० मध्ये कन्याशाळा सुरू केली. विधवाविवाह व अनाथरक्षण या प्रश्नासंबंधीं हि यांनीं लोकांना प्रत्यक्ष कार्याची दिशा दाखविली. पुढें यांनीं प्राचीन गुरुकुल-पद्धतीच्या शिक्षणाचा पुरस्कार केला व त्यासाठीं हे पैसे जमवूं लागले. सन १९०२ मध्ये हरिद्वारजवळ गंगा नदीच्या किनाऱ्यावर झोंपड्या बांधून यांनीं गुरुकुलाच्या कार्यास सुरुवातहि केली. पुढें या गुरुकुलाचा प्रसार मोठ्या प्रमाणावर झाला आणि त्याला विश्वविद्यालयाचें स्वरूप आलें. त्यानंतर सन १९१७ मध्ये यांनीं संन्यास घेतला. रौलट चिलाविरोधी झालेल्या चळवळींत यांनीं बरेंच कार्य केलें. दिल्लीस पोलिसांनीं जमावावर बंदुका झाडण्यास सुरुवात केली तेव्हां हे निघड्या छातीनें पुढें झाले व स्वतःवर निशाण धरणाऱ्या पोलिसांना म्हणाले, "मी हा श्रद्धानंद, चालव गोळी" अर्थात्च पोलिस नरम पडले. मलबारांतल्या मोपल्यांनीं हिंदूंना बाटविण्यास सुरुवात केली, तेव्हां हे तेथें धांवत गेले आणि त्यांनीं अनाथांचें रक्षण केलें. शेवटीं दिल्ली येथील आपल्या आजारातून बरे होत असतां मार्गशीर्ष व. ४ रोजीं अबदुल रशीद नांवाच्या एका इसमानें रुग्णशय्येवर पडलेल्या या वृद्ध संन्याशास गोळी घालून ठार केलें. संबंध हिंदुस्थानला जबरदस्त धक्का बसला.

मार्गशीर्ष व. ५

(१) छत्रसाल बुंदेले यांचें निधन !

शके १६५५ च्या मार्गशीर्ष व. ५ रोजी बुंदेलखंडाचा अधिपति छत्रसाल बुंदेला यांचें निधन झालें.

याच्या वयाच्या चौदाव्या वर्षीच आईबाप निवर्तून राज्याची वाताहात झाली होती. तेव्हां यानें 'नशीब' काढण्यासाठीं मोंगल दरबारकडे धांव घेतली. मीमी जयसिंग याच्या पदरीं तो राहूं लागला. जयसिंगाबरोबर त्यानें अनेक लढायांत पराक्रम करून दाखविला. परंतु पुढें मोंगल दरबारांतील बेइमानीपणा पाहून मोंगलांच्या सेवेंतून तो मुक्त झाला. याच वेळीं श्रीशिवाजीमहाराज यांची आग्याहून सुटका झाल्यामुळें त्यांचें नांव भारतांत दुमदुमून राहिलें. तेव्हां छत्रसाल दक्षिणेंत आला व शिकारीच्या निमित्तानें शिवरायांची यानें भेट घेतली. याची तेजस्विता पाहून आपलें गमावलेलें उत्तरेतील 'स्वराज्य' काबीज करण्यास श्रीशिवाजींनीं याला प्रवृत्त केलें. याच प्रसंगां शिवाजीनें यास एक तरवार अर्पण केली; आणि तिच्या जोरावर छत्रसालानें लढायांवर लढाया मारण्यास सुरुवात केली. तहवर खां, अनवर खां, सदरुद्दीन आदि शूर सरदारांचा पाडाव केला आणि यमुना व चंबळा या नद्यांच्या दक्षिण प्रांताचा म्हणजे सर्व बुंदेलखंडाचा हा मालक झाला.

सन १७३२ सधें अहमदशहा बंगश यानें छत्रसालावर स्वारी केली. या वेळीं छत्रसालाचें वय एक्याऐशीं होतें. स्वतःचे अंगीं शक्ति न राहिल्यानें या वृद्ध राजानें स्वातंत्र्य-रक्षणासाठीं दक्षिणेंतील बाजीराव पेशव्यांचें साह्य मागितलें आणि छत्रसालानें त्याला पत्र लिहिलें :—

“ — जो गति ग्राह गजेंद्रकी सो गति जानहुं आज ।

बाजी जात बुन्देल की राखो बाजी लाज -- ॥ ”

आणि या विनंतीप्रमाणें बाजीरावानें बंगशचा संपूर्ण पराभव केला. तेव्हां कृतज्ञता म्हणून आपल्या राज्याचा तिसरा हिस्सा यानें बाजीरावास दिला. असें सांगतात कीं, त्या वेळीं प्रसिद्ध असलेला भूषण कवि याच्या दरबारीं गेला होता. त्या वेळीं यानें त्याच्या पालखीला खांदा देऊन त्याचा सत्कार केला.

मार्गशीर्ष व. ५

(२) ' दासबोध ' ग्रंथाचा संकल्प !

शके १५७६ च्या मार्गशीर्ष व. ५ रोजी श्रीसमर्थ रामदासस्वामी यांनी शिवथरच्या घळीत बसून दहा वर्षेपर्यंत कोठेहि न जातां दासबोध ग्रंथ लिहिण्याचा संकल्प केला.

महाराष्ट्राला योग्य प्रसंगी जाग्रति देऊन कार्यप्रवृत्त करणारी रामदास ही एक अलौकिक विभूति होऊन गेली. रामदासांनीं सर्वे भरतखंडांत यात्रा करून देश-स्थिति स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिली होती. ' आनंदवनभुवन ' म्हणून ज्याचा उल्लेख रामदास करितात त्या महाराष्ट्राचा कानाकोपरा त्यांना माहित होता. अनेक सौंदर्यपूर्ण असलेली रम्य स्थळे त्यांनीं हुडकून काढिली आहेत. ' एकांते-वीण प्राणियातें बुद्धि कैची ? ' असें स्वानुभवानें समर्थींनीं म्हटलें आहे. मोर-हून महाडला जातांना दारमंडप लागतो. तेथून खालीच कोंकणच्या खोऱ्यांत शिवथर गांव आहे. डोंगरांतून पाण्याचे प्रवाह सारखे वाहत असतात. येथेंच डोंगराच्या तळाशीं एक मोठी घळ निर्माण झाली आहे. याच एकांतवासांत संबंध राष्ट्राला जागविणारा प्रसिद्ध असा दासबोध ग्रंथ निर्माण झाला. परमार्थ, राजकारण व समाजकारण यांचा सुंदर मिलाफ या ग्रंथांत; पाहावयास मिळतो.

“ ग्रंथां नाम दासबोध । गुरु शिष्यांचा संवाद ।

येथे बोलिला विशद । भक्तिमार्ग ॥

नवविधा भक्ति आणि ज्ञान । बोलिलें वैराग्याचें लक्षण ।

बहुधा अध्यात्म निरूपण । निरोपिलें ॥ ”

असें या ग्रंथाचें स्वरूप समर्थींनीं स्वतःच सांगितलें आहे. हा दिव्य ग्रंथ म्हणजे समर्थींची वाङ्मयीन मूर्तिच. ' आत्माराम दासबोध । माझें रूप स्वतः-सिद्ध ' असे उद्गार समर्थींचेच आहेत. ' प्रयत्न, प्रबोध, प्रचीति ' यांचा मंत्र दासबोधांतूनच सर्व महाराष्ट्रास मिळाला आहे. पारमार्थिक ज्ञानानंतर समर्थींनीं दासबोधांत व्यवहारज्ञान व प्रपंचविज्ञान यांचें विवरण करून महाराष्ट्राला प्रवृत्ति-धर्म स्पष्टपणें शिकविला. ' वैराग्य आणि परमार्थ ' यांऐवजीं ' प्रपंच आणि परमार्थ ' व ' भजना ' च्या ऐवजीं ' यत्न ' असे शब्द समर्थींच्या बोलण्यांत येऊं लागले.

मार्गशीर्ष व. ६

भीष्माचार्य शरपंजरी !

शकपूर्व २००९, मार्गशीर्ष व. ६ या दिवशी भारतीय युद्धांतील कौरवां-
कडील विख्यात सेनापति भीष्माचार्य यांनी शरपंजरी देह ठेवला.

नऊ-दहा दिवस युद्ध होऊनहि पांडवांकडील कांहीं हानी होत नाहीत
पाहून जेव्हां दुर्योधन कर्णाकडे सेनापतिपद देण्याचा विचार करू लागला त्या
वेळीं भीष्म संतप्त होऊन बोलले, 'उद्यां मी मरेन नाही तर पांडव तरी
मरतील, उद्यां मी असें युद्ध करतां कीं, त्याची आठवण हजारां वर्षे लोक काढत
राहतील.' वीरश्रीच्या आवेशांत आचार्य कौरवसेनेस मार्गे टाकून बरेच पुढें
गेले. रक्षक मार्गे राहिले, ही संधि साधून श्रीकृष्णाच्या सल्ल्यावरून अर्जुनानें
शिखंडीचा रथ पुढें केला, आणि अर्जुनानें बाण टाकण्यास सुखात केली.
शिखंडीवर बाण टाकावयाचे नाहीत ही भीष्मांची प्रतिज्ञा होती! शिखंडीला
पुढें पाहून भीष्मांनीं धनुष्य खालीं ठेवलें होतें; त्या वेळीं शेंकडों बाण कवच
फोडून त्यांच्या अंगांत घुसले. 'यांतील अर्जुनाचे बाण माझीं मर्में तोडीत
आहेत' असें स्वतःशीं म्हणत म्हाताऱ्यानें धनुष्य उचलण्याचा प्रयत्न केला.
तोच तें अर्जुनानें तोडून टाकलें. दुसरें उचललें तेंहि तोडलें. या अवधीत
भीष्मांच्या अंगांत इतके बाण शिरले होते कीं, रिकामी जागा दोन बोटेहि
नव्हती. शेवटीं प्राण कासावीस होऊन सूर्यास्ताच्या सुमारास भीष्म रथांतून
पूर्वेकडे डोकें होऊन खालीं पडले.

पण अंगांत घुसलेल्या बाणांमुळें ते अक्षरशः 'शरपंजरी'च राहिले. दोनहि
पक्षांकडील वीरश्रेष्ठ भीष्माभोंवतीं जमले. 'डोकें लोंबकळत आहे' असें म्हणतांच
कांहींनीं मोठमोठ्या उशा आणल्या; पण भीष्मांनीं त्या नाकारल्या. तेव्हां
अर्जुनानें तीन बाण मारून त्या बाणांनीं भीष्माचें डोकें सांवरून धरलें. भीष्म
क्षीण स्वरांत बोलले, "माझे शव बाणांवरच असूं द्या. उत्तरायण होईपर्यंत मी
असाच प्राण धरून ठेवणार आहे. पितार्जीच्या आशीर्वादानें मी इच्छामरणी आहे." या
सर्व व्यवस्थेनंतर भीष्माचार्यांनीं दुर्योधनास उपदेश केला कीं, "दुर्योधना,
हें तुझे भांडण भीष्माबरोबरच नाहीतें होऊं दे."

मार्गशीर्ष व. ७**हनुमंताचें वृत्तांत—निवेदन !**

मार्गशीर्ष व. ७ ला श्रीहनुमान रावणाच्या लंकेमध्ये असणाऱ्या सीतेचा शोध लावून परत रामरायापार्शी आले आणि त्यांनीं सर्व वृत्तांत निवेदन केला.

लंकेंत रावणाच्या अंतःपुरांत असणाऱ्या अशोकवनांतलि सीतेचा शोध मोठ्या युक्तीनें हनुमानानें लावला आणि तिला रामाची सर्व हकीकत सांगितली. रामास सांगण्यासाठीं तिचाहि निरोप घेतला. सीतेचा शोध लावून कर्तव्य केलें आणि लंकादहन करून आपला पराक्रम शत्रूंनाहि दाखविला. आणि आतां रामाकडे येण्यासाठीं तो अरिष्ट नांवाच्या पर्वतावर चढला, व तेथून त्यानें उड्डाण घेतलें. आणि थोड्याच अवधींत उत्तर किनाऱ्यावर तो येऊन ठेपल्यावर जांबवान, अंगद आदींनीं त्याचें स्वागत केलें. त्याच्या कामगिरीचा सर्वांनीं गौरव केला. आणि यानंतर सारी मंडळी राम, लक्ष्मण व सुग्रीव हे ज्या ऋष्यमूक पर्वतावर होते त्या ठिकाणीं आली.

हनुमानानें सीतेसंबंधीं सर्व प्रकार रामरायाला निवेदन केला. “धरणीवर बसलेली, सारखा निःश्वास टाकणारी, रावणाविषयीं अत्यंत क्रोध व अनादर असलेली व मरणास तयार झालेली, अशी सीता मी पाहिली...मी तिचें समाधानहि केलें कीं, वानरांचा राजा सुग्रीव बलाढ्य आहे, माझ्यासारखे शेंकडों बलाढ्य वीर त्याच्याजवळ आहेत. या सर्वांच्या साहाय्यानें रामलक्ष्मण रावणाचा नाश करून तुझी सुटका करतील”

याप्रमाणें श्रीरामचंद्र व हनुमान यांचें आणखी या बाबतींत संभाषण झाल्यानंतर रामचंद्र मारुतीची स्तुति करून म्हणाले, “हनुमंता, तूं जें काम केलेंस तें दुसरा कोणीहि करूं शकला नसता. शंभर योजनें रंद समुद्र ओलांडून जाण्याची शक्ति तुझ्याशिवाय किंवा गरुडाशिवाय दुसऱ्या कोणासहि नाहीं.” असें म्हणून रामानें मोठ्या प्रेमानें मारुतीस आलिंगन दिलें. यानंतर सर्व जण पुढच्या तयारीस लागले. मोठ्या प्रयासानें सेतु बांधण्यांत आला. लक्षावधि वानरसेना त्यासाठीं खपत होती.

मार्गशीर्ष व. ८

पं. मालवीय यांचा जन्म !

शके १७८३ च्या मार्गशीर्ष व. ८ रोजी प्रसिद्ध हिंदु विश्वविद्यालयाचे संस्थापक पंडित मदनमोहन मालवीय यांचा जन्म झाला.

यांचं मूळ घराणें मालव प्रांतांतील. माळवा सोडल्यानंतर प्रयाग क्षेत्रीं या घराण्यानें आपलें अस्तित्व कायम केलें. मालवीयांच्या घराण्यांतील सर्वच पुरुष विद्वान् व उदारचरित असे होते. पं. प्रेमधर मालवीय हे मदनमोहनांचे आज्ञे. संस्कृत विद्येंतील यांची कीर्ति त्या वेळीं अत्यंत मोठी होती. यांचे चिरंजीव ब्रजनाथ मालवीय हेहि विद्वान् म्हणून प्रसिद्ध होते. भागवतावर लिहिला गेलेला यांचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. याच भाग्यशाली पित्यास मार्गशीर्ष व. ८ या दिवशीं जो मुलगा झाला तो म्हणजे मदनमोहन. पित्यानें यांच्या शिक्षणाची फारच काळजी घेतली. धार्मिक आणि सांस्कृतिक संस्कार घरच्या घरीच होत असल्यामुळें मदनमोहन मालवीयांचा विकास चांगला होत होता. प्राथमिक शिक्षण घरीच घेतल्यानंतर धर्मज्ञानोपदेश पाठशाळा व विद्याधर्मवर्धिनी सभा या संस्थांतून यांचें शिक्षण सुरू झालें. अलाहाबाद जिल्हा स्कूलमधून प्रवेश परीक्षा व म्यूर सेंट्रल कॉलेजमधून पदवी परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर त्यांचें लक्ष सार्वजनिक कार्याकडे वळलें. धर्मकारण व शिक्षण हे यांचे आवडते विषय होते. अलाहाबाद लिटररी इन्स्टिट्यूट व हिंदु समाज या संस्थांतून ते काम पाहूं लागले. आणि हळूहळू यांच्या कार्याचा विस्तार होऊन जगप्रसिद्ध अशा बनारस येथील विश्वविद्यालयाची निर्मिती यांच्याकडून झाली. यांच्यासंबंधी कै. तात्यासाहेब केळकर यांनीं एके ठिकाणीं म्हटलें होतें : “ हिंदुत्वाचा आर्दश कोण ? असा मला कोणी प्रश्न केला तर मी हिंदुस्थानांतील एकाच विभूतीकडे बोट दाखवीन. ती म्हणजे पंडित मदनमोहन मालवीयजी ... जुन्या व नव्या संस्कृतीचा सुंदर मिलाफ कसा घालावा हें पंडितजींइतकें कोणीच जाणत नाहीं. हिंदु विश्वविद्यालय हे या सुंदर मिलाफाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे ... देवाजवळील नंदादीपानें जी चित्ताला एक प्रकारची प्रसन्नता वाटते ती पंडितजी आहेत. ” हिंदु धर्म आणि हिंदु संस्कृति यांचा अभिमान पंडित मालवीय यांना फार असे.

मार्गशीर्ष व. ९ कोरेगांव येथील इंग्रज-मराठे यांचें युद्ध !

शके १७३९ च्या मार्गशीर्ष व. ९ रोजी म्हणजे बरोबर एकशें-तीस वर्षा-पूर्वी कोरेगांव येथें इंग्रज आणि मराठे यांचा संग्राम होऊन त्यांत मराठ्यांचा पराभव झाला.

एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून मराठेशाहीस अनिष्ट अशी ग्रहदशा सुरू झाली होती. याच काळाच्या आगेंमागें महाराष्ट्राच्या भाग्यसूर्यास ग्रहण लागलें होतें. “राष्ट्रक्याला अवश्य अशा तडजोडीचें मुत्सद्दीपण हरिपंत फडक्यांबरोबरच गेलें. स्वकीयांना-परकीयांना चळचळां कांपावयास लाविणारा पराक्रम महादजी शिंदे यांचेबरोबर गेला, मराठ्यांच्या वैभवानें सवाई माधवरावांबरोबर उडी घातली, मराठेशाहीच्या पुण्याईनें अहिल्याबाईंबरोबर नर्मदेत बुडी मारली व मराठ्यांची शारदादेवी मोरोपंतांबरोबर पंढरीत पांडुरंगाच्या चरणांशीं दडी मारून राहिली.” मग उरलें काय? दुसऱ्याची धन करून ‘स्व’ त्वाला पारखे होणारे रावबाजी. त्यांच्या धरसोडीच्या धोरणामुळें आणि कचखाऊ स्वभावामुळें खडकी, येरवडा येथें इंग्रजांकडून मराठ्यांचा पराभव झाला; आणि १७ नोव्हेंबर १८१७ या दिवशीं मराठ्यांच्या राजधानीमध्ये शनिवारवाड्यावरील ध्वज उतरवून त्या स्थानीं यूनियन जॅक फडकविण्यांत आलें. मराठेशाहीचा सौभाग्यतिलक पुसला गेला.

या समर्थी धनी बाजीरावसाहेब पर्वतीवरून आपलें सामान आटोपून पुरंदर, सासवड या मार्गानें पलायन करित होते. अनेक गांवें करित ३० डिसेंबर रोजी ते चाकण येथें आले. ही बातमी इंग्रजांस समजतांच त्यांनीं कोरेगांवजवळ १ जानेवारीस त्यास गांठलेंच. श्रीमंतांनीं बापू गोखले यास आज्ञा दिली कीं, आज लढाई करून पुढें जाण्यास मार्ग काढून द्या. तेव्हां मराठ्यांचा तोफांचा मारा सुरू झाला. संगिर्नीचें आणि तरवारीचें मोठें युद्ध झालें. रात्रीं नऊ वाजेपर्यंत लढाई होऊन शेवटीं पेशव्यांचें सैन्य छावणींत आलें. इंग्रजांचे एकशें-पंचाहत्तर जखमी झाले. मराठ्यांचे पांचशें लोक पडले. त्याचे अगोदरच बाजीराव जेजुरीच्या वाटेनें साताऱ्याकडे निघून गेला होता.

मार्गशीर्ष व. १०

जयद्रथास प्रायश्चित्त मिळालें !

शकपूर्व २००९ च्या मार्गशीर्ष व. १० रोजी कौरवांकडील सेनानी जयद्रथ यास अर्जुनानें श्रीकृष्णाच्या साहाय्यानें ठार केलें.

आदल्याच दिवशीं अर्जुनाचा षोडश वर्षांचा मुलगा अभिमन्यु द्रोणाचार्यानीं रचलेल्या चक्रव्यूहांत शिरला आणि त्यानें अद्वितीय पराक्रम केला. पण या सोळा वर्षांच्या बालकावर द्रोण, अश्वत्थामा, कर्ण, कृप, कृतवर्मा आणि बृहद्बल या सहा जणांनीं एकदम प्रहार करण्यास सुरुवात केली. अभिमन्यु विरथ झाला, हातांत गदा घेऊन तो पायीच लढूं लागला. दुःशासनाचा पुत्र गदा घेऊन त्यास सामोरा आला ; दोघे गदेच्या प्रहारांनीं मूर्च्छित झाले, आणि दुःशासनाचा पुत्र सावध झाल्यावर त्यानें अभिमन्यु मूर्च्छित असतांनाच त्याला गदेचा प्रहार करून ठार मारलें ! आणि जयद्रथानें त्या मृत बालकाला लाथ मारली.

संशप्तकाच्या युद्धात गुंतलेला अर्जुन विजयी होऊन परत आल्यावर त्याला हा भीषण प्रकार कळला. तेव्हां संतप्त होऊन अन्यायाचा पुरेता सूड उगवण्यासाठीं त्यानें प्रतिज्ञा केली, “सूर्यास्ताच्या अगोदर मी जयद्रथाला ठार करीन, नाहीं तर स्वतः अग्निप्रवेश करीन ” आणि त्याच्या गांडीव धनुष्याच्या टणत्कारांनीं दशदिशा भरून गेल्या. कौरवांचे वीर भीतीनें ग्रस्त झाले. जयद्रथाच्या रक्षणासाठीं सौमदत्ति, कर्ण, अश्वत्थामा, शल्य, वृष व कृप असे वीर ठेवून शुभ्र कवच व उष्णाव घातलेले द्रोणाचार्य युद्धास तयार झाले. दुर्योधनानें द्रोणाकडून घेतलेलें दिव्य कवच घातलें असल्यामुळे अर्जुनाचे बाण निष्फळ झाले. तरी देखील या दिवशीं दोनहि पक्षांत भयंकर रणकंदन झालें. संध्याकाळच्या सुमारास अर्जुनाचा रथ जयद्रथापशीं आला. येथील सहा वीरांशीं त्यानें युद्ध केलें, परंतु युद्धाचा रंग ठीक दिसेना तेव्हां श्रीकृष्णांनीं मायाजालानें सूर्यावर अग्नें आणून सर्वत्र काळोख पसरविला. ‘अर्जुनाची प्रतिज्ञा खोटी झाली’ असें म्हणत जयद्रथ विजयानंदानें बाहेर आला. इतक्यांत सूर्य एकदम ढगाबाहेर येऊन रणांगणावर किरणें पडलीं. त्याच्या प्रकाशांत अर्जुनानें जयद्रथाचें शिर उडविलें.

मार्गशीर्ष व. ११

सेनापति द्रोणाचार्यांचा वध !

शकपूर्व २००९ मार्गशीर्ष व. ११ या दिवशीं भारतीय युद्धांत कौरवांकडील प्रसिद्ध सेनापति द्रोणाचार्य यांचा वध झाला.

जयद्रथाचा वध झाल्यावर दुर्योधन द्रोणाचार्यांना टाकून बोलला, “आचार्य, आपण आंतून पांडवांकडील आहात...” त्यावर द्रोण रागाने बोलले, “दुर्योधना, या वाक्शल्यांनीं मला कां टोंचतोस ? बाबा, शकुनीनें द्यूतांत जे फांसे टाकले ते फांसे नव्हते, अर्जुनाचे बाण होते... सती द्रौपदीला सभेंत खेंचून आणून जो अधर्म केलात त्याचें आतां फळ भोगा.... तरी पण कर्तव्य म्हणून मी आज प्रतिज्ञा करतो कीं, जीवांत जीव आहे तोंपर्यंत आज मी युद्ध करीन.” आणि या दिवशीं रात्रींमुद्धां घनघोर संग्राम सुरू झाला. द्रोणांनीं मोठा पराक्रम करून दुपद, त्यांचे नातु व विराट यांचा नाश केला.

द्रोणांचा पराभव होण्याचें चिन्ह दिसेना. ‘द्रोणपुत्र अश्वत्थामा मेला’ अशी बातमी उठल्याखेरीज द्रोणांचा पराभव अशक्य असें श्रीकृष्णांनीं हेरलें आणि त्याच्याच सूचनेवरून मालवराजा इंद्रवर्मा याचा अश्वत्थामा नांवाचा हत्ती ठार करून ‘अश्वत्थामा मेला’ अशी बातमी वृद्ध द्रोणाचार्यांना कळविण्यांत आली. सत्यनिष्ठ धर्मांकडूनहि खात्री झाल्यावर या म्हाताऱ्याच्या भर्मांवर वार बसला. लहानपणीं पाण्यांत पीठ कालवून तें दूध म्हणून पिणारा आणि आनंदानें बागडणारा एकुलता एक पुत्र अश्वत्थामा-द्रोणांचा प्राण-नाहींसा झाला ! पुत्रशोकानें विह्वल झालेल्या द्रोणांनीं शस्त्र खाली टाकलें. द्रोणाचा सूड घेण्यासाठीं उतावीळ झालेला धृष्टद्युम्न द्रोणांच्या रथावर चढला, व शोकसमार्धीत निमग्न होऊन शस्त्रसंन्यास करून बसलेल्या त्या पंचाऐशीं वर्षांच्या वृद्ध गुरुची शेंडी धरून त्यानें तरवार उपसली, “हा ! हा ! गुरूंना जिवंत धरा ! मारूं नका !” या अर्जुनादि पांडवांच्या ओरडण्याकडे पितृवधामुळें संतप्त झालेला धृष्टद्युम्न कोटून लक्ष देणार ! त्यानें आपल्या तरवारीच्या फटक्यासरशीं त्या अर्जिक्य वृद्ध वीराचें मस्तक छाटून कौरवसेनेपुढें फेंकून दिलें.

मार्गशीर्ष व. १२

(१) श्रीजनार्दनस्वामींची समाधि !

शके १४९७ च्या मार्गशीर्ष व. १२ रोजी प्रसिद्ध सत्पुरुष आणि एकनाथ-महाराज यांचे गुरु श्रीजनार्दनस्वामी यांनी समाधि घेतली.

जनार्दनस्वामी मूळचे चाळीसगांवचे देशपांडे. यांचा जन्म फाल्गून व. ६ शके १४२६ मध्ये झाला. पूर्वयुष्यांत हे यवनांच्या सेवेंत होते. हे देवगड ऊर्फ दौलताबाद येथील मुख्य अधिकारी व यवन पातशाहाचे विश्वासू मुत्सद्दी झाले. जनार्दनस्वामी मोठे शूर, करारी स्वभावाचे, टापटिपीचे व तेजस्वी पुरुष होते. महाराष्ट्रांत यावनी धर्माचा जोर सर्वत्र असतांही यांच्या स्वधर्मेनिष्ठेची दुंदुभि चोहोंकडे दुमदुमून राहिली होती. हे दत्ताचे सगुणोपासक होते. पहांटे उठल्यापासून तो मध्याह्नकालपर्यंत स्नानसंध्या, समाधि व दत्तसेवा यांत ते निमग्न असत. दुपारच्या वेळीं कचेरींतील काम झालें म्हणजे मग रात्री ज्ञानेश्वरी व अमृतानुभव यांचें निरूपण करीत. यांच्यासाठीं पातशाही हुकुमावरून देवगडावर दर गुरुवारीं कचेऱ्यांना सुट्टी होती. दत्ताच्या सगुण साक्षात्कारामुळें स्वामींच्या ठिकाणीं समता, शांति व अनासक्ति नांदत होती. भक्तिज्ञानवैराग्याचा हा पुतळा हिंदु-मुसलमानांना सारखाच प्रिय वाटे. नित्य भजनपूजन व आत्मचर्चा यांच्या दिव्य परिमळानें 'देवगड' पुण्यवान् झाला होता. 'श्रीमद्देवगिरी जनार्दनपुरी वैकुण्ठलोकापरी' असें वर्णन एका कवीनें केलें आहे. याच जनार्दनस्वामींनीं शेजारच्या पैठण क्षेत्रीं वास करणाऱ्या बालभागवतास-एकनाथास-आपल्याकडे आकर्षून घेतलें. आणि त्यांना आपल्या कृपेनें जगदुद्धार करण्यास समर्थ केलें. जनार्दनस्वामी हे दत्ताचे परमभक्त होते. त्यांची श्रद्धा पाहून दत्ताने त्यांना साक्षात् दर्शन दिलें होतें. स्वतः दत्तांनीं जनार्दनस्वामींवर अनुग्रह केला ; या प्रसंगाचें वर्णन एकनाथमहाराज करतात :

“ गुरु प्राप्तिलागीं सर्वथा । थोर जनार्दनासी चिंता ।

विसरला तिन्ही अवस्था । सदगुरु चिंतितता चितनीं ॥

देवो भावाचा भोक्ता । दृढ जाणोनि अवस्था ॥

येणें जालें श्रीदत्ता । तेणें हातु माथां ठेविला ॥

मार्गशीर्ष व. १२ (२) जिवबादादा बक्षी यांचें निधन !

शके १७१७ च्या मार्गशीर्ष व. १२ रोजी महादजी शिंदे यांचे प्रसिद्ध सेनापति व मुत्सद्दी जिवबादादा बक्षी यांचें निधन झालें.

हे शोणवी जातीचे असून यांचें आडनांव केरीकर असें होतें. दौलतराव शिंद्यांच्याबरोबर यांनीं खड्ग्यांच्या लढाईत मोठा पराक्रम केला होता. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर यशोदाबाईंच्या मांडीवर दत्तक देण्याविषयी यांनीं प्रथम सल्ला दिला होता, परंतु बाळाजी विश्वनाथाचा औरस वंशज ह्यात असल्याचें समजल्यावरून यांनीं आपला सल्ला चुकीचा असल्याचें कबूल केलें. सवाई माधवरावांच्या मृत्यूनंतर थोड्याच दिवसांत यांचें निधन झालें. “जिवबादादांस एकाएकी मोठा ज्वर येऊन त्यांत वायुप्रकोपहि झाला. म्हणून, मोठमोठे वैद्य आणवून उपचार करविले. पण गुण दिसेना; ताप हटेना. अगदीं थकत चालले.” दौलतरावांना व पुत्र नारायणरावांना चार उपदेशांच्या गोष्टी यांनीं सांगितल्या. आणि स्वतःचें लक्ष ईश्वराकडे लाविलें, ‘विधियुक्त भस्म चर्चून गळ्यांत रम्य रुद्राक्षमाला व हातांत स्मरणी हीं त्यांनीं धारण केलीं होती व नेत्र मिटून ते ध्याननिमग्न झालेले दिसत. भोंवतालीं सर्वत्र पवित्र वातावरण दुमदुमून राहिलें होतें. ब्राह्मणांकडून गीतापाठ, विष्णुसहस्रनाम, शिवकवच इत्यादींचें पठण सुरू होतें. शेंकडों लोक समाचार घेण्यासाठीं उपस्थित होते. अशा स्थितीत मार्गशीर्ष व. १२ बुधवार रोजी जिवबादादांना ग्लानि येऊन त्यांची हालचाल बंद पडली आणि थोड्याच वेळांत रा-म असा अस्पष्ट उच्चार होऊन जिवबादादांचें प्राणोत्क्रमण झालें. शेजारीं दौलतराव शिंदे होते. “शिंद्यांच्या दौलतीत अत्युत्कृष्ट मनुष्य जिवबादादा बक्षी मरण पावले.” यामुळें सर्वांच्या अंतःकरणास वेदना झाल्या. “निर्मळ अंतःकरण, पवित्र वर्तन, साधी राहणी, गोड स्वभाव, विलक्षण श्रमशीलता, लोकोत्तर शौर्य, गंभीर व आटोकाट राजकीय धोरण, स्पृहणीय स्वराज्यनिष्ठा आणि समाधानकारक धर्मशीलता या उत्कृष्ट गुणांचा जिवबादादा हे एक पुतळा होते.... आपण कोणी मोठे मनुष्य आहों व बाकी सारे क्षुद्र आहेत, अशी बुद्धि यांची नव्हती.” जिवबादादांचें विस्तृत चरित्र राजाध्यक्ष यांनीं लिहिलें आहे.

मार्गशीर्ष व. १२

(३) इतिहासाचार्यांचें निधन !

शके १८४८ च्या मार्गशीर्ष व. १२ या दिवशीं महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध वाङ्मयसेवक, अभ्यासक, इतिहाससंशोधक व नवसिद्धान्तप्रतिपादक इतिहासाचार्य विश्वनाथ काशीनाथ राजवाडे यांचें निधन झालें.

आवश्यक असें शिक्षण झाल्यानंतर सुरुवातीस यांनीं कांहीं वर्षे न्यू. इ. स्कूलमध्ये शिक्षकाचें काम केलें. तरुणपर्णीच पत्नी वारल्यामुळें यांच्या घ्येयनिष्ठ जीवनाला विशेष प्रकारचें वळण लागलें. इंग्रजी भाषेंतील उत्कृष्ट ग्रंथांचें भाषांतर करण्यासाठीं यांनीं प्रारंभी 'भाषांतर' नांवाचें मासिक काढलें. प्रो. काथवटे यांच्या सांगण्यावरून यांनीं वाई येथें जुन्या ऐतिहासिक कागदपत्रांचें संशोधन सुरू केलें. पानिपतविषयक अनेक प्रकारची सामग्री त्यांना तेथें मिळाली. सन १८९८ सालीं 'मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें' म्हणून पहिला भाग भाऊशास्त्री लेले यांनीं मोदवृत्त प्रेसमधून प्रसिद्ध केला. इंग्रजी लेखक व बखरी यांवर विश्वास ठेवण्यापेक्षां अस्सल कागदपत्रें शोधण्यास फार महत्त्व आहे, असा यांचा आग्रह होता. यानंतर यांनीं साधनांचे बावीस खंड प्रसिद्ध केले. "संपादन, संकलन व संशोधन यांपेक्षांहि मिळालेल्या साधनांवरून नवे नवे सिद्धान्त प्रतिपादिण्यांत यांचा तल्लखपणा विशेष प्रगट होतो. आपल्या इतिहासाचीं साधनें घरोघर विखुरलेलीं असून त्यांच्या द्वारां आपण इतिहासांत मोलाची भर घालूं शकूं, असा विश्वास निर्माण करून यांनीं अनेकांना कार्यप्रवृत्त केलें. इतिहाससंशोधनाला संघटित स्वरूप देण्यासाठीं यांनीं सन १९१० मध्ये पुण्यास भारत इतिहाससंशोधक मंडळ स्थापन केलें. याच मंडळांतून यांनीं महानुभावांच्या गुप्त लिपीचा उलगडा करून त्या संशोधनाचा मार्ग खुला केला, आणि आपण स्वतः यानंतर भाषा, व्याकरण व समाज यांकडे लक्ष देण्यास सुरुवात केली. एकनाथपूर्व ज्ञानेश्वरीचा शोध यांनींच लाविला. यांच्या कोणत्याहि लिखाणांत यांची स्वतंत्र बुद्धि दिसून येते. देशाभिमान, कळकळ आणि महाराष्ट्राच्या भवितव्याबद्दल चिन्ता त्यांच्या वाङ्मयांत सदैव दिसून येई. राजवाडे जन्मभर अर्किचन, फिरते आणि असंग्रही राहिले.

मार्गशीर्ष व. १३

धनुर्वीर कर्ण याचा वध !

शकपूर्व २००९, मार्गशीर्ष व. १३ रोजी पृथ्वीवरील अलौकिक धनुर्वीर कर्ण याचा वध झाला.

कर्ण आणि अर्जुन यांचे युद्ध अत्यंत निकराचे झाले. अर्जुनाने अस्त्र सोडवावे व कर्णाने दुसरे उलट अस्त्र सोडून ते निष्फळ करावे, असें होऊं लागले. प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाचे कवच कर्णाने जेव्हां फोडून टाकले, तेव्हां अर्जुनाने एका अभोध चाणाने कर्णास मूर्च्छित केले. थोड्या वेळांत सावध झाल्यावर खांडव वनांत अर्जुनाच्या तडाख्यांतून वांचलेल्या अश्वसेन नागचाणाचा उपयोग करावा असें कर्णाने ठरविले; व फार दिवस जपून ठेवलेला हा बाण त्यानें हातीं घेतला, आणि 'हतोऽसि वै फाल्गुन !' (अर्जुना, हा ठार झालास पहा) म्हणून तो सोडला. परंतु अर्जुनाचे सारथी भगवान् श्रीकृष्ण होते ! त्यांनीं रथ एक वीत खालीं करून घोड्यांनाहि गुढघे टेकावयास लावले. त्यामुळे अर्जुनाचे शिर न उडतां त्याचा दैदीप्यमान किरीट मात्र नष्ट झाला. पुढे निकराच्या युद्धांतच कर्णाच्या रथाचे डावे चाक भूमीमध्ये रतून बसले. ते वर काढण्यासाठीं कर्ण खालीं उतरला. आणि अर्जुनाला म्हणाला, "मी येथे निःशस्त्र स्थितीत उभा आहे. तूं बाण टाकूं नकोस. तुला क्षात्रधर्म माहीत आहे." त्यावर श्रीकृष्णांनीं आवेशाने उत्तर केले, "भीमाला विप घालून त्याचे अंगास तुम्हीं सांप डसविले, पाडव वारणावत नगरांत असतां तुम्हीं घराला आग लावलीत, छूतांत विशेष प्रवीण नसलेल्या धर्माला कपट करून जिंकलेंत, द्रौपदी एक वस्त्र नेसलेली व रजस्वला असतां तिला भर सभेंत आणून तिची विटंबना केलीत, तेव्हां गेला होता कोठें राधासुता तुझा धर्म ?" श्रीकृष्णाचे भाषण ऐकून लज्जा, दुःख व संताप यांनीं भरून गेलेला कर्ण पुनः रथावर चढला; आणि एक अभोध बाण सोडून त्यानें अर्जुनास मूर्च्छित केले; कर्ण रथचक्राशीं धडपड करीत असतांच अर्जुनाने सावध होऊन एक सणसणीत बाण काढला, आणि आपले सारे सामर्थ्य एकवटून कर्णावर सोडला. सूं सूं करीत निघालेल्या त्या चाणाने क्षणाधीत कर्णाचे मस्तक उडविले !

मार्गशीर्ष व. १४

जोगा परमानंदांची समाधि !

शके १२६० च्या मार्गशीर्ष व. १४ रोजी प्रसिद्ध भगवद्भक्त जोगा परमानंद याने बार्शी येथे समाधि घेतली.

तेराव्या शतकात परमार्थाचे पीक सर्वत्र सोळा आणि आलेले होते. जोगा परमानंद तेली जातीत निर्माण झाला. परमानंद हे याच्या गुरुचे नांव आणि जोगा हे याचे स्वतःचे नांव. हा बार्शीस रहात असे. तेथे असलेल्या भगवानाच्या मंदिराकडे तो रोज गीतेंतल एक श्लोक म्हणत, नमस्कार घालीत जात असे. अंगाला खडे टांचून नयेत म्हणून एका भाविकाने त्याला उंची पितांबर नेसवला. त्याची काळजी घेण्यासाठी जोगा नमस्कार जपून घालू लागला, तो देवळांत जाण्यास उशीर झाला. आरती केव्हांच होऊन गेली होती. देवाच्या भजनाच्या आड येणारा पीतांबर त्याने फाडून टाकला ! देवाला गरिबी आवडते, श्रीमंती नाही. पंढरीनाथाचा प्रेमळ भक्त म्हणून जोगा प्रसिद्ध आहे. सत्संगाची त्याला अत्यंत प्रीति होती. याची उपलब्ध कविता थोडी परंतु फार प्रेमळ आहे. 'लावण्यगुणसागर' परमात्मा हृदयांत प्रगटल्यावर जी अवस्था होते, ती त्याने—

“मेघश्याम पाहतां आपोआप । डोळ्यां लागले वडप ।

अष्टहि सात्त्विकांचे रोप । हृदयआळां उगवले ॥

भक्तिभावे ओल्हावले । प्रेमफळासी पै आले ।

नवविधा हे पिकले । परमानंद म्हणे जोगा ॥

या अभंगांत सांगितली आहे. जोगा परमानंदाला परमेश्वरभक्तीबरोबरच संतसंगाचीहि विशेष आवड होती. 'रोमांच खरवितु खेदाचिदु डळमळितु । पाहता नेत्र उन्मीळितु' अशी अवस्था व्हावी, अष्ट सात्त्विक भाव प्रगट व्हावेत आणि प्रेमभरित अंतःकरणांत देव प्रगटावा, अशी यांची इच्छा होती. 'राया विठोबाचे डिंगर प्रेमें बोधले डुल्लती', असे संत प्रत्यक्ष 'सच्चिदानंदाचिया-मूर्ति' आहेत, संत हे 'माझे माहेर' आहे, अशी यांची भावना असे. जोगा परमानंदांच्या काळांत सर्वत्र 'ब्रह्मविद्येचा सुकाल' झाला होता. पंढरीच्या विठोबाचे भक्त सर्व जातीत निर्माण होऊन त्यांनी समाजांत सत्प्रेरणा निर्माण केली.

मार्गशीर्ष व. ३०

कौरवेश्वर दुर्योधन याचें निधन !

शकपूर्व २००९ मार्गशीर्ष व. ३० या दिवशी कौरवसम्राट दुर्योधन याचें निधन होऊन अठरा दिवस चालू असलेले भारतीय युद्ध समाप्त झालें.

दुर्योधन अनाथ व असहाय होऊन घोड्यावरून फिरत होता. रणभूमी-पासून एक कोस अंतरावर एक सरोवर होतें. त्या सरोवरांत मायेनें पाण्याचें स्तंभन करून दुर्योधन विश्रांति घेत स्वस्थ राहिला. पांडवांना ही बातमी कळल्यावर त्यांचें सैन्य जयघोष करीत सरोवराच्या कांठीं आलें. धर्मराज आणि दुर्योधन यांच्या मर्मभेदक संभाषणानंतर दुर्योधन स्फुरण पावून नागाप्रमाणें त्वेषानें खांद्यावर गदा घेऊन सरोवराबाहेर आला. भीम गदा हातांत घेऊन त्याच्याशीं झुंजण्यास सिद्ध झाला. भीमाचें बळ जास्त होतें. दुर्योधन गदा-युद्धांत कुशल होता. भीमास जय मिळण्याचें चिन्ह दिसेना. श्रीकृष्ण अर्जुनास बोलले, “आतां कपटार्शी कपट, मायेशीं माया पाहिजे.” हें ऐकून अर्जुनानें आपल्या डाव्या मांडीवर थाप मारून भीमास झुपारा दिला; त्याप्रमाणें संधि साधून दुर्योधन गदेचे घाव चुकविण्यासाठीं उडी मारीत असतां भीमानें त्याच्या मांडीवर आपल्या गदेचा प्रहार केला. त्यासरशीं दुर्योधन ओरडतच जमिनीवर पडला. भीमसेन आनंदानें गर्जू लागला. तेरा वर्षे अंतःकरणांत दाबून ठेवलेल्या क्रोधाचा व वैराचा असा शेवट पाहून त्यास आवेश चढला.

यानंतर अश्वत्थामां-द्रोणाचार्यांचा पुत्र-संतापानें बेहोष होऊन त्याच रात्रीं गुप्तपणें पांडवांच्या शिबिरांत गेला आणि आपल्या पित्याचा वध करणारा धृष्टद्युम्न, आणि युधामन्यु, उत्तमौजा, शिखंडी, द्रौपदीचे पांच पुत्र या सर्वांची त्यानें क्रूरपणें कत्तल केली. ही आनंददायक बातमी दुर्योधनास कळविण्यांत आली. मरणकाळच्या असह्य वेदना सोसणाऱ्या दुर्योधनास ही वार्ता ऐकून हर्ष झाला. “भीष्म, द्रोण, कर्ण यांच्या हातून न होणारा पराक्रम अश्वत्थामा, तूं करून मला अंतसमर्थी आनंद दिलास. तुझें कल्याण असो. तुमची आमची आतां स्वर्गांत भेट.” एवढे शब्द कसेबसे उच्चारून दुर्योधनानें मार्गशीर्ष व. ३० ला प्राण सोडला.

स्वामी विवेकानंद. महात्मा गांधी. न्या. मा. गो. रानडे. महर्षि वि. रा. शिंदे-
 केशवचंद्र सेन. वासुकाका जोशी. सुभाषचंद्र बोस. डॉ. शरचंद्र चतर्जी.

पौष शु. १

राजारामशास्त्री भागवत यांचें निधन !

शके १८२९ च्या पौष शु. १ रोजी महाराष्ट्रांतील सुधारक व प्रसिद्ध नव-विचारप्रवर्तक राजारामशास्त्री भागवत यांचें निधन झालें.

तीन वर्षे भेडिकल कॉलेजांत शिक्षण घेतल्यानंतर त्यांनीं जुन्या शास्त्र्यांजवळ पांच-सहा वर्षे संस्कृतचें अध्ययन केलें. त्यानंतर ते सेंट झेवियर कॉलेजमध्ये संस्कृत शिकवूं लागले. याच वेळीं त्यांनीं बॉम्बे हायस्कूल व मराठा हायस्कूल काढून तेथे बावीस वर्षे अध्यापन केलें. कर्ते समाजसुधारक म्हणून त्यांची ख्याति होती. वेदोक्त धर्मोक्त्यांच्या ओढा असून जातिभेद व स्वाण्यापिण्याचे निर्विघ्न यांविषय ते होते. मूलगामी व स्वतंत्र विचार त्या वेळीं समाजाला न झेपल्यामुळे त्यांची कांहीं काळ उपेक्षाच झाली. क्वचित् प्रसंगीं ते विक्षिप्तहि ठरत. शब्दांच्या व्युत्पत्त्या व भाषाशास्त्रांतील नवे सिद्धांत यांच्या प्रतिपादनास मराठींत त्यांनींच सुरुवात केली. त्यांची 'विधवा-विवाह शास्त्र कीं अशास्त्र?', 'मराठ्यांसंबंधी चार उद्गार', 'ब्राह्मण व ब्राह्मणधर्म' 'त्रात्यस्तोम' इत्यादि पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

राजारामशास्त्री यांचा जन्म शके १७७३ मध्ये राजापूर तालुक्यांत झाला. यांच्या घराण्याचें मूळचें नांव 'राऊत' असें होतें. कोणी एक पुरुष पेशव्यांकडे बारगीर असून तो चाभूकस्वार व अश्वविद्यानिपुण होता. म्हणून हें नांव यांच्या घराण्यास होतें. पुढें राजारामशास्त्री नांवारूपास येऊन त्यांची नेमणूक सेंट झेवियर कॉलेजांत संस्कृतचे प्रोफेसर म्हणून झाली. स्वतः पदवीधर नसतांना त्यांनीं अंगच्या गुणांवर ही कामगिरी सुमारे तीस वर्षे चांगल्या रीतीनें पार पाडली. सन १८८४ मध्ये 'बॉम्बे हायस्कूल' नांवाची जी संस्था मुंबईस निघाली तिच्या संस्थापकांत राजारामशास्त्री हे एक होते. शास्त्रीबोवांनीं आपल्या विचारांच्या प्रचारासाठीं 'वार्ताहार' नांवाचें एक मासिक कांहीं दिवस काढलें होतें. भाषाशास्त्रावरहि शास्त्रीबोवांचें लिखाण अत्यंत महत्त्वाचें आहे. 'मराठ्यांविषयी चार शब्द' यासारखे ऐतिहासिक लेखहि यांनीं लिहिलेले आहेत.

पौष शु. २

श्रीनृसिंहसरस्वतीचा जन्म !

चौदाव्या शतकांत पौष शु. २ या दिवशीं दत्त सांप्रदायांतील प्रसिद्ध पुरुष श्रीनृसिंहसरस्वती यांचा जन्म झाला.

शिव आणि विष्णु यांची उपासना एकरूपानें करणाऱ्या दत्तसांप्रदायानें महाराष्ट्रांत संस्कृतीप्रसाराचें कार्य चांगलेंच केलें आहे. श्रीपाद श्रीवल्लभांच्यानंतर नृसिंहसरस्वतींचा अवतार झाला. श्रीपाद श्रीवल्लभांनीं कुरवपुरास अंबिका नांवाच्या स्त्रीस आशीर्वाद दिला होता कीं, “पुढील जन्मीं तुला अलौकिक पुत्र होईल.” ही अंबिकादेवी भरणोत्तर वऱ्हाडांत कारंजगांवीं जन्मास आली. ‘जन्म झाला पुढें तिथेसी। करंजनगर उत्तरदेशीं। वाजसनेय शाखेसी। विप्रकुळीं जन्मली.’ या जन्मीं तिचें नांव अंबाभवानी असें होतें. माधव नांवाच्या धर्मनिष्ठ ब्राह्मणार्शीं तिचा विवाह झाला आणि यांच्या पोटीं नृसिंहसरस्वतींचा जन्म झाला. यांचें चरित्र पहिल्यापासूनच अलौकिक अशा चमत्कारांनीं भरून राहिलें आहे. असें सांगतात कीं, “जन्मतांच तो बालक। उँकार शब्द म्हणतसे ऐक.” ज्योतिषांनीं याचें भविष्य असें वर्तविलें कीं, ‘न होती तथासी गृहिणीसुत। पूज्य होईल त्रिभुवनांत.’ उँ या अक्षराखेरीज दुसरा कोणताहि उच्चार हें बालक करीत नसल्यामुळें सर्वांना चिंता लागून राहिली. परंतु मुंज झाल्यानंतर आईनें पहिली भिक्षा घातली तेव्हां यांनीं ‘अग्निमिळे पुरोहित’, ‘इषेत्वा’, ‘अग्नि आयाहि’ इत्यादि वेदांतील चार मंत्र म्हणून दाखविले. त्यानंतर यांनीं आईच्या आग्रहासाठीं घरच्या घरींच वेदपठण केलें. दुसरीं भावडें झाल्यावर हे तीर्थयात्रेस निघाले. काशी येथें नृसिंहसरस्वतींनीं खडतर असें तपोनृष्ठान केलें. त्याच ठिकाणीं कृष्णसरस्वती नांवाचे एक तपोनिष्ठ व अति वृद्ध संन्यासी होते. त्यांच्यापासून यांनीं संन्यासाची दीक्षा घेतली. नृसिंहसरस्वतींचें संपूर्ण चरित्र गुरुचरित्रांत वर्णिलें आहे. हे साक्षात् दत्तांचा अवतार असल्यामुळें यांच्या जीवितांत अनेक अद्भुत आणि चमत्कारिक गोष्टींचा संग्रह झाला आहे. हे नृसिंहसरस्वती शके १३८० मध्ये समाधिस्थ झाले.

शिशिर ऋतु माघ मासी। असितपक्ष प्रतिपदेसी।

शुक्रवारी पुण्य दिवशी। श्रीगुरु बैसले निजानंदी॥

पौष शु. ३

“ मोंगलांस कृपावंत झाले ! ”

शके १६८२ च्या पौष शु. ३ रोजी राघोबादादा यांनी निजामशीं उरळी येथे अप्रयोजक असा तह केला.

पानपतच्या युद्धात मराठ्यांचा प्रचंड संहार झाला आणि कलिपुरुष राघोबादादा कचखाऊ निघाले. ही संधि निजामाने चांगलीच साधली. त्याने कारवाया सुरू करून मराठ्यांचे मुख्य घेण्यास आरंभ केला. ‘ अर्विधाने लबाडी केली. त्याचें पारिपत्य शीघ्रच घडेल ’ या विश्वासावर निजामास तोंड देण्याची तयारी मराठ्यांनी जोराची केली. उद्गीरच्या लढाईत गेलेला प्रांत परत भिळविण्यासाठी निजामाची धडपड होती. पानपतावर मुख्य फौजा बुडाल्या, व नानासाहेब दिवंगत झाले यामुळे निजामास पुरतेच फावलें. माधवराव पेशवे व रघुनाथराव दादा दसऱ्याच्या मुहूर्तावर बाहेर पडले. गोपाळराव पटवर्धन, बाभूजी नाईक, विसाजी कृष्ण, शहाजी भोसले, विठ्ठल शिवदेव, नारो शंकर, दमाजी गायकवाड, शिंदे, प्रतिनिधि, इत्यादि सर्व सरदार जमा होऊन सत्तर हजार फौज एकत्र झाली. नागपूरकर जानोजी भोसलेहि सामील झाले. युद्धाची झोंबी सुरू झाली. “ मोंगल अगदीं हैराण व गार झाला. त्यास असा मार कधीं झाला नाही. त्यांचें घोडे, माणूस आठशेंपर्यंत ठार, खेरीज जखमी हजार दोन हजार, आमच्या फौजा भारी झाल्या आहेत. श्रीमंतांचें प्रारब्ध उत्तम आहे.” अशी स्थिति असली तरी सुद्धां मोंगलांच्या प्रलयामुळे जनता त्रस्त झाली. मराठ्यांना अंतिम यशाची खात्री नव्हती. कारण “ दादासाहेबांचें अवशीस बोलणें एक, आणि पहांटेस एक असें आहे. कोणाचे मनांत युद्ध करावेंसें नाही. सर्वांचें एकचित्त असल्यास पारिपत्य करणें अगाध नाही. परंतु बहुनायकी.... उभयतां श्रीमंतांचें चित्त शुद्ध नाही. दरबार नासलें आहे. मोंगलानें मातबर झुंजे केलीं. दौलताबाद, नगर, हिवरें, श्रीगोंदें व भुलेश्वर या ठिकाणीं चांगलीं युद्धे झालीं.... ” अशा प्रकारें विजयाची खात्री असतांहि विचित्र योगेंकरून दादासाहेबांनीं निजामशीं तह करून हातचें यश दवडलें. “ दादासाहेब भोळा सदाशिव, मोंगलांस कृपावंत झाले—”

पौष शु. ४

रामचंद्र-बिभीषण-भेट !

पौष शु. ४ या दिवशी लंकेचा राजा रावण याचा धाकटा भाऊ बिभीषण आणि रामचंद्र यांची भेट झाली.

लंकेला आग लावून मारुति गेल्यानंतर रावण पुढे काय करावे या विचारांत असतां बिभीषणानें सुचविलें— “राम धर्मानें लढत आहे. तेव्हां युद्धामि पेटण्यापूर्वीच त्याची धर्मपत्नी परत करावी.” पण मदोन्मत्त झालेला रावण, कुंभकर्ण, इंद्रजित् यांना हा सल्ला काय म्हणून पसंत पडावा ? शेवटीं “बंधो, धर्माचा मार्ग सोडून आपण वागत आहांत, नीतीचें आणि हिताचें बोलणें तुम्हांला रुचत नाही” असें म्हणून बिभीषण तडक रामाकडे येण्यास निघाला. उत्तम अलंकार घातलेला, गदा, खड्ग, आदि आयुधें घेतलेला राक्षस पाहतांच वानरसैन्यांत गडबड उडाली, परंतु बिभीषणानें समजाविलें, — “वानरांनो, मरणाच्याला जसें औषध रुचत नाही, तसेंच माझा उपदेश रावणास पचला नाही, आज मी रामचंद्रास शरण आलों आहे. —” ही वार्ता ऐकून सुग्रीवादि वानरांचा बिभीषणावर विश्वास बसला नाही; पण रामचंद्रांनीं म्हटलें, “सुग्रीवा, शरणागताला अभय द्यावें. त्याचा त्याग करूं नकोस, मग तो बिभीषण असो वा रावण असो.” त्यानंतर बिभीषण पुढें झाला आणि त्यानें रामाच्या पायांवर डोकें ठेवून ‘आत्मनिवेदन’ केलें. रावणाच्या सामर्थ्याचेंहि खरें वर्णन त्यानें केलें. आणि म्हटलें, — “लंकेवर हल्ला करून राक्षसांचा नाश करण्यास मी तुम्हांस जिवापाड साह्य करीन.” आणि यानंतर राम-बिभीषण यांनीं एकमेकांना आलिंगन दिलें. रामाचेवरून लक्ष्मणानें समुद्राचें पाणी आणलें. तें घेऊन राम बोलले — “रावणाला प्रहस्त इंद्रजितासह ठार करून तुला लंकेच्या राज्यावर बसवीन. हें पहा आतांच राज्याभिषेक करतो. —”

तेव्हां सर्व वानरांनीं ‘धन्य राजा रामचंद्र’ म्हणून रामचंद्राच्या औदार्याचा जयघोष केला. या राज्याभिषेकानंतर राम, लक्ष्मण, सुग्रीव, बिभीषण, अंगद, हनुमान, इत्यादि लोक समुद्र कक्षा ओलांडावा याचा विचार करण्यास बसले. आणि त्या दृष्टीनें तयारीस प्रारंभ झाला.

पौष शु. ५

तैमूरलंगाची भारतावर स्वारी !

शके १२७० च्या पौष शु. ५ रोजी मनुष्यजातीचा शत्रु म्हणून प्रसिद्ध असलेला तैमूरलंग याने हिंदुस्थानवर स्वारी करून दिल्ली जिंकली !

तैमूरलंग जातीनें तुर्क असून त्याच्या ठिकाणी तीव्र बुद्धि व अचाट धाडस या गुणांचें वास्तव्य होतें. पूर्वोयुष्यांत अनेक प्रकारच्या संकटांना तोंड देऊन हा ऐश्वर्यास चढला. आपल्या जीवितांत यानें एकंदर पस्तीस स्वाऱ्या केल्या. सर्व जगावर स्वाभित्त्व असावें ही याची जबर इच्छा. अफगाणिस्तान ताब्यांत आल्याबरोबर याची दृष्टि 'सुवर्णमय भारता' कडे वळली. तैमूरच्या सहकाऱ्यांत मतभेद झाले तरी त्यानें स्वारी निश्चित केली. तो आत्मचरित्रांत लिहितो, "हिंदुस्थानच्या काफर लोकांवर स्वारी करून त्यांस इस्लामी धर्मांत आणावें, त्यांचीं मंदिरे व मूर्ति नाहींशा कराव्या, आणि 'गाझी' हें सन्मान्य नांव मिळवावें, अशी माझी फार इच्छा आहे." याप्रमाणें शके १२७० मध्यें तैमूर समकेंदहन हिंदुस्थानांत येण्यास निघाला. चिनाब व रावी यांच्या संगमावरील सर्व लोकांना यानें कापून काढिलें. अनेक ठिकाणीं त्यानें भयंकर कत्तली केल्या आणि थोड्याच अवधींत याची धाड पानपतावरून दिल्लीवर आली. दिल्लीचा सुलतान महंमूदशाहा व त्याचा वजीर मल्लू इकबालखान यांनींही तयारी केली. अल्लाची प्रार्थना करून तैमूरनें युद्धास सुरवात केली. यांत महंमूदचा पराभव झाला. तैमूरकडे दिल्लीचें बादशाही तख्त आलें. तैमूरच्या लोकांनीं या वेळीं केलेली लूट व कत्तल यास इतिहासांत तोड नाहीं. "रस्त्यांतून जाण्यास मार्ग नाहीं इतक्या प्रेतांच्या राशी शहरभर पसरल्या. हिरे, माणकें, मोल्यें, सोने, चांदी, बगैरे लूट किती जमा झाली याची गणति नाहीं. पकड, लूट, हाणमार यांशिवाय कोणासच कांहीं सुचत नव्हतें." तैमूरला या प्रकाराबद्दल वाईट वाटलें नाहीं. त्यानें ईश्वरास प्रार्थना केली, "देवा ! हिंदुस्थानांतील माझी कामगिरी त्वां सिद्धीस नेलीस. काफर लोकांशीं लढून परलोकासाधन करावें, आणि संपत्ति लुटावी हीं दोनहि कार्ये पूर्ण झालीं. धर्माकरितां लूट करणें हें मुसलमानांचें बाळकडूच आहे."

पौष शु. ६

न्या. माधवराव रानडे यांचा जन्म !

शके १७६४ च्या पौष शु. ६ रोजी हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध राजकारणी, समाजसुधारक, दूरदृष्टीचे विवेचक, अर्थशास्त्रज्ञ व स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे न्याय-मूर्ति माधव गोविंद रानडे यांचा जन्म झाला.

पेशवाईच्या अखेरीस कोंकणातील मोभार पाचोरी गांवाहून यांचे घराणे देशावर आले. माधवरावांचे निपणजे भगवंतराव यांनी पंढरपुरास वास्तव्य करून आपला जन्म बसविला. भगवंतरावांचा मुलगा भास्कर आप्पा यांनी आपला ज्योतिषाचा धंदा सोडून शिपाईगिरीत नांव कमाविले. यांचे चिरंजीव अमृतराव ; आणि यांचे चिरंजीव म्हणजे माधवरावांचे वडील गोविंदराव. हे अहमदनगर जिल्ह्यांतील दुय्यम कलेक्टरच्या हाताखाली कारकून होते.

माधवरावांच्या बालपणाची एक विलक्षण घटना नमूद करण्यासारखी आहे. त्यांची मातुःश्री गोपिकाबाई ही आपल्या तीन वर्षांच्या लहानग्या माधवास घेऊन निफाडहून कोल्हापुरास निघाली होती. त्या वेळी दळणवळणाची साधने आजच्यासारखी नव्हती. गोपिकाबाई बैलगाडीनेच निघाल्या होत्या. दिवसभर विश्रांति घेऊन रात्रीचा प्रवास त्या वेळी सुखकर होत असे. मार्गात एक घाट होता, त्यांतून शिळोप्याच्या सुमारास 'माधवा'चा प्रवास सुरू झाला. डोंगराच्या थंड हवेमुळे गाडीतील सर्व मंडळींना झोंप लागली. उतरणीवरून बैल भरधाव पळत होते. या वेळी पांघरणांत गुरफटलेले माधवराव एखाद्या गांठोड्याप्रमाणे खाली पडले. कोणालाहि याचा मागमूस नव्हता. वेळ रात्रीची होती. निर्मानुष प्रदेश असल्यामुळे माधवरावांचा चरित्रक्रम येथेच आटोपण्याची वेळ आली होती. परंतु या माधवाच्या हातून अलौकिक कामगिरी व्हावयाची असल्यामुळे हा भयानक प्रसंग टळला. त्यांचे चुलते घोड्यावरून येत होते. कोणा मुलाच्या रडण्याचा आवाज आला म्हणून ते पाहतात तो लहानगा; माधव ! "मोठी तैवर झाली" म्हणून त्यांनी त्याला उचलून घेतले. याच माधवाने पुढे अलौकिक पराक्रम केला. त्यांनी आपल्या अद्वितीय विद्वत्तेने, धोरणाने, कर्तबगारीने राष्ट्राला नवे वळण लाविले.

पौष शु. ७

(१) “ त्याच स्थानीं मोल देउनी
स्वातंत्र्याच्या नरडीचें ! ”

शके १७२४ च्या पौष शु. ७ रोजी प्रसिद्ध असा वसईचा तह होऊन त्या दिवशीं बाजीराव इंग्रजांना सर्वस्वी गुलाम बनला व मराठी राज्याच्या काळजाची इंग्रजांच्या मध्यस्थीनें अनेक शकलें झालीं.

यशवंतराव होळकरानें पुण्यावर चाल केली तेव्हां दुसरा बाजीराव रायगड, महाड या ठिकाणीं निघून गेला. त्या वेळीं होळकरांनीं विनंति केली —

“ धनी गादिचे आपण, आम्ही चाकर पायाचे असतां
भिउनी आम्हां, करित ; हमामा सैरावैरा कां पळतां ?
धनीपणानें येऊन मानें, हिशोब घेणे दौलतिचा,
दर्शन द्यावें, धन्य करावें, हीच एक कीं मनिं इच्छा ”

परंतु ‘सती अहल्येच्या लेकरानें’ केलेली ही विनंति बाजीरावास मान्य झाली नाही आणि मनांत फार घाबरल्यामुळें तो इंग्रजांच्या जहाजांत बसून ८ डिसेंबरला वसई येथें गेला. ज्या वसईचें ठाणें पूर्वीं चिमाजीअपानें मोठा पराक्रम करून घेतलें होतें.

“ ह्याच स्थानीं मोल देउनी स्वातंत्र्याच्या नरडीचे
विकत घेतलें नामर्दानें रक्षण अपुल्या देहाचें ! ”

त्या वेळीं इकडे पुण्यास अमृतरावांच्या नांवांनें कारभार सुरू झाला. होळकरांशीं तह करण्यापेक्षां हातीं आलेल्या बाजीरावाशीं तह करणें अधिक इष्ट म्हणून कर्नल क्लोज हा वसईस गेला आणि त्याच्या तंत्रानें बाजीराव व इंग्रज यांमध्ये पौष शु. ७ ला वसईचा तह झाला. इंग्रजांचें सैन्य पदरीं बाळगावें, त्याच्या खर्चासाठीं इंग्रजांना मुलूख तोडून द्यावा, पेशव्यांनीं इतर युरोपियन पदरीं ठेवूं नयेत. सुरतेवरील ताबा मराठ्यांनीं सोडावा, इत्यादि कलमें या तहांत होती. या तहानें बाजीराव पेशवे इंग्रजांच्या हातांतील बाहुलें बनले. शिंदे, होळकर, भोंसले, यांना परम दुःख झालें :—“ धन्याचें धनीपण गमावल्याचें धन्याला दुःख झालें नाही, इतकें चाकरांचें चाकरपण गमावल्यानें चाकरास झालें ! ”

पौष शु. ७

(२) महर्षि वि. रा. शिंदे यांचें निधन !

शके १८६५ च्या पौष शु. ७ रोजी सुप्रसिद्ध अस्त्युश्यातानिवारक ; समाज-शास्त्रज्ञ, भाषाशास्त्रज्ञ व ध्येयवादी, त्यागी पुरुष महर्षि विठ्ठल रामजी शिंदे यांचें निधन झालें.

शिंदे यांचा जन्म जमखंडी येथें झाला असून तेथूनच हे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजांत अभ्यास करून हे बी. ए. झाले. पहिल्या एल्.एल्. बी. च्या परीक्षेनंतर शिंदे यांचा ओढा प्रार्थना-समाजाकडे वळला व हे त्या संस्थेचे प्रचारक झाले. याच कार्यासाठी यांना 'युनिटेरियन' शिष्यवृत्ति मिळून हे ऑक्सफर्ड येथील मॅचेस्टर कॉलेजात तुलनात्मक धर्मांचें अध्ययन करण्यास गेले. लिंहरपूल व ॲमस्टर्डॅम या ठिकाणी भरलेल्या युनिटेरियन परिषदेस हे हजर होते. या वेळीं यांनी लिबरल रिलिजन इन् इंडिया हा निबंध वाचला होता. मायदेशी परत आल्यावर यांनी प्रार्थना-समाजाच्या प्रचारासाठी तीन वेळां आसेतुहिमाचल प्रवास केला. ब्रह्मदेशांतहि हे जाऊन आले होते. यानंतर यांचें लक्ष अस्त्युश्यांच्या प्रश्नाकडे वळलें आणि यांनी सन १९०६ मध्ये 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया ऊर्फ भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी' या संस्थेची स्थापना केली. सर्व हिंदु-स्थानांत या संस्थेच्या शाखा सुरू झाल्या. सर तुकोजी होळकर व मुंबई सरकार यांच्या मदतीने एक लाख रुपये जमवून पुण्यास विद्यार्थी-वसतिगृह व अहल्या-श्रम यांसारख्या इमारती यांनी उभ्या केल्या. यांची वृत्ति पक्की राष्ट्रीय बाण्याची होती. म. गांधीनां यांना काँग्रेस वॉर्किंग कमिटींत घेतलें होतें. सन १९३० च्या चळवळींत भाग घेतल्याबद्दल यांना सहा महिन्यांची शिक्षाहि झाली होती. समाजांत आमूलाग्र सुधारणा व्हावी म्हणून यांनी रात्रंदिवस खटपट केली. यांच्या ध्येयवादी व त्यागी वृत्तीपुढें लोक यांना महर्षि म्हणत. इतिहास व भाषा यांचा अभ्यासहि शिंदे यांनी उत्कृष्टपणें केला होता. यांच्या लिहिण्या-बोलण्यांतहि माहितीचा सूक्ष्मपणा व ठसकपणा आढळत असे. यांनी लिहिलेलें आत्मचरित्र प्रसिद्ध आहे.

पौष शु. ८

(१) पानपतचा अखेरचा संग्राम !

शके १६८३ च्या पौष शु. ८ या दिवशीं पानिपतचा शेवटचा घनघोर संग्राम होऊन सदाशिवरावभाऊ पेशवे यांचा अंत झाला व लढाई थांबली.

या दिवशीं सूर्योदयापूर्वीं मरुं वा मारुं या भावनेनें मराठ्यांची सेना वीरश्रींनै भैदानावर आली. श्रीमंत भाऊसाहेब व विश्वासराव घोड्यावर बसून निशाणाकडे निघाले. सर्वांच्या अंगांत त्वेष संचारत होता. लढाईचें तोंड भारी लागून मारामारी, खणाखणी, एक प्रहरपर्यंत चालू होती. भाऊसाहेब व विश्वासराव चारा वाजण्याच्या सुमारास घोड्यावर स्वार होऊन स्वतः हल्ल्यांत पुढें झाले. मराठ्यांकडे जयश्री चालून येत होती तों अहमदशहाच्या नशिबानें विश्वासरावास गोळी लागून ते ठार झाले. नानासाहेबांचें निधान हरपलें. भाऊसाहेबांनीं बहुत विलाप केला आणि 'गिलच्यास खाशानिशीं मारीन' म्हणून भाऊसाहेब पुढें झाले. जरिपटक्याजवळ भाऊसाहेबांच्यावर गिलच्यांचा मारा पडला होता तिकडे जनकोजी धांवला. भाऊसाहेबांचा चेहरा लाल झाला असून धुळीनें भरला होता, तरवार रक्तानें न्हाली असल्यानें चमकत नव्हती, त्यांनीं जनकोजीला शाबासक्री दिली. आतां चार घटका दिवस राहिला हांता. दहा हजार ताजा दमाचे गिलचे व रोहिले आणि पांच हजार थकलेले पण निर्वाणीच्या शूरत्वानें लढणारे मराठे यांचेमधील हा अखेरचा सामना फारच भयंकर झाला. चारी बाजूंनीं तरवार उसळत होती. भाऊसाहेब दिसतां दिसतां दिसेनासे झाले. तेव्हां जरिपटक्याच्या निशाणाचें घोडें इकडे तिकडे भटकूं लागले. शेवटीं घोड्यावरील निशाण धरणारा मनुष्य ठार झाला. तेव्हां निशाण जमिनीवर पडलें. लढाई बंद झाली. पानिपतचा संग्राम समाप्त झाला.

या युद्धांत मराठ्यांची एक संबंध पिढीच्या पिढी कापली गेली. मराठ्यांचा पराजय झाला तरी त्यांतहि शत्रूला जबरदस्त धक्का बसल्यामुळें तो एक प्रकारचा विजयच होता. "Even the battle of panipat was a triumph and glory for Marathas" असा निर्वाळा इंग्रज लेखकहि देतात.

पौष शु. ८ (२) श्रीविष्णुदास माहूरकरांची समाधि !

शके १८३९ च्या पौष शु. ८ रोजी माहूर येथील प्रसिद्ध सत्पुरुष श्री. विष्णुदास कवि यांनी समाधि घेतली.

यांचा जन्म सातारा येथील धांदरफळे यांच्या घराण्यांत झाला. यांना लहानपणापासूनच भगवद्भक्तीची आवड होती. लग्न झाल्यानंतर एका वर्षाने हे दत्तदर्शनासाठी घर सोडून निघाले. तीर्थयात्रा करित करित हे दक्षिणेंतील विरूपाक्ष येथील मठांत येऊन श्रीमच्छंकराचार्य यांच्या चरणां लीन झाले. यांचा सद्भाव पाहून स्वामींनी यांना विष्णुदास हें नांव दिलें. शेवटी तीर्थक्षेत्रें करित करित हे श्रीक्षेत्र मातापूर येथें आले. पुढें गोदावरी तीरावर बासर येथें यांना श्रीसरस्वतीची कृपा प्राप्त झाली ; त्यानंतर काव्यरचना करित यांनी माहूर येथें आपलें वास्तव्य कायम केलें. नंतर परमेश्वराची कृपा झाल्यावर यांचें चित्त शांत झालें. कवित्वाला रसाळपणा प्राप्त झाला. त्यांत अनुभवाचे अमृतमय बोल प्रकट होऊं लागले. विष्णुकवींच्या या भ्रमणामुळें घरीं पत्नी राधादेवी हिची फारच कठीण अवस्था झाली होती. तिचें उत्कृष्ट चित्रण विष्णुकवींनीं आपल्या आत्मचरित्रपर पोवाड्यांत रेखाटलें आहे. घरच्या मंडळींना विष्णुकवींचा शोध लागला. पुन्हा त्यांनीं प्रपंचास सुरुवात केली. परंतु त्याचें वैभव थोडा वेळच टिकलें. पत्नीनिधनानंतर विष्णुदास विरक्त बनले आणि आदि जननी श्रीरेणुकादेवी हिची उपासना त्यांनीं मोठ्या कळकळीनें सुरू केली. परमेश्वरास आई संबोधून केलेली वासव्यभक्ति हा यांच्या कवितेचा विशेष आहे. त्यांची काव्यपद्धति त्यांच्याच शब्दांत अशी सांगतां येईल —

“आरस नाहीं, सरस आहे खिरस गाईचा ।

मिळेना बहु महागाईचा ॥

ध्यावा मासला मधूर केवळ साखरसाईचा ।

आहे बहु तुमच्या सोईचा ॥ ”

यांचें विस्तृत चरित्र व कवितेचे दोन खंड यांचे भाचे व सच्छिष्य श्री. नरहर-शास्त्री खरशीकर यांनी प्रसिद्ध केले आहेत.

पौष शु. ९

पानपतच्या संग्रामानंतरची निरवानिरव !

शके १६८२ च्या पौष शु. ९ या दिवशी आदल्याच दिवशी पानपतच्या भयंकर संहारांत पतन पावलेले यशवंतराव पवार, विश्वासराव, भाऊसाहेब, तुकोजी शिंदे, संताजी वाघ, आदि लोकांच्या शवांना अग्निस्त्कार देण्यांत आले.

पौष शु. ८ ला भाऊसाहेब पडल्याची वार्ता रणांगणावर पसरतांच मल्हारराव होळकर, विठ्ठल शिवदेव, दमाजी गायकवाड यांनी पळ काढण्यास सुरुवात केल्यावर सर्वत्र पळापळ सुरु झाली; आणि जेत्यांनी एक प्रकारच्या आवेशाने सर्व पळणाऱ्यांची कत्तल केली. शेवटीं दमून गेल्यानंतर कत्तल थांबली. दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे पौष शु. ९ ला १५ तारखेस मराठ्यांच्या छावणींत जे जिवंत सांपडले त्यांची पुन्हा अत्यंत क्रूरपणे कत्तल झाली. या दिवशीं मोठमोठ्या मराठे सरदारांच्या प्रेतांचा शोध लावावा म्हणून शेषधर पंडित, गणेश पंडित इ. सदाशिवरावभाऊंच्या माहितींतील इसम बरोबर घेऊन स्वतः सुजाउद्दौला घोड्यावर बसून रणभूमीवर फिरत होता.

एका ढिगाऱ्याखालीं प्रेतांच्या अंगावर तीनचार रत्ने चमकलीं म्हणून तें वर काढलें. पायावरील व पाठीवरील जखमांचे वण पाहून तें सदाशिवरावांचें प्रेत होय असें समजून मंडळींनीं त्यास अग्नि दिला. विश्वासरावांचें प्रेत पाहण्यास दुराणी लष्करांतून आबालवृद्ध जमले होते. पेशव्यांच्या घरांत विश्वासरावाएवढा सुंदर पुरुष झाला नव्हता. त्याचें शव पाहून अहमदशहा अब्दालीहि क्षणभर हळहळला ! सुजाउद्दौलाचा सरदार उमरावगीर गोसावी यानें तुकोजी शिंदे, संताजी वाघ, यशवंतराव पवार व विश्वासराव यांचीं प्रेतां तीन लक्ष रुपयांना सोडवून आणून ब्राह्मणांकरवीं त्यांना अग्नि दिला. भरतपूरच्या जाटानेहि बहुत पैसा खर्च करून लोकांचे प्राण वांचविले.

या पानपतच्या युद्धांत मराठ्यांची एक सबंध पिढीच्या पिढी कापली गेली. चांदी, सोने, हिरे-माणकें, पांचशें हत्ती, पन्नास हजार घोडे, एक हजार उंट इत्यादि पुष्कळच संपत्ति मराठ्यांच्या छावणींतून अब्दालीस मिळाली.

पौष शु. १०

चिमाजीअप्पांचें निधन !

शके १६६२ च्या पौष शु. १० रोजी बाळाजी विश्वनाथांचे दुसरे पराक्रमी चिरंजीव चिमाजीअप्पा यांचें निधन झालें.

वडिलांच्याबरोबर हे दिल्लीला गेले होते. थोरल्या बाजीरावांनीं मोंगलां-विरुद्ध चढाईचें धोरण स्वीकारलें, तेव्हां हे माळवा प्रांतांत मुलुखगिरीवर होते. चिमाजीअप्पांचें नाव वसईच्या युद्धामुळें अमर झालें आहे. सन १७३१ पासूनच पोर्तुगीझ व मराठे यांचा बेबनाव वाढीस लागला. शेवटीं सन १७३८-३९ सालीं मराठ्यांनीं वसईचा संग्राम चांगलाच गाजविला. वसईवर विजय मिळत नाहींसं पाहून मोठ्या वीरश्रीनें चिमाजी बोलले, “वसई ताब्यांत येत नाहीं. माझा हेतु तर ती ध्यावी असा आहे. तरी तोफ डागून माझें मेलेलें शरीर तरी वसईच्या किल्ल्यांत पडेल असें करा.” तेव्हां सर्वांना वीरश्री चढली आणि निकराचा लढा झाल्यावर वसईवर मराठ्यांचें निशाण लागलें. “या लढाईमुळें यांचें नांव अजरामर झालें आहे. मराठ्यांच्या इतिहासांत महत्त्वाच्या व अत्यंत जुटीनें केलेल्या लढायांपैकीं ही एक आहे. यांत मराठ्यांना फिरंग्याचा तीनशें चाळीस गांवें असलेला पाऊणशें मैल लांबीचा पट्टा, वीस किले व पंचवीस लाखांचा दारुगोळा वगैरे साहित्य मिळालें.”

त्यानंतर पुढल्या वर्षीं यांनीं दीव, दमण यांमधील रेवदंडा नांवाचें ठिकाण काबीज केलें. या वेळीं त्यांची प्रकृति फारच ढासळली होती. स्वारींतून परत आल्यावर पौष शु. १० रोजी यांचा अंत झाला. यांची पत्नी अन्नपूर्णाबाई यांच्याबरोबर सती गेली. तिचें वृंदावन पुणें येथें आंकारेश्वराच्या दारासमोर आहे.

चिमाजीअप्पा हे शूर, धोरणी, मनमिळाऊ व नीतिमान असे होते. चिमाजीअप्पांची इतरहि पराक्रमी कृत्यें प्रसिद्ध आहेत. शाहूच्या आज्ञेवरून सिद्दीसातास यांनींच ठार मारिलें. वसईच्या किल्ल्यांत सापडलेल्या फिरंग्यांच्या मुलीस यांनीं सन्मानानें परत पाठविलें ही आख्यायिका यांच्या नीतिमत्तेची साक्ष देते. बाजीरावानें उत्पन्न केलेल्या अनेक प्रकरणांचा निकाल हेच लावीत.

पौष शु. ११

केशवचंद्र सेन यांचें निधन !

शके १८०५ च्या पौष शु. ११ रोजी ब्राह्मसमाजातील थोर पुरुष, उत्कृष्ट वक्ते, श्रेष्ठ कार्यकर्ते आणि विख्यात लोकसेवक केशवचंद्र सेन यांचें निधन झालें.

यांचें घराणें कट्टें बंगाली वैष्णव होतें; यांच्या आज्ञेचें नांव रामकमल असून प्यारीमोहन व शारदासुंदरी हीं यांच्या मातापितरांचीं नांवां होतीं. शाळेंत असतांना बायबलाच्या वाचनाचा परिणाम यांच्या मनावर विशेष झाला आणि सन १८५७ मध्ये कुलामध्ये रूढ असणाऱ्या वैष्णव सांप्रदायाची दीक्षा न घेतां ब्राह्मसमाजाची त्यांनीं दीक्षा घेतली आणि या कार्यासाठीं स्वतःला वाहून घेतलें व 'इंडियन मिरर' नांवाचें इंग्रजी साप्ताहिक सुरू केलें. सन १८६४ मध्ये त्यांनीं प्रचारासाठीं मुंबई-मद्रासकडे जो दौरा काढला तो त्यांच्या प्रभावी इंग्रजी वक्तृत्वानें फार यशस्वी झाला; परंतु शेवटीं मतभेद झाल्यामुळे त्यांनीं स्वतंत्रपणें 'भारतवर्षीय ब्राह्मसमाज' नांवाची संस्था सन १८६६ मध्ये काढली. त्यानंतर ते इंग्लंडमध्ये गेले. तेथें त्यांचा समाजसुधारक म्हणून अत्यंत गौरव झाला. तेथून परत मायदेशीं आल्यावर समाज सुधारण्यासाठीं त्यांनीं अनेक संस्था काढल्या. 'सुलभ समाचार' यासारखीं नियतकालिकें त्यांनीं काढलीं. शेवटीं कांहीं खाजगी गोष्टींवरून यांचे सहकारी फुटून दूर निवाले. त्यांनीं केशवचंद्रावर टीकेचा गहजब केला.

या सर्वांचा परिणाम त्यांच्यावर झाला; आणि त्रस्त झालेल्या मनास विभ्रान्ति मिळावी म्हणून यांनीं ध्यानधारणेसाठीं 'साधनकानन' नांवाची बाग तयार केली, परंतु येथेंहि त्यांना म्हणावी अशी शांति लाभली नाहीं. यांच्या परिवारांतील लोकांनीं स्वतंत्रपणें 'साधारण ब्राह्मसमाज' काढला. त्यामुळे यांच्या मनावर चमत्कारिक परिणाम झाला. तेव्हां यांनीं 'नवविधान' नांवाच्या पंथाची स्थापना केली. "यांच्याइतका प्रचंड व्याप करणारा, रोज नव्या कल्पना काढणारा, नव्या संस्था काढून त्यांच्याकडून कामें करून घेणारा समाजसुधारक अलीकडच्या काळांत क्वचितच सांपडेल." जीवनवेद (आत्मचरित्र) व ब्राह्मधर्माधिष्ठान हे यांचे दोन महत्त्वाचे ग्रंथ होत.

पौष शु. १२

(१) लंकेवरील स्वारीची तयारी !

पौष शु. १२ रोजी रामचंद्रांच्या नेतृत्वाखाली वानरसैन्याकरवी लंकेवर स्वारी करण्यासाठी समुद्रावर सेतु बांधून पूर्ण झाला.

बिभीषण रामाच्या पक्षास येऊन मिळाला होता. त्याच्या सल्ल्यावरून सामोपचाराने समुद्रास अनुकूल करून घेण्याचा अध्यात्मिक सामर्थ्याने प्रयत्न रामाने केला, पण तो सफल झाला नाही. तेव्हां रामचंद्र क्रोधयुक्त होऊन म्हणाले, “ लक्ष्मणा, पाहिलास समुद्राचा गर्विष्ठपणा ! अरे या जगांत कीर्ति वा यश सामोपचाराने मिळणे शक्य नाही. सर्वत्र हातीं दंडा उगारून असलेल्या माणसालाच लोक मान देतात. (सर्वत्रोत्सृष्ट दण्डं च लोकः सत्कुसृते नरम् ।). आण धनुष्य, पाहतो कसा वश होत नाही तें. ” असे म्हणून रामाने बाणांचा वर्षाव केला. तेव्हां समुद्राने सेतुबंधनास योग्य असा मार्ग दाखविला आणि अवघ्या पांच दिवसांत मानवी प्रयत्नांच्या बळावर सेतुबंधनाचे काम पूर्ण झाले. त्याचे वर्णन महार्षि वाल्मीकि देतात :—

“ हस्तिप्रायान् महाकायाः पाषाणश्च महाबलाः ।

पर्वतांश्च समुपत्पाट्य यंत्रैः परिवहन्ति च । ” (युद्ध, २२।५६)

म्हणजे “ मोठमोठ्या हत्तींच्या अंगाएवढे दगड व पर्वतांचे कडे मुळांतून उखडून काढून, मोठे धिप्पाड वानर वीर यंत्रांच्या साहाय्याने वाहून आणत होते... कांहीं वानर वीर सूत्र हातीं धरून लांबी मोजण्याचे काम करीत होते, तर कांहीं वीर दण्ड उभे धरून उंची पाहत होते व बाकीचे दगड, माती, झाडेझुडपे आणून भर घालीत होते. ”

वानर ही एक मानवी जमात पुढारलेली होती, हे ध्यानीं घेतल्यावर वरील वर्णनांत विस्मयकारक कांहीं न वाटतां शुद्ध मानवी प्रयत्नांचे स्वरूपच दिसून येते. पौष शु. १२ स शंभर योजने लांब व दहा योजने रुंद असा सेतु तयार झाल्यावर तो आकाशांत गंगा दिसते त्याप्रमाणे शोभू लागला ! आणि वानरसेना त्या सेतूवरून पार होऊ लागली. स्वतः बिभीषण पुढे होऊन शत्रू-समोर उभा राहिला. आणि त्याच्यामागून राम, लक्ष्मण, सुग्रीव आदि लोक जाऊ लागले.

पौष शु. १२ (२) शेवटचे बाजीराव पेशवे यांचे निधन !

शके १७७३ च्या पौष शु. १२ रोजी मराठ्यांचे शेवटचे पेशवे बाजीराव रघुनाथ हे ब्रह्मावर्त येथे निधन पावले.

पेशवाई समाप्त झाल्यावर बाजीराव ब्रह्मावर्त येथे राहू लागला. यांच्या नाकर्तेपणामुळे व धरसोडीच्या धोरणामुळे पेशवाईचा अंत सुलभ रीतीने झाला. माल्कमच्या हातावर राज्याचे दान देऊन याने पुणे कायमचेच सोडिले. ब्रह्मावर्तास याचा काळ शांततेने जाऊ लागला. “बाजीराव ब्रह्मावर्तास राजेश्वर्याने राहत, स्नान-संध्या, जेवणखाण, व्रते-उद्यापने, मंत्रघोष व जुजबी ऐषआराम अशा सुखवस्तु स्थितीत बाजीरावाने ब्रह्मावर्तास तेहतीस वर्षे काढली. तो शरीराने धष्टपुष्ट, काठीने उंच व चेहऱ्याने उमदा दिते.... एकंदरीत पुरुष निष्काळजी व बालिश स्वरा, स्वशरीरसंरक्षण एवढीच या गृहस्थाची काळजी. यापलीकडे दुसरी जबाबदारी त्याने ओळखिली नाही. व ओळखण्याचे सामर्थ्यही त्याच्या अंगांत नव्हते. साम्राज्य, तत्संबंधी राष्ट्राच्या पुढाऱ्यांवरील जबाबदारी, प्रजेचे ऋण, वगैरेची जाणीव या पुरुषाला भासलीच नाही.” हा अभिप्राय बाजीरावाचे नाकर्तेपण स्पष्ट करण्यास पुरेसा आहे. अशाच अर्थाचे उल्लेख सर्वत्र आढळतात.

“बाजीराव पेशवा रूपाने फार सुंदर आणि प्रौढ आहे, अक्कडबाज नाही. तो सुरेख, प्रौढ आणि साधा मनुष्य आहे. बाजीरावाच्या मनाचा मुख्य धर्म भिन्नेपणा हा आहे.... आपल्या मनातील गोष्टी लोकांना कळू न देण्यांत ते फार पटाईत आहेत.... ते बुद्धिमान नाहीत असे मात्र नाही. पैशाच्या देवघेवीत ते फार सचोटीने वागतात.... ते अतिशय देवभोळेपणाचे बंदे गुलाम आहेत. त्यांचे अर्धे आयुष्य उपासतापास, जपध्यान, पाठप्रार्थना, आणि यात्रा यांत व स्नानसंध्या, पूजाअर्चा, होमहवन यांत जाते. उत्पन्नापैकी बराचसा भाग मंत्रतंत्र प्रकरणांत खर्च होतो आणि हे कांहीं करू लागले तरी मुहूर्त, शकुन, अपशकुन पाहत असतात.” कन्याविक्रयाविरुद्ध हुकूम काढणे ही एकच गौष्ट बाजीरावांच्या जीवितांत चांगली दिसते.

पौष. शु. १३

केशवस्वामींचें निधन !

शके १६०४ च्या पौष शु. १३ रोजी समर्थपंचायतनांतील प्रसिद्ध सत्पुरुष भागानगरकर केशवस्वामी हे समाधिस्थ झाले !

महाराष्ट्रांतील संतांत तीन पंचायतनें प्रसिद्ध आहेत. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई व चांगदेव हे ज्ञानेश्वर-पंचायतन, एकाजनादंन, रामजनादंन, जनी-जनादंन, विठा रेणुकानंद व दासोपंत हे एकनाथ-पंचायतन व रामदास, जयरामस्वामी, रंगनाथस्वामी, केशवस्वामी व आनंदमूर्ति हें रामदास-पंचायतन. या शेवटच्या पंचायतनांतील केशवस्वामीखेरीज इतर सर्व संत सातारा प्रांतांत शेजारींशेजारीं राहत असत, त्यामुळें त्यांच्या वारंवार गांठी-भेटी होत असत; परंतु केशवस्वामींचें वास्तव्य मात्र हैद्राबादेस असे. केशवस्वामी मूळचे कल्याणीचे. आत्मारामपंत कुलकर्णी व गंगाबाई या सच्छील दांपत्याच्या पोटी केशवस्वामींचा जन्म झाला. असें सांगतात की, केशवस्वामी वयाच्या पांचव्या वर्षापर्यंत बोलतच नव्हते. परंतु पुढें श्रीमत् आचार्य यांच्या कृपेवरून केशवस्वामी बोलूं लागले. संमर्थीप्रमाणें यांनाहि गाण्याची अत्यंत आवड होती. केशवस्वामी 'स्वामी' असले तरी प्रपंची होते. ते व त्यांची पत्नी नेहमी भगवद्भक्तीत दंग असत. जनतेंत धर्मश्रद्धा निर्माण करण्यासाठी, हे स्वतः कविता रचून कीर्तनें करीत असत. त्यांच्या पद्यांतून वरवर शृंगाराची छटा असे. गीतगोविंदकर्ते जयदेव कवि यांचेच अवतार म्हणूनहि लोक यांना समजत. यांच्या काव्याबद्दल राजा-राम प्रासादी भक्तमंजरीमालेंत म्हणतात,

“जगत्रें जाली कीर्ति । धन्य कृपालु केशवमूर्ति ॥

उद्धारावया यया जगतीं । जयदेव कवि अवतरला ॥

पूर्वी शृंगार देवाचा । वर्णितां लाचावली वाचा ।

तोचि अभ्यास पडता साचा । अनुकार कवनाचा तोचि पै ॥

अध्यात्मयुक्त शृंगारिक । भाषण जयाचें नेमक ।

जाहलें काव्य तेंचि चोख । प्रासादिक सकल जनां ।”

केशवस्वामींची कविता श्री. नरहरशास्त्री खरशीकर यांनीं प्रसिद्ध केली आहे.

पौष शु. १४

“ श्रीमंतांच्या राज्याचा आळा गेला ! ”

शके १७१९ च्या पौष शु. १४ रोजी: मराठेशाहीच्या अखेरच्या काळांतील थोर मुत्सद्दी नाना फडणीस यांना बाजीरावाच्या मदतीने दौलतराव शिंदे यांनी कैद केलें व त्यांची सर्व मालमत्ता जप्त केली.

या वेळीं मराठी राज्याचे सर्वच ग्रह फिरले होते. महादजी शिंदे व हरिपंत फडके हे नानांचे डावे—उजवे हात कालाच्या ओघाबरोबर निघून गेले होते. सवाई माधवरावाच्या आत्महत्येमुळें मराठेशाहीवर मृत्युयोग्य ओढवला होता. पेशवाईचे धनी रावबाजी अगदींच कमकुवत होते. शिंदे यांच्या मदतीने त्यांनीं नानाविरुद्ध कारस्थानें करण्यास सुरुवात केली. बाळोबा पागनीस, परशुराम-भाऊ पटवर्धन हेहि नानांच्या विरुद्ध झाले. तेव्हां नाना महाडास गेले आणि पैसा व बुद्धि या जोरावर त्यांनीं तेथें मोठें कारस्थान उभें केलें. शिंदे यांनाहि आपल्याकडे फितवून घेतलें. आणि बाजीरावास पेशवा नेमून नानांनीं राज्याकार-भार पुन्हा हातीं घेतला. शिंद्यांनीं कपट—कारस्थान केलें. भोजनासाठीं म्हणून नाना कांहीं साथीदार बरोबर घेऊन शिंदे यांच्या भेटीस गेले. त्या वेळीं मुकीर या इटालियन सरदारानें दौलतराव शिंदे यांच्या सांगण्यावरून नानांस कैद केलें. “ नानांच्या लोकांनीं बराच दंगा केला. पण त्यांस शिंद्यांच्या फौजेनें उधळून लाविलें. या बनावानें पुण्यांत मोठा हाहाःकार उडाला. लोकांचीं तोंडें काळीं ठिकर पडलीं. पेशवाईचा लय होऊन आजपासून बेबंदशाहीसच सुरुवात झाली असें सर्वांना वाटलें.” दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे पौष शु. १४ रोजीं नाना व त्यांचे साथीदार यांच्या घराची जती झाली ! हीं सर्व चिन्हें पेशवाई समाप्त होण्याचीं होती. “ नानांस कैदेत घालण्याचा विधि समाप्तीस गेला. याउपरीं श्रीमंतांच्या राज्याचा आळा गेला. आतां जो जबरदस्त त्याचें पागोटें वांचेल.” अशी स्थिति निर्माण झाली. नानांना अहमदनगरच्या किल्ल्यांत कैदेत राहावें लागलें. पुढें बाजीरावानें आपण निरपराध असल्याचें नानांस सांगितलें. “ शिंद्यानें तुम्हांस कैदेत टाकलें. मी नव्हे. मी तुम्हांस बापाप्रमाणें मानतो.” इत्यादि मिष्टास भाषण बाजीरावानें केलें. पुढें नानांची सुटका झाली.

पौष शु. १५

डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांचें निधन !

शके १८५९ च्या पौष शु. १५ रोजी आंतरराष्ट्रीय कीर्ति मिळविणारे बंगालचे विख्यात कादंबरीकार डॉ. शरच्चंद्र चतर्जी यांचें निधन झालें.

कविश्रेष्ठ रवीन्द्रनाथ ठाकूर हे अमीरउमरावांचे कवि होते. पण बंगालमधील दलित समाजाचें दर्शन घडविणारा श्रेष्ठ कादंबरीकार म्हणून चतर्जींचा लौकिक आहे. चतर्जींचें बहुतेक सर्व आयुष्य दारिद्र्याशी झगडण्यांत गेलें. घरांतून बाहेर पडून संन्यासी होऊन हे अनेक ठिकाणी फिरले. अनेक दलित, पतित व्यक्तींचें निरीक्षण केलें आणि वयाच्या सत्ताविसाव्या वर्षी गृहहीन, धनहीन व उदास अशा स्थितींत शरच्चंद्र ब्रह्मदेशांत गेले. तेथेहि अनेक आपत्तींना तोंड देत देत एका सरकारी हॉपिंसांत लहानशा पगारावर कारकून म्हणून राहिले, आणि आपल्या संगीतप्रियतेमुळें अधिकाऱ्यांची कृपा संपादन करून थोडी शांतता मिळवली व त्यांच्याच ग्रंथालयांतील मिल्ल, कॅन्ट, हेगेल, आदि तत्त्ववेत्त्यांची पुस्तके त्यांनी वाचून काढलीं. रवींद्रांच्या उत्तमोत्तम ग्रंथांचा अभ्यास केला. त्यानंतर कलकत्त्याच्या 'यमुना' मासिकांत अनेक भिन्नांच्या आग्रहावरून त्यांची एक गोष्ट प्रसिद्ध झाली आणि त्यांना कीर्ति मिळाली. बडी दिदी, परिणीता, चंद्रनाथ, श्रीकांत, दत्ता या कादंबऱ्यांमुळें त्यांचें नांव संबंध बंगल्यांत प्रसिद्ध झालें. 'पाथेर दबी' ही यांची सुप्रसिद्ध कादंबरी. ही आणि तिचें मराठी भाषांतर 'भारती' कित्येक दिवस सरकारनें जप्त केलें होतें.

समाजांतील पतित व्यक्तींच्या अंतःकरणांतील हळुवार भावना अति.सूक्ष्मपणें रेखाटून त्यांचे स्वभाव साकार आणि सगुण करणें हें त्यांच्या कादंबऱ्यांचें वैशिष्ट्य आहे. समाजांतलें सर्व थरांतील पात्रांचें उत्कृष्ट स्वभावरेखन यांच्या वाङ्मयांत सांपडतें. चतर्जी म्हणत, — "मी समाजासाठीं लिहितों, आणि रवीन्द्रबाबू माझ्यासाठीं लिहितात." यांच्या चाळीस-पंचेचाळीस कादंबऱ्यांपैकी बऱ्याच कादंबऱ्यांची इंग्रजी, फ्रेंच, हिंदी, गुजराथी, मराठी आदि भाषांतून भाषांतरे झालीं आहेत. 'देवदास,' 'काशिनाथ,' 'सव्यसाची,' 'बडी दिदी' 'छोटामाई' इत्यादि चित्रपटांतील कथानके यांचीच आहेत.

पौष व. १

सोरटी सोमनाथाचा विध्वंस !

शके ९४८ च्या पौष व. १ रोजी गझनीच्या महमुदानें सोरटी सोमनाथ या देवस्थानावर स्वारी केली आणि दैवत छिन्नभिन्न करून अगणित लूट नेली.

महमुदानें एकूण सतरा स्वाऱ्या हिंदुस्थानावर केल्या. त्यांतील सोरटी सोमनाथावरील स्वारी विशेष महत्त्वाची आहे. काठेवाड द्वीपकल्पास पूर्वी सुराष्ट्र ऊर्फ सौराष्ट्र असें म्हणत असत. त्याच्या दक्षिण टोंकास लहानशा द्वीपकल्पावर सोमनाथाचें एक पवित्र व प्रख्यात असें देवस्थान होतें. सौराष्ट्र सोमनाथ' याचा अपभ्रंश सोरटी सोमनाथ असा झाला आहे. हें देवस्थान अत्यंत संपन्न असें असून येथें दरवर्षी असंख्य यात्रा जमत असे. हजार ब्राह्मण सोमनाथाच्या पूजेसाठीं होते. या बलाढ्य देवस्थानाचा नाश करावा असा बेत महमुदानें केला. अत्यंत अवघड परिस्थितींत तीस हजार स्वार, तीस हजार उंट इत्यादि सामग्री घेऊन महमूद हिंदुस्थानांन आला. सोमनाथाच्या देवालया-भोंवतीं भक्कम असा तट होता. पौष व. १ शुक्रवार रोजी 'अह्ला हो अकबर' अशी आरोळी ठोकून महमुदानें निकराचा हल्ला चढविला. आसपासच्या रजपूत वीरांनीं निकरानें तोंड दिलें. पण कांहीं, उपयोग न होऊन देवालयांत महमुदाचा प्रवेश झाला. आंत सुवर्णमय शंखलांनीं बद्ध झालेल्या घंटा लोबत होत्या. गाभाऱ्यांतील मूर्ति नऊ फूट उंचीची होती. ब्राह्मणांनीं विनविलें, "सोन्याच्या राशी तुम्हांस देतो. मूर्ति फोडूं नका." यावर महमूद बोलला, "मूर्ति विकणारा (बुत्फरोश) अशा कीर्तीपेक्षां ती फोडल्याची (बुत्शिकन्) कीर्ति मला अधिक प्रिय आहे." आपल्या हातातील सोटा त्यानें मूर्तीवर मारला. त्याबरोबर मूर्ति भंग पावून तींतून हिरेमाणकांचे ढीग बाहेर पडले! सभोंवार आगखीहि सोन्याचांदीच्या शेंकडों मूर्ति होत्या. सर्व मालमत्ता एकूण तीस-चाळीस कोटी रुपयांची होती.

आज सोमनाथ छिन्नावस्थेत भयाण रीतीनें उभा आहे. फक्त समुद्राच्या लाटाच त्याचें पाषपूजन करीत आहेत. सरदार वल्लभभाई पटेल सोमनाथाचा पुनरुद्धार करणार असल्याची योजना आहे.

पौष व. २

वासुकाका जोशी यांचें निधन !

शके १८६५ च्या पौष व. २ रोजी लोकमान्य टिळकांचे निकटचे सहकारी व महाराष्ट्राच्या धकाधकीच्या सार्वजनिक जीवनांत ठळकपणें दृष्टीस पडणारे थोर कार्यकर्ते वासुदेव गणेश तथा वासुकाका जोशी यांचें निधन झाले.

वासुकाकांचा जन्म वाईशेजारी कृष्णाकांठी असलेल्या धोम या क्षेत्रीं झाला. जोसपणा, सावकारी व शेती करून यांचें घरणें रहात असे. वयाच्या चौदाव्या वर्षी हे पुण्यास आले व इंग्रजी पांच-सहा यत्ता शिक्षण झाल्यावर त्यांनीं एक वर्ष इंजिनियरिंग कॉलेजांतील ॲंग्रिकल्चरल क्लासमध्ये काढलें. यांचें विस्तृत चरित्र श्री. देवगिरिकर यांनीं प्रसिद्ध केलें आहे. आयुष्याच्या सुरुवातीस विष्णुशास्त्री चिपळुणकरांची ओळख झाल्यानंतर वासुकाका निबंधमालेचे व्यवस्थापक बनले. त्यांनीं चित्रशाळाहि भरभराटीस आणली. विष्णुशास्त्र्यांनंतर ते टिळकांचे सहकारी बनले. सन १९०३ मध्ये ताईमहाराज प्रकरणांत टिळकांना शिक्षा झाली तेव्हां ते विष्णुपंत छत्रे यांच्या निमंत्रणावरून त्यांच्या सर्कसबरोबर चीन-जपानकडे गेले. परक्या देशांत सर्कशीची आगाऊ व्यवस्था करण्याचें काम वासुकाका करीत. तिकडे सर्कशीला खूप पैसा मिळाला. चीनची डोंवेजर राणी झुशी हिनें प्रसन्न होऊन सर्कशीला तीस हजार रुपये बक्षीस दिले. तेव्हां त्यांनीं सर्कशींतील एक हत्ती माहूतासह राणीला नजर केला.

जपानमध्ये यांची व स्वामी रामतीर्थांची भेट झाली. स्वामींना मोठा आनंद झाला. तेथून पुढें अमेरिकेंत गेल्यावर त्यांनीं रामतीर्थांची व्याख्यानें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध केलीं. तेथून परतल्यावर कृ. प्र. खाडीलकर आणि वासुकाका कांहीं दिवस नेपाळमध्ये 'कौलांचा कारखाना' काढण्यांत गुंतले होते. त्यांचा शेवटचा प्रवास म्हणजे लो. टिळकांबरोबर त्यांनीं केलेली इंग्लंडची सफर. राष्ट्रसभेच्या निमित्तानें ते भारताच्या कानाकोपऱ्यांत हिंडले होते. अग्रेसर असणाऱ्या जहाल राजकारणांत त्यांचा नेहमीच भाग असे. सार्वजनिक, राजकीय चळवळींत प्रत्यक्षपणें भाग घेण्यापेक्षां अंतस्थ हालचाली अचूकपणें करण्याबद्दल त्यांची प्रसिद्धि होती.

पौष व. ३

रामचंद्रांनीं लंकेस वेढा दिला !

पौष व. ३ या दिवशीं मदोन्मत्त रावणास शासन करण्यासाठीं श्रीरामचंद्रांनीं त्याच्या लंकेस वेढा दिला.

लंकेचा राजा रावण अत्यंत जुलमी आणि गर्विष्ठ झाला होता. ब्रह्मदेवापासून अवध्यत्वाचा वर मिळाल्यावर त्यानें अनन्वित कृत्ये करण्यास सुरुवात केली. प्रत्यक्ष कुबेराचाहि पराभव रावणानें केला. कैलास पर्वतावरील शंकरांना उपद्रव दिला. कुशध्वजाची मुलगी देववती ही तपस्विनी होती, तिच्यावर बलात्कार करून रावणानें अधमपणाची सीमा गांठली. शेवटीं जुलमाच्या व क्रूरतेच्या इमारतीवर कळस म्हणजे प्रत्यक्ष रामचंद्रांची पत्नी सीतादेवी हिलाच रावणानें पळवून नेली. रामानें त्याचें पारिपत्य करण्याचें ठरविलें.

दक्षिणेंतील सुग्रीव, हनुमंत वगैरे रामास मदत करण्यास तयार झाले. मारुतीनें अशोक वनांतील सीतेचा शोध लावला. स्वारीची जय्यत तयारी सुरू झाली. प्रचंड शक्ति खर्च करून सेतु चांधण्यांत आला. आणि राम, लक्ष्मण, सुग्रीव, बिभीषण, अंगद, हनुमान वगैरे लोकांनीं समुद्रपार होऊन लंकेस वेढा दिला. रावणास ही सर्व वार्ता समजलीच. त्यानें रामाचें मायावी शिर उत्पन्न करून तें सीतेपुढें आणलें व तो तिला म्हणाला, “मूर्ख स्त्रिये, हें पहा, माझा सेनापति प्रहस्त यानें रामाचें शिर तोडून आणलें आहे. आतां तरी हट सोड.” परंतु रावणाच्या या कपटविद्येचा कांहींहि उपयोग झाला नाहीं. कोणाचेंहि न ऐकतां रावणानें युद्ध करण्याचा निश्चय केला.

रामचंद्रांनींहि आपल्या सैन्याची व्यवस्था चांगलीच ठेवली. पूर्वेकडील दरवाजावर नील, दक्षिणेकडील दरवाजावर अंगद व पश्चिमेकडील दरवाजावर हनुमान यांची नेमणूक करून खुद्द आपण लक्ष्मणासहित उत्तरेकडील दरवाजावर राहिले व संवांना मदत करणाऱ्या सैन्याच्या विभागावर राजा सुग्रीव, जांबवान, बिभीषण यांची नेमणूक केली. याप्रमाणें सर्व व्यवस्था होऊन लंकेचा वेढा दृढ झाला. रावणाच्या जुलमी कारकीर्दीचीं शंभर वर्षे भरत आलीं होती.

पौष व. ४

“ सुरतेची बेसुरत जाली ! ”

शके १५८५ च्या पौष व. ४ रोजी श्रीशिवाजी राजे यांनी सुरत लडून बादशहास चांगलीच दहशत बसविली.

त्या वेळीं सुरत हें अत्यंत श्रीमंत शहर असून मोंगल बादशाहींतील पश्चिम किनाऱ्यावरील व्यापाराचें मोठेंच ठिकाण होतें. त्यावर हल्ला करण्याचा विचार शिवाजीनें केला. बहिर्जी नाईक नांवाच्या चतुर हेरांनं सर्व गुप्त बातमी आणली. जंजिऱ्याजवळ दंडा राजपुरीनजीक एक व कल्याण येथील दुसरी अशा दोन फौजा शिवाजीनें तयार केल्या आणि पौष व. ४ या दिवशीं. अचानकपणें चार हजार स्वारांनिशीं शिवराय सुरतेवर येऊन पोचले. सर्व लोकांच्या अंगांत धडकी भरली. इनायतखान शहरांतील मोंगली अमलदार होता. किनाऱ्यावर इंग्रज व डच यांच्या वखारी होत्या. आदल्या दिवशीं शिवाजीनें नागरिकांना कळविलें, “ इंग्रजी व एतद्देशीय व्यापारी किंवा इतर लोक यांस कोणत्याहि प्रकारें इजा पोचविण्याची आमची इच्छा नाही. फक्त बादशहानें आमच्या मुलखावर हल्ला करून लोक मारिले; आणि आमचें पुण्याचें वास्तव्य बंद पाडिलें त्याचा वचपा घ्यावा, येवढाच आमचा हेतु आहे.” शिवाजीचा दावा फक्त बादशहाशीं होता. त्यानें शिवाजीचा नायनाट करण्याचा प्रयत्न चालविला होता. तेव्हां त्याला हात दाखविणें क्रमप्राप्तच होतें. शिवाजीशीं कपटकारस्थान करण्याचा व त्याचा खून करण्याचा डावहि फसला. शिवरायांनीं त्या सर्वांना जबरदस्त शिक्षा दिल्या आणि पौष व. ४ रोजी लुटीस प्रारंभ झाला. तीन-चार दिवसपर्यंत यथेच्छ लूट करण्यांत आली. चांदी, सोने, मोती व जवाहीर यांची प्राप्ती मोठ्या प्रमाणावर झाली. शिवाजीच्या या कृत्यास कोणी कोणी ‘लुटारूपणा’चा अर्थ चिकटवितात. परंतु यथे हें ध्यानांत घेतलें पाहिजे कीं, मोंगल सुभेदार पुण्यामध्ये खुद्द शिवाजीच्या वाड्यांत राहून हिंदु धर्म, हिंदु समाज यांचा उच्छेद करण्यास प्रवृत्त झाला होता त्याचा बंदोबस्त शिवाजीनें करावयाचा नाही तर कोणी ? औरंगजेबासारख्या बलाढ्य बादशहाला दहशत बसवण्यासाठीं याचा फार उपयोग झाला.

पौष व. ५

(१) सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म !

शके १८१८ च्या पौष व. ५ रोजी भारताच्या पूर्ण स्वातंत्र्याचे उपासक, दुसऱ्या आझाद हिंद सेनेचे प्रमुख व कुशल संघटक 'नेताजी' सुभाषचंद्र बोस यांचा जन्म झाला.

बंगालमधील कटक येथील सुप्रसिद्ध वकील जानकीनाथ बसू यांच्या घरी सुभाषचंद्रांचा जन्म झाला. त्यांची आई प्रभावतीदेवी. या धार्मिक वृत्तीच्या असल्यामुळे सुभाषबाबूंच्या मनावर चांगलेच संस्कार झाले. शाळेत शिकत असतांना श्रीरामकृष्ण परमहंस व स्वामी विवेकानंद यांच्या शिकवणुकीचा यांच्या मनावर अत्यंत परिणाम झाला, आणि गंगाधरमुनांच्या तीर्था व हिमालयाच्या गिरिकंदरांतून 'सुभाष' गुरूच्या शोधार्थ हिंडू लागले. कलकत्त्याच्या प्रेसिडेन्स कॉलेजमधून नांव कमी केल्यावर हे इंग्लंडला गेले आणि तेथे आय्. सी. एस्. ची परिक्षा पास झाले. मायदेशी येऊन सरकारी नोकरी न करता देशसेवार्ता त्यांनी आपणास वाहून घेतले. म. गांधी व चित्तरंजनदास यांच्या नेतृत्वाखाली देशसेवा सुरू केली. राष्ट्रसभेत संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव आणण्यासाठी त्यांनी जी अतोनात खटपट केली तिला लाहोर सभेत यश आले. सन १९३८ साली हरिपुरा काँग्रेसचे अध्यक्ष झाल्यामुळे त्यांचे यश सर्वत्र विकसू लागले. पुढल्या वर्षीहि त्रिपुरी काँग्रेसच्या वेळी गांधींनी पाठिंबा दिलेल्या पट्टाभि-सीतारामण्यांपेक्षा अधिक मते पडून हेच निवडून आले. त्या वेळी त्यांना गांधीगटाच्या असहकाराला तोंड द्यावे लागले. त्यानंतर सशस्त्र क्रांतीवर अधिक विश्वास, बसू लागल्यावर २६ जानेवारी १९४१ रोजी ते राहत्या घरांतून अदृश्य झाले. बहिऱ्या व मुक्या असणाऱ्या झियाउद्दीनच्या वेधाने पेशावरमार्गे काबुलास जाऊन तेथून बर्लिन व त्यानंतर सिंगापूर येथे सुभाषबाबू आले. तेथे आझाद हिंद सेनेची स्थापना करून २१ ऑक्टोबर १९४३ रोजी हिंदुस्थानचे स्वतंत्र सरकारहि स्थापन केले. जपानचा पराजय होण्याची चिन्हे होत असता सुभाष बाबू सिंगापूरहून १६ ऑगस्ट १९४५ रोजी विमानाने टोकियोला निघाले असता विमानाला अपघात होऊन त्यांचे निधन झाले.

पौष व. ५

(२) महात्मा गांधींची भीषण हत्या !

शके १८६९ च्या पौष व. ५ रोजी. जगद्वंद्व विभूति महात्मा गांधी यांचा अमानुषपणें खून करण्यांत आला.

नित्याप्रमाणें सायंप्रार्थनेसाठीं गांधीजी दिल्ली येथील बिल्डींगभवनामध्ये प्रार्थनेच्या व्यासपीठाकडे जात असतां एका युवकानें त्यांच्यावर हातांतील पिस्तुलानें चार गोळ्या लागोपाठ झाडल्या. गांधीजी त्या क्षणांच खाली पडले. लगबगीने त्यांना बिल्डींगभवनांत नेण्यांत आलें. परंतु कशाचाच उपयोग न होतां ५-४० वाजतां महात्मा गांधी आपल्या आवडत्या भारताला काथमचे सोडून गेले. सन १९१७-१८ सालापासून सतत तीस वर्षे भारतालाच नव्हे तर सबंध विश्वाला प्रकाशित करणारी त्यांची प्राणज्योत विश्वतेजांत विलीन झाली !

सर सर्वेपल्ली राधाकृष्णन, लॉर्ड पेथिक लॉरेन्स, मि. रेजिनाल्ड, सोरेन्सन, जनरल स्मसद, लॉर्ड हॅलिकॅक्स आदि जगांतील श्रेष्ठ व्यक्तींनीं महात्माजींना श्रद्धांजलि वाहिली. राष्ट्रचें केवळ राजकीय नुकसान झालें म्हणून नव्हे तर सर्व जगताला बंधुत्वाचा, अध्यात्माचा, अहिंसेचा संदेश पोचविणारा शांतिदूत गेला म्हणून सर्व जगतावर दुःखाची छाया पसरली. “ आमच्या पौर्वात्य संस्कृतीचें अंतिम ध्येय गांधींच्या रूपानें अवतरलें आहे. यज्ञाला स्वतःला. मनुष्यरूप ध्यावेंसें वाटलें आणि तो गांधींच्या रूपानें अवतरला...” असें जें कविवर्य रवींद्रनाथ टागोरांनीं म्हटलें होतें त्याचाच साक्षात्कार गेलीं तीस वर्षे महात्माजींच्या राजकीय वा सांस्कृतिक जीवनांत जगाला दिसून आला होता. जे. एच्. होम्स यांनीं गांधींची योग्यता उचित अशा शब्दांत सांगितली आहे कीं — “ जेव्हां मी गांधींचा विचार करतो तेव्हां माझ्यापुढें खिस्त उभा रहातो ; कारण ते खिस्ताचें जीवन जगत आहेत, ते त्याचे शब्द बोलत आहेत, ते दुःख सहन करीत आहेत, ते प्रयत्न करीत आहेत आणि एखादे दिवशीं तरी ईश्वराचें राज्य या भूमीवर यावें या ध्येयासाठीं ते देहत्याग करतील.” महात्माजींच्या भीषण हत्येमुळे सर्व भरतखंडांत उदासवाणी छाया पसरली. जिकडे तिकडे शोकसागराला पूर आला. तेरा दिवसपर्यंत सबंध राष्ट्रानें सुतक पाळलें. गांधीजींची स्मशान-यात्रा अभूतपूर्व अशीच निघाली होती.

पौष व. ६

भरतपूरचा अर्जिक्य किल्ला !

शके १७२६ च्या पौष व. ६ रोजी होळकर आणि जाट यांनी भरतपूर येथे इंग्रजांचा प्रचंड पराभव केला.

बाजीराव, शिंदे, होळकर यांची सत्ता संपुष्टांत आणण्याचे अनेक प्रयत्न इंग्रजांनी या वेळीं चारू केले होते. दीगच्या लढाईनंतर यशवंतराव होळकर भरतपूरच्या आश्रयास ससैन्य येऊन राहिले होते. सुरजमल जाटाचा नातु रणजितसिंग हा या वेळीं भरतपूरच्या गादीवर होता. यशवंतराव होळकरास इंग्रजावर विजय मिळतात हें पाहून रणजितसिंगासहि अवसान चढलें. यशवंतराव व जाट एक झालेसिं पाहून इंग्रजांनी आपला मोर्चा भरतपुरावर वळविला. २ जानेवारी १८०५ रोजीं भरतपूरच्या किल्ल्यासमोर इंग्रजांचा तळ पडला. भरतपूरचा किल्ला उंच डोंगरावर असून त्याच्याभोंवतीं पाण्याचे विस्तीर्ण खंदक होते. जाट आणि मराठे यांच्यासारखे खंदे वीर हातीं शस्त्र घेऊन इंग्रजांविरुद्ध उठले. पहिल्यानें इंग्रजांचा पराभव झाला. नंतर पौष व. ६ रोजीं त्यांनीं दुसरा हल्ला चढविला. खंदकांच्या लांबी-रुंदीचीं मापें घेऊन इंग्रजांनीं जोराची तयारी चालविली होती. खंदकाच्या एका कांठावरून पलीकडच्या कांठापर्यंत पोचतील अशा शिड्या तयार झाल्या. सर्व सिद्धता झाल्यानंतर ले. कनेल मॅकराय, कॅ. लिंडसे या इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखालीं सैन्य खंदकांतून पार होऊं लागलें. होळकरांचे घोडेस्वार तटाच्या बाहेर असून पायदळ मात्र आंत गेलें होतें. किल्ल्यांत येण्याबद्दल भरतपूरच्या राजाकडून आग्रह झाल्यावर यशवंतराव बोलले, “माझी गादी माझ्या घोड्याच्या पाठीवर आहे.” इंग्रज सैन्य पार होत असतांना होळकरांच्या घोडेस्वारांनीं त्यांना अगदीं बेजार करून सोडलें. इंग्रजांची अगदीं दुर्दशा उडाली. हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासांत भरतपूरचें नांव अजरामर आहे. या किल्ल्यानें इंग्रजांचा चार वेळां पराभव केला. सर्व किल्ले भराभर इंग्रजांच्या हवालीं झाले. पण भरतपूरचा किल्ला मात्र भोंवतालच्या पाण्यांत आपली मुर्दुकीचीं प्रतिबिंबें दाखवीत अभिमानानें त्या वेळीं उभा होता.

पौष व. ७

स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म !

शके १७८४ च्या पौष व. ७ रोजी भारतीय तत्त्वज्ञानाचा सर्व जगभर प्रसार करणारे थोर पुरुष स्वामी विवेकानंद यांचा जन्म झाला.

विवेकानंदांची पूर्वपरंपरा अध्यात्मिक वैभवाने नटलेली आहे. 'शुद्ध बीजापोटी फळें रसाळ गोमटी' या उक्तीप्रमाणे विवेकानंद या श्रेष्ठ व्यक्तीच्या कुलाचा इतिहासहि उज्ज्वल असाच आहे. विवेकानंदांचे आज्ञे बाबू दुर्गाचरण दत्त यांनी ऐन वयांतच संन्यास घेऊन परामार्थवृत्ति स्वीकारली होती. दुर्गाचरणांचे चिरंजीव विश्वनाथ बाबू मोठे विद्वान् होते. त्यांची ज्ञानलालसा अतुलनीय अशीच होती. त्यांची पत्नी भुवनेश्वरी ही देखील आदर्श आर्य स्त्री होती. तिचा चेहरा भव्य व उदात्त असून त्यावर दिव्य शक्तीचें तेज ओसंडत असे. रामायण-महाभारतांतील कित्येक भाग तिनें मुखोद्गत केले होते. अशा या उच्च मातापितरांच्या पोटी विवेकानंदांचा जन्म झाला. नामकरणाच्या दिवशीं अनेकांनीं 'दुर्गादास' हें नांव सुचविलें; परंतु भुवनेश्वरी देवीच्या पसंतीनें 'वीरेश्वर' हें नांव ठेवण्यांत आलें. पुढें नरेंद्र हेंच नांव रूढ झालें. लहानपणीं यांचा स्वभाव हट्टी व खोडकर असला तरी साधुसंतांविषयीं प्रेम यांना होतेंच. अलौकिक बुद्धिमत्ता, खेळाई-पणा, तेजस्विता या गुणांच्या साहाय्यानें नरेंद्रांचें शिक्षण झपाट्यानें होऊं लागलें. यांचा आवाज मोठा मधुर होता. बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या दिवशीं असतांना यांच्या हृदयांत अध्यात्मज्ञानाचा दिव्य आनंद निर्माण झाला. त्यांची वृत्ति अध्यात्मचिंतनांत गुंगू लागली. त्यांना योग्य असे रामकृष्ण परमहंस हे गुरु भेटले.... रामकृष्णांचा सहवास, हिंदुस्थानांतील भ्रमण, हिमालय व तिबेट येथील वास्तव्य, सन १८९३ मधील जपानमार्गे अमेरिकेचा प्रवास, धर्मपरिषदेतील असामान्य कर्तृत्व, 'राजयोग' या ग्रंथाचें लेखन, इंग्लंडमधील पं. मॅक्समुलर व भगिनी निवेदिता यांची मैत्री, मायदेशीं परत आल्यावर रामकृष्ण मठाची स्थापना, सन १८९९ मध्यें परत अमेरिकेस जाण्याची तयारी, वार्टेंट मधुमेयाचा विकार झाला म्हणून सिलोनमधूनच परत हिंदुस्थानांत आगमन आणि सन १९०२ मध्यें समाधिअवस्था असा यांचा संक्षिप्त जीवितक्रम आहे.

पौष व. ८

“ बचेंगे तो और भी लढेंगे ! ”

शके १६८१ च्या पौष व. ८ रोजी राणोजी शिंद्यांचे पराक्रमी चिरंजीव व पानपतच्या संग्रामांतील आघाडीचे वीरदत्ताजी शिंदे यांचें निधन झालें.

सन १७६० च्या ३ जानेवारीस दत्ताजी दिल्लीस आले. स्वतःचें शौर्य व फौजेचा दम यांजवर विश्वास ठेवून अब्दालीस जेर करूं असा विश्वास त्यांना होता. यांची बायको भागीरथीबाई हिनें नारोपंत, बुंदेले, जनकोजी यांच्यापार्श्वत यांना युद्धापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला यश आलें नाहीं. पौष व. ८ रोजी दत्ताजी फौजेनिशीं गिलच्यावर चालून गेले. “ शत्रूंनीं एकदम निशाणावर चाल केली आणि तोफांचा व बंदुकांचा मार मराठी फौजेवर जोराचा चालू केला. नदीच्या तीरावर अडचण भारी, शेरणीचीं बेटें असल्यामुळें पळून जाण्यास सोय पडेना. ... आठ घटका पूर्ण होतांच पांचशें मनुष्य ठार झालें. दत्ताजी व जनकोजी यांस पळून जातां आलें असतें, परंतु तसें न करतां निशाणापार्श्वि लढत राहिले. तों जनकोजीचे दंडास गोळी लागून तो बेशुद्ध होऊन स्वर्गी पडला. हें वर्तमान दत्ताजीस समजलें तेव्हां त्यानें जोरानें शत्रूंवर घोडे घातले. त्या गर्दीत यशवंतराव जगदाळे गोळी लागून पडला. त्याचें प्रेत काढावयास दत्ताजी पुढें गेला, तों त्याचे उजवे बरगडींत गोळी लागून तोहि तात्काळ गतप्राण झाला. तेव्हां सर्वांचीं अवसानें गेलीं.”

दत्ताजी गोळी लागून रणभूमीवर पडले तेव्हां त्यांना कुतबशाहानें विचारलें, “ पटेले, लढेंगे कदा ? ” त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें, “ बचेंगे तो और भी लढेंगे ! ” यावरून दत्ताजीच्या शूरत्वाची कल्पना येते. “ मराठ्यांच्या इतिहासांत जे कित्येक हृदयद्रावक प्रसंग आहेत त्यांत दत्ताजीच्या वरील पराक्रमाची गणना झाली पाहिजे. पानपतच्या प्रचंड संहारानें दत्ताजीचें अचाट कृत्य लोभून गेलें आहे. धन्याची कामगिरी पार पाडण्यासाठींच त्यानें आपल्या प्राणांची आहुति दिली.” दत्ताजी शिंदे पडले आणि जनकोजी जखमी झाले हें समजतांच मल्हारराव होळकर शोक करूं लागले. त्या वेळीं त्यांची स्त्री गौतमाबाई हिनें सांगितलें, “ सुभेदार, तुमचें वृद्धपण झालें. शिंदे यांच्या मुलांच्या तोंडचा जार वाळला नाहीं. ते मारतां मारतां भेले. तुमचे दिवस समीप आले. हिम्मत धरून धरून मारतां मारतां मरावें.”

पौष व. ९

तैमूरचा राक्षसी प्रताप !

शके १३२१ च्या पौष व. ९ रोजी तैमूरलंग भारतांतून अगणित लूट घेऊन आणि मनसोक्तपणे रक्तपात करून आपल्या मायदेशी गेला.

दिल्ली शहर हस्तगत झाल्याबरोबर तैमूरच्या सैन्यांत विजयोत्सव सुरू झाले. पकड, लूट, मारहाण या प्रकारांना ऊत आला. पंधरा दिवसपर्यंत तैमूरलंगाचा मुकाम दिल्लीस होता. भारतांतील कलाकौशल्यावर तो फार खुष होता. कित्येक कारागीर त्याने स्वतःबरोबर घेतले. जातां जातांही त्याने पुष्कळच अनन्वित प्रकार केले. मिरत शहरी त्याच्या सैन्याची थट्टा कोणी केली म्हणून त्याने सर्वांची कत्तल केली. आग्नि व तरवार यांच्या साहाय्याने तैमूरचा तुफानी प्रचार होत होता. हरद्वार येथे आल्यावर त्यास समजले की, गोमुखांतून गंगा पडते. या 'पाखंडीपणा'वर तो खूपच संतापला आणि त्यामुळे त्यावर विश्वास ठेवणारांना कडक शासन भोगावे लागले. लक्षावधि लोकांना त्याने मृत्यु-लोकांत पाठविले.

“मनुष्यजातीचे महान् शत्रु म्हणून इतिहासांत जे नांवाजलेले आहेत त्यांच्यांत तैमूरची गणना केली जाते. तो एखाद्या नवीन शहरी आला म्हणजे तेथील लोकांजवळ सर्व संपत्तीची दरडावून मागणी करित असे. नंतर ती लुटून आणण्यास आपली फौज पाठवी. सर्व लोकांना पकडून तो एका ठिकाणी जमा करी. अशा लोकांतून कोणी कारागीर किंवा विद्वान् असतील तर तो त्यांना निवडून दूर करी. इतरांचा जीव घेऊन त्यांच्या शिरांचा एक मोठा ढीग शहराबाहेर रचण्यांत येई. बगदाद शहर घेतले त्या वेळेस अशा शिरांचे मनोरे एकशेंवीस झाले होते. केव्हां केव्हा जिवंत माणसांना चुन्याने व विटांनी चिणून त्यांचा तट बांधण्याचे काम तैमूरचे कुशल कारागीर करित.”

हिंदुस्थानांत मोंगली जुलमास व्यवस्थितपणे सुरुवात तैमूरनेच केली. त्याच्या नांवाने बादशाहीहि चालू होती. तो जिवंत असेपर्यंत त्याच्या नांवाने खुल्बा वाचण्यांत येत असे. तैमूरलंगाची स्वारी म्हणजे एक प्रकारचा ईश्वरी क्षोभच भारतीय लोक समजत असत.

पौष व. १०

श्रीशिवरायांचा वाढता प्रताप !

शके १५८१ च्या पौष व. १० रोजी श्रीशिवराय यांनी चालून आलेले आदिलशाहीचे सरदार रस्तुमिजमान व फाजलखान यांचा पराभव केला.

अफझलखानाच्या वधानंतर श्रीशिवरायांचें महत्त्व फारच वाढून बादशहाचा एक मोठाच डाव फसल्यासारखा झाला होता. आतां विजापूरकरांच्या ताब्यातील प्रांत व किल्ले सोडविणें हेंच एक ध्येय शिवाजीमहाराजांच्यासमोर होतें. २८-११-१६५९ रोजी मोठ्या युक्तीनें पन्हाळा किल्ला शिवाजीच्या हातांत आला. या समर्थी कोल्हापूर प्रांतांत विजापूरच्या एका मुभ्याचें काम रस्तुमिजमान नांवाचा सरदार पहात असे. त्याच्या प्रांतांतील पन्हाळा किल्ला फारच मजबूत होता. याशिवाय पावनगड, खेळणा, रांगणा, हे प्रसिद्ध किल्ले जिंकवित अशी मनीषा शिवाजीची होती. अफझलखानाच्या वधानंतर अण्णाजी दत्तो यांच्याकडून पन्हाळा हस्तगत झाला. पावनगड, वसंतगड हेहि किल्ले मिळाले. तेव्हां शिवाजीचा बंदोबस्त करणें विजापूर दरबारला अत्यंत आवश्यक वाटलें. या कामगिरीवर रस्तुमिजमान व फाजलखान यांची नेमणूक झाली. आदिलशाहीच्या हुकमावरून या दोघांनीं फौज जमा केली व ते शिवाजीवर चालून आले. परंतु पौष व. १० रोजी शिवाजीनें त्यांचा संपूर्ण मोड केला आणि कृष्णा नदीच्या पलीकडे त्यांना हांकून दिलें. व शिवराय स्वतः खंडण्या वसूल करीत करीत येत विजापूरपर्यंत चालून गेले. त्यांना प्रतिकार करावा असें कोणासहि वाटलें नाहीं. त्यांचा पाठलाग करणेंहि शत्रूंना अशक्य होऊन बसलें. रायबागसारखीं समृद्ध स्थळें शिवाजीच्या हातीं आलीं. आणि त्यानंतर नेताजीनें गदग लक्ष्मेश्वरपर्यंतचा मुलूख लुटला. याप्रमाणें बरीच लूट जमा करून शिवाजी राजगडीं परत आला. शिवाजीचा हा पराक्रम पाहून आदिलशाहा घाबरूनच गेला. रस्तुमिजमान तर उघडपणें शिवाजीचा मित्र बनला होता. “ आतां विजापूरचें राज्य संपून शिवाजीचें चालू होणार, त्याचा बाप शहाजी सतरा हजार फौज घेऊन कर्नाटकांतून त्याचे मदतीस येत आहे ” अशी बातमी पाश्चात्य व्यापारी वरिष्ठांस कळवूं लागले.

पौष व. ११

न्या. रानडे यांचें निधन

शके १८२२ च्या पौष व. ११ रोजी हिंदुस्थानांतील सुप्रसिद्ध समाजसुधारक, विख्यात राजकारणी, दूरदृष्टीचे विवेचक व स्वतंत्र भारताचे द्रष्टे न्यायमूर्ति माधव गोविंद रानडे यांचें निधन झालें.

राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, औद्योगिक, आर्थिक इत्यादि अनेक क्षेत्रांत माधवरावांनीं मार्गदर्शन केलें. हिंदी अर्थशास्त्राचे ते तर जनकच होते. आयुष्यांतील शेवटच्या दिवसांतहि यांचें लक्ष सार्वजनिक कार्यांत गुंतून राहिलें होतें. लाहोरच्या सामाजिक परिषदेस जातां आलें नाहीं म्हणून यांना मनस्वी वाईट वाटलें. रोज रात्रीं साडे दहा वाजतां काळजात वेदना सुरू होत असल्या वेळीं मृत्यूशींच झुंज सुरू होई. पौष व. ९ रोजी पायावर सूज दिसत होती आणि पौष व. ११ ला सकाळीं माधवरावांना थोडी हुशारी वाटली. रमाबाई-सह थोडें फिरून आल्यावर त्यांचे भिन्न कीर्तिचंद्र मुकर्जी मरण पावल्याची बातमी तारेनें यांना समजली. 'काम करतां करतां मरण्यांत सुख असतें' अशा अर्थाचें सुभाषित माधवरावांच्या तोंडांतून बाहेर आलें. रात्रीं जेवण झाल्यावर वाचांत असतांना नेहमींची कळ आली. शेजारचे डॉक्टर धांवत आले. रमाबाई माधवरावांना सावरूं लागल्या, पण उपयोग झाला नाहीं. एक रक्ताची वांति झाली आणि माधवरावांचा आत्मा त्यांचें शरीर सोडून गेला !

दुसऱ्या दिवशीं सर्व देश दुःखसागरांत बुडून गेला. लो. टिळकांनीं माधवरावांची योग्यता सांगितली. "महाराष्ट्र देश म्हणजे त्या वेळीं थंड गोळा होऊन पडला होता. या थंड गोळ्यास कोणत्या तऱ्हेनें ऊब दिली असतां तो पुन्हां सजीव होईल व हातपाय हालवूं लागेल, याचा रात्रंदिवस एकसारखा विचार करून अनेक दिशांनीं, अनेक उपायांनीं, अनेक रीतींनीं त्यास पुन्हा जिवंत करण्याचें दुर्धर काम अंगावर घेऊन त्याकरितां जिवापाड जर कोणीं मेहनत केली असेल तर ती प्रथमतः माधवरावांनींच केली असें म्हटलें पाहिजे." ना. गोखले यांनीं उद्गार काढले, "Mr. Ranade was one of those men who appear, from time to time, to serve as a light to guide the footsteps of our weak and erring humanity."

पौष व. १२

वडगांव येथे इंग्रजांचा पराभव !

शके १७०० च्या पौष व. १२ रोजी वडगांव येथे इंग्रज व मराठे यांचे युद्ध होऊन इंग्रजांचा पराभव झाला; आणि त्यांना मराठ्यांशी तह करावा लागला.

मुंबई प्रांतात फ्रेंचांचे वर्चस्व वाढून ते पुण्याच्या दरबारांत सलोखा करीत आहेत असे दिसतांच इंग्रजांना वैपम्य वाटले. मराठ्यांच्या दरबारी फ्रेंचांचे वर्चस्व वाढले तर कंपनीच्या हितास मोठाच धक्का बसणार होता. तेव्हां त्यांच्या प्रतिकारासाठी कलकत्याहून इंग्रजी फौजा खुष्कीच्या मार्गाने मुंबईकडे येऊ लागल्या. मुंबईकरांच्या हार्ता असलेल्या राधोबास मराठ्यांच्या स्वाधीन त्यांनी केले नव्हतेच. या सर्व गोष्टी पुरंदरच्या तहाविरुद्ध होत आहेत असे पाहून मराठ्यांनीहि सामना देण्याचे ठरविले. नाना फडणीस आणि महादजी शिंदे या जोडीने जोगांत तयारी सुरू केली. इंग्रजांच्या फौजेत कर्नल इगर्टन, कार्नक व मॉस्टिन हे तीन अधिकारी होते. त्यांनी दादा व अमृतराव यांना घेऊन पनवेलखाली आपले सैन्य उतरवले. मराठ्यांचे सैन्य सावध होतेंच. त्यांनी इंग्रजांना सतावून सोडण्यास सुरुवात केली. वडगांव येथे दोन्ही सैन्यांची गांठ पडली. त्या ठिकाणी निकराचा सामना होऊन इंग्रजांचा मोड झाला. तहनाम्याची बोलणी सुरू झाली. त्या वेळी महादजीने स्पष्ट बजाविले,— ‘पुरंदरचा तह तुम्ही मोडला आहे. प्रथम रघुनाथरावांस स्वाधीन करा आणि मग बोला. आम्हांस लढाईचा बाऊ दाखवू नका. त्याची आम्हांला मुळीच परवा नाही. या ठिकाणी नवीन तह केल्याखेरीज आम्ही तुम्हांस परत जाऊ देणार नाही!’ तेव्हा तहाच्या वाटाघाटी झाल्या. ‘दादास स्वाधीन करावे, साष्टी, ठाणे, उरण, गुजराथचे महाल इंग्रजांनी मराठ्यांना परत करावेत, दादापामून दस्तऐवज परत द्यावेत...’ याप्रमाणे पौष व. १२ ला वडगांव येथे तह ठरला. आणि नंतर इंग्रज फौजेस परत जाण्यास परवानगी मिळाली. यासंबंधी इंग्रज रिपोर्ट लिहितो.—“ करार पुरा होऊन मराठ्यांच्या अंगचे औदार्य व नेमस्तपणा यांचा लंगोलग अनुभव इंग्रजांना आला. जिंकलेल्या शत्रूंना इतक्या सबलतीने वागविल्याची उदाहरणे क्वचितच सांपडतात.”

पौष व. १३

शहाजहान बादशहाचें निधन !

शके १५८७ च्या पौष व. १३ रोजी मोंगलांचा पांचवा बादशहा शहाजहान याचें निधन झालें.

शहाबुद्दीन मुहमद किरान उर्फ शहाजहान हा जहांगीर उर्फ सेलीमचा जोधपूरच्या राजकन्येपासून झालेला पुत्र होय. सन १६२८ मध्ये हा गादीवर आला. सर्व आतांचा नायनाट करून यानें सन १६३७ मध्ये शहाजीचा पराभव केला व अहमदनगरचा सर्व मुलूख आपल्या ताब्यांत आणला. युरोपियन लोकांच्या बाबतींत हा मोठा धूर्त होता. त्यांनीं धर्माच्या बाबतींत हात न घालावा म्हणून हा अत्यंत दक्ष असे. पोर्तुगीझ धार्मिक जुलूम करतात, म्हणून यानें हुबळी नदीच्या कांठी असलेली त्यांची वस्वार लुटली. असफखानाची मुलगी मुमताज ही शहाजहानची बायको होती. या मुमताजवर त्याचें फारच प्रेम होतें. तिच्याच स्मरणार्थ यानें जगप्रसिद्ध अशी ताजमलची इमारत बांधली. असें सांगतात की, या इमारतीच्या बांधकामावर वीस हजार मनुष्ये बारा-तेरा वर्षे खपत होती. एकूण खर्च नऊ कोटी, सतरा लाख रुपये झाला. याची कारकीर्द म्हणजे मोंगल अमदानीचें सुवर्णयुग होय. हल्लींचें दिल्ली शहर यमुनेच्या कांठावर यानेंच वसविलें. हा मोठा विलासी व रंगेल असे. जुम्मा मशीद, मोती मशीद, दिवाणी आम, दिवाणी खास, वगैरे प्रेक्षणीय इमारती यानेंच बांधिल्या. हा बादशहा वृद्ध झाला तेव्हां वडील मुलगा दारा राज्यकारभार पाहूं लागला. पुढें औरंगजेबानें सर्वे बंधूंचा नायनाट करून शहाजहानास कैदेत टाकलें व राज्य बळकावलें. आठ वर्षांची कैद शहाजहानास भोगावी लागली, आणि त्यांतच त्याचा अंत झाला.

शहाजहान इतरांविषयी बेपर्वा, वर्तनांत गर्विष्ठ, स्थिर वृत्तीचा व शांत स्वभावाचा होता. युद्धकलेंत त्यांचें प्रावीण्य विशेष होतें. राज्यकारभारांत तो बराच कुशल होता. त्याच्या दरबाराचा डौल विशेष थाटाचा असे. कविता-श्रवण, संगीत, नृत्य, नाटक इत्यादींची त्याला विशेष आवड होती. सुप्रसिद्ध मयूरसिंहासनाची निर्मीत यानेंच केली.

पौष व. १४

सुभाष 'चंद्रा'स ग्रहण ?

शके १८६२ च्या पौष व. १४ रोजी वंगभूमीचे सुपुत्र सुभाषचंद्र हे आपल्या राहत्या घरातून बेपत्ता झाल्याचा पुकारा सर्व देशभर झाला.

१६ जानेवारीपासून मौन धारण करून ते आपल्या खोलीत चिंतनांत मग्न झालेले होते. व्याघ्राजिनावर बसून 'गीता', 'चंडी' व इतर धर्मग्रंथांचें पारायण करीत ते संन्यस्त वृत्तीनें वागत होते. दि. २६ ला सकाळीं त्यांच्या खोलीशीं गेलेल्या लोकांना आढळून आलें कीं, आदल्या दिवशीं ठेवलेलीं फळे, दूध, पाणी हीं जर्षींच्या तर्षींच आहेत. कांहींच हालचाल दिसेना, म्हणून लोक आंत गेले. तो काय ? सुभाषचंद्र विछान्यावर नाहींत ! सर्व नातेवाईक घाबरून गेले. बेलूर, दक्षिणेश्वर, पांढेचरी येथें तारा करण्यांत आल्या, पण सुभाषबाबूंचा शोध लागला नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं त्यांच्यावर खटला सुरू होणार होता. सरकारनें तीन तास घराची झडती घेतली, अटक करण्याचें वॉरंट काढलें, पण कोणालाही यश आलें नाहीं. सारी भारतीय जनता चिंतामग्न झाली, सुभाषचंद्र कोठें गेले ? ध्येयवादित्वाचा, त्यागाचा, कर्तृत्वाचा, संघटनेचा, चतुरतेचा, नेतृत्वाचा आदर्श कोठें हरपला ? सदैव आपल्या प्रकाशानें तळपत असणाऱ्या या चंद्राला ग्रहण कां लागलें ? त्यांच्याविषयीं सर्वांना फार प्रेम वाटे, त्यामुळें जनतेच्या मनांत अनेक शंका-आशंकांचीं वादळें निर्माण झालीं. विद्याभ्यास चालू असतांना सुभाष असेच अदृश्य झाले होते. गंगा-यमुनाकाठचीं पवित्र क्षेत्रें व हिमालयाचीं गिरिकंदरें गुरूच्या शोधार्थं हिंङ्गनहि मनःशांति लाभली नाहीं म्हणून हे परत आले होते. त्यांची वृत्ति मूलतःच तात्त्विक स्वरूपाची, गूढचिंतनात्मक आणि रामकृष्ण परमहंस व विवेकानंद यांच्या शिकवणींत मुरलेली असल्यामुळें ते पुनः एकदां अदृश्य होऊन अध्यात्मसाधनांत गुंग झाले कीं काय असा तर्क करण्यांत आला.

सुभाषबाबूंनीं या वेळीं केलेलें धाडस जगप्रसिद्ध आहे. मुक्या व बहिऱ्या अशा झियाउद्दिन पठाणाच्या वेषानें काबूलला जाणें, बलिनला राजकारण करणें, सिंगापूरला आज्ञाद हिंद सेना स्थापन करणें या घटना जगाला थक्क करून सोडणाऱ्या होत्या.

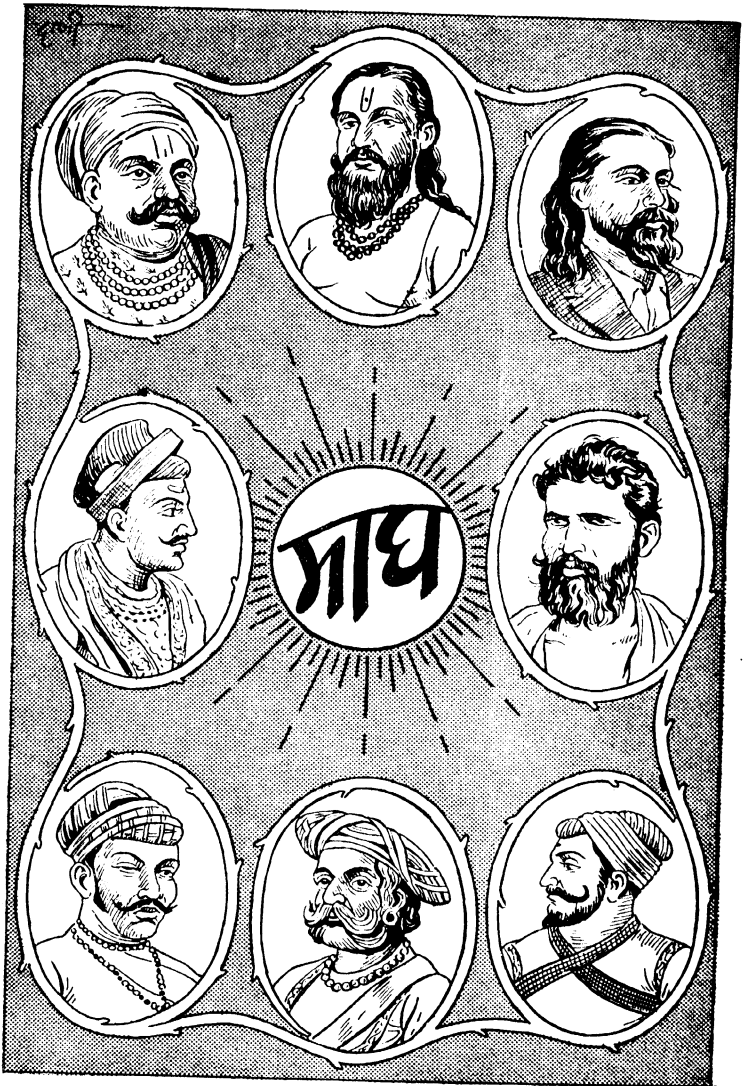
पौष व. ३०

दोन जन्मठेपींची शिक्षा !

शके १८३२ च्या पौष व. ३० रोजी स्वातंत्र्यवीर सावरकर यांच्या दुसऱ्या खटल्याचा निकाल लागून त्यांना दुसरी जन्मठेप-काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली.

मायदेशी सावरकर आले ते नाशिकच्या तुरुंगांतच अटकृत राहिले. जॅक्सनच्या खुनापुळे सरकार बिथरून गेले होते. सोशल ट्रिब्यूनलपुढे खटल्याचे काम सुरू झाले. एकूण सत्तर दिवस खटल्याचे काम चालले. शेवटी मार्गशीर्ष व. ८ (२४-१२-१९१०) या दिवशी निकाल सांगण्यांत आला. त्यांत पहिली शिक्षा सावरकरांना जन्मठेप-काळ्यापाण्याची झाली. सावरकरांना याची जाणीव होतीच. आदल्याच दिवशी त्यांनी एक सुंदर काव्य लिहिले होते. त्यांत ते मातृभूमीस म्हणतात, “ऋण ते पेडाया । हता पहिला तप्त स्थंडिली देह अर्पितो हा । जननी देह अर्पितो हा ”

यानंतर जॅक्सनच्या खुनास मदत केल्याच्या दुसऱ्या खटल्यास सुरुवात झाली. “कटाच्या खटल्यांत सावरकर यांना जी शिक्षा झाली तिने सरकारचे समाधान झाले नाही. सरकारने हट्टाने हा दुसरा खटला उभा केला. त्या अर्थी सावरकरांना शक्य तर फांसावर लटकावण्याचा सरकारचा उद्देश आहे असे लोकांना वाटू लागले.” या खटल्यांत सावरकरांनी आपली बाजू मांडली, “जॅक्सनच्या खुनाला मदत करण्याच्या बाबतीत माझा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीने काहीहि संबंध नाही.” न्यायमूर्तींनी अर्थातच त्याला मान्यता दिली नाही. विलायतेस जाण्यापूर्वी आरोपीचे चरित्र, इंग्लंडमधील त्याची कृत्ये, इत्यादीं-वरून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला की, आरोपीने दोन पिस्तुले सरकारी अधिकाऱ्यांचा खून करण्यासाठीच धाडली हाती, आणि यासाठी सावरकरांना दुसऱ्यांदा जन्मठेप-काळ्यापाण्याची शिक्षा झाली. यावर या क्रांतिसिंहाने उद्गार काढले, “तुम्ही जी परमावधीची शिक्षा सांगितली ती निमूटपणे सोसण्याला मी सिद्ध आहे. आमची प्रिय मायभूमि शाश्वतीच्या विजयाप्रत पोंचावयाची ती हाल, अपेक्षा व स्वार्थत्याग या मार्गांनीच पोंचेल अशी माझी श्रद्धा आहे.” सावरकरांचे मवेच जीवित याप्रमाणे अद्भुत घटनांनी भरलेले आहे.

महादजी शिंदे.
वा. ब. फडके.

समर्थ रामदास.
राणा संग्रामसिंह.

पू. गोळवलकर.
तानाजी मालुसरे.

बापू गोखले.
शहाजी .राजे.

माघ शु. १

“ अधर्मानें राज्य टिकत नसतें ! ”

माघ शु. १ या दिवशीं श्रीरामचंद्रांनीं राजधर्मास अनुसरून व विभीषणाची. संमति घेऊन सामोपचाराचें शेवटचें बोलणें करण्यासाठीं अंगदास रावणाकडे पाठविलें.

लंकेभोंवतीं वेढा कायम केल्यावर रामचंद्र आपल्या सहकाऱ्यांसह सुवेल-पर्वतावर चढले व तेथून त्यांनीं लंकेचें निरीक्षण केलें. त्यानंतर प्रत्येक दरवाजावर कोटि कोटि वानर बसविले आणि स्वतः उत्तर दरवाजावर राहून अंगदास शिष्टाईसाठीं पाठविलें. रामचंद्रांनीं अंगदास सांगितलें, “ अंगदा, मोठ्या दैत्यांनीं या लंकानगरींत तूं जा आणि बुद्धि नष्ट झालेल्या व मृत्यूच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या रावणाला माझा असा निरोप सांग कीं, ‘राक्षसाधमा, ज्या जोरावर सीतेला मायेने हरण करून तूं माझा उपमर्द केलास, तें सामर्थ्य आतां दाखीव. त्या सीतेला मुक्त करून तूं मला शरण आला नाहीस तर मी आपल्या तीक्ष्ण बाणांनीं तुझ्या लंकेतील सर्व राक्षसांचा निःपात करीन. आणि हा तुझा धर्मात्मा बंधु विभीषण यास लंकेचें सारें राज्य देऊन टाकीन. तूं स्वतः पापी आहेसच. पण तुझ्या-भोंवतीं जमलेले सर्व राक्षसहि मूर्ख आहेत. त्यांच्या ध्यानांत हें येत नाही कीं, अधर्मानें राज्याचें व राजाचें कधींहि कल्याण होत नसतें. ’ ”

रामचंद्रांचा निरोप घेऊन अंगद रावणाच्या समेंत येऊन दाखल झाला. आणि स्वतःचें नांव सांगून त्यानें रामाचा निरोप रावणास जशाचा तसा निवेदन केला. मदांध झालेल्या रावणाला सदबुद्धि कोठून सुचणार ? क्रोधाच्या आवेशांत अंगदास पकडण्यासाठीं त्यानें आपल्या प्रधानाला सूचना केली. चौघे राक्षस अंगदास कैद करण्यास धांवले. त्या चौघांनाहि घेऊन अंगदानें तेथून उड्डाण केलें. उड्डाणाच्या वेगानें ते राक्षस रावणाच्यासमोर धाडकन् खालीं आपटले. खुद्द रावणाच्या वाड्यावर चढून अंगदानें शिखरास एवढा मोठा धक्का दिला कीं, वाड्याच्या शिखराचा मोठा आवाज झाला ; त्यानंतर अंगद रामरायापार्शीं येऊन पोचला. राजवाड्याचें शिखर कोसळलेलें पाहून मोठा अपशकुन झाला, असें वाटून रावणास अत्यंत दुःख झालें.

माघ शु. २

(१) गोपाळराव पटवर्धनांचें निधन !

शके १६९२ च्या माघ शु. २ रोजी पेशवाईतील साडेतीन रावांपैकी पहिले राव गोपाळ गोविंद पटवर्धन, मिरजकर यांचें निधन झालें.

गोपाळराव पटवर्धन, मुरारराव घोरपडे, भवानराव प्रतिनिधि व अर्धाराव माधवराव पेशवे मिळून साडेतीन राव त्या वेळीं विख्यात होते. सन १७४० मध्ये गोपाळरावांना शिलेदारी मिळाल्यावर यांनीं गेंड्याच्या लढाईत चांगलाच पराक्रम केला. यांची कर्नाटकांतील कामागिरी विशेष महत्त्वाची आहे. तिकडील बहुतेक सर्व स्वाऱ्यांत यांनीं पराक्रम केला आहे. हैदराशीं चाललेल्या युद्धाच्या वेळीं माधवराव पेशव्यांची सारी भिस्त यांच्यावरच होती. यांनीं हैदराशीं अनेक वेळां युद्धें करून त्याचा पराभव केला. परंतु पुढें या सर्व कामागिरीमुळें त्यांच्या शरीरावर ताण बसला आणि त्यांना जलोदराची व्यथा लागली. त्यामुळें स्वारी सोडून यांना मिरजेस यावें लागलें. तिसऱ्याच दिवशीं म्हणजे माघ शु. २ रोजी गोपाळरावांचा अंत झाला. तेव्हां “ त्रिचकराव गोपाळरावांकरितां फार श्रमी झाले. आम्हां सर्व ब्राह्मणांमध्ये केवळ मुकुटमणि होते. महत्त्व कायम राहून गेलें. मुरारराव घोरपडेहि फार श्रमी झाले.”

गोपाळराव जसे शूर तसे स्पष्ट वक्ते व व्यवहारांत चोख होते. ते शरिरानें सडपातळ व मध्यम उंचीचे असून स्वभावानें आनंदी व उत्साही होते. स्वभाव मोठा मानी असून सर्व संस्थानिकांना यांचा मोठाच दरारा वाटे. हैदरहि त्यांना मोठा मान देई. “ गोपाळरावासारखे पुण्यश्लोक कोणी नाहीं. आमचीं अदृष्टें खोटीं म्हणून ते नाहींत झाले. डेरा थोरला मुदपाकाचा व संध्येची राहुटी, साच्या वेळ मस्कऱ्या हें नजरेंत येतें, तेव्हा परम दुःख हांतें. वहिनीस आकाशीची कुऱ्हाड पडली. सारें क्षणभंगुर ” असा मजकूर यांच्या संबधानें सांपडतो. गोपाळरावांइतकी कर्नाटकांतील माहिती इतर कोणालाहि नव्हती. पटवर्धनांच्या संबंध घराण्याचा इतिहासच मोठा ओजस्वी आहे. त्यांचें शौर्य, धाडस, स्वार्थत्याग, वगैरे गुणांचा राष्ट्रास मोठाच उपयोग झालेला आहे. या घराण्यानें देशाची सेवा उज्वलपणें केली आहे.

माघ शु. २

(२) उमाजी नाईक फांसावर !

शके १७५३ च्या माघ शु. २ रोजी जेजुरीच्या खंडोचाचा प्रसिद्ध भक्त आणि विख्यात बंडखोर रामोशी उमाजी नाईक हा फांशी गेला.

शके १७१३ मध्ये पुरंदरशेजारच्या भिवंडी गांवीं उमाजीचा जन्म झाला. सन १८०२ च्या वसईच्या तहानंतर पेशवे आणि रामोशी मंडळी यांचे बिनसलें. रामोशांची वतनें जप्त झालीं. त्या वेळेपासून यानें लुटालूट करण्यास प्रारंभ केला. अनेक वेळां सक्त मजुरीच्या शिक्षा, व फटक्यांच्या सजा यानें भोगिल्या होत्या. सन १८२१ मध्ये पुणें प्रांतांत यानें फारच धुमाकूळ घातला. याचा बंधु सत्तु जेजुरीच्या यात्रेंत पकडला जात असतां उमाजीनें दोन पोलिसांनाच ठार करून इंग्रजांविरुद्ध बंड उभारलें. आपला संच जमवून यानें पुण्याच्या सरकारी त्रिजोरीवर हल्ला केला व सहा हजार दोनशें रुपये लांबविले. सत्तु वारल्यावर हाच टोळीचा नायक झाला. इंग्रज सरकारनें याला पकडण्यासाठीं फारच प्रयत्न केले. 'पूना हॉर्से' या फौजेच्या मुख्य अधिकाऱ्याला उमाजीवर पाठविलें पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. पोलिसांचीं मुंडकां कापून तीं तो गव्हर्नराकडे पाठवीत असे. वतनें परत देण्याच्या अटीवर सरकारशीं याचें सख्य झालें. आणि उमाजीचा उपयोग सरकारला गुन्हे पकडण्याच्या कार्मीं होऊं लागला. परंतु पुढें याचा कार्यक्रम सर्व बदलून हा पुनः बंडखोर झाला. खंडोचाचें दर्शन घेऊन यानें आपल्या साथीदारांसह पुणें, सातारा, नगर, सोलापूर, नाशिक, भोर या प्रांतांतून दंगल उडवून दिली. साडेतीनशें लोक याच्या टोळींत होते. सरकार पुन्हा याला पकडण्याच्या कामगिरोस लागलें. नाकेबंदीमुळें अन्नवस्त्र मिळेनासें झाल्यावर याचे साथीदार याला सोडून जाऊं लागले. कांहीं पितुर होऊन सरकारला मिळाले. पांच हजारांचें बक्षीस सरकारनें लाविलें होतें. तें दहा हजारांपर्यंत वाढल्यावर याच्याच टोळींतील नाना व काळू यांनीं उमाजीला भोर संस्थानच्या पोलिसांच्या स्वाधीन केलें. शेवटीं माघ शु. २ ला पुणें येथें दोघां साथीदारांसह याला फांशी देण्यांत आलें. उमाजी मोठा शूर व मनाचा उदार होता.

माघ शु. ३

शनिवारवाड्याचें वैभव !

शके १६५१ च्या माघ शु. ३ रोजी पुणें येथें पहिल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत प्रसिद्ध अशा शनिवारवाड्याच्या बांधकामास सुरुवात झाली.

बाजीराव मधून मधून पुण्यास येत असे तेव्हां त्याचा मुक्काम कसब्यांत धडफळे यांच्या वाड्यांत असे.—“शके १६५० मध्ये पुरातन नदीकिनारा कोटाकिल्ले, हिसार मोगलाई ठाणें होतें. तो कोट बाजीरावांनी पाडून मैदान केलें आणि मुत्सद्दी वगैरे लोकांस घरें बांधावयास जागा दिली. आणि पूर्वेच्या बाजूस दोन गांव होते ते मोडून कसबा केला. हा कसबा शाहूनें पेशव्यास इनाम दिला. शके १६५१ व मावळ वेसाजवळ जागा घेऊन वाडा बांधावयास आरंभ केला. नवबुरजी कूस वाड्यास घालून आंत इमारत केली—” या वाड्यांत जयपूर येथील कारागिरांकरवीं भिंतींवर सुन्दर चित्रें बाजीरावानें काढून घेतलीं. प्रथमच्या इमारतींत दोन मजले व दोन चौक होते. पुढें नानासाहेब पेशवे यांनीं त्यांत अनेक फेरफार करून तो मोठा केला. कांहीं भागाचे सहा मजले करून चार चौक केले. चौक फरसबंदी असून मध्यें कारंजीं होतीं. सभोंवतींचा कोट नानासाहेबांनीं सन १७५५ त बांधला तो अद्यापि आहे.

महाराष्ट्रांतील सर्व मोठ्या वाड्यांप्रमाणें शनिवारवाड्याचें तोंडीहि उत्तरेकडे आहे. त्यासच दिह्नी दरवाजा असें नांव होतें. मराठे सरदारांची दृष्टि नेहमीं उत्तरेस दिह्नीवर खिळून राहिलेली असायची. शिवशाहीच्या पूर्वीपासूनच रामदास बलशाली दैवत हनुमान यासहि हीच प्रार्थना करतात कीं—‘कोटिच्या कोटि उड्डाणें झेंपावे उत्तरेकडे—’ शनिवारवाडा सागवानी लांकडाचा असून आंतील नक्षीचें काम प्रेक्षणीय होतें. “शनिवारवाडा इंद्रप्रस्थ येथील पुराणप्रसिद्ध वाड्याचे बरहुकूम बांधला आहे. वाड्यांतील कारंजांपैकीं कमलाकृति कारंजे हिंदुस्थानांत सर्वांत मोठें असून त्या कल्पनेचा उगमहि भारतीयच आहे.—” असा उल्लेख या वाड्यासंबंधीं सांपडतो. याच शनिवारवाड्यांतून मराठ्यांचें राजकारण चालत असे. येथें अनेक ऐतिहासिक संस्मरणीय अशा घटना घडल्या.

माघ शु. ४

श्रीगणपतीचा जन्मदिवस !

माघ शु. ४ हा दिवस श्रीगणपतीचा जन्मदिन म्हणून मानला जातो.

गणपति हा शंकर-पार्वतीचा पुत्र असला तरी तो अयोनिज आहे. पद्मपुराण, मत्स्यपुराण, स्कंदपुराण ... आदि ग्रंथांतून याच्या जन्माच्या कथा दिल्या आहेत. पार्वतीने आपल्या अंगावरील उटण्याची मूर्ति बनवून ती सजीव केल्यावर गणपति निर्माण झाला ; अदितीच्या षोडशीं हा महोत्करूपाने जन्मास आला ; पार्वती स्नान करीत असतां द्वाररक्षकाचे काम करणाऱ्या गणपतीने शंकरालाहि मज्जाव केला, त्यामुळे युद्ध झाले आणि शंकरांनी याचं मस्तक तोडले, परंतु पार्वतीच्यासाठी शंकरांनी परत, इंद्राच्या हत्तीचे मस्तक बसविले ; शनीच्या दृष्टिपाताने गणपतीचे मस्तक जळाले, पण देवांनी तेथे हत्तीचे मस्तक बसविले. इत्यादि अनेक कथा पुराणग्रंथांतून वर्णन केल्या आहेत. कित्येक ठिकाणी गणेशाच्या चालचरित्राचेहि वर्णन आढळते. 'गणानां त्वा गणपति' हे ऋग्वेदांतील सूत्र गणपतीचे मानतात. महाभारतासारख्या अवाढव्य ग्रंथनिर्मितीच्या वेळी गणेश हाच 'लेखकु' झाल्याचा उल्लेख आहे. सुमुख, एकदन्त, कपिल, गजकर्णक, लंबोदर, विकट, विघ्ननाश इत्यादी बारा नावे याचीं प्रसिद्ध आहेत. गणपतीला गृत्समद, राजा वरेण्य व मुद्गल यांसारखे थोर भक्त मिळाले आहेत.

'सुखकर्ता दुःखहर्ता -' म्हणून गणपती हे भारतीयांचे आराध्यदैवत बनले आहे. शैव-वैष्णव या दोन्ही पंथांचे लोक गणपतीची उपासना करतात. तामिळ देशांत तंत्रिकाई अलवर म्हणजे बुद्धिवान् गजानन आहे. तंजावर येथेही प्रसिद्ध असे गणपतीचे देवालय आहे. त्रिचनापल्लीला उच्छि पिल्लेयर हे अत्यंत भव्य असे गणेश-मंदिर आहे. गणपतीच्या उपासकांचा गाणपत्य पंथ मान्यतेस पावला आहे. गणपतीचे अनेक अवतार मानले गेले आहेत. कृतयुगांत विनायक, त्रेतायुगांत मयूरेश्वर, द्वापरयुगांत गजानन, ... असे त्याचे वर्णन आढळते. पेशव्यांचे आराध्य दैवत गणपति हेच होते. महाराष्ट्रांतील मोरगांव, थेऊर, लेण्याद्रि, सिद्धटेक आदि अष्टविनायकांचीं स्थाने प्रसिद्ध आहेत.

माघ शु. ५

(१) “ देखिलें ऐकिलें नव्हतें कोणी ”

शके १२०९ च्या माघ शु. ५ रोजी प्रसिद्ध महाराष्ट्रीय संत ज्ञानदेव यांनी पैठण येथे रेड्याकडून वेद बोलविला.

संन्याशाचीं पोरे म्हणून ज्ञानेश्वरादि भावंडांचा फारच छळ झाला. ब्रह्म-वृंदांच्या निकालावरून विष्टलपंत व रुक्मिणिबाई यांनी आपलें देहविसर्जन केलें आणि पोरक्रीं झालेलीं हीं भावंडे शुद्धिपत्र मिळविण्यासाठीं पैठणची वाट चालूं लागली. आळंदीकर ब्राह्मणांनी दिलेलें पत्र निवृत्तिनाथांनीं पैठणच्या ब्रह्मवृंदां-समोर ठेवून आपला सर्व वृत्तांत “ होता तैसा स्पष्ट निवेदिला. ” मोठमोठे वैदिक, शास्त्रज्ञ, विद्वान् ज्ञानदेवांच्या मुंजीसाठीं शास्त्रार्थ पाहूं लागले. कोठेहि आधार सांपडत नव्हता. हीं चार तेजस्वी अशीं ‘संन्याशाचीं मुलें’ सर्वांची अंतःकरणें आपणांकडे ओढून घेत होतीं. ब्राह्मणांनीं निकाल सांगितला, “ नाहीं, प्रायश्चित्त उभयकुलभ्रष्ट. ” आणि भगवमत्तीचा आसरा घ्यावा असें सुचविण्यांत आलें. निर्णय ऐकून सर्व मुलें आनंदीच राहिलीं.

कोणीतरी थट्टेनें मुलांना नांवें विचारलीं. तेव्हां त्यांनीं आपल्या निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ता या शब्दांचे अर्थ सांगितले. लहान तोंडीं हें ज्ञान पाहून ब्राह्मणांना हंसूं आलें. त्यांतील एक बोलला, “ नांवांत काय आहे? तो समोरचा रेडा पहा. त्याचें नांव ज्ञानदेव आहे. ” त्यावर ज्ञानेश्वर म्हणाले, “ रेडियांत आम्हां कांहीं। भेद पाहतां किंचित नाहीं। आत्मा व्यापक सर्वां देहीं। भूतमात्रांसारिखा ” आणि याची प्रचीति सर्वांना आली. रेड्याच्या पाठीवर ओढलेल्या कोरड्यांच्या वेदना ज्ञानदेवांना झाल्या. ब्रह्मवृंदांच्या आग्रहावरून ज्ञानदेवांनीं आपला हात त्या रेड्याच्या मस्तकावर ठेविला. तो रेडा चारहि वेदांच्या ऋचा तोंडानें भराभर म्हणूं लागला. स्वर व वर्ण अचुकपणें बाहेर येत होते. ब्राह्मणवृंद लज्जित झाला. ज्ञानेश्वरा-दिकांची स्तुति करण्यास त्यांनीं आरंभ केला. ‘ देखिलें ऐकिलें नव्हतें कोणी । तें आज्ञी प्रत्यक्ष देखिलें नयनीं ’ अशी सर्वांची अवस्था होऊन त्यांनीं या मुलांना शुद्धिपत्रहि दिलें.

माघ शु. ५

(२) विजयनगर साम्राज्याचा अंत !

शके १४८६ च्या माघ शु. ५ ला प्रसिद्ध तालिकोटचें युद्ध होऊन दक्षिण भारतांतील बलाढ्य असें विजयनगरचें हिंदु राज्य नष्ट झालें.

देवागिरीच्या यादवांचें राज्य बुडाल्यावर दक्षिणेंत शंभर वर्षे बजबजपुरी माजली होती. गोदा, कृष्णाकांठावर इस्लामी लाटेस तोंड देणारें कोणी नाहीं असें पाहून तुंगभद्राकांठचे हिंदु लोक या उद्योगास लागले. साऱ्या दक्षिण प्रांतांत इस्लामी सत्ता प्रबळ होणार असा रंग दिसूं लागला. धर्म नष्ट झाला, पारतंत्र्य आलें, मंदिरे जमीनदोस्त झालीं. अशा कठीण समर्थी तुंगभद्रेच्या दक्षिण तीरावर विजयनगर शहरां (सुग्रीवाच्या किष्किंधा नगरीच्या जागीं) विद्यारण्य ऊर्फ माधवाचार्य यांच्या साहाय्यानें हरिहर आणि बुक्क या बंधूंनीं एका प्रचंड हिंदु साम्राज्याची मुहूर्तमेढ शके १२५८ मध्ये रोविली ! बुक्क, दुसरा हरिहर, नृसिंहराय, कृष्णदेवराय, अच्युतराय, सदाशिवराय, आदि अनेक पराक्रमी राजे विजयनगरच्या गादीवर होऊन गेले. विजयनगरएवढें ऐश्वर्यशाली साम्राज्य त्या वेळीं दुसरें नव्हतें. परंतु शेवटीं निजामशहा, आदिलशहा, कुतुबशहा व बेरीद-शहा या चौघा मुसलमान बादशहांनीं रामराजास ठार मारून विजयनगरचें हिंदु राज्य धुळीस मिळविलें. कृष्णेच्या कांठीं रकसगी व तंगडगी या दोन खेड्यांत रामराजाच्या सैन्याचा तळ होता. त्यावरून या युद्धास ' राक्षसतागडी ' चें युद्धहिं म्हणतात. माघ शु. ५ ला दोनहि फौजा युद्धास सज्ज झाल्या. रामराजा स्वतः पालखींतून सर्वांना उत्तेजन देत होता. बराच वेळ अगदीं कडाकडीचें युद्ध झाल्यावर हुसेन निजामशहा फळी फोडून रामराजाच्या अंगावर धांवला. सत्तर वर्षांचा रामराजा पालखींत चढत असतांच निजामशहाचा एक मस्त हत्ती त्याच्या अंगावर धांवला. भोई पालखी टाकून पळाले. स्मखान नांवाच्या अधिकाऱ्यानें रामराजास धरून निजामशहाकडे नेलें. निजामशहानें त्याचें शिर कापून तें भाल्यास लावलें व शत्रूस कळण्यासाठीं चोहोंकडे फिरविलें ! हिंदु सैन्याची धूळघाण उडाली. " करनाटकी लस्केर तमाम चिंदिचोल जहालें. कुल लस्कर मिलोन विजयनगरासी गेलें—"

माघ शु. ५

(३) शहाजी राजे यांचें निधन !

शके १५८४ च्या माघ शु. ५ रोजी शिवरायाचे वडील प्रसिद्ध 'राज्य-संकल्पक' शहाजी राजे यांचें निधन झालें.

बेदनूरच्या स्वारीत असतांना तुंगभद्रेच्या तीरी बसवापट्टणजवळ होडिकेरी येथें त्यांचा मुक्काम होता.—“या ठिकाणी अनेक श्वापदें उठलीं. राजास शिकार करावयाची इच्छा होऊन घोड्यावर स्वार होऊन हरणाचे पाठीस लागले. ईश्वर-रेच्छा त्यायोगें घोड्याचा पाव भंडोळांत अडकून, घोडा व राजे एकवच्छेदें पडले, ते गतप्राण झाले. मागाहून लोकमाणसें आलीं. त्यांनीं एकोजी राजांस तेथें आणाविलें. एकोजी राजे यांनीं उत्तर क्रिया सांग केली. शिवाजी सुरतेच्या स्वारीहून परत आल्यावर वृत्त कळून जिजाबाई सुद्धां शोकसमुद्रीं बुडून बहुत विलाप केला.”

शहाजी राजे मोठे धाडसी, कल्पक, व विपन्नावस्थेत न डगमगणारे होते. कर्नाटकांत मराठ्यांचा प्रवेश प्रथम शहाजीनें करविला. ब्राह्मण, क्षत्रिय, कारागीर यांची महाराष्ट्रीय संस्कृति दक्षिणेंत अद्यापि दिसून येते. सन १६३६ सालापर्यंत निजामशाहीचा कारभार पाहिल्यानंतर त्यांची दृष्टि कर्नाटकाकडे वळली. मोंगल नर्मदेअलीकडे येऊं नयेत म्हणून शहाजीनें कमालीचे प्रयत्न केले. शहाजहानच्या दोन लाख फौजेस सुद्धां त्यानें दाद दिली नाही. तत्कालीन व्यर्त्तीत राष्ट्रीय स्वत्व दिमाखानें दाखवणारा हाच एकटा हिंदु सत्तार्थीश दक्षिणेंत होता. आपण हिंदु असून मुसलमानी सत्तेची वृद्धि करण्यास आपला पराक्रम कारणीभूत होतो याची जाणीव शहाजीस कष्टी करीत होती. पूर्वपरंपरेची, प्राचीन संस्कृतीची व संस्कृत विद्येची आवड शहाजीच्या ठिकाणी होती. तो विद्याकलांचा भोक्ता होता. कवीना, शिल्पज्ञांना बंगलोर, तंजावरास जो आश्रय मिळाला तो महाराष्ट्रांत मिळाला नाही. शहाजीनें निर्माण केलेली प्राचीन संस्कृतीची ही आवड आजहि त्या प्रांतांतून दिसून येते. विजयनगरचा शेवटचा राजा श्रीरंगराय याबद्दल शहाजीस पराकाष्ठेचा आदर होता; त्याचा बचाव करण्याची त्यानें शिकस्त केली.

माघ शु. ६

‘ अर्जिक्य तारा ’ जिंकला गेला !

शके १७३८ च्या माघ शु. ६ रोजी मराठ्यांच्या राजधानीतील सातारचा ‘ अर्जिक्य तारा ’ इंग्रजांनी जिंकला व त्यावर आपलें निशाण उभारलें.

मराठ्यांच्या राज्याचें सर्व सामर्थ्य त्यांच्या किल्ल्यांतून होतें. तेव्हां इंग्रजांनी एकामागून एक असे किल्ले घेण्यास सुरुवात केली. सिंहगड व पुरंदर यांसारखे मोठे किल्ले इंग्रजांकडे आले. सर्वत्र फंदफितुरी माजून राहिली होती. सातारचा किल्ला सर्वांत प्रसिद्ध आणि महत्त्वाचा असा होता. सातारा मराठ्यांच्या राजधानीचें शहर असल्याने त्यास विशेष योग्यता प्राप्त झालेली होती. त्याकडे इंग्रजांचा मोर्चा वळला. ब्रिगेडियर जनरल स्मिथ आणि जनरल प्रिन्सलर यांच्या हाताखालील फौजा कोरेगांवजवळ एकत्र झाल्या, आणि माघ शु. ५ रोजी त्यांचा मुकाम सातारजवळ झाला. लागलीच किल्ल्यावर मारा करण्यास प्रारंभ होऊन सर्वत्र दाणादाण उडाली. किल्ल्यावर चारपांचशे लोक असून पंचवीस मोठाल्या तोफाहि होत्या. परंतु त्या तोफांच्या पाठीमागें प्राण पणाला लावून लढणारे त्यागी वीर नव्हते. सर्व मुत्सद्दी लोक बाळाजीपंत नातूंच्या वशिल्याने इंग्रजांकडून स्वार्थ साधण्यास गुंतले होते. स्वत्वाची जाणीव कोणालाहि नव्हती. फितुरखोर व निमकहराम लोकांनी किल्ला अगोदरच पोखरून ठेविला होता. त्यावर इंग्रजांच्या तोफांचा प्रभाव चारसहा तासांतच झाला. सायंकाळीच किल्ल्याचा पाडाव झाला, आणि दुसऱ्या दिवशीं माघ शु. ६ ला सातारच्या ‘ अर्जिक्य-ताऱ्या ’वर इंग्रजांचें युनियन जॅक लागलें. आणि क्रमाक्रमानें महाराष्ट्रातील सर्व किल्ले इंग्रजांच्या स्वाधीन झाले.

राज्याचें सर्व बळ याच किल्ल्यांत एकवटलेलें होतें. यांच्याच मदतीवर श्रीशिवाजी महाराजांनी हिंदुपदपातशाहीची स्थापना केली होती. त्यांच्यानंतरहि याच किल्ल्यांनीं दोनतीन शतके देशाचें रक्षण केलें. परंतु किल्ल्यावर वावरणारीं माणसें मात्र स्वाभिमानी न राहिल्यामुळें महाराष्ट्राचें दुर्दैव उभें राहिलें ! शौर्य, पराक्रम, बुद्धिमत्ता यांची कमतरता मुळीच नव्हती. वाण होती ती ऐक्याची, प्रामाणिकपणाची व स्वार्थत्यागाची.

माघ शु. ७**सूर्यदेवाचें महात्म्य !**

माघ शु. ७ हा दिवस सर्व भारतांत रथसप्तमी म्हणून मानला गेला असून या दिवशी सर्वत्र भक्तिभावानें सूर्यपूजन होत असतें.

पृथ्वीवरील चराचर वस्तूंचें जीवन सूर्यप्रकाशावर अवलंबून असल्याकारणाने प्राचीन लोक सूर्यास देव मानूं लागले. ही सूर्याची उपासना फार प्राचीन काळपासून सुरू आहे. ऋग्वेदामध्ये सूर्य या देवतेच्या अनेक प्रार्थना आहेत — “आकाश म्हणजे अदिति, त्याचा पुत्र सूर्य म्हणजे आदित्य, तो आम्हांस पापमुक्त करो.” अशा आशयाच्या प्रार्थना सूत्रांतून आढळतात. सूर्योदय व अस्त या वेळीं सूर्यअर्घ्य देण्याची प्रथा आपल्यांत आहेच. उपनयनाच्या वेळीं बट्ट हा सूर्याचाच विद्यार्थी मानला गेलेला आहे. इच्छित अन्न देणारी थाळी युधिष्ठिरास सूर्यापासून मिळाली होती. मयूरकवीचा कुष्ठ रोग सूर्यापासनेनें बरा झाला ... यावरून आर्यावर्तांत सूर्यापासनेची चाल पहिल्यापासून होतीसं वाटतें. त्याची पूजा करणाऱ्या पंथास ‘सौर’ पंथ असें नांव मिळालें. रामायण, महाभारतकालीं सूर्याचीं आयतनें स्वतंत्र मांडून पूजा करीत असत. पुराणकाळीं मूर्तिपूजा सुरू झाल्यावर सूर्याच्याहि मूर्ति शास्त्रशुद्ध पद्धतीनें तयार होऊं लागल्या. ब्रह्मण्डसंग व आल्बरोनी यांनीं मुलतान येथील प्रसिद्ध सूर्यमंदिर पाहिलें होतें. सतराव्या शतकांत धर्मवेड्या औरंगजेबानें त्याचा विध्वंस केला.

ऋग्वेदांतील ‘ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्’; “अखिल चराचराला प्रेरणा करणारा जो भगवान् सूर्य त्याचें सर्वांना प्रिय असें जें एक सर्वश्रेष्ठ उज्वल तेज आहे त्याचें आम्ही ध्यान करतो. तो आमच्या बुद्धीला आणि ध्यानभक्तीला उत्तम रीतीनें प्रेरणा करतो—” हा श्लोक आणि त्याचा अर्थ अत्यंत श्रेष्ठ मानतात, “ज्योतिषां रविरंशुमान्” (सर्व ज्योतींत भास्वान् रवि तो मी) या गीतेंतील श्रीकृष्णाच्या सांगण्यावर भारतीयांची श्रद्धा आहे. हिंदुस्थानांत स्थानपरत्वे या तिथीला निरनिराळीं नांवां प्राप्त झालीं आहेत. हा मन्वंतराचा पहिला दिवस असून या दिवशीं भगवान् सूर्यनारायण सात घोडे जुंपलेल्या नवीन रथांतून मार्ग आक्रमण करीत असतो.

माघ शु. ८

(१) भीष्माचार्यांचा अंत !

माघ शु. ८ रोजी उत्तरायणाची वाट पाहत शरशय्येवर पहुडलेले, कुरूकुलाचे पितामह, कौरव-पांडव यांचे पालनकर्ते, दुर्योधनाचे मंत्री, अलौकिक योद्धे आणि सेनापति, मुत्सुद्दी, भक्त, योगी व ज्ञानी अशा भीष्माचार्यांचा अंत झाला.

भारतीय युद्ध समाप्त झाल्यानंतर राज्याभिषेक झाल्यावर युधिष्ठिर श्रीकृष्णाच्या भेटीस गेला. त्या वेळीं त्रैलोक्याचा धनी श्रीकृष्ण, 'भीष्मांचें' ध्यान करीत होता. त्यानंतर पांडव व श्रीकृष्ण रथांत बसून शरशय्येजवळ आले. श्रीकृष्णाच्या सांगण्यावरून भीष्मांनीं राजधर्म, क्षत्रियधर्म व नीति यांचा बोध युधिष्ठिरास केला. या बोधामृताचा उपदेश छपन्न दिवस, म्हणजे मरणकालपर्यंत अखंड सुरू होता. महाभारताच्या 'शांति' व 'अनुशासन' या दोन पर्वांत तो उपदेश व्यासांनीं ग्रथित केला आहे. त्यानंतर सूर्य उत्तर दिशेस वळल्यावर भीष्मांचा अंतकाल नजिक आला. सर्वे आप्तेष्ट, उपाध्याय, पांडव, श्रीकृष्ण इत्यादि सर्व भीष्मांच्या शेवटच्या दर्शनास आले. सर्वांचा निरोप घेतल्यावर भीष्मांनीं आपले नेत्र व मन श्रीकृष्णाकडे वळविलें. श्रीकृष्णानें अनुज्ञा दिली. तेव्हां श्रीकृष्णाचें ध्यान करीत हळूहळू भीष्म आपला प्राणवायु योगचलानें ब्रह्मांडीं नेऊं लागले. शेवटीं मस्तकांतून एक तेजोमय ज्योति बाहेर पडून आकाशांत निघून गेली. भीष्मांचा आत्मा श्रीकृष्णस्वरूपांत मिळून गेला !

भारतांत भीष्मासारखा सर्वगुणसंपन्न पुरुष दुसरा आढळत नाही. अलौकिक धैर्य, निष्पाप वर्तन, अचल कर्तव्यनिष्ठा, अनुपमेय सत्य-प्रीति इत्यादि गुण त्यांच्यांत उठावानें दिसून येतात. पित्याच्या सुखासाठीं त्यांनीं आमरण ब्रह्मचर्य पाळून राज्य-पत्नीसुखाचा त्याग केला. भावांना, मुलांना, नातवांना शिक्षण दिले, उपदेश केला, युद्धाचे प्रसंगीं खराखोटा पक्ष माहीत असूनहि केवळ कर्तव्य म्हणून हा अलौकिक पुरुष कौरवांच्या बाजूनें लढला. या त्यांच्या गुणांना दुसरी तोड नाही. आपल्या अंतकाळीं भीष्मांनीं जो उपदेश केला तो भारतीयांना आजहि मोलाचा वाटणारा आहे. सत्यनिष्ठा आणि धर्मप्रीति यायोगेंच सर्वांचें कल्याण आहे असें त्या उपदेशाचें सार होतें.

माघ शु. ८ (२) भारताच्या इतिहासांतील सोनेरी पान !

शके १८७१ च्या माघ शु. ८ रोजी भारतांत सार्वभौम प्रजासत्ताक गणराज्याची स्थापना होऊन भरतखंड संपूर्ण स्वतंत्र झालें.

‘स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे’ या लो. टिळकांच्या घोषणेची पूर्तता आज झाली. २६ जानेवारी १९३० या दिवशी पंडित नेहरूंच्या संदेशानुसार संपूर्ण स्वातंत्र्याच्या प्रतिज्ञा सर्व देशभर घेण्यांत आल्या. आणि हजारों लोकांच्या प्रयत्नांनी, चिकाटीने, त्यागानें हिंदुस्थानच्या भाग्याचा हा दिवस उजाडला. १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी इंग्रज या देशांतून गेले. आणि भारत देश स्वतंत्र झाला. परंतु माघ शु. ८ या दिवशी भारतानें स्वतः तयार केलेल्या घटनेनुसार राज्य चालविण्यास प्रारंभ केला. भारताच्या राजधानींत-दिल्लींत अपूर्व सोहळा झाला. भारताचे अखेरचे गव्हर्नर जनरल श्री. राजगोपाळचार्थ यांनी सकाळीं दहा वाजून अठरा मिनिटांनीं भरतखंड संपूर्ण, स्वतंत्र व प्रजासत्ताक गणराज्य झाल्याचें घोषित केलें. भारताचे पहिले राष्ट्रपति म्हणून देशरत्न बाभू राजेन्द्रप्रसाद यांनीं शपथ घेतली. याच वेळीं एकतीस-तोफांची सलामी होऊन राष्ट्रपतींचा झेंडा फडकूं लागला.

“पांडवांच्या इंद्रप्रस्थ राजधानीच्या वैभवशाली प्राचीन कालापासून भारताच्या या राजधानीनें वैभवाचे, उन्नतीचे, उत्कर्षाचे, भरभराटीचे किती तरी दिवस पाहिले आहेत. परंतु स्वतंत्र भारताच्या संपूर्ण प्रभुत्वसंपन्न जनतंत्रात्मक गणराज्याच्या प्रस्थापनेच्या सूर्योदयाचा हा दिवस दिल्लीच्याच काय पण सर्व भारताच्या इतिहासांत अपूर्व असा आहे.” या प्रसंगी उद्घाटणाच्या वेळीं महामंत्री पं. जवाहरलाल नेहरू यांनीं भारतीय जनतेला संदेश दिला, “हा दिवस भारत आणि भारतीय जनता यांच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आज मिळालेली दौलत ही मोठ्या जबाबदारीची गोष्ट असून तिला आपण सत्कृत्यांच्या द्वारां डोळ्यांत तेल घालून जपलें पाहिजे. कारण आपले प्रयत्न मंदावल्यास किंवा आपण मार्ग चुकल्यास ती आपल्या हातून निसटण्याचा संभव आहे.”

माघ शु. ९

राणा संग्रामासिंहाचें निधन !

शके १४५० च्या माघ शु. ९ ला मेवाडचा प्रसिद्ध संग्रामासिंह ऊर्फ राणा संग याचें निधन झालें.

हा महाराणा रायमलचा तिसरा पुत्र. गादीवर आल्यापासून याला सतत स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं मोगलांशीं लढावें लागलें. दिल्लीच्या इब्राहिम लोदीचा यानें धौलपुराजवळ चांगलाच पराभव केला. बाबरास राज्यवर्धनाची इच्छा फार होती. त्यानें या संग्रामासिंहाशीं अनेक लढाया केल्या व प्रत्येक ठिकाणीं बाबर पराजित झाला. शेवटीं बाबरानें दारू पिण्याचें सोडून देऊन कुराणाची शपथ घेतली आणि मरेपर्यंत लढावयाचा निश्चय करून मोठ्या ईश्यानें लढण्यास सुरुवात केली. तोफखान्याच्या जोरावर मुसलमानांनीं रजपुतांना चारही बाजूंनीं वेढले. संग्रामासिंहाला मर्मस्थानीं बाण लागला आणि तो बेशुद्ध पडला. बाबराचा जय होऊन भारतांत इस्लामी राज्य स्थिर झालें. राणा संग याला मूर्छितावस्थेंतच नेत असतांना बसवा या गांवापाशीं तो सावध झाला. आपणास युद्धभूमींतून परत आणलें याबद्दल त्याला मनस्वी खेद वाटला. आणि तो पुनः युद्धास सिद्ध झाला. पण युद्धविरोधी रजपुतांना ही गोष्ट सहन झाली नाहीं. त्यांनीं राणा संग्रामासिंहाला विषप्रयोग केला. तेव्हां माघ शु. ९ रोजी हा शूर राजा कालपी येथें मरण पावला.

मरतांना याला फार दुःख झालें. तो म्हणाला, “ बाबराचा पराभव केल्याखेरीज चित्तोडास पाऊल ठेवावयाचें नाहीं असा माझा निश्चय आहे. चित्तोडचें सिंहासन माझ्यासारख्या रणांगणांतून परत फिरणाऱ्यासाठीं नसून शत्रुसंहार करून चित्तोडचा गौरव वाढविणाऱ्या वीरांसाठीं आहे.”

राणा संग शूर, बुद्धिमान आणि कृतज्ञ होता. गुजराथ, माळवा व दिल्ली येथील सुलतानांचा पराभव करून यानें महाराणा कुंभ याचें कार्य पुढें नेले. राजनीति आणि धर्म यांचा ज्ञाता म्हणून याचा लौकिक आहे. राणा एका डोळ्यानें अंध, हातानें थोटा, पायानें लंगडा पण मजबूत व धिप्पाड होता.

माघ शु. १०

“सत्य गुरुरायें कृपा मज केली !”

शके १५५४ मधील माघ शु. १० ला गुरुवारी पहांटे भंडाऱ्याच्या डोंगरावर प्रासिद्ध सत्पुरुष तुकारामबोवा यांना स्वप्नांत गुरुपदेश झाला.

हा गुरुपदेश होण्यापूर्वी तुकारामाची मानसिक व्यथा पाहण्यासारखी आहे. शके १५२० मध्ये एकनाथमहाराज समाधिस्थ झाल्यावर दहाच वर्षांनी तुकोबांचा जन्म देहू येथें झाला. त्यांच्या घरांमध्ये भगवद्भक्ति पाहिल्यापासूनच असून वडील बोलहोबा यांची पंढरीची वारी अखंडपणें चालू होती. घरी थोडी शेती, व्यापारधंदा व सावकारी होती. या कुटुंबांत वयाचीं तेरा वर्षें तुकोबांनीं आनंदांत घालवलीं. त्यांनंतर त्यांचें लग्न झालें. पहिली बायको दमेकरी निघाली म्हणून दुसरें लग्न केलें. बोलहोबांनीं सर्व संसार तुकोबांच्या गळ्यांत टाकला. तुकारामबोवांनींहि आरंभाच्या काळांत चोखपणें संसार केला. — पण त्यांनंतर एका-मागून एक दुःखाचे डोंगर कोसळले. वयाच्या सतराव्या वर्षी वडील निवर्तले. भावजय मरून गेली. थोरला भाऊ सावजी विरक्त होऊन तीर्थयात्रेस निघून गेला. तुकोबा थोडे दिवस खिन्न झाले. त्यांचें प्रपंचांत मन लागेना. त्यांच्या उदासीनतेचा फायदा लोकांनीं घेतला. देणेकऱ्यांनीं पैसे बुडविले, घेणेकऱ्यांनीं तगादे लावले, तुकोबांना कजे झालें, वडिलार्जित मालमत्ता नाहीशी होऊन दुकानाचें दिवाळें निघालें, दुष्काळ पडून घरचीं गुरेंदोरे मरून गेलीं, व्यापारांत अतोनात नुकसान झालें, लोकांनीं फजितवाडा आरंभला, वडील बायको अन्नान्न करून मरून गेली ! तुकोबांच्या मनाला लज्जा वाटली. शेवटीं ‘विठो तुझें माझें राज्य । नाहीं दुसऱ्याचें काज —’ असा निश्चय करून गांवांतील विठ्ठलाची पूजाअर्चा ते करूं लागले. नव्या साधनमार्गांत असतांना माघ शु. १० रोजीं —

“सत्य गुरुरायें कृपा मज केली । परि नाहीं घडली सेवा कांहीं ।

राघव चैतन्य केशव चैतन्य । सांगितली खूप मालिकेची ॥

बाबाजी आपुलें सांगितलें नाम । मंत्र दिला रामकृष्ण हरी ।

माहो शुद्ध दशमी पाहूनि गुरुवार । केला अंगिकार तुका म्हणे ॥ —”

यानंतर तुकोबांना ‘नित्य नवा दीस जागृतीचा’ दिसू लागला.

माघ शु. ११

(१) राणा प्रतापसिंहांचें निधन !

शके १५१९ च्या माघ शु. ११ रोजी उदेपूरचा पराक्रमी, स्वातंत्र्याभिमानी राणा प्रतापसिंह याचें निधन झालें.

राणा प्रतापसिंहाची चितोड घेण्याची गर्जना अकबराच्या कार्नी गेलीच होती. मानसिंग व स्वतःचा पुत्र सेलीम यांबरोबर फौज देऊन अकबरानें युद्धाची सिद्धता केली. हळदीघाटाच्या खिंडींत दोनहि सैन्यांची गांठ पडली. सेलीम या युद्धांत ठारच व्हावयाचा; पण थोडक्यांत बचावला. युद्ध करीत असतां प्रतापसिंहास सात जखमा झाल्या होत्या. त्याचा विश्वासू घोडा चेतक त्याला धीर देत होता. पुढील पावसाळ्यांत हळदीघाटाच्या वाटेवर सेलीमनें प्रतापाच्या सैन्याची भयंकर कत्तल केली. प्रतापवर बिकट प्रसंग आला. त्याचें दारिद्र्य व दुर्दैव यांनीं त्याला वेढलें. हा उदेपूरचा राणा रानांवनान्तून दबून राहूं लागला. त्याच्या मुलांचे फार हाल झाले. हालअपेष्टा सोशीत असतांना प्रतापानें पुन्हां एकदां युद्धाची सिद्धता केली. भराभर बत्तीस किळे त्यानें परत घेतले. मोगल सेना व्रस्त झाली. चितोडखेरीज बहुतेक भेवाड प्रतापनें परत जिंकून घेतला. पण चितोडगड मिळविण्याची त्याची इच्छा तृप्त झाली नाहीं. या चिंतेनेंच त्याला दुखणें लागून तो खंगून गेला. राणा मृत्यूशय्येवर सारखा तळमळत असे. त्याच्या यातना एका सरदारास पहावेनात म्हणून तो म्हणाला, “महाराण्याच्या जीवास कोणते क्लेश होत आहेत ? कोणती इच्छा आहे ?” राणा बोलला, “माझा देश माझ्या पश्चात् परकीयांच्या ताब्यांस जाऊं नये. याबद्दल कोणी खात्री करून देईल तर माझा प्राण सुखानें जाईल.....” मरतांना प्रताप कोणाची काळजी करीत होता ? बायका-मुलांची ? त्यांच्या सुखाची की देशाची ?... त्याच्या मुखांत शेवटीं वैयक्तिक मोक्षास अनुसरून ईशनाम आलें. दुःख, दारिद्र्य आणि वनवास यांना संबंध जीवितभर निग्रहानें तोंड देणारा राणा प्रताप ‘चितोड चितोड’ करीत इहलोक सोडून गेला. चावंड येथें राण्यानें देह ठेवल्यावर त्याचा अग्निसंस्कार तेथून दीड मैलावर बंडोलच्या एका ओढ्याकांठीं झाला.

माघ शु. ११

(२) वासुदेव बळवंतांचें निधन !

शके १८०४ माघ शु. ११. रोजी महाराष्ट्रांतील पहिले क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांचें निधन एडन येथील कारागृहांत झालें.

भारतीय स्वातंत्र्यासाठीं लढणाऱ्या या वीरश्रेष्ठाला काळ्या पाण्याची शिक्षा होऊन एडन येथील तुरुंगांत डांबून रहावें लागलें होतें. त्यांचा मुक्त आत्म्या रोगांनीं जर्जर झालेल्या शरीरांत तडफड करित होता. दोन तीन वर्षांपूर्वीं तुरुंगांतून पळून जाण्याचा मोठा धाडसी प्रयत्न वासुदेव बळवंतांनीं केला असल्यामुळे सरकारनें त्यांच्यावर अधिक बंधनें लादलीं होतीं. जीवन अधिक त्रासाचें व कष्टाचें झालें होतें. त्यांचें मन आणि शरीर खंगून गेल्यामुळे उत्साह पार मावळून गेला होता. दुर्धर अशा क्षयरोगानें त्यांना गांठलें. तेथील अधिकारी त्या वेळीं फलटण येथील डॉ. बर्वे हे होते. ओळखीचे, जवळचे व थोड्या मायेचे असे एकच गृहस्थ म्हणजे बर्वे डॉक्टर. वासुदेव बळवंतांना आतां कोठलीहि आशा उरली नव्हती. एका मृत्यूचीच मार्गप्रतिक्षा त्यांनीं चालविली होती. घरदार शेंकडों मैलांवर दूर होतें. वडीलबंधु, पत्नी, मेहुणे इत्यादि सर्व नातलग माणसें त्यांच्या गांवीं-शिरदोण व पुणें येथें राहिलीं होतीं. मृत्यूची वाटचाल करणारे वासुदेव बळवंत इंग्रज सरकारवर मनांतून चरफडत होते. आपल्या मृत्यूनंतरहि जुलमी इंग्रज सत्तेस सुख मिळूं नये यासाठीं जणुं देवाची प्रार्थना त्यांनीं आरंभली होती. माघ शु. ११ या दिवशीं त्यांच्या अंगांतील ताप वाढला आणि अखेरची घटका जवळ आली. सायंकाळीं चार साडेचार वाजतां त्यांचें निधन झालें.

देशासाठीं प्राणार्पण करणाऱ्या क्रांतिकारांत फडके यांचें स्थान पहिलें आहे. “दधिची ऋषींनीं आपल्या अस्थीहि देवासाठीं दिल्या; मग हे भारतीयांनो, मी आपला प्राण तुमच्यासाठीं कां देऊं नये?” असे यांचे उद्गार आहेत. शिरदोण येथील यांच्या स्मारकस्तंभापुढें भाषण करतांना स्वा. वी. सावरकरांनीं उद्गार काढले, “आमच्या हृदयांतील स्वातंत्र्याकांक्षेची ज्योत ही वासुदेव बळवंतांच्या हृदयांतील ज्योतीनेच उत्स्फूर्त झाली आहे....

माघ. शु. ११ (३) अण्णासाहेब पटवर्धन यांचें निधन !

शके १८३८ च्या माघ शु. ११ रोजी महाराष्ट्रांतील राजकारणीवृत्तीचे प्रसिद्ध साधुपुरुष महर्षि विनायक रामचंद्र ऊर्फ अण्णासाहेब पटवर्धन यांचें निधन झालें.

कोंकणांतील आरमाराचे अधिपति धुळप यांच्या आश्रयास पटवर्धनांचें घराणें होतें. रामचंद्रपंत पटवर्धन प्रथम पुण्यास आले. गुंडांच्या गणपतीच्या कृपेमुळें अण्णासाहेबांचा जन्म शके १७६९ च्या वैशाख व. ४ रोजी झाला, म्हणून त्यांचें नांव विनायक असें ठेवण्यांत आलें. बी. ए. झाल्यानंतर यांनीं मुंबईस मेडिकल कॉलेज व लॉ क्लास या दोनहि ठिकाणीं अभ्यासास प्रारंभ केला. दोनहि परीक्षा एकदम देतां येत नसल्यानें हे एल्. एल्. बी. झाले. परंतु डॉक्टरीची एल्. एम्. अँड एस्. ही पदवी मात्र यांना मिळाली नाहीं. अण्णासाहेबांना आयुर्वेदाचें ज्ञान उत्तम होतें. परंतु वैद्यकीवर पैसा मिळवावयाचा नाहीं अशी यांची श्रद्धा असल्यामुळें यांनी वैद्यकीवर एक पैहि मिळविली नाहीं. मुंबईस यांचें वास्तव्य चारा वर्षांपर्यंत होतें. त्या वेळीं यांनीं काचकारखाना वगैरे औद्योगिक क्षेत्रांत लक्ष घातलें. औद्योगिक व राजकीय उलाढाली मोठ्या प्रमाणावर करण्यासाठीं यांना आर्थिक साह्याची आवश्यकता वाटूं लागली. त्यासाठीं निजामच्या ताब्यांत गेलेला वऱ्हाड प्रांत, फ्रेंच बँकेतून मोठी रक्कम काढून हैद्राबादचे दिवाण सर सालजंग यांच्या सह-कार्यानें विकत घेण्याचें यांनीं ठरविलें. परंतु थोड्याच दिवसांत सालरजंग निधन पावले व अण्णासाहेबांचा सर्व डाव फसून ते गोत्यांतच आले.

त्यानंतर यांची वृत्ति उदासीन बनली. आळंदी येथील नरसिंहसरस्वती स्वामींचें शिष्यत्व यांनीं स्वीकारिलें व आपलें सर्व आयुष्य हे सार्वजनिक कार्यांत खर्च करूं लागले. कायदेशीर सल्लामसलत देणें, नगरपालिकेच्या निवडणुका लढविणें, फिर्यादी लिहून देणें, मोफत औषधोपचार करणें इत्यादि कार्यांत यांचें जीवित व्यतीत होऊं लागलें. लो० टिळकांच्यावर यांची मोठी भक्ति होती. अण्णासाहेब अत्यंत धार्मिक, उत्कृष्ट आचारशील आणि राजकीय दृष्ट्या स्वातंत्र्यवादी होते. हे मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजच्या मासिकाचे व नंतर 'वैद्यसुधा' मासिकाचे संपादक होते.

माघ शु. १२

शिवरायांचा कोंकणांत अमल !

शके १५८३ च्या माघ शु. १२ रोजी श्रीशिवाजीमहाराज यांनी तळकोंकण काबीज करून तेथे आपला अमल बसविला.

विजापूर दरबारने अफझलखानास आपल्यावर पाठविलें याबद्दल शिवाजीच्या मनांत राग होता. त्याचा सूड घेण्यासाठी कल्याणपासूनच्या दक्षिण किनाऱ्यावर त्यांनी आपलें लक्ष वेधवून घेतलें. आदिलशहाच्या ताब्यातील तेथील प्रदेश सोडवावेत व पश्चिमेकडील व्यापाऱ्यांचाहि बंदोबस्त करावा असा दुहेरी हेतु शिवाजीचा होता. दामोळ, राजापूर, कारवार इत्यादि धनाढ्य बंदरांच्या आश्रयास राहून युरोपियन व्यापारी सिद्दीस मदत करीत. तेव्हां त्यांचीं हीं ठाणें उठवणें अगत्याचें होतें. म्हणून शिवाजीची स्वारी आतां या उद्योगास लागली. कोंकणांतील श्रीमंत शहरें व पेठा हस्तगत केल्या. निजामपूर, दापोली, पालवण, संगमेश्वर वगैरे ठिकाणें हस्तगत केलीं. पुढें शिवराय राजापुरास आले. तेथील इंग्रजांची वखार लुटून उपद्रव देणाऱ्या सहा इंग्रजांना त्यानें कैदेत ठेविलें. सर्व प्रदेश ताब्यांत आल्यावर प्रचितगड, पालगड, भंडनगड हे किल्ले त्यांनीं नवीन बांधले. सर्वत्र शिवरायांचें वर्चस्व स्थापित होऊन 'तळकोंकण महाराजांस अर्जांनीं झालें.'

कोंकण हस्तगत झाल्यावर शिवाजीची फौज दामोळवर आली. या संपन्न बंदरांत अफझलखानाचीं तीन जहाजें होतीं. तीं घेऊन तेथील अमलदार राजापुरास पळून गेला. खानाचीं तीन जहाजें इंग्रजांच्या आश्रयास गेलीं. इंग्रज सुखासुखी जहाजें शिवाजीकडे देत नव्हते. अफझलखानाची दुर्दशा सर्वत्र जाहीर झाली होती. शिवाजीचें नांव ऐकतांच भीतीनें वग्वारीचा मुख्य रेव्हिंग्टन हा बंदर सोडून भर समुद्रांतून पळून गेला. पुढें रँडॉल्फ टेलर, रिचर्ड टेलर, गिफर्ड इत्यादि इंग्रजांनीं कांहीं आगळीक केली म्हणून शिवाजीनें त्यांना कैदेत ठेविलें. शिवाजीच्या अधिकाऱ्यानें इंग्रजांना कळविलें, "महाराजांस सिद्दीचे ताब्यांतून दंडा राजापुरी ध्यावयाची आहे, त्या कार्मी तुम्ही मदत करीत असाल तर तुम्हास मोठें बक्षिस देऊं, नाही तर दंड भरल्याशिवाय तुमची सुटका व्हावयाची नाही."

माघ शु. १३

महादजी शिंदे यांचें निधन !

शके १७१५ च्या माघ शु. १३ रोजीं प्रसिद्ध मराठा वीर आणि मुत्सद्दी महादजी शिंदे यांचें निधन झालें. मरणसमयीं महादजी शिंदे वानवडी येथील छावणीत होते. आठदहा महिने पाटिलबोवांना ज्वरबाधा झाली होती.

महादजी हा राणोजी शिंद्यांचा मुलगा. त्यानें प्रथम तळेगांव-उंबरीच्या लढाईत शौर्य गाजवून नांव मिळविलें. औरंगाबाद, साखरखडों, पंजाब इत्यादि मोहिमांतूनहि त्यानें मोठा पराक्रम केला. पानपतच्या लढाईत एका पठाणानें याच्या डाव्या पायावर वार करून महादजीस कायमचें लंगडें केलें होतें. पानपतच्या लढाईनंतर महादजीनें उत्तरेतील कारस्थानें व भानगडी यांची चांगली माहिती करून घेतली. उत्तर हिंदुस्थान जिंकून पानपतचें अपयश धुवून काढण्यांत महादजीची बरीच कर्तबगारी दिसून येते. लढाया, कारस्थानें, राज्यव्यवस्था, फौजेची उभारणी इत्यादि गोष्टींतील तपशील पाहिला म्हणजे असें वाटतें कीं, “हिंदुपदपातशाही सिद्धीस नेण्याचा मराठेशाहीच्या आद्यचालकांचा प्रधान हेतु जर कोणी सफल केला असेल तर तो महादजीनेंच. यानेंच पानपतचें अपयश धुऊन काढलें, आणि अटकेपावेतो नैलेल्या झेंड्याचें सार्थक केलें. फांधा तोडीत बसण्यापेक्षां मूळच उपटून काढावें ही कल्पना खरी करून दाखविणारा पुरुष मराठेशाहीत एकच झाला आणि तो म्हणजे महादजी शिंदा होय”

महादर्जाचा वर्ण काळा असूनही, चेहऱ्यावर बुद्धीची व औदार्याची चमक होती. त्यांचें वर्तन साधें व अकृत्रिम असून तत्कालीन मराठी बाणा महादर्जाच्या ठिकाणीं मूर्तिमंत होता. तो चांगला बहुश्रुत असून धर्मनिष्ठ होता. हा रणवीर एक प्रेमळ भगवद्भक्त म्हणूनहि प्रसिद्ध आहे. स्वतः भक्तिपर पदें रचून तो म्हणत असे. ‘माधव विलास’ या संज्ञेनें त्याचीं पद्यें प्रसिद्ध झालीं आहेत. साधुसंतांवर त्याचा विश्वास होता. त्याचें चारित्र्य धुतल्या तांडुळाप्रमाणें होतें. “उत्तरेत विदुर नामाभिधान पावलेला महादजी धन, सत्ता, लौकिक, ऐश्वर्य यांच्या परमावधीस पोचूनही अंतबाह्य वर्तनानें सर्वथा निर्भळ राहिला. शत्रूला त्यानें आदरानें व औदार्यानें वागविलें.”

माघ शु. १४

बापू गोखले यांचें निधन !

शके १७३९ च्या माघ शु. १४ रोजी गोपाळ-अष्टी येथें इंग्रज-मराठे यांची लढाई होऊन मराठ्यांचे शेवटचे सेनापति बापू गोखले यांचें निधन झालें.

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्रज-मराठ्यांच्या ज्या लढाया झाल्या त्यांत अष्टीच्या लढाईचें महत्त्व विशेष आहे. या लढाईमुळें दक्षिणेंतील मुख्य युद्ध संपलें, आणि बाजीराव वऱ्हाड-चांच्याकडे निघून गेल्यामुळें अनायासें त्याचे प्रांत इंग्रजांस मिळाले. दोन-तीन महिने सारखी पळापळ चालली असल्यामुळें मराठी फौज कंटाळून गेली होती. बाजीरावाचा पाय कोठेंच स्थिर होत नव्हता. माघ शु. १४ रोजी त्याचा मुक्काम अष्टी येथें असतांना स्मिथची फौज त्याचा पाठलाग करून आली. बापू गोखले श्रीमंताजवळ होते. ते बोलले, “ इंग्रज जवळ आले. आतां आपण पळूं नये ” त्यानंतर लढण्याच्या निमित्तानें गोखले सामन्यास निघून गेले. “ रणांगणीं स्वामीकार्यांवर आल्यानेंच बहुमान आहे; या उपरीं चरणदर्शन होईल तर उत्तम, नाहीपेक्षां हेंच शेवटचें. ” असें बोलून, नमस्कार करून इंग्रजांचे सन्मुख जाऊन उभे राहिले. इंग्रजांची पहिली तुकडी माघारीं हटली. तें पाहून दुसऱ्या तुकडीनें गोखल्यावर चाल केली. गोखले यांम गोळी लागली. घोडा मोकळा झाला. गोखले गर्दीत मिसळून काटले गेले..... गोविंदराव घोरपडे, आंनदराव बाबर वगैरे प्रमुख सरदार लढाईत मारले गेले. इंग्रजांचेहि पुष्कळ नुकसान झालें. खुद्द स्मिथच्या डोक्यास तरवारीची जखम झाली. बापू गोखल्यांना पिस्तूलाच्या तीन गोळ्या व तरवारीच्या दोन जखमा लागल्या.- ”

गोखले यांचें नांव नरहर गणेश असें असून त्यांचा जन्म शके १६९९ मध्यें झाला होता. गोखले हे स्वामीनिष्ठ सेनापति असून कोणत्याहि लढाईतून त्यांनीं कधीं पाय काढला नाहीं. गणेश खिंडीच्या लढाईत त्यांचा घोडा ठार झाला, तरी ते पायउतार होऊन लढत होते. बापू प्रथम बदामीच्या लढाईत स्वपराक्रमानें प्रसिद्ध झालें. त्यानंतर बऱ्याच मोहिमांतून बापूंची कामगिरी प्रामुख्याची आहे.

माघ शु. १५

बंका महाराची समाधि !

शके १२४० च्या माघ शु. १५ रोजी प्रसिद्ध भगवद्भक्त चोखा मेळा याच्या बायकोचा भाऊ बंका महार हा समाधिस्थ झाला.

तेराव्या शतकांतील नामदेवांच्या कुटुंबाप्रमाणेच चोखामेळ्याचे कुटुंब भगवद्भक्त व कवि म्हणून प्रसिद्ध आहे. चोखोबाची पत्नी सोयराबाई, बहीण निर्मळाबाई, मुलगा कर्ममेळा, मेहुणा बंका हे सारे विष्णुभक्त असून त्यांचे अभंग प्रसिद्ध आहेत. या वेळीं महाराष्ट्रांत समाजांत एक क्रांतिकार्य सुरू होतें. पंढरपुरांत चंद्रभागेच्या तीरावर लोकविलक्षण धर्मकार्य चालू झालेलें होतें. त्यापूर्वी—“परमेश्वराच्या दाराचीं कवाडें युगानुयुगे बंद राहिलीं होती. मी सर्वांचाच आहे, ही श्रीकृष्णाची मंगल घोषणा त्रैवर्णिकांच्या जपणुकीच्या कुंद हवेंत लुप्त झाली होती, धर्माच्या वाहत्या पाण्याला खांडवे पडले होते, परमेश्वराच्या भक्तीची अखिल समाजाला प्राप्त झालेली समान अधिष्ठानाची भूमि आकसून गेली होती, निर्मल तत्त्वज्ञानाचें तेज मावळल्यासारखें झालें होतें. मानवी जीवनाच्या विशाल संपुष्टांतील आकाश आचारकांडांच्या कचऱ्यानें भरून गेलें होतें.... धर्माच्या पंचमहाभूतांची प्रकृतिच क्षीण झाली होती. जग आंष्टून गेलें होतें, जिणें रुग्ण झालें होतें, मन जरत्करू बनलें होतें— (श्री. म. माटे)—” आणि याच योग्य वेळीं नामदेव-ज्ञानदेव समतेचा संदेश सर्वत्र पसरवीत होते.

“तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया । कां शूद्र अंत्यजादि इया ।

जाती तंवाचि वेगळालिया । जंव व पवती मातें ।

मग जाती-व्यक्ति पडे बिंदुलें । जेव्हां भावें होती मज मीनलें ।

जैसे लवणकण घातले । सागरामार्जी ॥”

अशी गर्जना ज्ञानदेवांनीं केली. चोखोबाच्या कुटुंबियांनीं केलेले अभंग अतिशय गोड आहेत. बंकाचा गुरु चोखोबा स्वतःच होते. एका अभंगांत बंकांनं आपली गुरुपरंपरा सांगून शेवटीं म्हटलें आहे—

“— नामदेवें हात चोखथाचे शिरीं । विठ्ठल तीं अक्षरें उपदेशिलीं ।
बंका म्हणे माझी चोखा गुरु माउली । तिथेचे पार्यी लोटांगण ।—”

माघ व. १

(१) श्रीनिवृत्तिनाथांचा जन्म !

शके ११९५ श्रीमुखसंवत्सर माघ व. १ प्रातःकाळीं विख्यात तत्त्वज्ञानी संत ज्ञानदेव यांचे श्रीगुरु निवृत्तिनाथ यांचा जन्म झाला.

त्यांच्या वडिलांनीं-विठ्ठलपंतांनीं संन्यास घेऊन नंतर गृहस्थाश्रम स्वीकारला. त्यांतच चार मुलें झालीं. साहजिकपणें तत्कालीन समाजाकडून या कुटुंबाचा अत्यंत छळ झाला. आईबाप निघून गेले. पोरकीं मुलें निराश्रित झालीं. निवृत्तिनाथ सर्वांत वडील होते. त्यांना गहिनीनाथांचा उपदेश असला तरी घरांतील भक्ति विठ्ठलाची होती. निवृत्तींच्या लहान वयांत त्यांच्या अंगीं जो सर्व बोध तयार होता तो त्यांनीं ज्ञानेश्वरादि भावंडांना दिला. निवृत्तिनाथांचे चारशें अभंग उपलब्ध आहेत. त्यामध्ये कांहीं अभंग योगपर, अद्वैतपर व कांहीं कृष्णभक्तिपर आहेत. “ निवृत्तींची ओळख ज्ञानाशिवाय कोणाला होणार ? ” ज्ञानेश्वरांनीं निवृत्तिनाथांना यथार्थ जाणिलें. या आपल्या गुरुचा गौरव ज्ञानेश्वरांत अनेक ठिकाणीं ज्ञानदेवांनीं मुक्त कंठानें गाईला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या उपोद्धातांतच ज्ञानदेव म्हणतात :—

“ कां चिंतामणि आलियां हातीं । सदा विजयवृत्ति मनोरथीं ॥

तैसा पूर्णकाम श्रीनिवृत्ति । ज्ञानदेव म्हणे — ”

वडील बंधु आणि गुरु या दोनहि भूमिका निवृत्तिनाथांनीं स्वीकारल्या होत्या. हे परंपरेनें नाथसांप्रदायांतील असले तरी त्यांच्या अभंगांतून सर्वत्र कृष्णभक्ति, विठ्ठलस्तुति दिसून येते. “ निवृत्तींचें गोत्र कृष्णनामें तृत । आनंदाचें चित्त कृष्णनामें, ” अशी त्यांची भूमिका होती. त्यांचें उत्कट विठ्ठलप्रेम असें होतें—

“ सुमनाचेनि वासें भ्रमर भुलले । मार्ग पै विसरले इंद्रियांचा ॥ १ ॥

तैसे हे संत विठ्ठलीं तृत । नित्य पै निवात हरिचरणीं ॥ २ ॥

नाठवे हा दिन नाठवे हे निशी । अखंड आम्हांसी हरिराजा ॥ ३ ॥

तल्लीन प्रेमाचे कळोळ अमृताचे । डिंगर हरीचे राजहंस ॥ ४ ॥

टाहो करूं थोर विठ्ठलकीतेनें । नामाच्या सुमनें हरि पूजूं ॥ ५ ॥

निवृत्ति निवांत तल्लीन पै झाला । प्रपंच अबोला हरिसंगें ॥ ६ ॥ ”

माघ व. १

(२) नरहरि सोनार यांची समाधि !

शके १२३५ च्या माघ व. १ रोजी पंढरपूरचे प्रसिद्ध भगवद्भक्त नरहरि सोनार यांनी समाधि घेतली.

प्रारंभीच्या आयुष्यांत नरहरि सोनार हे एकांतिक शिवभक्त होते. इतर कोण-त्याहि देवाचे दर्शन घ्यावयाचे नाही असा यांचा बाणा होता. पंढरपूरला राहूनहि यांनी विठ्ठलाचे दर्शन घेतले नाही. एकदां एका विठ्ठलभक्त सावकाराने विठोबाच्या कमरेस येईल असा सोन्याचा करगोटा करण्याचे काम नरहरि सोनारांना सांगितले. परंतु माघ घेऊनहि करगोटा लांब तरी होत असे किंवा आंखूड तरी होत असे. असे चारपांच वेळां घडले. शेवटीं डोळे बांधून नरहरि सोनार देवळांत गेले, आणि विठ्ठलास चांचपू लागले. तों त्यांच्या हातांना पांच मुखें, सर्पालंकार, मस्तकीं जटा, व त्यांत गंगा अशी शंकराची मूर्ति लागली. तेव्हां त्यांनीं डोळे उघडले ; तों पुढें विठ्ठलाची मूर्ति ! पुनः डोळे झांकले तों शंकराची मूर्ति ! असा प्रकार पाहिल्यावर हरिहर हे एकरूपच आहेत याचा बोध त्यांना झाला. नरहरि सोनार वारकरी मंडळांत येऊन मिळाले. याबद्दलचा त्यांचा अभंग प्रसिद्ध आहे—

“ शिव आणि विष्णु एकचि प्रतिमा । ऐसा ज्याचा प्रेमा सदोदित ॥ १ ॥
धन्य ते संसारीं नर आणि नारी । वाचें हरि हरि उचारिती ॥ २ ॥
नाहीं पै तो भेद अवघाचि अभेद । द्वेषाद्वेष संबंधा उरीं नुरे ॥ ३ ॥
सोनार नरहरि न देखे पै द्वैत । अवघा मूर्तिमंत एकरूप ” ॥ ४ ॥

शिव आणि विष्णु यांच्यांत भेद नाही असा प्रचार फक्त महाराष्ट्रांतच वारकरी सांप्रदायाने जोराने केला ; त्यामुळे शैव-वैष्णवांचे वाद तेथे मुळीच माजले नाहीत. नरहरि सोनारांच्या जीवितांत याचे स्पष्ट प्रतिबिंब दिसते. ज्ञानदेवांच्या तीर्थयात्रेत हे होतेच. ज्ञानदेवादि भावंडांवर त्यांची फारच भक्ति बसली.

माघ व. १ रोजी नरहरि सोनार समाधिस्थ झाले, “ शककर्ता शालिवाहन । बारा शते पस्तीस जाण । प्रमादीनामैं संवत्सर पूर्ण । माघ कृष्ण प्रतिपदा । भूवैकुण्ठ पंढरी क्षेत्र । नरहरि सोनार परम पवित्र । मध्यान्हिं येतां कुमुदिनी मित्र । देह अर्पिला तयानें ”

माघ व. २ (१) उद्गीरच्या लढाईत निजामाचा पराभव !

शके १६८१ च्या माघ व. २ ला उद्गीर येथे मराठ्यांनी निजामाचा प्रचंड पराभव केला.

महाराष्ट्राच्या इतिहासांत निजामाचे प्रकरण कायमचे भानगडीचे म्हणून टिकले आहे. पूर्वे महाराष्ट्राचा भाग निजामाच्या ताब्यांत असून निजाम दिल्लीच्या बादशहाचा दक्षिणेतील प्रतिनिधि म्हणून काम पहात असे. दक्षिणेतील कर्नाटकावर कोणी हक्क गाजवावा यासंबंधी निजाम-मराठे यांमध्ये सतराव्या शतकांत वाद सुरू होतेच. शके १६८२ मध्ये पानिपतचे युद्ध झाले. तत्पूर्वी उत्तर भारतांत अनेक घडामोडी झाल्या, त्याचप्रमाणे दक्षिणेत कर्नाटकावर स्वामित्व बसविण्यास मराठ्यांची खटपट यशास पावत होती. शके १६८१ च्या सुमारास निजामअल्ली कारभारावर होता. दोन वर्षापूर्वी शिंदखेड येथे ठरल्याप्रमाणे पंचवीस लक्षांचा मुद्दख मराठ्यांना यावयाचा, पण तो अजून हवाली झाला नव्हता. मोठ्या प्रयत्नांनी अहमदनगरचा किल्ला मराठ्यांना मिळाला. निजामअल्ली लागलीच लढण्यास सिद्ध झाला. फौजा तयार केल्या. मराठ्यांच्या तर्फे सदाशिवराव, रघुनाथराव, विश्वासराव असे त्रिवर्ग आपल्या सैन्यासह हजर होतेच. उद्गीर येथे दोनही सैन्यांची गांठ पडली. “युद्धप्रसंग बराच झाला. मोंगलांकडील दोनतीन मातबर सरदार पडले, सरकारच्या फौजा चौगीर्द चालतात, दाणा वैरण त्यास मिळू देत नाहीत. त्यांजकडे दाणावैरणीचा आकांत आहे....तोफांच्या माराने मागे रेटित रेटित औसा किल्ला येथे नबाब पोंचल्यावर भाऊसाहेब व विश्वासराव यांनी दोन प्रहरच्या समयांत मोंगलांवर हल्ला केला. तोफा बंदुकांचा मार अतिशय केला. उजवीकडून भाऊसाहेब व रावसाहेब व डावेकडून दादासाहेब खासे मारामार करीत खाशांचे हौद्यापर्यंत पोचले. एक प्रहरपर्यंत उत्तम युद्ध झाले. मोंगल कचरला, हिंमत सोडली. बहुत लोक पडले, व जखमी झाले; मोंगलाने जवळ येऊन मुकाम केला....बहुत संतोष झाला.” निजाम व मराठे यांचा तह होऊन साठ लक्षांचा मुद्दख व किल्ले मराठ्यांना मिळाले.

माघ व. २ (२) सयाजीराव गायकवाड यांचें निधन !

शके १८६० च्या माघ व. २ रोजी जगप्रसिद्ध असलेले राज्यव्यवस्थापक, ज्ञानोपासक व समाजसुधारक, बडोदा राज्याचे अधिपति महाराज सयाजीराव खंडेराव गायकवाड यांचें निधन झालें.

कवळण्याच्या काशिराव गायकवाडांचे हे चिरंजीव. यांना कै. खंडेराव गायकवाडाच्या पत्नी जमनाबाई यांनी दत्तक घेतलें. वयाच्या बाराव्या वर्षी खेडेगांव सोडून आलेला अज्ञान मुलगा बडोद्यास आल्यावर अठराव्या वर्षी राज्यकारभार पाहू लागला. यांचें शिक्षण मातोश्री जमनाबाई, दिवाण सर टी. माधवराव व मि. इलियट यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालें. यांनी आपल्या राज्याची सर्वांगीण सुधारणा केली. सर्व राज्याची स्वतः पाहणी केली आणि राज्यकारभार करण्यासाठीं अधिकाऱ्यांचें सल्लामसलत मंडळ नेमले. वरिष्ठ इंग्रजी राजसत्तेशी यांना सतत झगडावें लागलें. हे मोठे स्वाभिमानी होते. व्हाइसरॉयच्या परवानगीशिवाय संस्थानिकांनी परदेशी जाऊं नये, सातव्या एडवर्डच्या राज्यारोहणानिमित्त दिल्लीतील मिरवणुकींत संस्थानिकांनीं सामील व्हावें, इत्यादि इंग्रज सरकारच्या आग्रहाबद्दल यांनीं वेळोवेळीं आपली नापसंती तीव्र शब्दांत व्यक्त केली. सयाजीराव प्रजेत अत्यंत प्रिय झाले होते. शिक्षणाची सुधारणा यांनीं मोठीच केली. राज्यावर आले तेव्हां अवघ्या एकशें ऐशीं शाळा राज्यांत होत्या, परंतु नंतर यांच्या प्रयत्नामुळें २५३९ शाळा चालू झाल्या. साहित्यनिर्भरतेस मदत देण्यासाठीं यांनीं मोठा उदारपणा दाखविला. यांनीं समाजसुधारणाहि सर्वांच्या प्रथम आपल्या राज्यांत केली. भिभ्रविवाह, पडदा-पंढतिबंधी, बालविवाह-बंधी, विधवाविवाह, अस्पृश्यतानिवारण, इत्यादि सुधारणा यांनीं अमलांत आणल्या. सन १९०४ सालीं हे राष्ट्रीय सामाजिक परिषदेचे अध्यक्षहि होते. यांनीं चीन, जपान, अमेरिका व युरोप येथील प्रवास केलेला असल्यामुळें यांची दृष्टि अधिक विशाल व उदार झाली होती. “सतत ध्येय-वादानें आणि संग्राहक बुद्धीनें वागून यांनीं आपला उत्कर्ष साधला, आपल्या प्रजेचें कल्याण केलें, मराठ्यांच्या उज्वल इतिहासांत भर घातली आणि जगांतील एक कर्तबगार व यशस्वी महाराजा म्हणून अलौकिक कीर्ति सयाजीरावांनीं मिळविली.”

माघ व. ३

श्रीधरस्वामींची समाधि !

शके १६५१ च्या माघ व. ३ रोजी राम-कृष्णांच्या कथा अत्यंत रसाळ भाषेत सांगणारे महाराष्ट्राचे आवडते भक्तकवि श्रीधर यांनी समाधि घेतली.

श्रीधरस्वामी हे अत्यंत विद्वान्, प्रतिभासंपन्न आणि रसाळ असे ग्रंथकार होऊन गेले. यांच्या काळीं मराठी काव्य पांडित्याकडे झुकल्यामुळे सामान्य जन-समूहापासून ते दुरावू लागले होते. पारमार्थिक ज्ञान सामान्य जनतेस समजेल अशा सोप्या भाषेत सांगण्यासाठी राम-कृष्णांच्या कथा सुबोध रीतीने कथन करावयाच्या हा मराठी वाङ्मयाचा जीवितहेतु होता. परंतु या वेळीं या हेतूकडे दुर्लक्ष झाले होते. संस्कृतमिश्र भाषेमुळे मराठी काव्य अवघड होऊन लोकांना अपरिचित होत होते. श्रीधर कवि हे मात्र अपवादरूपाने आहेत. यांनी आपल्या 'हरिविजय', 'रामविजय', 'पांडवप्रताप', 'शिवलीलामृत' इत्यादि ग्रंथद्वारां महाराष्ट्रांत संस्कृतिप्रसाराचे कार्य उत्कृष्टपणे केले आहे. "श्रीधराच्या वाणीची गोडी ज्यानें मुळींच चाखली नाही असा अभागी देह महाराष्ट्रांत कोठेहि सांपडावयाचा नाही. आमच्या अठरापगड जातींत सर्वांचा आवडता, संसारतापाने तापलेल्या अनाथांचे मनरंजन करून त्यांचे चित्त परमेश्वराकडे लावणारा, सर्वांच्या संकटकाळांतला एक तऱ्हेनें आधार असा श्रीधरस्वामीशिवाय दुसरा ग्रंथकार नाही. नामदेव-तुकारामांचे अभंग फार पसरलेले खरे; पण ते फक्त पुरुषांच्याच सहवासाचे. भजनाचा छंद बायकांना, पतितांना आणि विधवांना किंवा लहान मुलांना आढळत नाही. या सर्वांना सारखे अन्नछत्र श्रीधरांचेच आढळते. भाषाशुद्ध सरणी, सुबोध व विषयाची मांडणी गोड यांमुळे हे ग्रंथ वाचण्यासहि सोपे आहेत.... निर्मळ आयुष्यक्रम, सच्छील वर्तन, शुद्ध अंतःकरण, दृढ आत्मविश्वास यांमुळे श्रीधरांचे ग्रंथ लोकांच्या आदरास पात्र झाले आहेत. श्रीधरांची वाणी सर्व संकटांना विसर पाडणारी, श्रमभाग हरणारी, अरासिकांनाहि गुंगवणारी, अनंतरसवाहिनी दुःख-दारिद्र्य-परिहारिणी अशी आहे.-" श्रीधरांनी 'श्रीपंदरीमहात्म्य', 'मल्हारी-विजय' इत्यादि इतर अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत.

माघ व. ४

(१) श्रीचक्रधरस्वामीचें प्रयाण

शके ११९४ च्या माघ व. ४ रोजी महानुभाव पंथाचे आद्य संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांनी प्रयाण केलें.

बाराव्या-तेराव्या शतकांत महाराष्ट्रांत नामदेव-ज्ञानदेवांनी पारमार्थिक तत्त्व-ज्ञान समाजाच्या खालच्या थरापर्यंत लोकमार्घेत सांगण्याला सुरुवात केल्यामुळें एक अपूर्व क्रांति घडत होती. पण तत्पूर्वीच एक-अर्ध शतक तरी महानुभाव पंथानें या कार्यास सुरुवात केली होती. भडोच येथील मल्लदेव राजाचा प्रधान विशालदेव याला श्रीदत्ताच्या कृपेनें शके १११६ मध्ये एक पुत्र झाला. त्याचें नांव हरिपालदेव. शके ११४३ मध्ये या हरिपाल देवाचें निधन झालें. त्याचें प्रेत स्मशानांत जेव्हां नेलें त्या वेळीं श्रीचांगदेव उर्फ श्रीचक्रपाणि यांनीं द्वारकेंत योगबलानें देहत्याग करून हरिपालदेवाच्या मृत कार्थेंत प्रवेश केला. हरिपालदेव जिवंत झाले. यात्रेंत असतांना ११४५ शकांत ऋद्धिपूर येथें गोविंदप्रभु यांच्याकडून त्यांना शक्तिस्वीकार झाला. त्यांचें नांव 'चक्रधर' असें प्रसिद्ध झालें. त्यांनीं सुमार चाळीस वर्षे भारतांत प्रवास करून समाजाची पाहणी केली. त्या वेळीं धर्माचें स्थान कर्मकांडानें बळकाविलेलें त्यांना दिसलें. स्त्रीवर्ग, शूद्रवर्ग यांना मोक्षमार्ग खुला नव्हता. तेव्हां ही अडचण दूर करण्यासाठीं व मोक्षप्राप्तीच्या साधनांत संसारप्रवर्तक देवतोपासनादि प्रवृत्त वैदिक कर्माची अनुपयुक्तता व संसारनिवर्तक परमेश्वरोपासनादि निवृत्त वैदिक कर्माची उपयुक्तता प्रतिपादन करण्यासाठीं श्रीचक्रधरांनीं पैठण येथें शके ११९० मध्ये संन्यासदीक्षा घेऊन महानुभाव पंथाची स्थापना केली. या पंथानें बरीच कामगिरी केली. मध्यंतरीच्या कालांत महानुभाव पंथासंबंधी पुष्कळ गैरसमज पसरले असले तरी अलीकडे डॉ. कोलते प्रभृतींच्या प्रयासानें महानुभावांच्या आचाराचें व तत्त्वज्ञानाचें उज्वळ आणि सत्य स्वरूप लोकांच्या ध्यानांत येत आहे. श्रीचक्रधरांनीं स्वतः कोणताहि ग्रंथ लिहिला नाही. पण प्रसंगानुसार त्यांनीं केलेल्या उपदेशपर आणि तत्त्वज्ञानपर वचनांचा संग्रह म्हणून केशवराजसूरी यांनीं 'श्रीचक्रधरसिद्धांतसूत्रपाठ' या नांवाचा ग्रंथ तयार केलेला आहे.

माघ व. ४

रमाबाई पेशवे हिचें निधन !

शके १७१४ माघ व. ४ रोजी सवाई माधवराव पेशवे यांची पत्नी रमाबाई हिचें निधन झालें.

सन १७९४ पासून महाराष्ट्रांत दैवी, मानवी आपत्ति कोसळूं पाहत होती. पुण्याच्या नदीचें पाणी नासून महामारीचा उपद्रव सुरू झाला होता. दक्षिणेंत सर्वत्र दुष्काळानें आपलें स्वरूप अधिकच विक्राळ केलें होतें, तशांत पेशव्यांची बायको रमाबाई हिला बहुत दिवस समाधान नव्हतें, तीनचार महिने ताप येत होता, पण कळूच दिलें नाहीं. पुढें नानांस कळल्यावर उपाय होऊं लागले. पण गुण न येतां माघ व. ४ रोजी माहेरीं थत्ते यांचे घरीं देवाज्ञा झाली— सवाई माधवराव व रमाबाई या दांपत्याचें कोडकौतुक संबध महाराष्ट्राला होतें. अनेक देवतांना महाराष्ट्रांतून नवस होऊन मोठ्या आणीबाणीच्या वेळीं सवाई माधवरावांचा जन्म झाला होता. या बालपेशव्याचें संगोपन नाना फडणिसांनीं अत्यंत दक्षतेनें केलें.

माधवराव-रमाबाई यांच्या लग्नाचा थाट अपूर्व असाच झाला. सर्व सरदार-होळकर, रास्ते, पटवर्धन, घोरपडे, आदि प्रमुख लोक लग्नास हजर होते. सवाई माधवरावांचें हें लग्न अवघ्या महाराष्ट्राला आपल्याच घरचें कार्य वाटलें. अहल्याबाई होळकर हिनें मोठ्या आपुलकीनें चौकशी केली. नानांचें अगत्याचें बोलवणें असूनहि बाई लग्नास आली नाहीं. ती बोलली— “लक्ष प्रकारें आम्हीं जावें. पूर्वसूचना असती तर फौजेचा वगैरे सरंजाम केला असता. आतां तीथ समीप आली. एकलें थोड्या लोकांनिशीं जाणें वडिलांच्या स्वरूपास योग्य कीं काय ! तेथें तुकोजी बाबा आहेत तेच आम्ही आहोंत.—” लग्नानिमित्त तिनें श्रमिंतांस उत्कृष्ट पोषाख व जवाहीर, गोपिकाबाई, सगुणाबाई, पार्वतीबाई, नाना, आदींना देकार पाठविले.

— पण हा आनंदाचा सोहळा फार दिवस टिकला नाहीं. रमाबाई बरेच दिवस जीर्णज्वरानें आजारी पडली. त्यांतच तिचा अंत झाला.

माघ व. ४

(३) मोतिलाल नेहरू यांचें निधन !

शके १८५२ च्या माघ व. ४ रोजी भारतांतील प्रसिद्ध राज्यघटनाशास्त्रज्ञ, कायदेपंडित, राजकारणी मुत्सद्दी व वादविवादपट्ट पंडित मोतिलाल नेहरू यांचें निधन झाले.

नेहरूंचें मूळ घरणें काश्मीरमधील, परंतु अनेक पिढ्यांपूर्वी हें अलाहबादेस येऊन दाखल झालें. मोतिलाल तीन महिन्यांचे असतांनाच त्यांचे वडील वारले. तेव्हां त्यांचें संगोपन थोरल्या बंधूनें केले. हायकोर्ट वकिलीची परीक्षा देऊन सुवर्ण-पदक मिळविल्यावर नेहरूंनी वकिली करण्यास प्रारंभ केला. थोड्याच अवधीत त्यांचा जन्म बसला आणि त्यांचें नांव सर्वत्र गाजू लागलें. हें घरणें मूळचेंच अतिशय श्रीमंत होतें. त्यामुळें खूप पैसे मिळवावे, ऐपारामांत दिवस कंठावेत आणि प्रसंगी प्रागतिकांच्या राजकारणांत भाग घ्यावा असा ठराविक कार्यक्रम यांचा असे. परंतु पुढें महात्मा गांधींच्या सहवासानें या घराण्यांतच आमूलाग्र बदल झाला; आणि ते गांधींच्या चढाईच्या राजकारणांत सामील झाले. गांधींच्या बरोबरीनें सर्व तऱ्हेचे राजकारण मोतिलाल खेळले तरीसुद्धां “म. गांधी आणि हे अगदीं भिन्न प्रकृतीचे लोक होत. मोतिलाल त्यांना एक थोर मनुष्य म्हणून मान देत, पण महात्मा म्हणून त्यांची टरच उडवीत. म. गांधी संन्यासी संस्कृति निर्माण करणारे तर मोतिलाल विलासी प्रकृतीचे, तथापि मूलतः भेद असूनहि दोघांची एकमेकांवर पूर्ण श्रद्धा होती. म. गांधींच्या त्यागाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा गौरवहि मोतिलाल आपल्या उमद्या स्वभावानुसार मनमोकळेपणानें करित.—” अर्थात् मोतिलाल नेहरूंच्या मृत्यूनें म गांधींना विशेष धक्का बसला. “माझी शेवटची झोंप मी परतंत्र देशांत घेणार नाही; स्वतंत्र देशांत घेईन ” असें वाक्य उच्चारून मोतिलालजींनीं माघ व. ४ रोजी प्राण सोडला. सर्व भारताला धक्का बसला. आणि अगदीं निकटचा सहकारी गेला म्हणून महात्माजीहि विव्दळ झाले. आपल्या दुःखाचें त्यांनीं वर्णन केले आहे : “माझी स्थिति एखाद्या विधवेपेक्षांहि करुणास्पद झाली आहे. पतीशीं निष्ठावंत राहून तिला आपल्या पतीच्या कीर्तीचा उपभोग घेतां येईल. तसें कांहींहि करण्याचें सामर्थ्य मजजवळ नाही.”

माघ व. ५

सोनोपंत डबीर यांचा मृत्यु !

शके १५८६ च्या माघ व. ५ रोजी शिवाजीच्या पदरी असणारे प्रसिद्ध राजनीतिज्ञ सोनाजी विश्वनाथ डबीर यांचे निधन झाले !

सोनोपंत डबीर हे प्रथमपासूनच शिवाजी व जिजाबाई यांचेजवळ होते. हे राजनीतीत फार हुषार होते. शिवराय स्वराज्याच्या मार्गावर होते. सर्वत्र इस्लामी जुलूम सुरू होता. त्यांतून देशाला मुक्त करावे म्हणून शिवाजीचे उद्योग सुरू झाले. रामचंद्रपंत अमात्य म्हणतात : “ शककर्ते छत्रपति साहेब यवनाश्रय असतां त्यांपासून पुणे आदिकरून स्वल्प सत्ता स्वतंत्र मागून घेऊन पंधरा वर्षांचे वय असतां त्या दिवसापासून तितकेच स्वल्प मात्र सत्तेवर उद्योग केला.” शिवरायांच्यामोवतीं जिवास जीव देणारे अनेक संवगडी जमले. देश-मुखांना आपणांकडे वळवून घेण्यास ज्या कार्यकुशल मुत्सद्यांचा शिवाजीस फार उपयोग झाला त्यांस त्यांनीं डबीर हा किताब दिला. डबीर म्हणजे युक्ति जाणणारा. तेच सोनोपंत डबीर होत. मुरार, शहाजहान, औरंगजेब, शाहिस्ते-खान, जयासिंग यांकडे वकील म्हणून शिवाजीनें यांनाच पाठविले होते. औरंगजेब दक्षिणेवर स्वारी करण्याची तयारी करित होता तेव्हां शिवाजीनें अहमदनगरच्या मुल्ताफतखान याकडे सोनोपंतांसच पाठविले होते. “ आदिलशाहीचा कोंकणांतील भाग माझ्याकडे चालविण्याचें आपण वचन देत असाल तर विजापूरच्या युद्धांत मोंगलांस मदत करण्यास मी तयार आहे.” याचा जबाब सोनोपंतांनीं आणला की, “ तुमचे वकिलांनीं आमची खातरी केली. तुमचे मनोगताप्रमाणें बंदरदामोळ व त्याजखालील मुल्ख व किल्ले विजापूरकरांकडील तुमचे हातीं होते, ते तुम्हांस दिले असत.”

सोनोपंत डबीर दिल्लीसहि गेले होते. तत्कालीन कवि परमानंद यांना ‘ अग्र-जन्मा ’ म्हणजे ब्राह्मण समजतो. शके १५८६ च्या पौष व. ३० (दि. ६-१ १६६५) रोजी महाबळेश्वरी सूर्यग्रहणानिमित्त जिजाबाईंची व सोनोपंतांची तुला झाली असा उल्लेख सांपडतो. पुढें राज्याभिषेकप्रसंगी त्रिंबकपंतांचे पुत्र रामचंद्रपंत हे सुमंत होते. अशा प्रकारें डबीरांचे घराणें एकनिष्ठपणें शिवाजीजवळ होतें.

माघ व. ६

कवि दासोपंत यांची समाधि !

शके १५३७ च्या माघ व. ६ ला आंबेजोगाई येथे नृसिंहतीर्थोजवळ प्रसिद्ध साधु कवि दासोपंत यांनी समाधि घेतली.

बिदरच्या बहामनीशाहींत नारायणपेठ गांवीं शके १४७३ मध्ये दिगंबरपंत देशपांडे यांचे पोटी दासोपंतांचा जन्म झाला. बाळपणापासून ते दत्ताचे भक्त होते. त्यांनी कोणाचीहि ताबेदारी न करितां जन्मभर आंबेजोगाई येथेच राहून प्रचंड प्रमाणावर लेखनव्यवसाय केला. त्यांनी शंभर ग्रंथ लिहिले आहेत. बृहद्ग्रंथप्रविरता म्हणून मराठी वाङ्मयांत ते अद्वितीय आहेत. त्यांची सर्व कविता तनिचार लाखांवर असेल ! 'गीतार्णव', हा त्यांचा प्रसिद्ध ग्रंथ. "दासोपंती केला गीतार्णव मानवा सवा लाख" असा यांचा उल्लेख मोरोपंतांनी केला आहे. एवढा मोठा ग्रंथ मराठी भाषेत नाही. पहिल्या अध्यायाच्या ओव्या ३१३३ असून दुसऱ्या अध्यायाच्या ओव्या ५६५५ आहेत. ग्रंथ विस्ताराने अफाट असला तरी सुबोध आणि चटकदार आहे. ग्रंथकार अत्यंत विद्वान् व वेदांतवेत्ते असावेत अशी साक्ष या ग्रंथावरून दिसली तरी त्यांत अवजडपणा, क्लिष्टता आलेली नाही. सवा लाख ओव्यांचा ग्रंथ लिहिण्यास जी निष्ठा, जोमदारपणा, भाषाप्रभुत्व, आत्मनिष्ठा, इ० श्रेष्ठ गुण लागतात ते दासोपंतांत निःसंशय होते. दासोपंतांच्या 'ग्रंथराज' या ग्रंथाची मोठी छाप रामदासांच्या दासबोधावर पडलेली दिसून येते. याशिवाय, पंचीकरण, गीताभाष्य, अनुगीता, दत्तात्रेयमाहात्म्य, पदार्णव, वाक्यवृत्ति, अवधूतराज, इत्यादि अनेक ग्रंथ दासोपंतांनी लिहिले आहेत. याशिवाय दासोपंतांची बरीचशीं पर्देहि रसिकमान्य आहेत. आपल्या एका पदांत दासोपंत शब्दाच्या शक्तीचे वर्णन करतात —

“ शब्द जेणें पर्वत द्रवती, शशिसूर्य गति विसरती रे, ।

शब्दें थरथरिली मेदिनी जाले तन्मय लोक तीन्ही ।

शब्दें पावकु तोहि निवाला अकार्ली घनु वर्षिला ।

सप्तसागर मिळे क्षिती शब्दु आइकोनि येकत्व होती ! ”

माघ व. ७

“संभाजी राजांस जिवंतच धरून नेलें !”

शके १६१० च्या माघ व. ७ रोजी ‘संभाजी राजे व कवि कलश खेळणाहून रायगडास जावयास संगमेश्वरास आले असतां सेक निजाम कोल्हापुरीहून दौड करून येऊन उभयेतांस जीवंतच धरून नेलें.’

शेख निजाम नांवाचा एक कुतुबशाहींतील सरदार औरंगजेबास येऊन मिळाला होता. बादशहानें त्याला सहा हजारांची मनसब व मुकर्रबखान किताब देऊन त्याचा गौरव केला. त्याला कोल्हापूर प्रांताची माहिती चांगली असल्यामुळें पन्हाळा किल्ल्यास वेढा घालून संभाजीस पकडण्याची कामगिरी बादशहानें याचेवर सोपविली. औरंगजेबानें संभाजीचा पाडाव करण्याचे फार प्रयत्न केले होते. सर्वत्र गुप्त हेर पसरलेले होते; त्यानीं येऊन शेख निजामास वर्दी दिली कीं, संभाजी संगमेश्वर येथें ऐपारामांत मग्न आहे. लागलीच मुकर्रबखानानें जय्यत तयारी केली. दोन हजार स्वार व एक हजार पायदल एवढ्या सैन्यानिशीं तो संभाजीस पकडण्यास निघाला. अंबा घाटांत त्याच्या सैन्यास फारच त्रास सहन करावा लागला, परंतु नेटानें त्यानें संगमेश्वर गांठून संभाजीवर हल्ला केला. कवि कलशानें त्याला प्रतिकार करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याच्या हातास जखम झाल्यामुळें तो मार्गें फिरला; आणि लोकहि सर्वे भराभर पळून गेले. खानाने संभाजीच्या राहत्या घरास वेढा दिला. दुर्व्यसनानें गोगलगाय झालेल्या पराक्रमी सिह, संभाजी, कवि कलशाबरोबर तळघराच्या काळोखांत लपून बसला ! शेख निजामचा मुलगा इखलासखान याने अरुंद पायऱ्यांवरून तळघरांत प्रवेश केला; आणि संभाजी व कलशा यांना पकडून वर आणिलें. मुकर्रबखान बाहेर होताच. त्यानें त्या दोघांना हत्तीवर बांधलें. घरांत इतर माणसें सांपडलीं त्यांना कैद केलें व सर्वांना घेऊन तो बादशहाकडे निघाला.

यासंबंधीं असा उल्लेख सांपडतो :- “मोंगलानें कबजीसह हस्तगत करून नेलें. ते समर्थी वाडा जाळिला व गांवांतील देवळें फोडिलीं. देव बाटविले. याप्रमाणें महार्णव जालें !” याच वेळीं गर्दीत म्हाळोजी घोरपडे ठार झाला. आणि संताजी वगैरे त्याचे तिघे पुत्र रायगडाकडे गेले.

माघ व. ८ (१) मदोन्मत्त रावणाकडून सीताहरण !

माघ व. ८ या दिवशी लंकेचा राजा रावण यानें श्रीरामचंद्रांची पत्नी सीता-देवी हिला कपटानें पळवून नेलें.

आपल्या नासिकाच्छेदनाचा वृत्तांत शूर्पणाखेनें रावणास सांगितला, 'आणि तिनें सीतेच्या सौंदर्याचींहि भरपूर वर्णन केलें. त्यानंतर रावणास अभिलाषा निर्माण होऊन त्यानें सीतेचें हरण करण्याचें ठरविलें. मारीच नांवाच्या राक्षसानें रावणाच्या आग्रहावरून सुवर्णमृगाचा वेष धारण केला आणि तो सीतेच्या आश्रमा-भोंवतीं हिंडूं लागला. त्या सुंदर मृगाकडे पाहून सीतेला अत्यंत हर्ष होऊन तिनें रामाला सांगितलें, "आर्थपुत्रा, हा सुंदर मृग मला आणून द्या." यानंतर लक्ष्मणाला सीतेचें रक्षण करण्यास सांगून रामचंद्र धनुष्यबाणासहित सुवर्ण-मृगाच्या पाठीमागे गेले. लांब पल्ल्यावर गेल्यावर रामानें त्या मृगावर बाण सोडला, परंतु कपटानें त्यानें "हा सीते, हा लक्ष्मणा.!" अशी आरोळी मारली. सीतेनें तो आर्त स्वर ऐकला आणि लक्ष्मणास तिने सांगितलें कीं, "रामाच्या साहाय्यास तुम्हीं जावें." लक्ष्मणाला यांत सत्य कांहीं वाटलें नाहीं. 'परंतु सीतेनें कट्टु बोलण्यास आरंभ केल्यावर मात्र लक्ष्मण रामाच्या साहाय्यार्थ निघून गेला.

रावणानें ही संधि साधली. त्रिदंडी संन्याशाचें रूप घेऊन तो रामाच्या आश्रमाच्या दारांत आला. शोकग्रस्त झालेली सीता अश्रुविमोचन करीत होती. बाहेरच्या 'संन्याशा'नें तिला सविस्तर हकीगत विचारली; आणि सांगितलें, "मी लंकेचा अधिपति रावण आहे. तूं माझी भायो हो, मी तुला पट्टराणी करीन. लंकेचें सर्व वैभव तुझ्या पार्यां ओतीन." यावर सीता संतत होऊन बोलली, "महा-पराक्रमी अशा रामाची मी पतिव्रता भार्या आहे. तू सिहाच्या बायकोची इच्छा करितोस ! तुला लाज नाहीं वाटत ? दुष्टा, तूं वैश्रवणाचा भाऊ म्हणवतोस. आणि परस्त्रीवर अशी नजर ठेवतोस या तुझ्या दुष्ट वर्तनानें सर्व राक्षसांचा, तुझा, आणि तुझ्या लंकेच्या राज्याचा नाश होईल." यानंतर रावणास क्रोध येऊन त्यानें आपलें नेहमीचें उग्र रूप धारण केलें. आणि 'उन्मत्त सीते ! पहा माझा पराक्रम !' म्हणून त्या नराधमानें तिला उचलून आश्रमाबाहेर आणलें. आणि खांद्यावर टाकून मोठ्या वेगानें तो निघाला.

माघ व. ८

(२) डॉ. बा. शि. मुंजे यांचें निधन !

शके १८६९ च्या माघ व. ८ रोजी लो० टिळकांच्या राजकीय परंपरेंतील निष्ठावंत कार्यकर्ते, अखिल भारतीय हिंदुसभेचे माजी अध्यक्ष, आणि सरचिटणीस, नाशिक येथील भोसला लष्करी विद्यालयाचे संस्थापक डॉ. बा. शि. मुंजे यांचें निधन झालें.

चिलासपूर आणि रायपूर येथें प्राथमिक आणि दुय्यम शिक्षण झाल्यानंतर यांनी मुंबईच्या ग्रँट मोडिकल कॉलेजमध्ये अभ्यासास प्रारंभ केला. सन १८९८ मध्ये यांनी एल्. एम्. अँड एस्. ही पदवी आणि शस्त्रक्रियेंतील नैपुण्याबद्दल 'ग्रे मेडल' मिळविलें. मुंबईत कांहीं दिवस काम केल्यावर सन १९०० साली आफ्रिकेंत सुरू असलेल्या बोअर युद्धांत सर्जन म्हणून कॅप्टनच्या हुद्यावर ते दाखल झाले. अलौकिक शौर्य आणि उत्तम कामगिरी यांबद्दल त्यांना बहुमानाचें पदक प्राप्त झालें. प्रत्यक्ष युद्धक्षेत्रावर काम करीत असतांनाच दरबान येथें यांची व महात्मा गांधींची पहिली भेट झाली. आफ्रिकेंतून परत मायदेशी आल्यावर नागपूर येथें स्थायिक होऊन यांनी डॉक्टरकीच्या धंद्यास सुरुवात केली. मोतिबिंदूच्या विकारावर शस्त्रक्रिया करण्याची एक अभिनव पद्धत शोधून काढून उत्कृष्ट नेत्रविशारद म्हणून मुंजे यांनी कीर्ति संपादन केली. याजबरोबर त्यांचें राजकारणाकडेहि लक्ष होतेंच. देशबांधवांची सर्वतोपरि सेवा करतां यावी म्हणून यांनी लो० टिळकांचें अनुयायित्व पत्करून हिंदी स्वराज्य संघाची चळवळ सुरू केली. कांहीं दिवस डॉ. मुंजे काँग्रेसमध्येहि होते. परंतु पुढें मतभेदामुळें ते हिंदुमहासभेच्या राजकारणाकडे वळले.

सन १९३३ मध्ये फ्रान्स, जर्मनी, इटली इत्यादि देशांतील लष्करी केंद्रांना यांनी भेटी दिल्या व तेथील अभ्यासक्रमांची सूक्ष्म माहिती करून घेतली. आणि हिंदु तरुणांत क्षात्रवृत्ति निर्माण होण्यासाठी यांनी सन १९३७ मध्ये नाशिक येथें 'भोसला मिलिटरी स्कूल' नांवाची लष्करी शिक्षण देणारी संस्था स्थापन केली. ही यांची फार मोठी कामगिरी होय. शेवटपर्यंत याच संस्थेच्या हितासाठी यांनी आपलें सर्वस्व खर्च केलें.

माघ व. ९

(१) “ गड आला पण सिंह गेला ! ”

शके १५९१ च्या माघ व. ९ रोजी शिवरायांचा विश्वासू सेवक तानाजी मालुसरे हा कोंडाणा किल्ला सर करीत असतां मरण पावला.

आपला भाऊ सूर्योजी व वृद्ध शेलार मामा आणि निवडक तीनशें मावळे यांसह तानाजी माघ व. ९ रोजी काळोख्या रात्री सिंहगडच्या पायथ्याशी आला. किल्ल्यावर बंदोबस्त मोठा चोख असून उदेभान नांवाचा रजपूत राठोड तेथील अधिकारी होता. सिंहगड हस्तगत करणें मोठ्या कष्टाचेंच काम होतें. तानाजीनें आपल्या सैन्याच्या दोन टोळ्या करून स्वतः एका टोळीसह तो एका अवघड वाटेनें घोरपडीच्या साह्यानें किल्ल्यावर चढला; आणि तेथून दोर सोडून आपल्या सहकाऱ्यांना त्यानें किल्ल्यावर घेतलें. किल्ल्यावरील शत्रूला चाहूल लागून ते सावध झाले. आणि लढाईस एकदम सुरुवात झाली. युद्ध मोठ्या निकराचें झालें. थोड्याच वेळांत पन्नास मावळे आणि पांचशें रजपूत ठार झाले. आणि तानाजी व उदेभान यांची समोरांसमोर गांठ पडून दोघांचें द्वंद्व सुरू झालें. एकमेकांवर वार करीत असतां दोघेहि गतप्राण झाले. तानाजी पडला तेव्हां मावळे परत फिरणार तों सूर्योजी कल्याण दरवाजानें आपली टोळी घेऊन आला. मराठ्यांना पुनः हुरूप चढला. शेलार मामानें—या ऐशीं वर्षांच्या वृद्धानें सर्व रजपुतांची कत्तल केली. गड ताब्यांत आला. संकेतानुसार किल्ल्यावर गंजी पेटवून शिवरायांना ही विजयाची बातमी कळविण्यांत आली. शिवरायांना आनंद झाला. परंतु दुसऱ्या दिवशीं तानाजीच्या पतनाची हकीकत समजली तेव्हां त्यांना अत्यंत दुःख होऊन ते उद्गारले, “गड आला पण सिंह गेला !”

तानाजी हा उमराठे गांवचा राहणारा. शिवरायांचा हा अत्यंत विश्वासू होता. उदेभानशीं लढतांना याची ढाल तुटली तेव्हां तो हाताची ढाल करून लढला.

विशेष नवलाच्या योगायोगाची गोष्ट म्हणजे ज्या माघ व. ९ रोजी सिंहगड मराठ्यांच्या हातांत आला, त्याच माघ व. ९ रोजी सुमारे दीडशें वर्षांनंतर सिंहगड ईंग्रजांच्या ताब्यांत गेला.

माघ व. ९

(२) रामदासस्वामी यांची समाधि !

शके १६०३ च्या माघ व. ९ रोजी आपल्या अंगची भगवद्भक्ति व ईश्वरोपासनेचे तेज यांच्या जोरावर महाराष्ट्राला प्रपंचविज्ञान शिकवून चेतना देणारे विख्यात संत श्रीसमर्थ रामदास स्वामी यांनी समाधि घेतली.

शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूचे वर्तमान समजतांच 'श्रीची इच्छा' म्हणून रामदास आपल्या खोलीत गेले. त्यांनी अन्न खाणे सोडून दिले. फक्त दुधावर निर्वाह करून बाहेरचे हिंडणे-फिरणेहि बंद केले. संभाजीने केलेल्या अनन्वित कृत्यांची हकीगत स्वामींच्या कानांवर आली. त्यांनी संभाजीला पत्र लिहून "शिवरायांचे आठवावे रूप । शिवरायाचा आठवावा प्रताप । शिवरायाचा आठवावा साक्षेप । भूमंडळीं ॥" असा उपदेश केला. दिवसेंदिवस त्यांची प्रकृति खालावत होती. माघ व ९ ला श्रीराममूर्तीस साष्टांग नमस्कार घालून स्वामी मूर्तिसम्मुख भूमीवर बसले. शेवटची वेळ थेऊन ठेपली होती. समर्थानीं उपदेश केला—

“माझी काया गेली खरे । परि मी आहे जगदाकरे ।

एका स्वहित उत्तरे । सांगेन ती ।

नका करूं खटपट । पहा माझा ग्रंथ नीट ॥

तेणें सायुज्याची वाट । ठार्या पडे ॥”

शेवटीं स्वामींनीं 'हर हर' शब्द एकवीस वेळां उच्चारून 'श्रीराम' या शब्दाबरोबर अवतार समाप्त केला.

रामदासांचा जन्म शके १५३० मध्ये रामजन्माच्या दिवशीं झाला. हे जांब गांवचे कुलकर्णी सूर्याजीपंत ठोसर यांचे चिरंजीव. प्रथमपासूनच रामदास विरक्त होते. लग्नाच्या वेळीं हे घरांतून पळून गेले. नाशिकजवळील टाकळीस बारा वर्षे यांनीं, खडतर, अशी तपश्चर्या केली. आणि पुढील बारा वर्षे सबंध हिंदुस्थानांत भ्रमण करून देशस्थिति स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिली. आणि दुःखानें विव्दळ होऊन कृष्णातीरी लोकजागृति व धर्मप्रसार करणाऱ्या आपल्या सांप्रदायाची उभारणी केली.

माघ व. ९

(३) सिंहगडची अद्भुत कथा !

शके १७४० च्या माघ व. ९ रोजी सिंहगड किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला. सुमारे दीडशे वर्षांपूर्वी याच दिवशी तानाजीने आत्मार्पण करून सिंहगड आपल्या ताब्यांत आणला होता.

मराठेशाहीच्या अस्तानंतर राज्याची आश्रयस्थाने जे किल्ले ते एकामागून एक असे घेण्यास इंग्रजांनी सुरुवात केली. किल्ल्याच्या भक्कम भिंती आणि अभेद्य तट प्रामाणिक होते; परंतु माणसांत मात्र फंदाफितुरी सर्वत्र माजून राहिली असल्याने सर्वच राजकीय डोलारा भराभरा कोसळून पडत होता. पेशव्यांचे राज्य नष्ट झाल्याबरोबर इंग्रजांनी प्रथम आपली दृष्टि सिंहगडाकडे वळवली. शिरवळ, शिवापूरच्या बाजूने इंग्रज सैन्य सिंहगडाकडे निघाले; आणि पूर्वेकडून, उत्तरेकडून सिंहगडावर तोफा डागल्या गेल्या. तोफांचा भरपूर मारा दोनतीन दिवस झाला. परंतु प्रथम इंग्रजांचा फारसा प्रभाव पडला नाही. कॅप्टन डेव्हिस मदतीस आल्यावर वेढ्याच्या कामाला जोराने सुरुवात झाली. तीन साडेतीन हजार सैन्याचा गराडा सिंहगड हस्तगत करण्यासाठी प्रयत्न करित असतां आंतील सुमारे बाराशे मराठ्यांनी शत्रूशी निकराने तोंड दिले. मोठमोठ्या तोफांची योजना करूनहि किल्ला हाती येण्याचा रंग दिसना. किल्ल्यावरिल अरब आणि गोसावी प्राणपणाने तानाजीची स्मृति कायम ठेवून लढत होते. शेवटी माघ व. ९ रोजी लढाई संपली आणि किल्ला इंग्रजांच्या ताब्यांत गेला !

इतिहासांतील हा योग अपूर्व खराच. ज्या दिवशी तानाजी मालुसरे यांनी शौर्याची शर्थ केली, आणि शेवटी आत्मार्पण केले, वृद्ध शेलार मामांनी तरुणाला लाजवील असा पराक्रम करून सिंहगड जिंकून घेतला, त्याच दिवशी दीडशे वर्षांनंतर हा सिंहगड इंग्रजांच्या हातांत गेला. 'रायगड किल्ल्याची दोन स्थित्यंतरे' नांवाचा एक उत्कृष्ट लेख कै. शिवरामपंत परांजपे यांनी लिहिला आहे. सिंहगड किल्ला इंग्रजांकडे कसा गेला याचेहि वर्णन त्यांनी केले आहे. 'सिंहगड किल्ल्याची दोन स्थित्यंतरे' हि ध्यानांत ठेवण्यासारखीच आहेत.

माघ व. १०

प. पू. गोळवलकर यांचा जन्म !

शके १८२८ च्या माघ व. १० रोजी रामचंद्रांच्या वास्तव्यानें पुनीत झालेल्या नागपूरनर्जाकच्या रामटेक गांवीं राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे सर-संघचालक श्री. माधवरावजी गोळवलकर यांचा जन्म झाला.

त्यांच्या विलक्षण प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची व कुशाग्र बुद्धिमत्तेची चुणूक त्यांच्या बाल्यावस्थेपासूनच थेऊं लागली होती. काशी विश्वविद्यालयांत त्यांचें इंटरमिजिएटनंतरचें शिक्षण झालें. श्री. माधवरावजी शास्त्र, इतिहास, धर्म, संस्कृति नि राजकारण इत्यादींतील कूट-समस्यांचा नि प्रभेयांचा उलगडा करून घेण्याच्या उद्योगांत रात्रंदिवस गर्क असत. वयाच्या एकविसाव्या वर्षी म्हणजे १९२७ मध्ये ते एम्. एस्सी. झाले आणि त्यानंतर संपूर्ण चार वर्षे त्यांनीं जगाच्या भौतिक व्यवहाराचा संबंध सोडला. योगाभ्यासांत त्यांनीं स्वर्च केलेल्या या चार वर्षांमुळे त्यांच्या वैयक्तिक जीवनांत क्रांति घडून तर आलीच, परंतु ज्या राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे ते पुढें घटक झाले त्यांच्या स्वयंसेवकांपुढें नवा तेजस्वी नि निःस्वार्थी आदर्श त्यामुळें निर्माण झाला. ...सन १९३१ मध्ये बनारस हिंदु विद्यापीठांत ते प्राध्यापक झाल्यापासून 'गुरुजी' या आवडत्या नांवानें विद्यार्थी त्यांना संचोधू लागले. त्यांच्याइतका विद्यार्थीप्रिय प्राध्यापक बनारस हिंदु विद्यापीठाच्या आजपर्यंतच्या इतिहासांत सांपडणें विरळा ... काशीमधील या कालात राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचा नि त्यांचा संबंध आला. संघाच्या विचारसरणीचें व आद्य सरसंघचालक डॉ. हेडगेवारांच्या कार्यपद्धतीचें त्यांनीं अत्यंत कसून परिक्षण केलें व ते संघाचे घटक बनले. विद्यापीठ सोडून १९३३ मध्ये नागपूरला आल्यावर डॉक्टर हेडगेवारांच्या आग्रहानुसार ते एल्एल. बी. झाले.

सन १९३६ मध्ये त्यांनीं संघाच्या अधिकारी-शिक्षण-वर्गांत एक स्वयंसेवक म्हणून शिक्षण घेतलें व संघप्रचारार्थें बंगाल प्रांत गांठला. त्यानंतर ते संघाचे सरकार्यवाह झाले व पुढें १९४० च्या २१ जूनला परमपूजनीय डॉ. हेडगेवारांचें निधन झाल्यावर सरसंघचालकत्वहि त्यांच्याकडेच आलें.

माघ व. ११

माधवराव पेशवे यांचा जन्म !

शके १६६६ च्या माघ व. ११ रोजी पराक्रमानें, कर्तबगारीनें आणि तेजानें श्रेष्ठ असलेले पेशवे थोरले माधवराव यांचा जन्म झाला.

हे बाळाजी बाजीराव ऊर्फ नानासाहेब पेशवे व गोपिकाबाई यांचे दुसरे पुत्र. पानिपतसारख्या भयंकर राष्ट्रीय आपत्तीतून मराठेशाहीस सावरून धरण्यासाठीं माधवरावांनीं आटोकाट प्रयत्न केले. “श्रीशिवाजीमहाराजांनीं मराठी स्वातंत्र्याचा झेंडा उभारल्यानंतर त्या राज्याचा विस्तार, वैभव व दरारा वाढवून मराठ्यांचें नांव हिंदुस्थानच्या इतिहासांत चिरस्मरणीय करून ठेवण्याकरितां ज्या थोर महाराष्ट्रीय पुरुषांनीं जिवापाड मेहनत केली व प्रसंगीं आपले प्राणहि वेंचले, त्या थोर पुरुषांच्या मालिकेंत माधवरावांचें स्थान बरेंच वरचें आहे.” कर्नाटकांत झालेल्या चारहि स्वाऱ्यांत माधवराव स्वतः हजर होते. निजामचाहि बंदोबस्त करण्याची कामगिरी यांनीं केली. पानपतावर मराठ्यांची झालेली बदनामी धुऊन काढण्यासाठीं रामचंद्र गणेश कानडे आणि विसाजी कृष्ण बिनीवाले या दोन सेनानायकांना माधवरावांनीं उत्तरेत पाठवून दिलें; आणि त्यांनींहि मोठेंच शौर्य गाजवून दिल्लीस परत मराठ्यांचें निशाण लावलें! हें ऐकून माधवरावांना एवढा हर्ष झाला कीं, त्या दोन वीरांना सोन्याचादीचीं फुलें उधळूनच पुण्यास आणावें अशी आज्ञा त्यांनीं केली. माधवराव मोठे पराक्रमी आणि कर्तबगार होते. “यवनास जबरेंत आणून, पुरतें पारिपत्य करून देवब्राह्मणांची स्थापना करावी, संस्थानें सोडवावीं हाच भाव आहे.” या वाक्यांत माधवरावांच्या जीविताचें सार आहे.

“प्रजावात्सल्य, मनुष्यतत्त्वाची पारख, इभ्रत, शौर्य, कारस्थानीपणा वगैरे जें जें कांहीं राजाला अवश्य पाहिजे तें तें माधवरावांच्या अंगीं एकवटलें होतें. त्यांच्या अंगीं बाळाजी विश्वनाथाप्रमाणें व बाळाजी बाजीरावाप्रमाणें कारस्थान-पटुत्व होतें, बाजीरावाप्रमाणें शूरत्व व धाडस होतें. शिवाय मनुष्याची पारख करण्याच्या कामांत तर त्यांची कमाल होती. तसल्या अल्पवयांत जीं जीं मनुष्ये त्यांनीं निवडलीं त्यांतील एकहि टाकाऊ निघाला नाहीं!”

माघ व. १२

महात्मार्जींच्या उपोषणाची समाप्ति !

शके १८६४ च्या माघ व. १२ रोजी संबंध भारत देशाला चिंताप्रस्त करणारे महात्मा गांधींचे उपोषण सुटले.

आठ ऑगस्टच्या प्रसिद्ध ठरावानंतर सर्व प्रमुख पुढाऱ्यांना अटक झाली. आणि देशांत एकप्रकारचे नवचैतन्य खेळू लागले. हिंदुस्थानभर सर्वत्र अत्याचार होऊ लागले. सरकार त्याची जबाबदारी महात्मार्जींच्यावर टाकीत होते. परंतु गांधीजी ते मान्य कसे करणार ! आणि ऑगस्टचा ठराव तरी मागे कसा घेणार ! सरकारच सर्वस्वी जबाबदार आहे, असा निर्वाळा गांधींनी दिला. परंतु पुढे प्रश्न फारच बिकट झाल्यानंतर गांधींनी आपला उपोषणाचा बेत जाहीर केला. “तुमच्याकडून न्याय निळत नाही, म्हणून सर्वश्रेष्ठ न्याय-देवतेपुढे माझे गाऱ्हाणे मांडण्यासाठी उपोषण करणे येवढे सत्याग्रही या नात्याने माझे कर्तव्य आहे.” अशी भूमिकाहि त्यांनी जाहीर केली. सर्व हिंदुस्थानला काळजी वाटू लागली. कारण गांधीजी आतां चौऱ्याहत्तर वर्षीचे झालेले होते. त्यांना हे दिव्य कसे सहन होणार, याचीच चिंता ज्यांना-त्यांना होती. गांधींच्या निर्धाराचा पहिला फायदा झाला की, त्यांची सक्तीची कैद संपली आणि सरकारने त्यांना येरवडा तुरुंगाशेजारी आगाखान पॅलेसमध्ये ठेवले. गांधींच्या उपोषणाचे दिवस जसजसे वाढत होते तसतसे देशातील वातावरण अधिकच प्रक्षुब्ध होऊ लागले. “स्वदेशाच्या व जगताच्या कल्याणासाठी गांधीर्जींचे प्राण वांचोत, आणि त्यासाठी ईश्वर औदार्य व शहाणपणा यांचा त्याग करणाऱ्यांना ते दोन गुण अर्पण करो. या पृथ्वीतलावर नादणाऱ्या प्राणिमात्रांमध्ये सर्वश्रेष्ठ अशी ही विभूति ईश्वर जिवंत ठेवो.” अशा आशयाच्या प्रार्थना सर्व देशभर होऊ लागल्या. ‘शिकागोसन्’ या अमेरिकन पत्राने गांधींची सुटका ताबडतोब करा अशी सूचना केली. लक्षावधि लोकांची चित्ते गांधींच्यामोवती गोळा झाली. डॉ. बिधनचंद्र रॉय, डॉ. नायर, डॉ. गिल्ड हे महात्मार्जींच्याजवळ होते. प्रकृति दिवसेंदिवस खंगून अगदी अखेरची वेढ येऊन ठेपली. परंतु सुदैवाने ती काळगत्र उलटली. सरकारनेहि नमते घेतले आणि माघ व. १२ रोजी गांधीर्जींचे उपोषण सुटले.

माघ व. १३

योगी चांगदेव यांची समाधि !

शके १२१८ च्या माघ व. १३ रोजी तेराव्या शतकांतील प्रसिद्ध योगी चांगदेव यांनी पुणतांबें येथें समाधि घेतली.

ज्ञानदेवकालीं प्रसिद्ध असणारे चांगदेव चांगा वटेश्वर म्हणून प्रसिद्ध आहेत. अनुपम लावण्य, सहजप्राप्त सिद्धि, क्षमाशीलता व दिव्य अंगकांति यावरून लोकांना चांगदेव म्हणजे भूलोकावरील मरुद्गणच वाटत. शंकराची उपासना करून त्यांनीं श्रुति, न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, रसविद्या, धनुर्विद्या, गायनकला, इत्यादि विद्या व कला यांच्यांत नैपुण्य मिळविलें ! परंतु “चौदा विद्या चौसष्ट कला । अवगत असल्या जरी सकला । परि चित्तीं नसली एक प्रेमकला । तरी त्या विकळा अवध्याची” असा सिद्धांत असल्यामुळें त्यांचें चौदाशें वर्षांचें आयुष्य कोरडे चमत्कार करण्यांतच गेलें. ज्ञानेश्वरादि भावंडांचा लौकिक त्यांच्या कानावर आला तेव्हां चांगदेव अभिमानाने फुगून गेले. परंतु ज्ञानदेव-चांगदेव यांची भेट झाल्यानंतर त्यांचा अहंकार उतरला. ‘चांगदेवपासर्षी’त ज्ञानेश्वरांनीं त्यांना ‘तत्त्वमसि’ या महावाक्याचा बोध उत्तम रीतीनें केला आहे. पुढें चांगदेव मुक्ताबाईचे शिष्य झाले ! ज्ञानेश्वरादि भावंडांच्या सह-वासाच्या परिणामानें चांगदेवांची अहंकारबाधा नाहीशी झाली. मुक्ताबाईनें आपल्या “चांगया सुताला” गाणें म्हटलें आहे,

“निर्गुणाचे डाहाळीं पाळणा लाविला ।

तेथें सुत पडुडला मुक्ताबाईचा ॥

निज निज बाळा न करी पै आळी ।

अनाहत टाळी वाजतसे ॥

ज्ञानेश्वरांनीं समाधि घेतल्यानंतर सवे संतमंडळ निराश झालें. सोपान-देवांनीं सर्वांच्या आधीं आपला देह ठेवला. गोदावरीच्या तीरावर पुणतांबें येथें आपणाहि समाधि घ्यावी असा विचार चांगदेव करूं लागले; आणि त्याप्रमाणें माघ व. ११ ला हरिजागर, व १२ चें कीर्तन आटोपल्यावर व. १३ रोजी चांगदेवांनीं समाधि घेतली.

माघ व. १४

(१) रुद्र-शिव-महादेव !

माघ व. १४ हा दिवस सर्व भारतांत शिवाप्रीत्यर्थ महाशिवरात्र म्हणून साजरा केला जातो.

विष्णु व शिव हीं हिंदूंचीं दैवतें आहेत. शिवाची उपासना वेदकालापासून या देशांत रूढ झाली आहे. ऋग्वेदांत शिवाचा उल्लेख रुद्र या संज्ञेनें आढळतो. कदाचित् मूळची ती एक भीतिदायक अशी शक्ति असावी. चित्त थारून सोडणाऱ्या मेघघर्जना, समुद्रांत घडून येणारी प्रचंड खळबळ, महान् वृक्षांचें उन्मीलन, भयंकर भूकंप, उल्कापात, इत्यादि विलक्षण घटनांच्या बुडाशीं एक संहारक शक्ति असावी अशी कल्पना करून तीस रुद्र असें नांव प्राप्त झालें. आणि ही भयंकर शक्ति कृपावंत व्हावी म्हणून आर्यांना ती अधिकच प्रिय झाली. “ जो प्रत्यक्ष पराक्रमच आहे, जो जटाभारानीं मंडित आहे, आणि ज्याचा आश्रय आखिल वीर करीत असतात, ... त्या दैदीप्यमान, जटाधारी व त्रेषयुक्त रूप धारण करणाऱ्या रुद्रास वंदन असो ! ” अशा आशयाच्या प्रार्थना ऋग्वेदांत आढळून येतात. त्यानंतरच्या काळांत शिवपूजेची प्रथा चांगल्याच प्रमाणांत विस्तार पावली. अनेक नांवे त्याला प्राप्त होऊन लिंगपूजेचीहि प्रथा रूढ झाली. भारतांत शिवाचे उपासक फारच मोठ्या प्रमाणावर असून प्रत्येक गांवांत एक तरी शंकराचें देवालय असतेंच. (१) प्रभासपट्टणचा सोमनाथ, (२) श्रीशैल्य मल्लिकार्जुन, (३) उज्जयिनीचा महाकाल, (४) नर्मदेतील ओंकारमांधाता, (५) हिमालयांतील केदार, (६) डाकिनी वनांतील भीमाशंकर, (७) काशी येथील विश्वेश्वर, (८) नाशिकजवळील त्र्यंबकेश्वर, (९) परळी-जवळील वैजनाथ, (१०) दारुकावनांतील औढ्या नागनाथ, (११) सेतुबंध रामेश्वर आणि (१२) वेरूळचा घृष्णेश्वर. हीं बारा ज्योतिर्लिंगे भारतांत अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. शैव आणि वैष्णव यांचें भांडण आज फारसे तीव्र स्वरूपांत दिसून येत नाही. महाराष्ट्रांतील संतांच्या कार्यामुळे हरिहरांतील भेद संपूर्णपणें नष्ट झाला आहे. लिंगायत, वीरशैव, आदि अनेक पंथ निघाले असले तरी त्यांच्या बुडाशीं मुळांत एकच ऐक्याची भावना दिसून येते.

माघ व. १४

(२) प्रतापराव गुजराचा आत्मयज्ञ !

शके १५९५ च्या माघ व. १४ रोजी घटप्रभेच्या उत्तरेस एक मैलावरील नेसरीच्या खिडींत बहलोलखानाशी लढत असतां शिवाजीचा प्रसिद्ध वीर प्रतापराव गुजर मारला गेला.

सन १६७३ मध्ये पन्हाळगड शिवरायांनी घेतल्यामुळें विजापूर दरबारांत एकच धांदल उडाली. बहलोलखान फौज घेऊन पन्हाळा हस्तगत करण्यास निघाला. लागलीच शिवाजीनें आनंदराव, विठोजी शिंदे, कृष्णाजी भास्कर, विसो बह्लाळ, इत्यादि कल्पक सरदार बरोबर देऊन या मोहिमेवर प्रतापराव गुजरास पाठविलें. बहलोलखानाचा संपूर्ण पराभव होऊन खान जिवानिशीं निसटून गेला ही गोष्ट शिवाजीस पसंत पडली नाहीं. खानाचा पाडाव पुरता झाला नाहीं असे शिवाजीचें म्हणणे पडल्यामुळें प्रतापराव त्वेषानें पुन्हा लढण्यास निघाला. त्यानें बहलोलखानास गड-हिग्लजजवळ घटप्रभेच्या तीरावर गांठलें. खान निसटून जाऊं नये म्हणून अवध्या सहा स्वारांनिशींच प्रतापराव अविचारानें खानावर चालून गेला ! खानाच्या मोठ्या फौजेपुढें त्यांचा टिकाव कसा लागणार ? सातहि सरदार थोड्याच वेळांत कापले गेले. स्वामींचा ठपका अंतःकरणास लागून ये म्हणून प्रतापरावानें आत्मयज्ञ केला ! त्याबद्दल शिवरायांना अत्यंत दुःख झालें.

प्रतापराव गुजराचा हा आत्मयज्ञ मराठ्यांच्या इतिहासांत अत्यंत प्रसिद्ध आहे. उंबराणी येथें याने बहलोलखानाशीं सामना दिला होता. लढाई सूर्योदयापासून अस्तमानापर्यंत झाली. दोहोंकडील लष्कर बहुत जाया जालें. नवाब (बहलोलखान) याची शिकस्त होऊन तिकोट्यास राहिले. पाण्याशिवाय खान घाबरा झाला, तेव्हां शिवाजीच्या मुलखास हात लावणार नाहीं, असें त्याने प्रतापराव गुजरास आश्वासन दिलें. परंतु पुढें खानास विजापूरचा आश्रय मिळाल्या-बरोबर तो पुन्हा प्रतापरावावर चालून आला. आणि याच लढाईत नेसरी येथें प्रतापराव कामास आला. खिडींत सहा घोडेस्वारांनिशीं हा एकटा लढत होता ; अर्थातच त्याचा टिकाव लागला नाहीं. प्रतापरावास प्रथम कडतोजी असें म्हणत असत. पण यानें मोठी योग्यता मिळविली म्हणून यास प्रतापराव नांव मिळालें.

माघ व. ३०

औरंगजेब बादशहाचा मृत्यु !

शके १६२८ च्या माघ व. ३० रोजी मोंगल पातशाहींतील पराक्रमी आणि जबर महत्त्वाकांक्षी बादशहा औरंगजेब याचे निधन झाले.

महिउद्दीन महंमद औरंगजेब हा शहाजहान बादशहास अर्जे मंदबानू मुमताजमहाल हिचे ठिकाणी झालेलें सहावें अपत्य होय. पूर्वायुष्यांत अनेक पराक्रम केल्यावर यानें सर्व उत्तरायुष्य दक्षिणेंत खर्च केलें. मराठ्यांशीं यानें केलेला नेटाचा झगडा इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. शिवाजी, संभाजी, राजाराम यांचा नायनाट करण्याचे यानें आटोकाट प्रयत्न केले. संभाजी राजांचा भीषण वध करून यानें मराठ्यांना डिवचलें आणि त्यामुळें त्यांच्याच कर्तबगारीस ओहटी लागली. शेवटीं यानें शाहूकरवीं भेदाचा प्रयत्न केला. परंतु त्यांतहि यश न आल्यामुळें हा उदास झाला. अपजयामुळें याचें दुखणें पुन्हा वाढलें, आणि अत्यंत निराशमय आणि दुःखद स्थितीत वयाच्या एकोणनव्वदाव्या वर्षी अहंमदनगर येथें औरंगजेब मृत्यु पावला. आपलें राज्य यानें आपल्या तीनहि मुलांना वांटून दिलें. मुलांनीं अंत-समर्थां जवळ येण्याची परवानगी मागितली तेव्हां बादशहा म्हणाला, “शहाजहान आजारी असतांना जें निमित्त मीं योजिलें होतें, तें हेंच. महत्त्वाकांक्षेच्या धुराइटकी दुसरी कोणतीहि हवा रोगकारक व सर्वस्व नाशकारक नाहीं.”

औरंगजेब मोठा विद्वान् होता. स्वतःच्या धर्माचा अभ्यास त्यानें चांगलाच केलेला होता. त्यानें ‘फतवा-इ-आलमगिरी’ नांवाचा मुसलमानी कायद्याचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला आहे. औरंगजेबास कुराण तोंडपाठ येत असे, आणि त्याचा अर्थहि त्यास चांगला समजत असे. हिंदु धर्माबद्दल त्याला मोठा द्वेष वाटे. त्यानें अनेक मंदिरे उध्वस्त करून त्या ठिकाणीं मशिदी बांधल्या आहेत. कपटी आणि क्रूर म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या बादशहानें आपल्या मुलास केलेला उपदेश मननीय आहे: “वाईट माणसांचे तोडीं लागूं नये. बुद्धिमान व सुशील यांची सोबत ठेवावी ... मूर्ख एकांतांत घेऊं नये. विपत्तींत धैर्य धरावें, सांप्रत चांगलीं मनुष्ये फार आहेत त्यांसी संघटन करावें.”

श्री. व्यं. केतकर, श्रीसंत तुकाराम, नाना फडणीस, हरिभाऊ आपटे.
 ना. गो. कृ. गोखले, सरोजिनी नायडू, छत्रपति संभाजी, शरच्चंद्र बोस.

फाल्गुन शु. १

हरिभाऊ आपटे यांचें निधन !

शके १८४० च्या फाल्गुन शु. १ या दिवशीं मराठींतील सर्वश्रेष्ठ ध्येयवादी कादंबरीकार हरि नारायण आपटे यांचें निधन झालें.

हरिभाऊंचें पालनपोषण त्यांचे चुलते महादेव चिमणाजी आपटे यांच्याकडून झालें. यांचें सुरुवातीचें शिक्षण मुंबईस झाल्यानंतर हे पुणें येथें आले व मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा पास झाले. कॉलेजमध्ये चारपांच वर्षे काढूनहि परीक्षा पास होणें कांहीं त्यांना जमलें नाहीं. परंतु याच वेळीं ज्ञानार्जनाचा मोठा हव्यास हरिभाऊंना लागला. इंग्रजी, संस्कृत, फ्रेंच व जर्मन या भाषांतील उत्तमोत्तम वाङ्मयकृतींचा आस्वाद त्यांनीं घेतला. हरिभाऊंची पहिली कादंबरी 'पुणें-वैभव' या पत्रांत सन १८५५ मध्ये 'आजकालच्या गोष्टीं-मधली स्थिति' या नांवानें प्रसिद्ध झाली. त्यानंतर 'गणपतराव' प्रसिद्ध होऊं लागली. हरिभाऊंचें नांव या वेळीं गुप्त राखण्यांत आलें असल्यामुळे महाराष्ट्रांत एकप्रकारचें कुतूहल निर्माण झालें होतें. यानंतर यांच्या कादंबऱ्यांना भरीव स्वरूप प्राप्त झालें. लोकशिक्षणाचें व बहुजनसमाजांत विचारजागृति करण्याचें कार्य करण्यासाठीं सन १८९० मध्ये यांनीं आपलें स्वतःचें 'करमणूक' पत्र काढले. 'पण लक्षांत कोण घेतो?' ही 'करमणूकी'त प्रारंभी प्रसिद्ध झालेली कादंबरी होय. याच पत्रांत त्यांनीं एकूण आठ सामाजिक व दहा ऐतिहासिक कादंबऱ्या, आणि शेंकडों उत्कृष्ट गोष्टी लिहिल्या. मी, यशवंतराव खरे, भयंकर दिव्य, मायेचा बाजार, उपःकाल, सूर्योदय, सूर्यग्रहण, चंद्रगुप्त, वज्राघात, इत्यादि यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबऱ्या त्यांनीं जनमनरंजनार्थ लिहिल्या नाहींत. त्या पतितांच्या उद्धारासाठीं, दीनांच्या दुःखविमोचनासाठीं, मार्ग-भ्रष्टांना सन्मार्गदर्शनासाठीं, हताश झालेल्या हृदयांत नवचैतन्य उत्पन्न करण्यासाठीं, समाजशुद्धीसाठीं, राष्ट्रीय भावना उद्दीपित करण्यासाठीं लिहिल्या. 'संत सखूचाई' व 'सती पिगला' हीं दोन नाटकेहि यांनीं लिहिलेलीं प्रसिद्ध आहेत. यांनीं आपल्या अंगच्या गुणांवर व बुद्धिकौशल्यावर लौकिक मिळविला. स्वतः पदवीधर नसतांहि हे विद्यापीठांत उच्च परीक्षेत परीक्षक म्हणून असत.

फाल्गुन शु. २

श्रीरामकृष्ण परमहंसांचा जन्म !

शके १७५० च्या फाल्गुन शु. २ रोजी बंगालमधील विख्यात सत्पुरुष आणि वेदान्तप्रतिपादक श्रीरामकृष्ण परमहंस यांचा जन्म झाला.

हुगळी जिल्ह्यांतील 'कामारपुकुर' नांवाच्या एका अप्रसिद्ध गांवीं धार्मिक व सनातनी वृत्तीचा ब्राह्मण राहत होता. त्यांच्या पोटी रामकृष्णांचा जन्म झाला. परमेश्वरभक्तीची गोडी आणि भावावस्थेचा अनुभव यांना लहानपणापासूनच होता. लहानपणी यांचें नांव गदाई-गदाधर असें होतें. हे पांचसात वर्षांचे असतांना एकदां आकाशांत काळेभोर ढग यांना दिसले.. त्यावरून पांढरा बगळा उडत होता. तें दृश्य पाहून यांची शुद्ध नाहींशी झाली. अलौकिक भावनांचा साक्षात्कार जणुं यांना झाला. असे प्रसंग वारंवार येऊं लागले. देह-मान विसरून वारंवार ब्रह्मस्वरूपांत लीन होऊन स्वानंद उपभोगणें हें यांचें सुख होतें. कलकत्याजवळील कालीच्या दक्षिणेश्वर मंदिरात पुजारी म्हणून हे वावरत असत. कालीमातेची एकनिष्ठपणानें यांनीं उपासना केली. परमेश्वराला एकनिष्ठपणें भजतां यावें म्हणून हे स्वतःला स्त्री समजून अनन्यभावानें देवाचीं उपासना करीत, अर्थातच लौकिक व्यवहारांत यांचें जीवन म्हणजे एखाद्या मुलाप्रमाणें निष्पाप, भोळें व खेळकर असेंच राहिलें. रामकृष्णांच्या तत्त्व-ज्ञानाची छाप सर्वत्र पसरून त्यांची कीर्ति वाढूं लागली. आर्य संस्कृतीचा डंका सर्व जगभर पसरविणारे स्वामी विवेकानंद यांचेच शिष्य. त्या वेळीं समाज नास्तिक्याकडे झुकत होता. भौतिक शास्त्रांच्या साहाय्यानें अंतिम सुख शोधण्याच्या उद्योगांत होता. आणि स्वत्व विसरून गांगरलेल्या स्थितींत, क्लिप्तव्य-मूढ स्थितींत अंधारांतच ठेंचा खात होता. अर्थात् या वेळीं रामकृष्णांचा संदेश नवजिवन देणारा ठरला. "नुसत्या शास्त्राध्ययनानें का कोठें प्रगति होत असते ? शास्त्रें वाचून फार तर ईश्वराच्या अस्तित्वाचा बोध होईल. पण त्यानंतर स्वतः साधनें केल्यावाचून त्याचें दर्शन होणार नाहीं. हजार पोथ्या आणि पुराणें वाचा. व्याकुळ होऊन त्याचा धांवा केल्याखेरीज त्याचें दर्शन होणार नाहीं." असा प्रश्न टाकून त्यांनीं परमेश्वरभक्तीचा सुलभ मार्ग दर्शविला आहे.

फाल्गुन शु. ३

(१) सरोजिनी नायडू यांचें निधन !

शके १८७० च्या फाल्गुन शु. ३ रोजी काँग्रेसच्या भूतपूर्व अध्यक्ष, ख्यातनाम. कवयित्री, संयुक्त प्रांताच्या पहिल्या स्त्री गव्हर्नर सौ. सरोजिनी नायडू निधन पावल्या.

सौ. सरोजिनी नायडू यांचा जन्म सन १८७९ च्या १३ फेब्रुवारीस हैद्राबाद येथें झाला. वयाच्या बाराव्या वर्षी मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्या इंग्लंडमध्ये शिकण्यास गेल्या. आणि तिकडून परत आल्यावर त्यांनी सामाजिक आणि राजकीय विषयांवर व्याख्याने देऊन आपल्या उपजत तेजाचा व कवित्व-शक्तीचा योग्य उपयोग हिन्दी जनतेच्या हितासाठीं करण्यास प्रारंभ केला. सन १९१६ च्या लखनौच्या राष्ट्रीय सभेपासून यांनी स्वतःस त्या कार्यासच वाहून घेतलें. आणि त्यांची देशसेवा मान्य होऊन सन १९२५ मध्ये त्यांना कानपूरच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थानहि मिळालें होतें. सरोजिनी नायडू या उपजतच कवयित्री होत्या. त्यांच्या इंग्रजी काव्याची प्रशंसा इंग्रज साहित्यिक एडमंड गॉस, आर्थर, सायमन्स यांनी केली आहे. यांच्या अमोघ भाषाप्रभुत्वानें आणि प्रतिभासामर्थ्यानें सबंध जगांत भारतास मान प्राप्त झाला आहे.

निधनापूर्वी त्या वर्षभर आजारीच होत्या. डोकेंदुखी वाढली म्हणून आदल्या रात्री अकरा वाजतां त्यांना झोंपेचें इंजेक्शन देण्यांत आलें. रात्री झोंपेहि चांगली लागली. परंतु फाल्गुन शु. ३ रोजी पहाटे तीनच्या सुमारास खोकल्याची जोराची उबळ येऊन थोड्याच वेळांत त्यांचा मृत्युहि झाला. सर्व देशांत दुःखमय वातावरण पसरलें. पं. नेहरूंनी श्रद्धांजलि वाहिली. “ सरोजिनी देवी ह्या महान् कार्यासाठीं झटणाऱ्या, झगडणाऱ्या महान् देशसेविका होत्या. त्यांनीं झुंजारपणें व भरघोसपणें आपलें जीवन घालविले.” हिंदू सरकारनें पत्रक काढून सौ. नायडू यांचा गौरव केला कीं, “ या देशाच्या इतिहासातील सौ. नायडू यांनीं केलेली सर्वांगीण सेवा शब्दांत नमूद करणें अशक्य आहे. वक्तृत्व, प्रतिभा, विनोदबुद्धि यांच्या बळावर आपलें स्वाजगी जीवन त्यांना सहज सुखांत घालवितां आलें असतें, पण त्यागबुद्धीनें त्यांनीं स्वातंत्र्यसमरांत उडी घेतली आणि शेवटपर्यंत देशाची सेवाच केली.”

फाल्गुन शु. ३

(२) शरच्चंद्र बोस यांचें निधन !

शके १८७१ च्या फाल्गुन शु. ३ या दिवशीं सुभाषचंद्र बोस यांचे थोरले बंधु, संयुक्त समाजवादी संघटणेचे अध्यक्ष शरच्चंद्र बोस यांचें निधन झालें.

शरच्चंद्रांचा जन्म सन १८८९ मध्ये दिनांक ७ सप्टेंबर रोजी कटक येथें झाला. कलकत्ता येथें शिक्षण पूर्ण करून पुढील शिक्षण घेण्यास हे इंग्लंडमध्ये गेले. सन १९१३ मध्ये बैरिस्टरीची पदवी घेऊन हे मायदेशी परत आले. आणि यांनी कलकत्ता येथील हायकोर्टांत वकिली सुरू केली. कै. देशबंधु चित्तरंजन दास यांच्या देशभक्तीचा परिणाम यांच्या मनावर विशेष झाला. स्वराज्याच्या आंदोलनांत हे त्यांचे उजवे हात होते. कायदेभंगाच्या वेळीं व गेल्या महायुद्धाच्या प्रसंगी यांना तुरुंगवास भोगावा लागला होता. शरच्चंद्र बोस हे कांहीं काळ बंगाल प्रांतिक काँग्रेस काभेटीचे अध्यक्षहि होते. सन १९३७ पासून सात-आठ वर्षेपर्यंत बंगाल विधिमंडळांत हे विरोधी पक्षाचे नेते म्हणून काम करीत होते. आपल्या पराक्रमी आणि रणझुंजार बंधूंचरोबर (सुभाषचंद्राचरोबर) बाभू शरच्चंद्राहि भारतीय स्वातंत्र्य-संग्रामाच्या आघाडीवरच नेहमीं असत. काँग्रेस कार्यकारिणीचे हे कित्येक वर्षे सभासद असले तरी पुढें काँग्रेसशी यांचा मतभेद झाला ; आणि यांनी काँग्रेसविरोधी सर्व डाव्या गटांची संघटना करण्याच्या प्रयत्नास प्रारंभ केला. संयुक्त समाजवादी संघटनेचे ते संस्थापक व अध्यक्ष होते. या संस्थेच्या प्रचारासाठीं त्यांनी भारतांत एक दौराहि काढला होता. आपल्या युरोपच्या दौऱ्यांत यांनी इंग्लंड, आयर्लंड, स्वित्झर्लंड इत्यादि देशांना भेटी दिल्या होत्या. शरच्चंद्र बोस यांना शेवटीं हृदयाचा विकार झाला. गेले कांहीं महिने ते आजारी असले तरी त्यांची प्रकृति सुधारण्याच्या मार्गावर होती. फाल्गुन शु. ३ रोजी दुपारीं तीन वाजतां 'नेशन' या आपल्या वृत्तपत्रांतील लेखहि त्यांनी तयार केला. रात्री अकरानंतर अंथरुणावर अंग टाकतांच त्यांना हृदयविकाराचा एक झटका आला जाणि त्यांतच त्यांचें निधन झालें. बंगाल-मधील एक मुग्धी वकील, सार्वजनिक कार्यकर्ता, जुन्या पिढीतील देशभक्त गेल्यामुळें भारतांत सर्वत्र हळहळ व्यक्त केली गेली.

फाल्गुन शु. ४

पुरंदर किल्ल्याकडे इंग्रज फौजा !

शके १७४० च्या फाल्गुन शु. ४ रोजी इंग्रजांच्या फौजा पुरंदर किल्ला घेण्यासाठी पायथ्याशी येऊन टेपल्या.

ख्रिस्ती शकाच्या एकोणिसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासूनच मराठी राज्याचें दैव फिरलें होतें. खंबीरपणानें नेतृत्व स्वीकारील असा कोणीहि पराक्रमी मुत्सद्दी उरलेला नव्हता. ज्यांच्याकडे पाहून दिग्विजय गाजवावयाचे ते बाजीराव तर नालायकपणामुळें निरुपयोगीच बनले होते. आणि त्यांच्या कारकीर्दीत होणाऱ्या सामाजिक विषमतेतून एक प्रकारची कटुता सर्वत्र निर्माण झाली होती. नको हें स्वराज्य आणि ही पेशवाई, त्यापेक्षां इंग्रज बरा अशी भावना सर्वत्र व्यक्त केली जात असल्यानें आधुनिक शस्त्रास्त्रांनीं सुसज्ज असणाऱ्या इंग्रज लोकांना या देशांत पाय रोवणें सुलभ झालें. हिंदुस्थानांत शौर्य, पराक्रम, यांची कमतरता होती असें नव्हे, परंतु त्यांचा उपयोग संघटित रीत्या, व स्वार्थत्यागपूर्ण; शत्रूला तोंड देण्यांत करावा अशी राष्ट्रीय भावनाच तेव्हां उत्पन्न होणें अशक्य होतें. सर्वत्र फंदफितुरी आणि अप्रामाणिकपणा भरलेला होता. पेशवाई समाप्त झाल्यावर 'संपूर्ण राज्याचें सार जें दुर्ग' याकडे इंग्रजांची सेना वळली व तिनें एकामागून एक असे भराभरा सर्व किल्ले हस्तगत केले. प्रासिद्ध असणारा सिंहगड किल्ला हस्तगत झाल्याबरोबर इंग्रजांचा मोर्चा इतिहासप्रासिद्ध अशा पुरंदर किल्ल्याकडे वळला. उत्तर व दक्षिण या दोनहि दिशांनीं सैन्याच्या तुकड्या येऊन दाखल झाल्या. पुरंदर आणि वजीरगड हे दोनहि किल्ले हस्तगत करावेत म्हणून इंग्रजी फौजा हल्ला करण्यास निघाल्या असतांना त्यांना प्रथम प्रतिकार सासवड येथें झाला. येथील वाड्यांत सिंधी, हिंदुस्थान, अरब अशा निरानराळ्या जातींचे सुमारे दोनशें लोक होते. त्यांनीं सासवड येथील पेशव्यांच्या भक्कम वाड्याचा आश्रय करून इंग्रजी सैन्यावर गोळीबार सुरू केला. इंग्रजांना पुढें जाणें अशक्य होतें. वाड्याच्या भिंतीवर इंग्रजांनींही तोफांचा भडिमार करण्यास सुरुवात केली. त्यापुढें थोड्याशा असणाऱ्या मराठी सैन्याचा कितीसा टिकाव लागणार !

फाल्गुन शु. ५

नामदार गोखले यांचें निधन !

शके १८३६ च्या फाल्गुन शु. ५ रोजी भारतातील सुप्रसिद्ध राजकारणी पुढारी, इंग्रजी भाषेतील जगप्रसिद्ध वक्ते, व सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी या संस्थेचे संस्थापक नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले यांचें निधन झालें.

चिपळूण तालुक्यांतील ताम्हनमळा येथें शके १७८५ मध्ये गोखले यांचा जन्म झाला. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून बी. ए. झाल्यानंतर सन १९०२ पर्यंत हे डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचे आजीव सभासद व फर्ग्युसन कॉलेजांत गाणित, इंग्रजी, अर्थशास्त्र व इतिहास या विषयांचे प्राध्यापक होते. सन १८८७ सालीं हे पुणें सार्वजनिक सभेचे चिटणीस झाले. पुढल्याच वर्षी 'सुधारक' या इंग्रजी-मराठी साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून गोखले काम पाहूं लागले. सन १८९७ मध्ये गोपाळराव गोखले हे पुण्याच्या डेक्कन सभेचे प्रतिनिधि म्हणून हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाची तपासणी करण्यासाठी म्हणून नेमलेल्या सेल्बी कमिशनपुढें साक्ष देण्यासाठी इंग्लंडला गेले. तेथें यानीं चांगलाच लौकिक कमाविला. सन १९०२ पासून हे वरिष्ठ कायदे मंडळांत काम पाहत असत. येथें झालेलीं अंदाजपत्रकावरील यांचीं भाषणें माहितीपूर्ण, परिणामकारक, कळकळींची व विद्वत्ताप्रचुर अशीं असत. सन १९०४ मध्ये सरकारनें यांना सी. आय्. ई. ही पदवी देऊन यांचा गौरव केला. आदरणीय शिस्तीला धरून वागणारे नेमस्त म्हणून यांचा लौकिक असला तरी लॉर्ड कर्झन यांचें दडपशाहीचें धोरण, बंगालची फाळणी, युनिव्हर्सिटीच्या कायद्यांत सुधारणा, कलकत्ता कॉर्पोरेशनच्या हक्कावर गदा इत्यादि प्रसंगी यांचेंहि मन प्रक्षुब्ध होऊन जाई. आणि मग हे म्हणत असत, "जनतेच्या हिताच्या दृष्टीनें नोकरशाहीशीं सहकार्य करणाऱ्या वृत्तीला रामराम ठोकवा लागेल."

यांची अत्यंत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे सन १९०५ सालीं यांनीं 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी' म्हणजे भारत-सेवक समाजाची स्थापना केली ही होय. यांचें सार्वजनिक जीवन निःशुभ व त्यागपूर्ण होतें. अत्यंत कठोर-गोष्टी सौम्य शब्दांत पण आधारासहित मांडण्याचें यांचें कौशल्य अनुत्तम होतें.

फाल्गुन शु. ६

हिंदु धर्माची विलक्षण ओढ !

शके १८४९ च्या फाल्गुन शु. ६ रोजी गोमांतकांतील चिंबूल गांवी एक हजार गावडे-ख्रिस्त्यांना हिंदु करून घेण्याचा फारच मोठा समारंभ झाला.

शुद्धीकरण चळवळीच्या इतिहासांत हा प्रसंग सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्याजोगा आहे. उत्तरेत आर्थ समाजासारख्या संस्थांनी व पं. मालवीयांसारख्या नेत्यांनी परधर्मांत गेलेल्या हिंदूंना पुन्हा हिंदु करून घेण्याचा सपाटा चालविला होता. गोव्याकडे व वसईकडे अंतरंगानें व संस्कृतीनें पूर्ण हिंदु असलेल्या, परंतु अपरिहार्यतेनें ख्रिश्चन राहिलेल्या हजारों लोकांना पुन्हा हिंदु धर्मांत घेण्यास कशी सुखात करावी हा प्रश्न त्याचाचतची चळवळ 'करणाऱ्या इकडील मंडळींना अस्वस्थ करीत होता. ख्रिश्चन राजसत्तेच्या भीतीनें या भागांतील लोक एकेकटे किंवा कुटुंबशः शुद्धीकरण करून घेण्यास भीत होते.' मोठ्या प्रमाणांत सामुदायिक शुद्धीकरणाचा मार्ग अनुसरण्याखेरीज गत्यंतर नव्हतें. हा पहिला मोठा शुद्धिसमारंभ फाल्गुन शु. ६ ला चिंबूल येथें श्रीविनायकमहाराज मसूरकर यांचे शिष्य श्री. आनंदमूर्ति यांनी केला. गोमांतकाच्या इतिहासांत प्रथमच पडणाऱ्या या भव्य समारंभास सर्व गोमांतकांतून हजारों हिंदु-व्यापारी, अधिकारी, जमीनदार व शास्त्री-पंडित आले होते..... त्याच दिवशीं दुपारीं कुर्क येथें चारशें ख्रिस्त्यांना हिंदु धर्मांत घेण्यांत आलें; व तेव्हांपासून गोवा-सरकारचा व तेथील कट्टर ख्रिस्त्यांचा विरोध होत असतांनाहि त्या भागातील बाटले ख्रिस्ती आईला पाहून मुलांनें झेंप घ्यावी त्याप्रमाणें पुन्हां हिंदु धर्मास कवटाळण्यास आनंदानें सिद्ध झाले.

हिंदुस्थानावर परधर्मीयांचे जे हल्ले झाले, त्यांत हिंदूंना अति त्रास सहन करावा लागला. मुसलमानी राजवटींत तर हिंदु धर्मच नष्ट होतो कीं काय असा प्रसंग देऊन ठेपला. मुसलमान सत्ताधारो हिंदूंना सत्तीनें बाटवीत असतच. परंतु इंग्रज मिशनरीहि गोड गोड बोलून आपले अनुयायी वाढवीत होते. गोमांतकातील हिंदूंचा धार्मिक छळ विख्यातच आहे.

फाल्गुन शु. ७

जिंजीच्या वेढ्याची समाप्ति !

शके १६२० च्या फाल्गुन शु. ७ रोजी सात वर्षेपर्यंत रेंगाळत राहिलेला जिंजीचा वेढा संपून झुल्पिकारखानास जिंजी हस्तगत झाली !

राजाराम जिंजीस गेला आहे असे पाहून २९-८-१६१० रोजी झुल्पिकारखानाने जिंजीस वेढा घातला. सातआठ वर्षेपर्यंत अनेक प्रकारचे संग्राम झाले. महाराष्ट्र व जिंजी या दोनहि ठिकाणी लक्ष पुरवितांना बादशहास नकोसे झाले. आपला मुलगा कामबक्ष व झुल्पिकारखानाचा बाप आसदखान या दोघांना आणखी फौज देऊन बादशहाने जिंजीस पाठविले. यामुळे फायदा न होता झुल्पिकारखानास राग येऊन वेढ्याच्या कामांत ढिलाईच निर्माण झाली. इकडे रामचंद्रपंतांनी संताजी व धनाजी यांचेबरोबर तीस हजार फौज दिली व त्यांना कर्नाटकांत पाठविले. त्या दोघांनी भोंगली फौजेचा पराभव केला. बादशहाच्या सैन्यांत फारच अनवस्था माजली. त्यांना दाणावैरणहि मिळण्याची मारामार पडली. कर्नाटकांत सर्वत्र बादशाही फौजेची नाचक्री होऊन मराठ्यांचा अमल सुरू झाला. तरी मोंगल मधून मधून डोके वर काढीतच.

सन १६१७ च्या सुमारास झुल्पिकारखानाने पुनः उच्चल खाऊन वेढ्याच्या कामास जोमाने प्रारंभ केला. जिंजीस राजाराम अडकला गेला. त्याची सुटका आतां होणे जरूरीचें होतें. खंडोबळाळाने शिके यांना विश्वासांत घेतले. त्यांची समजूत काढली की, “तुमचें शिरकाण केले तसेच आमचे तीन पुरुष हत्तीच्या पायाखाली मेलें; परंतु हिंदूंच्या दौलतीकरितां आम्ही झटतच आहोंत.” दामोळचें वतन मिळतांच शिके राजारामादि मंडळींना मदत करण्यास तयार झाले. मोहितेहि त्यांच्या साह्यास आले व त्यांनीं राजारामास बुरख्याच्या पालखींत बसवून आपल्या आतांच्या बायका असे सांगून स्वतःच्या गोटांत आणले ! त्यानंतर राजाराम वेलोरास आला. तेथून धनाजीने त्यास महाराष्ट्रात आणले. इकडे फाल्गुन शु. ७ रोजी जिंजी झुल्पिकारखानाच्या हातीं आली. पण एवढ्या प्रचंड लढ्याचा काय उपयोग ? राजाराम आधीच निघून गेला होता.

फाल्गुन शु. ८

देवगिरीच्या रामदेवरावाचें दैव !

शके १२१६ च्या फाल्गुन शु. ८ रोजी अल्लाउद्दीन खिलजी यानें देव-गिरीचा वैभवशाली सम्राट् रामदेवराव यादव याचा परामभव केला.

अल्लाउद्दीन शके १२१५ मध्ये आठ हजार फौज घेऊन कुराहून निघाला आणि बुंदेलखंडाच्या जंगली प्रदेशांतून तो थेट दक्षिणेंत आला. “ चुलत्याशीं भांडून मी नोकरी करण्यासाठीं तेलंगणाच्या राजाकडे राजमहेंद्रीस चाललों आहे ” असें तो सांगत असे. विंध्याद्रि उतरून तो एकदम देवगिरी-पार्शी येऊन धडकला. रामदेवरावास कल्पना सुद्धां नव्हती. तो शहराबाहेर देव-दर्शनास गेला होता. तेथें त्याला ही बातमी समजली ! त्याला मोठी चिंता वाटली. लढाईची तयारी नाही ; फौज बाहेरगांवीं गेलेली. अशा अवस्थेंत नागरिकां-तूनच कांहीं सैन्य तयार करून त्यानें अल्लाउद्दीनास तोंड दिलें. परंतु त्याचा काय प्रभाव पडणार ? रामदेवरावाचा परामभव झाला. देवगिरीची लुटालूट सुरू झाली. ‘ बादशहाची फौज मागाहून येत आहे ’ असें अल्लाउद्दीनानें उठवलें. रामदेवरावानें आतां धडगत नाहीतें ओळखलें. किल्ल्यांत धान्याऐवजीं मिठार्ची पोती भरली गेल्याचें पाहून त्याचा धीर सुटला व त्यानें अल्लाउद्दीनार्शी तह केला. इतक्यांत रामदेवरावाचा मुलगा शंकरदेव हा मोठी फौज घेऊन आला व तह अमान्य करून त्यानें अल्लाउद्दीनावर निकराचा हल्ला केला. “ तुम्हांला जिवाची आशा असेल तर येथें लुटलेली सर्व चीजवस्तु परत द्या आणि जीव वांचला म्हणून सुखानें निघून जा ” असा निरोप शंकरदेवानें अल्लाउद्दीनास पाठविला. अर्थातच मुसलमान खवळले. त्यांनीं हि जोराचा सामना दिला. परंतु शंकरदेवाच्या विलक्षण धैर्यापुढें त्यांचा टिकाव लागला नाही. मराठ्यांना विजय मिळणार तों दैव पालटलें, मुलाच्या मदतीस रामदेवराव फौज घेऊन येत होता. शंकरदेवाच्या लोकांना वाटलें, “ येणार, येणार, म्हणून गाजत होती ती बादशहाची फौज आली. ” सर्वच रंग पालटला आणि शंकरदेवाचाहि परामभव झाला. अशा प्रकारें केवळ दैवानें पाठ फिरविली म्हणूनच देव-गिरीचा पाडाव झाला.

फाल्गुन शु. ९

शिवरायांचें आग्न्यास प्रयाण !

शके १५८७ च्या फाल्गुन शु. ९ ला श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनीं राय-गडावरील सर्व निवडक मंडळींचा निरोप घेऊन पुत्र संभाजी, कांहीं सोबती व चार हजार स्वार यांच्यासह औरंगजेबाच्या भेटीसाठीं उत्तरेस आग्न्याकडे प्रयाण केलें.

जयसिंहाच्या मध्यस्थीनें शिवाजी-औरंगजेब यांच्या भेटीचा योग घडून येणार होता. औरंगजेबाच्या बेइमानीपणाचा लौकिक सर्वत्र पसरला असल्यामुळें शिवाजी सावधच होता. मातुःश्री, गुरु व साधुसंत यांच्या सहवासांत त्यांच्या अंगांत स्वधर्माचें वारें सारखें संचारत असल्यामुळें बादशहाची सेवा करणें ही गोष्ट शिवाजीस अत्यंत तिरस्करणीय वाटत असे. परंतु, जयसिंहाची चिकाटी मोठीच होती. ‘बादशहाची मोठी इच्छा आहे कीं, तुम्हांस भेटावें, तुमचा गौरव करावा, तुम्हांस दक्षिणची सुभेदारी द्यावी....’ इत्यादि वचनें तो शिवाजीस देत होता. शिवाजीनेंही आपल्या निकटच्या मंडळींत याविषयी खूप चर्चा केली. ‘सिंहाच्या गुहेंत आपण होऊन जाणें योग्य नाहीं’ असें पुष्कळांचें मत पडलें, पण, देवी आणि ज्योतिषी यांनीं ‘अवश्य जावें’ असें सांगितलें. आणि ‘तुमचे जिवास कोणताहि अपाय होणार नाहीं याबद्दल मी व माझा पुत्र रामसिंह जामीन आहों’ असा करार जयसिंहानें लिहून दिला. अखेर बादशहाच्या भेटीस जाण्याचें शिवरायांनीं ठरविलें.

अत्यंत चातुर्यानें आणि दूरदृष्टीनें शिवाजीनें राज्याची व्यवस्था ठरवून दिली. मुख्य कारभार जिजाबाईवर सोंपविण्यांत आला. मोरोपंत प्रधान, मुजुमदार निळो सोनदेव व सेनापति प्रतापराव गुजर यांनीं जिजाबाईचे आज्ञेनें वागावें असें ठरलें. आपले किल्ले व मुद्दख स्वतः एकवार नजरेत घालून त्यांची जपणूक करण्यास परोपरीनें शिवाजीनें किल्लेदारांना विनविलें. आणि फाल्गुन शु. ९ रोजी शिवरायांनीं आग्न्यास जाण्यासाठीं प्रयाण केलें. तानाजी मालुसरे, येसाजी कंक, सर्जेराव जेधे, हिरोजी फर्जद, बाळाजी आवजी, निराजी आवजी, रघुनाथ कोरडे, शंभकराव डबीर, इत्यादि मंडळी बरोबर होती.

फाल्गुन शु. १०

सर ग्रियर्सन यांचें निधन !

शके १८६२ च्या फाल्गुन शु. १० रोजी भारतांतील भाषाशास्त्राच्या अभ्यासाचे जनक, पुरातत्त्ववेत्ते सर जॉर्ज आब्राहम ग्रियर्सन यांचें निधन झालें. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी सिव्हिल सर्व्हंट म्हणून हे नोकरीत रुजू झाले. तेव्हांपासून ग्रियर्सन आपला वेळ भारतातील भाषा आणि लिप्या यांच्या संशोधनांत घालवूं लागले. दांडगा व्यासंग व भरपूर मेहनत हें यांच्या कामगिरीचें वैशिष्ट्य होतें. सन १८७७ मध्ये यांनी कालिदासावरील आपला पहिला निबंध प्रसिद्ध केला. साठ वर्षेपर्यंत अत्यंत मेहनत घेऊन त्यांनी भाषाशास्त्राचा अभ्यास केला. यांच्या पंचायशीव्या वाढदिवशी 'व्हॉल्यूम ऑफ इंडियन अँड इराणियन स्टडीज्' हा ग्रंथ त्यांना अर्पण करण्यांत आला. त्यांत त्यांच्या कार्याचा गौरव केलेला आहे. या ग्रंथांतील वीस पृष्ठे यांच्या लिखाणांच्या सूचीने व्यापिली आहेत. भारतांतील दोनशेंपेक्षां अधिक लिप्यांशी यांचा चांगला परिचय होता. अनेक भाषाहि यांनी अवगत केल्या होत्या. कित्येक ज्ञात आणि अज्ञात भाषांची व्याकरणे यांनी लिहिली आहेत. यांची सर्वांत मोठी कामगिरी म्हणजे 'लिंग्विस्टिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' या ग्रंथाच्या वीस खंडांची निर्भिति ही होय. "यामुळें हिंदुस्थानांतील भाषांच्या अभ्यासकांना पूर्वपरंपरा तर प्रगट करून दाखविलीच, शिवाय त्या त्या भाषेंतील अनेक उतारे देऊन नवीन अभ्यासकांना सांगाडा निर्माण करून देऊन त्यांच्या घटनेचा अभ्यास करून त्यांची वर्गवारी करण्याचा प्रयत्न केला. यांच्या या कार्यामुळें हिन्दी विश्वविद्यालयांचें भाषाशास्त्राच्या शास्त्रीय अभ्यासाकडे लक्ष ओढलें गेलें." ग्रियर्सन यांच्या या प्रचंड प्रयत्नामुळें भाषाशास्त्रांत नवीन नवीन शोध लागण्यास बरेंच साह्य झालें. जगांतील सर्व भागांतून पदव्या आणि मानसन्मान यांचा वर्षाव यांच्यावर यांच्या उत्तरायुष्यांत झाला. बंगाल व मुंबई येथील रॉयल एशियाटिक सोसायटीच्या शाखेचे हे ऑनररी फेलो होते. नागरी प्रचारिणी सभा (काशी), बिहार अँड ओरिसा रीसर्च सोसायटी, दि मॉडर्न लॅंग्वेज असोसिएशन, लिंग्विस्टिक सोसायटी ऑफ इंडिया व वंगीय साहित्य परिषद, आदि संस्थांचे हे सभासदहि होते.

फाल्गुन शु. ११

(१) दादोजी कोंडदेव यांचें निधन !

शके १५६८ च्या फाल्गुन शु. ११ रोजी छत्रपति शिवाजीमहाराज राजे यांचे लहानपणींचे शिक्षक दादोजी कोंडदेव यांचें निधन झालें.

शिवाजीला शिक्षण देण्यांत दादोजी कोंडदेवानें जिजाबाईला फारच साह्य केलें होतें. “ मुसलमानी अंमलांतील परिस्थिति चांगली ओळखणारा धोरणी व चतुर असा हा पुरुष होता. ” हा मलठणचा कुलकर्णी असून भोसल्यांच्या कुटुंबाचा व याचा ऋणानुबंध बराच होता. शहाजी कर्नाटकाचे कामगिरीवर गेले असतां शिवाजी व जिजाई यांचा सांभाळ करण्याचें काम शहाजीनें यालाच सांगितलें होतें. दादोजीनें कसब्यांत रंगमहाल नांवाचा वाडा बांधून जवळच हत्ती, घोडे, वंगैरेंची पागा तयार केली. कोंडाण्यास लागून असलेलें शिवापूर गांव त्यानें शिवाजीच्या नांवानें वसविलें. तेथें उंची फळांचे बाग तयार केले. दादोजी कोंडदेव राजकारण जाणणारा. चतुर, मुत्सद्दी व करडा प्रधान होता. त्याची शिस्त मोठी कडक होती. राज्यव्यवस्था व न्यायपद्धति यांची प्रसिद्धि दादाजीमुळेंच झाली. हा मोठा करारी व पापभीरु होता. हातून कांहीं आगळीक घडल्यामुळें स्वतःस शिक्षा करण्याकरतां यानें आपल्या हाताची एक बाही आमरण आंखूड ठेवली अशी आख्यायिका आहे. मावळे लोकांचा विश्वास संपादन करून यानें त्यांची एक बिनकवायती पायदळ पलटण तयार केली, प्रांतांत होणारा लांडग्यांचा उपद्रव नाहींसा करून मावळ प्रांत वस्तीस लायक केला, जागजागीं चौक्या, पहारे बसवून चोरांची भीति नष्ट केली. शेतीची मोजणी, तिचा वसूल यां संबंधींहि कांहीं ठराव यानेंच केले. असा हा वृद्ध दादोजी फाल्गुन शु. ११ रोजी मरण पावला. लागलीच त्याची बायको निश्चेष्ट पडली, ती परत उठली नाहीं असें सांगतात.

दादोजीच्या मृत्यूमुळें शिवाजी व जिजाबाई यांना फारच दुःख झालें. मरणापूर्वी दादोजीनें शिवाजीस पुढीलप्रमाणें उपदेश केला होता, “ गोब्राह्मणांचें प्रतिपालन करण्याचा जो उद्योग तुम्हीं आरंभिला आहे तो तसाच चालवून धर्मसंस्थापना करा, यांत देव तुम्हांला यश देईल.—”

फाल्गुन शु. ११(२) इंग्रज-मराठे यांच्यांतील पुरंदरचा तह !

शके १६१७ च्या फाल्गुन शु. ११ रोजी इंग्रज आणि मराठे यांच्यामधील प्रसिद्ध असा पुरंदरचा तह झाला.

सुवर्णमय असणाऱ्या भारतांत गोवे आणि उत्तर कोंकण येथे पोर्तुगीजांनी आपले बस्तान स्थिर केले आणि मद्रास व बंगाल इकडे इंग्रजांचा उत्कर्ष होत राहिला. मराठी राज्य कांहीं काळपर्यंत तरी का होईना खंचीर असल्यामुळे मुंबईकडे इंग्रजांचा शिरकाव होणे दुरापास्त झाले. पुढे पेशव्यांच्या दरबारांत गृहकलह आहे की काय याचा तपास मॉस्टिन नांवाचा इंग्रज वकील करू लागला. त्याच्या सुदैवाने राघोबादादा त्याला मित्र भेटले. नारायणरावांच्या खुनानंतर राघोबाविरुद्ध बारभाईंचे कारस्थान उभारले गेले व रघुनाथराव उत्तरेकडे पळू लागले. हरिपंततात्या त्यांचा पाठलाग करित होते. ही संधि इंग्रजांनी साधिली. इंग्रजांनी पूर्वीचा सर्व तह विसरून साष्टी घेतली. राघोबा सुरतेस इंग्रजांच्या आश्रयास आले; आणि घरभेदेपणा पत्करून त्यांनी इंग्रजांशी तह केला. आणि कर्नल कीटिंग यांच्याबरोबर अडीच हजार इंग्रजी फौज राघोबास मदत करण्यास सिद्ध झाली. शिंदे, होळकर व हरिपंत रघुनाथरावांचा पाठलाग करितच होते, परंतु राघोबास इंग्रजांचा आश्रय मिळाल्याचे पाहून शिंदे-होळकर स्वस्थ राहिले. एकट्या हरिपंताने इंग्रजी फौजेशी सामना दिला. दोनहि पक्षांकडील बरेच नुकसान झाले. मध्यंतरी नवीन प्रकरण निर्माण झाले. कलकत्याच्या हेस्टिंग्जने मुंबईकर इंग्रजांना काळविले, “राघोबाचा पक्ष धेऊन तुम्ही आपल्या अधिकाराबाहेर वर्तन केले. युद्ध ताबडतोच बंद करा.” आणि सखाराम बापूसहि लिहिले की, “मुंबईकरांनी चालविलेले युद्ध आम्हांस मान्य नाही. तुम्हांकडे बोलणे करण्यास वकील पाठवतो. तहाची योजना करा.” कर्नल अँप्टन हा इंग्रज वकील कलकत्याहून तहाचे बोलणे करण्यास आला. बऱ्याच वाटाघाटी झाल्या, पण साष्टी वगैरे मुख्य मिळाल्यामुळे जो फायदा झाला होता तो सोडण्यास इंग्रज तयार नव्हते. परंतु मराठ्यांचीहि स्थिति ठीक नव्हती. तेव्हां दोघांच्यांत फाल्गुन शु. ११ रोजी तह ठरला. इंग्रजांच्या फौजा परत जाव्या, राघोबाने कोपरगावी रहावे; पेशव्यांच्या विरुद्ध इंग्रजांनी इतर कोणालाहि मदत करू नये.

फाल्गुन शु. १२

दांडी-यात्रेचा प्रारंभ !

शके १८५१ च्या फाल्गुन शु. १२ रोजी महात्मा' गांधींच्या प्रसिद्ध दांडी-यात्रेला प्रारंभ झाला.

भारताच्या विस्तृत किनाऱ्यावर अपरंपार मीठ तयार होत असूनहि या रोज लागणाऱ्या वस्तूवर सरकारला कर द्यावा लागत असे. त्याविरुद्ध गांधीजींनी लढा पुकारला. सरकार दाद देत नाहीसं पाहून सत्याग्रह करण्याचें त्यांनीं ठरविलें. गुजराथमधील दांडी हें क्षेत्र निवडण्यांत आलें. फाल्गुन शु. १२ रोजी सकाळी साडेसहा वाजतां या अभूतपूर्व यात्रेस प्रारंभ झाला. त्यांच्या कपाळावर कुंकुम-तिलक शोभत होता. हातांत आधारासाठीं एक काठी होती. अंगावर दोनच खादीचीं वस्त्रे आणि कमरेला घड्याळ ! “ वल्कलें परिधान करून पित्याच्या प्रतिज्ञापालनासाठीं कर्तव्यबुद्धीनें वनवासास निघालेल्या श्रीरामचंद्रांचें तेज गांधीजींच्या मुखावर खेळत होतें.” सुवासिनींनीं पंचारती घेऊन ओवाळल्या-नंतर यात्रेतील पहिलें पाऊल पडलें. या तुकडीत एकूण बहात्तर सत्याग्रही वीर होते. वाटेनें प्रत्येक खेडेगांवांत या महात्म्याचें अपूर्व स्वागत झालें. सुरत, नडियाद, आदि शहरांत हजारों रुपयांच्या राशी गांधीजींच्या पायावर अर्पण करण्यांत आल्या. “ मला पैसा नको. खादी, दारूबंदी व ऐक्य या कार्यांवर शक्ति खर्च करा ” असा उपदेश ते देत असत.

“ मलयगिरीवरील शीतल, सुगांधी व संजीवक अशा वाऱ्याप्रमाणें गांधीजी आपल्या सेनेसह या गांवाहून, त्या गांवास चालले. खेडेगांवांतील गरीब व अडाणी पण साध्याभोळ्या व प्रेमळ शेतकऱ्यांनीं त्यांच्या रस्त्यावर पाणी शिंपून व लतापल्लवांचीं तोरणें उभारून व कोठें कोठें वाजंत्रीं वाजवून त्यांचें उत्सा-हानें स्वागत केलें.” सत्यासाठीं, न्यायासाठीं गांधींचा हा लढा होता. “ राज्य-कर्त्यांचा नाश करणें हा आमचा हेतु नव्हे, पण राज्यपद्धतीचा मात्र उच्छेद झाला पाहिजे.” “ आतां मला स्पष्ट असें वाटतें कीं, इंग्रजी राज्याचा नाश करण्यासाठीं माझा जन्म झाला आहे...मला घाण्यांत पिळून काढलें तरी मी या राज्याचा नाश करावा असेंच सांगत राहीन.” असा त्यांचा संदेश होता.

फाल्गुन शु. १३

शिवरायांची वाढती सत्ता !

शके १५१६ च्या फाल्गुन शु. १३ रोजी मराठ्यांच्या सैन्याने दंडाराजपुरीस वेढा घातला.

शिवरायांनी स्वराज्याचा उपक्रम केला, त्याचा जाच बऱ्याच लोकांना झाला. औरंगजेब तर जळफळून गेला. पश्चिम किनाऱ्यावर पोर्तुगीझ लोक व्यापार करीत, त्यांनाहि शिवाजीच्या वाढत्या प्रतापापामून त्रासच होऊ लागला. पाश्चात्य लोक ज्या शस्त्रविद्येत निपुण होते ती विद्या हस्तगत करण्याची योजना शिवाजीची होती. पोर्तुगीझ, इंग्रज, वगैरे व्यापारी शिवाजीच्या शत्रूला दारूगोळा, हत्यारें, वगैरे साहित्य पुरवून मदत देत असत. याशिवाय लूट, जाळपोळ, इत्यादि प्रकार होऊन धार्मिक जुळूमहि फार होत असे. यामुळे त्यांना धाकांत ठेवणें हें शिवाजीचें कर्तव्यच होऊन बसलें होतें. याच भागांत राहणारा पीतांबर शेणवी याचा उपयोग करून घेऊन शिवाजीनें पोर्तुगीझांची विद्या आत्मसात् केली. पश्चिम किनाऱ्यावर वावरणाऱ्या इंग्रज, सिद्दी व पोर्तुगीझ यांना धाकांत ठेवून आपला विजय कायम राखण्यासाठीं शिवाजीनें कुलाबा, सुवर्णदुर्ग, विजयदुर्ग, सिंधुदुर्ग, इत्यादि नवीन दर्यावर्दी ठाणीं निर्माण केलीं.

सन १६७४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत गोव्याच्या हद्दीला लागून असलेला विजापूरचा फोंडा घेण्यासाठीं शिवाजीनें अण्णाजी दत्तो यास फौजेसह पाठविलें. परंतु त्याचें फारसें चाललें नाहीं. तेव्हां स्वतः शिवाजी राजापुलास येऊन दाखल झाला. त्यानें फोंड्यास वेढा दिला. किल्ल्यावरील विजापूरचा अधिकारी महंमुदरवान जीव बचावण्यासाठीं पळून गेला ! त्यानंतर अंकोला, शिवेश्वर, काद्रा, वगैरे ठाणींहि काबीज झालीं. पुढें कारवार, सदाशिवगड, सोंधे हे प्रदेशहि हस्तगत झाले. त्यांवर चौथार्ड्याचा हक्क सुरू होऊन धर्माजी नागनाथ नांवाचा अधिकारी नेमून सर्व व्यवस्था शिवाजीनें त्याकडे सोंपविली. येणेंप्रमाणें मराठ्यांचा दरारा सर्वत्र वाढल्यामुळे पोर्तुगीझांना चांगलीच दहशत बसली. शिवाजी राजाचा सर्वत्र दरारा निर्माण होऊन अनाथांच्या रक्षणास कोणी वाली आहे, असें सिद्ध झालें.

फाल्गुन शु. १४

इंद्रजिताचा मायावी पराक्रम !

फाल्गुन शु. १४ रोजी रावणाकडील खराचा पुत्र मकराक्ष याचा रामानें वध केल्यावर इंद्रजित युद्धास सरसावला.

कुंभकर्णाचा वध झाल्यावर त्याचे पुत्र कुंभ व निकुंभ वानर सैन्यावर चालून आले. त्या सर्वांनी रणांगणावर आपली आहुति दिली. नंतर खराचा पुत्र मकराक्ष यास रावणानें रामावर पाठविलें. शेवटीं त्याचाहि नाश झाल्यावर रावण त्वेषानें इंद्रजितास बोलला, “ इंद्रजिता, तूं इंद्रालाहि जिंकलें आहेस. रामलक्ष्मणांचा तुझ्यापुढें टिकाव लागणार नाही. तूं स्वतः जाऊन त्या दोघांचा नायनाट कर.” याप्रमाणें प्रोत्साहित झालेला इंद्रजित रणांगणावर आला व वानर सैन्यावर एकसारखी बाणवृष्टि करण्यास त्यानें प्रारंभ केला. अदृश्य असणाऱ्या रथांतून बाण येत असल्यामुळें बिचाऱ्या वानरांची अत्यंत त्रेधा उडाली. लाखों वानर मरून पडले. कित्येक जण भ्रमिष्ट होऊन सैरावैरा पळू लागले. रामलक्ष्मणांवरहि बाण येऊं लागल्यावर त्यांनीं आपल्या अस्त्रविद्येनें त्यांचा प्रतिकार केला. परंतु बाणांची वृष्टि करणारा इंद्रजित दिसेना तेव्हां लक्ष्मण क्रोधानें बोलला, “ राक्षसमात्रांचा निःपात करण्यासाठीं ब्रह्मास्त्र सोडतों म्हणजे इंद्रजित असेल तेथें मरण पावेल.” यावर रामानें इशारा दिला, “ अपराधी व निरपराधी यांची सरसहा कत्तल करूं नकोस.” त्यामुळें लक्ष्मण स्वस्थ राहिला.

दुसऱ्या दिवशीं मायावी असें सीतेचें शरीर निर्माण करून मारुतीच्या देखत तिचा वध केला. रामाला ही बातमी समजल्यावर त्यास अतिशय दुःख झालें. शेवटीं विभीषणानें रामलक्ष्मणांचें सांतवण केलें : “ महाराज, तुम्ही बिलकुल शोक करूं नका. रावण सीतेचा कधींहि घात करणार नाही. इंद्रजितानें मारली ती मायावी सीता असली पाहिजे. उठा. शोक करण्याची ही वेळ नाही. इंद्रजित निकुंभिलेस यज्ञ करण्यास जात आहे. यज्ञ समाप्त करून तो रथावर चढला कीं देवांनांहि त्याला जिंकणें अशक्य होईल. त्याच्या आंत इंद्रजिताचा समाचार घेतला पाहिजे. ”

फाल्गुन शु. १५

(१) होळी पौर्णिमेचें रहस्य !

फाल्गुनी पौर्णिमेचा दिवस होळी पौर्णिमा म्हणून भारतांत प्रसिद्ध असला तरी स्थानपरत्वे त्याला शिमगा, होलिका, हुताशनीमहोत्सव, दोलायात्रा, कामदहन अशीं नांवे आहेत.

या सणाच्या उत्पत्तीसंबंधी एकवाक्यता नाही. वसंतऋतूच्या आगमनासाठी हा वसंतोत्सव चालू असतो असाही एक समज आहे. उत्तरेतील लोक हा उत्सव कृष्णासंबंधी मानतात. बालकृष्णाला विषमय दुग्ध पाजणारी पूतना हिचें होळीच्या रात्रीच दहन करण्यांत आलें असा एक विश्वास आहे. महाराष्ट्रातील लोक मानतात की, पूर्वी तुंडानामक राक्षसीण लहान बालकांना फार पीडा देत असे, तेव्हां तिला हांकून लावण्यासाठी बीभत्स शिब्या देऊन जिकडे तिकडे अग्नि निर्माण करण्याची वृद्धिवाट पडली आहे. हा सण साजरा करण्याचे प्रकारहि निरनिराळे आहेत. या सणांत प्रकट होणारी अनीति व बीभत्सपणा हळूहळू नष्ट होऊन राष्ट्रवर्धक असे स्वरूप येण्यास सुरुवात झाली आहे. या दिवशीं मैदानी व मदींनी खेळांच्या चढाओढी ठेवून एकमेकांत सामाजिक हितसंबंध निर्माण करण्याची प्रवृत्ति आजकाल वाढली आहे.

होळीसणांत अश्लीलता कां शिरली असावी या प्रश्नाचें उत्तर शोधतांना श्री. काका कालेलकर मार्भिकपर्णे विचार करतातः—

“होळी म्हणजे कामदहन. वैराग्याची साधना. विषयाला काव्याचें मोहक स्वरूप दिल्यानें तो वाढतो. त्यालाच बीभत्स रूप देऊन त्याला उघडा नागडा करून त्याचें खरें स्वरूप समाजास दाखवून त्याविषयी शिसारी उत्पन्न करण्याचा उद्देश तर नसेल? सबंध हिवाळाभर ज्याच्या मोहांत आपण सांपडलों त्याची फाजिती करून, त्याला जाळून टाकून पश्चात्तापाची विभूति शरीराला चर्चून वैराग्य धारण करण्याचा उद्देश यांत असेल काय ?”

आणि कामदहनाच्या कल्पनेवर आधारलेल्या या कल्पनेस पुराणांत आधार सांपडतो. मदनदहनानंतर शंकरांनी आपल्या गणांना सांगितलें की, “फाल्गुन शु. १५ स र्मी मदनास जाळलें आहे. तेव्हां त्याच दिवशीं सर्वांनी होळी करावी.”

फाल्गुन शु. १५

(२) श्रीगौरांगप्रभूंचा जन्मदिवस !

शके १४०७ च्या फाल्गुन शु. १५ रोजी बंगाल्यांतील विख्यात संत श्रीगौरांग ऊर्फ श्रीचैतन्यप्रभु यांचा जन्म झाला.

आसाममधील श्रोहट्ट (सिल्हट) येथील प्रसिद्ध मिश्र घराण्यांत श्रीगौरांगांचा जन्म झाला. विद्याभ्यास करण्यासाठी जगन्नाथ मिश्र सिल्हटहून नवद्वीप येथे आले. यांचा विवाह नीलांबर चक्रवर्ती यांची मुलगी 'शचीदेवी' हिच्याशी झाला होता. या दांपत्यास लागोपाठ आठ मुली झाल्या. आणि त्या मरूनहि गेल्या. नववा मुलगा झाला त्याचे नांव विश्वरूप. आणि शके १४०७ च्या फाल्गुन शु. १५ रोजी त्यांना दुसरा मुलगा झाला त्याचे नांव निमाई. हेच पुढे श्रीगौरांग, चैतन्यदेव, महाप्रभु अथवा निमाईभगवान् म्हणून प्रसिद्धीस आले असे सांगतात. निमाई आईच्या गर्भांत तेरा महिने असल्यामुळे चांगला धष्टपुष्ट होता. 'हरि हरि बोल, बोल हरि बोल। मुकुन्द माधव गोविंद बोल' या पदाच्या तालावर निमाई वादू लागला. लहानपणापासून निमाईला भगवद्-भक्तीचे अतोनात वेड होतें. पुढे निमाईचे थोरले बंधु विश्वरूप वैराग्य प्राप्त झाल्यामुळे घरांतून निघून गेले. वडिलांचाहि मृत्यु झाला. नंतर मात्र निमाई नेमाने विद्याभ्यास करू लागले. बालसुलभ खोड्यांना एकदम आळा बसला. न्यायशास्त्र, व्याकरणशास्त्र यांत निमाई लौकरच मोठे पंडित झाले. त्यांचा विवाह लक्ष्मीदेवी हिच्याशी झाला. वैष्णवांच्या कट्टरपणावर निमाई पंडित टीका करीत. त्यांच्या दुसऱ्या स्त्रीचे नांव विष्णुप्रिया असे होते. निमाईनी केशव भारतीकडून संन्यासदीक्षा घेतल्यानंतर ते जगन्नाथपुरीस जाण्यास निघाले. जगन्नाथाला पाहतांच त्यांच्यांत भावावेश निर्माण झाला. जगन्नाथाच्या मूर्तीला त्यांनी मिठीच मारली. त्यानंतर त्यांनी तीर्थयात्रा केली आणि सन १५२१ पासून राधाभावाच्या उपासनेस त्यांनी प्रारंभ केला. स्वतःस राधा समजून अत्यंत उत्कटपणे परमेश्वराची भक्ति ते करू लागले. राधेच्या प्रेमाच्या सर्व अवस्था त्यांनी अनुभविल्या. मधुराभक्तीचा मूर्तिमंत अवतार म्हणजे गौरांगप्रभु. त्यानंतर शके १४५५ मध्ये श्रीचैतन्यांना श्रीकृष्णाच्या कालिंदी नदीतील विरहाची भावना झाली; आणि श्यामल कृष्णाशी क्रीडा करण्यासाठी त्यांनी समुद्रांत उडी टाकली !

फाल्गुन शु. १५

(३) मराठ्यांना बाणकोट हस्तगत !

शके १६५५ च्या फाल्गुन शु. १५ रोजी जंजिऱ्याच्या मोहिमेंतील प्रसिद्ध ठाणें बाणकोट हें मराठ्यांनी हस्तगत केलें.

जंजिऱ्याचा हबशी हा मोंगल बादशहाचा हस्तक समजला जात असल्यामुळें त्याचा उच्छेद करणें हें शिवाजीमहाराजांच्या काळापासून मराठ्यांचें मुख्य कर्तव्य होऊन बसलें होतें. बाळाजी विश्वनाथ पेशवा झाल्यावर, त्यानें आपली जन्मभूमि कोंकण प्रांत ही आपल्या ताब्यांत असावी या हेतूनें 'प्रयत्न चालू केलेच होते. स्वारीच्या उपक्रमास ब्रह्मोदस्वामी कारण झाले.

सन १७२७ त शिवरात्रीच्या दिवशीं जंजिऱ्याच्या सिद्दीनें परशुराम येथील देवालयावर हल्ला करून त्या पावित्र स्थानाचा विध्वंस केला. देवालयाची, ब्राह्मणांची सर्व दौलत लुटून नेली. हें पाहून स्वामींना परमदुःख झालें. त्यांनीं सिद्दीसातांस शाप दिला, " देव ब्राह्मणांचा तूं उच्छेद केलास, अतःपर तुझाहि उच्छेद लौकरच होईल." त्यानंतर स्वामींचें वास्तव्य साताऱ्यानजीक धावडशी येथें होऊं लागलें. त्यांनीं कांहीं मराठे सरदार व शाहू यांना भरीस घालून जंजिऱ्याची मोहीम स्वीकारण्यास प्रवृत्त केलें. वारंवार पत्रें लिहून बाजीरावासहि या गोष्टीचें महत्त्व स्वामींनीं पटवून दिलें. आणि याचाच परिणाम म्हणून सन १७३३ त जंजिऱ्याची मुख्य मोहीम सुरू झाली.

बाणकोटच्या खाडीपासून उत्तरेस थेट रेवदंड्यापर्यंतचा सहाद्रीच्या पायथ्याचा मुद्दख सिद्दीच्या ताब्यांत होता. किनाऱ्यालगतच्या मराठी मुलखावर हल्ले करून हिंदु प्रजेस छळण्याचा उपक्रम कित्येक वर्षें सिद्दी करीत होता. तेव्हां या कामगिरीवर उदाजी पवार, बाजी भीमराव, वगैरे सरदार शाहूच्या आज्ञेनें पराक्रम करूं लागले. फाल्गुन शु. १५ रोजी त्यांनीं बाणकोटचें प्रसिद्ध ठाणें हस्तगत केलें आणि यानंतर जंजिरा व अंजनवेल याखेरीज सर्व मुद्दख मराठ्यांच्या ताब्यांत आला. शेवटीं जंजिऱ्यावरहि तोफांचा मारा सुरू झाला आणि सिद्दी, अंबर, संभूल, वगैरे सरदार अंजनवेलकडे पळून गेले.

फाल्गुन व. १

(१) बुक्कराय यांचें निधन !

शके १२९९ च्या फाल्गुन व. १ रोजीं सर्व हिंदुस्थानांत मुसलमानांचा धुमाकूळ सुरू असतांना दक्षिणेस तुंगभद्रेच्या तीरावर माधवाचार्यांच्या साहाय्यानें विजयनगरच्या वैभवशाली हिंदुसाम्राज्याची स्थापना करणाऱ्या हरिहर आणि बुक्क या बंधूपैकीं बुक्कराय यांचें निधन झालें.

चौदाव्या शतकाच्या सुरुवातीस इस्लामी संस्कृतीच्या टोळधाडी दक्षिणेंत धुमाकूळ घाटूं लागल्या होत्या. शके १२४० मध्ये देवगिरीच्या यादवांचें राज्य बुडाल्यावर थोड्याच दिवसांत तेलंगणांतील वरंगळचें राज्यहि कायमचें नष्ट झालें सर्व दक्षिण भारतांत हिंदूंचा पाडाव होऊन मोठी बिकट परिस्थिति निर्माण झाली. याच सुमारास तुंगभद्रेच्या उत्तर तीरावर अनागोंदी नांवाचें एक छोटें राज्य होतें. शके १२४० वरंगळचें राज्य बुडाल्यावर त्याच्या पदरीं असलेले हरिहर आणि बुक्क हे बंधु अनागोंदीच्या आश्रयास आले. एकास अनागोंदीची दिवाणगिरी व दुसऱ्यास खजिनदारी मिळून दोघां बंधूंची लौकरच भरभराट झाली. परंतु पुढें सात-आठ वर्षांतच सुलतान महंमुद तघलक यानें अनागोंदीचें राज्य बुडविलें. आणि सर्व दक्षिण देश मुसलमानांना मोकळा झाला. धर्म बुडाला, स्वातंत्र्य गेलें, पुरातन राज्ये गेलीं, मंदिरे जमीनदोस्त झालीं, दैन्य, दारिद्र्य, दुष्काळ यांनीं सारा दक्षिण देश व्यापला ! अशा बिकट प्रसंगीं हरिहर-बुक्क या बंधूंनीं शके १२५७ मध्ये विजयनगरीं हिंदुसाम्राज्याची मुहूर्तमेढ रोविली. विजयनगरचें साम्राज्य त्या वेळीं अत्यंत भरभराटीस आलें असाून त्याच्याएवढें संपन्न राज्य दुसरें नव्हतें.

“ बुक्क मोठा पराक्रमी असून हिंदु धर्माचा मोठा अभिमानी व पुरस्कर्ता होता. पांच पांडवांत जसा अर्जुन तसा संगमाच्या पांच पुलांत बुक्क असें म्हणण्यांत येई. याची तरवार रणांगणावर नाचूं लागली म्हणजे मुसलमानांचीं तोंडे वाळून निस्तेज होत असत. ... शत्रु राजांना हा वज्राच्या तडाख्याप्रमाणें भासे ... याची सर्वांत महत्त्वाची कामगिरी म्हणजे यानें वेदभाष्य लिहिलें. ‘वैदिक मार्गप्रवर्तक’ म्हणून जुन्या लेखांत याचा उल्लेख आढळतो. ”

फाल्गुन व. १ (२) “बोध करून माघारीं फिरविलें !”

शके १६८२ च्या फाल्गुन व. १ रोजी पराक्रमी बंधु भाऊसाहेब व सुपुत्र विश्वासराव यांच्या निधनाची बातमी ऐकून नानासाहेब पेशवे पानपतच्या मार्गावरून परत येण्यास निघाले.

उत्तर हिंदुस्थानांत पानपतचा भयंकर संग्राम होत असतां नानासाहेब पेशवे निजामावर लक्ष ठेवण्यासाठीं नगरच्या बाजूस राहिले होते. दोनही फौजांची समीपता झाल्याची वार्ता तेवढी नानासाहेबांस समजली होती. पण पुढे कांहींच बातमी लागेना. महादोबा पुरंदरे यांच्या आग्रहानें पेशवे उत्तरेस जाण्यास निघाले. बरोबर जानोजी व मुधोजी भोसले, बाभूजी नाईक, गोपाळराव पटवर्धन, यमाजी शिवदेव, आदि मंडळी होती. भेलसा येथे बातमी समजली:—“दोन मोती गलत, दसवीस अश्राफत, रुपयोकी गणति नहीं—” मागाहून हळूहळू हृदयद्रावक बातमी पेशव्यांचे कानीं आली. परंतु बातमीत मेळ नव्हता. एकदां समजावें भाऊसाहेबांची फत्ते झाली, पुनः ऐकावें मोड झाला. त्यामुळें एकंदर मंडळींची स्थिति फारच शोचनीय झाली. नानासाहेबांचें हृदय विदीर्ण होऊन गेलें होतें.

शेवटीं—“होळकर, विठ्ठल शिवदेव, नारोशंकर, वगैरे मंडळी भेटली. सर्व वृत्तांत निवेदन केला. श्रीमंतांनीं एकोन बहुत खेद केला. त्यांचा निश्चय कीं, दिल्लीस जाऊन गिलच्याचें पारिपत्य करावें. अशी विचारणा करून बंदोबस्त करित असतां गोपिकाबाईंनीं बहुत बोध करून माघारें फिरविलें.” शेवटीं दुःखद मनस्थितीत नानासाहेब फाल्गुन व. १ रोजी परत निघाले. “जावयाचा निदिध्यास प्रधान पंत यांनीं धरिला. श्रीप्रयागीं जावें, तेथें नावेमध्ये बसून नांव बुडवावी ऐसें चित्तभ्रंमं करून बोलों लागले. तेव्हां सर्वांनीं चिन्हेंठीक दिसत नाही, ऐसा निश्चय करून पुढें कूच झालें.”

नानासाहेबांच्या मनावर या विपत्तीचा मोठाच आघात झाला. त्यांचें वजन १७८ पौंडांवरून ११४ पौंडांवर आलें. आणि ‘भाऊ भाऊ’ असा शोक करीतच. स्वारी पुण्यास येऊन पोचली. आणि त्यांतच त्यांचा अंत झाला.

फाल्गुन व. २

“ आतां मज जाणें प्राणेश्वरासर्वे ! ”

शके १५७१ च्या फाल्गुन व. २ रोजी महाराष्ट्रांतील विख्यात सत्पुरुष तुकारामचोवा यांचें निर्याण झालें.

संसारांत संकटपरंपरा निर्माण झाल्यावर मूळचेच परमार्थप्रवण असलेले तुकाराम परमेश्वराकडे संपूर्ण वळले. कीर्तनकारांच्या पाठीमागें ध्रुपद धरून तुकोबांनीं “ कांहीं पाठ केलीं संतांचीं उत्तरे. ” भंडाऱ्याच्या डोंगरावर जाऊन ज्ञानदेव—एकनाथांच्या वाङ्मयाचें वाचन सुरू केल्यावर त्यांचें चित्त निर्मळ झालें. थोड्याच दिवसांत गुरुकृपा होऊन बोवांना कवित्वाची स्फूर्ति झाली. आणि त्यांच्या तोंडून पाझरणाऱ्या काव्यगंगेंत महाराष्ट्रीय जनता सुखावली. तीन-चार शतकांपूर्वी ज्ञानदेवांनीं संस्कृतांतील तत्त्वज्ञान मराठींत आणून मोठी कामगिरी केली. पण तें तत्त्वज्ञान अंतराळीं होतें. त्याला आपल्या अभंगवाणीनें भूमितलावर तुकोबांनीं आणलें. स्वतः परमेश्वराची प्राप्ति करून घेतल्यावर तुकोबा ‘उपकारापुरते उरले’ होते. आपण स्वतः जेवून तृप्त झाल्यावर इतरांना संतर्पण करण्यासाठीं ह्यांचें जीवित होतें. तत्कालीन समाजांतील अनिष्ट चाली, ढोंगें, बुवाबाजी, नवससायास, थांवर तीव्र प्रहार करून समाजसुधारकाचें काम त्यांनीं चोखपणें बजाविलें. केवळ स्वतःचाच मोक्ष साधणारे तुकोबा नव्हते. सर्वांना त्यांनीं वैराग्याचा बोधाहि दिला नाहीं. तर प्रपंच हाच हरिरूप मानून निरहंकार वृत्तीनें रहावें हा भागवत धर्माचा श्रेष्ठ संदेश त्यांनीं थेट सामान्य जनतेपर्यंत पोचविला.

शेवटीं शके १५७१ च्या सुमारास आपलें कार्य संपल्याची जाणीव त्यांना झाल्यावर त्यांनीं आवराआवरीस सुरुवात केली. फाल्गुन व. २ च्या कीर्तनांत तुकोबा बोलूं लागले—

“ सकळींहि माझी बोळवण करा । परतोनी घरां जावें तुम्हीं ।

आतां मज जाणें प्राणेश्वरा सर्वे । मी माझिया भावें अनुसरलों ॥

वाढवितां लोभ होईल उशीर । अवर्धांच स्थिर करा ठायीं ॥ ”

सर्व लोक भजनप्रेमांत तल्लीन झाले होते. ‘विठ्ठल विठ्ठल’ म्हणत तुकोबा भावावेशात येऊन पांडुरंगाशीं एकरूप झाले !

फाल्गुन व. ३ (१) “श्रीशिवाजी राजे शिवनेरीस उपजले !”

शके १५५१ च्या फाल्गुन व. ३ रोजी शिवनेरी येथे स्वराज्यसंस्थापक श्रीशिवाजीमहाराज यांचा जन्म झाला.

निजामशाहींत मराठ्यांचीं दोन घराणीं प्रसिद्धीस आलीं : एक भोसल्यांचें व दुसरें जाधवांचें. पैकीं शहाजी भोसले आपल्या पराक्रमानें सर्वत्र तळपत राहिले. त्यांचें जीवित युद्धमय स्थितींतच असल्यानें गरोदर असणारी स्त्री जिजाबाई शिवनेरी किल्ल्यावर होती. भोंवतालची परिस्थिति पाहून जिजाबाईस धाक उत्पन्न होई. तिनें शिवाईस नवस केला कीं, “मला मुलगा होऊं दे, मी त्याला तुझें नांव ठेवीन.” त्याप्रमाणें मुलगा झाल्यावर तिनें त्याचें शिवाजी असें नांव ठेविलें. जिजाबाई ही शिवाजीचा पहिला गुरु होय. तिचें शहाजीशीं विशेष सख्य नव्हतें, माहेरचाहि आधार तुटलेला, तेव्हां तिनें आपलें सारें लक्ष शिवाजीकडेच केंद्रित करून त्याची उत्कृष्टपणें जोपासना केली. रामायण-महाभारतांतील कथा सांगून तिनें त्याच्या मनांत स्वाभिमान आणि शौर्याविषयीं आवड निर्माण केली. शिवाजीचा दुसरा गुरु म्हणजे दादोजी कोंडदेव मलठणकर. घोड्यावर बसणें तिरंदाजी करणें, भाला मारणें, तलवार चालवणें, इत्यादि मर्दानी शिक्षण त्यानेंच शिवाजीला दिलें.

शिवाजी लहान असतांनाच शहाजीनें त्यांना विजापूरला नेलें. तेथील सर्व प्रकार पाहून शिवरायांच्या अंगचा स्वाभिमान उफाळून वर आला. यवनांचीं दुष्ट कृत्यें त्यांच्या नजरेंत भरलीं, गोवध करणाऱ्यांविषयीं त्यांना संताप आला. विजापूर दरबारांत शहाजीबरोबर शिवाजी गेला परंतु मुजरा न करतां तसाच उभा राहिला, तेव्हां ‘लेकरूं आहे, दरबार पाहून घाबरलें, अशी सारवणी शहाजीस करावी लागली. शिवाजीनें डोळ्यांनीं सर्व परिस्थिति पाहिली आणि यवनांच्या मगरभिठींतून देश, धर्म, लोक यांना सोडवावें अशा विचारानें लहान वयांतच जिवास जीव देणारे अनेक सौंगडी जमवून त्यानें कार्यास सुरुवात केली. आणि थोड्याच अवधींत हिंदवी स्वराज्याची निर्मिति या थोर पुरुषानें केली !

फाल्गुन व. ३

(२) नाना फडणीस यांचें निधन !

शके १७२१ च्या फाल्गुन व. ३ रोजी मराठेशाहींतील प्रसिद्ध मुत्सद्दी व राजकारणी पुरुष नाना फडणीस यांचें निधन झालें.

मृत्यूपूर्वी दोन-तीन वर्षे नाना कैदेंत होते. अटकेंतील हालअपेष्टा टाळण्या-साठी त्यांनीं केलेले सर्व प्रयत्न फोल ठरले आणि थोडे दिवस का होईना नानांना कैद भोगावी लागल्यामुळें त्यांच्या मनास जबरदस्त धक्का बसला. त्यांची प्रकृति बिघडून दिवसेंदिवस ती खालावत गेली. माघ वद्यंत त्यांना ज्वर येऊं लागला, आणि त्यांतच फाल्गुन व. ३ रोजी मध्यरात्रीस त्यांचा अंत झाला.

“नारायणरावांच्या वधानंतर रघुनाथरावांविरुद्ध कारस्थान रचून त्या प्रकरणीं इंग्रजांशीं युद्ध सुरू झालें, त्यांत नानानें शिकस्तीचे प्रयत्न करून केवळ बुद्धीच्या जोरावर इंग्रजांचा पाडाव केला हीच त्याची महनीय राष्ट्रीय कामगिरी होय.... चारभाईचें कारस्थान, मोरोबाचा पाडाव, चौकडीची जूट सालबाईचा तह व सवाई माधवरावांचें लग्न, हे मुख्य प्रसंग नानाच्या कर्तबगारीचे होत.... नाना फडणिसानें मुखत्यारीनें काम चालविलें. त्याची काम करण्याची मेहनत, अक्कल, स्मरण, लिहिणें, बंदोबस्त व अप्रमाण बोलण्या-विषयीं मनांत भय हे गुण चांगले होते.” जयपूरच्या राजानें त्यांच्याविषयीं अभिप्राय व्यक्त केला आहे : “राज्यांतील सरदारांच्या चित्तांतील शुद्धता व ऐक्यता करून त्यांस लावून धेणें व प्रजेचें पालन उत्तम करणें हें काम त्यांचेंच आहे. दक्षिण हिंदुस्थानांत दुसरे कोणी नाहींत.”

१७९५ मध्ये खड्यांच्या लढाईंत निजामाविरुद्ध मराठ्यांनीं प्रचंड विजय मिळविला, त्यानंतर मात्र नानांचें तेज फिकें झालें. महादजी शिंदे व हरिपंत फडके हे नानांचे डावे-उजवे हात मृत्यूच्या तडाख्यांत सांपडले. सवाई माधवरावांचा अंत झाला आणि नानांचा वीस वर्षांचा उद्योग नष्ट होऊन गेला. त्यांच्याबरोबर मराठेशाहींचें शहाणपणच लयास गेलें ! मराठेशाही पोरकी होऊन तिच्यांतील त्राण नाहींस झालें !

फाल्गुन व. ४

वि. ना. मंडलीक यांचा जन्म !

शके १७५४ च्या फाल्गुन व. ४ या दिवशीं अब्बल इंग्रजीतील सुप्रसिद्ध सार्वजनिक कार्यकर्ते विश्वनाथ नारायण मंडलीक यांचा जन्म झाला.

यांचें जन्मस्थान मुरुड. मुंबईच्या एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्यूटमध्ये चार वर्षे शिक्षण घेतल्यावर कांहीं वर्षे यांनीं सरकारी नोकरी केली. परंतु पुढें हे वकिली करूं लागले. 'नेटिव्ह ओपिनियन' नांवाच्या इंग्रजी-मराठी साप्ताहिकाचे मंडलीक सात वर्षे संपादक होते. मंडलीक यांनीं आपल्या जीवितांत अनेक प्रकारचीं लोकोपयोगी व शिक्षणोपयोगी कामें केलीं. रॉयल एशियाटिक सोसायटीचे उपाध्यक्ष, बेंगाल एशियाटिक सोसायटीचे सभासद, रॉयल जिऑग्रिफिकल सोसायटीचे फेलो, मुंबई विद्यापीठाचे फेलो, मुंबई व कलकत्ता कायदे कौन्सिलचे सभासद, सरकारी वकील, इत्यादि अनेक भूमिकांवरून यांनीं केलेली कामगिरी महत्तीय अशीच आहे. हिंदी आणि इंग्रज या दोनहि लोकांत रावसाहेब मंडलीक प्रिय होते. " रावसाहेबांनीं सत्याशिवाय कोणाची पर्वा केली नाही. मनोदेवतेशिवाय कोणाची पायधरणी केली नाही. लोकहिताशिवाय कांहीं इच्छिलें नाही किंवा न्यायरूप कुलदेवतेशिवाय कोणाचा प्रसाद त्यांना रुचला नाही." मंडलीक यांचा मोठा गुण म्हणजे त्यांचा सत्यशीलतेविषयीं दरारा. मोठमोठे अमलदार सुद्धां मंडलीकांच्यापुढें वचकून असत.

"मोठें डोकें, रुंद कपाळ, अत्यंत तेजस्वी डोळे, तरतरीत नाक, दृढनिश्चय-दर्शक भिवया, गंभीर वृत्ति, गौरवर्ण, व मुखावर असलेली निरामयसूचक लाली यांनीं रावसाहेबांचा चेहरा फार रुबाबदार दिसे. त्यावर विद्वत्तेचें तेज चढलें होतें. विचारीपणा हा जो त्यांचा विशेष गुण त्याचा ठसा चिन्हित झाला होता.... त्यांची वाणी खणखणीत होती. सत्यमार्गानें जाण्याचा त्यांचा जो निश्चय होता त्याप्रमाणें त्यांचें आचरण असल्यामुळें कोणाला केव्हाहि भिण्याचें त्यांना कारण नसे. त्यामुळें त्यांचा चेहरा निर्भय दिसे." बोधसार, लक्ष्मीशास्त्र, मराठी हिंदुधर्मशास्त्र, सिंधी भाषेचें लघुव्याकरण, व्यवहारमयूख, इत्यादि यांचे ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

फाल्गुन व. ५

खड्याचा प्रसिद्ध संग्राम !

शके १७१६ च्या फाल्गुन व. ५ रोजी म्हणजे रंगपंचमीला मराठे आणि निजाम यांचा खडें येथे इतिहासप्रसिद्ध सामना होऊन निजामाचा संपूर्ण पराभव झाला.

मराठ्यांच्या इतिहासातील अत्यंत अभिमानाचा हा प्रसंग आहे. खड्याचा विजय अजूनहि मराठ्यांच्या बाहूंना स्फुरण चढवीत असतो. या लढ्यांत मराठ्यांचा पराभव झाला असता तर त्यांचे सार्वभौमत्व संपून निराळ्याच मनूस सुरुवात होण्यासारखी परिस्थिति होती. राक्षसभुवनच्या लढाईत निजामाचा पूर्वी एकदां पराभव झाला होता, परंतु तहांत ठरलेला मुख्य मराठ्यांना मिळाला नाही. नाना फडणिसांनी निजामाकडे काय येणे आहे याची यादी पाठविली, परंतु नानांना बेपर्वाईचे उत्तर मिळाले. — “ पुण्यावर स्वारी करून ते जाळून पेशव्यांच्या हाती भिक्षापात्र देऊन त्यांस देशोधडीस पाठवूं—” ही निजामाची भाषा नानांना कळल्याबरोबर युद्धाची तयारी झपाट्याने सुरू झाली. नुकतेच महादजी शिंदे आणि हरिपंत फडके वारले असल्यामुळे मराठ्यांना आपण सहज जिंकू अशी निजामाची कल्पना होती. इंग्रज आपणांस मदत करतील हीही खात्री निजामास होतीच. या लढ्यांत दौलतराव शिंदे, तुकोजी होळकर, गायकवाड, जिवबादादा चक्षी, भोसले, आदि सरदार सामील झाले होते ; हे पाहून सर जॉन शोअरने आयत्या वेळी निजामास मदत दिली नाही. एकंदर मराठ्यांची फौज ऐशी हजारपर्यंत तयार झाली. परशुरामभाऊ मुख्य सेनापति होते. प्रथम परिडे या गांवी दोनही सैन्यांच्या चकमकी झाल्या, आणि नंतर खडें या गांवी निजामची फौज कोंडली गेली. — “ सकाळच्या दहा घटकांपासून अस्तमानपर्यंत लढाई झाली. संध्याकाळचे सुमारास त्यांचा मोड होऊन त्यांनी पळ काढला. खड्याचा किल्ला गांठला, आम्ही पाठीमागे लागलो, त्यांचेमागे कोसाचे अंतराने उतरलो, पूर्वेस घाटाचे बाजूस आमचे पेंढार उतरले, शत्रूस निघून जावयास मार्ग नाही. पाणी नाही, हुराण गत झाली”, नंतर तह होऊन मराठ्यांना परिड्यापासून उत्तरेस तापी नदीपर्यंतचा मुख्य व युद्धखर्चाबद्दल तीन कोटी रुपये मिळाले.

फाल्गुन व. ६

संतवर्य एकनाथांचें निर्याण !

शके १५२१ विकारी नाम संवत्सरी फाल्गुन व. ६ रविवारी अविधमय होऊं पाहणाऱ्या महाराष्ट्राला शांति, औदार्य, समता, भूतदया, इत्यादि दैवी गुणांनीं प्रसिद्ध होऊन सर्वांभूर्तो भगवद्भावाची शिकवण देणारे श्रेष्ठ पुरुष एकनाथ याचें निधन दक्षिणच्या काशीस म्हणजे पैठणास झालें.

याच फाल्गुन व. ६ ला एकनाथचरित्रांत फार महत्त्व आहे. कारण एकनाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी यांचा जन्म, जनार्दनस्वामीस दत्तदर्शन, जनार्दनस्वामींचा नाथांवर अनुग्रह, जनार्दनस्वामींचा देहत्याग, आणि नाथांचें निर्याण या सर्व गोष्टी या एकाच तिथीला झाल्या असल्यामुळें ही तिथि भाविक लोकांत विख्यात होऊन बसली आहे. एकनाथस्वामींच्या भागवत, भावार्थ-रामायण, इत्यादि ग्रंथांवर महाराष्ट्रीय जनतेचें अलोट प्रेम आहे. त्यांचीं भजनी मारुडें आजहि लोक आवडीनें गातात. ज्ञानेश्वरी लुप्त होण्याच्या मार्गाला लागली होती ती ज्ञानदेवांच्याच प्रेरणेनें संशोधून तिचा प्रसार नाथांनीं महाराष्ट्र-देशभर केला. समाजसुधारक म्हणूनहि एकनाथांची ख्याति आहे. भक्तीच्या प्रांतांतच नव्हे तर एरवींहि स्पृश्यास्पृश्य भेद उरतां कामा नये हें तत्त्व त्यांनीं अनेकांचा-विशेषतः स्वतःच्या पुत्राचा-रोष पत्करून आपल्या आचरणांत उतरवून दाखविलें.

आणि—“ तो नाथांचा वाडा, ती पूजेंतलि कृष्णमूर्ति, तो नाथद्वारींचा रांजण, अखंड अन्नदान व ज्ञानदान यांनीं पावन झालेला तो सभामंडप, नाथांच्या अद्भुत शांतीनें. शरण येणाऱ्या यवनाची ती देवडी, नाथांच्या कीर्तनश्रवणानें सन्मार्गाला लागणाऱ्या ‘पिंगला वेश्येची’ ती माडी, पितरांसाठीं केलेल्या श्राद्धानानें तृप्त केलेला तो महारांचा महारवाडा, कर्मठांच्या संतोषासाठीं नाथांनीं घेतलेलीं प्रायश्चित्ते, शास्त्रीपडितांपासून तों महारांमांगांपर्यंत सर्वांच्या उद्धारार्थ अहर्निश केलेले उद्योग या नाथांच्या अलौकिक भूताराधनयज्ञामुळें दीड सहस्र वर्षे विद्यापीठ म्हणून गाजलेल्या पैठणास नाथांनीं स्वगुणांनीं धर्मपीठाच्या योग्यतेस चढविलें.—”

फाल्गुन व. ७

“ त्यांस ईश्वरें यश दिलें ! ”

शके १६९२ च्या फाल्गुन व. ७ रोजी हैदर आणि मराठे यांच्यांत प्रसिद्ध मोतितलावाची लढाई होऊन हैदराचा प्रचंड पराभव झाला.

माधवराव पेशव्यांचें सर्व लक्ष दक्षिणेकडील कर्नाटक प्रांतीं असे. कर्नाटकांत स्यानीं एकंदर पांच स्वाऱ्या केल्या ; पैकीं पहिल्या चार स्वारींतून ते स्वतः हजर होते. पानिपतचें संकट कोसळल्यावर मराठ्यांच्या सर्वच शत्रूंनीं उचल खाल्ली. त्यांत हैदरअल्ली प्रमुख होता. त्यानें एकामागून एक असे मराठ्यांचे प्रांत घेण्यास प्रारंभ केला. तेव्हां त्याचा बंदोबस्त करणें माधवरावांना क्रमप्राप्तच होतें. शके १६९२ च्या सुमारास त्रिंबकराव मामानें बिदनूर प्रांतावर स्वारी करण्याचा विचार केला. मोठ्या सैन्यानिशीं हैदराहि तयार होताच. त्रिंबकरावांनीं सखाराम हरि गुतेकरवीं सर्व बारीकसारीक माहिती मिळवली ; आणि मराठ्यांनीं बिदनूर व श्रीरंगपट्टणाच्या दरम्यान हैदरास कोंडलें. परंतु कसें तरी करून हैदर मेल-कोट्याहून श्रीरंगपट्टणास निघाला, त्याच वेळीं त्याला मराठ्यांनीं गांठलें आणि तुंबळ युद्ध केलें. हैदर उजवीकडच्या डोंगराकडे पळून गेला. टिपू फकिराचा वेष घेऊन निसटला. या लढाईस ‘मोतितलावाची लढाई’ असें नांव आहे. या लढाईचें वर्णन असें सांपडतें.

“मराठ्यांनीं थेट हैदराच्या तोफावर चालून जाऊन त्या बंद पाडिल्या, तेव्हां तोफा सोडून आराव्यांत शिरतांच त्याचा मोड झाला. हत्ती, तोफा वगैरे सलतनत लुटली गेली. पंचवीस हजार माणूस, गाडदी बारा हजार, व पन्नास तोफा येषे-प्रमाणें एक घटकेंत सत्यानाश झाला. मात्र या लढाईंत नीळकंठराव त्रिंबक पटवर्धन व त्याचे दुसरे आठ इसम गोळी लागून ठार पडले. अनुचित गोष्ट झाली. नीळकंठराव मोठें रत्न होते ! त्रिंबकराव मामा फारच श्रमी झाले. हैदर नायकाचें झुंज असें कधीं झालें नाहीं. पंचवीस हजार गाड्यांची एक शिलग होई तेव्हां गगन गर्जत असे. नीळकंठराव, परशुरामभाऊ, वामनराव बाबा या तिघांनीं व लहानांपासून थोरांपर्यंत सर्वांनीं मोठी शर्थ केली. नीळकंठरावामुळें हर्षभंग झाला. श्रीमंत थोर पुण्यवंत, त्यांस ईश्वरें यश दिलें.”

फाल्गुन व. ८

इंद्रजिताशीं युद्ध सुरू !

फाल्गुन व. ८ रोजी लक्ष्मणाचें आणि इंद्रजिताचें युद्ध सुरू होऊन इंद्रजिताचा वध झाला.

निकुंभिलेकडे इंद्रजित यज्ञ करीत होता. इकडे रामाची आज्ञा घेऊन लक्ष्मण, बिभीषण, हनुमान व जांबवान हे सर्व निकुंभिलेस आले. हनुमान आणि जांबवान यांनी इंद्रजिताच्या सैन्यावर निकराचा हल्ला केला. इंद्रजितानें आपलें यज्ञकर्म सोडलें व रथावर आरूढ होऊन त्यानें मास्तीवर बाणाचा वर्षाव सुरू केला. लक्ष्मणानें जोराची आरोळी मारून इंद्रजिताला द्रुद्रयुद्धासाठीं पाचारण केलें. तेव्हां मास्तीस सोडून देऊन इंद्रजित लक्ष्मणाकडे धांवला. प्रथम त्यानें बिभीषणास कठोर शब्दांनीं धिःकारल्यावर बिभीषण बोलला, “धर्मोपासून परावृत्त झालेल्या पापी मनुष्यास—मग तो स्वजन असला तरी सोडलाच पाहिजे. परद्रव्याचें हरण करणारा व परस्त्रीचा अभिलाष धरणारा या दोघां पाण्यांस जळत्या घराप्रमाणें टाकून जावें असें शास्त्र सांगतें.—”

इंद्रजितानें रागानें लाल होऊन लक्ष्मणावर चाल केली. दोघांचें द्रुद्रयुद्ध सुरू झालें. तीन दिवसपर्यंत एकसारखें युद्ध होऊन शेवटीं लक्ष्मणानें इंद्रजिताचें डोकें उडाविलें ! “तेव्हां देवांनीं आकाशात दुंदुभि वाजविल्या व लक्ष्मणावर पुष्पवृष्टि केली. इंद्रजितासारख्या महान् पराक्रमी व मायावी राक्षसाचा लक्ष्मणानें नाश केल्यामुलें सर्व पृथ्वीचा भार हलका झाला. आणि तीनहि लोकांना आनंद झाला.” बिभीषणानें लक्ष्मणाचा मोठा गौरव केला. सर्व जण विजयी होऊन रामापार्शीं आले. श्रीरामांनीं लक्ष्मणास पोटाशीं धरून मोठ्या ममतेनें कुरवाळलें आणि म्हटलें, “लक्ष्मणा, तूं आज एक दुष्कर कर्म केलेंस, आतां रावण मेल्याच असें मी समजतो. त्याचे कुंभकर्ण व इंद्रजित हे दोनहि हात तुटले.”

इंद्रजित हा लंकेचा राजा रावण व मंदोदरी यांचा ज्येष्ठ पुत्र. याचें मेघनाथ असेंहि नांव होतें. यानें इंद्राला जिंकिलें म्हणून याला इंद्रजित हें नांव प्राप्त झालें. ‘जर श्रीराम धर्मात्मा आणि सत्यनिष्ठ असेल तर इंद्रजित मरेल’ असें म्हणून लक्ष्मणानें ऐंद्रास्त सोडलें व त्याचा वध केला.

फाल्गुन व. ९

छत्रपति राजाराममहाराजांचें निधन !

शके १६२१ च्या फाल्गुन व. ९ रोजी शिवाजीमहाराजांचे धाकटे चिरंजीव श्रीराजाराममहाराज यांचें निधन झालें.

राजारामाचा जन्म शके १६६२ मध्ये सोयराबाईच्या पोटी झाला. शिवाजी-नंतर अठराव्या दिवशीच थाला गादीवर बसविलें होतें; परंतु पुढें दोन महिन्यांनीं संभाजीनें याला कैदेत टाकून सर्व कारभार स्वतःकडे घेतला. पुढें संभाजीच्या वधानंतर येसूबाईच्या सल्ल्यानें शाहू वयांत येईपर्यंत राजारामानेंच कारभार पाहावा असें ठरून दि. १।२।१६८९ रोजी राजारामाचें दुसरें मंचकारोहण झालें. या वेळीं परिस्थिति मोठी चिकट होती. खजिना रिकामा असून सैन्यांत शिस्त नव्हती. तेव्हां रायगडावर स्थिर राहणें इष्ट नसल्यामुळें राजारामास सर्वत्र हिंडावें लागलें. रायगडास छुल्फिकारखानाचा वेढा पडल्याबरोबर राजाराम तेथून बाहेर पडला व प्रल्हाद निराजी, धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे आदि मंडळींसह वेषांतर करून तो जिंजीकडे जाण्यास निघाला. पुढें मोंगलांनीं जिंजीसहि वेढा दिला. सात वर्षेपर्यंत खटपट करूनहि मोंगलांस यश आलें नाहीं. शत्रूच्या हातावर तुरी देऊन राजाराम वेलाराहून विशाळ-गडास गेला. नंतर सैन्य जमवून वऱ्हाड-खानदेशमध्ये चौथाई व सर-देशमुकी जमविण्यास यानें सुरुवात केली. परंतु छुल्फिकारखानानें पाठलाग केल्यावर मोठ्या कष्टानें हा सिंहगडी येऊन पोचला.

“शिवाजी-संभाजीचा आवेश त्याच्या अंगी कधीच प्रगट झाला नाहीं. प्रवासांत थकवा आल्यानें त्यास उचलून घेऊन जाण्याचे प्रसंग वारंवार आले.... साताऱ्यापासून नगरपर्यंतच्या प्रवासांत राजारामास थकवा वाटे.... त्यास छातीचा विकार असावा. बरोबरचे सरदार साताऱ्याचे बचावास धावले, तेव्हां राजाराम आश्रयार्थ स्वारीहून सिंहगडी आला. आणि तेथें अल्प काळ ज्वर येऊन आणि छातीच्या विकारानें रक्ताच्या गुळण्या होऊन त्याच आजारांत तो फाल्गुन व. ९ रोजी मरण पावला. स्त्री अंबिकाबाई सती गेली.”

फाल्गुन व. १०

वासोटा किल्ल्यावर हल्ला !

शके १७४० च्या फाल्गुन व. १० रोजी इंग्रजांच्या फौजेने प्रसिद्ध अशा वासोटा किल्ल्यावर हल्ला केला.

वासोटा किल्ला पूर्वीपासूनच प्रसिद्ध होता. शिवाजीने यास वज्रगड असे नाव दिले होते. ताई तेलीण आणि बापू गोखले यांच्या पराक्रमाने या किल्ल्याचे नांव अजरामर झाले आहे. हा वासोटा किल्ला उंचावर असून फार मजबूत होता. कर्नल ह्युएट याच्या हाताखालील फौजेने या किल्ल्यास वेढा दिला. एकंदर तीन ठिकाणी इंग्रजी सैन्याचे तळ होते. थोड्याच अवधीत वासोट्यावर तोफांचा भडिमार सुरू झाला. याच किल्ल्यांत सातारच्या महाराजांच्या कुटुंबातील काही माणसे अटकत होती. शिवाय कॉर्नेट हंटर आणि कॉर्नेट मॉरिसन या दोन इंग्रज अधिकाऱ्यांना पेशव्यांच्या सैन्याने पकडून याच किल्ल्यावर ठेविले असल्यामुळे या वेढ्यास विशेष प्रकारचे महत्त्व प्राप्त झाले होते. प्रथम किल्ला स्वाधीन करण्याविषयीचे पत्र किल्लेदाराला पाठविण्यांत आले. ते त्याने घुडकावून लावले. आणि बाणेदारपणाने किल्ला लढविण्याचे ठरविले. किल्ल्यावरूनच मराठ्यांच्या सैन्याने शत्रूला तोंड दिले. परंतु इंग्रजांची युद्धसामग्री अति प्रभावी असल्यामुळे मराठ्यांना पड खावी लागली. दि. ५ एप्रिल रोजी किल्ल्यावर भराभर तोफांचे गोळे येऊन पडले आणि मुख्य इमारतीस आग लागली, तरी किल्लेदार दाद देईना. दुसऱ्या दिवशी फिरून तोफांचा भडिमार सुरू झाला ; अत्यंत नेटाने तोंड देत असतांही किल्लेदाराचा नाइलाज झाला आणि वासोटा इंग्रजांच्या ताब्यांत आला.

या वासोटा किल्ल्याबद्दल कै. शिवरामपंत परांजपे लिहितात, “सृष्टिदेवता सव्याद्रीच्या उंच शिखरावर जोंपर्यंत वासोट्याच्या किल्ल्याचे बुरूज धारण करून राहिल तोंपर्यंत त्याची स्मृति महाराष्ट्रीयांच्या अंतःकरणांतून केव्हांही नाहीशी होणार नाही. गरीब शेतकऱ्यांच्या निरुपद्रवी स्वतंत्रतेला शांततेने रहातां यावे यासाठीच सृष्टिदेवतेने आपल्या स्वतंत्रतारूपी प्रिय कन्येला हे माहेरघर बांधून दिले असावे.”

फाल्गुन व. ११

“बाई ! मला उन्हाळ करित्येस ?”

शके १६७५ फाल्गुन व. ११ रोजी मल्हारराव होळकरांचे एकुलते एक पुत्र, प्रतिद्ध अहल्यादेवीचे पति खंडेराव होळकर यांचे निधन झाले.

खंडेराव यांचा जन्म शके १६४५ च्या विजयादशमीस झाला. खंडोबा हे होळकरांचे दैवत असल्यामुळे मल्हाररावांनी मुलाचे नांव खंडेराव असे ठेविले. शके १६५५ मध्ये यांचे देवी अहल्येशी लग्न झाले. अहल्याबाई व खंडेराव यांच्यांत दुर्दैवाने असावे तेवढे सख्य नव्हते. खंडेराव व्यसनी असल्यामुळे सत्त्वशील अहल्येला जीवित कष्टमय स्थितीत काढावे लागले. पतिमुख तिच्या नशिवांत एकंदर नव्हतेच. शके १६७५ मध्ये मराठ्यांनी डीगजवळील कुंभेरीच्या किल्ल्यास वेढा घातला. खंडेराव होळकर या वेळी लढाईत होते. तरी व्यसनामुळे त्यांच्या हातून नीट काम होत नसे. वेढा चालू असतानाच “भोजन करून खंडेराव मोर्च्यांत निशाणापार्शी आला. तों एकाएकी प्रळय-वीज पडते तैसें होऊन जेजालेची गोळी अकस्मात् लागून मोर्च्यांत ठार झाला. शुभ्रवर्ण चक्षु होऊन गतप्राण पडला !” मल्हाररावांच्या एकुलत्या एक पोराच्या निधनाने ते तर वेडेच झाले. त्यांतून अहल्या सती जाण्याच्या तयारीस लागली. त्या वेळी सुभेदार बोलले, “बाई, मला उन्हाळ करित्येस की काय ? तूं माझे पाठीवर आहेस, तर अहल्या मेली व खंडू आहे हा मला भरंवसा.” आणि अहल्याबाईनेंहि सहगमनाचा विचार दूर केला. पतिनिधनानंतर अहल्याबाईने आपले जीवित धर्मकृत्ये करून पुण्याईने राज्यकारभार करण्यांत घालविले !

खंडेरावांच्या मृत्युमुळे मल्हाररावांना अतिशय वेदना झाल्या. त्यांतच त्यांनी प्रतिज्ञा केली की, “सुरजमल जाटाचा शिरच्छेद करीन व कुंभेरीची माती यमुनेत टाकीन तरच जन्मास आल्याचे सार्थक !” यावर जाट घाबरून गेला. जयाप्पा जिंदे यांना शरण जाण्याचा विचार करून जयाप्पांना निरोप, पाठविला, “आजचे समयी तुम्ही वडील बंधु व मी धाकटा बंधु आहें, कळेल त्या रीतीने बचाव करावा.” यानंतर जाटास अभयदान मिळाले.

फाल्गुन व. १२

पालखेडला निजामाचा कोंडमारा !

शके १६५० च्या फाल्गुन व. १२ रोजी पहिल्या बाजीरावानें पालखेड येथें निजामाचा संपूर्ण मोड केला.

या वेळीं निजामुल्मुल्कानें दक्षिणेंत आपलें बस्तान नीटपणें बसविलें होतें. दिल्लीच्या बादशहापासून दक्षिणच्या सहाहि सुभ्यांतून खंडणी घेण्याचा हक्क बाळाजीनें मिळविला होता. त्याप्रमाणें मराठे वसूल करीतहि असत, परंतु आतां त्यांना धुडकावून लावावें व आपण पूर्ण स्वतंत्र व्हावें असा प्रयत्न निजामानें सुरू केला. कोल्हापूरकर संभाजी निजामास जाऊन मिळाला. चंद्रसेन जाधव, रावरांभा निंबाळकर हेहि आपल्या बाजूस आहेत असें पाहून वसूल करणाऱ्या लोकांना निजामानें दरडावून विचारलें, “खरा वारसरदार कोण ? कोल्हापूरकर कीं सातारकर, तें अगोदर ठरवा. मग खंडणीची बात बोला. ” या प्रकारें निजामाचा उद्धटपणा पाहून शाहूस संताप आला. त्यानें निजामाचें पारिपत्य करण्यासाठीं बाजीरावास आज्ञा केली. बाजीरावानें स्वारीची तयारी करून निजामाचे साह्यकर्ते संभाजी व चंद्रसेन एकत्र होण्यापूर्वीच जालना प्रांत हस्तगत केला व तेथील खंडणी वसूल केली. बाजीरावाचा पाठलाग निजामनें मोठ्या कष्टानें केला, पण त्यात त्याला यश मिळालें नाहीं. मोंगल व मराठे यांच्यांत वारंवार चकमकी होऊं लागल्या. शेवटीं पैठणशेजारी पालखेड येथें निजामाचा कोंडमारा केला, फाल्गुन व. १२ रोजी त्यानें पालखेडनजिक आकास्मिकपणें निजामास गांठून त्याला कोंडून धरलें. निजामाचा तोफखाना दूर राहिल्यामुळें त्याचें कांहीं चालेनासें झालें. बाहेरचें दळणवळण तुटल्यामुळें कठीण अवस्था निर्माण झाली. दाणावैरण व अन्नपाणी बंद होऊन सैन्याचे हाल होऊं लागले. निजाम अगदीं त्रस्त होऊन गेला. त्याचे साह्यकर्ते त्याला मदत करीनात. तेव्हां बाजीरावाशीं सभेट करण्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. ऐवज-खानाच्या मध्यस्थीनें कराराचीं बोलणीं सुरू झालीं. संभाजीस आपल्या स्वाधीन करण्याविषयीं बाजीरावानें आग्रह धरला. चौथाई व सरदेशमुखीचे हक्क निजामानें मान्य केले. कांहीं किल्ल्यांचीहि प्राप्ति मराठ्यांना झाली. याप्रमाणें मराठ्यांना अनुकूल असा तह झाला.

फाल्गुन व. १३

(१) चितोडचें सौभाग्य गेलें !

शके १४९० च्या फाल्गुन वद्य १३ रोजी सम्राट् अकबर बादशहा यानें रजपुतांचा प्रचंड पराभव करून चितोडगड आपल्या ताब्यांत आणला.

त्या वेळीं चित्तोडच्या राज्यावर उदयसिंह राणा होता. अकबर बादशहानें वयांत आल्यावर साम्राज्य-विस्तारास सुरुवात केली होती. आपल्या बापास संकटकाळीं ज्यांनीं मदत केली नाहीं त्यांना अकबरानें वठणीवर आणलें. अनेक रजपूत राजे त्याचे मांडलिक बनले. पण चितोडगडावर जोंपर्यंत केशरी आदित्यध्वज फडकत आहे तोंपर्यंत अकबराला समाधान नव्हतें. मेवाडचा राणा उदयसिंह अकबराचें स्वाभित्व कष्टूल करीत नव्हता. तेव्हां अकबरानें शके १४८९ मध्यें तीस हजार सेना व मोठा तोफखाना थांच्यासह चितोडवर स्वारी केली. गडाचे दरवाजे फोडण्यास शेंकडों हत्ती आणले होते. अकबराच्या सैन्याचा विस्तार पांच कोसपर्यंत होता. रजपुतांचें सैन्य आठ हजारांपर्यंत असून जयमल्ल हा कुशल सेनापति होता. अकबर आणि जयमल्ल यांची घनघोर लढाई झाली. त्या वेळीं रजपूत स्त्रियांनींहि मोठा पराक्रम केला. चितोड किल्ल्यावरील सूर्यदरवाजावर सोळा वर्षांचा कोवळा पोर वीर पठा अभिमन्यूच्या शौर्यानें लढला. हातांत तरवार घेऊन त्याची आई त्यास धीर देत होती. “ बाळा, चितोडच्या बचावासाठीं आपला निर्वंश झाला तरी चालेल; पण माघार मात्र नको.” परंतु शत्रूचें सामर्थ्य अफाट होतें. सहा महिनेपर्यंत रजपुतांनीं तग धरला. शेवटीं दाणागोटा व मनुष्यबळ संपलें. पराजय पावण्यापेक्षां रणांगणावर प्राणार्पण करण्याचा निर्धार रजपूत वीरांनीं केला. शीलरक्षणार्थं शेंकडों स्त्रियांचा जोहार झाल्यावर केशरी पोषाख करून सर्व वीर मोठ्या गर्जनेंत मोंगल सैन्यावर तुटून पडले. पाय तुटला असतांहि जयमल्ल लढत होता. वीर पट्टा व पराक्रमी जयमल्ल यांचें शौर्य पाहून अकबर विस्मित झाला. जयमल्लाला तो ‘संग्राम’ म्हणे आणि ज्या तोफेनें तो मारला गेला तिचें नांवहि पातशहानें ‘संग्राम तोफ’ असें ठेविलें. शेवटीं रजपुतांचा मोड झाला. तीस हजार लोकांची अकबरानें कत्तल केली.

फाल्गुन व. १३ (२) “तैसा शिवाजी नृप जिक्वेना !”

शके १५९४ च्या फाल्गुन व १३ रोजी शिवछत्रपतींनी अनाजी पंडित व कोंडोजी खळेकर यांच्या साहाय्याने पन्हाळगड काबीज केला !

सिंहगड घेतल्यानंतर पन्हाळ्याकडे शिवाजीने लक्ष दिले. आपल्या दोघां साथीदारांना फौज जमवण्यास सांगून गुप्तपणे त्याने मसलतीस सुरुवात केली. शेंदोनशें लोक अंधाऱ्या रात्रीच पन्हाळगडाखाली जमले. खालची माणसे फितवून घेऊन कोंडोजी साठ माणसांनिशी दारांच्या मदतीने किल्ल्यावर चढला. कर्णे वाजवून त्याने सर्वत्र गोंधळ उडविल्यामुळे कोणास कांहीं सुचेनासे झाले. किल्लेदार ठार झाल्यावर इतर लोक पळून गेले. किल्ला मराठ्यांचे हातांत अनायासेच आला. शिवाजी महाराजांना हे वर्तमान रायगडावर समजले तेव्हां ते आनंदित झाले. पन्हाळगड हातीचा गेला, त्यामुळे विजापूर दरबारची फारच गाळण उडाली; त्याचे चित्र तत्कालीन लौकिक पद्यांत दिसून येते —

“सरिपतीचे जल भोजवेना । माध्यान्हिचा भास्कर पाहवेना ।
मुष्टींत वैश्वानर चांधवेना । तैसा शिवाजी नृप जिक्वेना ॥”

या पन्हाळगडासंबंधीचे सविस्तर वर्णन जयराम पिंडे यांनी ‘पर्णाल-पर्वत-ग्रहणाख्यान’ नामक संस्कृत काव्यांत केले आहे.

अण्णाजी दत्तो हे एक शिवाजीच्या अष्टप्रधानातील अधिकारी होते. ‘तुम्ही राज्याचे आधारस्तंभ’ असा शिवाजीने यांचा गौरव केला आहे. त्याचप्रमाणे राज्याभिषेकाच्या वेळी हे अन्तर्गत व्यवस्थेचे अधिकारी असून छत्र धरण्याचा मान यांच्याकडे होता. त्या वेळी यांना वस्त्रे, पोषाख, तलवार, कंठी, चौकडा, तुरा, शिरपेच, शिक्रे-कट्यार, ढाल, तलवार, हत्ती, घोडा असे देऊन यांचा सत्कार करण्यांत आलेला होता. सालीना दहा हजार होनांची नेमणूक यांना असे. परंतु दुर्दैवाची गोष्ट अशी की, अशा या राष्ट्रसेवकाला संभाजीच्या क्रोधाळाबळी पडून सन १६८१ मध्ये हत्तीच्या पायाखाली तुडवून मरण आले.

फाल्गुन व. १३ (३) विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांचें निधन !

शके १८०३ च्या फाल्गुन व. १३ रोजी अर्वाचीन मराठी वाङ्मयातील प्रसिद्ध निबंधलेखक व टीकाकार विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांचें निधन झालें.

अव्वल इंग्रजीतील प्रसिद्ध पंडित कृष्णशास्त्री चिपळुणकर यांचे हे जेष्ठ चिरंजीव. कॉलेजमध्ये असतांनाच यांना विद्याव्यासंगाचा नाद लागला. वडिलांनीं सुरु केलेल्या रासेलसच्या भाषांतराचें काम पूर्ण करून विष्णुशास्त्री यांनीं आत्मविश्वास संपादन केला. हे शिक्षण संपल्यावर 'पूना हायस्कूल' मध्ये शिक्षकाचें काम पाहूं लागले. पुढें यांची बदली रत्नागिरी हायस्कूलमध्ये झाली. विद्यार्थ्यांच्या मनांत स्वाभिमान निर्माण करून त्यांना देशभक्तीचे धडे देण्याची महनीय कामगिरी विष्णुशास्त्री करीत होते.

सन १८७४ मध्ये त्यांनीं आपली प्रसिद्ध अशी निबंधमाला सुरु केली. मराठी भाषेंत एक नवीनच युग सुरु झालें. "यांनीं ओजस्वी लिखाण करून मराठी भाषा व महाराष्ट्रीय लोक यांच्यांत आत्मविश्वास निर्माण केला. इंग्रजांनीं राजकीय परतंत्रतेबरोबर मानसिक गुलामगिरीहि पराकाष्ठेची निर्माण केली होती. तिचा प्रतिकार करण्यास तितकाच कठोर हल्ला करणारा पुरुष निर्माण व्हावयास पाहिजे होता. तो चिपळुणकरांच्या रूपानें अवतरला. धर्म, चालीरीति वाङ्मय वगैरेंची जितक्या उत्कटतेनें पायमल्ली चालली होती तितक्याच उत्कटतेनें प्रतिहल्ला करणारे चिपळुणकर होते. यांनीं देशांतील विचाराची दिशाच बदलण्याचें काम केलें." स्वत्वापासून भ्रष्ट झालेल्या महाराष्ट्रांत विचारजागृती करून आत्मनाशा-पासून परावृत्त करण्याची श्रेष्ठ कामगिरी चिपळुणकर यांनीं केली.

निबंधमालेचे आठ वर्षांत एकूण चौऱ्याऐशी अंक बाहेर पडले. त्यांत मुख्यत्वेकरून भाषाविषय, सामाजिक, राजकीय, वाङ्मयीन असेच निबंध असून त्यांच्या वाचनानें पुढें मराठी साहित्यांत एक खंबीर पिढी निर्माण झाली. चित्रशाळा, किताबखाना, केसरी-मराठा, न्यू. इ. स्कूल वगैरे संस्थांना जन्म देऊन विष्णुशास्त्री अवध्या बातिसाव्या वर्षी निधन पावले.

फाल्गुन व. १४

ज्ञानकोशकार केतकर यांचें निधन !

शके १८१८ च्या फाल्गुन व. १४ रोजी महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशकर्ते, समाज-शास्त्रज्ञ, संशोधक आणि नवविचारप्रवर्तक पंडित डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांचें निधन झालें.

हायस्कूलमध्ये असल्यापासूनच यांच्या बहुश्रुतपणामुळें शिक्षक यांना 'एन्सायक्लोपीडिया' असें म्हणत. येथील शिक्षणक्रम अपुरा असतानाच ते १९०६ मध्ये अमेरिकेस गेले. आणि तेथील कार्नेल विद्यापीठांत समाजशास्त्राचा अभ्यास त्यांनीं सुरू केला. आणि थोड्याच अवधीत बी. ए., एम. ए., पीएच्. डी. या पदव्या त्यांनीं मिळविल्या. History of Castes in India आणि Hinduism, its formation and Future या त्यांच्या ग्रंथांमुळें इंग्लंड-अमेरिकेंत त्यांना चागलीच कीर्ति मिळाली. सन १९१२ मध्ये हिंदुस्थानांत आल्यावर प्रथम कलकत्ता विद्यापीठांत थोडे दिवस काम करून देशभर 'राष्ट्रधर्मप्रचारकसंघा' च्या निमित्तानें त्यांनीं प्रवास केला. आणि शेवटीं सन १९१६ सालापासून ज्ञानकोशाचें काम अंगावर घेतलें. या कार्यास लागणारी बुद्धिमत्ता, उद्योगप्रियता, चिकाटी हे गुण त्यांच्या अंगीं असल्यामुळेंच त्यांना हें प्रचंड काम करणें शक्य झालें. ज्ञानकोशाच्या प्रस्तावना-खंडांतून त्यांची शोधक बुद्धि आणि स्वतंत्र प्रज्ञा दिसून येते. हें काम चालू असतानाच त्यांनीं 'विद्यासेवक' नांवाचें मासिक सुरू केलें आणि त्यांतून आपल्या 'परागंदा', 'गोंडवनांतील प्रियवदा', 'आशावादी' या कादंबऱ्या प्रसिद्ध केल्या. याशिवाय 'गांवसासू', 'ब्राह्मणकन्या', 'विचक्षणा' या त्यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध आहेत. या कादंबरी-वाङ्मयांतून त्यांनीं महाराष्ट्राला एक नवें दर्शन घडवून दिलें. आजपर्यंत मराठी कादंबरीचें क्षेत्र केवळ सदाशिव पेठ हेंच होतें. डॉक्टर साहेबांनीं तें क्षेत्र अत्यंत विस्तीर्ण करून त्याला जागतिक स्वरूप दिलें. 'एकच जगाच्या' कल्पनेचा पुरस्कार केतकरांनींच प्रथम केला. त्यांची दृष्टिच व्यापक होती. संकलनापेक्षां संशोधनाकडे अधिक कल असल्यामुळें 'प्राचीन महाराष्ट्र' नामक ग्रंथ लिहिण्यास सुरुवात केली. त्यापैकी पहिला खंड प्रसिद्धि आहे.

फाल्गुन व. ३०

संभाजी राजांचा वध !

शके १६१० च्या फाल्गुन व. ३० रोजी छत्रपति संभाजी राजे यांचा वध वड्ड (बुद्धक) येथे औरंगजेब याने अत्यंत अमानुषपणे केला !

सुमारें सव्वा महिन्यापूर्वी म्हणजे माघ व. ७ रोजी मुकबर्खानाने औरंगजेब बादशहाच्या सांगण्यावरून संभाजी व कलुशा या दोघांना संगमेश्वर येथे कैद केले होते. ही बातमी बादशहास कळल्यावर त्याने विजयोत्सव सुरू केला. फार दिवसांची त्यांची मनीषा पूर्ण होणार होती. लागलीच त्याने आनंदाप्रीत्यर्थ गुलबर्गा येथील साधूस दहा हजार रुपयांची भेट पाठविली. बादशहा या वेळी बहादुरगडास होता. संभाजी व कवि कलश येत आहेत असे कळतांच त्याने हुकूम पाठविला, “संभाजीची धिंड काढीत घेऊन या.” आणि हुकुमाप्रमाणे मराठ्यांच्या या राजाला चित्रविचित्र पोषाख चढविण्यांत आला, डोक्यावर विदुषकी टोपी घालून तीस घुंगुरू लावले, आणि संभाजीला उंटावरून मिरवीत वाघे वाजवीत हमीदुद्दीखानाने बादशहासमोर आणले. संभाजीचा निकाल कसा लावावा याची सल्लामसलत झाली. “मुसलमानी धर्म स्वीकारून बादशहाची सेवा कराल तर जीवदान मिळेल” या औरंगजेबाच्या विचारण्याला संभाजीत उसळत राहणाऱ्या हिंदु धर्माच्या अभिमानाने उत्तर दिले. “मृत्यु किंवा हालअपेष्टा यांना भिऊन हा शिवाजीचा पुत्र जिवाची पर्वा करणार नाही.... बादशहा मला आपली कन्या देऊन जावई करून घेत असेल तर मी विचार करीन.”

याचा परिणाम अपेक्षेप्रमाणे झाला. त्याच रात्री संभाजीचे डोळे काढण्यांत आले. कलुशाची जीभ कापण्यांत आली ! आणि दोघांनाहि ठार करण्याचा हुकूम बादशहाने फर्माविला ! शेवटी फाल्गुन व. ३० रोजी संभाजीचे व कलुशाचे एक एक अवयव तलवारीने तोडून आणि त्यांचे मांस कुत्र्यास देऊन दोघांचा शिरच्छेद करण्यांत आला ! उभयतांची शिरे पेंढा भरून कैक दिवस निरनिराळ्या गांवांतून वाघे वाजवून मिरवण्यांत आली; पुढे ती फेंकून दिल्यानंतर मराठ्यांनी तुळारूर येथे आणून भीमा-इंद्रायणीच्या संगमावर अग्निसात केली !

सूची

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अकबर-निधन	३१९	ऋषियंचमी	२१२
अकबर-संभाजी भेट	३०१	एकनाथ-समाधि	४६७
अजिंक्यतारा पराभूत	४०३	औरंगजेब-निधन	४३८
अण्णासाहेब पटवर्धन-निधन	४११	अंगदशिष्टाई	३९५
अफजलखान-वध	३२९	कन्हय्या दत्त फार्शी	३१७
अचदालीचा पराभव	२७७	कबीर-जन्म	१०२
अर्जुनाकडून कौरवांचा पराभव	७६	कर्ण-वध	३५४
अरविंद घोष-जन्म	१७८	कर्शनवायली-खून	१३९
असईची लढाई	२५५	कृष्ण-जन्म	१९२
अहल्याचाई ह्योळकर-निधन	२०२	कृष्णाकुमारी-मृत्यु	१५०
अहमदनगर इंग्रजांकडे	१९५	कृ. प्र. खाडिलकर-निधन	१९३
अक्षय्य तृतीया	५०	काकोरी कट	१९१
आझाद हिंद सरकार-स्थापना	२७४	कानपूर लढयास प्रारंभ	१०१
आझाद हिंद सेना-स्थापना	१२८	कान्होजी आंग्रे-निधन	१४९
आठ ऑगस्ट-ठराव	१५७	कालिदास-स्मृति	१२५
आदिलशाही समाप्त	२६९	कालिया सर्पांचा पराभव	१७१
आर्यसमाज-स्थापना	९	काशीचाई पेशवे-निधन	२७३
इंग्रज-मराठे १ लें नाविक युद्ध	२३४	'काळ' कचेरीस वेढा	१०८
इंग्रज-मराठे २ रें नाविक युद्ध	२७६	कीचक-वध	६८
इंद्रजित युद्धास प्रवृत्त	४५६	कुतुबशाहीचा अंत	२३५
इंद्रजित-युद्ध सुरू	४६९	कुंजपुरा काबीज	२५२
ईश्वरचंद्र विद्यासागर-निधन	१८०	कूर्म-जयंती	६४
उद्गीरची लढाई	४१८	केशव चैतन्य-समाधि	८१
उमाजी नार्हेक फार्शी	३९७	केशव स्वामी-समाधि	३७४

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
केशवचंद्र सेन-निधन	३७१	गोवधबंदी-फर्मान	२२४
कोरोगांव-संग्राम	३४८	गोवर्धन-धारण	२८७
कोंडाणा काबीज	२५२	गोविंदपंत बुंदेले-मृत्यु	३९६
खडकीची लढाई	२७८	गोविंदसिंग-निधन	२९१
खड्कोची लढाई	४६६	गौतमबुद्ध-जन्म	२६०
खंडेराव दामाडे-पराक्रम	७७	गौरांगप्रभु-जन्म	४५८
खंडेराव दामाडे-मृत्यु	८३	गंगाधरपंत नेवाळकर-मृत्यु	३०९
खंडेराव भोसले-निधन	१९६	गंगाबाई पेशवे-मृत्यु	१३२
खंडेराव होळकर-निधन	४७२	गंगावतरण	९६
खंडोबल्लाळ-निधन	२४९	चक्रधर-जन्म	२०८
खंडोबा दैवत	३२८	चक्रधर-प्रयाण	४२१
खांदेरी किल्ला पूर्ण	२१५	चांगदेव-समाधि	४३५
खुदीराम बोस फांशी	१८२	चित्तरंजनदास-मृत्यु	११८
गणेश-चतुर्थी	२१०	चितोडगड पराभूत	४७४
गणेश-जयन्ती	३९९	चिमाजीअप्पा-मृत्यु	३७०
ग. कृ. खापर्डे-निधन	१२९	चिं. वि. वैद्य-मृत्यु	३१
गांधी-उपोषण	४३४	चोखोबा कुंसुवाखाली	७१
गांधी-जन्म	२३७	छत्रसाल-निधन	३४३
गांधी विलायतेस	१८६	जगदीशचंद्र-जन्म	३१५
गांधी-दृष्ट्या	३८२	जगन्नाथ शंकरशेट-मृत्यु	१७४
गीता-जयंती	३३३	जतीन्द्रनाथ-प्राणत्याग	२१८
गीतांजलि-गौरव	३०४	जनार्दनस्वामी-समाधि	३५२
अय्यर्सन-मृत्यु	४५१	जयद्रथ-वध	३४९
गुलाबराव-जन्म	१३५	जयपाल-महंमद युद्ध	३३१
गो. ग. आगरकर-मृत्यु	१६	जयसिंग-निधन	१६०
गो. कृ. गोखले-मृत्यु	४४६	जयाप्पा शिंदे-वध	१११
गोपाळराव पटवर्धन-मृत्यु	३९६	जवाहरलाल नेहरू-जन्म	३१०
गोरा कुंभार-समाधि	४०	जसवदासिंग-सिंहगडवेढा	९२

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
जालियनवाला बाग-कत्तल	२०	दयानंद सरस्वति-मृत्यु	२८२
जिजाबाई-निधन	११४	दादाभाई नौरोजी-निधन	१३६
जिंजीचा वेढा सुरू	२१४	दांडी-यात्रा-प्रारंभ	४५४
जिंजीचा वेढा समाप्त	४४८	दांडी-मीठ-सत्याग्रह	१४
जिवबादादा बक्षी-मृत्यु	३५२	दादोजी कोंडदेव-मृत्यु	४५२
जोगा परमानंद-समाधि	३५५	दादोबा पांडुरंग-निधन	२५१
जोतिबा फुले-मृत्यु	३०५	दामोदरपंत-जबाब	२६२
जोहार (चितोड)	२२२	दामोदरपंत-फांशी	४१
झांशीस-वेढा	११	दासबोध-संकल्प	३४४
टिपु-मृत्यु	४४	दासोपंत-जन्म	२३२
टिपुविरुद्ध इंग्रज-भराठे	२७५	दासोपंत-समाधि	४२५
टिपुविरुद्ध त्रिवर्गीचा तह	१०७	दाहीर राजाचा-वध	१३८
डोंगरीच्या तुरुंगांतून सुटका	२६६	दुर्गादेवीचे स्वागत	२५७
तात्या टोपे-फांशी	२६	दुर्योधन-मृत्यु	३५६
ताराबाई भोसले-मृत्यु	३००	द्रोणाचार्य-वध	३५०
त्रिपुरासुराचा पराभव	३०३	दंडाराजपुरीस वेढा	४५५
तुकोजी होळकर-मृत्यु	२१६	धनाजी जाधव-मृत्यु	१४८
तुकोबा-गुरूपदेश	४०८	धारवाडास भराठ्यांचा वेढा	२२६
तुकोबा-निर्याण	४६२	धोंडोजी वाघ-मृत्यु	२३१
तुलसीदास-जन्म	१७३	न. चिं. केळकर-मृत्यु	२८४
तुलसीदास-देहत्याग	१४४	नर्कासुर-वध	२८१
तेगबहादूर-वध	३२७	नरहरि सोनार-समाधि	४१७
तैमूरलंगाची स्वारी	३६३	नरसिंहजयंति	६३
तैमूर मायदेशी परत	३८६	नृसिंहसरस्वति-जन्म	३६०
तोरडमल-मृत्यु	३१४	नागपंचमी	१७०
थिऑसॉफिकल सोसायटी	२४७	नानक-जन्म	५३
दत्तजयंती	३३७	नाना फडणीस-कैद	३७५
दत्ताजी-वध	३८५	नाना फडणीस-मृत्यु	४६४

विषय	पृष्ठ
नानासाहेब (बंडवाले)-पराभव	१५५
नानासाहेब-मृत्यु	२३९
नानासाहेब पेशवे पानपतहून परत	४६१
नामदेव-समाधि	१५८
नारद-जयंती	७९
नारायणराव-वध	२२१
निजामशाहीची अखेर	२१९
निवृत्ति-जन्म	४१६
निवृत्ति-समाधि	११९
नेताजी पालकर-शुद्धि	१४६
प्रतापराव गुजर-प्राणत्याग	४३७
प्रतापसिंह (राणा)-जन्म	८९
प्रतापसिंह (राणा)-निधन	४०९
प्रतापसिंह भोसले-पदच्युत	२००
प्रतापसिंह भोसले-निधन	२५०
प्रफुल्लचंद्र रे-जन्म	१५६
पृथ्विसिंग-पेशवे तह	१५२
पन्हाळगड काबीज	४७५
परमहंस मंडळी-स्थापना	१७९
परमानंद-मृत्यु	३१६
परशुराम-जन्म	१४९
परशुराम प्रतिनिधि-मृत्यु	९५
परशुराम पटवर्धन-मृत्यु	२२८
पंढवांचा अज्ञातवास	८२
पातपत-निरवानिरव	३६९
पानिपत-पहिलें युद्ध	५७
पानिपत-संग्राम	३६७
पालखेड-निजामाचा कोंडमारा	४७३

विषय	पृष्ठ
पार्वतीबाई-निधन	१८९
प्लासीची लढाई	१३१
पुरंदरकडे इंग्रज-फौज	४४५
पुरंदर-तह	४५३
प्रेमचंद-निधन	२१७
पोवती पौर्णिमा	१८३
पंतमहाराज-समाधि	२७०
फाजलखान पराभव	३८७
फेरोजशाहा मेथा-मृत्यु	२८०
फोंड्याची लढाई	३१२
बयाबाई आपटे-मृत्यु	१२२
ब्रह्मोदरस्वामी-समाधि	१७५
बहिणाबाई-समाधि	२४३
बळवंतराव मेहेदळे-मृत्यु	३२०
बाजीप्रभु-प्राणत्याग	१४२
बाजीराव-जन्म	२२५
बाजीराव गुजराथ-व्यवस्था	२९४
बाजीराव दिल्लीवर-हल्ला	१३
बाजीराव निजामविरुद्ध मोहीम	२६२
बाजीरावास पेशवाई	३३
बाजीराव-निधन	६२
बाजीराव (२ रे) इंग्रजांना शरण	८४
बाजीराव (२ रे) -निधन	३७३
बाणकोट हस्तगत	४५९
बाबराची भारतावर स्वारी	३२५
बापू गोखले-मृत्यु	४१४
बालमुकुंद फांशी	२६८
बा. शि. मुंजे-मृत्यु	४२८

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
बाळ गंगाधर टिळक-जन्म	१५१	मराठी राज्याची समाप्ति	१२१
बाळ गंगाधर-खटला	१४०	मल्हारराव होळकर-निधन	४१३
बाळ गंगाधर मंडालेस	२३८	मलिकंबर-मृत्यु	७८
बाळ गंगाधर मंडालेहून परत	११५	महादजी शिंदे दक्षिणेंत	११३
बाळ गंगाधर-मृत्यु	१४१	महादजी शिंदे-निधन	४१३
बाळाजी आवजी-सन्मान	२६४	महावीर-जयंती	१९
बाळाजी बाजीराव-निधन	१०९	महाशिवरात्र	४३६
बाळाजी विश्वनाथ-निधन	१०	मा. गो. रानडे-जन्म	३६४
बिपिनचंद्र पाल-मृत्यु	६५	मा. गो. रानडे-निधन	३८८
बुक्कराय-मृत्यु	४६०	माधवराव गोळवलकर-जन्म	४३२
बेझंटबाई-मृत्यु	२४४	माधवराव पेशवे-जन्म	४३३
बंका महार-समाधि	४१५	माधवराव पेशवे-अंत	३११
बंकीमचंद्र-मृत्यु	१२७	माधवरावास पेशवाई	१४५
बंगश-पराभव	१८	माळव्याची सनद मिळाली	१५४
भगतसिंग फांशी	७	मुक्ताबाई-समाधि	८०
भरतखंड स्वातंत्र्याच्या दारांत	२०१	मुरार जगदेव-तुला	२४०
भरतखंड स्वतंत्र झालें	२०३	मुरारबाजी-पतन	३५
भरतखंड सार्वभौम	४०६	मुल्क-भैदान	२२७
भरत-जन्म	१६	मोतिललावाची लढाई	४६८
भरतपूरवर हल्ला	३८३	मोतिलाल नेहरू-जन्म	३९
भारतीय-युद्धारंभ	३३४	मोतिलाल नेहरू-निधन	४२१
भीष्माचार्य-शरपंजरी	३४५	मोरोपंत-निधन	२५
भीष्माचार्य-अंत	४०५	मंगलपांडे फांशी	२२
मत्स्य-जयंती	६	यमद्वितीया	२८८
मत्स्येंद्रनाथ-समाधि	३०	येरवड्याची लढाई	२९५
मतिदास-वध	३२३	यशवंतराव होळकर-निधन	२९९
मदनमोहन मालवीय-जन्म	३४७	रघुनाथ हणमंते-मृत्यु	७०
मदनमोहन मालवीय-मृत्यु	३०८	रथसतमी	४०४
मदनलाल धिंग्रा-अंत	१६७		

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
रणजित-जन्म	२९३	रामानुजाचार्य-समाधि	५४
रणजित-निधन	१०४	रामानंद चतुर्जी-निधन	२४५
रमाबाई पेशवे-निधन	४२२	रायगड किल्ल्यावर-इंग्रज	२८
रमेशचंद्र दत्त-मृत्यु	३०७	रायगडावर इंग्रजी-निशाण	५३
रविवर्मा-निधन	२६७	रायगड प्रतिनिधि घेतात	१३३
रवींद्रनाथ टागोर-जन्म	३८	रायगड मोंगलास दिला	३२४
रवींद्रनाथ टागोर-मृत्यु	१८४	रायगड शिवरायास प्राप्त	३२
रा. गो. भांडारकर-निधन	२१३	रायगडाचे स्वायंभ्य हरपले	४८
राघोबादादा-जन्म	१६८	रा. स्व. संघ-जन्म	२३१
राघोबा अप्रयोजक-तह	३६१	रा. स्व. संघ-बंदी उठली	१४३
राजाराम पन्हाळा सोडतो	२७५	रावण-वध	४३
राजाराम-जिजीस	३३५	राक्षस-भुवनची लढाई	१६३
राजाराम-निधन	४७०	रंगोबापूजी इंग्लंडला	२११
राजाराम रायगडावरून प्रतापगडास	३६	लजपतराय-निधन	२९२
राजारामशास्त्री भागवत-मृत्यु	३५९	ल. रा. पांगारकर-निधन	३११
राणोजी शिंदे-मृत्यु	१६५	लक्ष्मण-जन्म	१७
रामकृष्ण परमहंस-जन्म	४४२	लक्ष्मी (झांशीवाली) मृत्यु	९३
रामकृष्ण परमहंस-निधन	१७२	लाखेरी लढाई	२४८
रामनवमी	१५	लासवारी लढाई	३०६
राम-बिभीषण-भेट	३६२	लोकहितवादी-मृत्यु	२७१
रामचंद्र-वनवास	४७	लंका-दहन	३३६
राम-हनुमंत-भेट	८७	लंकेवर स्वारी	३७२
रामचंद्र गणेश-प्राणत्याग	३३९	लंकेस वेढा	३७९
रामचंद्र हरि-मृत्यु	२५४	वडगांव-तह	३८९
रामतीर्थ-समाधि	२८३	वराह-जन्म	२०९
रामदास-समाधि	४३०	वल्लभाचार्य-निधन	१३०
रामदेवराय दिल्लीस	२९	वसई-तह	३६५
रामदेवराय पराभूत	४४९	वसईची मोहीम	५
राममोहनराय-मृत्यु	२२३	वसईवर हल्ला	५२
रामशास्त्री प्रभुणे-मृत्यु	२८९	वसई जिंकून तह	६८

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
वामन-जयंती	२२०	शनवारवाडा-बाधकाम	३९८
वामन पंडित-समाधि	५५	शनिवारवाड्यावर युनियन जॅक	२९६
वारणा-तह	२७	शयनी एकादशी	१३७
वासुकाका जोशी निधन	३७८	शरश्चंद्र चतर्जी-निधन	३७६
वासुदेव बळवंत-अटक	१६६	शरच्चंद्र बोस-निधन	४४४
वासुदेव बळवंत-सीमोल्लंघन	२५८	शहाजहान-निधन	३९०
वासुदेव बळवंत-निधन	४१०	शहाजी कैदेंत	१८५
वास्को-ड-गामा भारतांत	९८	शहाजी-जन्म	८
वासोटा किल्ल्यावर इंग्रज	४८१	शहाजी-निधन	४०२
वाली-वध	९४	शहाजी-सुटका	१०३
वि. का. राजवाडे-निधन	३५३	शहाजीविरुद्ध तहनामा	६१
वि. ग. पिंगळे-निधन	२९७	श्रद्धानंद-स्कून	३४२
वि. गो. विजापूरकर-निधन	१५३	शारदादेवीचें स्वागत	२५३
विजयादशमी	२५९	शालिवाहन शकाची सुरवात	३
विजयानगर-अंत	४०१	शाहिस्तेखान-पराभूत	१३
विछलभाई पटेल-मृत्यु	२५३	शाहू-जन्म	७५
वि. रा. शिंदे-मृत्यु	३६६	शाहू-निधन	३४१
विछल शिवदेव-मृत्यु	१९७	शिंदे-भोसले-इंग्रज-लढाई	१८८
विठोबा अण्णा-मृत्यु	३७	श्रीधरस्वामी-समाधि	४२०
वि. दा. सावरकर-जन्म	७३	श्री. व्यं. केतकर-मृत्यु	४७७
वि. दा. सावरकर-उडी	१२६	श्रीपाद श्रीवल्लभ-समाधि	२७९
विवेकानंद-जन्म	३८४	शि. म. परांजपे-निधन	२३३
विवेकानंद-समाधि	११०	शिव दिननाथ-जन्म	७४
वि. ना. मंडलीक-जन्म	४६५	शिवराय आग्न्यास निघाले	४५०
विश्रामराव पेशवे-जन्म	१६४	शिवराय-आग्न्यास कैद	६९
विष्णुदास-समाधि	३६४	शिवराय-आग्न्याहून सुटका	१९९
विष्णुशास्त्री-जन्म	५८	शिवराय किछ्यांचीं नांवां	
विष्णुशास्त्री-निधन	४७६	बदलतात	२३६
विसोबा खेचर-समाधि	१७७	शिवरायांचा कोंकणांत अमल	४१२
वेणाबाई-निधन	४२	शिवराय-जयसिंग भेट	११४

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
'शिवराज-भूषण' समाप्त	१२०	सुभाषचंद्र 'ग्रहण' (?)	३९१
शिवराय-राज्याभिषेक	१००	सुभाषचंद्र-निधन	१७६
शिवराय-सुवर्णतुला	९७	सुरतेचा हल्ला	३८०
शिवाजी जन्म	४६३	सुरेन्द्र बानर्जी-निधन	१८७
शिवाजीची मुंज	९०	सेखोजी आंग्रे-मृत्यु	२०४
शिवाजी- मृत्यु	२४	सेना न्हावी-समाधि	१९८
शुद्धि-समारंभ	४४७	सोनोपंत डबीर-निधन	४२४
शंकराचाय-जन्म	५९	सोरटी सौमनाथ-विध्वंस	३७७
सखाराम बोकील-मृत्यु	१८१	संग्रामसिंह-जन्म	५६
सत्तावनचें समर सुरू	६६	संग्रामसिंह-पराक्रम	२१
सत्तावन समर (दक्षिणेंतील) अस्त	२२९	संग्रामसिंह-निधन	४०७
सत्यशोधक समाज-स्थापना	२४६	संभाजी-कैद	४२६
सती जाण्यास मनाई	३३०	संभाजी-चौलास वेढा	११७
सदाशिवभाऊ-जन्म	२०७	संभाजी-जन्म	९९
सदाशिवराव-दिल्ली काबीज	१९०	संभाजी-पोर्तुगीझ विरुद्ध	१६९
सयाजीराव गायकवाड-मृत्यु	४१५	संभाजी-वध	४७८
सवाई माधवराव-जन्म	५६	हणमंत घोरपडे-सरंजाम	१०६
सवाई माधवराव-मृत्यु	२६५	हनुमान-जन्म	२३
सरोजिनी नायडू-मृत्यु	४४३	हनुमंताचें वृतांत-निवेदन	३४६
सातारा किल्ला शिवाजीकडे	३२६	हनुमंताचें समुद्रोल्लंघन	३३२
सालबाईचा तह	९१	हरिपंत फडके-निधन	११२
सार्वजनिक काका-निधन	१४७	हरिभाऊ आपटे-मृत्यु	४४१
सांवताभाळी-समाधि	१५९	हरिहरांचें-मीलन	३०२
सावरकर-जन्मठेप	३९२	हळदीघाट युद्ध	८८
साता-हरण	४२७	हेडगोवार-जन्म	४
सिद्दीखान पराभूत	७२	हेडगोवार-निधन	१०५
सिंधुदुर्ग-उभारणी	३४०	होळी पौर्णिमेचें रहस्य	४५७
सिंहगड इंग्रजांकडे	४२१	ज्ञानदेव-जन्म	१९४
सुग्रीव सैन्य जमा	२९८	ज्ञानदेव-रेड्याकडून वेदपठण	४००
सुभाषचंद्र-जन्म	३८१	ज्ञानदेवी-शुद्धिकरण	२३०
		ज्ञानदेव-समाधि	३१८

दि.	सन	पृष्ठ
७	१२७३	४२१
	१६९८	४४८
८	१९०७	४३२
११	१८१८	४०३
१२	१७९४	४१३
१४	१३७८	४६०
१६	१७४५	४३३
१७	१८३६	४४२
	१८८३	४१०
१८	१४८६	४५८
१९	१६३०	४६३
	१९१५	४४६
२०	१८१८	४१४
	१७०७	४३८
	१८५०	४४४
२४	१६७४	४३७
२५	१५६८	४७४
	१६००	४६७
	१७२८	४७३
२६	१९२८	४४७
२७	१६७५	४५५
२९	१७७६	४५३

मार्च

१	१८१८	४३१
	१७००	४७०
२	१९४९	४४३

दि.	सन	पृष्ठ
३	७८	३
	१९१९	४४१
	१९४३	४३४
	१९४८	४२८
५	१६६६	४५०
६	१६७३	४७५
७	१६४७	४५२
	१७६१	४६८
८	१७३४	४५९
	१८३३	४६५
	१९४१	४५१
९	१६५०	४६२
१०	१७९५	४६६
११	१६८९	४७८
	१८८८	४४५
१२	१९३०	४५४
१३	१८००	४६४
१६	१५२८	२१
१७	१२१०	३०
	१८८२	४७६
१८	१५९४	८
१९	१७५४	४७२
२१	१७६१	४६१
	१८५८	११
	१८९०	४
२२	१७३७	५
२३	१९३१	७

दि.	सन	पृष्ठ
२४	१३०७	२९
२८	१७३७	१३
३०	१७२९	१८
	१३६५	३५
३१	१८१८	४७१

एप्रिल

२	१७२०	१०
४	१६८०	२४
५	१६६३	१२
	१६७९	३६
६	१६५६	३२
	१९३०	१४
८	१८५७	२२
९	१६९५	५५
१०	१३१७	४०
	१६७८	४२
	१८७५	९
	१९३७	४३७
११	१६८९	४७८
१२	१३८२	३४
१३	१७३१	२७
	१९१९	२०
१४	१७३६	७२
१५	१४६९	५१
	१७९४	२५
१८	१७२०	३३

दि.	सन	पृष्ठ
	१७७४	५६
	१८५९	२६
	१८९८	४१
१९	१५२६	५७
२०	७८८	५९
	१९३८	३१
२२	१६९८	७४
	१७४०	६२
२३	१८१८	२८
	१८७३	३७
२४	१७१७	७७
२८	११३७	५४

मे

१	१७३९	५२
२	१६८३	७०
४	१७९९	४४
६	१६३२	६१
	१८१८	४८
	१८६१	३८, ३९
९	१३३८	७१
	१५४०	८९
१०	१६२६	७८
	१८१८	५३
	१८५७	६६
१२	१३८२	३४
	१६६६	६९

दि.	सन	पृष्ठ
	१७३९	६७
१४	१६५७	९९
१५	१७२९	८३
१६	१६४९	१०३
१७	१७८२	९१
१८	१६८२	७५
१९	१२९७	८०
२०	१३९९	१०२
	१५७१	८१
	१६६४	९२
	१७६६	६०
	१८५०	५८
	१९३२	६५
२२	१४९९	९८
२७	१७१८	९५
२८	१८८३	७३
२९	१६७४	९०
३०	१५७६	८८

जून

१	१७९०	१०७
३	१८१८	८४
४	१६७४	९७
	१६९१	१०६
६	१६७४	१००
	१८५७	१०१
८	१७३३	१३३

दि.	सन	पृष्ठ
१०	१६८३	११७
११	१६६५	१३४
१२	१७९२	११३
१३	१८१७	१२१
१६	१९१४	११५
	१८९५	११६
	१९२५	११८
१७	१६७४	११४
	१२९७	११९
१८	१८५८	९३
१९	१५३१	१३०
	१६७६	१४६
	१७९४	११२
	१९१७	१२२
	१९०८	१०८
२०	७१२	१३८
२१	१६७४	१२०
	१९४०	१०५
२३	१७६१	१०९
२५	१८३८	१२७
	१७५७	१३१
२६	१७१०	१४८
२७	१८३९	१०४
३०	१७५५	१११
	१९१७	१३६

जुलै

१	१९०९	१३९
---	------	-----

दि.	सन	पृष्ठ	दि.	सन	पृष्ठ	दि.	सन	पृष्ठ
	१९३८	१२९	२८	१६८२	१६९		१९४७	२०३
३	१३५०	१५८	२९	१९०१	१८०	१६	१२७५	१९४
४	१७२९	१४९	३०	१६२२	१४४		१७८३	१८९
	१७४३	१५४	३१	१८४९	१७९		१७८९	१९६
	१९०२	११०		१८६५	१७४	१७	१६६६	१९९
५	१९४३	१२८	ऑगस्ट				१९०९	१६७
६	१८८१	१३५	१	१७३४	१६८	१८	१७००	२२५
८	१९१०	१२६		१७६०	१९०		१९४५	१७६
११	१६६७	१६०		१९२०	१४१	२०	१२२१	२०८
१२	१२९५	१५९		१९२६	१५३		१७६७	१९७
	१९४९	१४३	२	१७८१	१८१	२२	१६३२	२२७
	१७७७	१३२		१८६१	१५६	२४	१९२५	२१३
१३	१६६०	१४२	३	१७३०	२०७	२५	१९३६	२१७
	१९०८	१४०	६	१८०३	१८८	२६	१३०३	२२२
१६	१८५७	१५५		१९२५	१८७	२७	१९४८	१९३
१९	१३०९	१७७	७	१९४१	१८४	२९	१६९०	२१४
	१७४५	१६५	८	१९४२	१५७		१७९७	२१६
२०	१५३१	१७३	९	१९२५	१९१		१९३१	१८६
	१७६१	१४५	१०	१७६३	१६३	३०	१७७३	२२१
२१	१८१०	१५०	११	१८०३	१९५	सप्टेंबर		
	१८७९	१६६		१९०८	१८२	४	१६५६	२३६
२२	१७४२	१६४	१३	१७९५	२०२		१७८९	२२४
२३	१८५६	१५१	१४	१६७८	२१५	५	१८३९	२००
२५	१६४८	१८५		१९४७	२०१	८	१७५७	२२९
	१७६९	१५२	१५	१८६६	१७२	१०	१८००	२३१
	१८८०	१४७		१८७२	१७८	१२	१८३९	२११
२६	१७४५	१७५						

परिशिष्ट

४९१

दि.	सन	पृष्ठ
१३	१७२७	२६२
	१९२९	२१८
	१९४८	२१९
१५	१५८४	२३०
१७	१७६४	२२६
	१७९९	२२८
१९	१६७९	२३४
	१७२६	२४९
२०	१७२२	२४८
	१९३३	२४४
२१	१६८७	२३५
२३	१६३३	२४०
	१६८६	२६९
	१८०३	२५५
	१८७३	२४६
	१९०८	२३८
२४	१५५१	२३२
२६	१६८९	२७५
२७	१८३३	२९३
	१९२५	२६१
	१८३३	२२३
	१९२९	२३३
२८	१७३९	२५४
३०	१९४३	२४५

ऑक्टोबर

२ १८६९. २३७

दि.	सन	पृष्ठ
	१९०६	२६७
५	१९१४	२६८
६	१८५८	२३९
७	१३३८	३५५
	१७०८	२९१
८	१८९७	२६३
९	१८९२	२७१
१२	१८८०	२५८
१३	१६७३	२६४
१४	१८४७	२५०
	१९४७	२८४
१५	१६०५	३१९
	१७६०	२५२
१६	१९०५	२७०
१७	१७२९	२९४
	१८८२	२५१
	१९०६	२८३
१८	इ.पू.१९३१	३३३
	इ.पू.१९३१	३३४
	१६७९	२७६
	१७५३	२७३
	१८७९	२४७
२१	१७८९	२८९
	१९४३	२७४
२२	१९१४	२९०
	१९३३	२५६
२६	१२९६	३१८

दि.	सन	पृष्ठ
	१८८२	२६६
२७	इ.पू.१९३१	३४५
	१७९५	२६५
२८	१७९८	२७२
	१८११	२९९
३०	१८८३	२८२
३१	इ.पू.१९३१	३४९

नोव्हेंबर

१	इ.पू.१९३१	३५०
	१६८३	३१२
	१८०३	३०६
२	१७६०	२७७
	१७८०	२९३
३	इ.पू.१९३१	३५४
	१६८९	३२४
५	इ.पू.१९३२	३५६
	१८१७	२७८
	१९१५	२८०
६	१७६१	३००
८	१६७५	३२३
१०	१५८९	३१४
	१६५९	३२९
	१९४१	३११
११	१६७५	३२६
	१६७५	३२७
१२	१९४६	३०८

दि.	सन	पृष्ठ	दि.	सन	पृष्ठ	दि.	सन	पृष्ठ
१३	१६८१	३०१	२५	१६६४	३४०	१२	१७८०	३३९
	१९१३	३०४	२७	१००१	३३१	१४	१७३३	३४३
१४	१८८९	३१०		१८९०	३०५		१३४८	३६३
१५	१६८९	३३५	२९	१५७५	३५१	१५	१७४९	३४१
	१९१५	२९७	३०	१८५८	३१५	१७	१७४०	३७०
१६	१८१७	२९५		१९०९	३०७	२२	१७६०	३३८
१७	१५२५	३२५	<u>डिसेंबर</u>			२३	१९२६	३४२
	१८१७	२९६	४	१८२९	३३०	२५	१८६१	३४७
	१९२८	२९२	७	१७६०	३२०	२८	१६५९	३८७
१८	१७७२	३१३	८	१६५४	३४४	२९	१७६१	३६१
२०	१९०८	३१७		१९४७	३१६	३१	१८०२	३६५
२१	१८५३	३०९					१९२६	३५३

शुद्धिपत्र

(सहज ध्यानांत येणाऱ्या चुंका येथें सुधारून दाखविल्या नाहींत.)

पृष्ठ	ओळ	शब्द	अशुद्ध	शुद्ध
१७	दुसरी	दहावा	याच	याचा
१९	दुसरी	सातवा	जैनांचा	जैनांचे
६७	चौदावी	पहिला	वैशाख व. ८	वैशाख शु. ८

२३० पृष्ठावर शेवटच्या तारखेशेजारचा सन १८५४ ऐवजीं १५८४ पाहिजे.

२०४ पृष्ठावर सेखोजी आंग्रे यांची निधनतारीख २८ ऑगस्ट १७३३ अशी पाहिजे.

२४३ पृष्ठावर बहिणाबाईची समाधि-तारीख २० सप्टेंबर १७५०.

१९२ पृष्ठावर कृष्णजयंती श्रावण व. ७ दिली आहे. परंतु व. ८ गोकुळ-अष्टमी म्हणून सर्वत्र साजरी होत असते.

३५१ पृष्ठावर मार्गशीर्ष व. १२ रोजी जनार्दन स्वामींची समाधि दिली आहे. परंतु फाल्गुन व. ६ ला जनार्दनस्वामींनीं देहत्याग केला अशी माहिती नंतर मिळाली आहे.

प्रमुख आधारभूत ग्रंथ

(अनेक वृत्तपत्रे, मासिके आणि स्फुट लेख यांचा उपयोग झालाच आहे. त्या-शिवाय खालील प्रमुख ग्रंथ मला उपयोगी पडले. या सर्व ग्रंथकर्त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे)

(१) आजकालचा महाराष्ट्र	पाध्ये-टिकेकर
(२) शमीपूजन	का. न. केळकर
(३) सत्तावनचे स्वातंत्र्यसमर	स्वा. वीर सावरकर
(४) तेजस्वी तारे	स्वा. वीर सावरकर
(५) गांधी-चरित्र	दा. न. शिखरे
(६) श्रीराम-चरित्र	चिं. वि. वैद्य
(७) श्रीकृष्ण-चरित्र	चिं. वि. वैद्य
(८) भारतीय युद्ध	द. गो. लिमये
(९) मोंगरीयं तत्त्वज्ञान	न. चिं. केळकर
(१०) टिळक-चरित्र	न. चिं. केळकर
(११) टिळक-भारत	शि. ल. करंदीकर
(१२) सावरकर-चरित्र	शि. ल. करंदीकर
(१३) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड १, २, ३	ल. रा. पांगारकर
(१४) ज्ञानेश्वर, तुकाराम, एकनाथ यांची चरित्रे	ल. रा. पांगारकर
(१५) महाराष्ट्र सारस्वत भाग १, २	वि. ल. भावे
(१६) महाराष्ट्र कवि-चरित्र	ज. र. अजगांवकर
(१७) राजधानी रायगड	कृ. वा. पुरंदरे
(१८) शिखांचा स्फूर्तिदायक इतिहास	शं. पु. जोशी
(१९) मराठ्यांच्या लढायांचा इतिहास	शि. म. परांजपे
(२०) मेवाडचे वीर,	उपासनी
(२१) काळकर्ते परांजपे	वा. कृ. परांजपे
(२२) सुभाषचंद्र बोस	भा. कृ. केळकर
(२३) कुलाबकर आंग्रे	दधू

(२४) दादोबा पांडुरंग-चरित्र	अ. का. प्रियोळकर
(२५) भाई परमानंद-चरित्र	बाळशास्त्री हरदास
(२६) रंगो बापूजी	के. सी. ठाकरे
(२७) रजपूत राज्यांचा उदय व ऱ्हास	ह. वा. देशपांडे
(२८) जिवंत व्रतोत्सव	काका कालेलकर
(२९) मुलांचा महाराष्ट्र	मोडक
(३०) हिन्दी साहित्यका आलोचनात्मक इतिहास	रामकुमार वर्मा
(३१) राजपुतानेका इतिहास	गौरीशंकर ओझा
(३२) राजपुतानेका इतिहास	जगदीशसिंह गुहलोट
(३३) Chronology of India	C. Mabel Duff
(३४) Chronology of Modern India	James Burgess

— — —

